مەوسوعەی

بۆ چەمک و زاراوەکانی سەردەم

ڕامیاری • عەلمانیەت • دەوڵەت • میری • سەرۆك • خەباتی ڕزگاریی • براکوژی • دادگەری • ڕای گشتی • گۆڕان

شۆڕش • چاکسازی • ئاخی مرۆڤ • چاکسازی • کۆمەڵ • دیالۆگ • دیکتاتۆری • فیدراڵی • شورا • دەستوور • یاسا

شۆڕلی • ڕەگەزپەرستی • کەمایەتی • جاش • میانڕەوی • نیشتمانی • جەنگی ڕەوا • زایۆنی • تیرۆر • دیموکراسی • سیستەمی دوو حزبی

فرە لایەنی • پێکدادانی شارستانیەکان • کۆتایی مێژوو • ئاسایشی نەتەوەیی • پێشکەوتوویی • ستراتیج • پاکتاوی ڕەگەزی • ڕاگەیاندنی بە ئامانج

نەتەوایەتی • بیری نەتەوەیی • کوردایەتی • کوردستان • مەینەتی کورد • پارت • حزبە کوردستانیەکان • ڤیتۆ • نەتەوە یەکگرتووەکان • فاشی

نازی • شۆڤینی • بەربەری • چەپگەری و ڕاستگەری • قۆڵی پێنجەم • سیستەمی نوێی جیهانی • ئازادی شۆڕش • ئازادی • هەڵوەشاندنەوەی موقیعەت

بەشی یەکەم

2008

مسعود عبدالخالق

مەوسوعەی

جودی

بۆ چەمك و زاراوەكانی سەردەم

مسعود عبدالخالق

بو بلاوكردنه‌وه‌و راكياندن

ناوی کتێب: مەوسوعەی جودی بۆ چەمک و زاراوەکانی سەردەم

نوسەر: مسعود عبدالخالق

بڵاوکردنەوەی: نوسینگەی تەفسیر بۆ بڵاوکردنەوەو ڕاگەیاندن/ هەولێر

بەرگ: أمين مخلص

نۆرە و ساڵی چاپ: یەکەم ١٤٢٨ك - ٢٠٠٨ز

تیراژ: ٢٠٠٠ دانە

لە کتێبخانەی گشتی هەولێر ژمارەی سپاردنی (٩٣) ی ساڵی ٢٠٠٦ دراوەتێ

التفسير
بۆ بڵاوکردنەوە و ڕاگەیاندن
هەولێر- شەقامی دادگا - ژێر ئوتێلی شیرین پالاس
ت: ٢٢٢١٦٩٥ - ٢٢٢٠٩٠٨- ٢٥١٨١٣٨
مۆبایل: ٢٢ ٥١ ٤٦٠ ٠٧٥٠ - ٩١ ٧٢ ١٣٨ ٠٧٧٠
tafseeroffice@yahoo.com
tafseeroffice@maktoob.com
altafseer@hotmail.com

پێشەكی بڵاوكار

ئێستاو پێشانیش، شیكردنەوەو دەرخستنی مانا راستیەكانی هەر زاراوەو چەمكێك، زۆر پێویستە بۆ كاری هزریی.

چەمك و زاراوەكان، هیچ ساتێك وەك ئێستا بێ سەروبەری و لارێیی بەخۆوە نەبینیوە.

ئێمەش لە رۆژهەڵاتی دواكەوتودا، كە زێدی گشت پێغەمبەرەكان و ژیارە مەزنەكانی مرۆڤایەتیە، لە واقیعمان و رابردوومان، دابڕێنراوین و، هیچ پلانێكی بەرچاو روغان نیە بۆ داهاتوومان.

نەیارەكاغان، هەركات ویستبێتیان ماناو مەبەستەكانی هەر چەمك و زاراوەیەك بسەپێنن، ئەوا بەپێی حەز و مەرامە ناحەزەكانیان، دایان رێژتووەو بەرازاوەیی ساختە، بەسەر ئێمەیان داسەپاندوە.

دیارە زاراوەكان بەهێزترین و كاریگەرترین چەكی هزرییان بوو، كە بەهۆیەوە روبەڕومان بونەتەوەو لە هەمو بوارێكەوە داگیریان كردوین.

روداوە گەورەو هەژێنەكانی دوایی ئەم سەردەمە، وەرچەرخانێكی زۆری بۆچون و ململانێی هزری و ژیاری توندوتیژی لێكەوتۆتەوە.

توندترین هێرش، کە بۆ سەر هەر گەل و میللەتێك بکرێ، هێرشی فکریە، کـ
لەرێی چەمك و زاراوەکان پیادە دەکرێـت. بۆیـە داگیرکـەر بـەر لـە داگیرکردنـ
جێگەیەك، هەوڵ دەدات کەسایەتی میللەتەکە بێهێز بکات.

ئـەم چـەکەش بـۆ تـەزویرکردنی رۆشـنبیری و فیکـر و هـزری کۆمـەڵگ
بەکاردێنێت، بەمەبەستی زاڵ بوون و دەست بەسەرداگرتنی بە ئاسانی.

لەنیشانە هەرە زەق و دیارەکانی رابـون و بێـداریی هـەر میللـەتێك، هەسـ
بەخۆکردنو ئاگا لەخۆبوونە بۆ پاراستنی هزرو مێژووو داب و نەریتی جوانی تایبەت
بەخۆی. جا گەورەترین هەنگاو لەم رێگایە، گەڕاندنەوەی چەمك و زاراوەکانـە بـ
واتا راستەقینەکانیان و، هێنانەوەیان بۆ سەر راستەشەقامی خودی خۆیان.

پێشـــەکی

ئەوە بەشـی یەکـەمی مەوسـوعەی (جـودی)یـە، بەشـەکانی داهـاتووش بـە دەوڵەمەندکردنو وەرگرتنی ئەزموونەوە دەردەچێت، تەقەلایەکی زۆرمان داوە ئەو فەرهەنگەیە بە تەنها کۆکردنەوەی زانیاری نەبێت، بەڵکو دروستکردنی رێـچکەی پەیداکردنی زانیاریش بێت، هەم یار مەتیدەر بێت بۆ هەریەکە لە:

١- توێژینەوەی زانستی لە ئاستەکانی سەرەتایی و ناوەندی و بالاّ.

٢- بۆ راپۆرتی سیاسی لایەنە سیاسیەکان.

٣- وەك سەرچاوەو سودوەرگرتن بۆ وتاری رۆژنامە و تەلـەفزیۆن، تـا دەگاتـە وتاری هەینی مامۆستایانیش.

رەچاوی هەموو ئەوانەمان کردووە بۆ هەموو لایەك بـسازێ، لـە خوێنـەرێکی سەرەتایی تا ڕەوشەنبیرێکی بالاّ.

ئەوەی حسابی بۆ نەکراوە لەو پرۆژەیە، لایەنی ماددی و قازانجەکەیەتی، هـەم خۆمو هەم (نوسینگەی تەفسیر) لـەدوای مانـدوبونێکی چـەند سـاڵی، بەتـەمای قازانج و دەستکەوتی ماددی نین، با خوێنەر لەجیاتی ئـەوە، بۆمـان بپارێتـەوەو ببێتە سەدەقەی جاری.

ناوی (جودی)مان بۆ ئەو مەوسوعەیە هەڵبژارد، چونکە لە بنەچەدا زێدی باب‌و باپیرانی هەموو مرۆڤایەتی سەر ئەم زەویەیەو، ناوێکی پیرۆزی قورئانییە، تارادەیەکی چاك لەگەڵ ڕەوتی ئەو فەرهەنگە دەگونجێ، کە لەسەر دوو ڕەهەندی دەڤەری‌و جیهانی دەڕوا، یەکەمیان: وەك فاکتەری وەختی‌و، دووەمیشیان: وەك فاکتەری مرۆڤایەتی هەمیشەیی.

مەسعود عەبدولخالق

٢٠٠٧/٨/٩

سەرەتاو دەروازەکان

چی هەڵبژێردراوە:

لەو سەردەمەی عەولەمەو تێکچرژانی زانستو زانیاریەکان دا زاراوەو چەمکێکی زۆر تێك دەپەڕێ، ڕۆژانە دووبارە دەبێتەوە، بەشێکی زۆر لە ماناو ڕەچەڵەك و مەبەستەکانیان.. نادیارن (بەلایەنی کەمەوە بۆ خەڵکێکی سادە)، زاراوە بەو مانایەی کە کۆمەڵە مانایەکی کۆ کردۆتەوە لە هەناوی خۆی لە وشەیەکی سادە یان لێکدراوگوزارش دەکرێ، بۆ نموونە کە وتت ڕژێمی "دیکتاتۆری" ئیتر پێویست ناکا بڵێ ی سەرۆکی هەڵنەبژێراوە و، میللەت نایانەوێ، توند و تیژە، سەربەستی تیا نیە، بە ڕەخنەو ئۆپۆزسیۆن قایل نیە...هتد، تەنیا بەو زاراوە کۆتایی دێنێ، دەبێ خوێنەرو بیسەر یەکسەر لە تەواوی ماناکەی بگات، ئەگینا لە زمانی سەردەم نەگەیشتو بەجێ ما، ئەوداهێنانە لە بنەچەدا بۆ ئاین دەگەڕێتەوەو لەسەردەمی ئیسلاما ناوی (جوامع الکلمە)بووە.

خۆ ئەگەر بە پێناس و ڕوانگەی خەڵکی تریش لەو زاراوانەی ڕوانی ئەوا دیسان هەڵەتە دەبێ، بۆیە زۆر پێویستە ئەو زاراوانە ڕوون بکرێتەوە بە تەرازوویەکی وردو خۆماڵی، هەم مانا ڕەسەنەکەی بدا هەم مانای گۆڕاوی هەم پێناسو هەڵوێستی تایبەتی خۆمان، لە کۆتایشدا بە زمانێکی سادەش بتوانین دەری ببڕین، ئەوەش پێویستە هەم بۆ ڕاگەیاندن هەم بۆ وتاربێژی هەم بۆ سیاسەتمەدار -زمانی سەردەمە- کە بتوانێ بە خێرایی لەو دونیا خێرایە مەبەستی خۆی دەربڕێ، هەڵبەتە ناکرێ ئەو هەمو زاراوانە (لە ملیۆنەهاش ڕەتی داوە) تۆمار بکەین، هەر تەنها ئەو کۆمەڵە زاراوە و چەمکە دەنووسینەوە کە لە

جیهانی نوێ‌و کوردستان‌باوی هەیەو ڕۆژانە پێویستە، چونکە ئەوانی کۆن لەسەریان نووسراوە بە زمانی کوردی ئەگەر چی زۆربەشیان هەر وەرگێڕدراوە (تەرجەمە کراوە) یان بە ڕوانگەی مەدرەسەیەکی فەلسەفی‌و سیاسی وا نووسراوەتەوە گوزارش لە ڕاو بۆچوونی کێشە ڕەواکەمانو کەلتوورو شارستانی‌و ڕێبازو ئامانجە پیرۆزەکانمان نەکردووە، بۆیە ئەو تەقەلایەمان وەرگێڕان نیەو بەو ئاراستە کلاسیکیەش نیە، سەرەتایەکە بۆ دارِشتنەوەی تێگەیشتنی تایبەتی خۆمان بۆ جیهان، جا با بزانین خۆمان کێین و مانای چیە هەر بە چەند دێڕێك جارێ.

ئێمە لە عەولەمەدا کێین ؟

لەو سەردەمە ئەو پرسیارە سادە و ساکارە بەڵام قورس و ئاڵۆزیشە، چونکە ئینتیمایە نوێیەکان (عابر القارات)ە، دەڤەری نیە، ئێستا وەك جاران نیە هەر کەسێك بە ڕوانگە و بیر و بۆچوونی چەند دنیا دید و سەرکردە و زاناکانی خۆی بنوارێتە جیهان،بەڵکو ئێستا ڕاستەوخۆ لەگەڵ جیهان کارلێك دەکەن، بۆیە ئینتیمایەکانی وەرگیراو (موکتەسەب) جووت نابن لەگەڵ ئینتیماکانی میراتی، هەروەها ئایدیۆلۆژیا لەگەڵ بایۆلۆژیا، فسیۆلۆژیا لەگەڵ سوسیۆلۆژیا، .. تەنانەت زۆر جار تێکیش دەگیرێن، ئەو دۆخە تەنیا بۆ کورد یان ڕۆژ هەلات یان جیهانی ئیسلامی نیە، بەڵکو بۆ هەموو جیهان بە رۆژئاواشەوەیە، ئینجا هەمان ئەو دۆخە هەر پەرژینەکانی نەتەوایەتی و کەلتووری و کۆمەڵایەتی و ئاینی کلاسیکو نەبڕیوە، بەڵکو گەیشتۆتە ناو خێزانیش، بۆیە زۆر ئاساییە لەناو یەك خێزان یان لە ناو یەك دێی بچووك کۆمەڵێك ئینتیمای نوێی جیاجیای جیهانی تیا بێت بە مەدرەسەی شوعیەت یان لیبراڵیەت، سۆشیالیستیەت، ئاینی، ... بە هەمان شێوە سلوکەکان، ڕەوشتەکان، پەیوەندیەکان، نەریتە کەلتووری و فەرهەنگی کۆمەڵایەتیەکان، هەیە لەسەر شێوەی رۆژئاوایی یان رۆژهەڵاتی پەیرەو دەکا، هە بە نموونە ئاهەنگی سەری ساڵی (مسیحی) چ پەیوەندیەکی بە کورد یان بە ئیسلام هەیە کەچی لە کوردستان گەورەترین ئاهەنگی بۆ دەکرێ، لەهەمان کا

خەلکێکیش هەیە لە ڕۆژئاوایە وەك ئێمە جەژنەکەی قوربان و ڕەمەزانە، بەو شێوەیە لە بار و دۆخ و کۆمەلگەی وادا سنورکێشانی ئێمە و (ئێمە کێین؟) سانا نیە، ئەو کاتی سانا دەبێت کە میللەتەکەمان هەموو پێکەوە بکەونە سەر ڕاستە ڕێ، نازانین ئاخۆ بوونی فەرهەنگیمان ماوە یان نا؟ سەربەخۆین یان نا، شوێن کەوتە و چاولێکەرین یان پێشڕەوین؟ لقین یان ئەسلّ؟ کام فاکتەرە لە (کۆمەلایەتی، سیاسی، ئایدۆلۆژی، ئاینی، ڕەچەلەکی، جوگرافی، ..) سنووری ئێمەی پێ لەسەر دیاری دەکرێ؟ ئایا مەرجە بەیەك فاکتەر دیاری بکرێن؟ وەلامی هەمو ئەوانە لەو جیهانەی ئینتیمای تێك چرژاوەکان و فرە ناسنامەی یەکتر بڕ و فرە فاکتەر بۆ ناسنامە ورد و بە ئەندازەی خۆی نابێت، چونکە ئینتیمای تاك بە سروشتیو بە گشتی وا گەشەی کردووە لە خانەوادەوە بۆ بنەمالّە بۆ خێلّ بۆ نەتەوەو ئێستاش بۆ شارستانیەکی جیهانی بەڕێوەیە، ئەوە گەشەی ئینتیمای کۆمەلایەتیەو تا ئێستاش بەهێزترین ئینتیمایە ئەگەر چی پێشی قایل نەبین، بۆیە دەبێ هاوسەنگیەکی ئەلەکترۆنی لە نێوان (واقیع) و (ویستراو) بکەین تا سنورێك بکێشین بۆ (ئێمە)، ئەگەر تووشی هیچ دەردێکی دەروونی سیاسی و فەرهەنگی نەبووبین ئەوا چەند سنورێکی دەماودەست (محدد) بۆ ئەو واقیعە دەماودەستە هەیە کە بتوانین فراوانترین ئینتیمای هاوبەش (ئێمەی) لێ بدۆزینەوە لە عەولەمەدا، ئەگینا لەچارەنووسدا بەشێکین لە کۆمەلگەی مرۆڤایەتی دادگەری، ئەو سنورانەش:

١-ئێمە سەر بە فەرهەنگی ئیسلامین لە ڕووی ئاینیەوە.

٢-بەشێکین لە کۆمەلگەی ڕۆژهەلاتی لە ڕووی جەمسەری جوگرافیەوە .

٣-ئینتیمای نەتەوەیشمان کوردە، لەڕووی ڕەچەلەکیەوە.

٤-ئینتیماشمان کوردستانیە لەڕووی نیشتمانییەوە .

٥- سەر بە بەرەی ڕزگاری- نیشتمانین لە رووی ئایدیۆ لۆژیەوە .

٦-سەر بە ولاتانی جیهانی سێیەمی تازە پێگەیشتوەکانین لە ڕووی شارستانیەوە.

هەڵبەتە کوردستان نیشتیمانێکی هاوبەشی چەندین نەتەوەی وەك کورد و عەرەب و تورکمان و کلدانی و.. ئەوانەش کۆمەڵێك بەها و نەریت و ڕەوشت و فەرهەنگی تایبەتی هەیە، کە سەرچاوەکەی ئاینی ئیسلامە، تێکەڵ بووە بە نیشتووی هەندێ نەریتی کۆمەلایەتی وئاینی کۆنی تر و عەلمانیەتی نوێ کە لەسەر سکەی خۆی تەواو خزاوە، بۆیە فاکتەرەکانی کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابووری و ئاینی و فەرهەنگی و دەروونی و ڕەوشتیمان.. جووت ئابن تا ناسنامەیەکی ڕوون و بەهێزی لێ پەیدا بێت و بەڕوونی سنوری ئێمەش دیاربێت.. ئەوەیە قەیرانی ناسنامە لە عەولەمەدا، چونکە جاران ناسنامەی تاك (بەغیابی ئیسلام) لە تیرەکەی و هۆزەکەی دەدۆزرایەوە بۆ ناوچەیەك بەس بوو، بەڵام ئێستا لەو دۆخە و بە تایبەتی ناسنامە بۆ میللەتێکی وەك کورد پێویستی بە کۆمەڵێك فاکتەری سەربار هەیە بۆ ناسینی وەك: جوگرافیا و نیشتیمان و نەتەوە و ئاین.. هەیە، کەواتە مەبەست لە ئێمە بریتیە لە: ئینتیمای بایۆلۆجی و میراتیمان کوردستانیە و ئینتیمای وەرگیراو و ئایدۆلۆژیمان هەر ئەو بنەمایانەیە بیناو ڕزگارکەری کوردستانیشە، ئەوەش ڕێپیشاندەرە کە کوردستانیەکانیش لە چوار چێوەی کیانی سەربەخۆیان بتوانن خزمەت بە ئادەمیزادو دادگەری لە جیهان بکاو چاکترین تەعمیری زەوی بکەن، لە پاشکۆیەتیەوە بەرەو سەرمەشقی، لە دواکەوتەیی بۆ پێشکەوتن، لە نەفامیەوە بۆ ڕووناکی، لە لاسایی کردنەوە بۆ داهێنان، .. ئەوەش ناسنامەمانە لەو جیهانە نوێ یە و سنوری ئێمەیە کە لە گۆڕان دایە بە ئاسۆیی و شاقوڵی بەڵام ڕووی گۆڕانی ڕاستەقینە لە شاقوولیەوە بەرەو ئاسۆییە، واتە لە وەرچەرخانداین، لەو (فترة إنتقالية) تا دەگاتە جەوهەری ناسنامەی ئێمە کە یەکسان دەبێ بە هەموو بەشەریەت بەیەك ناسنامە، کە تەنهاناسنامەی بیروبڕوایە.

گرنگیەکەی:

ڕاستە ئێستا جیهان بوویتە دێیەکی بچووك، دووریەکان کورت بووینەوە، :.

بەڵام دەبێ بزانین ئەو دێیە (چۆن یەك —متجانس) نیە، دابەش بووە بۆ سەروو و خواروو، ڕەش و سپی، تێرو برسی، بەهێزو بێهێز، داگیرکراو و داگیرکەر، زاناو ڕووناك بیرو نەزان و نەفام، .. نەتەوە و کەلتور و زمانی جیاجیا، شارستانیەتی جیاجیا، ئاین و ئایدۆلۆژیای جیاجیا.. ناسنامەی جیاجیا.. بۆیە هەر یاسا و بڕیار و هەنگاوێك دێت مەرج نیە لە بەرژەوەندی هەموو ئەو دێ یە بێت هەروەك لە مەبدەئی بنەڕەتی سەرمایەداری هاتووە: (پێك گەیشتنی دوو بەرژەوەندی دەبێ جیا بێت لەگەڵ سێیەم)، بە زۆریش لە بەرژەوەندی بالاّ دەستانە، ئینجا پلە بە پلە دادەبەزێ و گەورەترین زەرەرمەند میللەتانی ژێر دەستن، بە هەمان شێوەش لە بواری زاراوەکان ئەو مانایانەی دەدرێتە هەر زاراوەیەك یان چەمکێك لە لایەن هەر دەزگا و سەرچاوە و سیستەمێك بێت بەپێ ی بەرژەوەند و ڕوانگەی تایبەتی خۆیەوە دەیخاتە بەری لە هەموو بوارەکانی سیاسی، یاسایی، شارستانی، فەرهەنگی، کەلتووری، کۆمەڵایەتی، ئابووری، .. هەتا زانستیش، بۆیە بنچینەی شکستمان، دەردی پاشکۆیی و چاولێکەریمان، .. لێرەوە سەرچاوە دەگرێ، کە ئێمە خۆمان داوەتە دەست پێناس و تێڕوانینی سیستەمێك کە ناسنامە و ئامانج و شین و شایمان تێك ناکاتەوە، لە پێشەکی کتێبی (المعهد العالم الفكر الاسلامي) دەڵێ: گەورەترین نەخۆشی لە چەمکەکانی دەست پێ دەکات کاتێ بە ڕوانگەی لایەکی تر پێناسەکان دابڕێژیت[1]، هەر بە نموونە ئەگەر بە ڕوانگەی جیهان خۆرەکان بڕوانیە چەمکێکی وەك (تیرۆر) دەبینین مەبەستیان (بزوتنەوەی ڕزگاری خوازیشە)، کەواتە مێژووی نوێمان هەمووی کەوتە خانەی تاوان و دادگای نێو دەوڵەتی، هەروەك ئێستا نیوەی کوردستانمان وەبەر ئەو حوکمە کەوتوون،لە تورکیا تەنها داوای خوێندنیان بە زمانی کوردی کرد لە وەڵاما وتیان ئەو داوایە تیرۆریە! دوور نیە لە ماوەیەکی کورتی تر هەموومان بەرکەوین..، و ڕەنگە ئینتیمای شارستانیەکەشمان بگرێتەوە.. واتە بەکورتی ناسنامەی ئێمە بەدەر لەو

---

[1] الحضارة —الثقافة- المدنية ل٨.

تەرازوانەی سەروو لەو جیهانە بێ (مـۆر)ی ڕۆژهـەڵات و ڕۆژئـاوا نـەبخواردووە و نایخوا.. بۆیە نابێ بەو پێناسانە قایـل بـین، هـەر لێرەشـەوەیە بناغـەی ڕزگـاری هەمەلایـەنیمان (لـە بینـاکردنی کەسـێتی و سـەربەخۆیی و داهێنـان و بـەرەو پێشڕەوی چوونمان) لەوە دەست پێ دەکات کە ئێمـەش لێ تێگەیـشتن و پێناسـی تایبەتی خۆمان هەبێت بۆ ئەو چەمك و زاراوانە، ئەگینا بوونمان نیە و لە کەلتوور و فەرهەنگ و بوونێکی تر تواینەوە، واتە دابڕشتنەوەیەکی تـری تێڕوانینمانـە لـە پاشکۆیەتیەوە بۆ سەربەخۆیی کە بەشێکی گرنگی ڕزگاری –نیـشتمانیە، ئینجـا ڕزگاری کۆمەڵایەتیش، چونکە ئەو زاراوانە یەك مانای نەماوە، سەرنج بـدە هـەر تەنها (تیرۆر) تا ساڵی ١٩٨٣ز (١٠٩) پێناسی جیاجیای ڕەسمی سەرەکی هـەبوو کەلە دەستوور و یاساکان تۆمار کرابی[١]، پێناسی (کەلتوور)یش تا سـاڵی ١٩٥٢ بەپێی (کۆپیر کلوکهۆن) دیسان بە ڕەسمیٚ گەیشتبووە (١٦٤) پێناسی جیاجیـا[٢]، جگە لە نارەسمیەکانیش تا ئێستا ڕەنگە گەیشتبێتە هەزاران، کەواتـە ڕێکـەوتنی جیهانی نیە لەسەر چەمك و زاراوە و هەریەکە بە پێی بەرژەوەندی و لە خزمەتی کەلتوور و هەڵوێستی سیاسی و ئابووری خۆی پێناسـی دەکـا، ئـیتر ئـەوەی بـە ڕوانگەی بەرژەوەندی تر پێناسـەکان دابڕێـژێ ئـەوا دۆڕانـدی، سـەرنج بـدە ئـەو شەپۆلەی کە ناوی نرا (غزو الفکری) بەسـەر جیهـانی ئیـسلامیدا بـە تایبـەتی لەسەرەتای سەدەی بیستەم دەبینین هـەر لەسـەر دەسـتی عەلمانیـەکانی جیهـانی ئیسلامی بووە، دەقا و دەق لە وەرگـرتن و هێنـانی ئـەو چـەمکانە دەسـتی پـێ کردووە نمونەیەکی وەك فەرهەنگی (محیط المحیط)ی (بطرس بستاني) بڕوانە چـۆن و چی کردووە، مانـای وایـە زاراوە سیاسـی و مەنهەجیـەکان –چـەمك- کێـشەی خەستی لەسەر دروست بووە و دەبێ، بۆیە زۆر فەرهەنگ و ناوونیـشان هەیـە بـە ناوی (حرب المـصطلحات) یان (ڕاست کردنەوەی چەمك).. قورئانی پیرۆزیش لـە

---

[١] الموسوعة العربية – (المادة :الارهاب الدولي).

[٢] حضارة -ثقافة- مدنية.

بارەی ڕاست کردنەوەی (چەمك) زۆر تایـەتی ڕاسـتەوخۆ و ناڕاسـتەوخۆی تێدایـە وەك: ﴿لاَ تَقُولُوا رَاعِنَا وَقُولُوا انظُرْنَا﴾ یان ﴿قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا﴾، زۆربەی ئەرکی پێغەمبەرەکان ﷺ ڕاست کردنەوەی چەمك بـووە، کـە هەنـدێکی هـەر بەیـەکجاری کوژاندۆتـەوە و هەندێکیـشی ڕاسـت کردۆتـەوە، هەنـدێکیش شێوەکەی هێشتۆتەوەو ناوەڕۆکی گۆڕیـوە وەك (أنـصر اخـاك ظالما أو مظلومـا)، نموونەیـەکی تـری زاراوەی گـۆڕاو (دیمکراسـیە) مانـای ڕەسـەنی (فـەرمان ڕەوای گەل)ە، ئێستا ئەو مانایەی نەماوە لە هیچ شوێنێك وەك (ڕۆسۆ) گۆتەنی نەبووەو نەدەبی[1]، (هەر چەندە لیبیا دەڵێ من ئەو جۆرە دیموکراسیەم!) بەڵکو هـەر وڵاتـە بە شێوەیەك ئەو دیموکراسیە پەیڕەو دەکا، بۆیە پێش ئەوەی ئێمە لێرە مانای هەر چەمکێك بگـۆڕین و تایبەتمەنـدی بـدەینێ و بیکـوردێنین خـۆی گـۆڕاوە و مانـا ڕەسەنەکەی نەماوە، بەڵام زاراوە زانستیەکان کەمتر ئەو دەستکاریە و کێشەیەشی لەسەرە، ئەوەش ڕوونـە چـونکە ناسـنامەی زانـست گـشتیەو مـولکی هـەموو کۆمەڵە، زیاتر ئەوانە دەستکاری کراون کە ناسنامەی تایبەتە نەك گـشتی، بۆیـە ئێمـەش لەگـەڵ ڕەچـاوی مانـا ڕەسـەنەکەی دا مانایـەکی کوردسـتانیانە و دادگەریانەی پێ دەدەین بە مەبەسـتی بناغـە داڕێـژی (مەرجعیـەت)ی فکـری و شارستانیمان نەك تەنها وەرگێڕانێك و فۆتۆکۆپی فەرهەنگێك بکەین، تەقەلایەکە تا میللەتەکەمان لە کەوتنەوە بهێنە سەر قاچـی خـۆی بـە پێـی توانـا، ﴿أَفَمَنْ يَمْشِي مُكِبًّا عَلَى وَجْهِهِ أَهْدَى أَمَّنْ يَمْشِي سَوِيًّا عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾.

پێش کەوتنی میللەتانی جیهانیش لە سەرەتادا لەفکربوە، ئەویش لە سەرەتادا لە فەرهەنگەکان دەستی پێ کردووە، جاحظ، بیرۆنی، إبـن سـینا، إبـن نـدیم، .. لەجیهانی ئیسلامی سەردەمی پێـشکەوتووی، لـە ئـەورووپاش سـەرنج بـدە ئـەو فەرهەنگانـە چ دەورێکـی بینیـوە لـە ڕابوونەکـەیان... هـەتا ئـەگریك و دوای یونانیەکانیش (تأريخ الطبيعي- پلینی)، و (جوگرافیا- سـتراپۆ)، (گـەردوونی -

[1] روسو- في عقد الاجتماعي.

پتلیموس و ئەرستۆ) (میــژوو- هیرودوتــسی).. ئینجـا لـەڕابوونی دووەمیــشیان ئەوفەرهەنگانــە پێــشڕەو بووینــە :(المـرآة الكـبری G.mirror)ی ســەدەکانی ناوەڕاست، بەشێکی زۆریش پێیان وایـە کاریگـەری بنـچینەیی لەسـەر شۆڕشـی فەرەنسی دەگەڕێتەوە بۆ فەرهەنگی (دیدرۆ) کە لـە ۱۷۵۱ز بناغەرێـژکراو دوای گەشەی پێدرا کە بە (ئەنسکلۆپیدییەی فرنسی) بەناوبانگە، فەرهەنگی (دالـمبێر) و فەرهەنگی دنیس وبە بەرپرس دەزانن لەو پیش کەوتنەیان ... شارستانی تریش لەو فەرهەنگانە دەستی پیّ کردووە کە ژێر خانی وشیاری و زانیاریە.

دەروازە و تێبینیە هەمە جۆرەکان:

۱-زۆربەی ئەو زاراوە و چەمکە نوێیانە ڕەگ و ڕیشەکانی کـۆنن دەگەڕێتـەوە بۆ دەیـان سـەدە و بگـرە بـۆ قـولایی شارسـتانیەکان، وەك ئامـار و توێژینـەوە دەرکەوتووە چەمگە ئیجابیەکانی ئەسڵیان پەیامە، سەلبیەکانیش زادەی هەڵس و کەوتی مرۆڤە، هەندێکیش تێکەڵێکە لە هـەردوولا دروسـت بـووە بۆیـەش کـەم چەمك هەیە لە ۱۰۰٪ چاك و لە ۱۰۰٪ خراپ.

۲-ڕۆژئـاوا ئـەو زاراوانـە زەق دەکاتـەوە کـە مانـای سـەلبی زیـاتر دەداتـە ڕۆژهەڵاتو جیهانی سێیەمو ئیسلامی.. لە بەرامبەریشدا بە هۆی دەسەڵاتدارانی جیهانی ئیسلامی (خانوو لە شوشە) نەیان توانیـوە خۆپـارێزن یـان زاراوە زۆر و زەبەنگە سەلبیەکانی ڕۆژئاوا زەق بکەنەوە، ئیتر لەو ململانێیە دیل کراون.

۳-زۆربەی ئەو زاراوە نوێیانە لە ڕۆژئاوا سەریان هەڵداوە لە بۆنـە و زەمـان و زەمینێك لە جەوهەردا لەگەڵ بارودۆخی ئێمەدا جیایە، ناشێت بۆ پـەیڕەوکردنی، بۆ نموونە مەدەنیەت یان عەلمانیەت.. یان مافی ئافرەت.. لە ئەوروپا لە بۆشـایی و سەلبیاتی ئاینەکەیان هاتووە، کاتێ هەندێك ڕەوشەنبیر و سیاسەتمەداری خۆمان ئەو زاراوانە لێرە دەڕوێنن نەك هەر بەری نابـێ بـەڵکو شـینیش نـابێ، هـەروەك بینران لە ئەزمونی چەپیەکان و ڕوو لە ڕۆژهەڵاتی وا ئێستاش دیسان عەلمانیەکان

روویان لە رۆژئاوا کردۆتەوە بەهەمان تەوژم، جیاوازی جەوهەریەکەش لەوەیە ئاینی ئەوێ وەك (سپینوزا – و گاردینی..) گۆتەنیان هەر رێنمونیە نەك شەریعەت و بەرنامەی ژیان، هەر مەسەلەیەکی شەخسیە بۆیە چەمکەکان زۆر جار دەوری ناپێن دەبینن لەوانە: شارستانی، کەلتوور، فەرهەنگ ، لیبرال و دیموکراسی، دەولەت کەچی لێرە جیایە ئاینی ئیسلام بەرنامەیەکی ژیانی تەواو هەڵگرتووە لە هەموو بوارەکان، مەودای هیچ زاراوە و چەمکێك نادا هاوتای بێ یاخود بەدیلی، بۆیە عەلمانیەتی جیهانی ئیسلامی بە گشتی دەردی نە شارەزایی لەو بەراوردە هەیە. سەرچاوەی قەیرانەکانی و ساغ نەبوونەوەی فکری لەوەوە دێت.

٤-لە کۆنەوە رۆژئاوا دەردی خۆپەرستی هەبووە، جیهانی لە چاوی ئەوروپاوە دیوە، بەو شێوەیە زۆربەی تیۆر و توێژینەوەکانیان لە (تەعمیم) بە هەڵەدا چووە، دیاردەیەکی ئەوروپی بووە کردوویانە بە مولکی هەمو کۆمەڵ، هەروەك بە روونی لە تیۆرە سیاسی و فەلسەفی و کۆمەڵایەتی و دەروونی یەکانی مارکس، فرۆید، دورکایم، مۆرگان، سپینۆزا، ... بە زەق تر لە هەموان دەردەکەوێ، بەداخەوە زۆربەی فەرهەنگەکانی جیهانیش بە عەرەبی و کوردیەکانیشەوە بە هەمان دەرد چووینە و ئەو هەڵەیەی ئەوانیان نەپالاوتووە، هەتا زۆربەی ئەو فەرهەنگانەی ئێمەش لێرە پشتمان پێ بەستوون.

٥-ئەو دەردەی سەروو لە فەرهەنگ و زاراوە نوێیەکانیشیان بە روونی رەنگ دەداتەوە، بۆ نموونە پێناسی (حزب) تەنها بە کۆکردنەوە (دەنگ) دەناسێ [١]، ئەوەش زیاتر لە ولاتانی سەرمایەداری رۆژئاوایە نەك هەموو جیهان، هەروەها پێناسی (ریفۆرم-ئیسلاح- چاکسازی) یەکسەر بە بیروباوەرێکی ئاینی لە دوای(مارتن لۆتەر)ی داوەتە قەڵەم [٢]، بۆیە زۆربەی فەرهەنگ و

[١] Ox ford Advanced Learners Dictionary-٢٠٠٠.

Acritical Review of concept and Difinition- Krober And Kurekhim-

ئەنسكولوپیدیەكانی ڕۆژئاوا دەردی یەك لایەنی تێگەیشتن، نانیەت، گوێز لە هەمبانی خۆی ژماردن، سەرچیخی... پێوە دیارە، بۆیە نابی خۆ بدەینە دەست ئەو پێناس و مانایانەی ئەوان هەتا ئەگەر لیبرال پەروەریش بین. هەر بۆیەش ئێمە لەو فەرهەنگە پێناسی تایبەتی هیچ چەمك و زاراوەیەكمان نەكردووە، چونكە پێناسی زانستی نیە، پێناسی مەزهەبیە (چونكە چەمكەكان مەزهەبین نەك زانستی) بۆیە هەر پێناسێك گوزارش لە ڕاوبۆچونی مدرسەیەك دەكا.

٦-لەبەر نەبوونی (مەرجەعیەتەكی فەرهەنگی كوردستانی)ئەوا بەرە بەرە زاراوەی مدرسی سەری هەلداوە، زاراوەی وا كە مۆركی مدرەسەیەكی پێوەیەو سەپێنراوە، لەوانە: زاراوەو چەمكی (هاوسەری، ڕامیاری، ..) ئەوانە زیاتر مانای عەلمانیەتیەكەی دەبەخشی نەك زانستی بێلایەن، تەنانەت هاوسەری دەقاودوق گوزارش لە مانای ژن ومێردایەتی لە سەربنچینەی تەفسیری فرویدی دەبەخشی، ئەوان شوكردن بەپروسەی یەكێتی جنسی پەتی لێك دەدەنەوە، بۆیە وشەو زاراوەی هاوسەري لەو سونگەیەوە دێت، كەچی پێناسی دروستی ژن ومێردایەتی ئەوەیە یەكێتیەكی كومەلایەتی وسیاسی ویاسایی وشەرعی وجنسیشە، جار وایە یەكیتیەكی فكری ونایدیلوژی ونایینیشە، كەواتە.زاراوەی "هاو+ سەری" تەواو گوزارش لەو پروسەیە ناكا و لە ڕووی زمانەوانیش ناتەواوە، بەهەمان شێوەش ڕامیاری لەدووشە (ڕامی-واتە فێلباز وە یار)[1] پیك هاتوە بەمانای سیاسەتێكە فێلاوی، ئەوەش گوزارش لە بۆچونی میكافیلی دەكا نەك هەمووسیاسەت، هەندی زاراوەی تر هەیە دابەش بۆە بە نموونە ئادەمی زاد ومروڤ، هەلبەتە لەیەكەمدا مانای تەفسیری ئاینیە بو دروست بونی بەشەر لەح ئادەم ولەدووەمیشاتەفسیری داروینیە بە (لا ادمیە)، كەواتە ئیشی فەرهەنگ زۆر ناسك وگرنگە بناغەكانی عەقلی سەردەمی لەسەر دروست دەبی

.١٩٥٢

[1] لەفەرهەنگی كوردستانی گیوی موكریانیش ڕامیاری بەفێل باز لێك داوەتەوە .

٧-زۆربەی زاراوەكانی سەر بە عەلمانیەت دەگێڕنەوە بۆ مێژووی نوێی شارستانی و ڕابوون و زادەی گەشەی زانستی و عەقلانیەت، كەچی زۆربەیان ڕەگ و ڕیشەی كۆنی سەردەمی نەفامی و دڕندایەتی و لایەنی شەڕی سروشتی نادەمیزادە. ئێمە لێرەدا ناسنامە و تەمەنی ڕاستەقینەی خۆی پێدەدەینەوە.

٨-لە ڕۆژئاوا هەندێ زاراوە هەیە سەلبیە یان هەر خەیالیە بە حوكمی ئەو بارودۆخە مادیەی خۆیان، كەچی لای ئێمە هەمان زاراوە ئیجابیە و واقیعیشە، هەر بە نمونە (میسالی-ئایدیالی) لای ڕۆژئاوا بە مانای بیرێكی خەیالێ پلاو و ناواقیعی دێ، كەچی لای ئێمە مانای كارێكی نموونەیی و پێشەنگ دێ، هەروەها هەندێ زاراوەی تر لە بارودۆخ و بۆنەیەكی جیا لە ئێمە دروست بووە لە وەرگێڕانی دا ناوێكی پێ بەخشراوە جووت نابن، لەوانە (ئوسولی) ئەوان بەو سەرەنجام و پەرەگریەی پرۆتستانیان وتووە (fendamentalism) ئوسولی، كەچی ئوسولی لای‌ئێمە مانای مەبدەئیانە و دانایی و دڵسۆزییە...، نمونەی تر لای ئێمە (شۆڕش بەرگری و كوردایەتی) و چالاكی پێشمەرگانە و بەرگری لە نیشتیمان شەرەفە، كەچی لای (ڕۆژئاوا و داگیركەران و دیكتاتۆرەكان) ئەوە تیرۆر و توندوتیژی و دەرچوونە لە یاسا، ئەو لە بابەتی (تێكدەر، تیرۆر، دژی یاسا، دژی مەدەنیەت و شارستانیەت، ئەشقیا ،شێتی ، ڕێ گر..) ڕیزیان دەكا، لێرەدا زۆربەی ڕەوشەنبیر و نووسەر و سیاسەتمەدارانی عەلمانی لە دوولاوە بەهەڵەدا دەچن، یەكەم: كاتێ ئەو زاراوانە بەڕوانگەی ڕۆژئاوا و داگیركەرانەوە لەناو ئێمەدا بڵاودەكەنەوە بێ لێك كردنەوەی ڕاستەقینە، كێیە تێكدەر و تیرۆریست و توندوتیژ ؟ دووەم: كاتێ ناتوانین بە ئاراستەی پێچەوانە و ڕاست كردنەوەی چەمك ئەو زاراوانە بۆناو كۆمەڵگەی ڕۆژئاوا بنێرینەوە، ئەگەر وا نەبین ئەوا تەنها فەرمانبەرێكی وەرگێڕ و پینەچی ئەو دیدانە دەبین و تەنها وەكیلێكی دڵسۆزی كۆمپانیای چەمكان دەبین بۆ ساغ كردنەوەی.

٩-ڕاست كردنەوەی چەمكەكان زۆر ڕێ ی دوور كورت دەكاتەوە بۆ تێك

گەیشتن، ئەوەی ئێستا عەلمانی و ئیسلامی و چەپیەکانی تەك و لۆ کردووە لە دیالۆگا تێك ناگەن، لە بنچینەدا لەو چەمکانە لێك جیان، بە تایبەتی عەلمانیەکان بە کوردیشەوە، هەم زانیاری لە بارەی ئەو ڕێبازە عەلمانیەی خۆی لێلە هەم لە بارەی ئیسلامی ڕاستەقینەش.. بۆیە وەڵامەکانی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی و ئایدیۆلۆژی و ئینتیماکانی بە زمانێکی پاڵ و ڕاشکاوانە نیە، ڕاوبۆچوونەکانی پڕە لە ناکۆکی لە نێوان (گۆتە و کردەی)، (ڕابوردوو و چارەنووسی) (ئینتیما و خزمەتی)..

جار وایە وەك چەند ڕوو ئەوەی دەیڵێ باوەڕی پێ نیە، ئەوەی شاردیتیەوەش شەرمی پێ یە بە ئاسایی لە ئاخافتنا ڕاستی ناڵێ، لە سپاردەیا دەرناچێ، لە بەڵێنا ناکۆك دەبێ.

١٠-زۆربەی زاراوەکانی نوێ بە تایبەتی سەلبیەکان لە نازی و فاشی و وجودی و دیکتاتۆری و شۆڤێنی و سادی و دوگمایی و.. لە مەدرەسە واقیعەکانی شیوعی و سوشیالیستی و سەرمایەداری ڕۆژئاوا هاتوون نەك لە مێژووی ئیسلام.. بۆیە دەبێ هەڵوێستی ئیسلامیشی لەسەر ڕوون بکرێتەوە بێ ئەوەی بکرێتە مولکی ئیسلام یان هەمو کۆمەڵ.

١١-لەگەڵ گەشەی کۆمەڵ ناوەڕۆکی زاراوەش دەگۆڕێ، ئەو زاراوانەی سەردەمی کشتوکاڵی و ئیمپراتۆری و خێڵەکی زۆر جیایە لەگەڵ سەردەمی پیشەسازی و وڵاتانی نەتەوەیی، ئێستاش لە سەردەمی عەولەمە دیسان جیایە لەگەڵ پێشوو، بۆیە ئێستا یەکێ لە قەیرانەکانی زاراوە ئەوەیە ماناکانی تەواو پێ هەڵناگیرێ هەتا لەڕووی یاساییشەوە، بۆیە پێویستی بە زاراوەی نوێ یان دەستکاریەکی بنەڕەتی هەیە، تا زانست و زانیاریش پێشکەوێ ئەوا زیاتر وشە سادەکان دەبنە زاراوەو چەمك، بەو شێوە سنوری فەرهەنگ فراوان دەبێ، ماناو مەبەستەکان یەکتر دەبڕن لە وشەیەکی دیاری کراودا دەبنە زاراوە.

تێبینیە هونەریەکان:

١-زۆر جار ئاینی ئیسلام لەبەر سانایی ڕەوتی بابەتەکە وەك مەدرەسە ڕێز دەکەین.

٢-جاروایە هەندێ زاراوە و چەمك بەکاردەهێنین چەوتیشە، بەڵام لەبەر ئەوەی باوی وەرگرتووە ناچارین جارێ ئاوا پشتی پێ ببەستین لەوانە: شارستانی، کەلتوور، ڕێباز و زانستی، ...

٣- لەبەر ئەوەی زۆربەی سیستەمەکانی دەسەڵاتداری وڵاتانی ئیسلامی ئیسلامی تەواونیە، هەریەکە لە دەستور و سیستەمی سیاسیدا پەیڕەوی سوشیالیستیە یان لیبرالیە یان دەستور و یاساکانی یۆنانی و ڕۆمانی کۆن و فەرەنسی ئێستایە، ئەوا بۆ ئەوەی لە هەندێ وڵاتانی پەیڕەو ئیسلامی وەك ئێران، سودان، چیچان و ئەفغانستانی پێشوو جیایان کەینەوە... بە وڵاتانی (موسڵمان نشین) تۆمار دەکەین، هەڵەیە بڵێین وڵاتانی ئیسلامی، چونکە ئیسلامی مانای پەیڕەوکردنی شەریعەتی ئیسلامی، واتە تاکە سەرچاوەی دەستورەکەی قورئان و سوننە بێت.

٤-زۆرجار باسی ڕۆژئاوا بە شێوازی جیاجیا دەکەین، لیبراڵ دیمکراسی، ئەوروپچیایەتی، سەرمایەداری...هەمووی هەر مەبەستمان لە شێوازی ژیانی ڕۆژئاوایە، ئەگەر وتراش چەپی، مارکسی، شیوعیەت، سوشیالیستی زانستی، .. هەر یەك مانایە تەقریبەن.

٥- باسی هەمو مەدرەسە سەرەکیەکان دەکەین بەبێ لایەنی، بەڵام کەمێك زیاتر باسی ئیسلام دەکەین چونکە بە زمانی کوردی کەمتر لەسەر چەمك و فکری ئیسلامی نووسراونەوە.

لێرەدا لە چەمك و زاراوە سیاسیەکان دەست پێ دەکەین ئینجا دەچینە ناو زاراوەکانی ئابووری و فەلسەفی و گەردوونی و سروشتی، چونکە ئێستا بەرنامەی سیاسی و ئایدۆلۆجیای تاکیش وەك جاران نیە سەرچیخی بێت، لە قوڵاییەوە بۆی

دەروانین، تێگەیشتن لە گەردوون لە فەلسەفە لە دەور و بەر، تێگەیشتنی تایبەتیشت لە سیاسەت و لە ئینتیمای حزبی بۆ دروست دەکات، هەروەك (جان کوریس) سەدەیەك لەوەو پێش گۆتبووی ناچمە ناو سیاسەت هەتا لە بناغەی گەردوون نەگەم، ئەوە زۆر ڕاست دەرچووە، هەر مەدرەسەیەك و سیستەمێکی سیاسی و لایەنێك ئەگەر بەرنامەکانی وا قوولّ نەبێتەوە ئەوا دەبتە بەرنامە و لایەنێکی بەرژەوەندی و تەنها (پێ دان و وەرگرتن take and put) کە خراپترین پەیوەندی مرۆڤایەتیە.. جا لێرەدا ئەوە فەرهەنگی ڕاپێچی خەلّك نیە بۆ ناو بەرنامەیەك یان پێ دانی کلیلێك بێت بۆ تاکە هۆلێك.. بەلّکو ڕەوشەن کردنەوەی دەرگاکانە، دڕدانی تاریکەکانە.. بۆ ئەوەی هەلّخەلّەتاوی نەمێنێ.

٦-لەبەر ئەوەی پانۆرامای مێژووی جیهان بە سەلبی و ئیجابی لە عەولەمەدا کۆ دەبتەوە، ئەوروپاش پێشڕەو بووینە لە پێ خستنە ناو عەولەمە هەر لە سەدەی (١٦) بەدواوە، ئەوا ناو و سەربردەی زۆربەی زاراوە نوێیەکان لە ڕۆژئاوا هاتوون بە تایبەتی سەلبیەکانی وەك: فاشی، نازی، عەلمانی، بەرژەوەندی تایبەتی، سادی، ..هتد، لە لایەکی تر زاراوە چاکەکانیش وەك (مافی ئافرەت)، (مافی مرۆڤ)، (مافی چارەی خۆ نووسی)، (دیوکراسی)... چونکە لەوێ ئەو مافە نەبووە لە هەناوی سیستەمی ژیانیان دا نیە بە پێچەوانەی ئیسلام هەمو ئەو مافانە لە هەناوی شەریعەت دا هەیە بێ جوداکردنەوەی بەشێك و زاراوەیەك بۆی، جا کاتێ ئێمە بە شکستەوە لەسەر ڕێبازی ئەوان ڕۆیشتین یان خراپتریش وەك ئێستای دەسەلاّتە دیکتاتۆریەکان ئەوا زاراوەکانیشیان پڕ بە بەرمان دەبێت، هەر بۆیەش ناو و زاراوەکانی ئەوان زیاتر باوی وەرگرتووە، هەر بە نموونە (پەرلەمان) باوترە لە (شورا)، تیرۆر باوترە لە تۆقاندن..

بۆیە ئێمەش لێرەدا ناچار لەسەرەتادا هەر بەناوی باویەوە زاراوە و چەمکەکان دەنووسینەوە.

٨-ڕێسایەك هەبوو لەناو نووسەرانی عەرەب گوایە (لامشاحة في الاصطلاح)،

ئێستا وا ڕەتی دەکەنەوە لەوانە د.محمد عمارە لە کتێبی نوێی (معركة المصطلحات)، بەڵام هەندێکی تر پێ یان وایە (لامشاحة..)کە لە زاراوە ڕاستە بەڵام لە (چەمك) دەرناچی، چەمك و زاراوە لێرە لای ئێمەش لێك جیایە.

٩-هەوڵ دراوە زانیاری لە فەرهەنگە جۆربەجۆرەکان و بالاَکان و سەرچاوەی نەسلی وەرگیرێ لە ڕۆژهەلاَتی و ڕۆژئاوایی و ئیسلامی و کوردی و فارسی و عەرەبی و ئینگلیزی و فەرەنسی.. بە تایبەتی لە بارەی نەسلی زاراوە و بۆنەی پەیدابوونی.

١٠- زۆر دەووترێ فەرهەنگ دەبێ بێ لایەنانە و میان ڕەوانە بنوسرێتەوە، بەلاَم ئەو بێ لایەنیە وانەکا سەودا لەسەر (ڕاستی) بکەین، یان میان ڕەوی وا هەڵسەنگێنین کە هەر (ڕاستیەك) دابەش بووە بۆ لای مدرسەکان، مەرج نیە، ڕەنگە وابێ، ڕەنگە لای یەکێکیشیان بێ بەتەنها، هەر بۆ نمونە لە وەلاَمی پرسیاری: ئاخۆ (٣×٤) چەندە؟ خۆ ئەگەر فکری ئیسلامی وتی دەکاتە (٢٠)، شیوعی وتی (١٢)، سۆشیالیستی وتی (١٧)، لیبرال دیموکراسی وتی (١٠)، ئەوە بێ لایەنی مانای وانیە بڵێین هەمووتان ڕاست دەکەن یان ئێوە ڕاستێکیان بۆ بدۆزیەوە، نەخێر ئێمە وەلاَمەکان وەك خۆی تۆمار دەکەین؛ بەلاَم لەکۆتاییدا دەڵێین وەلاَمی شیوعی ڕاستە.

١١-ووردبوونەوەیەکی تر زۆر پێویستە، لەجیهانی ئیسلامیدا گەلێ زاراوەی سەلبی سەری هەڵداوە کە زادەی ڕەگەزپەرستی عروبی و تورکایەتی و.. پەڕیتە نێو فەرهەنگی ئیسلام، دەبێ بەووردی لێیان بژار بکەین یان مانای ڕاستەقینەو سەرجەلەی خۆی بۆ بدۆزینەوە.

١٣-لە پێش کۆتاییدا:

ا-هەندێ ناوی (موسوعة) هەیە زۆر لێك نزیکە وەك (الموسوعة العالمية العربية) و (الموسوعة العربية) بۆ لێك جیاکردنەوە یەکەمان کردۆتە (موسوعة العالمية) لە نووسیندا.

ب- ناوی دانەری کتێب و فەرهەنگەکان هەر جاری یەکەم دەنووسین.

لە کۆتاییدا ئەگەر دەڵێین (پێکدادانی شارستانی) هەیە، ڕەنگە وانەبێ بەڵام ئەوەی جێی گومان نیە (پێکدادانی زاراوە و چەمکەکان) هەیە..، جا هەندێکی لە پێک کەوتنیان زاراوەی نوێی هاوبەشی لێ دەرچووە لە دایک و باوکی جیاجیا.. هەشە ناشێت، بۆیە لێرەدا وەك مەسەلەی (فقه علی مذاهب الاربعة- یان خمسة)، ئێمەش لێرەدا (مفاهیم علی مدارس الاربعة) نیشان دەدەین بە کورتی هەنگاوەکان ئەوەیە:

یەکەم: پێ ناسێکی ئەسڵەکەی، دووەم: گەشە و لق و پۆ وەرگرتنی، سێ یەم: مانا و هەڵوێستی هەر مەدرەسەیەك لە بارەی ئەو زاراوە و چەمکانە ئنجا ڕوانگەی خۆشمانی دەخەینە سەر... بۆیە لە پێش هەموواندا با بزانین ئەو مەدرەسە سەرەکیانە کامەن؟

مەدرەسەکانی سیاسی لە عەولەمەدا:

لەوسەردەمەدا نەك فەرهەنگەکان هەتا (نەتەوە یەکگرتوەکان) و دەزگا دەولی و مرۆڤایەتیەکانیش کۆك نین لەبارەیپێناسی زۆربەی زاراوە سیاسی و فیکریە نوێیەکان، وڵاتانی موسڵمانشینیش بە هەمان شێوە وەك دەرکەوت لە کۆنگرەی (جاگارتا)ی ۲۰۰۲ز، ڕێك نەکەوتن لەبارەی پێناسی (تیرۆر)، هەروەك تا ئێستاش لە دەزگا ڕەسمیەکانی جیهانیش نەك هەر پێناسی فەلسەفی و کۆمەڵایەتی و سیاسی بۆ نەکراوە هەتا نیشانەکانی یاسایشی بۆ نەکراوە، ئەوەستێتە سەر بکەر یان کارەکە؟ کێیە تیرۆرست؟ ناسنامەی چیە؟..

بە هەمان شێوەش لە بوارەکانی تری سیاسی و فیکری و فەلسەفی و کۆمەڵایەتیش هەر بە نموونە چەمکی (دادگەری) یان (کێشەی نادەمی زاد).. لە هەموو مەدرەسە و شارستانی و بەرنامەکانی حزبە جیهانی و کوردستانیەکانش داواکراوە، بەڵام هەر مەدرەسەیەك بە جۆرێکی تایبەتی خۆی لێی تێدەگا و

پێناسی دەکا، جا ئەو مەدرەسانەی کە لە جیهانی نوێدا وەك هاوتا و (بەدیل) بە یەکتر بۆ زۆربەی چەمکەکان وا لێـك جیـان هەریەکـە سیـستەمێکی سیاسـی و فیکری و کۆمەلایەتی و ئابووری تایبەتی هەیە تـا دەگاتـە پێـك هێنـانی بـاری دەروونی تاکیش، بریتیشن لە چوار مەدرەسەی سـەرەکی کـە هـەر یەکـەیان بـە روانگەی تایبەتی خۆی دەڕوانێتە ژیان و جیهان و ئەو چەمکانەش.

با لە پێشدا بزانین مەدرەسە چی یە؟ مەبەست لە مەدرەسە لەو سەردەمە: ئەو سیستەمە زیندوەیە کە پێك هاتووە لە کۆمەڵە تیۆرێکی سیاسی داڕشتراو لەسەر بناغەیەکی فیکری و فەلسەفی و عەقلی، خاوەنی ئەزمونی مێژوویی و واقیعیـە، تیایدا چارەسەری لایەنێکی (یان هـەموو لایەنـەکانی) کێـشەکانی ئـادەمیزاد و پەیوەندی و پێویستیەکانی لەگەڵ کۆمەڵ هەلگرتووە، کە لایەنەکانی سیاسـەت و دەسەلا ت وبێ دەسەلات و هەڵس و کەوت و حەرام و حـەلال.. دەگرێتـەوە، بـەو شێوەیە مەدرەسە (بەتایبەتی لـە عەولەمـەدا) ڕۆڵـی ئـاینیش دەبینـێ، خـاوەن بەرنامە و پابەندبوونە، خەڵکی تایبەتی خۆی هەیـە، بەشـێوەیەك لەیـەك کاتـدا ئینتیما بۆ دوو مەدرەسە ناکرێت، قوتابیانی سەر بە هەر مەدرەسەیەك هـەر لـە بیری سیاسی تا دەگاتە هەڵس و کەوتی لێك جیایە لەگەڵ قوتابی مەدرەسـەیەکی تر.. هەریەکە حەرام و حەلالی تایبەتی خۆی هەیە، هەر بۆیەش بە تاك تاك و بە کۆمەڵ و حزب و تاقمیش دەشێ سەر بەو مدرسانە بن، هەرچەندە هەندێ زانـا و نووسـەری بالاّ وەك(المدارس الفكرية المعاصرة- ی محمد قطب) ناویان بە مەدرەسـە نەبردووە، بەلکو بە (تیار-تەوژم)ناویان بردووە وەك کتێبی (تيارات الفكر العربى المعاصر، د.مصطفى عبدالغنى)، بەو شێوەیەشی دابەش کردووە: ١-تيار الدينى، ٢-تيار الليبرالى، ٣-التيار اليسارى، ٤-تيار القومى...

ڕەنگە تەنها (تیار القومی) ڕاست بێت (تەیارە) نەك مەدرەسە، ئنجـا هـەمو جۆرە سۆشیالیستەکان ناکەونە خانەی (چەپ).

ئایا ئیسلام مەدرەسەیە؟

ڕەنگە هەندێ نارەزایی دووسەرە هەبێ کە بۆچی ئیسلامیشمان ڕیزکردووە لەگەڵ مەدرەسە، هەروەك بە چاکی لە پێناسی مەدرەسەش دەردەکەوێ شمولی ئیسلام ناکا، جا نا ڕەزاییەکان بە دوو ئاراستەی پێچەوانەیە، بەشێك پێ یان وایە ئایین نابێ لە سیاسەت بگلێنرێ وئاین پەیوەستە بە تاك ئیتر ناگەنە ئاستی مدرسە، ئەوە عەلمانیەکانن، بەشەکەی تریش بە ئاراستەی پێچەوانە تەنها ئیسلام بە چارەسەر دەزانێ و زۆر لە سەروی مدرەسەیە، ئەوانەش ئیسلامیەکانن، بۆ هەردوولا، ئەوە هۆیەکانی ڕیزکردنی ئیسلامە لەگەڵ مەدرەسەکان:

١-تا خوێنەر واتێ نەگا ئەو مەدرەسە و سیستەمانە بۆ زەوین و ئاینیش بۆ ئاسمان هەروەك لە مەسیحی و چەند ئاینێکی تریش دا واپیشان دراوە، لە قورئاندا وا هاتوە: ﴿رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ﴾.

٢-لە بارەی ئەوانەی دەڵێن ئەو ڕیزکردنە بچووك کردنەوەی ئیسلامە.. زۆر ڕاستە بەلام هەر خۆی گەلێ بچووك تر کراوەتەوە هەر خانەنشین کرابوو لە ژیان، جیاکراوەتەوە لە لایەن دەسەلاتداران، ئیتر لەو قۆناغە بەرز و گەورە کردنیەتی کە بتوانین بیگەینە ڕیز مەدرەسە.. ئەگینا خۆی مەزنە.

٣-خۆ (نیبراهیم) هەڵبەتە لەوپەڕی خواناسی بووە کەچی بۆ شکاندنی ئەو (جمود فکرية)یە (بۆ وەختیانە) عەقیدە و ئاینی زۆر بچووك کردەوە و بگرە چووە دەرەوەی جوغزی ئاینیش کاتێ وتی وەرن خەڵکینە با بزانین ئەو ئەستێرە ڕەنگە خوامان بێ و دوای مانگ و ڕۆژ ئنجا کۆمەڵەکەی گەیاندە قەناعەتێك کە دروستکەری مانگ و ئەستێرە.. خوایە، کەواتە (نیبراهیم) لە بچووکی دەستی پێ کرد بە مەزنی کۆتایی پێ هێنا، لە گومان دەستی پێکرد لە یەقین کۆتایی پێهێنا، لە فرە خوایی دەستی پێکرد بە یەکتاپەرستی کۆتایی پێهێنا.

بۆ ئەوەی ئەو (جمود)ە بشکێنێ و بیرە جام کردووەکان بکاتەوە و بیان جولێنێ..

بۆیە ئێستاش ئێمە لێرە بەو بچووکیە ئەگەر دەستیش پێ بکەین ئەوا بە مەزنی کۆتایی دێت.

٤-چەند ئەوەیەکە ئیسلام لەژیان دوور خراوەتەوە، وەك (ڕای باو) بە زەحمەت هەرس دەکرێ کە ئیسلام بەرنامەی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری و شارستانی بێت هەتا بۆ خودی بەشێکی زانای ئیسلامیش چ جای ڕەوشەنبیرێکی عەلمانی یان عەوامێك.. بۆیە ویستومانە لە دوورەوە نزیکی بکەینەوە، لە دەرەوەی گۆڕەپان بیخەینە ناو گۆڕەپان، لە زیندانەوە بۆ دەرەوە، لە نەفی کراوی بۆ ناو ناوەدانی..ئیتر ئەرکی دوای ئەو قوناغە بو سیاسیەکان دەگەڕێتەوە.

٥-ئینجا ئەو مەدرەسانەش خۆ هەر پلەی ئاینی هەیە مادام (حەرام و حەلال)، (شەریعەت) و (حوکم) و بەرنامەی ڕێگەی ژیان و ئینتیما و ئەرك و ڕێنمایی هەبێ، ئیتر ئەوە ئاینە.. (هەروەك لە گفت و گۆیەکەی عدی کوڕی حاتم روون تر دەردەکەوێ)، جا بۆ ئەوەی هەم لە لایەك مەدرەسەکان بە نامۆیی سەیری ئیسلام نەکەن لە لایەکی تریشەوە لەلایەن ئیسلام پەروەرانیشەوە ئەو مەدرەسانە بەبێ بڕوا لە قەڵەم نەدەن، تا کارلێك کردن و دیالۆك نەوەستێ...

بەو پێیە ئێستا دێینە سەر پێناسێکی سەرەتاو خێرای مدرەسەکان (دوای بە درێژی باسیان دەکەین)، کە بریتین لە: (١-لیبراڵ دیموکراسی، ٢-سوشیال دیموکراسی، ٣-شیوعیەت، ٤-ئاینی ئیسلام).

١-لیبراڵ دیموکراسی: زیاتر سیستەمی ڕۆژئاوایە، ئەوە سیستەمە، ئایدیۆلۆژیایە، ڕێگەی ژیانە، .. بۆیە لیبراڵ دیموکراسی جیایە لەگەڵ دیموکراسی یان خودی سەرمایەداریش، کۆن ترین سیستەمیشە، ئێستا بە هەموو ئەو سیستەمە بێ بەرنامە و ڕەمەکیانەش هەر دەووترێ لیبراڵی، ئیمپراتوریەکانیش بە جۆرێك ئەو سیستەمەیان پەیڕەو کردووە، ئێستاش لە جیهان دا زۆربەی وڵاتان و ئەو حیزبانەی بێ مەبادیئ و بناغەکانیان تەنهالەسەر بەرژەوەندی و (وەرگرە و بیکە take and put)یە سەر بەو مەدرەسەن، لە کوردستانیش چەند حیزبێك

هەن و بە گشتی حزبە عەلمانیەکان (جگە لە چەپەکان) بەرەو ئەو مەدرەسەن.

٢-سۆشیال دیموکراسی: زۆر جۆر سۆشیالیستی هەیە (وەك سۆشیالیستی زانستی، تۆباوی، فەوزەوی، مەسیحی، برجوازی، دیموکراسی، نەتەوەیی، نیشتیمانی، ..) ئەوەی ئێستا مەدرەسە دروست دەکا تەنها دوو جۆرە، یەکیان: سۆشیالیستی زانستیە کە هەمان رێبازی مارکسیە، بریتیە لە قۆناغی نێوان سەرمایەداری و شیوعیەت، بۆیە ئەوەیان هەر لە (شیوعیەتەوە دەخوێنینەوە)، کەواتە ئەوەی دەمێنێ (سوشیال-دیموکراسی)، زیاتر لە (٤) سەدەیە بیرۆکەکەی بە نموونەوە هاتووە، بەلاّم ئەویش رەگ و ریشەی لەگەلّ لیبرالّیەت بە تەریبی بۆ قولاّیی مێژوو چەقیوە، ئێستاش لە ولاّتانی ئەسکەندینافیە و ئەوروپا و ئەفریقیا و ئاسیا ئەو رێبازە پەیدا بووە، بە تایبەتی لە دوای سەرنەکەوتنی ئەزموونی مارکسیەت، لە کوردستانیش چەند حیزبێك سەر بەو مەدرەسەن، ئێستا زیاتر بەرنامەکانیان لە رادیکالیەوە بەرەو پارێزگاری و شارستانی رۆژئاوایین.

٣-شیوعیەت: رێبازێکی مارکسی لینینیە، بەپێی بۆچوونی خۆیان ئەوە دوا قۆناغی گەشەی کۆمەلّە و کۆتایی مێژووە وەك (حەتمی) کە تیایدا بە هەشتێك دەسازێ بە رزگاربوون لە دۆزەخی سەرمایەداری و لیبرالّی، بە یەکسانی بۆ هەموو ئادەمیزاد بێ دەولّەت و یاسا و پۆلیس، هەروەك لەمانیفێستەکەی (مارکس، ئەنجلس) بلاّوکرایەوە لە سالّی ١٨٧٠، لینینیش یەکەم پەیرەوکەری بووەلە دوای سەرکەوتنی شۆرشی ئۆکتۆبەری سالّی (١٩١٧)ی رووسیا، دوای گەشە و هەلّلوشینی زیاتر لە نیوەی جیهان تا سالّی ١٩٩١ و رۆژی ١٢/٣١ بە رۆژی هەلّوەشاندنەوەی ئەو مەدرەسە حیسابە، لە تەمەنی ٧٤سالّی دا شکستی هێنا، بەلاّم هێشتا چەندین ولاّتی وەکو چین، کۆریای سەروو، لاووس، ڤێتنام، کۆبا، و چەندین حزبی شیوعی تر و لە کوردستانیش بێجگە لە حزبە شیوعیەکان هەریەکە لە کۆمەلّەی کوردستانی رۆژهەلاّت و (pkk) و چەند وردە حزبی تریش بە رارایی هێشتا سەر بەو مەدرەسەن.

٤-مەدرەسەی ئاینی (ئیسلامی): زیاتر لێرەدا مەبەست ئیسلامە، هەر چەندە هەندێ ڕێبازی سیاسی فیکری مەسیحی و یەهودی و بوزی و..هتد هەیە، دەزگا و ئەنیستۆی سیاسی لەسەر دروست کراوە، بەڵام ناوێتە کراوە لەگەڵ یەکێ لەو مەدرەسانەی سەروو لەبەر بێ تێنی، بۆیە مەدرەسەیەکی سەربەخۆیان نیە هەروەك زانا و پسپۆڕانی خۆشیان لەو بارەیە باس لە نوقستانی و ناشمولیەتی ئەو ئاینانە دەکەن کە تەنیا ڕێنمایی پیرۆزە و بەس، بێ شەریعەتن، هەروەك (علی عزت بیگۆڤیچ) لە کتێبی (الاسلام بین الشرق و الغرب) دەڵێ: (السن بالسن)ی یەهودی بەو نوقستانی و لارییەی دەروونێك سازدەدا کە سوشیالیستی توندی لێ بێتە بەرهەم بۆ پڕکردنەوەی ئەو نوقستانیە، هەروەها (السن بالعفو)ی مەسیحی بە هەمان شێوە سیستەمێك بەرهەم دێنێت کە بریتیە لە (لیبراڵ دیوکراسی).. بەڵام (السن بالسن+العفو) ئیسلام لەبەر هەمەلایەنی پێویستی بە هیچ مەدرەسە و پینەیەك نیە و خۆی بەرنامەیەکی سەربەخۆ و تەواوە لە هەموو بوارەکانی ژیانی سیاسی و کۆمەلایەتی و ئابووری و نیشتیمانی و شارستانی و کەلتووری و..تا دەگاتە باری دەروونی و هەڵس و کەوتی تاکیش، ئەو مەدرەسەیە تاقانە لە مێژوودا نمونە و ئەزموونی پیادەی دەوڵەمەندی هەیە و بۆ هەموو سەردەمێك دەشێ دووبارە بکرێتەوە، بۆیە لە دوای هەشتاکانی سەدەی (٢٠) دیسان رابوونی مدرسەی ئیسلامی زیاتر هاتەوە مەیدان وەك گەڵاڵەیەکی سەربەخۆی نە رۆژهەڵاتی و نە رۆژئاوایی، هەر چەندە پێشتر چەند جم و جۆڵێك هەبووە لەناو خاوەن بیرەکان (نەك جەماوەر) لەوانە (یەکێتی محمدی (ئەورەسی)، برایان، دەعوە، حزب التحریر، جماعەی پاکستان، ...، بەڵام نەبوە خواستێکی جەماوەری تا شۆڕشی ئیسلامی ئێران ١٩٧٩ و لە دوایش شۆڕشی ئەفغانستان تەقیەوە، ئێستاش چەند نموونەیەکی سەرکەوتووی لە دروست کردنی دەوڵەتی نوێگەری و بزوتنەوە و کۆمەڵی ئیسلامی لێ دروست بووە، جیهانی خستۆتە بەردەم گۆڕانی مەزن، هەر چەندە زۆر بە دڕندانەش بەربەرەکانی دەکرێن، لەگەڵ کەم و کوڕی و

تێ بینیش ڕوو لە زیادبووندان، وا ئێستا پەرپوەتەوە بەرەی ڕزگاری خوازیش تا ئەورادەیە تەنیا ئیسلامیەکانن دەتوانن بەرگری لە نیشتیمان بکەن لە ڕووی داگیرکەران وەك دەبینین لە (خوارووی لوبنان، فەلەستین، چیچان، کشمیر، مۆرۆ، ..) لە کوردستانیش چەند باڵێك هەیە سەر بەو مەدرەسەیە.

** * * ** **

هەندێ وردە مەدرەسەی تر هەنە مەرجەکانی مەدرەسیاتی تیا نەسازاوە، لەوانەش مەدرەسەی بیری نەتەوایەتی، چونکە خۆی ئایدۆلۆژیا و تەشریعاتی نیە، ئینتیمایەکی بایۆلۆجیە نەك ئایدۆلۆجی، میراتی یە نەك وەرگیراو، (لا إرادیة) نەك (إرادي)، جەوهەر و ناسنامەی ڕاستەقینەی مرۆڤیش ناکەوێتە سەر ڕەچەڵەك و نەتەوایەتی و هەرێمایەتی و شوێنی جوگرافی و نیشتیمان، بەڵکو دەکەوێتە سەر جۆری پەروەردە، بیری نەتەوایەتی حزبی پێ دروست نابێت بۆیە دەبینین هەردەم ئازناوی مەدرەسەیەکی ئاینی یان چەپی یان لیبراڵ دیموکراسی پێوەنووساوە بۆ پڕکردنەوەی نوقستانیەکەی، هەندێکیشیان بەیەك مەدرەسەش تەواو ناکرێن هەر بە نموونە (جمال عبدالناصر) زۆر بە ڕاشکاوی لە کتێبی (فلسفة الثورة) دەڵێ: نەتەوەییەکەمان بە دوو باڵ دەفڕێ یەکیان سۆشیالیستە، ئەوی تر دیموکراسی، هەر بەپێی ئاوەڕۆکی ئەو مەدرەسانەش ڕەفتار و هەڵس و کەوتی دیاری دەکرێت، هەروەك بینیمان هەندێ جزبی نەتەوەیی ئیجابیە بەڵام هەندێکیش زۆر سەلبی و توند و تۆقێنەر بووینە وەك: فاشیەکان، نازیەکان، بەعسیەکان.. هەموو ئەوانە جۆرێك لە سۆشیالیستیان خواستووە (واتە ئایدیۆلۆژیان پێك هێناوە لە ئاوێتەی نەتەوایەتی و سۆشیالیستی).

لەو سەردەمەی عەولەمە و دوای شکستی عەلمانیەت و شیوعیەت زۆربەی حزب و ڕێکخراوە نەتەوەییەکان ئایدۆلۆژیەکانیان تەنیا بەیەك مەدرەسە پێ تەواو

نابێت بۆیە پەنا دەبەنە بەر هەموو مەدرەسەكان[1].. لە كوردستانیش نەتەوەییەكان هەمان قەیرانیان هەیە، سەرەڕای قەیرانی ناسنامەیش، بە ڕوونی نازانرێ ئەوانە ئیسلامین یان عەلمانین؟ دیكتاتۆرین یان دیموكراسی؟ ماركسین یان لیبرالی؟.. بە كورتی هیچیان نیە (كەچی تا ساڵی دەشووڕێتەوە هەمووی پەیڕەو دەكا لە ئاینی و عەلمانی و نەتەوەیی و نومەمی و... ئیتر (شمولی) ڕاستەقینە ئەوەیە كە دەیەوێ هەمووی پاوان بكا و پێش ناكرێ و ماندوو و نەخۆش دەبێ، بۆیە دەبێ دەسەڵاتدار بێت و ئیتر شەڕە دەسەڵات دەكا و دیكتاتۆری دەبێت و جارجاریش هەر بەیەكجاری جاڕی هەرەس هێنانی ئایدۆلۆژیاش دەدەن.

بەو شێوەیە و لە ڕاستیشدا نە (بیری نەتەوەیی) و نە (ئیسلام)یش مەدرەسەنین، یەكەمیان لێی بچووك ترە و دووەمیشیان لێی گەورەترە.

* * * *

ئێستا ئەو مەدرەسانە لە هەموو جیهان وەك هاوتا و (بەدیل) لە گۆڕەپانن، هەریەكە كۆمەڵێك چارەسەر و چەمكی جیای هەڵگرتووە، كۆمەڵە (حرام و حەلال)، ئامانجەكانی، بنچینەكانی، یاساكانی، دید و جیهانبینیەكانی، تەرازووەكانی.. هەروەك چوار ئاینی سەرەكیە بە تایبەتی لە عەولەمەدا، جگە لە پەیڕەوانی بەرنامەی ئیسلام بە هەموو مەدرەسەكانی تر دەوترێ عەلمانی ئەگەر:

١-مەرجعیەتەكەی (قورئان و سوننە) نەبێت، ٢-یان هاوبەشێك بۆ ئەو مەرجەعیەتە پەیدا بكا، یان بە واتایەكی تر ئەگەر (دەستووری) وڵاتەكە یان (پەیڕەوی) حزبەكە سەرچاوەی دروست بوونەكەی بە تاقی تەنها ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ لە شەریعەت نەبێت ئەوا عەلمانی حیسابە، جیهانی ئێستا لەسەر ئەو بنچینە دابەش بووینە نەك لەسەر بنچینەی (شارستانی)، هەروەك (هەنتگتۆن) و دەزگا سیاسی و بڕیار بە دەستەكانی ڕۆژئاوا وای بۆ چووینە، جا هەر میللەتێك و

[1] هۆیەكی تریش هەیە لەو بارە چونكە مەدرەسەكانی عەولەمە لاواز بووینە بۆیە ئەو حزبە نەتەوەییانە پەنا بۆ زیاتر لە مەدرەسەیەك دەبەن.

هەتا هەر تاکێکیش مادام مەدرەسەی خۆی نەدۆزیەوە بە پێی ئینتیمای (چینایەتیەکەی، شارستانیەکەی، نیشتیمانەکەی، ئاینەکەی، فەرهەنگی، کەلتووری)، ئەوا بزانێ یان نا خزمەتکارە بە خۆراییو بە خزمەتکاریش خانەنشین دەکرێ، بۆیە دەبێ ئێمە ئینتیمایەکانی خۆمان بدۆزینەوە لەیەکێ لەو مەدرەسانە ئیتر ناسنامەو ڕوانگەمان بێتو هەر بە پێی ئەویش لەو زاراوەو چەمکانە بگەین و دایڕێژینەوە (بڕوانە ئەو بەراووردە)*. لەسەر ئەو بنچینەیە لێرە بەولاوە هەڵدەستین بە هەڵبژاردنی کۆمەڵێك چەمك و زاراوە کە لەمو کوردستانە و جیهانیش زۆر بەکار و پێویست بێت، هەریەکەیان بە کورتی باسێکی ڕەچەڵەکی دەکەین لەگەڵ پێناسە جیاجیاکانی لە لایەن ئەو مەدرەسانە، ئینجا ئەو پێناسە هەڵدەبژێرین کە هەم ڕاستەقینەشە هەم ناسنامەی چەمکەکەیەو لەگەڵ ڕەوتی میللەتو ئینتیمای شارستانیشمان بگونجێ بە گشتیەکەی، ئینجا وەك هەموو میللەتان ئێمەش بەرگێکی کوردستانی تایبەتی لەبەر دەکەین جارێ.. تا ڕادەی مومکین کە هاوسەنگیەکانی چەمکەکەش تێك ناچێ.

ئێستا بێجگە لە (زاراوەی زانستی) زۆربەی شێوازی چەمکی وەرگرتووە، بەڵام

---

* ئەوە خشتەکێکی بەراووردە کە چۆن لە هەمان زاراوەدا دوو واتای جیای هەیە لە نێوان داگیرکەر و زل هێزو دنیا خۆران لە لایەك و، لە لایەکی تر لە لایەن میللەتانی ژێر دەستە و ڕزگاری خوازانەوە:

لە ڕوانگەی میللەتان	لە ڕوانگەی داگیرکەران
خەبات	تخریب
شۆڕش	عصیان
چالاکی	تیرۆر
وەلاء	خیانەت
حزبایەتی	عمالة
خیانەت و جاشایەتی	خدمة الوطن
نیشتیمانی	خارج القانون
پابەندی	تمرد
کوردستان	شمال العراق
کوسوڤا	کوسوڤو (سربی)

بەهەمان شێوەش دەبی بزانین ئێمە کامەی بەکار دەهێنین مروڤ یان نادەمیزاد ...

ئێمە لێرەدا وەك (ڕێکەوتن) بەوانە دەڵێین (زاراوە) کە زۆر کاریگـەری مەنهـەجی نەبێت، هەڵبەتە زاراوە و چەمك بەوپێی یە زۆر لێك جیا دەبن، ئێمـە لـە هـەموو بەشەکانی داهاتوو زاراوەکان بە کـورتی دەنووسـینەوە زیـاتر بـۆ زانیـاری و لـە خزمەت پرۆژەی چەمکەکانە، بەڵام چەمکەکان شتێك درێژتر و بە مشت و مڕەوە باس دەکەین.

بەو شێوەیە چەمکەکانیش دابەش دەکەین بەپێی پەیوەندیان بـە سیاسـەتەوە لە بیری سیاسی، فیکری، دەروون ناسی، فەلـسەفی، ئـابووری، ئـاینی، .. هـەر چەندە لە عەولەمەدا ئەو بەشانەش ئەو سەربەخۆییانەیان نامێنێ‌و تێك دەچرژێن، بۆیە هەرلایەو دەتوانێ لە قازانجی خۆی بەکاری بهێنێ یان خواری بکاتەوە.

تێبینی: لەوفەرهەنگەدا دەبـێ زۆرتـرین مانـا لـە کـەمترین ڕسـتەو وشـەدا کۆبکرێتەوە،ئەوەش مانای زاراوە دەبەخشێ کە یەکەم جار لە فەرهـەنگی ئـاینی هاتووە دوایش لە فلسفە ،لە سەردەمی 'بانگی ئیسلام لەفەرموودەو ماناکـانیش ناوی بە(جوامع الکلمە) هاتووە ،لە سەر ئەو بنچینەیە (مفردات القران) هـاتووە لەلایەن ئەسفەهانی،هەلبەتە زمانی پـێش کـەوتوو ودەولەمەنـد ئەوەیـە بتـوانی زاراوەو چەمك بەیەك ووشەیسادە دەر بڕی ،ئەگەر بووە ووشـەی لێکـدراو ئـەوە پلەیەك لەپاشترە خۆ ئەگەر بووە ڕستەیەك ئـەوەزمانێکی دەسـت کورتـە یـاخود پسپۆڕەکانی شارەزا نین ،لە هەموویدا مەبەست ئەوەیە بەکەم ترین ووشەو ڕسـتە زۆر تـرین مانـا ببەخـشێ، ئێمـەش زۆر کـورت و خەسـتمان کردووەتـەوە، تـا قەبارەیـەکی بـچووك هـەڵگرێ، بۆیـە تکـا وایـە زۆر لەسـەرخۆو بەسـەرنجەوە بخوێنرێتەوە، ئەگینا وشك‌و ڕەکیك دێتە پێش چاوو مێشك.

بەشی یەکەم

چەمکەکانی بیری سیاسی

لەو بەشە زیاتر باسی چەمکەکانی سیاسی پەتی دەکەین بە ئەدریسی
(بیری سیاسی) لە بەشەکانی تر باسی چەمکەکانی ئایدیولوژی سیاسی و
فەلسەفەی سیاسی وزانستی سیاسی دەکەین

(١)

رامیـــاری سیاســـەت Policy

کۆن ترین زاراوەیە، بە جمکی لەگـەڵ ئـادەمیزاد هـاتووە ئەگـەر بـەو نـاوەش نەبووبێت، بۆیە پێناسەکەشی فرەجۆری وەرگرتـووە، بـەڵام هـەر هـەمووی کـۆك دەبنەوە لە مانای: (بەڕێوەبردنێکی دانایانـەی کاروبـاری تـاك و کۆمـەڵ)، هـەتا راپەڕاندنی ئیش و کاری خێزان و هـۆز و بـرا گەورایـەتیش هـەر بـە سیاسـەتیان ناوبردووە، هەڵبەتە هـەموو ئـەو زاراوە و چـەمکانە سەرچـاوەکەی پەیامـە کـە کەوتۆتە ناو کۆمەڵ، ئینجا گۆڕان و خڵت و خاری بەشەری دەکەوێتە سەر، با وردە بینەوە لە بنەچەی ئەو دوو سەرچاوەیەی رۆژئاوایی (ئەغریقی-یۆنانی) و ئـاینیش (ئیـسلامی) بـزانین کامیـان ڕەسـەن تـرە، سیاسـەت لـە رۆژئـاوا گوایـە لـە (politique)ی فەرەنسیەکیە هـاتووە، ئـەویش لـە بنەچـەدا لـە ئـەغریقی و یۆنانیەکە هاتووەو ئەرستو بەکاری هێناوە، کە لە دوو وشەی لێکدراوی (polis- شار) و (tehem - بەڕێوەبر)هاتووە ، واتە بەڕیوە بردنـی شـار، لـە سـەدەکانی دوای (١٣) فەرەنسا وای بەکارهێناوە[١]، ئەوەش لە پێناسەکەی سەرووی سیاسەت ئەوەنـدە نزیـك نیـە*، لەڕاسـتیدا کۆمـەڵێك وشـەی یۆنـانی کـۆن بـۆ چـاوگی (politque) دەئوســــرێتەوە، لەوانـــە (polis، politeicl، teipolitica،

---

[١] بۆ زیاتر بڕوانە (علم السیاسة) د.حسن صعب، ل٢٠.

* لە راستیدا هەڵەیەك زۆر باوو بووە لە ئەنجامی هەڵەی تەرجەمەی عەرەبی بۆ هەریەکە لە repoplic بۆ جمهوریە، politiic بۆ سیاسەت، ئێمەش لە سەر ئەو هەڵەیە ڕۆیشتووین، کەچی ریپۆبلیك مانای (أشیاء عامة) دێ نەك جمهوری، ئەوەش دەقاودەق ماناو پێناسی سیاسەتە کە بریتیە لە مەسایلە گشتیەکان، پۆلیتیکیش مانای مەدەنیەتە، بۆیە راستیەکەی ئەوەیە ئەفلاتوونە باسی سیاسەتی کردووە نەك ئەرستۆ، ئەوەی ئەرستۆ باسی مەدەنیەتە .

epolitike، ..) زۆربەیان بەمانای شار و گۆڕەپانی کۆبوونەوەی خەڵکی هاتووە، بۆیە زیاتر politque لە (مەدنیەت) نزیکترە نەك سیاسەت هەروەك لە مەبەستەکانی ئەرستوش لێی وادەردەکەوێ، بۆیە جاران تەرجەمەی (رسالة فی السیاسة)ی ئەرستۆ بە مەدەنیەت هاتووە نەك سیاسەت، چونکە لەو کتێبەش کە باس لە (خێزان- شار- دەوڵەت) دەکا زیاتر ئەو ڕەوتە وەردەگرێ ، ڕەنگە (re -(poplice)ی ئەفلاتوون کەبە "جمهوری" وەرگێڕدراوەتە سەر عەرەبی)نزیك تر بێ لەسیاسەت ، ڕاپتیەکەی ئەوەیە (govern) زیاتر مانای سیاسەتە، کە بە مانای (حکومەت)یش دێت و لێك نزیکن، ئەوەش زاراوەیەکی کۆن نیە ·

پێناسی کۆنی ئیسلامی و ئاینی وا هاتووە: هەر دەقی وشەی سیاسەت لەو فەرموودە بەناوبانگە هەیە (کان بنو إسرائیل یسوسهم أنبیاءهم)، واتەئیش و کاریان ڕادەپەڕاندن، هەر لەسەر وشەی (سیاسەت) (إبن یوسف عامری) دەڵێ: (والعرب تقول ساس فلان دابته إذا قام بصلاحها و راضها). لە (لسان العرب) سوس بەمانای سەرۆکایەتی یان (..والسیاسة هي قیام بالأمر بما یصلحه).

سیاسەت لە ئیسلامدا نزیکە لە مانای حوکم هەروەك (معجم الحدیث للتحلیل السیاسي)یش وای نەقل کردووە، زۆربەی فەرهەنگەکانی ئەورووپیش وەك (قاموس المحیط)ناسا بە (علم الدولة) تۆماریان کردووە، بۆیە نیوەی ئایەتەکانی قورئانی یش لەسەر حوکم و سیاسەتە، چ ڕاستەوخۆ چ لە (مقاصد الشریعة)دا، هەر پێناسی قورئان لە فەرموودەدا وا هاتووە: (أنباء عن قبلکم وأخبار من بعدکم و حکم فیما بینکم)، ئینجا بەشێکیشە لە ڕەوشت و ئیسلاح هەروەك لە کتێبەکانی (العین السیاسة)، (تعریفات جرجاني)، (إبن تیمیة-سیاسة الشرعیة)..هاتوون ·

هەموو ئەو پێناسە کۆنانە (د.محمد عمارة) کورتی کردۆتەوە لە: (هەرچی کردارێك کە بێتە چاکسازی و دورخستنەوە لە فەساد-سیاسەتە)[1].. ئەوەش هەمان دارشتنەوەی (ابن عقیل)ە لە سیاسەت کە دەڵێ: (السیاسة ماکان فعلا

[1] د.محمد عمارە- المعرکة المصطلحات ل١٧٨.

یکون مع الناس أقرب الی الصلاح وأبعد عن الفساد، وان لم یضعه الرسول ولا نزل به وحي..).[1]

بەو شێوەیە (سیاسەتی) ئیسلامی کەمانای چاکسازی گشتی وەردەگرێو(Politice)ی ئەغریقی کە دەکاتە (بەڕێوەبەری شار) لە ڕێگەی ئەندەلوس لێك گیر بووینە و ئەو سیاسەتەی ئێستای لێ دەرچووە، زۆربەی فەرهەنگە جیهانیەکان مەبەست ومانا گشتیەکەیان وا نەقل کردووە :(تحقیق أكبر قدر من السعادة لأعظم عدد من الناس)، واتە: بەرژەوەندی گشتی، ئەوەش هەمان پێناسی ئیسلامیە (نەك پۆلیسی شار) کە ئەگەر بمانەوێ مانایەکی بۆ (بەڕێوەبردن) بتاشین بە مانای (ڕاپەڕاندن)ە[2]، بەو شێوەیە زۆربەی زاراوە و چەمکە پێویستەکان بنەچەکەی ئاینیە هەروەك (ئەلەکزەندەر گەریوفسکی)یش دەڵێ: (کۆنترین سەرچاوە کە لەسەر سیاسەتی نوسیبێتەوە ئاینە)[3]، ئیتر لە ئەوروپا تەقەلاّیان داوە ئەسڵێکی لە کەلتووری خۆیان بۆ بدۆزنەوە و کتێبەکەی (السیاسة)ی ئەرستۆ بە دامەزرێنەری سیاسەت دەزانن، ئەگینا کەی (پۆلیس و شار) و سیاسەت دەگەڕێنەوە سەر یەك دایك و باوك.

ئەوە پێشەکیەك بوو بۆ سیاسەت کە زاراوەیەکە وا دەردەکەوێ دوورە لە ئاین و نزیکە لە عەلمانیەت و فکری بەشەری ڕووت کەچی ئەوە دۆخی ڕەچەڵەکی بوو، بۆ هەموو زاراوەیەك مەولەتی ئەو قوڵبونەوەیە نیە .

جا ئێستا دەگەڕێینەوە سەر ڕەوتی پێناسە جۆربەجۆرەکانی سیاسەت:

---

[1] الطرق الحكمية- ابن قيم الجوزية ص١٧

[2] أ-علم السیاسە: صدرالدین قبانچی.

ب-النظم السياسية: د.مشهداني.

[3] کۆن ترین ڕووداوەکانی مێژوو.

پێناسەکانی سیاسەت:

بە سەدان پێناس هەیە بەڵام هەندێکی هاوبەشی لێ هەڵدەبژێرین:

+ پێناسی کۆنی فەرەنسی کە لە کتێبی (leliver de toutes choses) لەلایەن (برونتۆی لاتینی) نووسراوە بریتیە لە (بەڕێوەبردنی شار) کە نزیکە لە مانا ڕاستەقینەکەی (politiqu)ی ئەرستۆ.

+ هونەر و زانستە.

+ هونەری مومکینە، یان وەك مۆسۆلینی پێناسی کردووە (هونەری وەرگرتنی دەسەڵاتە)[1].

+ (قاموس السیاسی): هونەری بەڕێوەبردنی دەسەڵاتە ،ئەوەش بە هەمان پێناسی فەرهەنگی (La frand Encyclopedia).

+ زۆر پێناسی تری باو وەك سیاسەت مانای درۆیە، یان هەڵخەڵەتاندن، یان خۆویستی، ..

+ (سمث): هەڵخەڵەتاندنی خەڵك بە پیلان بۆ گەیشتن بە پایەك.

+ (فەرهەنگی لیتریە- فرنسی ۱۸۸۰) : سیاسەت مانای زانستی دەسەڵاتە، پێشووتر لە (۱۸۷۰) بە کەمێك جیاوازی تری پێناسی کردبوو بە (زانستی فەرمانڕەوای دەوڵەت)، هەر مانای (govern)یش بە سیاسەت هاتووە.

+ (فەرهەنگی وێبەر ۱۹٦۲) : هونەری فەرمانڕەوای کۆمەڵگەی مرۆڤایەتیە.

+(دوفرجیە- أحزاب السیاسی): زاستێکی دەسەڵاتی ڕێك و پێکە لەناو هەموو کۆمەڵەکان .

+ ئەنثرۆپۆلۆجیەکان: بە هەموو چالاکیەکی ناو سیستەمی کۆمەڵایەتی دەووترێ سیاسەت .

+ بەدی هێنانی زیاترین بەختەوەری بۆ زۆرترین کەس، پێناسی ڕەسمی

---

[1] الامیر: لە پێشەکیەکەی بە پێنوسی (مۆسۆلینی).

مەنهەجی-هەتا لە (ئەمیر)یش دانی بەو پێناسە هێنراوە. (هەرچەندە ئەوە پێناس نیە ئەوە ئامانجی سیاسەتە- م.ع)

+ (مقدمة في انثرۆپۆلوجيا الاجتماعية) : بەرنامەی دەسەڵاتە بۆ بەرگری کردن لە کۆمەڵگە .

پێناسی ئیسلامیەکانی کۆن و نوێ:

+ سیاسەت ئەوەیە باری خەڵکی چاك و پتەو بکرێت (العين السياسة).

+ پێناسێکی گشتی نوێ و کۆنی کە لە لایەن زانایانی نوێی وەك (د.محمد عمارە، د.ترابی[1]، د.قرزاوی..[2]) هاتووە، (هەرچی کردارێك کە خەڵکی پاڵبدا بەرەو چاکە لە دژی خراپە سیاسەتە).

+ لە (تعريفات-جرجاني) هاتووە کە (ئیمامەت) مانای دنیا و قیامەتە و دەڵێ (الامام: هو الذي له الرئاسة في الدين و الدنيا جميعاً). (ماوەردی)یش لەبارەی (عقد الامامە) هەمان ڕاستی دەڵێ (موضوع الخلافة النبوة في حراسة الدين وسياسة الدنيا).[3]

+ پێناسی مارکسیەتیش: سیاسەت تەنها توخمێکی ئاساییە لەسەرخان و، کە ژێرخانە ئابووری یەکان هەڵی دەسووڕێنن.

+ بەڵام ئێستا پێناسی باوی سیاسەت میکاڤیلیانەیە لە جەوهەردا و بریتیە لە (هونەری گەیشتن و مانەوە لە دەسەڵات).

بەو شێوەیە سیاسەت زۆر جۆرە پێناسی جیاجیا و ئیجابی و نیمچە سەلبی بۆ دارشتراوە، واتایەکی فراوانی هەیە، پەیوەندی بە زانستی کۆمەڵایەتی و ئابووری و ئیشتیمانی و مێژوویی و دەروون ناسی و زانستی دیپلۆماسی و جیهانی..

[1] بۆ زیاتر سەرنج بدە المصطلحات السياسية- د.ترابي.
[2] السياسة الشرعية- د.قرزاوی.
[3] الأحكام السلطانية والولايات الدينية- ل٥

هەیە، هەتا یەیوەندی سیاسەت و ئابووریش نویّ نیە هەروەك زانایـانی ئـەورووپی بۆ (ئادم سمث، ١٧٢٣-١٧٩٠) دەگێڕنەوە، ئەخێر ئـەوە هـەر ئـەو دمردە بـاوەی ئەورووپچیایەتیە کە هەردەم ویستویانە یەکەم دۆزرەوەوژمارە پێوانەییەکان، یەکەم بەکارهێنان.. بۆ کەلتوری زانستی ئەورووپای بگێڕنەوە کە ئەوان خۆ بە سـوپەرمان دەزانن و خەڵکی تریش (لۆیـەرمان)!، ئەگـەر تێبینـی بکرێـت لـە پێناسـەکانی سەروو دەبینین پێناسە کۆنەکانی ئیسلامیو نا ئیسلامیش بە ئیجابی سیاسەتیان نوسـیتەوە، بەرەبەرە فکری بەشەری بە سەلبی ڕوانیتیە سیاسـەت و ویـستویەتی لە ڕەوشت و ئاین جیای بکاتەوە، چونکە لە زۆربەی کتێبە کۆنەکان سیاسەت لـە بەشی ڕەوشت دەنووسرایەوە نەك هەر پێناسەکانی ئیـسلامی سـەروو، (محمـد بـن عبدالله) هەم پێغەمبەر بوو و هەم سەرۆکی سیاسی دەوڵەتی ئیسلامی بوو، دوای ئەویش خولەفای ڕاشیدین، .. ئەو زانایانەش لە دوای ئـەوان کـە بـە خەسـت تـر لەسەر سیاسەتیان نوسیە لەسەر هەمان ڕەوتی ڕەوشت و مەبادیئو و بەهای بـالاّ وەك: (فارابی، ماوردی، إبن تیمیە، إبن قیم، غزالي، أبن خلدون، ..) تا دەگاتـە جمـال الـدین و حـسن بنـا و مـودودی و نـەدوی،خمینی، .. لـە کوردسـتانیش: بەدلیسی، سەعید نەورەسی، مەلا مستەفا، محمد شارەزووری، عثمـان عبدالعزیز، علی باپیر.

بە هەمان ڕەوتی تەربییشەوە زانایانی جیهانی عەلمانی بـە سـەلبی و ئیجـابی لەسـەر سیاسـەتیان نووسـیوە: (ئـەفلاتوون، ئەرسـتۆ، کۆنفۆشـیوس، شیـشرۆن، ئەکوینی، ئوگستین، میـکافیلی، هۆبز، رۆسۆ، لۆك، مونتسیکو، کانـت، هیجـل، مارکس، ئەنجلس، لینین، بنتام، سپسینۆزا، جمـال عبدالناصـر، شـبلی عیـسمی، مشیل عفلق، صدام حسین، ..)، لە کوردستانیش: د.عبـدالله جـودت، ئیـسحاق سکوتلی، رفیق حلمی، إبراهیم أحمد، جلال تاڵەبانی، مسعود بارزانی، ..

ئەو دوو بەرە مێژوویـیـە تـا دەگاتـە میکـافیلی (١٤٦٩-١٥٢٧) ئنجـا بـە ڕاستەخۆ ترو بێ پەردە دێتە سەر پێناسەکانی سەلبی سیاسەت و لـە ڕەوشـت و

(١) رامیـــاری   سیاســـەت   Policy

مەبادینو بەهاو مرۆڤایەتی جیا دەکاتەوە و بەهەڵ قۆستنەوە و رفاندن و شەرە دەسەڵات و بە هەرچی ئامرازێك بێت بگەیت بە مەبەست.. (الغاية تبرر الوسيلة) قاوغرێژی دەكا.

ڕاڕەوی میکاڤیلی:

نیقۆلا میکاڤیلی لە ساڵی ١٤٦٩ لە ئیتاڵیا لە دایك بووە، لە ساڵی ١٥٢٧ مردووە، خاوەنی کتێبی بەناوبانگی (ئەمیر - the prince) و (طروحات) (فن الحروب)، (تأريخ فلۆرنسا)یـە ، ناوبـانگێکی خراپـی هەیـە لـە بـارەی ڕاڕەوەی سیاسەت، هەرچەندە بەشێکی تریش بـەجۆرێکی جیـاتر بـۆی دەچـن، هـەر لـەو کاتیش ئەو نووسینانەی لە خزمەت دەسەڵاتدارە دیکتاتۆرەکان نووسیوە کە چـۆن پارێزگـاری لـە دەســەڵات بکـەن و خـەڵکی هەڵخەڵـەتێنن، تـا ئـەو دواییـەش نووسینەکانی لە گەلێ شوێن قەدەغە بوون، تیـۆرە سیاسـیەکانی خۆویـستانە لـە ڕەوشت و مەبادینی جیاکردەوە، تا ئەو بەشە سیاسەتەیە خـەڵکی نـاوی لێ نـاوە (سیاسەت مانای درۆ و بادانەوە و هەڵخەڵەتاندن)، ئەوەش هەمان پێناس (سمث)ە بۆ سیاسەت کە ئێستا باوترین پێناسـە، لـە پرۆتۆکـۆلی (١)ی حکمـاء صـهیون هاتوو: (الحاكم المقيد بالاخلاق ليس بـسياسي البـارع) ئەوانـە پێنـاس و بنـەمای سیاسەتی ڕێبازی میکاڤیلیـە کـە ڕاڕەوی زۆربـەی عەلمانیەکانـە (نـەك هـەموو سیاســەت)، لـە ڕاستیـشدا زانایـان و ئەنـسرۆپۆلۆجیەکان بەچـەوتی ڕاڕەوەی (میکاڤیلی) بە (مؤسـس فكـر الـسياسي الحديث) حیـساب دەکـەن، هەرچـەندە هەندێ لایەنی زانستیش لە میکـاڤیلی بـەدی دەکـرێ، بـەڵام ئـەو ڕاڕەوە تـەنها مەرجعیەتی عەلمانیەتی نوێ ی ڕۆژئاواییە ، نەك هەموو سیاسەت وە نە هـەموو عەلمانیەتیش، هەتا لە بوهـاری شـیوعیەتیش بەسـەر ئەوانـدا پـەیڕەو نـەدەبوو، بزوتنەوەی شیوعیەتیش خاوەن مەبادینو، ئەگۆڕ و ئامانجی سیاسی داهاتوو بـوو، بەڵام هەر ئەسڵی پێناسی (مارکسی) بۆ سیاسەتمەدار کە بەستویەتەوە بە بـازاڕ و

باری ئابووری وەك ئەنجلس دەڵێ تەماشای سەر و کەللە و ئینتیمای سیاسی تاك مەکەن، تەماشای بازاڕ و باری ئابوورییەکەی بکەن.. واتە بە کورتی لە مارکسیەت دا دان بەوە نانێ کە سیاسەت مەبادیێکی سەربەخۆیە بەڵکو ئەویش دەداتە پاڵ مادە، ئەوەش لە کۆتاییدا سیاسەتمەدارێکی بەرژەوەند پەرست و هەڵپەرست و بێ مەبادیێت بۆ دروست دەکا هەر وەك دەبینین لە دوای شکستی شیوعیەت، ئێستا بە خێراییەکی زۆر ئەوانیش بەرەو ئەو ڕاڕەوەن، دەتوانین بزوتنەوە خاوەن مەبادینەکان جیابکەینەوە لە ڕاڕەوەی میکاڤیلی، باقیەکەی تر وەسفی (مؤسس الفكر السياسي الحديث) هەڵدەگرێ نەك هەموو لایەك، ئێستاش بزوتنەوە ئیسلامیەکانو دیموکراسیو دڵسۆزانی سیاسی تریش هەن کە لەسەر ڕاڕەوەی مکاڤیلی نین، دەتوانین لیستێکی بەراورد بکەین لە نێوان سیاسەتی ڕەواو سیاسەتی میکاڤیلی کە بە کورتیەکەی ئێستا دوو پێناسی دژ بەیەکی سەرەکی هەیە:

١-سیاسەتی ڕەوا: بریتیە لە (ئیسلاح+ بیناکردن+ مەبادینی+ .. بۆ مەبەستی گشتی).

٢-سیاسەتی میکاڤیلی: بریتیە لە (درۆ و هەڵخەڵەتاندن و خۆ گۆڕین بۆ مەبەستی تایبەتی).

لە ڕاستیدا ڕاڕەوەی میکاڤیلی وەك ناو نوێیە بەڵام وەك ناوەڕۆك کۆنە، دەتوانین ڕەگ و ریشەی لە کتێبەکانی ئەرستۆوش بدۆزینەوە، هەموو ئەو فەیلەسوف و زاناو (وعاظ السلاطين)و کەلتووری ئەو سەردەمەی کە لە خزمەتی دەسەڵاتە ئیمپراتۆر و سیستەمە نەفامەکان بووینە میکاڤیلین، بەسەر دەسەڵاتیان دا هەڵگوتووە بەرامبەر بڕێك درهەم، لە دژی سیاسەت و دەسەڵاتێکی مەبادینانەو ڕەوشتیانەی پێغەمبەرەکان و ڕاڕەوەکانیان، سەرنج بدە (ابن سيناء) لە (رسائل) وەسفی سیاسەتێکی بە ڕەوشتو خۆنەویست و خزمەتکار دەکا لە بەرامبەر سیاسەتێکی دووڕوویی کە وەسفەکانی دەقا و دەق جووت دەبێت لەگەڵ

سیاسەتی میکاڤیلیو سیاسەتی شەرعی، ئیمام شافیعیش دەڵێ (لا سیاسة الا ما وافق الشرع).[١] بە هەمان شێوە (إبن خلدون) لە (مقدمة) باس لە (خلق السیاسة) دەکا کە بریتیە لە (بەڵێنو ڕاستگۆییو خۆنەویستی و بەهاناو چاکەو گۆتەو کردەییو لایەنگری هەقو زەحمەتکێشان...) (سیاسی نەفامی)یش پێچەوانەکانی ئەوانە، (فارابی)یش لە (کتاب الملة) باسی سیاسەتی نەفامی کردووە کە ئەو سیاسەتەیە بەرژەوەندی تایبەتی دەخاتە سەرووی بەرژەوەندی گشتی.[٢]

ابن القیم الجوزی باس لە (السیاسة الظالمة) و (السیاسة العادلة) کردووە لە (الطرق الحکمیة في السیاسة الشرعیة) ل١٠، دەقەکەی : (فإن سیاسة نوعا: سیاسة ظالمة فالشریعة تحرمها وسیاسة عادلة فهي من الشریعة). ابن عقیلیش دەڵێ: (السیاسة ماکان فعلا یکون معه الناس اقرب الی الصلاح أبعد عن الفساد).. بەو شێوەیە زانایانی ئیسلامی باسی زانستی سیاسەتیان کردووە وەك (أشرف العلم)، بەپێی (قاموس السیاسة) (تهذیب السیاسة- أهوازي) کۆنترین کتێبێکی ئیسلامیە کە لەسەر سیاسەتی نووسیوە، واتە ئەو مل ملانێیەی میکاڤیلی سیاسەتمەدارانی فیلبازی ئێستا ململانێیەکی کۆنە .

---

[١] الطرق الحکمیة في السیاسة الشرعیة- ابن القیم الجوزیة- ل١٧.

[٢] بۆ زیاتر سەرنج بدە (الموسوعة المصطلحات العلم الاجتماع و السیاسة).

لیستێکی جیاوازی نێوان سیاسەتی ڕەواو میکاڤیلی

سیاسەتی ڕەوا - زانستی	سیاسەتی میکاڤیلی- نەفامی
١-مەبادینی و ڕەوشتیە	١-بێ مەبدەئی و ڕەوشتیە
٢-سیاسەت ئامرازە	٢-سیاسەت مەبەستە و خۆشی تیادایە
٣-بەڵێن، ڕاستگۆیی، سپاردەیی، بەزەیی، گشت ویستی، خزمەت، مرۆڤایەتی، چەسپاوی. (الغایة لاتبرر الوسیلة فی کل الأحوال)	٣-بێبەڵێنی، درۆ، خیانەت، بێبەزەیی، خۆویستی، دڕندایەتی، خودپەرستی، گۆڕاوی. (الغایة تبرر وسیلة مطلقا)
٤-یەکێتی گۆتە و کردە	٤-ناکۆکی نێوان گۆتە و کردە
٥-بەرژەوەندی گشتی	٥-بەرژەوەندی تایبەتی
٦-یەکێتی و متمانە	٦-پارچە پارچەیی و بێ متمانەیی
٧-پەروەردە و بیناکردن و دامەزراندنی چارەنووس	٧-تێکدان و گوێ پێنەدان و ئانیەت
٨-ڕاستی تەرازووە	٨-بەرژەوەندی شەخسی تەرازووە
٩-لایەنگیری هەژار و چەوساوەیە	٩-لایەنگیری چینی سەرو و چەوسێنەرانە لە دوای خۆی
١٠-بۆ مەبدەئەکە دەژی	١٠-لەسەر مەبدەئەکە دەژی
١١-لەگەڵ ڕابووردوو و ئێستا و داهاتوو کۆکە	١١-هەردەم ئێستای لەگەڵ ڕابووردوو و داهاتووی ناکۆکە

تێبینی: ئەوە بەراوردی ڕێبازەکانە، ڕەنگە ئیسلامیش یان خەلیفەش هەبوبێ بەشی دووەمی بەکارهێنابێ، ئەوە کردەوەی تاکە نەك ڕێباز.

(إبن تيمية)ش لە تەفسیری (مانـدە) سیاسـەتی ڕاسـتەوخۆ بەنـدکردووە بـە نامەنـەت و دادگـەری، دەڵـێ مانـای (فهذاناجماع السياسة العادلة و الولاية الصالحة)[1]. (أ.غـزالی)یـش لـە بابـەتی (عـدل في السياسة) دەڵـێ: ئـەو کـاتی (دادگەری سیاسـی) دێتـە دی چ لـە شـارێك چ لـە وڵاتێـك، وەك فەرمانـەکانی ئەندامانی جەستەمان هەریەکەو بە پێی پسپۆری‌و تواناو شایستەی (کەفائـەتی) بنکەو سەرکردە دروست بکرێت نەك لەسەر بنچینەی چین و ڕەچەڵەك و..[2].

هەتا لە وەسفی سیاسەتی مەدەنیشدا لە فەرهەنگەکانی کـۆنی ئیـسلامی بـە پێکەوە ژیانی کۆمەڵێك خەلکی ڕەچەڵەك جیاجیا و مانای بوونی (هـاوڵاتی-بـێ بەستنەوە بـە عـەقیـدە) لەسـەر بنـچینەی هاوکـاری بەرژەوەنـدی گـشتی نـاوی هاتووە[3].

بەو شێوەیە سیاسەت لە فکری ئیسلام ودەولـەتی مەدینـە پیـادە کـراوە، لـە دوای ئەوانیش لـە لایـەن خەلیفـەکان ولـە ڕێگـەی نامـە و ڕێنماییـەکانیان بـۆ والیەکان و هەتا ئەو ساتەش هەر لەسەر ڕاڕەوەی سیاسەتی شەرعی دەڕۆن، واتـە ئەو سیاسەتە چەوت و فێڵبـازو خۆویـستی یـە هـەموو سیاسـەت نیـەو ئەسـڵی سیاسەتیش نیەو (میکاڤیلی)یش (مؤسس الفكر السياسي الحديث)نیە بە گشتی، هەروەك پێناسەکەی (مارکس) (الـدين أفيـون الـشعوب) بـۆ هـەموو ئـایین نیـە هەڵەیە تەنها بۆ ئاینی (مەسیحی) نزیکە، بە هەمان شێوەش (میکاڤیلیـەتیش) (مؤسـس)ی هـەموو سیاسـەت نیـە، تـەنها سیاسـەتی عـەلمانی نوێیـە بـە کوردستانیشەوە ،چونکە عەلمانیەتی کوردسـتانیش بـە چـەپ و سوشیالیـستی و نەتەوەیی و لیبرالیـشەوە وەك عەلمانیـەتی عـەرەب لـە ژێـر کاریگـەری فیکـری مارکس بوون، جا ئێستا (لە کوردستان)یش دوو تەوەری سـەلبی پێـك گەیـشتن،

[1] السياسة الشرعية.
[2] ميزان العمل.
[3] الموسوعة المصطلحات الجامع الغلوم، الملقب ب(دستور العلماء)، مادة -السياسة المدنية-.

یەکیان کۆتای خلت و خاری مارکسیەت لەلایەك، لـە لایـەکی ترلایـەنی سـەلبی سیاسەتی رۆژئاوایی کە بریتیە لە تێروانین بۆ سیاسەت لـە چوارچێوەی نـەریتی سـەرمایەداریانە، بە پێی بنەمای (بیکە و وەرگرە take and put)، لە ئەنجامدا سیاسەت و حزبایەتیەکی بێ مەبدەئی و بێڕەوشتی سیاسی لێ دەردەچێ، لەسـەر ئەو بنچینەیەی (بەرژەوەندی تایبەتی) پەیوەندیو یاسـای نێـو دەولـەتی لەسـەر دروست بووە، کە لە کۆتاییدا یەکسانە بە بەرژەوەندی شەخسـی وێـران کـەر یـان بەرژەوەندی تایبەتی ولاتێك، ئەوەش (سیاسەتی نەفامیە) جا بـا هـەر زانسـت و تەکنۆلۆجیاشـیان گەشەسـەندوو بێـت. بۆیـەش لـە رۆژئـاوا زۆر بـە ئاشـکرا و شەرعیەوە پەیوەندیەکانی سادەو ئالۆز، تاك و کۆ، ناوەکی و دەرەکی، دپلۆماسی و دۆستایەتی، هەمووی لەسەر بنچینەی بەرژەوەندی تایبەتە، هەر لـە کۆنـەوەش (ئادم سمث) وتوویـەتی: دادگـەری و بەختـەوەری بـەوە دێتـە دی کـە هەریەکـە بەرژەوەندی تایبەتی بۆ بێتە دی[١]، هەروەها (جۆرج بۆش-باوك) بە ئاشـکرا وتـی مەبادیئی میللەت نابێت ناکۆك بێـت لەگـەڵ بەرژەوەندیـەکانی، بۆیـەش ئێـستا سەرانسەری عەلمانیەت بە سۆشیالیستی و چەپی و نەتەوەی و لیبرالیەوە پـەیڕەوی ڕێبـازی میکـاڤیلی دەکـەن، هـەمووی بەڕاشـکاوانەتر دەڵـێن (خـۆ سیاســەت دەزگایەکی خەیری نیـە! ئـەویش بـەدوای بەرژەوەندیـە، بۆیـە هـیچ مـەرجێکی مەبدەئی و ڕەوشتی سیاسی تیا نیە و باسیشی ناکرێ هەتا لـە ڕاپـۆرتی سیاسـی کۆنگرەکان و ڕاگەیاندن و هەڵس و کەوت و.. تـا لێـرەدا پێناسـی سیاسـەت لـە کوردسـتانیش وا بـاوی وەرگرتـووە بـە مانـای: (درۆ و پـێچ و پـەنا و هونـەری هەڵخەڵەتاندن و خۆ ویستی و کۆشك و تەلارو گـوێ نەدانـە سـەواییت و لێڵی و ئەوبەر ئەوبەر کردن و بێ ئۆقرەیی و بێ ئەمەکی و هەڵپەرستی و.. لێرەوە (سـید القوم..) نەك (خادمهم) بەڵکو دەبێ (قوم) خـادمی سیاسـەتمەدار بێـت، ئـەوەش لە؟ دستان چاك پەیڕەو کراوەبە پێی ڕاڕەوی میکاڤیلی کە لەسەر سیاسەت بژین

[١] ثروة الامم -(أدم سمث).

پێچەوانەی ڕێبازی شەرعی و مەبدەئی بۆی دەژی .

تێبینی: رامیاری کوردیش مانای (مەکربازی)یە. [١] واتـە ئـەو زمـان زانـەی رامیاری بەرامبەر سیاسە داناوە بـە ڕوانگەیـەکی مکاڤیلیانـە هـەڵی بـژاردووە. (ڕامی + یار) (مەکریار).

ئاین و سیاسەت:

زۆر ڕای چەوت باوی وەرگرتووە، ئێـستا خـەڵکی بەگـشتی و بەشـێکی زۆری ڕەوشەنبیریش لە ئەنجامی ئەو ڕەفتارە سیاسیە میکافیلیانە، یەکسەر ئەو پێناسە بۆ سیاسەت (تەعمیم) دەکەن و دەڵێن (سیاسەت مانـای درۆیـە)، بۆیـەش هـەر یەکێك بە فروفێڵ و ئۆین باز بێت بۆ مەرامە تایبەتیەکانی خـۆی چ لـە دنیـەکی بچووك یان لە وڵاتێك یان لە جهان ئەوا پێی دەڵێن چەندە سیاسیە بۆ خـۆی، لـە بیرەوەریەکانی شا جۆرجی بەریتانی هاتووە کاتێ بینی لەسەر گۆڕێك نووسرا بوو: ئەوە گۆڕی سیاسەتمەداری ڕاستگۆ (فلانی کوڕی فلانە)، شـا جـۆرج وتـی: سـەرم سوڕ ماوە چۆن دوو کەس لەیەك گۆڕ شاردراونەوە؟ دەسـت و پێوەنـدەکانیش بـێ ئەوەی یەك لەسەر یەك بوەستن (وەك ئێستا ئاسا) پێ یان وت: قوربان یەك گۆڕەو یەك کەسە.. گوتی ئەخێر سیاسەتمەدارێکە و ڕاسـت گۆیەکیـشە (واتـە دوو)!، .. واتە سیاسەتمەدار و ڕاست گۆ یەك نـین، ئـەوەیان مێـژووی سیاسـی عەلمانیەتـە، ئێستاش چاکترین پەیڕەوکـەری ئـەو بیرەوەریـەن، ئـیتر پێناسـەکانی عەلمانیـەت ومیکاڤیلی- دامەزرێنەری فیکری سیاسی هاوچەرخ- هـەمووی لەگـەڵ وتەکـەی (شا جۆرج) یەك ماناو ماهیەتە.. بەڵام ئینجا ئەخێر، هـەموو سیاسـەت وانیـە، دیارە سیاسەتیش وەك هـەموو بـەش و بەرهەمـەکانی مـرۆڤ لایـەنی سـەلبی و ئیجابی هەیە، بۆیە سیاسەتی میکـاڤیلی بەشـێکە لـە سیاسـەتی سـەلبی نـەك

[١] بڕوانە فەرهەنگی کوردستان- گیوی ل٤٨٠

هەموو سیاسەت، بەڵام هەر کاتێ مدرسەکانی عەلمانیەت دەسەڵاتدار بێت ئەوا پێناس و هەڵس‌وکەوتی ڕێبازی میکاڤیلی و خۆویستی باو وەردەگرێ، هەر بۆیەش دەبینین لەو سەردەمە بە چاوێکی ڕێزەوە سەیری سیاسەت و سیاسەتمەدار ناکرێ، شەرمی پێ یە بڵێت من سیاسەتمەدارم، زۆر ئاساییە بڵێ من فەرمانبەرم یان کرێکارم.. بەڵام زۆر بە خێرایی دەڵێ من سیاسی نیم، یان لەسەر دوکان دەنوسرێ باسی (قەرز) و (سیاسەت) مەکە، هەتا بەڕای بەشێك لە لێکۆڵەرەوەکان ئەوەپیلانە لەسەر سیاسەتیش، تەنانەت هەندێ حزب و لایەنی دەسەڵاتی سیاسی کار بۆ هەڵوەشاندنەوەی خودی (سیاسەت) دەکەن، جا ئەو دوخە وای لە خەڵکی عەوام و هەندێ نیمچە زانای ئیسلامی و (هەندێ زانایانی ئاینی تر کە شەریعەتیان نیە) ڕەوشەنبیرانی عەلمانیش کردووە کە هەموو پێکەوە بگەنە ئەنجامێکی هەند و حوکم لەسەر سیاسەت بەگشتی بە سەلبی بدەن و لێی دووركەونەوە، تەنانەت ڕارەوەی شیعەش هەتا پێش شۆڕشی ئیسلامی ئێرانیش لە ١٩٧٩ دوورکەوتبوونەوە لە سیاسەت، شۆڕش و دەوڵەتیان بۆ ئیمامی زەمان هەڵگرتبوو، هەندێکی تر زیاترلەوەش وتوویانە (أعوذ باللە من الشیطان و السیاسة)، ڕەنگە بێ ویستی خۆیان خزمەتێکی خۆڕاییان بە مەبەستی عەلمانیەت کردووە بۆ دوور خستنەوەی ئاین لە سیاسەت، هەروەك شوبلی عیسەمی دەڵێ: (زانا و پیاوانێکی ئاینی هەن کە زۆر لە ئیسلام قووڵ نابنەوە خزمەتی مەبەستەکانی عەلمانی دەکەن کە پێیان وایە ئاین تەنیا بۆ کاری شەخسی بێت و دوور لە سیاسەت)[١]، بەپێچەوانەی زانایانی کۆن کە سیاسەتیان بە (أشرف العلم) وەسف کردبوو، ئەو شەپۆڵە زیاتر لە ئەوروپاوە لە دوای داڕمانی خەلافەت لە ساڵی ١٩٢٤ هات، بەکارهێنانی ئاین لەوێ بۆ سیاسەتێکی درندە کە تا ڕادەی (مافی شایانە- Divine right at the king)[٢] ناو دەبرا، لەوێ لەبەر

١ العلمانية و الدولة الدينية-شبلي عيسمى ص٧٧.

٢ موسوعة العلوم السياسية.

نوقستانی بەرنامەی سیاسی ئاینی مەسیحی (هەروەك سپنوزا، تالیدان، گاردینی دەڵێن: ئاینی مەسیحی بێ شەریعەتە)[١]، بووە هۆی وەستانی كۆمەڵگە لە پێش كەوتن و داهێنان و دادگەری و عەقڵانەتیش.. بەڵام بە سیاسی كردنی ئیسلام مانای ڕاست كردنەوەی ئیسلامی ڕاستەقینەیە، دەبێتە هۆی پێش كەوتن و دادگەری و بینای كۆمەڵایەتی و سەربەستی و.. ئەو دۆخە ئاسمان و ڕێسمانی فەرقە، كەچی ئەو شەپۆلە لە دوای دارمانی خەلافەت گەیشتە جیهانی ئیسلامی، هەڵس و كەوتی هەندێ خەلیفەو دام و دەزگاكانیان زەمینەیان زیاتر سازدا، هەندێ ئیمچە زانای ئیسلامیشی هاتنە سەر هەمان ڕای (پاپا)یەكان و بەتایبەتی قەشە (ولیام ئامیل)ی ئینگلیزی كە وتەیەكی بەناوبانگی هەبوو وتبووی: (چەندە هەڵەیە ئەگەر واتێ بگەین خوا بە تەنها ئەو بوونەوەرە بەرێوە دەبا)، لە وانە (شێخ علی عبدالرزاق) (قازی شەرعی)ی ئەزهەریش بوو، لە ساڵی ١٩٢٥ كتێبێكی نووسی بەناوی (الاسلام و أصول الحكم)، تیایدا هەندێ ڕاو بۆچوونی دەگمەنی تیادا بوو، وەك ئەوەی (ئیسلام تەنها ئاینی گیانە نەك دەوڵەت، پەیامی محمد هەرگیز دەوڵەت و حكومەتی تیا نەبووە) ل٦٤-٦٥، هەندێ ڕای وا پەیدابوو، یەكێكی تریش بەناوی (خالد محمد خالد) هەر لە میسر كتێبێكی بە هەمان ناوەرۆك نووسیەوە بە ناوی (من هنا نبدأ).. بەڵام كە چاكتر لە ئیسلام گەیشت هەر خۆی گەڕایەوە و كتێبێكی تری بەناوی (الدولة في الاسلام) دانا، ئەوانە هەر لە خزمەتی بیر و بۆچوونی عەلمانیەت نیە، بەڵكو ئیمپریالیزمی جیهانیش بە رۆژهەڵاتی و رۆژئاواییەوە ئەوەیان مەبەستە بۆ دەركێشانی گیانی بەرگری ئیشتیمانی، هەر بۆیەش لەگەڵ داگیركردنی كوردستان ودروست بوونی مەینەتی كورد دروشمی جیا كردنەوەی ئاین لە سیاسەت هاتووە، یەكەم جار ڕۆژنامەی (تێگەیشتنی نوێ)كەلەلایەن بریتانیاوەدەردەچوولەدوای ١٩١٨-

---

[١] هەركەسێ ئینجیل بخوێنێتەوە ئەو ڕاستیەی بۆدەردەكەوێ، سەرەڕای ئەوەش لە (جدول و الشروح)ی ئینجیل پێناسی دەكا ناڵی شریعەتی خوایە دەڵی سیرەی مەسیحە .

بانگێشەی (ئاین شتێکەو سیاسەتیش شتێکی ترە)ی بڵاو کردەوە، ئینجا داگیرکەرەکانی تریش لەهەموان سەخت تر دەسەلاتی بەعس بوو سزاکەی تا رادەی سێدارە بوو، هەروەها هەر لە کاتی خۆشی (میکاڤیلی) و هەمو راڕەوەی ئێستاش زۆر داکۆکی لەسەر ئەو لێك جیاکردنەوەی ئاین و سیاسەت دەکەن[1]، لەکۆنەوە دەزگا ماسۆنی و شێوە زایۆنیەکان و هەندێ راڕەوی ئیسلامی نەفامیش یەکیان گرتۆتەوە لە دوورخستنەوەی سیاسەت لە ئاین، لە ئیسلامیەکانیش جار وابووە لەبەر هۆی ناکۆکی ماندوبوون بێئومێدی بە ئەنجامێك گەیشتوون وەك (أعوذ بالله من الشيطان والسياسة) کە لەلایەن (شێخ سعید نورسی) وتراوە. بەڵام ئەوەی میکاڤیلی و هاوڕایانی مەبەستیانە جیایە، میکاڤیلی و راڕەوەکەی زیاتر داکۆکی لە دوورخستنەوەی ئاین دەکەن، لەبەر هۆیەکی سادە، ئەگەر سیاسەت رەوشت و مەبادینی بێت ئەوا عەیب و عار و ئەنانیەتی سیاسەتە میکاڤیلیەکە دەردەکەوێ، بەو شێوەیە: ١-نەزانی، ٢-تەوژمی شکستی خەلافەت، ٣-هەڵمەتی عەلمانیەتی جیهان[*] لەسەدەی (٢٠)..، تا رادەیەکی چاك توانرا ئیسلام لە سیاسەت و ژیانیشدا جیا بکرێتەوە، تا ئەو رادە لە دەستووری (حزبی بەعسی-١٩٤٧) مادەی (٣) تۆمار کرا: (تاکە پێك بەستنێك لەناو دوو وڵاتی عەرەب دەبێت تەنیا نەتەوەیی بێت، هەمور بەستنەوەیەکی تری ئاینی و مەزهەبی دەبێ لە رەگ و ریشەوە دەرکێشرێ)، زۆربەی حزبە عەلمانیە نەتەوەییەکان بەو شێوەیە بوون، چەپیەکانیش زۆر خراتر، لە دوای هەموو ئەوانە دەبینین کار و فرمانی ئاین سیاسیە بۆیە ئەو تەقەلایانەی سەروو هەمووی شکستی هێنا و ئێستا ئاین و سیاسەت سەرتاپای جیهانی گرتەوە وەك یەك شت، هەروەها سەرتاپای بوارەکانی ژیانیش لە کۆمەڵایەتی، ئابووری، نیشتیمانی، دیپلۆماسی، سایکۆلۆجی.. هەتا تەندروستی، نەك تەنها لەناو

[1] طروحات، میکاڤیلی.

[*] ئەوەش لە ئەنجامی لاوازی مەسیحیەت بەرامبەر عەلمانیەت واسەری هەلدا لە ئەوروپا

ئیسلام، لە ناو مەسیحی و یەهودی و هندۆسی و.. بەدەیان حزبی مەسیحی و یەهودی و.. لە کوردستانیش (٣) حیزبی مەسیحی هەیە، هەر بۆیەش لە کۆنگرەی هەزارەیی کە لە هەفتەی کۆتایی مانگی ٢٠٠٢/٨ نیۆیۆرك کە بە هەزاران زانای جیهانی جۆربەجۆری ئەکادیمی و سیاسی و ئەنثرۆپۆلۆجی،.. بەشدار بوون بڕیاریان دا کە ئاین و سیاسەت و دەوڵەت لێك جیا ناکرێتەوە و سەدەی (٢١)یشیان بە سەدەی گەڕانەوەی ئاین پێش بینی کرد، ئێستا هەر سیستەمێك ئاینی بنچینە نەبێت دۆڕاوە، سەرنج بدە نێوان عەرب و ئیسرائیل، عەرەب ئاینی خۆیان بچووك کردۆتەوە و ئیسرائیلیش بە ئاینی خۆی ئیش دەکا، چۆن عەرەب ڕیسوا و شکست خواردوو و پەرتەوازەن، ئەگەر ئاینەکانی تریش بشێ باس لە جیاکردنەوەیان بکرێت لە سیاسەت و دەوڵەت و ژیان، ئەوا لە ئیسلام بە هیچ جۆرێك ناکرێت، بۆیەش دەبینین ئیسلامیەکان و زانایانی ئیسلامی (کە ئیجماعن) هەتا ئینسکلۆپیدیە گەورەکانیش پێناسی ئاین بە ژیانی سیاسی دەکەن بە نموونە فەرهەنگی (موسوعة العالمیة العربیة ج١٠ ص٥٨٤) کە لە هەناوی (Great Encyclobidia-British) هاتووە لە مانای ئاین دەڵێ: (الدین.. من دان دینا ملکه و حکمه و ساسه و دبره)، هەر لە (معجم الحدیث للتحلیل السیاسي)، دەڵێ: (باسی سیاسەت و حوکم یەکە، لە زانکۆکانی پێشو و ئێستاش بە زانستی سیاسەت دەووترێ (بەشەکانی حوکم)، بەهەمان شێوە فەرهەنگەکانی (لیتریە، دوفرجە -أحزاب السیاسة، معجم الحدیث، موسوع العالمیة، العین السیاسة، تعریفات جرجاني، ئەسڵە یۆنانی و ئەغریقیەکە..)، هەمووی سیاسەت و حوکمیان یەکسان کردووە، مانای حکومەت لە ئینگلیزی مانای سیاسەتە (govern)، بەو شێوەیە مانای وایە نیوەی قورئانی پیرۆز لەسەر سیاسەتە، هەروەها پێغەمبەرەکان سەرۆکی سیاسی میللەتەکەیان بووینە، هەر خودی سروشتی (ئومەی ئیسلام) پەیوەندی و پێکهاتەیەکی سیاسیە، ئیتر سیاسەت و ئیسلام وەك سەر و لەشە ئەوەی بیەوێ

ئیسلام لە سیاسەت جیا بکاتەوە ئەوا دەیەوێ ئیسلام سەر ببڕێ لە پشتەوە، هەموو زانایان لەسەر سیاسەتیان نووسیە، بەلاَم ئەوانەی بە تایبەتی و ڕاستەوخۆ لەسەر ئیسلامیان نووسیە لە وانە (ئەهوازی، إبن تيمية، أبن قيم، شافيعي، حنفي، أحمد، ئیمامەکانی ئەهل البيت، أبن عقيل، ماوردي، .. زۆری تر)، هەموو ئەوانە ئەو دابەشیەی (نەقل و عەقل)، (سیاسەت و شەریعەت)، (ئاین و دەوڵەت)، (قوانين الارض و قانون السماء)، (أديان السماوية والارضية)، (دنیاو قیامەت).. ڕەت کردۆتەوە، هەر بۆیەش هەر هەمووی لە پێناسی (ئیمامە) یان (الخلافة) وا هاتووە: (نيابة عن رسول الله ﷺ في حراسة الدين و سياسة الدنيا به)[1]، یان وەك (تفتازاني) مەرجی یەکەمی (ئیمامەی) کۆکردۆتەوە لە کۆن و نوێ بە (ان يكون سائسا)[2] چارەسەرێك هەیە کە ڕەنگە بەشی هەموو لایەکی تیا بێت، بۆ چوونی عەلمانی و هەندێ لە عەوامی موسڵمان و ئیتریش کە دەڵێن نابێت ئیسلام تێکەڵی سیاسەت بکرێت، ڕاستە بۆ سیاسەتی میکافیلی، دەبێ ئیسلام لەو جۆرە سیاسەتە دوور بکەوێتەوە، بەلاَم ئیسلام و سیاسەتی ئەخلاقی و شەرعی لێك جیا ناکرێتەوە وەك زانایانی ئاینی و ئیسلامیەکان بانگیشەی بۆدەکەن. ئەوەی زیاتر ئەو دەمەتەقێیەی درێژە پێدا هەڵس و کەوتی بەشێك لە ئەزموونی ئیسلامیە نوێیەکانە کە کێشە و ناکۆکی زۆری ناوەکی زیندوو کردەوە لەگەلیدا (أعوذ بالله من الشيطان والسياسة)شی زیندووکردەوە .

ئەگینا لە ئەسڵدا مەسەلەیەکی عەقیدەیە ئەگەر باوەڕت وابێ قورئان هاتوو مرۆڤ (خليفه) جێنشینی خوا بێت، ئەوا ناینەکەشی بەرنامەی سیاسیە، خۆ گەر باوەڕیشت وابوو مرۆڤ بە ڕێکەوت پەڕیتە سەر ئەو زەمینە ئەوە تەواوە هەر مرۆڤ بۆ خۆی چاکتر دەزانی ئیش و کاری خۆی ڕابپەڕێنێ، بەلاَم دەبینین عەلمانیەکانیش بە زمانێکی پالاَو وەلاَمی ئەو پرسیارانە نادەنەوە، بۆیە نایانەوێ ئاین تەواو لە سیاسەت جیا بکەنەوە بە تایبەتی لەو سەردەمە، دەیانەوێ لە خزمەتیان بێت،

---

١ السياسة الشرعية. دقرزاوي ل٣٢. ٢- عقائد النسفي

دەوری سەرباز و خزمەتکاری و پینەبە و چەتر و تابیعی نەك سەرکردە و مەرجەعیەت و پێشڕەوی و ڕێ نیشاندەری بێ، بەتایبەتی لە کاتە تەنگانەکانیان ڕوو لە گوتاری ئایینی دەکەنەوە، حزبی بەعس ئەوەندە دژی ئیسلام بوو کەچی لە تەنگاییەکان و لەکاتی هێرشی ئەمریکا هەموو مەبدەئەکانی سۆشیالیستی و نەتەوەگەری لەبیر چووبۆوەو تەنها باسی ئیمانی دەکرد... وەك لە بەشی داهاتووە دێینە سەری بەتایبەتی لە (عەلمانیەت) و (ئیسلامی سیاسی).

کێ ئایین بەکاردێنێ؟

دەنگۆیەکی زۆر دیسان تەقیوەتەوە بەڕووی ئیسلامیەکان لەلایەن عەلمانیەوەو دەڵێن ئێوە ئاین بەکاردەهێنن لەپێناو سیاسەت، هەر ئەو توومەتەش بوو لە دەزگای دادگاییەکانی کۆماری تورکی کەمالی لەدژی سەرکردەکانی شۆڕشی کورد (شێخ سەعیدی پیران، مەلا سەلیم، شێخ عبدالسلام بارزانی..) بەکارهاتووە، ئێستاش لەناوەخۆ و دەرەوە بەدەنگ هاتوون.

پرسیارێکی چەمکیە زۆر بەکار دێت بێ ئەوەی تەرازوویەکی دروست بێنن بۆ ساغ کردنەوەی، ئەوەش لە ئەنجامی ئەو لێك جیاکردنەوەیەی ئائین لە سیاسەتەوە دێت، ئەو کێشەیە کەمتر لە وڵاتانی نائیسلامی بەدی دەکرێ بەڵکو بەشی هەرە زۆریان لەدەستور دووبارە ڕێزی بۆ ئاینەکەیان داناوە هەروەك لە مادەکانی:۱ و٤٧ لە دەستوری یۆنان، ۱ و۲ لە دانیمارك، ۱۲ لە نەرویج، ٤ لە سوید، ٥٤ لە کولۆمبیا، ٦٦ لە کورسیکا، ۱۲ لە سلڤادۆر، ٦ لە ئیسپانیا، ٢٤ لە پورتوگالیا، ۳ لە پرگوای، ۲ لە ئەرجەنتین ...، هەندیکیشیان مەرجی ئینتمای ئاینی بۆ مەلیك وسەرۆك لە دەستور دیاری کراوە، لەوانە :مادەی ٤ لە سوید، مادەی ۹۱ لە ئیسپانیا ..[1]، چونکە تین و تەوژمی ئاینەکەیان لە سیاسەت بەهێزتر نیە تا ببێتە بەکارهێنەر بۆی، واتە لێرە (دان پیاهێنانە) کە ئیسلام

[1] بۆ زیاتر بروانە :الاسلام والعلمانية وأثرهما في نشأة الدولة العراقية الحديثة -نوسەر

بەهێزترە لە سیاسەتەکە، هەر بۆیەش دەبینین مەسیحیە عەرەبە نەتەوە گەریەکان ئیسلامیان لە پێناو مەبدەئی نەتەوەگەری بەکارهێناوە نەك مەسیحی[١]، هەر چەندە لە پێش تر و ئێستاش هەموو باڵەکانی عەلمانی لە جیهانی ئیسلامی و لە کوردستانیش ئاینیان لە پێناو سیاسەت (بەزاراوە عەلمانی خۆی) بەکارهێناوە بۆ جوان کردنی ئەو بیر و ئایدیۆلۆجیانەی کە نامۆ بووینە وەك: مارکسیەت، سوشیالیستیەت، لیبرالیەت، .. جاران دەیان وت خۆ شیوعیەتیش هەر دادپەروەریەکی وەکو ئیسلامی دەوێ، یان سوشیالیستیش هەر ناوەڕۆکی ئیسلامە هەتا لەو دوایەش هەر بەردەوام بوو، (عبدالله نۆجەلان) دەڵێ: (پێغەمبەرو ئیمام علی لە ئێمە سوشیالیستی تر بووینە)[٢]، هەر لە بارەی دیموکراسیش دەیان وت هەروەك ئیسلام ئاوا سەربەستی تیایە، بەو شێوەیە (مەکسیم رۆدنسۆن) کە جیهان بینێکی مارکسی بەناوبانگە لە کتێبی (الاسلام و الماركسية)ی خۆی دەڵێ: (نەك لایەنە نەتەوەیی و عەلمانیەکان، بەڵکو شیوعیەکانی جیهانی ئیسلامیش سەروەریەکانی ئیسلامیان بەکارهێناوە لە پێناو بڵاوکردنەوەی شیوعیەت)، لەعیراقیش لەو نموونەیە گەلی زورە بەتایبەتی لەسەرەتاکان، لەلایەك دژی ئاین بوون وکتێبێ وەك (این الله)یان بڵاو دەکردەوە لەلایەکی تر بانگەوازیان بە ناوی (صرخة الإلهية لأخ لينين)یان بڵاو دەکردەوە، معروف رصافی بە ئایەتی قورئان بانگەشەی بۆ شیوعیەت دەکرد ...، بەهەمان شێوە تەیاری نەتەوەیی لە عەرەب و کوردو تورك و عیبریش و.. کردوویانە، سەرنج بدە دوورترین کەس لە ئیسلام (میشێل عەفلەق) دامەزرێنەری حیزبی بەعس دەڵێ: (ئابی عەرەب بێت و ئیسلام نەبێت، سەرم سوڕماوە ئیسلامێك عەرەبی خۆش نەوێ)[٣]، کتابی (ذکری رسول الله)شی هەیە.. سەرنج بدە چۆن

---

[١] بۆ زیاتر سەرنج بدە :(مشيل عفلق-كتابات كاملة)، شبلى عيسمى (العلمانية و الدولة الدينية)، نجيب عازورى (يقظة أمة العربية).

[٢] هەڵبژاردە-عبدالله نۆجەلان.

[٣] الكتاب السياسية الكاملة- ميشيل عفلق.

ئیسلام بەکاردهێنیَ بۆ سیاسەتی نەتەوەیی، نەتەوە گەریەکانی عەرەب و یەهودی دەڵێن: ئێمەین(شعب الله المختار)*، دەبیَ نەتەوەی ئێمە سەرکردەی جیهان بێت!، بە هەمان شێوە دەبینین مێژووی ئیمپریالیزمی پڕە لە نمونەی بەکارهێنانی ئاین بە هەمو ناراستەیەکی تەریب و پێچەوانە، تا ئەو رادە ئەنجومەنی ئیشتیمانی فەرەنسی لە گەرمەی ئیمپریالیەتی دا بۆ داگیر کردن بریاری دا کە (چۆن دەرمان بۆ مێش کوژی پێویستە ئاواش مەسیحی و ئینجیل بۆ قەلاچۆی ئاینە ئەفسانەییەکانی تر پێویستە)[1]، بە هەمان شێوە ئیسرائیل وەك دەوڵەتێکی نەتەوەیی لەسەر بنچینەی دەقی ئاینی دروست کراوە[2]... کۆن ترین بەکارهێنانی ئاین لەپێناو سیاسەتی ئاڕەوا دەگەرێتەوە بۆ ئەو شایانەی کە رەچەڵەکی خۆیان بە (معجزە)یەکی خوایی دەبەستەوە[3]، لە کوردستانیش بەکارهێنانی ئاین لەپێناو بنەمای عەلمانی لە چارەکی دوای سەدەی بیستەم زیاتر دەستی پیَ کرد، بەلاَم لە سەرەتای سەر هەڵدانی عەلمانیەت لە کوردستان نەیتوانیوە تەشەنە بکا یان پەنای بردۆتە بەر (١-کێشەی ئیشتیمانی و کوردایەتی، ٢-یان ئاینی ئیسلام)، زۆر روونە سەرکەوتنی نسبی (کۆمەڵەی رەنجدەرانی کوردستانی عێراق) و (PKK) و سەرنەکەوتنی حزبە شیوعیەکانی هاورێیان هۆیەکەی بۆ (فاکتەری ئیشتیمانی دەگەرێتەوە نەك عەقیدەی مارکسی)، هەروەها بوونی جەماوەریەکی شۆرش و حزبە کوردستانیەکانی پێشوش بۆ هەردوو فاکتەر دەگەرێتەوە کە هەردەم زانایەکی ئاینیان کردۆتە پێشەوا، ئەگینا تەفاعولیان نەدەکرد لەناو میللەت هەتا (پ.د.ك)یش لە سەرەتای شۆرشی ئەیلول ١٩٦١ بەشداریان نەبوو، هەر ئەو هۆیە بوو پاڵی دان

---

* لە پرۆتۆکۆلی (٥)حکماء صهیون هاتووە : وقد منحنا الله العبقریة کی نکون قادرین علی القیام بقیادة العالم

[1] معبئوا الارض ص١٩ -فراتنر فانون.

[2] بۆ زیاتر سەرنج بدە (الاساطیر المؤسسة..) - رۆجی غارودی.

[3] بۆ زیاتر بروانە:د احمد سوسە –تاریخ حضارة وادی الرافدین ص ٢٠١

بێنە ژێر سەرکردایەتیەکی وەك (ملا مصطفی)، ئەگینا زۆربەی سەرکردایەتی بەو بیرە مارکسیەی خۆیان لابەلا وەسفی (بارزانیان) بە کۆنەپەرستو دەرەبەگخوازو مەلاو میسالی دەکرد، هەتا ئەزموونی کۆمەڵەی ئێرانیش هەر بۆ چەتر (م/شێخ عزالدین حسین)یان بەکارهێنا.. ئێستاش کە دەبینین حزبە عەلمانیەکانی کوردستان کەسیان دەنگی نەگەیشتە لە (٥٠٪)، ئەوە دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە هەرچەندە فاکتەری نیشتیمانی لە کوردستان زۆر بەهێزیشە کەچی توانای نیە ببێ بە جەماوەری بێ فاکتەری ئاینی.. هەر بۆیەش ئێستا هەر هەموویان زانایانی ئاینی کۆ دەکەنەوە لای خۆیان بە ناوی (یەکێتی زانایان)، ئەو شێوە بەکارهێنانە لەلایەن عەلمانیەتی سەرانسەری جیهانی ئیسلامی لە وردو درشتەوە بەدی دەکرێ بۆ پڕ پڕکردنەوەی نوقستانیەکانی خۆیان، ئەو تۆمەتەی بەکارهێنانی ئاین لە پێناو سیاسەت بەکاردێت لە لایەن عەلمانی لە دژی ئیسلامی ئەوانیش لە دژی عەلمانی، کەواتە بابزانین چۆن ئەو لێك گیربوونە بە تەرازوویەکی ورد لێك بکەینەوە:

١-جارێ لە پێشدا کە دەڵێن نابی ئاین تێکەڵی سیاسەت بکرێ، ئاین پاکە و لە پێناو سیاسەتدا نابێت بەکاربهێنرێ، مانای دان پیاهێنانێکی بێ ئەشکەنجەیە کە (سیاسەت خراپە)، جا کە خراپە بۆچی دەیکەن؟ ئەگەر باشیشە و پیرۆزە و مەبادینو ڕاستیە ئەوا با ئاینیشی لە پێناو بەکاربهێنرێ. واتە بەکارهێنانی ئاین لەپێناوی سیاسەتی ناڕەوا دروست نیە.

٢-عەلمانی بە هەمو باڵەکانیەوە دەیەوێ تەنها ئەندازەیەك لە ئاین وەرگرێ وەك ئامراز بەکاری بهێنێ بۆ مەبادینەکانی خۆی کە جیایە لە ئاین، ئەومیان بەکارهێنانی ئاینە لە پێناو سیاسەتێکی نا شەرعی، خودی ئیسلام نەك هەر (ئیسلامیەکان و بزوتنەوە ئیسلامیەکان) ئەوەی بە توندی ڕەت دەکاتەوە لە چەندین ئایەتی ڕوون و ئاشکرا، ﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيبًا مِنَ الْكِتَابِ﴾، ﴿أَفَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ﴾.

(١) رامیـــاری   سیاســـەت   Policy

٣-هەر کەمێك ورد بین (دزەکە) یان (فاولەکە) دەبینینەوە کە کێ بە نایین بەکاردێنێ بە ناشەرعی لە پێناو سیاسەت، هەر مەدرەسەیەك سەروەری مەدرەسەیەکی تر بەکاربهێنێ ئەوا فاولەکەیە، هەر بە نموونە شیوعیەکان ئامانجیان شیوعیەتە هەرکاتێ سەروەری کوردایەتی یان نەتەوەیی یان لیبرالیان بەکارهێنا ئەوا فاولەکەیە واتە بەکارهێنانی کوردایەتیە لە پێناو شیوعیەت، ئەگەر لایەنێکی ئیسلامیش هات سەروەری شیوعیەت یان عەلمانی بەکارهێنا لە پێناو ئامانجی ئیسلامی ئەوەش هەر فاولە، ڕاستی ئەوەیە (ئیسلامیەکان با ئیسلام بەکاربهێنن)، (لیبرالیەکان با لیبرالیەت بەکاربهێنن)، (شیوعیەکانیش با مەبادیئی مارکسی بەکاربهێنێ)..هتد ئەوە هەموو هەقی خۆیەتی با کەس دەست درێژ نەکا بۆ ئەوەی تەنیشتی، هەرچی سەروەری ئەوی تر بەکاربهێنێ ئەوە قەلۆشە و کۆتاییەتی تا لێرەدا بە وردی دەردەکەوێ تا ئێستا نموونەیەکمان نیە کە ئیسلامیەکان لە هیچ شوێنێك مەبادیئو سەروەری شیوعیەت یان لیبرالیەت یان سوشیالیستی و هەتا نەتەوەیش (نەك ئیشتیمانی)یان بەکارهێنابێ.. کەچی جگە لە چەند باڵێکی چەپی دابڕاو نەبێت هیچ بزوتنەوەیەکی عەلمانی نەبووە و نیە سەروەری ئیسلام بەکار نەهێنێ بۆ پڕکردنەوەی بۆشاییە فیکری و مەنهەجی و ستراتیجی و شەرعیەتی جەماوەریەکەش.. ئەوەش دزەکەیە.

زانستی سیاسی و ڕێبازی سیاسی:

ئەو دوو چەمکە زۆر لێك جیان، زۆر ترسناکە تێکەڵی یەك بکرێت، نەك هەر لە سیاسەت بەڵکو لە هەموو بەشەکانی زانیاری ئەو دوو لایەی هەیە وەك (زانستی ئابووری و ڕێبازی ئابووری، زانستی کۆمەڵایەتی و ڕێبازی کۆمەڵایەتی، زانستی ئاینی وریبازی ئاینی...هتد) هەمووی لێك جیان، کەچی نەك هەر عەوام بەڵکو لە ئاستی بەرزیش ئەو تێکەڵە هەیە، سەرنج بدە فەرهەنگێکی

بـالاّی وەك (الموسـوعة العالمیـة) لـە ب١٦، ع، ل٤١٤ دەڵـێ: (زانـستی سیاسـی بریتیە لە توێژینەوە و پـەیڕەوی ژیـانی سیاسـی، گرنگـی بـە بـەهای سیاسـی و یەكسانی و سەربەستی و دادگەری دەدا)، هەڵبەتە ئەوەش زانستی سیاسـی نیـە، تێكەڵە، (كلودبرنار ١٨١٣-١٨٧٨) یەكێ لەوانەیـە كـە (ڕێبـازی سیاسـی) لـە بەشەكانی تری سیاسی جیاكردۆتەوەو ڕێبازی وا ناسـاندووە كـە زیـاتر ڕاسـتی و جێگیرترن لە تیۆری سیاسی، دیارە زانـستی سیاسـی پەیوەستە بە لێكۆڵینەوەیەكی واقیعی مێژووی سیاسی لەگەڵ ئیمكانیاتی ئەو واقیعـە یـان وەك لـە (موسـوعة علم الاجتماع-١٩٩٩) هاتووە دەڵـێ: (لێكۆڵینـەوەی ئەركـەكانی ئایـدۆلۆجیا و هۆیەكانی دابەش و پەیوەندیەكانە..)، بەڵام كە هاتیە سەر چۆنیەتی بەڕێوەبردن و پەیڕەو كردن و دروست كردنی سیستەمی سیاسی و ئامانجـەكان و.. ئـەوە بەشـی (ڕێبازە)، لە زانستا هەموو مەدرەسە و تەوژمە جیاجیاكان كۆكن بەڵام لە ڕێبـازا لێك جیادەبنەوە، دەبنە ڕێبازی جیاجیای وەك سیاسەتی(میكـاڤیلی، ماركـسی، لیبڕالی، عەلمانی، ئیسلامی..)، بەكورتیەكەی ڕێبازی سیاسی لە چارەی واقیعی سیاسی دەكۆڵێتەوە، بەڵام زانستی سیاسی تەنیا لە واقیعەكە دەكۆڵێتەوە، یان بە واتایەكی تر زانستی سیاسی وێنەی گۆڕانی واقع دەكێشێ، بەڵام ڕێبازی سیاسـی بەرنامەی گۆڕانی واقع دەكێشێ، هەر بۆیـەش ڕێبـازی سیاسـی وسیاسـەتمەداری سەركەوتووش پێویستیان بە زانستی سیاسی هەیە، چونكە بە هـۆی زانـستەكەش (تشخیص)ەكە چاكتر دەكرێـت ئـیتر چارەسـەریەكان بـە سـاناتر دەداتـە دەسـت (ڕێباز)، هەڵبەتە هەر جۆرە ڕێبازێك جۆرە دەرمانێكی هەیە، ئـا لـەو دەروازەیـە پەیوەندی زانستی سیاسی بە دەقـەكانی ئیـسلام دەردەكـەوێ كـە بـە پوختـەی: زانستی سیاسـی بـۆ مرۆڤایەتیـە، ڕێبـازیش بـۆ پـەیام، بەهـەمان شـێوەش بـۆ مدرسـەكانی شـیوعیەت و سوشیالیـستیەت و لیبڕالیـەت. زانـستی یەكـە بـۆ پەیڕەوكەرانی و ڕێبازەكەش بۆ خودی مدرسـەكەیە.

سیاسەتی شـمولی:

ئەو تێکەڵیەی لە بەشـی ڕابـردوو بـاس کـرا، وا دیـارە زۆربـەی چـەمکەکان دەگرێتەوە، ئەوەش قەیرانی ئەو مەدرەسانەیە کە تەرازوو و پێوانەو سـنوورەکانی بە وردی پێ ناخوێندرێتەوە، بـاس لـە سیاسـەتی شـمولی دەکـرێ، ئایـدیۆلۆژیاو مەدرەسەو سیستەمی تێدەگلێنێ، کە دەبینین ئەو وەسفە بـۆ ئـەوان ناشـێت، لـە کاتێکا سیاسەتی شمولی سەلبیە بەو واتایەی جم و جۆڵی سیاسی وا کە لایەنی تر نەخوێنیتەوە، پاوانی دەسەلاّت بکەی، تەقەلای هەموو لایەنو ڕەنگو چینو توێـژ بدەی لە دەرەوەی توانـای سـنوری سیاسـەتەکە، ئـەوە سـەلبیە، دیکتاتۆریـە، چ دەسەلاّتدار بێت چ بێ دەسـەلاّت.. بـەلاّم ئایـدیۆلۆژیا و مەدرەسـەو سیسـتەم و بەرنامەکە با ئەو سیفەتانەی هەبێت با شمولی بێت ئەوە سەلبی نیە هەروەك زیاتر لە چەمکی شمولیەت زیاتری لێ باس دەکەین.

(٢)

عەلمانیەت لائیکیة Secularizm

عەلمانیەت لە (علم) نەهاتووە، هەروەك تا ئێستاش نەك عەوام بەڵکو هەندێ ناوەند و فەرهەنگیش وای تێگەیشتون، لە کتێبی (تیارات الفکر العربي المعاصر) لە ل٣٥ بە هەمان مانای (علم) هاتووە لە ژێر سەر دێری (تیار العلمی-الغربي)، هەروەها فەرهەنگی حزبی بەعس (تعریفات ببعض المصطلحات) لە ماددەی (عەلمانیەت) واهاتووە (کلمة مشتقة من العلم والعالم وهو بخلاف رجل الدین)، لە زۆر سەرچاوەی تریش وا بەچەوتی هاتووە، هەروەها مەبەستەکانی (مل ملانیێ ی شارستانی-هندگتۆن) و تەقەلای رۆژئاواش دەیەوێ ماناکەی بە (علم) گوزارش بکا، وا خزمەتی ستراتیجیەتی پێ دەکرێ، بەڵام لە ئەسڵدا مانای (سیکولاریزم-دنیا ویستی) مانای زانستی (علم scince) ناگرێتەوە، بەڵکو لە (سایکولم) نەگریکی هاتووە، فەرەنسیەکەش (لائیکی-Laigue) لە لایکسی یونانی هاتوە بەمانای رەمەکی (عامی)، لە بنەچەدا بەپێ ی هەندێ سەرچاوە (سیکولار) لەرۆمای کۆن و دواتر ئەو عەوام و کەسانە بووینە کە پایەی ئاینیان نەبووە لە کەنیسە[١]، بۆیە عەلمانیەتیش نوێ نیە وەك وا دەردەکەوێ کەلەگەل عەقلانی ومەدەنیەت ورینیسانس پەیدابووبێ، نەخێر، بەڵکو هەر شێوازیکی تری ململانێی ئاینی و نائاینیە، سەرەتاکەی دەگەرێتەوە بۆسەردەمی (ح هارون-براگەوردی

[١] بۆ زیاتر سەرنج بدە : أ-العلمانية تحت الجهر ب-موسوعة السياسة ب٤ ل١٧٩ ج- معجم الشامل للمصطلحات الفلسفية.

مووسا)[1] کە کۆمەلە خەلکێکی لە لاویەکان لابوود، بەو شێوەیەی ح هاروون پابەند نەبوونە بەیاساکانی ئاینی، بەوانە وتراوە (لانیگ)، لەسەردەمی ناکوکی کنیسەو ئەوروپا داوا کرا هەرودك خەلکی ناسایی با دەسەلاتی کنیسەو پیاوانی ئاینی لائیك بن [2]، ئیتر چەمکی لائیك بە فەرەنسی و سیکولار بە ئینگلیزی جەمسەری بەرامبەر ئاینی وەرگرت، لەنیو یەهودیەکانیش ئەنجومەنێکیان بە ناوی "عەلمانی" هەبوە لەبەغداش، واتە لەناوەرۆکدا کۆنەو هەمان مل ملانێی هەق وناهەق وئاینیە، یەکەم جار سیکولار بەردەمی لە سالّی (١٦٤٨) لە مۆرکردنی ئاشتی (وستڤاليا) بەکارهات کە دەوڵەتی نەتەوەیی پێ دروست بوو لەجیاتی سیوکراتی، یەکەم کۆماری عەلمانیش لەدوای شۆرشی ١٧٨٩ لە فەرەنسا دروست بوو، لە دوای رابوونی ئەورووپیش باوی وەرگرت، ئیتر زۆربەی زانا و فەرهەنگە کۆن و نوێکان ئەو مێژووە بە سەرەتای سەرهەلّدانی عەلمانیەت دەژمێرن[3]، دوای وا باو بوو بە خۆمالّی کردنی دام و دەزگاکانی کنێسە بۆ دەولّەت یان مەدەنیەت دەگوترا سکولاکردن، کاتی کە پیاوانی کنێسە ستەم و زۆرداریەکی بیّ سنووریان لە خەلّك دەکرد لە باج وەرگرتن، سەرانە، فرۆشتنی پسولەی لیّ بووردن، ئەشکەنجەی زانایانی وەك (کوپەرنیکوس، گالیلۆ، جوردانو، دیکارت، پیکۆن، چۆن لوك، سپینوزا، ..)، پاوان کردنی دەسەلاّت بەناوی نوێنەرایەتی خواوەند و لاهوت یان وەك پیّ یان دەووت (پادشاوەك خوای سەر زەوی- Diving right of the king)[4]، .. لە کاردانەوەی ئەو بارودۆخە زیاتر پەرەی سەند، هەندێکی تریش لەوانە (الموسوعة العالمية -ب١٦- ل٤١٥) لە بنچینەدا دەیگێرێتەوە بۆ (میکافیلی) و ئەو کاریگەریانەی لەسەر (هۆبز)ی هەبوو لە بارەی دەسەلاّتی سیاسی لە دژی بەها سیاسیەکانی مەسیحیەت، لێرەوە

---

[1] بروانە:جدول والشروح -انجيل

[2] بروانە :معجم الشامل للمصطلحات الفلسفية -مادة:علمانية .

[3] تيارات الفكر العربي المعاصر ل٢٠٤.

[4] الموسوعة السياسة.

مانا فراوانەکەی (فصل المطلق بین السیاسة و الدین) بووە عەلمانیەت،، لە پێشەکی عەرەبیەکەی کتێبی (رسالة اللاهوت و السیاسة) سپنوزای دانەر بە پێشەنگی عەلمانیەت دەژمێرێ کە ئاینی لە سیاسەت دوور خستەوە و نهێنیەکانی و دەستکارییەکانی ئینجیل و تەوراتی ئاشکرا کرد، هەروەها بەپێی زۆربەی (سەرچاوە زانستیەکانی) تریش هەریەکە لە (یاساناسی فەرەنسی ڤۆدین، سیاسەتمەداری ئەڵمانی-ئەتسیوی، پارێزەری هۆڵەندی چۆرتیۆس) دەوری هەرە گرنگیان هەبووە لە بە دەولی کردن و دارشتنەوەی یاسای عەلمانیەت، هەموو ئەوانە و زەمینە فیکریەکەی ئەو سەردەم و شۆرشی فەرەنسی و وەچەرخانی ئیمپراتۆریەت بۆ دەوڵەتی نەتەوەیو رابوونی زانستی ئەورووپیو شکستی کنێسەو بەرنامەکانی تەبشیرو هەڵمەتەکانی ئیمپریالیزمی دوای سەرهەڵدانی شیوعیەتیش.. بناغەکانی بڵاوبوونەوەو پەیدابوونی عەلمانیەتن، لە دوای تاوتۆکردنێکی زۆری تر (جۆن هیلۆك-١٨١٧-١٩٠٦) وەك چەمکێکی سیاسی ماناکەی (گوایە بەبێ لایەنانە) دارشت کە تا ئێستاش زیاتر بە گشتیەکەی ئەو مانایە دەبەخشێ: دەتوانرێ بە لەباری ئاین دوورخری لە چاکردنی کاروباری مادیانەی مرۆڤ، واتە جم و جۆڵی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری و دروست کردنی دام و دەزگاو پارتی سیاسی بێ ئەوەی پەیوەندی بە ئاینەوە چ دوور چ نزیکەوە چ سەلبی چ ئیجابی نەبێ، ئاینیش لە گۆرەپان بکشێتەوە ناو کنێسە و دڵی ئادەمیزاد، یان وەك (د.کەیالی) دەڵێت: (مانای مرۆڤ بەخۆی ببێتە خاوەنی خۆی)[١]، ئەوەی بە خێرایی تێ بینی دەکرێت (هۆلیوك) لە پێناسەکەی (بێ لایەن) نیە بەلکو ئاینی بەخشکەی خانەنشین کردووە لە سیاسەت و دەوڵەت و زیاتر وەك (سەفەر حەوالی) دەڵێ لە ژیانیشیان جیاکردەوە[٢]، ئەوەش نوێ نیە هەر هەمان تێروانینی کۆنە، هەر سەردەمێك ناوێکی جیای هەبووە، بەلام لە ناوەرۆك و

---

[١] الموسوعة السیاسة.

[٢] العلمانیة.. سفرحوالي.

ماهيەت دا هەر يەكن، عەلمانيەكان خۆشيان دان بەوە دەنێن سەرنج بدە (د.محمد خلف الله) و (شبلی عیسمی) وەسفی کۆمەڵگەیەکی فرە ڕەگەزی مەدینە دەکەن بە سیستەمی عەلمانی[1]، یەهودیەکانیش لەناو خەلافەتی ئیسلامیش یەکێ لە ئەنجومەنەکانیان بەناوی ئەنجومەنی عەلمانی (جسمانی) بووە، بۆیە دیسان بە هەڵە دادەچین ئێمە ئەگەر سەرەتای ئەو چەمکە بۆ ئەو سەردەمەی بەرهەمی زانستی و عەقلانیەت بگێڕینەوە، بەڵکو بەتەریبی ئەو ڕێبازە شان بەشانی کۆمەڵگەی ئاینی پەیدا دەبن لە دوای پەیام ڕاستەوخۆ، لەناو مدرسە کۆنەکانیش ئەو دابەشیە هەبووە لە مدرسەی یۆنانیش، ئەگەر کەمێك بە سەرنجەوە بەراوردی پێناسەکانی عەلمانیەت بکەین دەبینین ئەوە هەمان تێ ڕوانینی (ئەرستۆ) وبەشێکی مدرسەی یۆنانیە بۆ گەردوون و کۆمەڵ، ئەرستۆ پێ ی وابوو ڕاستە خوا جیهان و مرۆڤی دروست کردووە بەڵام هەقی بەسەر هیچ دا نەماوە خۆیان بۆ خۆیان کاروباری خۆیان هەڵدەسوڕێنن، وەك (مەلەکی دەستووری) چۆن خاوەنە نەك حاکم ئەویش هەر دروست کەرە نەك فەرماندەر، زۆربەی ئاینە دەستکردەکان ژیانی ڕۆژانەو خواپەرستەکەیان لێك جیاکردۆتەوە، بەهەمان شێوەش (بت و سەنەمەکانی) مەککەش هەروابوو، پەرستنیان (عیبادەتەکە) بوو کەچی شەریعەتیان نەریتی کۆمەڵایەتی و خێڵەکی بوو.. واتە ئاینیان جیاکردبۆوە لە ژیان کە ئیسلام شۆڕشی لەسەر کرد، .. ئەوە دەقا و دەق عەلمانیەتە، هەروەها (دەهریەکان –سروشت پەروەرەکان) کە لە قورئانیش ناویان هاتووە هەر هەمان تێڕوانینی ئەرستۆ و بەشی هەرە زۆری ئەغریقی و یۆنانی وایان دەڕوانی کە بوونەوەر هەر وا هاتووە و واش دەڕوا بێ کۆتایی.

لەو بارەیەوە (نیتچە) لەکتێبی (هکذا تکلم زرادشت) دەڵێ: ((ئەو جیهانە کارلێك دەکاو دەگۆڕێ، یەك دەگرێ و لێك جیادەبێتەوە، دەمرێ و دەژی.. بەڵام کاروانی (بوون) دەڕوا بێ کۆتایی))، ئەو بناغانە هەمووی (بە دەهریەوەش) لە

[1] العلمانیه و الدوله الدینیه-شبلی عیسمی ل٨١.

کتێبی (مەجەستی- بتلیمۆس) هاتووە، ئایدیۆلۆجیەکانی بەبێ بڕوایی ناوبراون لە ناو ڕیزی ئیسلامیش هەر هەبووینە[١]، خۆ زانایان (لوك، لیبنتز، ڕۆسۆ، لینج، ..) زۆری تر لە لایەك باوەڕیان بە خودا هەبووە، بە عەلمانیەتیش وەك پێناسەی (جۆن هلێوکە)، هەمان ڕاڕەوەی (ڕبوبیەش-Deism) کە وشەیەکی لاتینیە بە مانای (خودا) دوای بووە ئایدیۆلۆژیەکی ئاینی فەلسەفی کە دان بەوە دەنێن خوا هەیە، بەڵام دەڵێن ئیش و کاری گەردوون و سروشت ناکا، هەقی لەو دونیایە نیە. زۆربەی زانایانی ئەورووپی و مێژووی زانیاری مەسیحی ڕایەکی وای هەبووە، سەرنج بدە، (ولیام ئامبل) قەشەی بریتانی دەڵێ: (خوا بەتەنها گەردوون بەڕێوە نابا)، بە پێی (مذاهب و مفاهیم في الفلسفة و الاجتماع)، هەریەکە لە (إبن رشد، أبن خلدون، گربوفسکی، ڤۆلتێر، ڕۆسۆ، ..) لە وانەن[٢]. بەلایەن کەمەوە مەرج نیە ابن روشد و ابن خلدون عەلمانی یان دەهری بن.

ئەو ڕوانگەیە لەوە دێت، ئەوانە وا تێگەیشتوون کە ئاین تەنها کارێکی تاکە لەنێوان خۆی و خودای، پەیوەندی بەژیانی سیاسی و ئابووری و یاسایی و کۆمەڵایەتی و شارستانی نیە، وەك ئاینی مەسیحی، کاتێ گوێبیستی هەندێ بنەمای ئاینی ئیسلام دەبن کە خاوەنی (تشریع) و چارەسەریەکانی ئەو فاکتەرانەی ژیانە و ئازادی و سەربەستی سیاسی و ئاینی و بڕوایی وعەقلانیەتی تیایە.. ئەوا یەکسەر دەڵێن ئەو ئاینە عەلمانیە!! هەر بۆیەش ناویان لە ابن الرشد وئەو زانایانە ناوە عەلمانی، لەلایەکی تریش لەسەر هەمان ڕوانگە عەلمانیەتی ئێستا ڕۆڵی ئاین دەبینێ، لەوەش زیاتر عەلمانیەتی جیهانی ئیسلامی دەیەوێ ئەو مافەی ئاینی بەخۆی بدا بە کردە بێ ئەوەی دانیشی پیا بهێنێ، هەرچەندە فەرهەنگە ئاینیەکان عەلمانیەتیان لە زنجیرەی ئاین ڕیزکردووە، هەر بە نموونە (الموسوعة الميسرة للأديان والمذاهب) عەلمانیەتی لە (٣٧)ەمین ئاینی جیهانی

[١] بۆ زیاتر بڕوانە أ-الموسوعه الكشاف، ب-الموسوعه الجماعات و المذاهب..
[٢] بۆ زیاتر بڕوانە (المذاهب و مفاهیم...) ل٦٢.

ریزکردووه، بەلاّم بە زمانێکی پالاّو و راستەوخۆ دان بـەو ڕاسـتیە نـاهێنن. بۆیـە ئەو مافە لە ئایینی ئیسلام دەسێنێ، دەیەوێ زینـدانی بکـا، یـان نـەفی بکـا و لەژیانی دووروبخاتەوە،هەرچی ئاینی ئیسلامە نایکوژێتەوە بـەلام لـەخۆی جیـا دەکاتەوە ، تا لێرەوە ئەو ناکۆکیەی بەردەوامی ئیـسلامی و عەلمانیـەت درێـژەی دەبێ لە جیهانی ئیسلامیدا و کەمتر لە جیهانەکانی تر ئەو ناکۆکیە هەیە.

پێناسە جیاجیاکانی عەلمانی:

کۆمەڵێك مانای جیاجیای پێ دراوە بەلاّم ماهیەتی هەریەکە نـەك لـە لایـەن ئاینیەکان بەڵکو لە لایەن فەرهەنگ و زانایانی عەلمانی خۆشیان، بە دنیایی، دنیا پەرستی، نا ئاینی، .. یان وەك لە هەموو فەرهەنگەکانی هـاتووە جیاکردنـەوەی: دەوڵەت لە ئاین، جم و جۆڵی سیاسی لە ئـاین، گێڕانـەوەی کاروبـاری مـرۆڤ لـە خوایـەوە بۆ بەشەری[1]، وا هەندێ لەو پێناسانە لـە فەرهەنگـە سـەرەکیەکان وەك دەقی خۆی هەڵدەبژێرین:

+دانـیرەی مـەعاریفی بـەریتانی، عەلمانیـەت: بزوتنەوەیـەکی کۆمەلاّیەتیـە مەبەستی وەرگێرانی ڕووی خەڵکی لەدوا ڕۆژ بەرەو واقیع و دنیا بە تەنها.

+فەرهەنگی (العالم الجدید-لابستر): سیستەمێکی دنیاییە تێکـەڵی عیبـادەت و بڕوای ئاینی نابێت.

+ئۆکسفۆرد:.. مادیانە نەك روحی، دەسەلاّتێکی دژ بە کنێسە.

+الموسوعة العالمیة: جیاکردنەوەیەکی ڕەهای نێـوان سیاسـەت و ئـاین، ئـەوە عەلمانیەتە.

+هەموو فەرهەنگەکان لەو سنوورە دەرناچن، هەتا لەوانەی کوردیش هەمووی هەروەك فەرهەنگی نوێ ی-برهان قـانیع کـە دەڵـێ: عـەلمانی بریتیـە لـە (دنیـا پەرستی، بـاوەڕ بـە کاروبـاری دنیـایی و خۆشەویـستی دنیـا و باوەڕنـەکردن بـە

[1] کیالی- الموسوعة السیاسیة ج٤ مادە :عملانی.

دەرەوەی ئەمانە).

جیاوازی بنچینەیی لە نێوان ئەوانە و ئەکادیمیەتی ئیسلامی لە پێناسی دا ئەوەیە، ئەوانە مرۆڤ بە (سید الکون) دەزانن، کەچی ئیسلام بە (خلیفة الارض)ی دەزانێ.

گەشەکردنی عەلمانیەت:

دەتوانین بە خێرایی خاڵەکانی هۆی گەشەکردنی عەلمانیەت لە ئەوروپا کۆ بکەینەوە لە:

١-بارودۆخی سەلبی ئاینی مەسیحی و نەبونی شەریعەت لەو ئاینە.

٢-گەشەی زانست و دۆزینەوە گەردوونیەکان و تیۆری پەرەسەندن.

٣-سەرهەڵدان و گەشەی فەلسەفەی مادی.

٤-گەشەی سەرمایەداری و کەرت و بەرژەوەندی تایبەت، لە بەرامبەر هەموو ئەوانەش ئاین لە کشانەوە بوو، بەشێوەیەك عەقڵ و ئاین کەوتبوونە دوو بەرەی دژ بەیەك.

٥-وەرچەرخانی ئیمپراتۆریەت بۆ دەوڵەتی نەتەوەیی و دروست بوونی یەکەم ئەزموونی عەلمانی لە فەرەنسا.

٦- دارمانی خەلافەتی عوسمانی و وەستانی بزوتنەوەی وشیاری لەجیهانی ئیسلامی.

بەو شێوەیە ئەو چەمکە لە ئەوروپا سەری هەڵدا (یان ڕاستتر بڵێین زیندوو بۆوە بەو ناوە)، ڕاستەوخۆتر لە زەمینەی واقیعی سەلبی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئاینی سەری هەڵدا، ئاینەکەیان -هەروەك سپیوزا دەڵێت -بە خەستی دەستکاری کرابوو[1]، یان وەك (ڤۆلتێر) دەڵێ کتێبی پیرۆز هەمووی خرافیاتە شەریعەتی تیادا نەمابوو جگە لە هەندێ سپاردە، خۆی کارتی سووری بە خۆیدا بوو لە گۆڕەپان

[1] رسالة في اللاهوت و السياسة- سپنوزا.

دەربكرێ، سەرنج بدە (ما لقيصر للقيصر، وما لله لله) ئينجيل مەتى (٢٢) ١٤-٢٣. يان (محاكم التفتيش- Ingaision)، يان دروشمە باوەكانيان وەك (حوكمى ئاسمان بۆ خودا و حوكمى زەويش بۆ ئيمپراتۆريەت)، (ئايين بۆ ئاسمان و ياساش بۆ زەوى)، تارادەيەك باسى خواى زەوى و خواى ئاسمانيش دەكرا.. لەسەر بنچينەى عەلمانيەت لە فكردا لە باشترين دۆخى دان بەوە دەنێ كە (رب السماوات..)، كەچى لە قورئان (رب السماوات والأرض).. هەتا ئاسمانيش گەلێ جار تەنها بۆ خودا نەهێڵراوەتەوە. ئايينى مەسيحى دنيايى نيە گوايە قيامەتيە ((مملكتي ليست في هذه الدنيا))، دنياى بەجێ هێشتووە بۆ مرۆڤ، ، لە كەلتوورى رۆما و يۆنانى و لە رۆژهەلاتيش وەك ئاينى زەردەشتى خواى شەريش هەبووە، لەزۆر ى تريش خوا يارمەتيدەرى بەشەرى نەبووە ، بۆيە دەبوايە سيستەمێك ئەو بۆشاييە پڕ بكاتەوە .

ڕاى مەسيحيەت (وەك ئەرستۆ)[١] وابوو كە خوا بەتەنها گەردوون بەڕێوە نابا، هەروەك قەشە (وليام ئامبل) لە هەموان زەقتر بوێرانە تر جارى داوە، سەرنج بدە ئەو ڕايەى مەسيحى ئيستاشيانەوە ((ان الله في عمله ديمقراطي))، [٢] كە واتە هاوكارى و شەريكى هەيە لە بەڕێوەبردن هەيە.

بەو شێوەيە لە ئەوروپا لەگەڵ ئەو فاكتەرانەى سەروو لەگەڵ رێككەوتنى ويستڤاليا لە ١٦٤٨ بە ئاسانى عەلمانيەت سەرى گرت لە پاش شۆرشى فەرەنسى يەكەم كۆمارى عەلمانى لە ساڵى (١٧٨٩) دروست بوو، ئيتر تەقيەوە، لە سەدەى (١٩) بەدواوە سەرانسەرى ئەورووپاى گرتەوە، دواى سەدەى بيستەميش جيهان بەگشتى، زەق ترين ريكەوتن كەتائيستاش زياتر ولاتانى عەرەب وعەلمانيەتى توند رەو داواى دەكا ئەو ميە كەلەنێوان موسولينى وپاپا كرا لە ١٩٢٩بەو شێوەيە : مرۆڤ لەبوونيەوە بۆ موسۆلينى بێت تا مردن لەوى بەدواوە هەتا

---

[١] لە بنەچەدا لەو ڕايەى (انكسامندرس) (موسوعه الفلسفيه) سەيركە.

[٢] بەرنامەى (عظات والعبر) (راديۆى مۆنتيكارلۆ: بەيانى ١٩٩٨/٨/٢٧ .

قیامەت ببتە عایدی پاپا!! ئەو دابەشیە وەك دووبرایەکە بوو ئەوەی گەورە وتی با ئەمن مەغدوور بم مالەکە وابەشکەنین لێرەوە تا سەر بان بۆ من لەوێش ڕا هەتا ئاسمان بۆ تۆ!، ئیتر رولی ئاینی مەسیحی کەوتە دوای مردن، ئەوەی هەر جێی مشت و مڕ بوو بە تایبەتی لە دوای ڕابوونی ئیسلامی لە پاش هەشتاکانی سەدەی ڕابردووەوە چەندە عەلمانیەت توانیویەتی و دەتوانی بێتە ناو کۆمەلگەیەکی ئیسلامی کە ئاینەکەی لە جەوهەردا لە مەسیحیەت جیایە، خاوەنی بەرنامە و شەریعەتی تێروتەسەلی سەرتاسەری ژیانە، دیارە بەپێی بەشێکی گرینگی سەرچاوەکانی رۆژهەلاتی و ئیسلامی و هەندێکی رۆژئاواییش ئەوا (ماسۆنیەت و سەهیۆنیەت)ی جیهانی و رۆژهەلاتناس و فیکری ئیمپریالیزمی و تەیاری (تەغریبی)و هەتا (مبشرین)[1]یش لە ڕێی دروست کردنی چەندین سەنتەرو ناوەندی ڕەوشەنبیری و کەلتووری و سیاسی.. ئەو بیرەی هێنا جیهانی ئیسلامی، بە تایبەتی لە ڕێی بیری نەتەوەیی.

بەلام ئەو زەمینەیە لەجیهانی ئیسلام نوێ نەبوو، لەپێش ئیسلامیش بزوتنەوەیەکی فەرهەنگی بەناوی (هێلنیستیە)* لەگەل داگیرکردنی رۆژهەلات لەلایەن ئەسکەندەری مەکدۆنی لە ٣٣٣پ.ز. دەست پێ دەکاو دروست بوو، ئەوکاتی (ڤیساگۆرس) چەند مدرسەیەکی دروست کرد لە هند و فارس بۆ ئەو مەبەستە، لەمێژووی ئیسلامیش (معاویە) یەکەم هەنگاوی جیاکردنەوەی (قورئان)و (سولتان)ی دارشت، هەندی تێگەیشتنی تایبەتیش لەفەرموودەو قسەکانی یاوەران جۆرێك لە وجیاوازی بەرجەستە دەکا، وەك:(سیفترق القرآن والسلطان..)، (اعمل لدنیاك کأنە تعیش ابداً.. وللاخرة کأنە تموت غداً)، لەوانە دەتوانری بەخوارکردنەوە سودی لی وەرگیری و وای پیشان بدەی کەئیسلامیش

---

[1] بۆ زیاتر سەرنج بدە –مقالتان فی الحکومە -جۆن لوك .

* هیلنیستیە پێك هاتووە لەدوو وشە(هیل کە لەهیلاس هاتووە- جاران ئەگریکەکان بە یۆنانیان دەووت بلادهیلاس، دوای بە مانای رەچەلەك-یان باپیرە - یۆنانی هات، وشەی دووەم ئیست واتە رۆژ هەلاتی، کەواتە هیلنیستیە بەو شارستانیە دەووتری کە لە رۆژهەلاتی ورۆژئاوایی پێك دێت

وەك ئاینەکانی تر قیامەتیە نەك دنیایی، یان بەلای کەمەوە کاری دنیایی وکاری قیامەتی لێك جیایە، ئیتر مەسەلەی تەسەوف و تەرکی دنیا..ئەو ریشانەی هەیە، لەگەل میژووی سیاسی موسولمانان بوارێکی سانا بۆ بوونی عەلمانیەت دەکاتەوە، یەکێ لەهەرە کارە ترسناکەکانی ئەو بەرجەستەیە رێکەوتنی (محمد بن عبدالوهاب) و (محمد بن السعود) لە١٧٣٧ بەدەست خۆشی بریتانیا، تیایدا حوکم وئاینیان لێك جیاکردەوە بەشیوەیەك حوکم بۆ ال سعود وفەتواش بۆ زاناکانیان [١]، وولاتی عەرەبی سعودی لەسەر ئەو بنچینەیە دروست بوو، بۆیە رەنگە هەلە نەبێن ئەگەر بلێێن سعودیە کۆن ترین ولاتی عەلمانیە لە جیهانی ئیسلامی نەك تورکیا .

لەدوای ئەو کارەی معاویە دواتر یەزید وای لە زانایان کرد بەرە بەرە لە دەسەلات و سیاسەت دوور بکەونەوەو بەرەبەرەش کاریگەری فەلسەفەی یۆنانی لە سنوری خۆی زیاتر کاری لە هەندێ زانای ئیسلامی کرد، لەوانە دروشمی (إخوان الصفاء-کە بریتی بو لە :فەلسەفەی یۆنان و شەریعەتی ئیسلامی یەکتر تەواو دەکەن)، لە سەردەمی خەلافەتی عوسمانیش بەردبەرە ئەزمونەکانی دوای (ویستڤالیا-١٦٤٨) وشۆرشی فەرەنسا١٧٨٩ هاتە نێو خەلافەت لە رێکخستنی سوپا و ئیدارە و دەستوور و.. ئی دی ئەو گۆتانەی وەك (دەسەلاتی ئاسمان و دەسەلاتی زەوی، پیاوی ئاینی و پیاوی سیاسی، نەقل و عەقل، پیاوی ئاینی بۆ مزگەوت و پیاوی سیاسیش بۆ دەولەت، زەوی بۆ مرۆڤ و ئاسمانیش بۆ خودا، ئاینی ئاسمانی و یاسای زەوی، ..) لێك جیاکرانەوە، ئەو لێك جیاکردنەوانە بنەمایەکی بەهێزی بۆ عەلمانیەت سازدا، تا ئاین و دەولەت تەواو لێك بترازێ، لە سالی ١٨٢٦ز بۆ یەکەم جار بەرگی سوپای خەلافەت بووە ئەورووپیانە لە سەردەمی سولتان محمودی دووەم، لەسالی ١٨٣٩ لە سەردەمی (سولتان عەبدولەجید) دەستورێکی تێکەل بەنیوە عەلمانی(پێك هاتو لە بنەماکانی شورشی فرنسی) و نیوە ئیسلامی دارژرا، بۆ یەکەم جار دەستورێك دارژرا کە

[١] الاسلام والعلمانية واثرهما في نشأة الدولة العراقية الحديثة

(سەرچاوەی بەتاقی تەنها شەریعەتی ئیسلام نەبێ) لە مێژووی خەلافەت*، .. تا پەیدابوونی ئەتاتۆرك، كەواتە ئەو بزوتنەوەیەی لە معاویە دەستی پێكرد لە ئەتاتۆرك كۆتایی هات، بە یەكەم كۆماری عەلمانی.

بە پێی هەریەكە لە (د.محمد عمارە، د.أحمد فرج..) یەكەم (فەرهەنگ) كە عەلمانیەتی لە جیاتی سیكولاریزمی ئینگلیزی و لائیكی فەرەنسی بەكارهێناوە فەرهەنگی (عەرەبی-فەرەنسی) لویس بەستەری میسری بوو لە ساڵی ١٨٢٨ كە لە ڕیزی سوپای فەرەنسی داگیركەری میسر ئیشی دەكرد[١]، بۆیە (علمانی) دانـاوە تا بەرەی "علم"وەرگـرێ، واتـە ئەنقەسـتی تیـابووە، سـەرنج بـدە لـە كـوردیش (رامیار) لەجیاتی سیاسەت هـاتووە واتـە (مكربـاز) كـە گـوزارش لـە ڕێبـازی میكافیلی دەكا، نەك هەموو سیاسەت بەهەمان شێوەش هەڵبژاردنی عەلمانیـەت وایە، لویس بەستەر Laigue فەرەنسـیەكەی وا تەرجەمـە كـردووە بـە (علـم)، چونكە لە Lagos ی فەرەنسی مانای (علمە)، جۆرە دزیەكـە. وەك سـەرقافڵەی داگیركەر هەردەم نووسەرو ڕەوشەنبیری وا هەبووینە و هەنـە، بـۆ جـێ گیركردنـی چەمك و پێناس و پێوانەكانیان، عەلمانیەتو بەشێك لە عەلمانیـەكان لـە ئەسـلدا ئەو پێشەنگە بووینە، وەك لە لێدوانەكانی سیاسەتمەدارو سەركردە سـەربازیەكانی ڕۆژئاواش هەروا دەردەكەوێ كە كێشەی هەرە بنچینەیان بـۆ سـانای داگیركردنـی وڵاتانی ئیسـلام ئەو قورئان و شەریعەتە بـووە، عەلمانیـەتیش بەشـێك بـووە لـەو سانایـە، بۆیە جار وایە ناوی (قۆڵی پێنجەم- الطـابور الخـامس)یـشی لێ نـراوە، ئیتر چەندین نووسەر و فەرهـەنگ نـووس و ڕێبـازی عـەلمانی لەگـەڵ بزوتنـەوەی مەشروتیەت (دەستوری) دروست بوو، لە سەرەتای سـەدەی بیسـتەم بـە زەق تـر پەیدابوون هەتا لەناو جەرگەی خەلافەتی عوسمانیش، حیزبـی ئیتحـاد تـەعالی و

---

* لەسەردەمی سەلیمی قانونی (گول خانە)دەرچو دوایش (خط همایزنی ..) هەندێ فەرمانی تریش بەلام ئەو شێوازەی وەرنەگرت ببتە شریك لەگەل شریعەت .

[١] أ-معركة المصطلحات- د.محمد عمارە ل٦٤. ب-علمانی و علمانیە- د.أحمد فرج.

تەرەقی توركی لە ١٨٨٩لە يادی سەد ساڵەی شۆڕشی فرنسی دروست بوو، تيايدا بیری نەتەوەیی و لیبرالی لە جیاتی بیری ئیسلامی داهێنا، نكین ئەلب (٥) بەرگی (توران)ی نووسی وەك تیۆری نەتەوەی تورك لە جیاتی شەریعەت، چەندین ناوەندو سەنتەرو حیزبی تری عەلمانی لە سەرانسەری سنووری خەلافەت دروست بوو، چەندین ڕەوشەنبیری عەلمانیش لە توركەكان وەك:مدحت پاشا، نامق پاشا، تكیلن ئەلب، زیا ئەلب كۆك، أنور پاشا، مصطفی كمال..، ئینجا وەك (سەربەسەر) رۆژئاوا (٣) مەرجی بەسەر مصطفی كمال سەپاند كەلە كۆنگرەی لۆزانی١٩٢٣ بەو شێوەیە بەرجەستە بوو:

١-هەڵوەشاندنەوەی خەلافەت و دامەزراندنەوەی دەوڵەتێكی نەتەوەیی.

٢-دەستورێكی عەلمانی مەدەنی لەجیاتی دەستووری ئیسلامی.

٣-سەركوت كردنی هەر تەقەلایەك بۆ زیندوو كردنەوەی خەلافەت .

لە بەرامبەریدا رۆژئاواش سیڤەری گۆڕی بۆ لۆزان كە تیایدا كورد پشت شكێن كرا لەگەڵ خەلافەت، عەلمانیەكانی كوردیش پێی قایل بوون.

لە ناو عەرەبیش (نجیب عازوری، احمد لطفي سید، ساطع الحصری، اسماعیل مظهر، قاسم أمین، طه حسین، محمد عزه دروزه، سەلامە موسی، انطوان سعادە، علی عبدالرزاق، بطرس بستانی، شبلی شمیل، فرج أنطوان، میشێل عفلق، جمال عبدالناصر..) زۆر سەركردە و سیاسەتمەداری جیهانی تر ڕۆڵیان بینی و كاریگەرییان لەسەر جیهانی ئیسلامی و عەرەبی هەبووە، لەوانە: سوكارنۆ، نەهرۆ، سۆهارتۆ، غاندی، ... لە جیهانی ئیسلامیشدا رابوونێكی عەلمانی سەرتاسەری سەری هەڵدا و بەرەبەرە جێی خەلافەت و شەریعەتی ئیسلامی گرتەوە، لەناو كوردیش: (ئیسحاق سكوتلی، عبداللە جووت، بەشێك لە بەدرخانیەكان، رەفیق حیلمی، شەریف پاشا، إبراهیم أحمد..) و چەندین نووسەر و ناوەندی كوردیش لەسەرەتا هاوكار لەگەڵ عەلمانیەتی توركی دروست كردبوو، سەرنج بدە لە بڵاوكراوەی (مەشروتیەت) بە پێنووسی (شەریف پاشا)ی كورد لە

(ژ: ٤٠ی ساڵی ١٩٠٣) چۆن نوسیویەتی: (ئەوەی دەیسەلمێنێ کورد ئازاد بووینەو ئازادیخوازن ئەوەیە کە ئافرەتانیان هەرگیز پەچە ناپۆشن)[١]، گوتەی (تا ئەوروپا لە کۆت و زنجیری ئایین رزگاری نەبوو پێش نەکەوت، ئاواش ئیمەی جیهانی ئیسلامی تا لە ئاینەکەمان رزگار نەبین پێش ناکەوین) زۆر باوی هەبوو، بەو شێوە وڵات لەدوای وڵات پەیڕەوی عەلمانیەتیان دەکرد، خدێوی ئیسماعیل لە ١٨٨٣ یاسای فەرەنسی هێنا ناو میسر، هەندێ وڵاتیش لەگەڵ داگیرکردنی لەلایەن رۆژئاوا عەلمانیەتیان هێنا جێی شەریعەت، لەوانە جەزائیر ١٨٣٠، عێراقو وڵاتی شامیش لەگەڵ دروستکردن و داگیرکردنی، تونس یاسای فەرەنسی لە ١٩٠٦ پەیرەوکرد. مەغریب لە ١٩١٣، زۆربەی ئەفریقیاو ئاسیاشی گرتەوە، هەمان بەڵێنی پێشکەوتنی تەکنۆلۆجی و سەربەخۆیی بە کورد درا لەلایەن عەلمانیەتی کوردیەوە. ئەوە مانای پێش کەوتنی وەرگرتبوو، بە هەمان رووکار هونەر و وێژە و کەلتووری کوردی بەرە بەرە ناوەڕۆکێکی عەلمانی وەرگرت هەتا ئێستاش لە (سروودی نیشتیمانی) کوردی وا هاتووە: ...دینمانە ئاینمان هەر نیشتیمان ! ئەوە لە کاتێکدایە دەبینین خەلکی تر گۆڕا بەرەو ئەنتی عەلمانی، سروودی نیشتیمانی چیچان (٧ جار —لاالە الاالله-)ی تێدایە، ئیتر کوردو جیهانی ئیسلامی لەگەڵ هاتنی عەلمانیەت مەینەتیەکانیشی بۆ دروست بووە، کوردیش پێی دابەش و داگیرکراوو بووە.

عەلمانیەتی ئێستا:

عەلمانیەتی ئێستا درێژکراوەی دەهریەکانە کە لەگەڵ زانایانی ئیسلامی رووبەڕوو بوونەوەو کتێبیان لەسەر نوسراوە تا سەدەی بیستەمیش، لەوانە (منقذ من الضلال) غزالی، (ضد الدهريين- افغاني)،زیاتر عەلمانیەتێکی رۆژئاواییە ،دوای ئەوەی عەلمانیەتی رۆژهەلاتی شکستی هێنا .

---

[١] رۆژنامەگەری کوردی بە زمانی فەرەنسی.

د.مـراد وەهبـه (١٠) خـاڵی دەسـت نیـشان کـردووە کـە نیـشانەی بـەرەو عەلمانیەتە، دەبینین هەمان توخمی بنچینەییەکانی دەهـری و فەلـسەفەی مـادی و توخمەکانی (تەغریبی) ئائایینی تیایە:

١-مرۆڤ ئاژەڵێکی سروشتیە نەك جێنشینی (خلیفە)ی خوا لەسەر زەوی.

٢- مرۆڤ کوڕی ئەو دنیایە نەك دنیایەکی تر.

٣-ئایین دەرهاوێشتەی پێویستی مرۆڤە نەك سەرووی مرۆڤ.

٤-رزگارکرنی مرۆڤ بە عەقلانیەت لە دژی ئایین .

٥-جێگرتنەوەی زانست لە جیاتی میتافیزیك و شتی نادیار.

٧- پەیوەندیە کۆمەڵایەتیەکان جۆی پەیوەندیە ئاینیەکان بگرێتەوە.

٨-ڕەووشت بەند بێت بە تام و چێژێك هەر کەسە بۆ خۆی.

٩- مرۆڤ پێوانە و دوامەبەست دەبێ.

١٠- مێژوو رزگار بکرێت لە دەست خواوەند بدرێتە دەست سروشت[1].

هەرچەندە عەلمانیەتی ئێستا هەمووی یەك جـۆر نیـەو ئـەو (١٠) خاڵـەی لێ ناسـازێ، هەیـە توونـد وەك کۆنـە چـەپ و ڕادیکالیـە نەتـەوەیی و دیکتاتۆریـە عەلمانیەکان، میـانڕەویش هەیـە وەك نیـشتیمان پـەروەر ودیمـوکرات و ئاشـتی و خوازەکان، ئەوانە لێك جیان، هەشە هەر قایل نیە پـێی بڵێـی عـەلمانی، بـەڵام هەموویان بەرەو مەملەکەتێکن کـە پـێی دەڵـێن (بەرژەوەنـدی تایبـەت)، کـە بنەماکانی تیۆری سیاسی لێ تەرت و وێـران دەبـێ، ئەوانـە بـەو دۆخـەی پـێ ی گەیـشتون کـە لایـان وایـە دنیـا هـەموو بوویتـە بەرژەوەنـدی و سیاسـەتی هەڵخەڵەتاندن و.. بەزەحمەت پێی هەرس دەکرێ ئاین و سیاسەت جیا نەبن، یان خەڵکی تر هەیە سیاسەت دەکا بە مەبادیئو دوور لـە بەرژەوەنـدی تایبـەت، بـە تایبـەتی بەشـێکیان هەنـدێ تێڕوانینـی کلاسـیکی هەڵـەی وەك گۆتـەکانی: (شەریعەتی ئاسمـان و یاسـای زەوی)، (ئاینـەکانی ئاسمـان)، (ئـایین بـۆ خـۆت و

[1] مدخل الى تنوير - د.مراد وهبة.

سياسەتيش بۆ گشتی)، (زانايانی ئايينی لەسەروی سياسەتن)، (ديندارى خۆت بكە و هەقت لەكەس نەبێت)، (نوێژ و رۆژى ڕێ ى لە هيچ نەگرتووە)، (پياوى ئاينى بۆ مزگەوت و سياسيش بۆ دەوڵەت)، (زەوى بۆ مرۆڤ و ئاسمانيش بۆ خودا).. زۆرى تريش، هەڵبەتە ئەوانە هەمووى هەمان زنجيرەى (اعطوا.. ما لقيصر لقيصر، وما لله لله)[١]، (واتە مافى قەيسەرە حوكمى زەوى بكا و خواش حوكمى ئاسمان)، بەو شێوەيە نەك عەلمانيەكان هەتا بەشێك لە زانايانى ئيسلاميش بە سانايى ناتوانى سياسەتێكى ڕەسەنى مەبادينى و شەرعى لەو سەردەمە ئاڵۆزە بدۆزێتەوە، ئەوە لە لايەك و لە لايەكى تريشەوە عەلمانيەكان هەروەك لە هەشت و هەرى رۆژانى (٣،٢،١)ى مانگى ئادارى ١٩٢٤ لە ئەنجومەنى نيشتيمانى توركيا ڕوويدا لە بارەى هەڵوەشانەوەى خەلافەت و جێ نشين كردنى عەلمانيەت لە جێ ى ئەوا مصطفى ئەتاتورك بەو چەند پرسيارانە بەسەر ئەيارەكانى دا سەركەوت: چۆن شەريعەت (قورئان و سوننە)ى نەگۆڕ دەشێت بۆ كۆمەڵ و جيهانێكى گۆڕاو؟ ئەو قورئانە بۆ سەردەمێك هاتووە زۆر جيايە لەگەڵ كۆمەڵگەى خۆمان، بۆيە ئەو شەريعەتە چى تر ناشێت، دواى خستووين، .. هەر ئەو جۆرە تێڕوانينە بنەماى تێگەيشتنى ڕەوشەنبيرانى عەلمانى دروست كردوو، بە كوردستانيەكانى ئێستاشەوە، بۆيە ئەك خۆى بەنامۆ نازانى، لاى وايە بزوتنەوەى ئيسلامى و بانگێشەى زانايانى ئاينى نامۆيە كە داواى پەيرەوكردنى شەريعەت دەكەنەوە، لەگەڵ كەم زانياريان لە بارەى ئيسلام يەكجارى لێيان ئاڵۆز بووە، بەو شێوەيە حزبە عەلمانيەكان، دەوڵەتانى عەلمانى، .. تاكى عەلمانى.. بەوە دەناسرێتەوە كە تێڕوانين و بيروباوەڕو ياساكانى دەستكردن و جيان لە تێڕوانين و بيروباوەڕ و شەريعەتى ئيسلام، هەروەك (ئەوشيروان مصطفى) لەو بارەيەوە دەڵێ من و مامۆستاى خاڵ لە بيروباوەڕيش (عەقيدە) جيابووين[٢]، كۆمەڵە (حرام و حەلال)ى عەلمانى لەگەڵ كۆمەڵە (حرام و حەلال)ى ئيسلام لێك

---

[١] ئينجيل متى (٢٢)-١٤.

[٢] پەنجەكان يەكتر دەشكێنن-ل٢٧٦.

جیایە، هەندێکیشیان هەر بە تەواوەتی دژیەتی وەك ئەو جۆرە عەلمانیەی کە لـەو چوار خاڵەی کە وێنە کراوە لە لایەن (پرۆتۆکۆل حکمـاء صـهیون) دەتـوانرێ لـەو چوار خالە کۆ بکرێتەوە : (١-ئابووریەکی پڕ سوو، ٢-یاسای دەسـتکرد جیـا لـە شەریعەت، ٣-فێرکردنێکـی نـا ئاینیانـە، ٤-دیموکراسـیەك کـە جێگـەی بـاوەڕ بگرێتەوە)[١]، ئەوەی هـەرە نەرمەکـە و تاکتیـك زان و بـە دیبلۆماسـیەتە لەگـەڵ ئیسلام بەو شێوە یاساییانەی خـواردوە لـە دەسـتوری وڵاتەکـەی -یـان پـەیڕەوی حیزبەکەی- دەنووسی:

- شەریعەتی ئیسلام سەرچاوەیەکی گرنگی یاسایە.
- شەریعەتی ئیسلام سەرچاوەیەکی سەرەکی یاسایە.
- شەریعەت سەرچاوەیەکە لە سەرچاوەکانی یاسا.

نموونەشیان زۆربەی وڵاتانی موسڵمان نشینن کە دەستوورەکەشیان لـە نەسـڵی فەرەنسی و ماگناکارتی بریتانی نزیك ترە نەك لە ئیسلام، سەرنج بدە عەلمانیـەتی دەستووری فەرەنسی، لە ٢٧/تشرینی یەکەمی ١٩٤٦ لە پەرلـەمان هـاتووە (نـە دژی ئاین نە ئاینیش بێت)، ئەوانیش بە ڕەچەڵەك دەگەڕێتـەوە سـەر دەسـتووری ڕۆمانی، یەکەم جار لـەجیهانی عـەرەبی لـە لایـەن (فـەقیهی یاسـایی-د.أحمـد سەنهوری میسری) بەشە مـەدەنی دەسـتوورەکانی لەسـەر دەسـتووری فەرەنسـی نەقل کردوە، دوای هەموار کراوە بە مەبادیئی سوشیالیـستی یـان شـیوعی یـان نەتەوایەتی لەگەڵ (باری کەسـێتی) ئیـسلامیش، بەشـە سیاسیەکەشـی زۆربـەی لەلایەن داگیرکەر و بەپێی چـەکی (ئینتـداب) پڕکراوەتـەوە، هـەروەك دەسـتوری ١٩٢٥ی عێراق بریتیە لە خوردەی چەکی ئینتدابەکە. ئیتر بەوانە بوترێ دەوڵەتی ئیسلامی نـەك هـەر بوختانـە بـەڵکو هەڵـەی زانستیـشە وەك بڵـێی ٣+٤=٩، بەهـەمان شـێوە حزبـە عەلمانیـەکانیش سەرچـاوەی ئایـدیۆلۆژیان بریتیـە لـە مەدرەسـەکانی سۆشیالیستی یان لیبراڵی یان شیوعی یان نەتەوەیی، یان تێکەڵێك

---

[١] بۆ زیاتر بڕوانە کتێبەکانی: انور جندی (سقوط العلمانیة)، هەروەها العلمانیة و الدولة الدینیة- شبلي عیـسـي ل٦٢،هەروەها ڕاستەوخۆ بڕوانە بروتوکولات حکماء صهیون .

لە وانە، بۆیە ئەندام بوون لە حیزبێکی عەلمانی عەرەبی یان کوردی یـان ئـەورووپی وەك یەکە، ئاینی جیا ڕێگر نابێت هەروەك شبلی عیسمی دەڵێ: (فـالمؤمن و غـیر المؤمن في مرتبة إعتبارية سوية)[1]، هەر بۆیەش ئێستا دەبینین ئەنـدامی عـەرەبی لـە کنێـسەی ئیـسرائیلی هەیـە، یـان لـەناو حیزبێکـی مەسـیحی ئـەورووپی، جیاوازیەکی وا نیە کوردێك چ لە حزبێکـی سۆشیالیـستی کـوردی بێـت یـان لـە ئەورووپی، هـەر بۆیـەش دەسـتووری عیراقـی (سـەردەمی رابـووردوو)و تـورکی و ئەڵمانی لێك نزیك ترە نەك عیراقی و تورکی و ئێرانی بـە نموونـە، یـان پـەیڕەوی (ی.ن.ك) و (پ.د.ك) لە ناوەڕۆکدا لە (حزبی سەوزی سـویدی- کـە ئەنـدامێکی سەرکردایەتی کوردیشە بەناوی جبار ئەمین) نزیك ترە نەك لە حزبێکی ئیـسلامی کوردستان، بە هەمان شێوەش بۆ حزبە ئیسلامیەکان.

واتـە جیهـان دابەشـی مەدرەسـەیە نـەك نەتـەوەیی و کۆمەڵایـەتی و هـەتا شارستانی وەك (هندگتۆن) بۆی چووە، دەوڵەت و بزوتنەوەو تـاکی ئیـسلامی لـە جەوهەردا لە عەلمانیەت بـەوە جیادەکرێنـەوە کـە (شـەریعەتی ئیـسلامی تاکـە سەرچاوەی بەرنامەی ژیان)ی بێت ، بە هەمان شـێوەش ئێـستا تـاکی عـەلمانی و ئیسلامیش لەو دووڕیانە لێك جیـا دەبنـەوە، تـاکی عـەلمانی تـێ دەکۆشـێ بـۆ هێنانەدی یەکێ لە مەدرەسە عەلمانیەکانی سۆشیالیستی یان لیبراڵی یان شـیوعی یان نەتەوەیی..هتد، ئیسلامیش بۆ دەوڵەتی ئیـسلامی، ئـەوەی بێلایەنـە و بـۆ هیچ تێ ناکۆشێ زۆربەی جار بە(عـەوام) نـاو دەبـرێ یـان لـە باشـترین دۆخیـدا (سەربەخۆ)ی پێ دەووترێ .

لە دوای قەڵۆش بوونی عەلمانیەت بە تایبەتی لە کۆتـایی سـەدەی ڕابـووردوو تا ئێستاش بە فراوانتر گەڕانەوە سەر بەکارهێنانی ئاین و شاردنەوەی عەلمانیەت، هەر لە سوێندی یاسـایی و یادکردنـەوەی بۆنـە ئاینیـەکان و قورئـان خوێنـدن و وەزارەتی ئـەوقاف و.. بـەڵام لـە کۆتاییـدا هـەر بـەکارهێنانی ئاینـە لـە پێنـاو

[1] العلمانيه و الدوله الدينيه- ل٥٤.

عەلمانیــەت، مــادام دەســتورەکەی عەلمانیــە، ئــالێرەدا ئاســینەوەی عەلمانیــەت پێوەرێکی وردتری دەوێ، ئەویش ئەوەیە ئاخۆ لە نێوان دەستور (دستور السائد)و ئایین کامەیان (مرجع)ی کامەیە؟ ئەگەر دەســتوور مــەرجع بــوو ئــەوا عەلمانیــە، پێچەوانەش بە پێچەوانەوە، واتە بەو پرسـیارە حیزب و لایەن و دەوڵەتی عەلمانی و هەتا تاکی عەلمانیش لەرووی باسایییەوە لێك دەکرێتەوە کامیان رابەری کامیــانن؟ دەستوور یان ئایین؟ هەڵبەتە ئەو پرسیارە جیایە لەگەڵ پرسیارەکەی (گیزۆ[*]).

لە کۆتاییدا پێش ئەوەی هەمو بناغــەکانی عەلمانیــەت هەڵــەنگێنینەوە لــە (مــصطفی کمــال) را.. دەبیــنین عەلمانیــەکان لــە دوای شکــستی شــیوعیەت بــە پانتاییەکی فراوان گەڕانەوە لای ئایین بۆ هەمرو بوارەکانی سیاسی، کۆمەڵایەتی، جەنگی، دبلۆماسی، دەستووری، فەرهەنگی، نیشتیمانی، .. نــەك هــەر ئیــسلام بەڵکو مەسیحی و یــەهودی و ئاینــەکانی تــریش بــەو مەرجــەی-لــەنێو جهــانی ئیسلامیدا- ئیسلامی سیاسی نەبێت ، سەدەی (۲۱) بە سەدەی ئاینی دەژمێرن، ناسنامەکان ئاینینە، ئوسوڵیەتی مەسیحی دەوری هەرە گرنگــی جیهــانی هەیــە، (مل ملانێی شارستانیەکان-هندگتۆن) کە ئێستا ئەمــەریکا و رۆژئــاوا لەســەری دەرۆن ناوەرۆکی ئاینیە، هەر چەندە رۆژئــاوا وازیــان لــە ئــایین نــەهێنا بــوو، لــە راستیدا هەر خودی دەوڵەتی ئیسرائیلی لەسەر بنچینەی ئایین دروست بووە، هەتا لە لایەن (گولدمائیر-سەرۆك وەزیرانی ئەوسا) وەســفی ســەرکەوتنەکانی (ســوپای ئیسرائیل) بە چاکترین موفوسیری تەورات دەکــرد، ئێستا وا تــەیاری دڵــسۆزانی ئەتەوایەتی عەرەبیش لە دوای دژایەتی ئیسلام بۆی گەڕاونەتەوە .

هێشتا عەلمانیەتی کورد بە چاکی دەرکی بــەو گرنگیــەی ئــایین نــەکردووە لــە قۆناغەکانی (۱۹)ی ئەورووپاو سەدەی رابووردووی عەرەبە.

---

[*](گیزۆ)ی فرنسی ئەو پرسیارەی هێنا ئاراوە ئاخۆ دابونەریتە سروشتی دەستور دیاری دەکا یان پێچەوانە؟

پاساوە نوێیەکانی عەلمانیەت:

مەبەست زیاتر لێرە لە جیهانی ئیسلامیە ئەگینا لە جیهان زیاتر ئەو پاساوە هەیە مادام بەرنامەیەکی سیاسی تری نامادە نەبێت، لە ناوەراستەکانی سەدەی رابردوو وەفدێکی زانایانی ئیسلامی لە ئەفریقا سەردانی (ماوتسی تۆنگ)یان کرد و باسی بەرنامەی ئیسلامیان بۆ کردبوو، لە وەڵاما وتبووی: جا ئەگەر وڵاتی من خاوەن ئاینێکی وا بە بەرنامەی هەمەلایەن بوایە مـن هـیچ پێویستم بە عەلمانیەت و شیوعیەت نەدەبوو، بەڵام لە چین ئـایینی تـاوی و کۆنفۆشیۆسی زۆرایەتیەکەیە کە بۆ ئەو سەردەمە ناشێ و بنەمای گەشەی تیا نیە.. کەواتە لە جیهانی ئیسلامی ئەو بەرنامە هەیە بۆیە ئێستاش لە دوای ئەو هەموو فشارە هەمە لایەنە لە وڵاتێکی وەك تورکیا عەلمانیەت شێن نابێت یان وەك ئێران (زەمانی شاه)، ئیتر پاساوەکانی عەلمانیەت گەرمترین جەنگی فیکریە کە لەو خاڵانە دەنوێنرێت:

(دیوکراسی و کۆماری و مـافی مـرۆڤ و فـرە لایـەنی و دروست کردنی کۆمەڵگەی مەدەنی و بازاری ئازاد، گەشەکردن، یەکێتی نیشتمانی .. تەنیا بە عەلمانیەت بەدی دێت)، ئەو خاڵەی دوای زۆر دەووروژێ و دەڵـێن هـەر وڵاتێکی ئیسلامی دەبینین وەك: هیند، لوبنان، یان عیراق، لە کۆمەڵێك ئاین پێك هـاتووە ئەگەر عەلمانی نەبێت پارچە پارچە دەبێت.

وەڵامی ئیسلامیەکانیش بەهێزترە بەتایبەتی لەو سەردەمە و بە کورتیەکەی ئەوەیە:

١-گەشەی زانست و تەکنەلۆجیا پەیوەندی بە جۆری حوکم و سیاسەت نیـە، ئەگەر راست بوایە دەبوایە ڤیێتنـام و کەمبۆدیا بـێ ئـاینن زۆر لـە پـێش یابـان بوونایە کە ئاینێکی دوا کەوتووی هەیە.

٢-دیوکراسی و کۆماری و مافی مرۆڤ.. پێکەوە نەبەستراون بە دەیان نموونە هەیە کۆماریە و نادیوکراسیە، زۆربەی وڵاتانی عـەرەبی عـەلمانی و کۆمـارین،

کەچی دیکتاتۆرین، لە رۆژئاواش: شیلی، ئیتالیا، پرتوغالو ئیسپانیا.. پێشوو، خاوەن بازاڕی ئازادو عەلمانی بوون، کەچی دیکتاتۆری بوون دیموکراسی نەبوون.. ئەوانە مەرج نین، تەنانەت بە پێچەوانەش هەندێ جار چ لەناو وڵاتانی عەرەب چ لە رۆژئاواش مەلەکیەکان دیموکراسی ترن لە کۆماریەکان. خۆ بزوتنەوەی شوڤینی فرنسیو فاشی ئیتالیو نازی ئەلمانیو ڤالانژیسی ئیسپانی.. لە هەناوی دیموکراسی بازاری ئازاد هاتەکایەوە، بەعسیەتیش لە عەلمانیەت و کۆماری هاتەدی ·

٣-ئینجا بازاڕی ئازادو کۆماری ئەو پێوانەیە چاکە نین هەتا چاکەی تری پێ بپێوری، هەتا دیموکراسی خۆشی (بۆ زیاتر سەرنج بدە بابەتی دیموکراسی، بازاڕی ئازاد..).

٤-ئەو وڵاتانەی فرە ئاین و نەتەوەن نموونەی سەرکەوتوو نین لە ژێر سایەی عەلمانیەت، لوبنان هەموو توێژو چینەکان تێك بەربوون، یەکێتی سۆڤیەت، یوگسلافیا، چاد، سۆماڵ، رواندا و بۆرندیو عیراق و هیندو.. هەموو جەنگە ناوەکیەکان هەر لە ژێر سایەی عەلمانی بووە.. کەواتە عەلمانیش چارەسەر نیە هۆیەکەی قووڵ ترە، خەلەلی رۆژهەلاتی ناوەراست (بەنمونە) لە سنوورەکانە کە بە پێی (سایکس بیکۆ١٩١٦) کێشراوە، یان خەلەل لە نەبوونی (دادگەریە)، چونکە وڵاتێکی وەك سۆماڵ یەك زمان و یەك نەتەوەو یەك ئاین و هەتا یەك مەزهەبیشن، کەچی لە ژێر سایەی عەلمانیەت پارچە پارچە بووینە تا ئێستای ئەو نووسینە، ئینجا ئەوە بووە سەدەیەك عەلمانیەت نەیتوانیوە عەرەبی یەکبخا بەلکوڤاکتەری پارچە پارچەییەکەیە، هەروەها کوردستانی مەزنیش لەژێر سایەی عەلمانیەت دابەش و پارچە پارچە کراوە، ئەوە سەدەیەکیشە بەرەو خراپتر و پەرتەوازەیی تر دەچێت، تەنانەت کوردستانی خوارو لەژێر سایەی ئەزموونی عەلمانیەتی یەك نەتەوەو یەك مەزهەب و... کردبوویانە دووپارچەو دوو حکومەت دوو ...هتد .

کەچی دەبینین لە مێژووی ئیسلامی و نموونەی نوێی ئیسلامی تا رادەیەك

کەمێك ئازادی هەبووبێ و هەبێ عەلمانیەکان پاشە کشە دەکەن و ئیسلامیەکان گۆڕەپان داگیر دەکەن، هەروەك بینرا لە: جەزائیر، ئەردەن، تورکیا، یەمەن، لوبنان، فەلەستین، تاجیکستان، .. وا ئێستاش دەبینرێ لە مەغریب، تورکیا، پاکستان، بەحرەین، ئەندۆنیسیا و مالیزیاو هەتا لەو دۆخە ناسروشتیەی سۆمالیش، زۆری تریش بەڕێوەیە. هەڵبژاردنەکانی عێراقیش ٢٠٠٤ لەژێر سایەی داگیرکاریش بوو هەر ئیسلامیەکان زۆرینەی دەنگیان هێنا.

٣-قەیرانی ناسنامەی هەیە، بەزمانێکی پالاّو نالێ من چیم، ئیسلامیە و عەلمانیشە، دیکتاتۆریە و دیموکراسیشە، نەتەوەیی و ئومیشە، .. هەمووە و هیچیش بەتەواوی نیە، بۆیە دەبینین نەك جیهانی سێ یەم، حزبە کوردستانیەکانیش بە تایبەتی دەسەلاّتدار یادی جەژنی کرێکار، جەژنەکانی ئیسلام، جەژنی مەسیحی، جەژنی نەتەوەیی، .. هەمووی دەکەنەوە..، سالاّنەش لە پانۆرامای مێژووی کوردستان تەنیا دەنگ و باسی حزب و سەرکردەی خۆی تۆمار دەکا، واتە ئەوانی تر نین.

٤- عەلمانیەتی ئێستا لەسەر ڕێبازو بەرهەمی فکری خۆی ناڕوا، لە سەردەمی فکری شیوعی زۆربەی ناودرۆکێکی مارکسیان هەبوو، لەگەڵ سۆشیال دیموکراس و وجودی و فەلسەفەو ڕارەوەکانی تر.. بەلاّم لە هەموویدا تێبینی دەکرا لایەنە سەلبیەکانی ئەو ڕێبازانە پەیڕەو دەکرا نەك لایەنە ئیجابیەکانی.

٥- بەشی زۆری عەلمانیەتی ئێستا نە خزمەت دەکا و نە ئیشتمانی و دیموکراسیشە، گەڕاوەتەوە سەر پێناسەکانی بەشێك لە فەرهەنگە ڕۆژئاواییەکان کە عەلمانیەت (Secular) بە دنیوی و بێ مبالات و بێ بەرپرسیاری لێك دەداتەوە.

٦-لە کاتێکا لەو سەردەمەی عەولەمە هەر مەدرەسەو لایەنێکی سیاسی پێویستی بەوە هەیە لە هەوراز و نشێو، لە دەسەلاّت و معارەزە، لە بوونی و نەبوونیدا.. بەرنامە و پلانی ستراتیجی هەبێت بتوانێ جەماوەری بێت.. کەچی

پێکەوە ژیان ئاسایی بووە، پێکەوە ژیانی فرە نەتەوە و چین و توێژ و فرە ئاینیش، هەموو ئایەینەکانیش سەربەست بووینە، لە ئێرانی ئێستا، لە ئەفغانستانیش لـە سەردەمی تالیبان چاکتر بوو هەتا لە سەردەمی شـیوعیەتیش کـە هـەردوو بـاڵی (پەرچەم)و (خەلق) لە دژی یـەكو بـەرەی جـەنگی تـر لـە دژی نەتـەوەو ئـاینی تـریش.. ئینجـا دەبیـنین میللـەتێکی پارچـە پارچـەی وەك یـەهود ئـاین کـۆی کردوونەوە بەرامبەر (٢٢) وڵاتی عەرەبی عـەلمانی پارچـە پارچـە.. ئینجـا هـەر ئاینیشە ئێستا بەرگری نیشتیمانی پێ دەکرێ.

قەیرانەکانی عەلمانی (زیاتر مەبەست لە جیهانی ئیسلامیە):

لە سەرەتای سەدەی (٢٠) ڕەوشەنبیرانی عەلمانی جیهانی ئیـسلامی بـەڵێنیان دا بە نووسین و وتار کە هاتنی عـەلمانیـەت بەهەشـت لەگـەڵ خـۆی دەهێنـێ لـە پێشکەوتن و ئـازادی و شارسـتانی، کەچـی وا دەبیـنین جگـە لـە دیکتـاتۆری و پارچەپارچەیی و ناکۆکی و برسیەتی و گەندەڵی‌و خۆویـستی ..خێـری نـەهێناوە، بەتایبەتی بۆ کورد بووە هۆی دابەشی و داگیرکردن و مەینەتی.

زۆر بەکورتی قەیرانەکانی لەم خاڵانە دەگوشین:

١ - دارمـانی شیوعیەت بووە هـۆی دارمـانی بنـەماکانی عـەلمانیش، ئێـستا حزبە عەلمانی‌و دەسەڵاتی عەلمانی هیچ مەبادیئو و بەهایەکی نـەماوە پەیوەسـتی ئاسنامەو دیواری فیکری پێ دروست بکا، بۆیە تـەنها دەتـوانی بـە بەرژەوەنـدی مادی خەڵکی کۆ بکاتەوە کە ترسناك ترین هۆکارە بۆ کۆمەڵ و بۆ خۆشـی، هـەر ئەو فاکتەرەشە سەرچاوەی دەسـەڵات بـازی و دیکتاتۆریـەت و براکـوژی و هـەتا وڵات فرۆشیش.

٢-بۆیە عەلمانیەتی جیهـانی سـێ یـەم (بەتایبـەتی عـەرەبی) هـەردەبێ دژی پێـشکەوتن و عەقلانیـەت و دیموکراسـی و ئـازادی و وشـیاری و مەدەنیـەت و دادگەری بێت، ئەگینا گۆڕ بۆخۆی هەڵدەکەنێ، بۆیە دەبیـنین لـە هـەر شـوێنێك

عەلمانیەتی ئێستا تەنیاو تاقە ڕێگەی دەسەڵاتە ئەگینا ڕێگەی تری مردنە..
بۆیەش ژیانی عەلمانی لە جیهانی سێ یەم شمرە دەسەڵات و دیکتاتۆری یە.

٧-تاك و سەرکردەکانی حزبە عەلمانیەکان بە بەرنامەکەشەوە ڕەوای دەدەنە بەرژەوەندی تایبەتی و کۆکردنەوەی زۆرترین خەڵك لەسەر بنچینەی (پێم بدە و پێت دەدەم= take and put).. ئیتر دیاردەی وەك: (بەرتیل، گەندەلی بێ سنوور، بێ بەڵێنی، و بەد ڕەوشتی و نیشتیمان فرۆشی و ماستاوچیایەتی و خۆویستی، ..) باو وەردەگرێ و بناغەکانی کۆمەڵیش تێك دەڕووخێ.. و ترسناك ترین چارەنووسە.

٨-ئەگەر بەرژەوەندی میللەت یان نیشتیمان یان مەبادینەکان لەگەڵ بەرژەوەندی حزبەکەیان و سەرکردە تێك گیرا ئەوا یەکسەر دووەمیان سەرکەتوە، ئەوەش سەرچاوەی گشت دیاردە دزێوەکانە و پێوانەکانیش وەردەگەڕێن (ئامراز بۆ ئامانج)، (وەختی بۆ دائیم)، (خانین بۆ جێی دڵسۆزی)، (پێش کەوتن بۆ پاش کەوتن)، (نیشتمانی بۆ بەرژەوەندی)، (مەبادیئی بۆ گیرفان)..

٩-لە هەمووی ترسناك تر ئەو مەدرەسە و حزب و لایەنانە خودی خۆیان لەسەر بنچینەی گەشەی فاکتەرە کۆمەڵایەتیەکان بۆ فاکتەرە ئایدیۆلۆژیەکان دروست دەبن.. کەچی ئێستا ئەوان لەو فاکتەرە گەلێ لاوازن، بۆیە ناچار بگەڕێنەوە سەر فاکتەرە کلاسیکی و کۆمەڵایەتیەکان، ئەو کاتیش ناکۆك دەبن هەم لەگەڵ واقیعی کۆمەڵایەتی و سەردەم و هەم لەگەڵ دروشمەکانی خۆیان لە پێك هێنانی سیستەمی دیموکراسی و مەدەنیەت و... بۆیە لە کوردستانیش ڕاپەڕین لەسەر داگیرکەر کراو شۆڕش سەرکەوت، بەڵام ئەڵقە لە گوێیانی داگیرکەریش ڕاپەڕین بەسەر بەهاکانی شۆڕش سەرکەوتن.

١٠- ئەو قەیرانانە ڕۆژ بە ڕۆژ لەگەڵ ڕەوتی مێژوو بە خێراتر زیاد دەکات، لە کاتێکا لە پێش هەموان دەسەلاتداری عەلمانی لە ڕابوونی ئیسلامی دا.. کەچی لە ناکاو دەبینی خانەی پۆلین کردنی چ لە (مل ملانێی شارستانی) چ لە مل

ملانێی واقیعی دەولی لە تەنیشت بزوتنەوە ئیسلامیەکانە. بۆیە هێشتا خانەی ڕاستەقینەی لەو دابەشیەی جیهانیش نەزانیە لە کوێیە (سەروو یان خواروو)، شارستانی ئیسلامیە یان شارستانیەکانی ترە، تیرۆرستە یان لە بەرەی دژی تیرۆرە! چاك نازانی ئەوە لە جەوهەردا هەمان ململانێ ی تەودری کۆنی ئیسلامی و تەوەری رۆمانی-یۆنانییە، سەرنج بدە ئێستا هەموو ولاتانی عەرەبی و موسلّمان نشین کە هاوکاری ئەمریکا بوون ئێستا لە ژێر هەرەشەی ئەون، ئینجا زانا و بیریارە عەلمانیەکانیش.. دەبینین نازانن ئینتیمای شارستانیان کامەیە هەر بە نموونە (طه حسین) دەڵێ: (شارستانی عەرەب و فەرەنسا یەکن لە کۆتاییدا سەر بە شارستانی یۆنانی لاتینین).

١١- بیروباوەڕە گەردوونی و مرۆڤایەتی و ئاینیان تێك ئالاّوە، بەتایبەتی لەدوای گەشەی زانستی سوڕانەوەی بەرەو ڕاستیەکانی قورئان ئەو بیروبۆچوونە عەلمانیانەی وەك :مادیەت لە فلسفە، گەردوونی بێ کۆتای، تیۆرەکانی پەرەسەندن و...هتد. لەباریەك هەڵوەشاندەوە، بۆیە ئێستا بەڵێنەکەی (جان کوریس) هاتەدی کە لە کتێبی (حقیقة العالم الملموس) باسی کردبوو وتبووی مەن تا لەقوڕاوی بنی گەردوون نەگەم ناچمە ناو سیاسەت. بەو پێیە ئێستا عەلمانیەت کە دەچێتە ناو زانستی نوێ لە جوغزی عەلمانی دەردەچێ و پالی دەدا بۆ لای ئیسلامی.. بۆیە بەشی زۆری بنەما فیکریەکانی عەلمانی لەگەڵ زانستی نوێ تێك دەگیرێ.

١٢- لەبەر ئەوەی عەلمانیەت ئاسنامەو کەلتوری دەرەکیە، بۆیە ناچار لەدژی ڕابردوو و کەلتوورو فەرهەنگی میللەتەکانیان بن، عەلمانیەتی ئێستا شێوەیەکە لە جەوهەری هیلنسیتی کۆن.

١٣- لەجیهانی ئیسلامی عەلمانیەت قەیرانی زیاترە نەك لەجیهانی ڕۆژئاوا، چونکە لەوێ ئاینێکی بێ شەریعەت هەیە، تا لێرەدا عەلمانیەکان هەردەم لەگەڵ خودی ئیسلام وئیسلامیەکان لە ڕووبەڕووبوونەوەدان، بۆیە هەرگیز نابنە

بزوتنەوەیەکی جەماوەری.. هەردەبێ (توقیه) بەکاربهێنن.

١٤-لەجیهانی ئیسلامیدا دەبێ عەلمانیەت هەموو ئەو داب و نەریت و کەلتوور و ئاین و مێژووی میللەتەکە هەڵتەکێنێ، ئنجا بنەماکانی عەلمانی لێ دابڕێژێتەوە.. عادەتەن ئەو هەنگاوانەش بە وێرانکردنی ژێرخانی کۆمەڵگا لە ئەخلاق و بەها و ئاکارەکان دەست پێ دەکا، بێ ئەوەی بتوانێ دروستی بکاتەوە، بەو پێیە وای لێ دێت دەسەڵاتی سیاسی و بیری گەندەڵی تەنها بتوانێ لە کۆمەڵگەیەکی گەندەڵ بژی. وەك ئێستا لە زۆربەی ئەزموونەکانی عەلمانی جیهانی ئیسلام دەبینین بە کوردستانیشەوە.

١٤-خاڵێکی تایبەتیش تەرخان دەکەین بۆ زیانەکانی عەلمانی کە لە لایەن ئیسلامیەکان و چینە ئاینی و نیشتیمان پەروەرە ڕەسەنەکان تۆمار کراوە لەسەریان، بە کورتی ئەوانەن:

أ-بزوتنەوەیەکی دژ بە ئاینی ئیسلامە.

ب-فاکتەرێکی هەڵتەکێنی بناغەکانی دامەزراندنی کۆمەڵ و تاکیشە.

ج-مایەی دوو بەرەکی و پەرتەوازەیە و داپچڕاندنە لە ڕابووردوو.

د-مەبەستەکانی یەخ کردنی میللەتانە بۆ ژێر چەپۆکی ئیمپریالیزمی و داگیرکاری.

ع-سەرچاوەیەکە بۆ دیکتاتۆری و تاك ڕەوی، چونکە بوون و مانی خۆی لە نەبوونی خەڵکی تر دەدۆزێتەوە.

<u>لە کوردستانیش:</u> سەرە ڕای ئەو خاڵە گشتیانە ئەوا:

أ-لەگەڵ پەیدابوونی عەلمانیەت مەینەتی کوردیش بە هەموو ئاراستەیەك دروست بووە.

ب-عەلمانیەت هۆکارە بۆ تێك شێواندنی ڕەوشت و ناوبانگی پیاوەتی کورد.

ج-هەر ئەویشە بوویتە هۆی ئەو هەموو دووبەرەکی و شەڕی برا کوژی و تێکدانی ڕیزی کورد.

(٢) عەلمانیەت لائیكیة Secularizm

د-هەر ئەویشە بە ناڕاستەوخۆ بوو هۆی ئەو هەموو ئەڵقە لە گوێیە دروست بێت.

ع-لە ژێر سایەی عەلمانیەت هەرگیز هەموو كوردستان نەیەك دەخرێت و نە حزبەكانیش یەك دەگرێت.

سەرنج: بۆ زیاتر لە بارەی عەلمانی بڕوانە ماستەرنامەی (الاسلام والعلمانية وأثرهما فی نشأة الدولة العراقية الحديثة-نووسەر)

(٣)

دەوڵەت الدولة State

وەك وشە بە پـێی سـەرجەم فەرهەنگـەكان لـە status هـاتوە، ئـەوەش لـە (ستان)ی ئاریەكان هاتووە وەرگەڕاوە بۆ ستات بەمانای زێد (زێدی باب و بـاپیران = شوێنی باب و باپیران) هاتووە، وەك وشەش (ستان) لە زمانی ئاری ڕۆژهـەڵات بەمانای وڵات و هەرێم هاتووە، دوای (state)مانای (پایە)ی وەرگـرت، لـە دوای سەدەی (١٢) بووە (پایەی دەسەڵات)، لە دوای سەدەی (١٤) بە دەسـەڵاتی باڵای مەملەكەت دەووترا دەوڵەت، بە زمانی ئەڵمانی ئێستاش ئەو مانایەی ماوە، لـە فەرەنسیش بە (Etat) هاتووە، بەڵام دیسان ئـەو فەرهەنگانـەش بـەزۆری لـەژێر واقیعی جیهانی سەدەی ١٩-٢٠ كەوتنە ژێر كاریگەری ئـەورووپی، ئـەگینا پـێش ئەوانە دەوڵەت و حكومەت بەو مانایەی ئێستای زیـاتریش لـە قورئـان هـاتووە، وەك ڕێـسا ئەوەی ئیجابیە چ وەك ناو چ ناوەڕۆكی ڕەسەنی ئاینی هەیە.

دەوڵەت باڵاترین و گرنگترین دەزگای سیاسـیە بـۆ بـەڕێوەبردن و ڕێكخـستنی كاروباری تاك و كۆمەڵ[١]، ئێـستاش بە هەموو ئەو وڵاتـە سـەربەخۆیانە دەووتـرێ دەوڵەت، هەندێكیان بچووك وەك (دەوڵـەتی فاتیكـان) كـە ڕووبـەری ٢/١ كـم[٢]، ڕووسیاش ١٨ملیۆن كم[٢]، هەر مانای دەوڵەتە (هـەروەك د.ترابـی) دەڵـێ مانـای ئیمپراتۆریەتو خەلافەتو شاهنشاهیو دار الـسلام و دار العهـد.. دەگرێتـەوە[٢]، لەدوای سـەدەی (١٩) و وەرچـەرخانی ئیمپراتۆریـەت بـۆ (دەوڵـەتی نەتـەوەیی

---

[١] ا-موسوعة علم الاجتماع ل٢٩٥. ب-موسوعة العالمية.

[٢] المصطلحات السياسية في الاسلام ل٣٢.

هاوچەرخ) چەمکی (دەوڵەت) هاتە جیهانی ئیسلام ، بۆیە دەوڵەت تەواو مانای (state) نادا، لە (لسان العرب) و (قاموس المحیط) مانای ئەوسای بە سامان هاتووە، بە مانای (مداولة في الأمر)یش هاتووە، مانایەکی نزیك تریش (.. تداول نصر في الحروب.. يسمى الدولة).

هەموو شێوە ئیداری و هەرەمیەك دەگرێتەوە لە مێژوو، پێناسی گشتی ئەوەیە هەر دەسەڵاتێك میللەتێك لەسەر تیلمە زەویەکی سنووردار رێکبخا لە رووی ئیداری و سیاسی و سەربازی و بەرگری.. دەوڵەتی پێ دەووترێ، واتە دەوڵەت : ئوممەت+ زەوی+ یاسا+ حکومەت..[1]، یان بەجۆرێکی تر: قەوارەیەکی سیاسی و یاساییە بۆ خەڵکێکی رێکخراو لە نیشتمانێك دا.

لە پێناسێکی تری گونجاوی (معجم مصطلحات الفنية والعلمية) هاتووە: (الدولة هي جمع من الناس مستقرون في أقليم معين الحدود ويستقلون بحكم أنفسهم وفق نظام خاص). ئەوە پێناسی باوە زیاتر گوزارش لە دیفاکتۆی دەوڵەت دەکا نەك فەرمانی راستەقینەی، لەسەر بنچینەی سەر هەڵدانی تۆخمەکانی یاسایی دەولەت هاتووە کە پاش کەمێکی تر باسی دەکەین .

هەرچی هەندێ فەرهەنگی باڵاشە لەوانە (موسوعة علم الاجتماع) ناسنامەی دەوڵەت بە یاساکانی دەناسێ. (فالدولة هي القانون والقانون هي الدولة) و پەیوەندی دەوڵەت و میللەتیش بۆ بەرژەوەندی و هێز و یاسا دەگێڕنەوە، ئەوەیان بۆ هەندێك کۆمەڵگە راستە نەك بەگشتی، بەشێکی تر دەوڵەت تەنها بە نەتەوە دەبەستنەوە لەوانە (قاموس السياسي) دەڵێ: ((إذا قامت بين أمة سلطة عليا فهي دولة، أي الأمة ركن الأولى للدولة)) .

بوونی دەوڵەت بە جمکی لەگەڵ مێژووی مرۆڤ مشت و مڕی لەسەر بووە، بەڵام مسۆگەر شێوەی کۆنی دەسەلات و دەوڵەت وەك ئێستا نەبووە، ئەفلاتوون دەوڵەتی نمونەیی وەك بەشەکانی لەشی نادەمیزاد وێنە کردووە (ئەقڵ، ئیرادە،

---

[1] مقدمة في أنثروبولوجيا الاجتماعية.

ئارەزوو) لە بەرامبەریش (دەولەت، شا، فەیلەسوفەکان، سەربازەکان، هاوولاتی)، لەلایەن ئەرستۆ و ئەفلاتونیش شار مانای دەولەتی داوە، ژمـارەش بـە (٤٠٥٠) خێزان وەك دەولەتی نمونەیی قەبلێندراوە ، بەلام ئێستا دەولەت ئەو پەیکەرەیە کە (حکومەت، دەستوور، هـاولاتی، پەرلـەمان (شـورا)، سـەرۆك، دادگـا، سـوپا، سنورێکی جوگرافی..) لەخۆ دەگرێ لە ناوەوە، لە دەرەوەش پەیماننامە و بوون بـە ئەنـدام لـە (un) - هەرچـەندە ئـەوە مـەرجێکی هـەرە سـەرەکی نیـە چـونکە دەولەتێکی رەسەنی وەك سویسرا تا ئەو ساتەش ئەندام نیە لە (un)، بەلام دەبێ لە ئاستی (شخصية القانونية) بێت .

مەبەسـتی بنـچینەی دەولـەتیش هـەروەك سیاسـەت هێنانـەدی چـاکترین بەختەوەری بۆ زۆرترین کەسە، ئەوەش ئامانجێکی پیرۆزە و لـە بنەرەتـدا ئاینیـە، واتە دەولەتیش ئەرکی بنچینەیی لەرووی رەوتـی مێـژوویی وەرگێرانـی فاکتـەرە شاقولیەکانە بەرەو ئاسۆیی، واتە هەلوەشاندنەوەی کاریگەرییـە کۆمەلایەتیـەکان لەسەر تاك و وەرگێرانی بۆ کاریگەری یاسایی، واتە دەولەت سەرچاوەی سـەرەکی مەدەنیەتە، بەتایبەتی لەو سەردەمە ئەو بەشە جێبـەجێ دەکـا، توانیویـەتی زۆر کێشەش لەگەلی چارەسەر بکا بەتایبەتی (مافی هاوولاتی- دەسـتوریانە)، بـەلام بۆشاییەکی مەزن بەجێ دەهیلێ پێی پڕ نابێتـەوە، ئـەویش ئەودیـە چـاوی یاسـا هەردەم دیار نیـە، چ فاکتـەرێکی تـر هەیـە وا لـە تـاك بکـا یاسـا ئەبـەزێنێ، بەرژەوەندی گشتی بپارێزێ.. ئالێرەدا بیرۆکـەی دەولـەتی بـێ عەقیـدە شکـست دەهێنێ، دەبێ دەولەتیش خاوەن ئایدیۆلۆژیا بێ بتوانێ پەروەردەی خەلکی وابکـا کە بەرپرسیاری لەسەر شانە ئـەوەش بـە دەولـەتی عـەلمانی نـاکرێ، تـەنها لـەو سەردەمە بە دەولەتی ئیسلامی دەکرێ، بەلام هەرچۆنێك بێـت شـێوەی دەولـەتی ئێستای رۆژئاواو دەولەتانی جیهانی ئیسلامی ئێستا زۆر جیایە، شـێوازی ئـەوان سەرکەوتووترە بە هەموو پێوانەیەك، واتە ئەو شێوازە دەولەتەی ئێستا باوی هەیە پێشکەوتنە، بەشێکی گرنگی مەبەستەکانی دەولەتی هێناوەتـەدی، لـەپارێزگاری

بەرژەوەندی و بەشە گشتیەکان و هێنانەدی بەختەوەری بۆ زۆرترین خەڵك، ئەوەش ئامانجی ئایینە بۆیە دەوڵەت مەبەستێکی ئاینیە و پیرۆزە بە عەیاری خۆی، بەڵام کە هەڵسو کەوتی مرۆڤی بێ بەرنامەی تێ کەوت سەلبیاتیشی لەگەڵ دەکەوێ، دەبێتە هێزی ستەم و ڕاوەدوونان.. بەو شێوەیە خودی دەوڵەت لە پێویستیەکانە، سەلبی و ئیجابیەکەی ئەکەوێتە سەر (ڕێبازی سیاسیەکەی -کە لە دەستووروڕەنگ دەداتەوە) وە(جۆری سەرکردایەتی) کە وڵاتی پێ بەڕێوە دەچێ، ئەگەر دیموکراسیش بێت ئەوا ئەکەوێتە سەر ئەو میللەتە ئاخۆ چ جۆرە دەستور و سەرۆکایەتیەك هەڵدەبژێری، ئەوەش دووبارە دەکەوێتەوە سەر مەدرەسەی فکری و سیاسی کە چ جۆرە میللەتێك دروست دەکەن، ئومەیە یان عەوام، وشیار و مەدەنی ڕەوشتدارن یان پێچەوانە، هەر لێرەش مەدرەسەکان لێك جیادەبنەوە بە پێ ی بەرنامەی سیاسیان و چۆنیەتی تێگەیشتنیان بۆ (دادگەری و نا دادگەری)، زۆر شێوەی دەسەڵاتی لێ دروست دەبێت (دیکتاتۆری، سەربازی، تاك ڕەوی، پیوکراتی، دیموکراسی، پادشایی، کۆماری، سوشیالیستی، نەتەوەیی، شیوعی؟ ئیسلامی، ..).

شێوەکانی دەوڵەت

بەسەرەکیش لە جیهان ئەو شێوە دەوڵەتانە هەیە:

١-لە ڕووی ئیداری (فیدرالیەکان، کۆنفیدرالی، لا مەرکەزی، مەرکەزی، ..).

٢-لە ڕووی سیاسی، دوانەی هەیە وەك (دەوڵەتی ئاینی و دەوڵەتی عەلمانی)، (پادشایی و کۆماری)، (ڕادیکالی و پارێزەری)، (دیکتاتۆری و دیموکراسی)، (نەتەوەیی و ئومەمی)..

٣-لە نێوان هەر دوو خاڵ واتە ئیداری و سیاسی لە ئەنجامی پێویستیا هەندێ جۆر پەیدا دەبێت، وەك دەوڵەتی (سەرۆکایەتی، نیمچە سەرۆکایەتی، پادشایی دەستووری، پادشایی دەسەڵاتی..).

٤-دەولەتی نیشتمانی ونەتەویش لێك جیایە، راستە لە سەرەتادا دەولەتی هاوچەرخ لەسەر شێوەی نەتەوەیی دروست بوو، بەلام دوای کێشە دروست بوو لە نیوان پیك هاتە جیاکانی ئەو دەولەتە، بۆیە جۆری دەولەتی نیشتمانی باوی وەرگرت کە تیایدا لە جیاتی چەمکی دەستوری هاونەتەوەیی چەمکی هاو ولاتی پەیدا بوو، یەکەم سەرکەوتنی دەولەتی نیشتمانی بەسەر نەتەوەیی لە شۆرشی ئەمریکا ١٧٧٦ز بەرجەستە بوو، چونکەسوپای بریتانی و شورشگێرانی ئەمریکی هەریەك نەتەوە بوون بەلام نیشتمانیان جیا بوو ئیتر ئەزمونی دەولەتی نیشتمانی جێی نەتەوەیی گرتەوە، بەلام لە جیهانی عەرەبی لە دەستووریش وەك دەولەتی نیشتمانی پیشان دراوە کەچی پریان کردووە لە بنەمای نەتەوەیی وەك (..جزء من الامة العربیة) وبون بە ئەندام لە (جامعة العربیة)و کۆمەلیك دروشم کە جێبە جێشی ناکەن ·

٥- هەندی ددەولەتیش کە بەشیوەی نیشتمانیش پیك نەهاتون لەسەر شیوەی (تەوافوق)پیك هاتوون، لەوانە: چیکوسلوفاکیای پیشو، قوبرس، لبنان، ئیماراتی عەرەبی، تا رادەیەك عیراقی نوی ،عادەتەن ئەو جۆرە دەولەتانە لە پۆلی دەولەتی (مرکبة-etat-compos) دەژمیررێن، ئەو دەولەتانەی لە یەك رەگەزیو مەرکەزیانە پێك هاتوون پێیان دەلێن دەولەتی سادە : etat-simple .

دەولەت لە ئیسلامدا هاوتای یاسا و نەتەوە نیە، بێجگە لە بەرژەوەندی و هێزیش فاکتەری هەرە گرنگ رەوشت و ئایدیۆلۆجیاشە راگرو(مقەوەماتی) دەولەتە، رۆژئاوا دەولەتیان بەکارهێناوە بۆ داگیرکاری، بۆ دوو جەنگی جیهانی، جەنگی نوێ تریش، .. بەلام بۆ ناوەخۆش (لە چاو دەرەوە) هەندێ جار ئیعمەت بووە لە : ئازادی و دیموکراسی و هەلبژاردن و گەشەکردن و خزمەتگوزاری و پێشخستنی زانست و تەکنەلۆژیا و بەختەوەری ..تا ئەو رادەیە لەگەل سیستەمی سەرمایەداری وبنەماکانی بەرژەوەندی برجوازی بگونجێ، واتە بەختیاریەك بۆ کەمایەتی، بۆیە نەیتوانیوە کێشەکانی نادەمیزادی چینایەتیو رەگەزیو نەژادیو

ئەتەوایەتی.. چارەسەر بکا، هەربۆیەش ئەوان هەر وەك تیٚ ڕوانینی سیاسیان بە ئەرکێکی پیرۆزو ڕەوشتییەوە سەیری دەوڵەت ناکەن، پەیوەندی نێو دەوڵەتیشیان هەر وایە لەسەر بنچینەی (بەرژەوەندیە)، بۆیە بەها و یاساکانی دەولی و هەتا مافی مرۆڤیش لەگەڵ هەندیٚ ئیجابیاتیشی لە کۆتاییدا دەبتەوە یاسای دارستان، ئەوەش هەر دەگەڕێتەوە بۆ سروشتی نادەمیزاد، بە پیٚی هەریەکە لە میکاڤیلی، نیتچە، هۆبز، فرۆید، کانت، .. نادەمیزاد گورگی نادەمیزادە، جا ئەگەر دەسەلاتیشی هەبیٚت گورگایەتیەکەی بەشێوەی جیاجیاو لەبن پەردەی جوانی بەرجەستە دەکا، لەوبارەیەوە (کانت) دەڵیٚ (ئەزمونەکان دەیسەلمێنن کە هەرچی دەسەلاتی هەبووبیٚ خراپەی کردووە.. هەموو لەگەڵ هەموو..هەریەکەش لەگەڵ هەموو لە جەنگی بەردەوامدان)[1]..هەڵبەتە ئەو حوکمەی (کانت) و ئەوانی تریش لە مێژووی ئەوروپا زیاتر بەدی دەکریٚ نەك بەگشتی.

ئەرستۆ (٣٨٤-٣٢٢ پ.ز) پیٚی وایە دەوڵەت لە فراوان و گەشەی خێزان دروست دەبیٚ، بۆیە سەرۆك لای پیرۆزە وەك باوك، هەریەکە لە (هۆبز، لیٚبتیز، رۆسۆ، ..) بە سەرەنجامی رێککەوتن و پەیمانی میللی هاتنەکایەی دەوڵەت دەدەنە قەڵەم، (دۆهرنگ)یش دەڵیٚ دەوڵەت لە ئەنجامی زاڵ بوونی بەهێز بەسەر بیٚهێز پەیدابووە، هەرچی مارکسیەتیشە بە سەلبی دەڕوانێتە دەوڵەتو پیٚی وایە:

١-دەوڵەت لە قۆناغێکی درەنگی مێژوویەوە پەیدابووە لە دوای پەیدابوونی چینایەتی، هەڵبەتە زۆربەی (تطوریەکان) پێیان وا بووە کە کۆمەڵگەی سەردتایی دەوڵەت، یاسا، ئاین، خێزان، ڕەوشت، .. بەخۆوە نەبینیوە.

٢-ئامرازێکە بۆ سەرکوتکردنی چینەکانی ژێر دەست لە لایەن چینی دەسەلاتدار.

٣-مێژوو (٥) شێوەی سەرەکی لە دەوڵەتی بینیوە کە لەسەر بنچینەی

---

[1] فلسفه القانون والسیاسه-عمانوئیل کانت -(تا ڕاددەیەك ئەو ڕایە لەگەل دەقی ئاینیش دیٚتەوە هەروەك لە قورئانیش دەلی (کلاأن الانسان لیطغی إن رأی إستغنی) .

سیستەمی ئابووری دروست دەبی: (١- مەشاعی-بێ دەوڵەت، ٢- بەندایەتی، ٣-دەرەبەگایەتی، ٤- سەرمایەداری، ٥- سۆشیالیستی، شیوعیەت-بێ دەوڵەت دیسان).

٤-هەردەم دەوڵەت نوێنەرایەتی چینێك دەكا وەك دیكتاتۆر، بەپێی ئەو قۆناغانە، كە لە خاڵی (٣) دیاری كرا.

بۆیە دەوڵەت لە ڕوانگەی ماركسی هەردەبێ دیكتاتۆری بێت، لە قۆناغی سوشیالیستیش كە گوازەرەوەی سەرمایەداریە بۆ شیوعیەت پێویستی بە دەسەلاتێكی پۆلاینی تاك حزبی پێشڕەو شمولی دەبێت[1]، تا لە كۆتاییدا (وەك ئەنجلس دەڵێت) دەوڵەت خۆشی دەخورێتەوە نەك بەبڕیارێكی سیاسی هەلوەشێنرێتەوە، لینین بە وردتر باسی قۆناغی شیوعیەتی بێ دەوڵەت دەكا و دەڵێ: (بۆ هەر كێشەیەكیش كە پەیدا دەبێ لە جیاتی دەوڵەت و پۆلیس و دادگا یەكسەر خەڵكی خۆیان پێی هەڵدەستن بۆ چارەسەری هەروەك ئێستا چۆن دەبینین خەڵك دوو شەڕكەر لێك دەكاتەوە یان نایەڵن دەست درێژی بكرێتە سەر ئافرەت[2]، ئەو بۆچوونە تەنیا لە چوارچێوەی ماركسیەت نەمابوو زۆربەی عەلمانیەتی (نالیبرالی) جیهانی گرتبۆوەبە، هەتا دەروون ناسەكانیش وەك (فرۆید)، (ماكس ستیرنەر) دەوڵەتیان بە ڕێگری گەشەی تاك و (مـن) زانیوە، هەندێ ڕێبازی ئاینیش لەوانە (تاویە-كە ئاینی بەشێكی زۆری سەرووی ڕۆژهەلاتی ئاسیایە كە لە بنەچەدا لەسەر دەستی (لاوتزی-٦٠٤ پ.ز) بناغەرێژ كراوە) ئەویش وەك عەقیدەیەكی ئاینی داوای كۆمەڵگەیەكی بێ دەوڵەت و دەسەلات دەكا، هەروەها جیرالد و شاڤلی لە كتێبی (قانون جدید)، كرۆتین لە كتێبی (التعاون المتبادل) و (باكۆنین) لە كتێبی (مبادیء الثورة) وخاوەنی بنەمای(تحطیم كل ماهو الواقع

---

[1] بۆ زیاتر سەرنج بدە: ١-اصل العائلة والملكیة الخاصة و الدولة- أنجلس.
٢-الدولة و الثورة-لینین.
٣-أصول فلسفة الماركسیة. ج-پۆلینەر.

[2] مختارات-لینین.

خێر)و ولیام جودین لە کتێبی (عدالة السیاسة)، برۆدۆن و زۆری تر داوای نەمانی دەوڵەتیان کردووە.

هەر بۆیەش ئەو (٧٠) ساڵەی حوکمی سەربازگەی سۆشیالیستی بۆ ئەو نامانجە نادیارەی نەمانی دەوڵەت بە توندترین شێوە حوکم لەسەر چینەکانی ڕەوشەنبیرو نووسەرو ماڵدارو زاناو ئەزان و موعارەزەو لایەنگریش هەتا لەسەر چینی جووتیارو کرێکاریش کردووە.

هەر ئەوەندە بەس بوو بە (رەجعیەت) و لە خزمەت (برجوازیەت) یان (کەلتووری ئیمپریالیزمی)..هتد. لەقەڵەم بدرابوونایە.

هەرچی فیکری ئیسلامیە وا دەڕوانیتە دەوڵەت لە سنووری خۆی پێویستیەکی ژیانە و بە جگی لەگەڵ مانای مرۆڤایەتی هاتووە بە پەیام، مادام لەکۆمەڵگەدا دوو بازنەی تایبەتی و گشتی هەیە بۆ جم و جۆلی ژیان، هەڵبەتە بازنە تایبەتیەکان لەژێر خاوەنداری تایبەتیە، بەڵام بازنە گشتیەکان موڵکی گشتیە، بە واتایەکی تر هەردەم بەرژەوەندیە گشتیەکان کە موڵکی گشتین لە ژێر هەڕەشەی بەرژەوەندی تایبەتن، ئالێرەدا ماناو پاساوی دەوڵەتیش پەیدا دەبێ بۆ ڕێکخستن و بەڕێوەبردنی ئەو بازنە گشتی و لایەنە گشتیەکانی مرۆڤ و ڕێکخستنەوەی لەگەڵ بازنە تایبەتیەکە، ئەرکی پارێزگاری موڵك وبەرژەوەندی گشتیە، بۆیە دەوڵەت لەناو هەموو کتێبە ئاسمانیەکانی هاتووە و پێغەمبەرەکانیش مەبەستیان دروست کردنی دەوڵەتی دادگەری بووە، ئەو شێوەیەی ئێستای دەوڵەت لە دارشتنا سەرەتایەکە بەرەو ئەو مانایەی پەیامە بۆ دەوڵەت، ئیتر سەرەنجامی ئەو بۆچوونانەی مارکس و مۆرگان و باقی تطوریەکان بە هەڵە دەرچوو ، ئێستا لە لایەن ئەنسرۆپۆلۆجیەکانیش بە تەواوی ساغ بۆوە، کە دەوڵەت بە شێوەیەك هەر هەبووە لە هەموو سەردەمێك هەتا ئەو خێڵە جەرمانیانەی کە لە بنەچەدا لەوانەوە ناوی (بەربەر) هات و یاساو شارستانیان تێك دەرووخاند لەناو ئەوانیش شێوەیەك لە ئیدارەو سوپاو هاوولاتی و سەرکردەو قەدەغەو بکەو مەکە هەبووە،

ئەوەش مانای بوونی یاساو فەرمانـدەرو فـەرمان پێکـراوو دەدات کـەمانای دەوڵەتیشە، مادامیش مولکیەی گشتیو تایبـەتی بێنـێ پێویـستی دەوڵـەتیش دەمێنێ، جاری دەوڵەتی یاسایی زیاتر لە ئەزموونی رۆژئاوا بەدی دەکـری، بـەلام هێشتا ئەرکی تـەواوی دەوڵـەت لـە پارێزگـاری مولکیـەتی گـشتی نـاکرێ، تـا رادەیەکی زۆر بەرژەوەندی تایبەت زاڵە بەسەر بەرژەوەندی گشتی.

دەوڵەت لە ئیسلام سپاردەو بەشێکە لە عیبادەت، پێویستە تیایـدا دادگـەری بچەسپێو فەرمانکەرو فەرمان پێکراو جیاوازیان نـەبێ، (سـید القـوم خـادمهم) ئەوەش هۆرێنەو ئەفسانە نیە، چەندین جار لـە دوای پێغەمبـەر ﷺ و خولـەفای راشیدین دووبارە کرایتـەوە، دەوڵـەتی ئیـسلامی نـە دەوڵـەتێکی سـەربازیە نـە دیکتاتۆری نە دەوڵەتی چینایەتی و سیوکراتی و..نە دیموکراسیو نە دیکتاتۆری.. نە پادشاییەو نە ئیمپراتۆریە.. بەڵکو دەوڵەتێکی مەدەنی گـشت گـری میللیـە، دانەری یاساکانی هەمان ئەو دانەرەی یاساکانی سروشتە، کە تیایدا تاك (چ پیـاو چ ژن) سەربەسـتیو سـەربەخۆیی تـا رادەی پێویـست تیادایـە، لـە ئیـسلام دا دەوڵـەت بەرپرسـیارە لـە رێکخـستن و چاودێـــری بوارەکـانی کۆمەڵایـەتی و ئابووریو مرۆڤایەتیو دادگەریو بەرژەوەنـدیو پابەنـدیو پابەندیـە گـشتیەکان، دەسـەلاتەکانیش هـەر لـە ئەسـڵدا سـەربەخۆیی خـۆی‌هەیـە چ (راپەرانـدن) چ (دادگایی) چ شورایی و دەزگای تریش، لامرکزیـشە، هـەتا لـە دوا قۆناغـەکانی خەلافەتیش بەو شیوەیە بوە، لەروی جیای دەسەلاتەکان: ۱- تەنفیزی بریتی بو لە (ئەنجومەنی وەزیران-صدری ئەعزەم) ۲-دەسـەلاتی دادگـا بریتـی بـو لـە (شـێخ الاسلام) دەسەلاتی زۆر بوو جار وابووە لە سەرووی سولتانیش بـووە، لـە مێـژوی دەسەلاتی عوسمانی بە فەرمانی شیخ الاسـلام دووجـار سـولتان گـۆراوە سـولتان مرادو سولتان عبدالحمید ۳-دەسـەلاتی یاسـا دانـان (شـورا) کـە پێـی دەووتـرا (مەبعوسان)، هەریەکە بە جودا بووینە، بە هەڵە ئەوروپیەکان (لێك جیاکردنەوەی دەسەلاتەکان) بۆ (مۆنتسیکۆ)و کتێبەکەی (روح القوانین) دەگێرنەوە.

هەروەك لە ئیسلام دا دەستوری دەولەت لە چوارچێوەی پرۆژەیە بەرەو دەق، حزبە شیوعیەکانیش بە دەولەتیشەوە بەرەو دەریای شیوعیەتن، دەستوور و پەیرەویان یەکسان نیە بە شیوعیەت، نابی لەو قۆناغەی گواستنەوەدا بە مەبادیئی شیوعیەت هەلس و کەوتەکانیان هەلسەنگێنێ، بە هەمان شێوەش پەیرەوی بزوتنەوە ئیسلامیەکان و دەستووری دەولەتی ئیسلامیش یەکسان نیە بە ئیسلام (قورئان و سوننە)، بەلکو لێی هەلدێنجێ، بۆیە ئەوەی یەکەم پرۆژەیە، گۆڕاوە، دەشێ هەلە بێت.. (قۆناغی گواستنەوەیە)، بەلام ئەوەی دووەم (واتە ئیسلام) چەسپاوە پرۆژە نیە، شایەنی هەلە نیە، ئەو کاتیە تەواوی شەریعەت پەیرەو دەکرێ نەك لە قۆناغی گواستنەوە، هەر بۆیەش بزوتنەوە ئیسلامیەکان و دەولەتی ئیسلامیش لە قۆناغی گواستنەوە مەرجعیەتی (قورئان و سوننە) نیە ١٠٠٪، تا دەگاتە خەلافەت، ئینجا دەستوور نامێنێ ڕاستەوخۆ دەبتە قورئان و سوننە وەك ئەزمونی وەرچەرخانی(صحیفە) لەمدینە بەرەو قورئان، جا وەك مەسەلەی شیوعیەکە ئەو ئیسلامیە یان هەر کەسێك بە هەلەدا دەچێ ئەگەر بە ناوەرۆکی قورئان و سوننە هەلس و کەوت و هەنگاوەکانی هەلسەنگێنێ، بەلکو بەو دەستوورە یان پەیرەوە کە لەو قورئان و سوننەیە هەلێنجراوە، بە پالپشتی (السیاسة ما وافق الشرع ولا سیاسة ما نطق به الشرع).

سەرهەلدانی دەولەت لەوسەردەمەدا

جاران دەولەت بەچەند شیوەیەك دروست دەبوو، لەوانە بەشێوەی هیزو زال بون، داگیرکردن، گەشەی مێژویی، یان لە ڕێی ی ئاین وئایدیولوژیا، گەلێ جاریش وابووە لە ڕێی گەشەی دەسەلاتی عەشایرێ دروست بوە یەکەم جار بۆ هۆیە (دیرە) دوای میرنشین و ئینجا دەولەت ..لەگەل زۆر ڕێی تر لەهەموان سەیر تر لە ڕێی وەسایەو ئینتداب وەك دروست بونی عیراق وئوردەن وسوریاو..

لەسیستەمی ئیمپراتۆریەتی کۆن سنور بریتی بوو لەو خاکەی ژێر پێی دوا سەربازی شەرکەر، بەلام ئێستا پەلە زەویەك نەماوە بێ سیادە ، سنوری دەولی

هەر دەولەتێك كۆتایی دێت بە سنوری دەولەتیكی تر، ناواش لە (نەتەوە یەكگرتوەكان) تۆمار كراوە،، ئەوا دروست بوونی دەولەت گۆڕاوە، بەتایبەتی لەدەولەتی هاوچەرخ پەیوەندی دەسەلات وخاك ومیللەت بەندی سیاسی بوە ئینجا یاسایش، جاران زۆرناسایی بو كورد دەولەت لەنێو عەرەب دروست بكا وەك ئەیوبیەكان و گیان پۆلایەكان و...فارس لەناو كوردو عەرەب وەك سەفەویەكان یان دەولەتی رۆستەمی لە مغریبی عەرەبی، تورك لە ناو عەرەب و ئەوروپی ..بەلام لەسەردەمی رابونی نەتەوەیی لەدوای سەدەی ١٩ لە ئەوروپاو سەدەی ٢٠ لە رۆژهەلات ئەو نەریتە كۆتایی پێهات، ئێستا گەل وهەریم دەسەلات لەپەیوەندیەكی سیاسی ویاسایی بروایش دان، بەپێی یاسای دەولی سەردەمیش ٣ توخمی سەرەكی هەیە بۆ دروست كردنی دەولەت، ئەویش بریتیە لە ١-گەل ٢- هەرێم ٣- دەسەلاتی سیاسی، ئەوە بەپێی یاسای گوایە دەبێتە خاوەن دەولەت، هەڵبەتە یاسای دەولیش پڕە لە (متناقضات) لەلایەك ئەوەی بڕیارداوە لەلایەكی تریش بنەمای یاسایی (سیادە)و (عدم التدخل للشؤون الداخلیة) شی داوە، لەلایەك دەبینین كورد خاوەنی هەرسێكانەو نەبوێتە دەوڵەتو ئیسرانیلیش بێ هیچ لەو مەرجە یاساییانە بویتە دەوڵەت ...، ئیتر كێشەی نەتەوەیی دروست بووە، بەڵام ئەوەی جێگیرە ئەوەیە كەئەوانەی خاوەن هەرێم بن كێشەكەیان لە ئاستی كەمایەتی دەردەچی بەرەو كێشەیەكی دەولی، عادەتەن بەشۆرش و ناخۆشی دەگوزەرێنن، هەرچەندە بڕیاری مافی چارەی خۆنوسیش دراوە، ئیتر لە بەر تێكەڵ وپێكەلی یاسای نیو دەولەتی لەو بارەیەوە ئەوا رێگای جیاجیا پەیدا بوە بۆ دروست بونی دەوڵەتی نوێ لەوانە :

١- بەپێی یاسایی، ئەویش یان بەفەرمانی نەتەوەیەكگرتوەكان یان بەپێی رێكەوتنی دەولەتی داگیركەروداگیركراو راپرسی دەكەن بۆ ئەو مافە، لەوانەی كرا ئەریتریا، تەیووری خۆرئاواو وا خواروی سودان و بیابانی رۆژئاواو كۆسۆڤاش لە رێیە، لەو نمونە دەگمەنانە كیبك كەوتە ئەو راپرسیە كەچی بە رێژەی ٥١٪دەنگی بۆ مانەوە دا لەگەل كەنەدا .

٢- هەڵوەشاندنەوەی دەوڵەتێكی گەورە وەك یەكێتی سۆڤیەتو یوگۆسلافیا.

(۳) دەوڵەت	الدولـة	State

۳ – بە ڕێکەوتن دابەش دەبن وەك چیکۆسلۆڤاکیا.
٤ – بە شۆڕشی ڕزگاری ئەوەش ڕێگەی باوی وڵاتانی نادیموکراسیە ·
لەگەڵ هەندێ ڕێگەی تریش لەگەڵ گەشەی کۆمەڵگە پەیدا دەبێ ·

(٤)

میری (حکومەت) الحکومة Government

وەك وشە حکومەت لـە دەوڵـەت کـۆنترە و بناغەشـیەتی، بـەپێی هـەموو (فەرهەنگەکان) کۆنترین دەزگـای سیاسیـشە، بـەڵام مانـای ئێـستای حکومـەت بریتیە لـە پـەیڕەوکردنی یاسـا ودەسـەڵات ، هەرچـی ئەنپرۆپۆلۆژیەکانـە دەڵـێن حکومەت بریتیە لە کەسانێك کە لە دەسەڵاتن تیایدا کۆمەڵـە یاسـای وا پـەیڕەو دەکەن کە خەلکی پێی قایلن.[1]

زۆر جار حکومەتو دەوڵەت تێکەڵ دەکرێ (هەروەك لێرەش هەندێ جار)، لـە ڕاسـتیدا حکومـەت یەکێکـە لـە پێکهێنـەرەکانی دەوڵـەت (گـەل، هـەرێم یـان نیشتمان، حکومەت) بەشێوە گشتیەکەی، باڵێکە لەناو دەوڵەت، باڵی ڕاپەڕاندنو نەخشەکێشـان و یاساو پلانەکانی دەوڵەتە، بۆیە ئەنجومەن بە سەرۆك وەزیرانیشەوە کابینـەی حکومەتی پێ دەوترێ، لەکاتێکا سـەرۆکی دەوڵـەت یـان پادشـایە یـان سەرەك کۆمار، هەندێ جار بە سەرەك وەزیرانیش دەووترێ (وەزیری یەکەم)، یـان وەزیری (اعظم)، لە خەلافەتی عوسمانلی (صـدر الأعظـم)ی پـێ دەووتـرا، بـەپێی (موسوعة العربية الميسرة) یەکەم ئەزموونی سەرۆك وەزیری لـە ئینگلتـەرا هاتـە دی ورۆبرت والپۆل ئەو سـەرۆکە بـووە لـەنێوان (١٧٢١-١٧٤٢ز)،، لەمێـژووی عوسمانیش لە سەردەمی (سـوڵتان ئۆرخـان ١٣٢٥-١٣٥٩) دروسـت بـوو کاتـێ (خليل فيدرلي) لە وەزیرەوە بەرزکرایەوە بۆ (وزير الأعظم) .

لەو سەردەمەدا سەرەك وەزیرو کابینەکەی پایەکی سیاسیە بە گـشتی مـەرج

[1] مقدمة في أنثروبولوجيا الاجتماعية.

نیە پسپۆر بێت لە بواری وەزارەتەکەی، ئاساییە دەوڵەت لـە چـەندین حکومـەتی هەرێم پێك بێت لەگەڵ حکومەتێکی ناوەندیش کە لە پایتەختەکەدایە، ئەوەشـیان لـە جیهانـدا سـەرکەوتووترین رێبـازی سیاسـیە، جـا چ فیـدراڵی، سـۆڤیتیات، کۆماریەکان، ئوستانەکان، ویلایەت، .. هەرچی بێت کە لە بنەچەدا بۆ ئەزموونی حکومەتی ویلایاتی ئیسلامی دەگەڕێتەوە (کـە چـاکترین شـێوەی نامەرکەزیـە)، حکومەتی ئیستای کوردستانیش شێوەیەکە لـەو تـرازە، مـەرج نیـە حکومـەتی هەرێمەکان تەنها لە ئاست فیدراڵی‌و بەسەروو بێت، تەنانەت لە ئۆتۆنۆمی (خـود موختـاریش) دەشـێ لـە ڕووی یاسـاییەوە حکومـەت دروسـت بکـەی وەك لـە فەڵەستین‌و ناخچەوان‌و زۆر شوێنی تر.. بۆیـە گـۆڕینی (ئەنجومـەنی ڕاپەڕانـدن)ی کوردستان بۆ حکومەت و (ئەنجومەنی یاسادانان)یش بۆ پەرلەمان هەم یاسـاییە، هەم دانایانەش بوو.

حکومەت‌و دەوڵەت لە خاڵێکی بنچینەیی تریش جیان، دەوڵەت پەیکـەرێکی گـشتی چەسـپاوە (نـسبیەن)، بـەلام حکومـەت دەگۆڕێـت لـەو کابینـەوە بـۆ کابینەیەکی تر لە چوار چێوەی یەك دەوڵەتدا، بۆیە بەشێك لە زانایان بەلای ئـەوە دەچن کە دەوڵەت بکەوێتە خانەی زانستی سیاسی و بەلاّم حکومەت بۆ (ڕێبـازی سیاسی)، چونکە بەزۆری حوکمەکەیە جەوهەری دەوڵەتەکەشی پێ دیاری دەکـرێ، بە پێ ی (مۆنتیسکۆ) (٣) جۆر حوکم هەیـە (کۆمـاری-پادشـایی-دیکتـاتۆری) گوایە هەتا ئێستاش ئەو پۆلێنە دروستە، بەلاّم دابەشی ڕاستەقینە وانیە، وەك لە خوارەوە:

- مەلەکی دەستووری وەك لە بەریتانیا (بەریتانیا مولکی ئەوە بەلاّم حـوکمی ئەو نیە)، هەروەها هۆڵەندا، ئیسپانیا.. وا نمونەیەك لە ولاّتـانی عـەرەبیش سەرەتایەتی لە بەحرەین.
- مەلەکی دەسەلاّتدار وەك مەلەکیە عەرەبەکان.
- سیـستەمی سـەرۆکایەتی وەك زۆربـەی ولاّتـە دیکتاتۆریـەکان (جگـە لـە

ئەمریکاو رووسیای نوێ..). واتە هەم سەرۆك دەوڵەتە هەم سەرۆکی حکومەتیشە.

- سیستەمی تەوەری سەرۆکایەتی و سەرۆك وەزیران، کە بەشێك یان زیاتر لە دەسەڵاتی سەرۆك دەدرێتە سەرەك وەزیران وەك: فەرەنسا، تورکیا..
- سەرۆکایەتی دەستووری، کۆماریەو سەرۆکەکەی فەخریە دەسەڵات لە دەست سەرۆكو ئەنجومەنی وەزیرانە لەوانە: ئیسرائیل، ئەڵمانیا..عیراقی نوێ .
- جۆری تریش هەیە وەك (رئیس الظل) کە هەر ناوە، لە ژێرەوە سەرباز حوکم دەکا وەك: جەزائیر و تورکیا وپاکستان ..
- سیستەمی سیاسی ئێران سیستەمێکی تایبەت و نوێیە.

ئەوانە لەسەر بنچینەی دەستوور بوو، لەسەر بنچینەی مەدرەسەو ڕێبازی سیاسی ئاوا دابەش دەبن:

- حکومەتی ئیسلامی= سیستەمی ویلایات+ لامەرکەزی+ شورا+ فصل السلطات+ ولایە الامە.. نموونەش لەو سەردەمە ئێران، سودان و چیچانی پێشوو،..
- حکومەتی شیوعی: هەر حکومەت نامێنێ بەڵام قۆناغێ گواستنەوەیە لەوانە (ڤێتنام، چین، کۆریای سەروو، کوبا ..).
- حکومەتە لیبرالیەکانو حکومەتی سۆشیالیستیەکان لەمڕەوتی بابەتەکە باسیان دەکەین.
- هەندێك کۆماریو عەلمانیەتو دیموکراسی پێکەوە دەبەستنەوە، هەر بە نموونە فەرهەنگی (قاموس المصطلحات السیاسیة والدولیة-سموحی فوق العادة) دەڵێ لە سیستەمی کۆماری سەرەك هەڵدەبژێرێ ڕاستەوخۆ لەلایەن میللەت یان لە لایەن پەرلەمان، هەروەك ڕایەکەی (مۆنتسیکۆ)ی پێشووە.. بەڵام ئەو پەیوەندیە مەرج نیە ڕاست بێت، نموونە زۆرە کۆماریەو ناعەلمانیە وەك ئێران، سودان، ئینجا کۆماریەو دیکتاتۆریە (پڕە لە نموونە)، جار وایە هەر تەواو

پێچەوانەیە مەلەکیەکان لە کۆماریەکان دیموکراسی ترن، نەك مەلـەکی ئـەورووپی هەتا لەناو عەرەبیش، ئینجا کۆماریش هەیـە وەك مەلەکیـە هـەتا لـە میراتـی دەسەلاتیش، لەوانە: (کیم ئیل سۆنك) لە کۆریا، حافز ئەسەد لـە سـوریا، لـۆران کابیلا لە کۆنگۆو.. زۆری تریش وا بەڕێوەن کە کوڕیـان بکەنـە سـەرۆك لـەجێی خۆیان.

ئەو جۆرە سیستەمە هەرە دیکتاتۆریەکەیە، لەراستیدا لەو سیستەمە شـتێك نامێنێ لەجیاکردنـەوەی دەسـەلاتەکان، یـاخود دەوڵـەت و حکومـەت، هـەموو دەسەلات دەدرێتە کەسی یەکەم، کەسی یەکـەم یەکـسانە بـە دەوڵـەت، ئـەوەیان دیکتاتۆری حزبی نیە وەك ئەزموونی حزبە شیوعیەکان، ئـەزمونێکی تـری نـوێی دیکتاتۆری بووە، بە ئاشکراش خراوەتە دەستورە، سەرنج بدە لە (تعریفات بـبعض المصطلحات: مادة- الحكومـة) کە بە فەرهەنگی (حزبـی بـەعس) حـسابە دەڵـێ: ((تتولی الحكومة ثلاثة هي: التـشريعية ٢- التنفيذيـة ٣-القـضائية)).. ئـەوەش حکومەتی دیکتاتۆری و شمولیەو دەستی بەسەر هـەموو دەوڵـەت داگرتـووە ئـیتر بواری میراتیش سانادەبێ.

زۆر شـێوە و جـۆری حکومـەتی تـریش هەیـە (سـەربازی، تـاك حیزبـی، ئوتوکراسـی، پلوتوکراسـی، زۆرایـەتی، ئینتیلافـی، ئینتیقـالی، کەمایـەتی، مـەدەنی..)، بـەلام دابەشـی بنـچینەی حکومـەت بریتییـە لـە دادگـەری و نـا دادگەری.

سیستەمی باوی ئێستای حکومەت ئەوەیە پێك بێت لـە چـەند حیزبێـك یـان یەك حیزب، بە پێ ی ئەو ڕێژە دەنگەی کە دەیهێنێ، ئەگەر لە (نیوە+١)[1] کەمتر بوو ناچار پەنا دەباتە بەر دانوستان لەگەڵ ژمارەیەك لە حزبی تر کە ئـەو ڕێژەیـە مسۆگەر بکەن تا لە پەرلەمانا دەنگی قایلی بهێنن، ئەو حکومەتە پێی دەوترێ ئینتیلافی وەك ئێـستا زۆربـەی حکومەتـەکان لـەو شـێوەن، ئەوانـەی بەشـداری

[1] هەموو دەوڵەتیك وانیە، لە تورکیا دەبی ٣\١٢ی دەنگی پەرلەمان بهێنی بۆ سەرۆکایەتی کۆمار.

حكومەتەكەش نین جا چ ئەندامیشیان لە پەرلەمان هەبێ یان نا پێیان دەڵێن (ئۆپۆزسیۆنی یاسایی)..، هەردوولا بەشیان هەیە لە دەوڵەت تەنیا لە حكومەت نەبێت، ئەوەش لە بنەمایەكی دادگەریە (فەرمان ڕەوایی بۆ زۆرایەتی و مافیش بۆ كەمایەتی)، واتە لەو دۆخەدا حكومەتی خزمەت گوزارە نەك ئایدیۆلۆژیا، حكومەت ودەوڵەت خاوەن ئایدیۆلۆژی بێ گرفت نیە، گرفت ئەوەیە ئایدیۆژۆژی بەكار بهێنی قەڵۆشیش بی وەك ئەزموونی ئیستای عەلمانیەتی عەرەبی وكوردی، ئیتر لێرەدا ئۆپۆزیسۆن یەكسەر بی بەش دەكری لەهەموو مافیكی، لەكاردانەوەی ئەوەش ئۆپۆزیسۆن دژ دەبی لە هەمووشتیكا با چاكیش بی، بەڵام ئۆپۆزسیۆنی لە ئیسلامدا دانیم نیە، لە سێرە(رصد) نیە دژ بە حكومەت وەك ئێستا باوە، بەڵكو پشتیوانیەتی لەسەر هەق بەڵام ناقایل ونەیارە بە هەنگاوە ناشەرعی و چەوتەكان.

لە بارەی بەشداربوون و (ئینتیلافی) هەموو لایەك كۆك نین، هەڵوێستی شیوعیەت بەرامبەر بەشداری كردن لە حكومەتی برجوازی و حزبە برجوازیەكان بە خیانەت لە چینی كرێكار دەژمێررا بە پێی پەیامەكانی (ماركس-ئەنجلس) و جارنامەكەشیان، كەچی سوشیال- دیموكراس و ئوروۆ-شیوعیەكان بەشداریان كردووەو تارادەیەكیش واقیعیانە تر بووینە.

بە هەمان شێوە بەشێك لە مەدرەسەی ئیسلامی نوێش ئەو بەشداریە بە پلەی (كوفر) لە قەڵەم دەدەن، بەشێكیش بە پێچەوانەوە زیاد لە پێویست و بێ مەرج و پێشەكی بەشداری هەموو جۆرە حوكمێك دەكەن هەتابەشداری لە كنیسەی ئیسرائیلیلیش، وا دەركەوت لە ئەزموونی ٢٠ساڵی ڕابردوو ئەو دوو شێوە هەردووكیان بەو شێوە ئەو پەڕیە زۆر سەركەوتوو نەبووینە، تەیاری مام ناوەندیش كە لە حیسابا وردتربووە بەشداری كردووە ئەو جێی بایەخ بووە.

هەرچی هەڵوێستی لیبراڵ-دیموكراسیشە بەپێی بنەمای (بەرژەوەندی تایبەتی) بەشداری دەكا، زیاتر خۆویستانەیە، یان لە باشترین دۆخیان دا نوێنەرایەتی بەرژەوەندی چینەكانی سەروو دەكەن، لە جیهانی ئیسلامیدا ئەوانە

بە نووسەرو ڕەوشەنبیرو سیاسەتمەدارانیەوە بە هەمووشێوەیەك لە دەرەوەی دەسەلآتو حكومەت ناژین، بۆیە سەوداو بەرتیل و گەندەلی نیداریو.. ئاساییە لەو مدرسەیە .

ئایا حكومەت جیهانی دەبێت ؟

لە بنەچەدا بانگیشەیەکی ئاینی یە، زیاتر پەیوەستە بە ئاینە کراوەکانی خاوەن دەعوە وەك مسیحی ونیسلام، بەلام مدرەسەی شیوعەتیش ئەو داوایەی بەرز کردەوە .

ئەو فکرەیە پێچەوانەی رای ئەرستۆ و ئەفلاتوونە کە پێیان وایە هەر شارێك حکومەتێکی پێویستە، ئەو فکرەیە (فکرەی برایەتی گشت جیهانە بۆئاینەکان دەگەڕیتەوە ،بۆ هەمو ئەو ئاینانەی خاوەنی بانگێشەو تەبشیرین لەپێش هەموویان مەسی ونیسلام) بەسەریش نەچووە، گەشەی کۆمەڵ و کێشەکان و پێویستیە نوێیەکانی مرۆڤ لە فیکریو دەروونیو کەلتووریو فەرهەنگی هەتا دەگاتە ئابووری و ڕەوشتی و دادگەری ویاساکانی سروشتیش هەمووی پاڵپشتن بۆ داهێنانەوەی، بەتایبەتی لە (عەولەمە) بە هەمو ڕەهەندەکانیەوە، هەروەك حکومەتی جیهانی نیسلامی بە جوان ترین شێوە هاتو گەشەی کرد، چونکە لەسەر فاکتەرێکی مرۆڤایەتی وا بنیات کرابوو هەموو کەسێك بواری بەشداری تیادا هەبوو بە یەکسانی، تەنها لەوێ یە ڕێسای (چاکترین بەختەوەری بۆ زۆرترین خەڵك)ی بە فراوان ترین دۆخی مومکین پێ دێتە دی، زۆر جیایە لەگەڵ حکومەتە ئیمپراتۆریەکان کە لەسەر فاکتەرێکی تاقانەی شازی سەربازی دروست ببوو، بۆیە دەبینین زۆربەی ناوچەکانی جیهان بەرەو ئیسلام هاتن (نەك بە شیرو تیر) بەڵکو لە ڕێی هەڵسوکەوتی چاکی وەك: ڕەوشت، شەریعەت، ڕێکخستن، ناوەخۆ و.. پەیتا پەیتا گەلانی جیهان ڕوویان لێکرد بە تایبەتی لە ئەفریقیاو خوارووی ئاسیا، ئێستاش زیاتر جیهان پێویستی بەو جۆرەحکومەتە هەیە، لە ڕاستیدا

(مل ملانێی شارستانی)، (کۆتایی مێـژوو)، مەدرەسـەکان، عەولەمـە، نەتـەوە یـەکگرتووەکان، بڕیـار و دەزگـا جیهانیـەکان، یاسـاکانی نێـو دەوڵـەتی، .. جەنگەکان، ئەو جەنگەی ئێستای.. هەمووی گوزارش لە پێویستی ئەو حکومەتە جیهانیە دەکا ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ، هەریەکە دەیەوێ ئەو پێشڕەو و خـاوەن ئاسنامەی ئەو حکومەتە بێت، هەڵبەتە ئەو دوو فکرەیەی (دەوڵەتی‌نیـشتمانی – یان نەتەوەیی یان قوتری ..) و (دەوڵەتی جیهانی) تەواو مانـا و جیـاوازی نێـوان (نەتەوەیی) و (ئوممەتە)، واتە پرسیارەکەش ئەوەیە ئایـا دەکـرێ جیهـان بکرێتـە یەك ئوممەت؟ بەدەر لە سنوری نەژادی و نەتەوەیی و ڕەنگ و نێر و مێ و...

یان لەسـەر چ بنـچینەیەك دەکرێتـێ، لەسـەر بنـچینەی ڕەچـەڵەکی و خـوێن نەتەوایەتی وەك مەدرەسەی نەتەوایەتی بۆی چووە؟

یـان لەسـەر بنـچینەی مادیانـە و برجوازیانـەی وەك مەدرەسـەی لیبراڵیـەتی ڕۆژئاوا؟ یان لەسەر بنچینەی چینایەتی شیوعیەت؟..

هەرگیز لەسەر ئەو بنچینانە دروست ناکرێ، دەبێ لەسەر بنچینەیەك بێت کـە شـولی هـەموو کـەس بکـات ئـەویش تـەنها لەسـەر بنـچینەی مانیفیـستی عەقڵە،لەوێش بەتەنها بۆ ئاینە ، ووردتریش ئیسلامە ئەو پەیامە عەقلیـەی لـە دروست کردنی ئوممەت هەڵگرتووە لەسەر بنچینەی بیروبـاوەڕ، بۆیـە لـە کۆتاییـا (چـاکترین بەختـەوەری بـۆ زۆرتـرین خـەڵك) دەبیـنین لـە شـیوعیەت و سـەرمایەداریدا.. تـەنها بـۆ چـینێکە نـەك هـەموو خـەلك، لـە مەدرەسـەی نەتەوایەتیش چاك ترین بەختەوەری بۆ نەتەوەیەکە(ئەگـەر بـشبێ)، .. تـەنیا لـە ئیسلاما بوار هەیە بۆ هەموو خەلك، ئەوەشی گەورەترین هێز و دینامیکیەتە کە بتوانی حکومەتی جیهانی لەسەر دروست بێت بە تاقانە.

(٥)

سەرۆك الرئيس President

زۆر مشتو مڕ لەسەر ئەو زاراوە کراوە لە لایەن زاناو فەیلەسوف و مەدرەسەکان..

لە بارەی: بنەچەو پەیدابوونی، مێژووەکەی، بۆنەکەی، فەرمانی، پاساوو فاکتەرو هۆیەکانی پەیدا بوونی.. ئەرکی مێژوویی و ئێستای، چارەنووسی، سەرۆکی سەرکەوتوو کێیەو مانای چیە؟ پێوەری چیە؟.. هەر بەو پێیە پێناسیشی گەلێ زۆرە بەلاّم نزیکترینیان کە مانای گشتی بدا لە (موسوع علم الاجتماع)مان هەلّبژاردووە کە دەلّێ (سەرۆك: **ئەو کەسەیە کە کاری خەلّکی ڕادەپەڕێنێ یان وا دەکا خەلّکی تریش ڕاییپەڕێنن)، کۆمەلّێك توانای هەیە جیا** لە خەلّکی ئاسایی وەك توانای یەکلاکردنەوە، بڕیار، ورووژاندن، گرنگی ئامانج، ستراتیجیەتو نەخشە، پێشبینی کردن، خێرا گەیشتنە ئامانج، سووربوون، دوورو قوولّ و هەمەلایەن بینی، باوەشی فراوانی لە بەرپرسیاریەتی، هێزی جێبەجێ کردن، ناسینی تواناکانی خەلّکی تر، داهێنان، متمانە، دادگەری و ڕاستی...

هەرچەندە بابەتەکەمان سەرۆکە بە گشتی بەلاّم هەر بۆ زانین یەکەم سەرۆك کۆماری دەستووری لە ئەمریکا هاتووە، ئەویش(جۆرج واشنطن)بوو بە پێی دەستووری ١٧٨٧ز بووە یەکەم سەرۆك لە سالّی١٧٨٩[١]، ئینجا ئەو ئەزموونە گواسترایەوە بۆ ئەمریکای لاتینی لە سالّی ١٨١١ بۆ تشیلی، کولومبیا،

---

[١] النظم السياسية، وظيفة التشريعية لرئيس الدولة.هەروەها بروانە: القانون الدولي والمشكلات الكبرى

ڤەنزویلا[1]، ..

سەرۆك لە مەدرەسەی لیبرالی بەدرێـژی مێـژوو بـە دەسـکەوت و هەڵکەوت حیسابە، پیرۆزی نیە، ئێستاش هیچ لێ پێچانەوەیەکی دوارۆژی لەگەڵ نیە، هەتا بەڕای (سپنۆزا) لە دیموکراسیدا (سەرۆك) پابەند نیە بە هیچ یاسـایەك تـەنها بـە بەڵێنەکانی گەل[2]، لەو بنەمایەوە کەسـانی وەك هێتلـەرو مۆسـۆلینیو زۆری تـر پەیدا بووینە بە پرۆسەی دیموکراسـیش، هـەموو دەم ئەگـەری دووبارەبوونەوەشـی هەیە، هەر چەندە ئێستا دەبینین سەرۆکیش لەوانە سەرۆکەکانی ئـەمریکا سـزا و لێپێچانەوەی یاسایـان لەسەرە، لەوانـە نیکـسۆن لـە١٩٧٣-١٩٧٤لـە سـەرۆکی لادرا، کلینتۆن دادگایی کرا... .

هەرچی شیوعیەتە لەسەر ئەسڵی پەیدابوون و چارەنووسـی زۆر بـە ئیجـابی و پێویستی سەیری سەرۆك ناکەن، پێیان وایـە لـە قۆنـاغی کۆمەڵگـەی سـەرەتای (سەرۆك) نەبووە، هەروەك لە کۆتاییش نامێنێ، پێیان وایـە سـەرۆك زادەی مـڵ ملانێی چینایەتی و دابەشی کارە، هەڵبەتە ئەو بۆچوونە ڕەگ و ڕیـشەی فراوانـی هەیە لەناو زۆربەی (تطوریەکان) و بەشێکیش لە ئەنسرۆپۆلۆجیەکان بـە تایبـەتی (مۆرگان)، ئەوانە نموونەشیان هەنـدێ هـۆزی دواکـەوتووە کـە گوایـە سـەرۆکیان نەبووە، بـە مەبەسـتێکی سـوکایەتیش وەسـفی کۆمەڵگـەی ڕەسـەنی ئـەمریکا (هندیە سوورەکان) و ئوسترالیە-ئەبۆرجینیەکان دەکـەن بـەبێ سـەرۆك و یاسـا و ڕێسا.. گوایە ئەوروپیەکان گەیشتنێ و دڕیان بەتاریکی دا، زۆر تەقـەلای تـر لـە لایـەن ئەنـسرۆپۆلۆجیەکان دراوە بـە ئەدرێـسی (کۆمەڵگـەی بـێ سـەرۆك Acephalas sociaty) گوایە تەنیا ئەنجومەنێکی پیرانیـان هـەبووە[3].. کەچـی هەر لە وەسفەکانی خۆیان بۆ ئەو جۆرە کۆمەڵگەیـە دەردەکـەوێ کـە سـەرۆکیان

---

[1] William.w-government of latin ammea. P١٦١

[2] رسالة في لاهوت و السياسة- سپنوزا ص٣٨٢

[3] بۆ زیاتر بڕوانە: ا-مجتمع القديم- مۆرگان ب-مقدمە فی أنثرۆپۆلۆجیا.

هەبوو، قەدەغەو ڕێساو ئایین هەبوو، هەر بەسروشتی خۆی هەر کۆمەڵێکی ڕەمەکی پێکەوە بن بۆ ماوەیەکی کەم سەرۆك و پسپۆڕی (تخصص)ی لێ پەیدا دەبێت، بۆیە لە فەرموودەدا: (إذا کنتم ثلاثة..) یاسایەکی گەردوونیە .

لە ئەزموونی نوێش بەکردە ویستراوە کۆمەڵگەیەکی وا تاقی بکەنەوە بێ سەرۆك سەرکەوتوو نەبووە، لە نورگوای لە ساڵی ١٩١١-١٩١٥ (٩) کەس پێکەوە سەرۆك بوون، جارێکی تر لە ساڵی ١٩٤٦-١٩٦١ لە هەمان شوێن، گوایە لە ڕۆمای کۆنیش جۆرێك لە سیستەمی دوانەیی(دیارشی) سەرۆکایەتی هەبووە، لە ئەزمونی کوردستانیش سیستەمی نیوە بە نیوەی هەردووسەرکردەی (مام جلال وکاك مسعود) بە ناتەبایی هاتن تا یەکیان بۆ عیراق و ئەوی تریش لە کوردستان ماوە بە تەنها، هەریەکە ئەنجومەنی فیدراڵی و سۆڤیەتیش بەجۆرێك تاقیکراوە، لە (لیبیا)ی ئێستا گوایە سەرۆکی نیە و ئەنجومەنی گەل هەیە بەلام (سەرکردەی شۆڕش-معمر قذافی) زیاتر لەو دەوردەش بە کردەیی دەبینیێ، بۆیە ئەو بۆچونەی شیوعیەت لە بارەی (سەرۆك) بنچینەی زانستی نیە، ئینجا لە ڕووی واقیعیش پێچەوانەی ئەو بۆ چوونەی خۆیان بوون هەریەکەیان هەتا مردن سەرۆك بوو، هەتا لەیەکێ لە دەنگدانەکانی کۆنگرەیان (ستالین) لە (١٠١٪)ی دەنگی هێنا بوو!، لە دوایدا نموونەی سەیرتریشی لێ پەیدابوو (کیم نیل سونگ) سەرۆکی کۆریای شیوعی مرد کوڕەکەی هێنا جێی خۆی، هەروەها (کابیلا)ش لە کۆنگۆ، لە نموونەی سۆشیالیستیش لە سوریا (حافظ الاسد) مرد کوڕی هاتە جێی ئێستا بوویتە دیاردەیەکی ناسایی ناو عەلمانیەت بە کوردستانیشەوە، سەرۆکایەتی وەك (مولکیەتی) لێ هاتووە هەتا لە حزبی سیاسیش ئێستا ئەو سەرۆکانە لە جێی باوکیانن، ولید جنبلاط-لبنان، بنازیر بۆتۆ-پاکستان، سونیا غاندی-هیند.. زۆری تریش، لە کاتێکا دەبینین لەناو بزوتنەوە ئیسلامیەکان و دەوڵەتە ئیسلامیەکان وانیە، لە ئێران (أ.خمینی) مرد (علی خامنائی) هاتە جێی هەر لە نەتەوەی یەکیش نین، لە چیچان لە جێی جەوهەر دۆدایف سەلیم

خان یاندەربایف هات هیچی یەك نین، ئینجا لـەدوای ئـەویش لـە هەڵبـژاردنێکی ئازاد ئەسلان مەسخادۆف دەرچوو بە هێمنی دەسەڵاتی دادەست، لـە ئێـران ئـەوا شەشەمین سەرۆك كۆمار دەگۆڕێ، هـەروەها دەسـتگۆڕی دەسـەڵات لـە بۆسـنیا لەلایەن (علی عزت بیگۆڤیچ) و تارادەیەك (عبدالرحمن وحیـد) لـە ئەندۆنیـسیا، نمونەی ئیسلامی لەو سـەردەمە زیـاترە.. لـە كوردسـتانیش تـەنیا لـەناو حزبـە ئیسلامیەكان دیاردەی رابەر گۆڕین هەیە ئەگەرچی هەندێ گیروگرفتیشی هەبووە، ئەگینا حزبەكانی تر تا ئێستا نەگۆڕاون و شمولی هەڵبژاردنی كۆنگرەش نـین، بـەو شێوەیە دەچینە ناو فیكری ئیـسلامی لـە بـارەی (سـەرۆك)و بـوون و پێویـستی: هەڵبەتە تێڕوانینـەكانی هـەروا سـادەو هـەڵقوڵاوی دەمـاو دەسـت نیـە، بـەڵكو رەگەكانی قووڵ دەبێتەوە بـۆ سروشـت و گـەردوون و یاسـاكانی بوونـەوەر، هـیچ سیستەمێك نیە لە گەردوون سەركردەو (مەرجع)ی نەبێت، هەر لە كەشكەشانەوە بۆ كۆمەڵـەی خـۆرو تـا دەگاتـە گـەردێك، بـە هـەمان شـێوەش ژیانـدارانی بـە كۆمەڵیش، هەر لـەناو خانەیـەك هـەتا لەشـی ئـادەمیزادیش هـەمووی بـەپێی سیستەمی ناوەندی و سەرۆكانە ئیش دەكا، بەو شێوەیە هـەر رەوایـەك لەلایـەن شەریعەتی ئیسلامیەوە دارژراوە وەك واقیعیش پێویستە، كـە پیرۆزیـش دەداتـە (سەرۆك) بە پێ ی مەرجی خۆی، ئەوا سروشت و گـەردوون و یاسـای بنـچینەیی بوونەوەر كردوویە بـە (سـوننەیەكی بـوون)، بۆیـەش كۆمـەڵ و پارچـەكانی تـری كۆمەڵایەتیش هەریەكە پێویستی بـە سـەرۆك و (مەرجعیـەت) هەیـە وەك ئـاوو هەوا، نەك تەنیا بۆ جەنگ هەروەك زۆرێك لە فەرهەنگ و لێكۆڵەرەوەكان وای بۆ چوون، سەرۆكیان لە بەشی (جەنگ) تۆمـار كـردووە لەوانـە (موسوعة العالمیـة) بوونی سەرۆكی تەنیا لەكاتی مـل ملانـێ بـە پێویـستیەكی گـرنگ زانیـە[1]، لـە ئیسلامدا ئەركی (سەرۆك) سپاردەیە نەك ئیمتیاز، خزمەت كـارە نـەك خزمـەتی بكرێ، (سید القوم خادمهم)، عیبادەتە پادشایی نیە، ئیش كەرە حەسایەوە نیـە،

---

[1] الموسوعه العالیه ج٢٦-ع-ص٠ ٣٥.

بۆیه كۆمەڵێك مەرجی توندو تۆڵ بۆ سەرۆك (نجا ئیمامه یان خەلیفه یان سەرەك دەوڵەت) دانراوه له زانیاری و دڵسۆزی و خۆنەویستی و مەبادیئی و...، هەر بۆیەش له ئیسلامدا (به پێچەوانەی سپینوزا - و عەلمانیەت) دوا مەرجەع نیه، چاودێری زۆر لەسەره له لایەن (ئوممەت، شورا، دادگا، .. پەیام، له هەمووی گرنگ تر ڕۆژی دوایی و لێپێچانەوه لەگەڵی)، ئیسلامی ڕاستەقینه بەوه دەناسرێتەوه كه والیەكانی، سەرۆكەكانی، وەزیرەكانی، .. به تەكلیف و تكا بێنه سەركار، لایان ناخۆش بێت به پێچەوانەی ئەو پرۆسەیەی عەلمانیەت و رۆژئاواش كه دەبینین حزبێك یان سەرۆكێك دەردەچێ دەبێته ئاهەنگ و خۆشی ئەوی دەریش نەچوو ماتەمینیه ئیتر جەنگ و وێرانكاری له پێناو بكرێت، خۆ ئەگەر لەمێژووی خەلافەتی ئیسلامیش نمونەی زۆری ناشیرین هەیه ئەوه ئەزموونی موسوڵمانانه نەك ئەزموونی ئیسلام، له كوردستانی خۆشمان بوونی بەرپرس یان سەرۆك واته ئیمتیازو ژیانی خۆش، تا لێرەدایەو ڕاسته كه زانایانی دەروون ناسی دەڵێن (ئەسڵی سەرۆك) لەوه هاتووه ودێ كه هەندێ خەڵك غەریزەی زاڵ بوون و خۆ دیارخستنیان هەیه، خەڵكی،تریش غەریزەی (هەست به نوقستانی) خۆ بەدەستەوه دەدەن و دەبنه پاشكۆ و گوێڕایەڵ و سەرباز..

هەڵبەته ئەو تێ ڕوانینه (گشتی) نیه، جاری هەموو كەس غەریزەی خۆ دەرخستن و زاڵ بوونی هەیه، هەست به نوقستانیش پاڵنەره بۆ سەرۆكایەتی نەك سەربازی (له دوای له دەروون ناسی سیاسی زیاتر باسیان دەكەین)، سەرۆك له ئیسلامدا دەروازه و زامنكەری دەستگۆری دەسەلات و فرەیی و كار به شوراو دەسەلات بەجێ هێشتن بۆ هاوولاتی و پایەی ئافرەت و هەژاران و پسپۆرو...، به پێچەوانەوه كه بنەماكان ئیسلام نەبێت ئەوا بازنه كلاسیكیه كۆمەلایەتیەكان دێتەوه پێش كه تیایدا تواناكان، دڵسۆزیەكان، زاناكان، ئایدیۆلۆژیه مەبادئیەكان.. دەكەونه ژێر كلاسیكیەتی بازنه كۆمەلایەتیەكان و تیایدا (نووسەر پاشكۆی سیاسەتمەدار دەبێ)، (زانا لەبەر دەرگای سەرۆك دەبێ)

(نیشتمان پەروەر چاو لەدەست نیشتما فرۆش دەبێ) (ژێر لەژێر دەستی نەفام دەبێ) (بەرژەوەندی گشتی لەژێر دەستی بەرژەوەندی تایبەتی دەبێ).. ئیتر لە دوایدا زۆر کەم دەبا، گەورە بچووك قوت دەدا، ئەگەر خاوەن هێز دووا بێ هێز بێ دەنگ دەبێ، هەمووی وەردەگەڕێ..

سەرۆك ئەو کاتی لەسەر بنچینەی هێزو ڕەچەڵەك و بنەماڵەو دەوڵەمەندی دەبێت کە سەرچاوەیەکی هەرە گرنگی ستەمی کۆمەڵایەتیە.

سەرۆکی کاریزمی:

بە پێی زۆربەی فەرهەنگەکان یەکەم جار (ماکس ڤیبەر) کاریزمی بەکارهێنا، مەبەستی لەو جۆرە سەرکردانەیە کە بەهرەو توانایەکی زۆریان هەیە لە ڕاکێشان و کۆکردنەوەی خەڵك بێئەوەی ئامرازی دیسپلینی سەربازی یان پاڵنەری پایەو مادی بەکار بهێنی، نموونەی زۆربەی فەرهەنگەکان بریتیە لە: غاندی، نەهرۆ، دلایلاما، أ.خمینی،... هەر چەندە ناوی هیچ سەرۆکێکی نوێی کوردی تیادا نیە بەڵام بەپێی ئەو مواسەفاتە (ملا مصطفی) لەو جۆرە سەرۆکە بووە.

هەموو سەرۆکێك ئەو بەهرەیەی نیە، بە پێی (ماکس ڤیبەر) ئەوانەی بەناوی خوا لە (مەسیحیەت و لە ئیسلام) یش توانیویانە ئەو پایە بەدەست بهێنن، لەڕاستیدا لە کۆمەڵگەی کۆن هیچ شارستانی و ڕابوونێك سەرنەدەکەوت ئەگەر پاڵپشتێکی پەیامی نەبوایە، چ بەڕاستەقینەکەی چ بە دۆخی لادان و خەڵەتاندنەکەی، بۆیە سەرۆکی کاریزمی پێویست بوو هەم بۆ ئەو ڕابوونە هەم بۆ پاریزگاری، بۆیە گەلێ جار ئەگەر توخمی (پەیام) ڕاستەوخۆ ئامادە نەبوایە یان ئەو سەرۆکە دژ بە پەیام بوایە ئەوە ناچار جۆرە سەربردەیەکی تری لە (خارق) دەهۆنیەوە، بەشی زۆریان ڕەچەڵەکی خۆی دەدا ئاسمانی و هاتنەخوارەوەی پادشای گەورە لە ئاسمان بۆ ئەو میللەتە، یان ئەو مەملەکەت و شارەی بەدروستکراوی

راستەوخۆی خودا وەسف دەکرد. یان بەشێکیان هەر راستەوخۆ بانگێشەی خوایەتی دەکرد وەك (سەرجۆنی ئەکەدی)[١] یان بەشێك لە فیرعەونەکان و زۆری تر، بەشێکی تر لە (خارق) ئەوە بوو وەك باپیرە گەورەی پادشا رۆمیەکان گوایە گورگ بەخێوی کردوون لەسەر فەرمانی خواوەند، یان لە ئاسمان هاتونە خوار، بەو جۆرە (کاریزمیە) پێشیان لەخەلکی دەگرت تا:

١- هیچ کەس بیر لەو پایەو دەسەلاتە نەکاتەوە بۆ خۆی.

٢- گوێرایەڵ و پابەند بێت بە فرمانەکانین.

٣- بارێکی دەروونی گشتی بسازێ کە هەرگیز ئەوانە سەرکەوتوون.

٤- بۆ ئەوەی دەسەلاتەکەشی بەمیراتی قەتیس بمێنێ تەنها بۆ ئەو بنەماڵە.

٥- هەرچی دەیکەن و دەڵێن پیرۆزی تێدایە.

عادەتەن نازناو دەدرا سەرۆکی کاریزمی ، وەك: میللی چیف، ئەتاتۆرك، غازی درابووە مصطفى کمال، سەرۆکی فوهر بۆ هتلەر، دوتشی - مۆسۆلینی، ڤلادیمیر ئیلتچ-لینین، شای ئێران-ئاریا مهر، صدام حسین-قائد الفذ.. ئەوە بەکاریزمی نوێیان لە قەڵەم داوە، هەرچەندە دەبوایە بە کاریزمی قۆپیەی لە قەڵەم بدابوایە..، چونکە ئەو ناز ناوانە لەلایەن خەلکانی (وعاظ السلاطین)ەوە بەو سەرۆکانە دراوە ٠

لە زاراوەی کوردی سەرۆکی کاریزمی زیاتر مانای (رابەر) دەگرێتەوە کە سەرۆکێکی رۆحی میللەتێك بێت، واتە هەم سەرۆکی یاسایی هەم میللی، هەڵبەتە راستە هەموو کەس بە هیوای ئەو پایەیە بەلام کۆمەڵێك سیفاتی سەرباری کاریزمیش هەیە، ئینجا مرۆڤە تایبەتیەکانن دەگەنە ئەو ئاستە بە گشتی هەروەك فەرهەنگەکان ئەوتایبەتمەندیانەیان وا تۆمار کردووە : (..خۆراگری، دڵسۆزی بۆ بەها بەرزەکان و بۆ حزب وبۆ هاوپەیمانانی، زۆر ناسین،

---

[١] بروانە : تأريخ حضارة وادي الرافدين.. - د.احمد سوسەص٢٠١

كەم پێكەنین، زۆر وزە، هێزی ڕاكێشان، بێ لایەنی لەناكۆكیە ناوەكیەكان[١]، .. لە هەمووی گرنگ تر بەلای (ماكس ڤیبر) (جاذبیة الشخصیة)یە، ئەوەیان سیفەتی سەرۆكی سەركەوتووە لە ڕووی زانستی نەك لە ڕووی (ڕێباز)، هەڵبەتە لە مەدرەسە مەبدەئیەكان بە تایبەتی لە ئیسلام سەرۆك وەك دەرفەت نیە هەر بێتو بیقۆزێتەوە بێ مەرج، یان وەك (سپنوزا) بڵێ سەرۆك لە دیموكراسیدا پابەند نابێت بە یاسا.. نەخێر كۆمەڵێك مەرجی قورسی بۆ (سەرۆك، ڕابەر، والی) داناوە، ئینجا ناوی جیاجیا تری هەیە لە كەلتوری ئیسلام، خەلیفە، ئیمام، ڕەهبەر، سولتان، ئەمیر المؤمنین، .. بەكورتی و خێرایی هەندێك لەمەرجەكانی هەڵدەبژێرین:

١-مەرجە ئیسلامیە سەرەتاییەكانی لە دڵسۆزی و خۆ نەویستی و باڵایی و ڕەوشتی كەسێتی و سیاسیش.

٢-شارەزابێت بە واقیعی جیهانی و ناوەخۆی و ڕووكاری ڕووداوەكانیش.

٣-بەچاكی لە مەبەستی (مقاصد)ی ئیسلام و ئایەتەكانی قورئانی پیرۆز گەیشتبێ بە پەیڕەوكردنەوە.

٤-كەمتر نزیكی وردە ئیش و ڕاپەڕاندن بكەوێت، كەم تێكەڵ بێت زیاتر ڕێنمایی دەربێت بەتایبەتی لە قۆناغە سەخت و گواستنەوەییەكان.

٥-زۆر شورەوی بێت، دروست بوونی بڕیار (لا مەركەزی) بێت، (مەركەزیانە) جێبەجێ بكرێت، دەبێ بشزانێ ئەو بڕیارانەی دەشێ بۆ جێبەجێ كردن، سەركەوتووترین پەیوەندی سەرۆك بە شورا بەپێی ئەو ئایەتەیە ﴿الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ﴾، واتە شورا فرەگەلاڵە پێش كەشی ئەو سەرۆكە دەكاو ئەویش چاكترینیان لە چاك جیادەكاتەوە، گرنگ ترینیان لە گرنگ جیا دەكاتەوە، خراپ لە خراپترینیان جیا دەكاتەوە.. بۆ پەیڕەوكردن.

٦- بەپێی ئەو كۆمەڵە ئایەتەی لەنێوان (.خدر) و (.موسی) هاتووە

---

[١] بۆ زیاتر بڕوانە (قاموس التحلیل الاجتماعي) ل١٠٣.

دیەنێکە لەنێوان دوو سەرکردایەتی دڵسۆز، بەڵام یەکەمیان دووربین و هەمەلایەن بینەو بە بابەتیانەو ئەنجام هەڵسەنگێنەر بۆ رووداوەکان دەچێت، کەچی لایەنی دووەم بە دڵسۆزی و هەنووکەییانەو یەك لایەنی و کورت بینانە بۆ رووداوەکان دەچێت و پێی وایە ئەوا (بێ هۆی مەعقول) کەشتیەکە دەشکێنێ! ئیتر بەرِوونی قورئانی پیرۆز ئەو جۆرە سەرکردەیەی جۆری یەکەم هەڵدەبژێرێ لەو بەسەرهاتە.

ئەرکی رابەر لە ساتە تەنگەکاندا ئەوەیە بتوانێ گیانی سەرکەوتویی لەپێشدا دروست بکا (کە پێی دەڵێن ورە)، بەپێچەوانەی گیانی شکست، کە زۆربەی جار خەڵکی سادە ئیرادەی بەهێز نیە لە رووبەرووبوونەوەی کارەساتێك یان کێشەیەکی گەورە یان هێرشێکی بێگانە یان ئەرکێکی نیشتمانی و سیاسی قورس، بێ متمانەیە، خۆراگر نیە، داماوە، بە پروپاگندە زیاتر باوەردەکا، ئارامی نیە، رووخاوە، دەترسێ، وەسفی کێشەکە یان دوژمنەکە بەزیادەوە دەکا، ... ئەوا هەمووی دەردی کوشندەیە دەبێ رابەر لەپێشینە بەسەر ئەو دەردانە زاڵ بووبێ، هەموو دەروازەکانی کۆنترۆڵ کردبێ، ئەگینا شکست دۆستی نزیکی دەبێ، لێرەوە دیسان رۆڵی ئایین چەندە گرنگ دەبێ ئەگەر ئەو خەڵکە بە بیروباوەری ئاینی پەروەردە کرابێ، وەها دۆخێکی رۆبەروو نابێتەوە پێویستیشی بە کاریزمی نابێ، بەڵکو دەزگاو یاسا ئەو رۆڵە دەبینن.

(٦)

خەباتی رزگاریی نضال التحرري Liberation conflict

ئەو زاراوەیە لەکوردستاندا هاوتایە لەگەڵ (هێزە نیشتمانیەکان) یان (شۆڕشی کردنەوەی کوردایەتی) یان بەگشتی (پەیوەندیو جیاوازی رزگاری نیشتمانی بە رزگاری کۆمەڵایەتی).

هەر کۆمەڵێك (یان تاکێکیش) باوەڕو کردەوەی وابێت کە نەتەوەی ئەو خاوەن بەهاو نەریت و مێژووو کەلتورو پێکهاتەی جەستەی و پاك ترە لە نەتەوەکانی تر، ئەو باوەڕو بۆچوونەش بکرێتە سەرمەشق بەرامبەر میللەتانی تر وەك بەرنامەی سیاسی و دەستووری.. ئەوە (رەگەزپەرستە)، بزوتنەوەی رزگاری لەو چەمکە نەهاتووە نە بۆ ئەو مەبەستەش، هەر چەندە لە هەندێ دۆخ لە کاردانەوەی رەگەزپەرستیو زیادەی ستەمی نەتەوەیی جۆرێك لە بیروباوەڕی رەگەز پەرستی بۆ نەتەوەی بن دەستیشی دروست دەبێتو بووە، .. بەڵام هەر ناڕەوا دەردەچێ چونکە یاسای (کاروکاردانەوە) یاسایەکی میکانیکیە نەك کۆمەڵایەتی، واتە ئەگەر داگیرکەرت رەگەز پەرست بوو نابتە بەڵگە ویاساوی رەوایی پاڵپشتی رەگەز پەرستی تۆش.

دەبێ بەووریایی بڕوانینە زاراوەی وەك بیری نەتەوەیی، سەرکردەی نەتەوەیی، رزگاری نەتەوەیی، خەباتی نەتەوەیی، دەوڵەتی نەتەوەیی..،واچاکە لەجیاتی نەتەوەیی نیشتمانی بەکاربرێت هەنگاوێك لە مرۆڤایەتی نزیك ترە، چونکە خەباتی رزگاری بە سروشتی خۆی ناوەڕۆکێکی مرۆڤانەی هەیە، بەپێی هەموو مەدرەسەکان و ئاینی راستەقینەو یاسای دەولیش، بە پێی ((پەرەگرافی ٣ی

مادەی ١ی-مقاصد امم المتحده)) ڕەوای خەباتی ڕزگاری هەتا بەشێوەی شۆڕشو چەکداریش دەدابەپێی بڕیاری ٢٦٢٥ی ٢٤\نۆکتۆبەر\١٩٧٠، سەبارەت بە هەڵوێستی فکری ئیسلامی بەرامبەر خەباتی ڕزگاری ئێستا ئەو کێشەیە کەمتر بووە (بۆ زیاتر بڕوانە پڕۆژەی ئیسلامی بۆ ڕزگاری کوردستان لەو فەرهەنگە)، هەر بۆیەش حزبە کوردستانیەکانو شۆڕشو ڕاپەڕینەکانیانو بە واقعی ئێستاشیانەوە نوێنەرایەتی کێشەیەکی ڕەوا دەکەن ئەگەر خودی خۆشیان لە جۆرە تەرازوویەکی تریش بێت، ڕەگەزپەرستی نیە، أنفصالی و (دعوة الی عصبیة) نیە، داگیرکردنی خاکی خەڵکی تر نیە، مادام سنور و ئامانجیان کوردستانیە نەك کورد، کە یەکەمیان مانای نیشتمانی بەهەموو سەرخانیەکانەوە دەگەیەنی و دووەمیشیان نەتەوایەتی، بێجگە لە چەند نمونەیەکی دەگمەن وەك (کاژیك) و (پاسۆك).. پێچەوانەی ئەو ڕێسایە بووینە، بۆیەش بەرنامەو خەباتی هەموو حزبە کوردستانی و شۆڕشەکانیش لەسەر دوو تەوەر خەباتی کردووە:

تەوەرەی یەکەم: ڕزگاری-نیشتمانی.. کە لە کۆتاییدا خۆی لە ڕزگاری کوردستان دەنوێنێت، لە ئامانجی کاتی جیاجیای وەك لا مەرکەزی، ئۆتۆنۆمی،، فیدراڵی، ولایات، .. تا سەربەخۆیی و دەوڵەتی کوردستان، جا چ جۆرە دەوڵەتێك (ئیسلامی، سۆشیالیستی، ..هتد) ئەوەیان بەندە بە تەوەرەی دووەم، لە تەوەرەی یەکەم هەمووی هاوبەشن لەو ئامانجە، بەو جۆرە حزب و هێزانەش دەووترێ هێزە نیشتمانیەکان (قوة وطنیة) یان (أحزاب الوطنیة)، هێزە نیشتمانیەکانی کوردستان وەك چەمکی یاسایی هاوولاتی دەبێ هێزێك بن لە ڕووی یاسایی یان شەرعیەتی شۆڕشگێڕی و جەماوەری کوردستانی بن نەك کوردی.

لە کوردستان چەند حزبێك هەبووینەو هەنە کە (نیشتمانی) نین بەو پێناسە، هەر چەندە زۆرترین قەبارەو چالاکیشی لە کوردستان بوو بێت، لەوانە (مەدرەسەی شیوعیەت کە حزبی شیوعی عێراق، مەدرەسەی ئیسلامی کە بزوتنەوەی ئیخوان المسلمین، بەرەی تورکمانی ئێستا).

بە دروست بوونی (کۆمەڵەی رەنجدەرانی کوردستان) و هاتنە ناو خەباتی کوردستانی لە دوای ساڵانی ١٩٧٦ ئەو تەوقەی مەدرەسەی شیوعیەتی شکاند و دوایش لە کۆنگرەی شەقڵاوەی ١٩٩٣ حزبی شیوعی خۆشی ئەو دۆخە شازەی کۆتایی پێ هێناو بووە هێزێکی نیشتمانی بەدروست بوون و گۆڕینی بەشێك لەحزبی شیوعی عێراقی بۆ حزبی شیوعی کوردستانی، بەهەمان شێوەش (رابیتەی ئیسلامی لە کوردستان بە سەرۆکایەتی شێخ محمد بەرزنجی لە ١٩٨٢)و دوایش (بزوتنەوەی ئیسلامی لە کوردستان) خەباتی پێش مەرگایەتیان لە دوای ساڵی ١٩٨٧ز، ئەو تەوقەی مەدرەسەی ئیسلامیش شکاو دوای لە ساڵی ١٩٩٤ بە دروست بوونی (یەکگرتووی ئیسلامی لە کوردستان) هەموویان بوونە هێزێکی نیشتمانی، بەرەی تورکمانیش ئێستا لەو دۆخە شازەدایە زیاتر لەوانیش لە بەرنامەی خۆی رزگاری ئەو نیشتمانەی تیا نیە.

تەوەرەی دووەم: رزگاری کۆمەڵایەتی، ئەو تەوەرەش زیاتر کێشەکانی مرۆڤی وەك: دادگەری، ئیسلاح، هەژارایەتی، چینایەتی، فکر، فەلسەفە، ئایدیۆلۆژیا، ئاین، .. دەگرێتەوە، ئەگەر تەوەرەی یەکەم رزگاری خاك بێت ئەوا تەوەرەی دووەم رزگاری تاکە، یەکەم شاقولیە دووەم ئاسۆیی، یەکەم پەیوەندی ئەتەوە بە ئەتەوەیە لە دووەم دا پەیوەندی مرۆڤ بە مرۆڤە، یەکەم دەڤەری و تایبەتە دووەم جیهانی و گشتیە، یەکەم بیرو ئەندێشەو ئایدیۆلۆژیا نیە تەنیا هەستو نەستو پابەندی یە لە دووەم دا بەرنامەی سیاسی و عەقائدی و مەدرەسەیە، یەکەمیان نزیك ترە لە زانستی سیاسەت کەچی دووەم لە رێبازی سیاسی، کەواتە هەمو حزبە جیاجیاکان لەسەر بنچینەی تەوەری یەکەم یەکدەگرنەوە، بەڵام لەسەر بنچینەی تەوەری دووەم لێك جیا دەبنەوە، ئەوەش بریتیە لە پەیوەندی نێوان هەردوو تەوەر بەو شێوەیە: ئەوەی دەڵێ کێشەی مرۆڤی کوردستانیش هەر بە قورئان و سوننە چارەسەر دەبێت، ئەوانە ئیسلامیەکانن، بەشێکی تریش دەڵێن: نەخێر ئەو کێشەیە بە (مارکس-لینین) چارەسەر دەبێ، ئەوانە چەپیەکانی کوردستانن، هەشە پێی وایە

بە سۆشیال-دیمکراسیانە چارەسەر دەبێ ئەوانەش چەند حزبێکن لە کوردستان، هەشە پێ ی وایە بە لیبراڵ دیمکراسی ئەوەش حزبە دیمکراسیەکانی کوردستانن، بەشێکیش هەموو کێشەکانی مرۆڤی کوردستان هەر لە کێشە نەتەوەییەکەی دەبینن (واتە جووت کردنی هەردوو تەوەری رزگاری-نیشتمانی و رزگاری کۆمەڵایەتی)، ئەوانەش نەتەوەگەری و تەیاری بیری نەتەوەیین سەرەتای رەگەزپەرستیەکەیان لەو جووت کردنە دێت.

ئەو بەشانەی دوای (شیوعی ولیبرالی و..)پێیان دەووترێ (عەلمانیەت)، ئەوانە لەدوای شکستی مەدرەسەی شیوعیەت لە ١٩٩١بە دواوە جۆرێك لە بۆشایی ئایدیۆلۆجی و مەبادیئی لە ریزەکانی پەیدابووە، بۆ پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییە (کە لە تەوەری دووەم دروست بووە) بەتەوەری یەکەم پڕی دەکەنەوە.. بۆیە عەلمانیەتی کوردستان بەگشتی جۆرێك لە گەڕانەوەو وەچەرخانی لە بنەما ناسۆییەکانی بەرەو شاقولیەکان، واتە لە فاکتەرە ئایدیۆلۆژی مرۆڤایەتیەکەی بەرەو فاکتەرە کۆمەڵایەتی و کلاسیکیەکان چووە، بەڵام لەهەر دۆخێك بن لەو قۆناغەی رزگاریدا نەك عەلمانیەتی میان رەو ونەتەوەگەری هەرەتووندەکەش لەگەڵ ئیسلامیەکان یەك دەگرنەوە، چونکە بەپێی هەموو مەدرەسەیەك رەوایی بەو خەباتەی رزگاری دراوە ،لە فکری ئیسلامیش لە هەموان روونتر (کە لە بابەتی پرۆژەکانی رزگاری کوردستان زیاتر باس دەکرێت)، هەروەهاش لە مەدرەسەی شیوعیەت و.. هەتا لە یاسای نێودەوڵەتیش کە زیاتر دروست کەرانی سەرانی ئیمپریالیزمیش بووینە کەچی لە (مقاصد امم المتحدة) لە مادە (١) پەرەگرافی (٣) رەوایی بەو جۆرە خەباتە و بەرگری چەکداریش داوە، تا دەگاتە مافی چارەی خۆنوسی، ...

خەباتی رزگاری لە هەر وڵاتێك ناوێکی هەبووە، لە ئیسپانیا لەدژی ناپلیۆن دەوترا (الحرب الشعبية-گەریلا)، لەجەنگی جیهانی لەدژی ئەڵمانیا دەوترا (حرب الأنصار) لە هەمان جەنگ لە یۆگسلافیا (حرب دفاع الشعبي) وفەرەنسیەکان

(حرب العصابات) یان (المقاومة) لە جەزائیر (الحرب الثوریـة).. ئێستا زیـاتر ئـەو جۆرە بەرگریە پیرۆزیەتی ئایینی پێ دەدرێ وەك جیهاد المقدس.

خەباتی رزگاری قۆناغ و گۆڕەپانێکە کـام مەدرەسـە و کـام لایـەنی سیاسـی خێراترو راست تر خزمەتی بکاو بە ئەستۆی خۆی بگرێت ئەوە خاوەنیەتی.. بـەڵام مدرسەکانی عەلمانی لەو سەردەمە بەهۆی ئەو بنـەما لاوازانـەی کـە زیاترینیـان پەرەی گرتووە لە (بەرژەوەندی تایبەتی) ئەوا کۆمەڵگایەکی گەندەڵت بۆ دروست دەکا کە توانای بەرگری داگیرکەری نابێ، لەلایەکی تریشەوە مدرسەکانی عـەلمانی لە جیهانی ئیسلامی کۆمەڵگای دوچاری جەنەی (تقزم) دەکا، دیـسان کاریگـەری نێگەتیڤی ترسناکی دەبێتەوە، بەتایبـەتی لـەو سـەردەمەی دروشـمی (ململانێـی شارستانی)کە ئەدرێسی عەولەمەی ئێستایە، لـەو گۆڕەپـان و ململانێیـەدا پـاڵ بدەیە لای هەر مدرسەیەکی عەلمانی ئەوا بە سروشتی خۆی دەکەویە قوڵی پێنجەم لەدژی رابووردووی میللەتەکەت لە قـازانجی فەرهـەنگی بیـانی و لـەدژی بـەهاو نەریت و خواستە راستەقینەکانی میللەتەکـەت دەبیـت، لەگـەڵ زۆر سـەرەنجامی نێگەتیڤی تر.

(٧)

براكوژی إقتتال الاخوة Fraternicide

تایبەتە بە كورد وەك وشە، وەك زاراوەش مەبەست لــێی (مــل ملانێــی خوێناویە لە چوارچێوەی باڵەكانی بزوتنــەوەی رزگــاری نیــشتمانی كوردســتان)، ئەگینا ماهیەتەكەی دووبارە بوویتــەوە لــەناو زۆربــەی میللــەتان بــەناوی (حــرب الاهلیة)، یان (حروب داخلیــة)، زۆربەی مێژووی جیهانیش پێك دەهێنــێ، شــەڕی نێوان قابیل وهابیلیش بە یەكەم براكوژی حیسابە.

لە مێژووی نوێی كورد ئەو زاراوە لە ساڵەكانی ١٩٦٦ بەزەقی سەری هەڵداوە كــاتێ بــاڵی حزبــی (م.س-پ.د.ك) بــە ڕێبــازێكی عــەلمانی جیابوونــەوە لــە سەركردایەتی ئاینی مەلا مــصطفی بــارزانی، بــەڵام چــونكە لایــەنی یەكــەم لــە كۆتاییدا كەوتە بەرەی داگیركەر ئەوا بەخێرایی ئەو زاراوەیــە كوژایــەوە، لەســاڵی ١٩٧٢-١٩٧٥ جارێكی تر خەریك بوو سەر هەڵبداتەوە لەگەڵ (ح.ش.ع) دیــسان (حزبی شیوعی) كەوتەوە بەرەی داگیر كەرو ئەو زاراوە باوی وەرنەگرت.

لە دوای سەهەڵدانەوەی شوڕشی نــوێی ســاڵی ١٩٧٦ بەرابەرایــەتی (ی.ن.ك) ئەو زاراوەیە بەڕاستەقینەتر باوی وەرگــرت بەتایبــەتی لــە كارەســاتی هــەكاری و ڕووداوەكانی دوای ئەو لە ساڵانی ١٩٧٧-١٩٧٨ كە زیــاتر لــە (٨٠٠ پ.م) لــە نێوان (پ.د.ك) و (ی.ن.ك) تیاچوو و كە زیاترینیان لایەنی (ی.ن.ك) بــوو، ئــیتر لەو سەردەمی زیاتر ئەو زاراوەیە میللی بوو و كەوتە نــاو خــەڵكی، هــەر چــەندە هەندێك لە شارەزایان دەڵێن زاراوەیەكی كۆنە لەبارەی ڕووداوەكــانی بــەتلیس كــە هەندێ عەلمانی و شێخەكانی تەریقەت لەدژی شێخ شەهاب چوونە پــاڵ لەشــكری

تورك، شێخ شەهاب كشایەوە وتی با شەڕی براكوژی نەبێ[1]، گوایە ئەوە سەرەتای بەكارهێنانی سیاسیانەی زاراوەی براكوژی بووە.

جاران بەشەڕی نێوان دوو بەرەبابی یەك هۆز وتراوە برا كـوژی، بەشـێكی تـر دەڵێن دەگەڕێتەوە بۆ ئەو هەست و نەست و ئەدەبیاتـەی كـە وەسـفی بـرا كـوژی نێوان ئیمامی عەلی و معاویە كراوە، .. كەچی بەشێكی تر دەڵێن ئـەو زاراوەیـە جگە لەگەڵ سەربردەی مرۆڤ و لە براكوژی نێوان قابیل و هابیل هاتووە..

بەهەر حاڵ جارجار ڕەنگە لە مێژووی سیاسی نەتەوەیی كورد لەدوای سـەدەی بیست هاتبێت، بەڵام پێش ئەو سەدەیە بەو ماناو پێناسەی سەروو لـە كوردسـتان نەبووە، ئەو برا كوژیە (یان خۆ كوژیشی پێ دەووترێ) زۆربـەی مێـژووی سیاسـی نوێی كوردستان پێك دێنێ لە هەموو پارچەكان، لە كوردسـتانی خـواروو شـەڕی نێوان (ی.ن.ك) لە لایەك و (پ.د.ك) و (حسك) و (حشع) و (پاسۆك)، (لەشكری ئیـسلامی ١٩٨٢)، دوای راپـەڕینیش دیـسان لەگـەڵ (پ.د.ك)، بزوتنـەوەی ئیـسلامی، pkk، هەروەها (پ.د.ك)یش لەگـەڵ (حـدكا)و (كۆمەڵـە) لـە دیـوی ئێران و pkk و پارتی گەلی دیموكراسی كوردستانیش، ..

لە كوردستانی ئێرانیش (حدكا) لەگـەڵ (كۆمەڵـە)، لـە كوردسـتانی توركیـا (pkk)ەش لەگـەڵ زۆربـەی حزبـە كوردسـتانیەكانی سـەرووی كـردووە، .. وەك تێبینی دەكرێ ئەو دۆخە لەگـەڵ بـەرەو عەلمانیـەت چـوون زۆر زیـادی كـردووە، هۆیەكانیش زۆرە دوانی (لەو ڕەوتە باسە) سەرەكین:

١-عەلمانیەت: زیاتر بەرژەوەندیـە نـەك مـەبادینی بۆیـە دەسـەڵات وەرگـرتن جۆرێك لە ڕاشكاوی و ڕەوایی وەرگرتووە، بەتایبـەتی ئەگـەر ئـەو حزبـە لـەڕووی ئایدیۆلۆژیەوە نوقستان بێت و داینەمۆی فكری لاوازبووبێ ناچـار بـرا كـوژی بـە كارهێناوە وەك ئامرازێكی پارێزگاری لـە مـانی خـۆی، بـۆ ئـەوەش ئەنـدامان و لایەنگرانی بە حوكمی پایەو ئیمتیازو بەرژەوەندی ڕاگرێت ئەوا زۆر پێویـستی بـە

---

[1] بۆ زیاتر بروانە ئیسماعیل حەقی- ناودارانی كورد.

دەسەڵات دەبێت و شەڕیشی لەسەر دەکا.

٢- لەبەر ئەوەی حزبە کوردستانیەکان بەرنامەیان مارکسی بووە ئەوا بەپێی یاسای سێیەمی دیالکتیك (قانون وحدة وصراع الاضداد)[١] نەك براکوژی هەر دەشێ و ناشێ، بەڵکو یاسایە و هەر دەبێ ببێ، بە ئامرازی پێش کەوتن دەزانرا، تا ئەو دواییەش لە مێزگردەکان باس لە ئیجابیاتی براکوژی دەکرا و گوایە ئەو میللەتانەی شەڕی برا کوژی تیابووە پێ ی پێش کەوتوون، پرسیاری واش کراوە: ئاخۆ ئەو شەڕە ناوخۆییە براکوژیە یان نا؟ چونکە بە پێی مارکسیەت هەر حزبەو تەمسیلی چینێك دەکا، چینەکانیش لەمل ملانێیەکی خوێناوی بێ دانوستان دان تا نەمانی چینایەتی، ئیتر هەر یەکە ناوی چینی پرۆلیتاریای لەخۆ بار دەکرد و لای بەرامبەریش بە برجوازی و لە خزمەت ئیمپریالیزمی ئەمریکی ئیتر دەبووە گەرمەی شەڕی براکوژی، تا ئەو رادەیە جارجار هەندێ حزبی کوردستانی دەگەیشتنە ئەنجامێکی پێچەوانە، گوایە حزبی بەعس سۆشیالیستیەو نزیك ترە لە مارکسیەت هەتا حزبێکی نەتەوایەتی، بۆیە بەپێی یاسای ریزکردنی (اولویات-مراتب التناقض) ئەوا ئەوەی ناوی نراوە براکوژی لە پلەی یەك بووەو رەوا بووە.. ئیتر هەموو کورد لەسەر ئەو بنچینە بێ بنچینەیە بەناویەك کەوتبوون، هەڵبەتە راستە ئەو زاراوەیە زیاتر بەروانگەی نەتەوەگەریەکان (براکوژی) ئەگینا بەپێی مارکسیەت (براکوژی) ئەوەیە نوێنەرانی چینی زەحمەتکێش لە حزبە شیوعیەکان بکەونە مل ملانێ وەك سەرەتای مل ملانێی نێوان باڵەکانی سەر بە چین و سۆڤیەت، ترۆتسکی و ستالینی، چەپی نوێ و کۆن، مارکسی شۆڕشگێڕو مارکسیە هێمنەکان..، بەروانگەی فەلسەفەی چینایەتی زاراوەی برا کوژی رەوایە، لە ١٩٧٦ بەدواوەش هەموو باڵەکانی کوردایەتی شاخ بەرەو مارکسیەت بازیان دا، بۆیەش مێژووی نوێ زۆربەی شەڕی براکوژی بووە، تا ئەو دواییەش لە سیمینارەکانی دا بە ئاشکرا باس لەوە دەکرا کە ئەوە شەڕی

[١] البیان الأول للاتحاد الوطني الکوردستاني.

برا كوژی نیە، ئنجا باس لە سودو ڕەوایی ئەو شەڕە دەكراو تەنزیر دەكرا (بە تایبەت لە لایەن ی.ن.ك) كە میللەتانی جیهان بەو جۆرە شەڕانە پێش كەوتوون[١]، لەو نمونانەی باس دەكرا جەنگەكانی نێو خۆیی ئیسپانیا وئەمریكا..

هەڵوێستی فیكری ئیسلامی براكوژی ئەوەیە لە نێوان نوێنەرایەتی یەك (ئوممەتن) ﴿وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا﴾.. بەڵام بەگشتی ئەو جۆرە شەڕانە ئەگەر ناویشی (براكوژی) یش نەبێت (حەرام) بووە، (بۆ زیاتر سەرنج بدە جەنگی ڕەوا– لەو فەرهەنگە).

[١] بۆ ئەسڵی ئەو بیرە سەرنج بدە: ١- مادية الديالكتيكية، ٢- في التناقض (ماوتسي تونك)، ٣-أصول فلسفة الماركسية (جورج پولیتزر)..

(٨)

دادگەری العدالة justice

بە مانا فراوانەکەی مەبەست لـێی ڕێکخستنی ژیانی خەلکیە لـە پەیوەنـدی نێوان خەلکو دەسەلاتو ئەرك و فرماندا.. کە هەمو بوارەکانی فکری و سیاسیو کۆمەلایەتی و ئابووری و نیشتمانی و دەروونی و.. هەتا جەستەییش دەگرێتـەوە، هەریەکە بەسنوری خۆی و سنوری تر نەبەزێنێ، هەندێ مەدرەسەی تر کـە (داوای دادگەری) دەکـەن پێیـان وایـە دادگـەری تـەنها لایـەنی ئـابووری و مولکیـەت دەگرێتەوە (لەوانە مەدرەسەی مارکسیزم، مەدرەسەی مادی و سۆشیالیستەکان) تا ڕادەیەکیش مەدرەسەی لیبڕالی سەرمایەداریش، بەتایبەتی رووکاری نوێیـان.. ئنجا دادگەری لەگەل یەکسانی جیایە، جـار وایـە بـۆ لێـك جیاکردنـەوە لەگـەل یاساکانی تری سورشتی و ژیـاری و بـایۆلۆجی بـە (دادگـەری کۆمەلایـەتی) نـاو دەبرێ، لە بنەچەشدا هەر زاراوەیەکی ئاینی بووە هەر لەوێش پێناسی بـەکورتی و پوختەیی دراوەتێ و ئینجا لەسەر ئەو بنچینەیە پێناسـی جیاجیـای وەرگرتـووە، هەندێکی لێ هەلدەبژێرین:

• موسوعة الكشاف..: پەیڕەوکردنی قورئان و سوننە مانای دادگەریە.

• معجم مصطلحات اصول الفقه..- العدالة:الاستقامة، ..هي ترك الكبـائر و عدم الاصرار على الصغائر.

• رسائل (ابن سينـاء): العدالـة وسـط بـين الظلـم و الظـلام، هـەروەها دەلـێ دادگەری بریتیە لە زال بوونی ئەخلاق بەسەر دەروون دا.

• مەبەسـتی بنـچینەی هـاتنی پێغەمبـەرەکان و ئیـسلام بـۆ پـەیڕەوکردنی دادگەریە، بۆیە لە قورئان زۆر باسی (عدل) کراوە، هـەتا باسـی (خـوای گـەورە)

خۆی بە لـێوەشانەوە لەگەڵ خۆی لەگەڵ بەنـدەکانی، ئینجـا بـۆ دەسـەڵاتداران و خەڵکی بەگشتی.. بە (عادل) کردووە .

دادگەری راستترین هێڵە کە دنیاو قیامەتو سروشتو ژیـان، مـرۆڤ و واقیـع، گەورەو بچووك، حاکم و مەحکوم، .. لەسەر یەك رێکـی کـۆ بکاتـەوە، تـا ئـەو رادەیە دادگەری لەگەڵ دوژمنیش ﴿لاَ یَجْرِمَنَّكُمْ شَنَآنُ قَوْمٍ عَلَى ألاَّ تَعْدِلُوا﴾.

- لە زۆربەی فەرهەنگە کۆنەکانی ئیسلامی دادگەری بەندکراوە بە رەووشتیشو لە نێوان (افراط وتفریط) لەوانە (موسوعة مصطلحات جامع العلوم) کە بـە (دستور العلماء) بەناوبانگە دانەرەکەی (قازی نەگیری). مادە: عدالە.
- في اللغة الاستواء، ضد الجور، استقامة على طريـق الحق..واتـە بەنـدە بـە فەلسەفەی هەق و رەوشت.
- ابن تيمية: لە تەفسیری (سورەتی مائـدە)دا دادگـەری بـە (ولايـە صـالحة)و سیاسەت پێك دەبەستێ. (فهذان جماع السياسة العادلة والولاية الصالحة).
- هەریەکە لە (لسان العرب) و (قاموس المحيط) لە مـاددەی (عـدل) هـاتووە: العدل ضد الجور، الميزان، المستقيم.
- لە (معجم المصطلحات العلمية والفنية) لە (مادە: عدل) هـاتووە: الإعتـدال والإستقامه والميل الى الحق.
- ابوحامد الغزالـي (کتێب: ميزان العمـل): لـە بابـەتی" عـدل في السـياسة" دەڵێ: ئەو کاتی (عدل في السياسة) دێتە دی کە لە شارێك یان ولاتێـك ئـەو خەڵکە وەك جەستەی مرۆڤ هەر ئەندامەو بەکاری خـۆی هەڵـسێ، .. واتـە دەیەوێ بڵێ دادگەری ئەوەیە کەسی شایستە لە شوێنی شایستە.
- ئیمام غەزالی: الإعتدال هو الميزان الصحيح لجميع انواع السلوك والخروج هـو مصدر كل الامراض.
- مەدرەسەی شیوعیەت پێی وایە بە هەڵوەشاندنەوەی مولکیەت و کردنی بـە مولکیەتی گشتی دادگەری دێتـە دی (مبـادیء شـيوعية-انجلس، رأسمال-مارکس).

+ مەدرەسەی لیبراڵ دیموکراسی پێی وایە دەرفەت بەخشین بەسەربەستی بۆ هەرتاکێك لە بازاڕی ئازاد دا دادگەریە (بۆ زیاتر سەرنج بدە: ئادەم سمس، رۆسۆ، فۆکۆیاما، فەیلەسوفە تەنویریەکانی تر..).

+ مەدرەسەی سۆشیالیستەکان، چارەسەرێکی مام ناوەندی نێوان شیوعیەت و لیبراڵ دیموکراسیە تا رادەیەك لە ئیسلام نزیکە (بڕوانە: برنشتاین، فۆریێ، کۆڵ، سان سیمون..)، بەڵام هەر لە چوارچێوەی ئەو چەمکەی کە دادگەری قەتیس بێت لە ئابووری، ئیتر پێیان وایە مولکیەت بەپێی کار دروست بێ ئەوە دادگەرییە.

+ بەڕای (سپینوزا) لە(رسالة في اللاهوت و السياسة) دادگەری ئەو کاتە دێتە دی کە هەر کەسێك ئامادە بێت ماف بداتەوە خاوەنی بەپێی (یاساکانی مەدەنی) و سەربەستی تاك.

+ غاندی: دادگەری ئینجا ئەمانی (توندوتیژی).

هەڵبەتە بەسەدان پێناس و تێڕوانینی جیاجیای تری لەسەرە، بگرە کۆنترین مادەی لێکۆڵینەوە بووە، بەپێی هەموو فەرهەنگەکان چەمکێکی ئاینیە لەگەڵ هاتنی پەیام و بەشەریەت هاتووە، بۆیە فکری ئادەمی زادیشی ورووژاندووە، هەر لە (مەدرەسەی یۆنانەوە تا ئەوساتە)، کۆن نابێت لەگەڵ بوونی مرۆڤ وەك ئاو و هەوا پێویستە، ئێستاش لە دیباجەی زۆربەی دەستوور و پرۆگرامی دەوڵەت و لایەنە سیاسیەکان هاتووە، لە دیباجەی رێکخراوەجیهانیەکان و (عصبة الامم) و (نەتەوە یەکگرتووەکان)یش هاتووە.. هەر چەندە مێژوو زیاتر بە رووداوی نادادگەری پڕبوویتەوە بەتایبەتی ئەوروپاو ئەمریکا بۆیە (زۆربەی زاناو فەیلەسوفانی مادی) دەڵێن (مێژوو بریتیە لە تۆمارگای تاوانەکان)، بەو شێوەیەش نیە، هەردەم بەری (خێر، هەق، ئاشتی، ئارامی، یەکێتی، جەنگی رەوا، بەختیاری، بەزەیی، خۆنەویستی، بەرژەوەندی گشتی، راستگۆیی، بەڵێن، بەهانا هاتن، مەبادینی عەقیدی،..) بەسەرۆکایەتی دادگەری لە مل ملانێیەکی بێ وچان بووە لەگەڵ بەرەی (شەڕ، چەوسانەوە، دووبەرەکی، داگیرکاری، خۆویستی، بێ بەزەیی، جەنگە ناڕەواکان، تۆقاندن، بەرژەوەندی تایبەتی،

ماڵپەرستی، نارەزووبازی، بەدڕەوشتی، میکاڤیلی، ..) ئەزەلی و ئەبەدیشە مادام رەگ و ریشەی هەردوو بەرە لەناو خودی سروشتی مرۆڤ شین کراوە، بەجووتە (زوج -دیاد).

توخمی ئادەمیزاد سەربەستیەکی پێدراوە لەو گەردوونە، ئنجا تواناو بەهرەی هەر تاکێکیش جیایە، نارەزوو و پاڵنەرو خواستیشیان جیایە، تەبیعەتەکانیشیان جیایە، بۆیە بەبێ رژێم و تەرازوو بە ماوەیەکی کەم کۆمەڵگە تێك و پێك دەچێ، هەربۆیەش پێویستی بە یاساو رێکخستن و پێوەرو تەرازوو هەیە، جا هەریەکە جۆرە یاساو تەرازوویەکی لادادگەریە، بەشێك پێی وایە دادگەریش وەك تیۆری نیسبی ئاینشتاین وایەو نسبیە، واتە هەربەشێکی لای یەکێکیانە، نەخێر، ئەو سیستەمە دادگەریە کە بتوانێ هەموو لایەنەکانی کۆمەڵگەو مرۆڤ لەژیانی ماددی و گیانی بە هاوسەنگی دابڕێژێ، واتە لایەنەکانی پێویستی مرۆڤ لە سەربەستی و دەسەڵات، لە ئابووری و سیاسی، ئەخلاقی و جەستەیی، دەروونی و دەرەکی، شاقوولی و ئاسۆیی.. بە تەرازوو رێك بخا.

دادگەری و سەردەم

دادگەری کۆمەڵە بنەماو پەیڕەو و بڕوای نەگۆڕە بەند نیە بە سەردەمو زەمان و زەمین، بۆیە بەشێکە لە توێژینەوەی رێبازەکانی فکری و سیاسی، فەلسەفی، کۆمەڵایەتی، ئابووری، نەك زانستەکان، هەر بۆیەش دادگەری لە کۆمەڵگەی سەرەتاییو سەردەمی ناوەڕاستو ئێستاو داهاتووش هەریەکە، زۆربەی زاناو فەیلەسوفەکان بەسیاسەتمەدارانیشەوە کەمتر توانیویانەو دەتوانن (ئەو سیفەتەی چەسپاوی دادگەری) هەرس بکەن، جگە لە کەمایەتیەك، هەر بە نموونە (سوقرات) لەو پرسیارەی دا کە دەڵێ (ئاخۆ سەردەمەك دێت درۆ چاك بێت و راستیش خراپ) پێی وابووە ئەو سنورانە نیسبی و گۆڕاو نین، بەڵکو چەسپاون تێکەڵ ناکرێن، خۆ ئەگەر ئەو سەردەمەش هات هەروەك لە فەرموودەش وا هاتووە (سەردەمێك دێت راستگۆ بە درۆزن لە قەڵەم دەدرێ و درۆزنیش بە

راستگۆ)، بەڵام ئەوە دژخی تایبەتیە و لادانی کۆمەڵە (ئینحرافە).

هەڵبەتـە مەدرەسـەی شـیوعیەت و (خـەتی تەتـەوری بەگـشتی) و زۆربـەی فەیلەسـوفەکانی سـەدەی (١٨-١٩) بـێ دوو دڵـی وەڵامـی ئـەو پرسـیارەی (سوقرات)یان بە (بەڵێ) داوەتـەوە و کـۆك بوونـە لەسـەر گـۆڕانی مـەبادیئو و ئەخلاق و راستی و دادگەری..پێیان وابووە ئەوانـە چـەمکی نـسبین، بەنـدن بـە بارودۆخ و پێوانەکانی سەردەمی خۆی، لەو بارەیەوە (ئەنجلس) بەزەقتر دەڵـێ: (لا هنالك مبادیء والاخلاق و عدالة ابدية و ثابتـة..) هەڵبەتە بە کۆمەڵێك بەڵگە و نمونەشەوە.

ئەو تێڕوانینە زۆربەی حزب و فەرهەنگەکانی جیهانی سێیەم و کوردستانیـشی گرتبۆوە، سەرنج بدە دەستوری حزبی بەعس وەسـفی (عدالـة الاجتماعیـة) دەکـا: ماکان یعتبر عاجلا في ظرف اجتماعي ما قد لا يعتبر في ظرف آخر[1]، بەو شێوەیە دەگاتە سەرەنجامێك کە (کۆیلایەتی، دەرەبەگی، سەرمایەداری) لە قۆناغی خـۆی بە (دادگەری) قەبڵاندووە.

بۆ روون کردنەوەو لێك کردنـەوەی ئـەو تێـك گیرانـە بەشـێکی بـۆ (فلـسفەی راستی) بەجێ دێڵین لەزنجیرەی داهاتووی ئەو فەرهەنگە، بەشێکیش بە نموونەیەکی ئابووری دەست پێ دەکەین کە نموونەی باوی (مارکس و تەتەوریـەکان) بـووە لـە دژی چەسپاوی دادگەری، دەڵێن: باری ئابووری و بازاڕ و تەکنەلۆجیا هـەردەم لـە گۆڕانە ئەوا کێشەی نوێ و چینی نوێ و چارەسەری نوێشی پێویـستە، .. کەواتـە دادگەریەکی نوێشی پێویستە.[2]

بەڵام بەکەمێك وردتر دەردەکەوێ کـە ئـەو گۆڕانکاریانـە سـنووری دادگـەری نابەزێنێ و هەر بە چەسپاوی دەمێنێتەوە، راستە بەشەکانی ئابووری: ئامرازەکان، بەرهەم، پەیوەندی بەرهەم هێنان، هێزەکانی بەرهەم هێنان، بازرگانی، .. گەشەی

---

[1] تعريفات ببعض المصطلحات- المادة:عدالة الإجتماعية.

[2] بۆ زیاتر سەرنج بدە ١-مجلد کامل (مارکس-انجلس)، ٢-راس مال-مارکس، ٣-اعمال کاملـــە (لینین).

کردووەو گۆڕاوە، مرۆڤیش خۆبەخۆ و پەیوەندیشی بەسروشـت گـۆڕاوە، بـەڵام بـا بزانین کام لایەنی گۆڕاوە؟ هەموو لایەکی گرتۆتەوە یان لایەنی نەگۆڕیشی هەیـە؟ دیارە ئەگەر بەووردی سەرنج بدەینە پرۆسەی (دروست بـوونی مولکیـەت) لـەدوو پرۆسەی بچووك تر پێك دێت، بەزەحمەت لێك جیا دەکرێتـەوە، یەکـەم: پرۆسـەی بەرهەم، دووەم: پرۆسـەی دابەش، ئەو گۆڕانکاریانەی لەسەروو باس کـرا هـەمووی لەبەشی یەکەمە (لەپرۆسەی بەرهەمە)، کە هەموو مەدرەسە و کۆمەڵیش کـۆکن لەسەری، بەڵام کە دێت ئەو بەرهەمە دابەش دەکرێـت، تـا لێـرەدا مەدرەسـەکان جیادەبنەوە هەریەکە لەسەر بنچینەو بەپێوانەیەك دابەشی دەکاو لێرەوەیە هـەژارو دەوڵەمەند، چینایەتی، چەوساندنەوە، .. پەیدا دەبێت نەك لە پرۆسەی (بەرهەم)، بۆیە بەشێکی زۆر لە ئابوری ناسان پرۆسـەی بەرهـەم بەنـد دەکـەن بـە زانـستی ئابووری و پرۆسەی دابەشیش بە (ڕێبازی ئابووری)- (هەر چەندە ئـابووری ناسـی ئیسلامی مەزن (محمد بـاقر صـدر) بـەو پۆلینـە رازی نیـە)[1]، هەڵبەتـە وەك لـە بابەتەکانی پێشووش باس کرا زانستی ئابووری گشتیە، گەشە دەکـا، بـە ئـامراز دەگۆڕێ، .. بەڵام ڕێبازی ئابووری نەگۆڕە، مەبادینە، تایبەتە بە مەدرەسـەکان و تیۆری سیاسی و فکری و فەلسەفی و سیستەمی ژیـان و دادگـەری، .. هـەر بـە نموونە لە ڕێبازی ئابووریە مەدرەسـەکان لێـك جیادەبنـەوە، مەدرەسـەی لیبراڵـی (سـەرمایەداری) لەسـەر بنـچینەی قـەبارەی ئـامراز بەرهەمەکەدابـەش دەکـا، سوشیالیستی و ئیسلام زیاتر لەسەر بنچینەی کار، شـیوعیەت لەسـەر بنـچینەی پێویستی، .. واتە ئەو جیاوازیانەی (دابەش)بەو ڕاددەیە ناکەوێتە سەر سـەرددەم و پلەی ئامراز چ (داس) بێـت یـان (دەڕاسـە)، ئـەوەیان بەرهەمەکـە زیـاد دەکـاو بەرژەوەندی گشتیە، بەڵام کاتێ دێیە سەر دابەش (چ لە داس بێت یـان دەڕاسـە) ئینجا دەبینی لە نێوان کرێکارو خاوەن مولـك و هـەقی (دەڕاسـە یـان داس) تـا دادگـەری تـێ دەکـەوێ، بناغـەی چـینایەتیو چەوسـاندنەوەی وردو درشـــت لێرەوەیە، .. واتە عەیب لە سیستـەمی ئابووریـە، لـە ڕێبازەکەیـە پەیوەنـدی بـە

---

[1] بڕوانە: (اقتصادنا).

ئامرازی بەرهەم هێنان و گەشەی تەکنەلۆجیاو زەمان و زەمین نیە، بەو شێوەیە دەبینین مەبادینەکانی دادگەری چەسپاوە لە هەموو لایەك، هەق هەر هەقە، ٢+٣=٥، درۆ هەر سەلبیە، چاکە و رەوشت بەرزی هەر ئیجابیە، .. ناگۆڕێت، گەورەترین تاکتیکی فکری و فەلسەفی کە لە خەڵك دەکرێ تێك شێواندنی ئەو (چەمکە)یە بەناوی گۆڕان و سەردەم و.. تا خەڵکی ئەو مافە گەردوونی و ئەزەلیەی خۆی لەیاد کات و عەیب و عاری دەسەڵاتدارو زۆردارو دەست و پێوەندەکانیشیان بە نووسەران وحزب و مەدرەسەکەشەوە، .. دابپۆشێ.

مەدرەسەکان و دادگەری:

هەر لەسەر ئەو بنچینەش لە کۆنەوە تا ئێستا هەر مەدرەسەیەك بەجۆرێ سەیری (دادگەری) کردووە، لە کاتێکدا لیبراڵ دیمکراسەکان پێیان وایە - واشیان پەیڕەو کردووە- کە سەربەستی تەواو بدرێتە تاك لە ماڵداری و پەیوەندی بەرهەم هێنان و بازاڕی ئازاد و سەربەستی بیروبڕواو سەربەستی جنسی، .. ئەوا لە ئەنجامدا جۆرێك لە هاوسەنگی ئارام دەگرێت بەشێوەی (هەڕەمی)، سەروو و خواروو، زۆرو کەم، کاری ماسولکەیی و عەقڵی، خاوەنداری و بێخاوەن، هەبوون و نەبوون، هەریەکە بە بەختی خۆی لەسەر بنچینەی (البقاء للأصلح..) ئارام دەگرێ- (جۆرێکە لە داروینیەتی کۆمەڵایەتی).. ئیتر ئەوەیان پێ چاکترین دادگەریە.. شان بەشانی یەکسانی لە یاساو مافە مرۆییەکانی تر.

ئەو جۆرە سیستەم و ژیانەی لیبراڵی لە لایەن تیکڕای مەدرەسەکان و زاناو فەیلەسوفانی ئالیبراڵی بە دەردی کوشندە لەقەڵەم دراوە، بە ئەزمونگای چەوساندنەوە وەسف کراوە، سەربەستی بیروڕا جیایە لەگەڵ سەربەستییەکانی تری کردە، لە یەکەمیان بەسنوری خۆی ئیجابیە بەڵام لە دووەمیان هەر ئەسڵی دەوڵەت و یاساو پابەندیە رەوشتیەکان و ئاینیش بۆ رێکخستنی هاتوون نەك سەربەستی تەواو پێ دانی، چونکە کۆمەڵ بەگشتی بریتین لە توانای جیاجیا، هێزی کۆمەڵایەتی و ئینتمای جیاجیا، پسپۆرو لێ زانینی جیاجیا، ناوچە و

داهاتی جیاجیا، .. ئەگەر رێـك نـەخرێ و سەربەسـتی تـەواوی پـێ بـدرێ ئـەوا بەماوەیەکی کەم کەمایەتیەك زاڵ دەبێت بەسـەر زۆربـەی سەرچـاوەکانی ژیـان و زۆرایەتیەکەش چاو لە دەست دەمێنێتەوە وەك ئێستا، لە کۆنگرەکانی جیهـانی و لە کۆنگرەی زەوی (جوهانـسبیرك ٢٠٠٢ز)، لـە راپۆرتـەکانی (un).. بـەکورتی واهاتووە: خەڵکی سەروو کە لە ٢٠٪ دانیشتوانن سەر زەوی پێك دێـنن، کەچـی لە (٨٠٪) دەخۆن، خەڵکی خواروش کە لە ٨٠٪ی دانیشتوانی سەر زەوی پێـك دێنن تەنیا لە ١٦٪ی داهاتیان بەردەکەوێ، ئامـاری سەرسـوڕهێنەری تـر هەیـە (١٧٣) کەس و کۆمپانیا لە (٨٠٪)ی داهاتی جیهانیان بەدەستەو (٦) ملیاریش تەنها لە ٢٥٪.

هەتا لە ناوەخۆشدا هەریەك دەوڵەمەندی ئەمریکی هەیە بە ئەنـدازەی (٢٠٠) خێزانی ئەمریکی بەردەکەوێ[1]، هەر لە کوردستانیش کە سەرەتایەکی سیـستەمی لیبڕالیە –لە ساتی نووسینی ئەو فەرهەنگەدا- لە ئامارەکان دەرکـەوتووە (یـەك موچـە خـۆری تایبـەت مانگانەکـەی ٤٥٠ جـار بـە ئەنـدازەی موچـەخۆرێکی سادەیە).

بەکورتی وەك (رۆجیە غارودی) گۆتەنی سەربەستی بـازاڕ مانـای سەربەسـتی هەڵلوشینی بـێ هێزەکـان لـە لایـەن بـەهێز، ئینجـا ئـەو سەربەسـتیە هـەزاران سەلبیاتی کۆمەڵایەتیو ئابووریو ئەخلاقیو مرۆڤایەتی و جنسی و تەندروسـتیو دەروونی.. لێ پەیدا دەبێت.. بۆیە مارکـسیەکان لـە کاردانـەوەی ئەوانـە تیـۆری سیاسی و فەلسەفەی مادی و مەدرەسەی شیوعیەتیان لێ هێنـا دی، کـە بریتیـە لەو دادگەریەی شیوعیەت کە مولکیەت بەیەکجاری لەناو کۆمەڵ هەڵوەشـێتەوە، سەربەستی قەڵاچۆ بکرێ تا یەکسانی بێتەدی، چـونکە بـە بۆچـوونی شـیوعیەت مولکیەتە سەرچاوەی نادادگەری لە هەموو بوارەکـانی کۆمەڵایـەتی و سیاسـی و فکـری و دەروونـی و چـینایەتی و ئـابووری.. بـەڵام ئـەوانیش (دەردی تـاك

[1] بۆ زیاتر سەرنج بدە: ١-امریکا طلیعة الانهیار- روجیە غارودی، ٢-تقریر امم المتحدة لسنة ١٩٩٩، ٣-قمة الارض–جوهانسبرك، جنوب افریقا.

فاکتەری)یان هەیەو پێیان وایە سەرچاوەی دادگەری تەنها ئابوورییە، ئابووریەکی ناسەرمایەداری، .. هەرچی فکری ئیسلامیە سەربەخۆیە و وا ناڕوانێتە دادگەری، ئەوەی ئێستاش دەبینرێ لە باری جیهانی و پەیوەندی نێودەوڵەتی و دەقەریش دادگەری نیە، لە فکری ئیسلام دا وای بۆ ناچێ کە کێشەکانی کۆمەڵ بەگشتی تەنها ئابووری بێت، خۆ ئەگەر لە بارودۆخ و ناوچە و (پەڵەیەکیش) وابوو ئەوە دیسان دەردە نەك ئاسایی، ئینجا هەڵوەشاندنەوەی مولکیەت بە گشتی وەك دەستکاری بەندێکی گەردوونیە، زۆر وردەکاری تریش هەیە.. بەو شێوەیە هێنانەدی دادگەری لە فکری ئیسلامیدا ئامانجێکی بنچینەییە بۆ دروست کردنی کۆمەڵگەیەکی بەستاندەر تیایدا جیاوازیەکانی کۆمەڵایەتیو نەژادیو مێژوویی‌و زمان و ناوچەو وزەی ماسولکەو وزەی زیهنی.. نەبێتە بنچینەی جیاوازی چینایەتیو فکریو سیاسیو مرۆڤایەتی، تیایدا جیهانێکی بێ چەوسانەوە بێت‌و هەموو تاکێکیش بەشدار بێت لە ئاوەدانی ﴿هُوَ أَنشَأَكُم مِّنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا﴾، هەم لە مەودای بەشداری و دروست کردنی بڕیار و چارەنووس، .. بەو شێوەیە ئەو دادگەریە بووە داینەمۆی بنچینەی بڵاوبوونەوە و مانەوەی ئیـ ـلام کەتا ئێستاش پێشبڕکێ لەگەڵ هەموو مەدرەسەکان بکاو ناوی پێغەمبەر لە کتێبە نا ئیسلامیەکانیش بەیەکەم کاریگەر لەسەر ئەو زەویە تۆمار بکرێت[١]، چونکە دادگەری ئەو ئیسلامە بووە سەرۆکەکەی لەگەڵ هاووڵاتیەك (کە ئاینیشی جیابووە) وەستاندووە لەیەك دادگا بۆ هەق سەندن، ئیتر ئەوە دینامیکی ئەو ئارامی و پێشکەوتن و بڵاوبوونەوەیەی ئیسلام بووە، مەدەنیەت و بەختیاری و دادگەری و خۆش گوزەرانی بەوە دێتە دی و هاتبوە دی، لە کاتێکا لە هەمان سەردەم لە ئەوروپا بۆ هەق سەندن و دادگای کردن لە نێوان دوو لای کێشە- لە باشترین دۆخیاندا - (مووبارەز-زۆرانبازی) دەکرا کام لا بیبردبایەوە لە هەقەکەش دەیبردەوە، هەر ئەوکاتی بەندە و ڕەش پێستەکان کە لەئیسلامدا سەرکردە بوون لە ئەوروپا و جیهانی تر لەگەڵ ورچ زۆرانبازیان پێ دەکردن بە رووتی،

[١] بڕوانە د. مایل هارد -منە ١٠٠، یەکەم ناوی کاریگەر لەو جیهانە تائیستاش محمد ە .

بەرپرسانیش لەسەر تەختە پێیان رادەبواردنو یەکتریان دەعوەت دەکرد بۆ بینینی زۆرانبازی وا، ڕۆژی سێ جاریان لێدەدان بۆ بیرخستنەوەیان کە ئەوانە بەندەن[1]، ئەوەیان هەر لە ئەستۆی ئیمپراتۆرەکان نەبووە.. هەرئاین بەڕووتی بێشەریعەت نە سیستەمی عەلمانی دادگەری پێ نایەتەدی نە بەو جۆرە یاساو نەریتانە نە بە پەروەردەکەشیان، هەتا ئێستاش لەگەڵدا بێت، چونکە چۆنیەتی هاتنەدی لە ڕێی دوو تەوەرە:

١- یاساو دەستووری ستاندەر (بەعەیار) لەگەڵ هەموو جم و جۆڵەکانی مرۆڤ بە تاك و کۆوە، بە ناوەکی و دەرەکی، .. بتوانی تاك راستەرێ بکا چ بەسزا چ بە ماف لە خودی یاساکە.. بێ پێویست بوون بە دەزگای تری وەك: مافی مرۆڤ، پارێزەرایەتی، مافی ئافرەت، مافی منداڵ، .. هەزار.. ئەوەش تەنها بە ئاینێکی ئاسمانی رەسەن دەکری نەك بە ئارەزوی مرۆڤی شەرانگێز.

٢- لەبەر ئەوەی ئەو یاسایانە ناتوانن روو بچنە ناخەکانی هەموو مرۆڤێك، ئەوە کێشەیەکە (نهێنیەکانە- اسرار الشخص)، جا چۆن (چاودێرێکی یاسایی) لە ناخی مرۆڤەکە دروست بکەی بۆ ئەوەی ئەگەر چاوی یاساش دیار نەبوو ئەو چاودێرە بەدیل بێت، ئەوەش بە پەروەردەیەکی عەقیدەیی پتەو دەکرێت تا پلەی (ئیحسان) دەتوانی مرۆڤ وا پەروەردە بکا کە لە دادگەریش رەت بدا و بەشێك لە هەقی خۆشی بەجێ دێڵێ بۆ مرۆڤی تر لە (ڕاهی خودا)..

بەو شێوەی دەبینین مەحاڵە هیچ جۆرە دادگەری یان یەکسانی یان ئەو یۆتۆپیانەی کە وێنەکراوە..بێتەدی بێ ئەو دوو تەوەرەی سەروو کە لە هیچ مەدرەسەیەکی تر دەست ناکەوێ جگە لە ئیسلام ٠

ئیشانەو دەروازەی بنچینەی دادگەری لەوە دەردەکەوێ بە سادەییەکەی ئاخۆ سەرۆك و والیەکان، بەرپرسەکان ژیانی مادیان چۆنە؟ هەڵبەتە نمونەی کۆن و نوێی ئیسلامی راستەقینە بەناوبانگە لە نوێش لەکاتێکدا سەرۆکی وا هەیە هەتا ٥٠ تەن زێڕی هەیە (مارکۆس سەرۆکی پێشوی فیلیپین بە نمونە)، بە دەیان

---

[1] بروانە : سینۆهە دکتۆری فیرعەون

قەسر، .. کەچی خمینی، دۆدایڤ، مەلا مستەفا .. کە مردوون بێ سامان و میرات ڕۆیشتوون.

یەکسانی و دادگەری:

زۆر جار ئەو دوو چەمکە تێکەڵ دەکرێ یەکسانی جیاوازە لەگەڵ دادگەری، هەروەك لە مارکسیەت و زۆر فەرهەنگی تر تێکەڵ کراوە، لەوانە: فەرهەنگی هوبهۆش، موسوعە العلم الاجتماع.. دادگەریان بەجۆرێك لە یەکسانی لێك داتەوە، هەر چەندە داوای یەکسانی لە لایەن هەر یەکە لە فەیلەسوفە کلاسیکیەکانی وەك (تۆماس مور، سان سیمون، فوربە، ئووین، مارکس، ئەنجلس، ماو، ..) بە مەبەستی دادگەری بووە، هەروەها ئەو داوایەی (سۆشیالیستی تۆباوی- یەکسانی ڕەها) هەمان مەبەستە، ئەوانە لە کاردانەوەی ئەو بیرەی کە لەگەڵ عەلمانیەت هاتووە لەسەردەمی یۆنانی و ڕۆم و بەتایبەتی لەسەر زاری (ئەرستۆ) کە دەڵێ (هەموو مرۆڤ یەکسان نین وەك شانە)، ئەوان پەیرەو و یاسایان جیا بووە لە دوو تەرازووی دوو جۆر یاسا، بانێك و دوو هەوا..بۆ (بەهێز و بێ هێز)، (غەریبە و هاووڵاتی)، (ڕەش و سپی)، (بەندە و خاوەن)، (دەوڵەمەند و هەژار)، (دەسەڵاتدارو بێدەسەڵات)، (ڕۆمی و نا ڕۆمی- بەربەر)، (ڕەسەن و نیسنی)، (پیاوانی ئاینی و ئاسایی) ...

ئێستاش هەر بەو ماهیەت و جەوهەرەیە تەنها شێوازەکانی گۆڕاوە.

لە ڕاستیدا لە فەرمووددش هاتووە: (الناس سواسية كأسنان المشط..).

بەڵام ئەو یەکسانیە لە ئاست یاساو ئەرك و مافە گشتیەکانە.. ئەگینا یەکسانی دادگەری ناهێنێتە دی، چونکە مرۆڤەکان لە ڕووی توانا و جەستەو چەندایەتی و چۆنایەتی و لە ڕووی پێویستی ئارەزوو و سروشت لێك جیان.. بۆیە هەتا ئەگەر زۆر وردیش بووین لەو یەکسانیە، سەرنج بدە: هەر مرۆڤە و یەك هەنارمان بەسەر دابەش کردن بەیەکسانی دەبینین بەشێك لە مرۆڤەکان بەختیار بووینەو ئارەزووی هەناریان زۆرەو بەشەکەی تر نیگەرانن چونکە ئارەزووی

هەناریان نیەو ئارەزووی سێوییانە.. بەو شێوەیە دادگەری مانای دابەش کردنی بری یەکسان نیە بە چەندایەتی بەڵکو چۆنایەتیش دەگرێتەوە، چونکە مرۆڤەکان هەر لە چەندایەتی لێك جیانین لە چۆنایەتیشە، لە دادگەری دا هەر لایەنی ئابووری و مادی ناگرێتەوە لایەنی رەوشتی و گیانیش دەگرێتەوە کۆتایی بەو جیاوازیە زگماکی و رەچەڵەکی و کۆمەلآیتی و جوگرافی و نەژادی و ئابووری و چینایەتی و کەلتووری و شارستانی دەهێنێ وەك چین و توێژ و نەتەوە و تائیفە.. بەڵکو تەنها وەك مرۆڤی جیاجیا.. وەك تاکی جیا نەك کۆمەڵەی جیاجیا، ئەوەیان زۆر گرنگە، (لە بابەتی کۆمەڵگەی مەدەنیش) ئیتر ئەو نادادگەریەی کە زۆربەی مێژووی پێك هێناوە، مەبادینەکانیشی بریتی بووە لە: ئەگەر بەهێز ئاخافت بێهێز بێدەنگ دەبێ، ئەگەر سامان هات عەقڵ بوەستێ، گەورە هەڵسا بچووك نەجولێ، دەسەلآتدار قامچی بلند کرد هەق و ماف بێ دەنگ بێ،...

ئینجا یەکسانی رەها لە گەردوون و سروشت و ژیانیشدا نیە، جگە لە بیرکاری رووت نەبێت و (بۆ زیاتر بڕوانە تیۆرەکانی نسبی ئانیشتاین). بۆیە (یەکسانی) نە هاتۆتەدی نە دێتەدی، دادگەریە هاتۆتە دی و دێتەوە دیش.

(٩)

رای گشتی الرأي العام Public opinion

گوایە ئەو چەمکە یەکەم جار لەسەر زاری وەزیرێکی لویسی شەشەمی فەرەنسی بەکارهاتووە ، دوایی لە شۆڕشی فەرەنسی ١٧٨٩باوی وەرگرت، بەلاّم دەبێ ئاگادار بین ڕای گشتی مێژووی زۆر کۆنە بە ناوی تر .

سەردەمی ئێستا زیاتر بەو راو بۆچوون و دەنگ و باسە دەووترێ کە باوی دەبێت لەناو زۆرینەی خەلکی وەك راستیەك، بەشێکی تر بە جۆرێکی تری باسایی پێناس دەکەن وەك (قاموس المصطلحات السیاسیة والدستوریة والدولیة) کردوویەتی دەلّێ: ((طریقة تفکر غالبیة أعضاء الجسم الإجتماعي))، بەشێکی تر پێیان وایە: ئەو کۆمەلّە تێروانین و باسانەیە کە لەناو خەلّك بلاّوەو ڕاستیشی نەسەلمێنراوە[1] .

مەرج نیە ئەو ڕاو سەرنجو هەلّوێستانە گوزارش بکرێ یان خەلکی دەری ببڕن هەروەك بەشێك کردوویانە مەرج[2] .

بەلاّم پەیوەستە بەو خەلکە، واتە زیاتر مەسەلەکان سیاسیو کۆمەلاّیەتیو عەقیدەیە، نەك زانستیو فەلسەفیو پسپۆڕی.

لەو سەردەمەی (عەولەمەدا) ڕای گشتی بەڕای ولاّتانی جیهانیش دەوترێ لە بارەی کێشەیەك، ئیتر ئەو ڕایە گشتیە لەسەر هەردوو ئاستی جیهانیو نـاوەخۆیی ڕۆلّێکی گرنگ دەبینی بەتایبەتی لە ولاّتانی تەواو دیمکراسی، بوویتە هۆی گۆڕانی گرنگ تا ڕادەی شۆڕشیش وەك شۆڕشی ئیسلامی ١٩٧٩ز لە ئێران، هەندێ جاریش لە سنووری ڕەسمیش دەپەڕێتەوە وەك ئەو ڕاپەڕینە گشتیانەی لە

---

١ موسوعة علم الاجتماع ل٣٠٦.

٢ سیاسة الحکم- نوستن نی.

دژی شیوعیەتی جیهانی کرا لە نەوەدەکانی سەدەی (۲۰) داینەمۆکانیان لـە ڕای گشتی دەستی پێ دەکرد، هەڵبەتە هەتا جیهان بچووك تر بێتەوە ئەوا ئـەو جـۆرە ڕای گشتیە زیـاتر کارلێـك دەکـا و جیهـانگیری وەردەگـرێ و لـەژێر کاریگـەری دەڤەری کەمتر دەمێنێتەوە، ڕۆڵی سانسۆرە ناوەکیەکانی ئەو دیکتاتۆریانەش کـز دەبێت کە لە بنچینەدابۆ دروست کردنی ڕایەکی گشتی هەڵخەڵەتاوی بـەئارەزووی دەسەڵاتداران ...

هەڵبەتە ڕای گشتی مانای یەکسان بوونی ڕای هەموو تاکـەکان نیـە، چـونکە بەشێك پێیان وایە هەر تاکێك خاوەن ڕایەکە هـەروەك (تیریـس) دەڵـێ ژمـارەی مرۆڤ چەندە ئەوەندە ڕایەش هەیە.. نەخێر مەبەست لە ڕای گشتی بەو ڕایە باوانە دەووترێ کە لە دۆخێکی تایبەتی تێڕوانینـەکانی خـەڵکی تیـادا کـۆ دەبێتـەوە و ڕایەکی باو وەردەگرێ وەك شەپۆل.

ئەو دەروازانەی ڕای گشتی پێ دروست دەبێ دەکەوێتە سەر هێـزی بەرنامـەو ڕێبازو ئەو مدرسەیەی ڕابەرە، هەم دەکەوێتە سەر جـۆری میللەتەکـەش، ئەگـەر ئەو ڕایە لەسەر بنچینەی دۆزو کێشەیەکی زەق بێـت سـاناتر ئـەو ڕایـە دروسـت دەبێت، لەڕاستیدا ساناتر ڕای گـشتی بـۆ فاکتـەرە شـاقوڵیەکان دروسـت دەبـێ، هەرچی فاکتەرە ئاسۆییەکانو هەق و دادگەریەکانە بە زەحمەت تر دروست دەبـێ، بەتایبەتی لـەنێو میللـەتێکی عـەوام، کۆشـشو ئـەرکی زۆری پێویـستە، بـەڵام شاقولیەکان بەسانایی دەورووژێ. سەرنج بدە، (شـڤان پـەروەر) لـەدوای شکـستی شۆڕشی ئەیلول ۱۹۷٥ بە سرودو گۆرانی توانی ڕای گـشتی لـەبارەی کوردایـەتی بورووژێنێتەوە.

لەبارەی دروست بوونی ڕای گشتیش کۆك نین، لە کاتێکا مارکسیەکان پێیـان وایە ئەو جۆرە ڕایە هەردەم ڕای چینی دەسـەڵاتدارە[۱]، واتە لە هەر وڵاتێـك لەهـەر مەملەکەتو هەتا لە لادێیەکیش ڕای خەڵکەکەیو تەبیعاتو هـەڵسو کـەوتیان ڕەنگ دانەوەی شێوازی گەورکانیانە، ئەوەش لـە بـارودۆخی خۆیـدا تـا ڕادەیـەك

[۱] بۆ زیاتر بڕوانە: ۱-مارکس-اعمال کاملە۲-بیان الشیوعی-مارکس-انجلس.

راسته هەروەك لە فەرمووده‌ش هاتووە (الناس علی دين ملـوكهم)، بـەلاّم دەبـیّ تێبینی بکرێت دەڵێ (الناس) واته عەوام نەك (ئومه)٠

هەرچی رۆژئاواشە* پێیـان وایـە رای خـەڵکی لـە هەڵخەڵـەتاوی دایـە، بـە دووبارەکردنەوەو برەودان لە ئامرازەکانی راگەیاندنو وروژانـدنی هەسـتو ئەسـت ئەو را گشتو ویستراوە دروست دەبێت کە لە کۆتاییدا لـە خزمـەتی بەرژەوەنـدی مادی بورجوازیەتە، هـەردوو بۆچـوونی سـەروو (مارکـسی و سـەرمایەداری) تـا رادەیـەك راسـتی تیایـە، بۆیـە هەربەکـە لـە (رارەوەی میکـاڤیلی، تیۆرەکـانی دورکایم، نازیەت، .. تا دەگاتە رایەکانی ئێستا) و زۆری تـر باسـی رای گـشتیان بە هەڵخەڵەتاوی کردووە، میکاڤیلی پێی وایە خەڵکی عەوام عەقڵێکی ئەرشیڤی نیە، تەنیا دوا کاغەز دەخوێنێتەوە و پێی کاریگـەر دەبـێ، نـاتوانی ئێـستا بـە رابردوو ببەسـتێو راسـتیەکان بدۆزێتـەوە، بۆیـە هـەردەم بـە ئاسـانی دەتـوانرێ هەڵخەڵەتەنرێ، هەر هەڵخەڵەتاویشە[1].

(دورکایم)یش لەو بارەیەوە پێی وایە خەڵکی مەیلی ژیـانی مێگـەلیان هەیـە (نزعـة القطيـع)، مەبەسـتی لەوەیـە ئەگـەر هەنـدێکیان (بەتایبـەتی خەڵکـە کاریگەربەکان) شتێك بکەن هەمووی بەدوایدا لاسایی دەکەنەوە، ئەو لە شۆڕشـی فەرەنسی تێبینی کردبوو کـە بـەرەوە دەچـوون پردێکیـان دەشـکاند کـە خۆیـان زەرەرمەند دەبوون، یان بەرەوە بینایان تالاّن و وێران دەکرد[2]..

هتلەریش لە کتێبی (کفاحی) دەڵێت جەماوەر توانـای وەرگرتنـی کەمـەو لـە بیرچوونەوەی زۆرە بۆیە بەشێکی بۆ هەڵبژێرەو هەر بۆی دووبارە بکـەوە تـا بـاوەڕ دەکاو رای گشتی لەسەر دروست دەبێت ئەگەر راستیش نەبێت.

ئامارەکانی ئێـستا ئـەو راسـتیانە زیـاتر دەردەخـا لـەبارەی میللـەت، ئـەو تێڕوانینـــەی ســـەرووی میکـــاڤیلی و دورکـــایم و هتلـــەر.. وەك ئامۆژگـــاری

---

* هەردەم کە دەڵێین رۆژئاوا مەبەست لە سیستەمی سیاسی و ئابووریەکەیتی نەك خەڵکی رۆژئاوا

[1] (امیر، طروحات)- میکاڤیلی.

[2] (مقدمە علم الاجتماع)، إیك دورکاریم.

دەسەڵاتداران بەرامبەر هاووڵاتیان بێت ئەوا نووسینە نوێیەکانیان بەتایبەتی کتێبەکانی (کیسنجر) لەوانەش (دبلوماسیە..)، هەمان دانان بۆ ئەمریکا دەکا وەك دەسەڵاتدارێکی جیهانی و هاووڵاتیانیش دەوڵەتە بچووکەکان بێت.

بەو شێوە رای گشتی رایەکی پیرۆز و پێوانەیی نیە، تا بینای لەسەر بکرێت، هەر بۆیەش زۆرایەتی و دەنگ دان و کۆی دەنگی عەوام مەرج نیە چاکترین تەرازوو بێت، ئەوەش یەکێکە لە سەلبیاتە هەرە بنچینەییەکانی دیمکراسی و هەڵبژاردنیش، بەڵام لە هەمان کاتیشدا مانای وانیە- بەو وەسفەی سەروو - هەموو میللەت هەردەم هەڵخەڵەتاوو بێت، لەبەرامبەر ئەوانە زانایەکی تر دەڵێت: (دەشێ بەشێکی خەلکی هەردەم هەڵخەڵەتابن، دەشێش هەموو خەڵك بۆ ماوەیەك هەڵخەڵەتێ، بەڵام هەرگیز ناشێ هەموو خەلکی هەردەم هەڵخەڵەتێ..)، ئەوەیان راستە ئەوەی هەڵدەخەڵەتێ و لاسایی گەورەکانیان دەکەنەوە خەلکی عەوامە، ئەگینا خەلکی خاوەن مەبادئیو و تێگەیشتوو و بروادار هەڵناخەڵەتێ و رای گشتی ئەویش جیایە، بەو دەروازەش دەچینە ناو **فکری ئیسلامی** لەو بارەیەوە، قورئانی پیرۆز و فەرمودە و فیقهیش باسیان لە عەوام کردووە کە زۆربەیان دژی راستین ﴿وَأَكْثَرُهُمْ لِلْحَقِّ كَارِهُونَ﴾.

وشەی (اعرابی) هەر بەو مانایەی عەوام وگێل هاتووە هەروەك لە :موسوعة المصطلحات علم الاجتماع و سياسة في الفكرالعربي و الاسلامي، الاموال- ابوعبيدالله بن قاسم، احكام سلطانية-ماوردى، صحاح- رازى..هتد وەسف کراوە، لەسەردەمی عوسمانیش وشەی "تورك"یش ئەومانایەی داوە[1].

رای گشتی عەوام سەلبیە، ئیمام عەلی راستەوخۆتر باسی کردووە (العوام.. ينحنون بكل رياح، اذا تجمعوا ذروا و اذا انتشروا نفعوا..)، بەو شێوەیە رای گشتی عەوامی نەفام راستە هەڵخەتاویە، ئیتر ناشێت ئەو جۆرە رایە بکرێتە دەروازەیەك بەرەو دادگەری، هەروەك لە هەندێ تەقەلای بەشێك لە ئیسلامیەکان

[1] بروانە:أ- محاضرات فى النشوء القومية -ساطع الحصرى ب-دراسات فى الحركة الكردية المعاصرية -د عثمان على

بەدی دەکری، لە راستیدا ئەو پۆلە بەشەریە لەسەر ئایین و رەوشتی شـایەکانیانن، رەوە و مێگەلن، بەلاّم کۆمەلگەیەکی رەوشەنبیرو بـاوەڕدارو خـاوەن مـەبادیئو و (سەوابت) خاوەن رایەکی پتەو و کاریگەرو پـیرۆزن، بەداخـەوە زۆربـەی پـسپۆر و فەرهەنگـە بالاّکـانیش لێکیـان جیـا نەکردۆتـەوە، ئـەو دوو جـۆرە رای گـشتیە لەجەوهەردا دوو دنیای زۆر لێك جیان:

یەکـەمیان (واتـە رای گـشتی عـەوام) بـەخێرایی دەگـۆڕێ، پتـەو نیـە، هەلّخەلّەتاویە، نا مەدەنیە، مەعقول نیە، هێز خواری کردوونەوە، بۆ بەرژەوەندیەو لە بەرژەوەندی خۆشیان نیە، لای بەسەرکەوتوانن (الناس اتباع من غلب)[1]ن، ئـا لەو کاتەیە ئەو (نەستەقیە) راستە لە عەرەبی کە وتراوە (الناس بخير ما تباينو، فاذا تساوو هلکوا)[2].. ئەوەش هەر هەمان پێناسـی ئیمـامی عـەلی یـە بـۆ رای گشتی عەوام، لەو پۆلە ئەگەر راستیش بپێکن وەختیە، رایەکانیان پڕ لـە خلـت و خارو ناکۆکیە، عەبەسیە، هەستیە، ئەوەستێتە سەر دەسەلاّتداران، مسەیەرە، پڕە لە دەردی: دەروونـی، گومـان، دوو ڕوویـی، تەقـەزومی.. ﴿وَمَثَـلُ كَلِمَـةٍ خَبِيثَـةٍ كَشَجَرَةٍ خَبِيثَةٍ اجْتُثَّتْ مِنْ فَوْقِ الأَرْضِ مَا لَهَا مِنْ قَرَارٍ﴾.

دووەمیـان: رای ئومـەت، بـە بنـچینە و سـەوابت و راسـتگۆییە، دروسـتی، بژاردەیی، مەبەستی، عەقلی، ڕێکخراو، راستی تەرازووە نەك هێز و بەرژەوەندی، مخەیەرە، بەرهەمداریشە، .. ﴿.. كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِـتٌ وَفَرْعُهَـا فِي السَّمَاءِ، تُؤْتِي أُكُلَهَا كُلَّ حِينٍ..﴾، لـە فکـری ئیسلامیـشدا هـەموو کـەس شایستەی ڕاوێژ نیە، پێویستە بەلایـەن کەمـەوە خـاوەنی: هەلّوێـست، زانیـاری، دلّسۆزی، پسپۆڕ، پێگەیشتن، ئامادەیی، شارەزایی.. بێ.

ئەو دوو رایە دوو فەرهەنگ و دوو دنیاو دوو کەلتوورو دوو ئاین و مەدرەسـەو مەبادیئی فەلسەفە و تێگەیشتنی لێك جیان، ئەنجامەکانیشیان لێـك جیادەبێـت، بۆیە جۆری یەکەم (واتـە رای گـشتی عـەوام) بەهـەزاران نموونـەی کـۆن و نـوێو

[1] معجم الكنوز و الامثال و الحكم.
[2] معجم الكنوز و الامثال و الحكم.

زیندوومان لەبەرچاوە کە چەندە هەڵخەڵەتاویەو بێ ئاگایە، بەشێکی ئەو دەردەش بەشێك لە ڕەوشــەنبیران دەگرێتــەوە، جــار وایــە هــەموو کۆمەڵگــەی جیهــانیش دەگرێتەوە بەتایبەتی لەسەردەمی کۆن زەق ترین نموونە هەموو خەڵکی سەر زەوی پێیان وابوو کە زەوی چەقی گەردوونە کەچی کۆپەرنیکۆس بەتــەنها گــۆتی نــەخێر ،لە وسەردەمەش ئەو ڕاستیە لە ئامارەکــان دەردەکــەوێت لــە ســاڵی ١٩٩٤ لــە ٦٥٪ی قوتابیانی ئامادەیی بەریتانیا ئەیان زانــی کــێ ســەرەك وەزیرانیانــە، لــە ٨٠٪ی ئەمریکیــەکان نــەیان دەزانــی ئــەو یاســایانەی ئــەمریکی لــە بــارەی (ئیجرائاتەکانی دژی تیرۆر) چــەندە دەســتووریە، لــە (٩٠٪)ی خــەڵکی ئــەورووپا نازانن ڕاگەیاندنەکانیان هەموو شتیان بە سەلامەتی بۆ ناگوازنەوە[1]، لە (٩٥٪)ی خەڵکی عێراق نازانن لە چاپ دانی ئەو دراوە (فۆتۆکۆپیە) مانای بــاج وەرگرتنــە لــەدوای ١٩٩٠، بێجگــە لــە کێــشە سیاســی و فکــری و فەلــسەفیەکان و زانستیەکانیش، ڕای گشتی بەو قەبارە یەکلاکەرەوەیە ناکەوێتە سەر ئامرازەکــانی ڕاگەیاندن، کێشەی کورد لە سەردەمی شۆڕشی ئــەیلول وتاشۆڕشــی شــاخیش ڕای گشتی پتەوتر بوو نەك لەدوایی ڕاپەرینو ١٩٩١بەولاوە کــە ئــامرازی ئاسمانیــشی هاتە پاڵ.. بە هەمان شێوەش ڕای گشتی سەردەمی بێ تەکنەلۆجیا و بێ هەواڵی ئوممەتی ئیسلامی ماناو هاوسەنگی خۆی هەبووە. هەر هەڵەیەك لە (ئــەمیر یــان خەلیفە) بینرابایە چەپڵەی بۆ لێنەدەدرا وەك (عــزت ابــراهیم) جێگــری ســەرۆکی عێراق ئەی دەووت گەورەم (ڕوو لە صدام حسین)حاشا تۆ هەڵە ناکەی، هەڵەی تــۆ لە ڕاستی ئێمە چاکترە[2]، بــەڵکو پێبێیان دەووت ڕاســتت دەکەینــەوە، ئــیتر جــار وابووە ڕای ئافرەت ڕاستر بووە لە ڕای خەلیفە و یەکسەریش دانــی پیــا دەهێنــا، ئەو جۆرە ڕای گشتیە سێیەم سەرچاوەی (شەریعەتە) کە بە (ئیجمــاع) نــاوبراوە، تا ئێستاش ئەو (ئەحکامانەی- ڕای گشتی)یش دروست بووە گەورەترین پاڵپشتن بۆ مانەوەی شەریعەت، بەشێکیش لەو شریعەتە(بەهەر هۆیەك) بێت بــە فراوانــی

---

[1] ئەو ئامارانە بەفراوانی بلاوکرانەوە.

[2] بەبۆنەی لە دایك بوونی سەرۆکی عێراقی لە ٢٠٠١/٤/٢٨.

ئەو رایەی لەگەڵ دروست نەکراوە بە خێرایی دەتوانرێ دەستکاری بکرێ، نموونـەی هەردوو جۆرەیە، یەکەمیان کـە رای گـشتی لەگـەڵ دروسـت کـراوە وەك: نوێـژ کردن، مارەکردن، جەژنەکان، گۆشتی بـەراز نـەخواردن، ربێـدە نـەکردن، .. ئـەو بەشە شەریعەتەی رای بۆ دروست کرابێ ئەوا بەبێ بوونی دەوڵـەتی ئیـسلامیش و لە سەردەمی دەوڵەتی عەلمانی ئەو (حرام و حلال)یـەی خـۆی پاراسـتووە، کەچـی دەبینین مانا و ناوەرۆکی جیهاد، سیاسـەتی شـەرعی، حـوکمی ئیـسلامی، بیـت المال..، بـەو جـۆرە رای گـشتی بـۆ دروسـت نـەکراوە بـە خێرایـی لـەناو ریـزی موسڵمانانیان دەرکێشاوە . بـۆ نـوێ کردنـەوە و زیندووکردنـەوەی شـەریعەت و خەلافەت بەتەواوی، ئەوا پێش ئەوەی بزوتنـەوەی ئیـسلامی بـۆ دروسـت بکـەی پێویستە (رای گشتی) بۆ دروست بکرێ نـەگینا بـەنامۆیی بانگـە(دەعـوە)کـەت تەفاعول دەکا لەگەڵ خـەڵکی، رای گـشتیەك بـە بناغـە و تونـد و تـۆڵ بـێ بـۆ ئومەتێك بە خێرایی سەرکەوتوو دەبێ، بۆیە دەبینین لەو سـەردەمەش رای گـشتی ئومەتێکی وەك ئێران ١٩٧٩، .. چەندە جیاوازن لەگەڵ رای گشتی وەك شۆڕشـی فەرەنسا ١٧٨٩ یان هـەتا راپـەڕینی کوردسـتان ١٩٩١، لـە ئێـران ١٨ مـانگ شۆڕش میللی بوو کەچی دام و دەزگا پردیان تێك نـەدا تـەلی کارەبایـان نـەبری، هۆیەکەش ئەوەیە ئەو دوو دینامیکیـەی رای گـشتی شۆڕشـی پـێ دروسـت بـوو جیایە، یەکـەمیان لیبرالیـەو دووەمیـان عەقیـدەی ئیـسلامیە، واتـە یەکـەمیان باشترین دۆخی عەوام و دووەمیان ئومەت، هەر بۆیەش هەرچی تەقەلایەك لەلایەن هەر مەدرەسەو سیستەمێك لە مەبادئیو ئومەتەوە بەرەو عەوامیان ببـات وببێتـە هۆی دارمانی بینای مرۆڤ وکۆمەل گەورەترین دوژمنـی مرۆڤایەتیـە، مەبەسـتی زاڵ بوونە بەسـەر خەڵك و لەرێی نەفام کردنیان ﴿فَاسْتَخَفَّ قَوْمَهُ فَأَطَاعُوهُ﴾، ئەوە بەنج کردنی راستەقینەیە، بێ دەنگ کردنیەتی، ئالێرەدایە وەك ئەنـسرۆپۆلۆجی و فەیلەسوفو فەرهەنگەکانی عەلمانی لە وانە (world book enceclopidia)و (الموسوع العالمیـة) باسیان لە (زۆرایەتی بێ دەنگ- صامت) کردووە کـە هـەردەم گوایە زۆرایەتی میللەت پێك دەهێنن.. نەخێر لـە هـەموو سیـستەمێك وا نیـە،

ئومەتی ئیسلام کۆنابنەوە لەسەر ریسوایی و مل کەچی هـەروەك لـە فـەرمووده هاتووه (لا يجتمع أمتي على الضلالة)، ئینجا (امر بالمعروف و نهی عـن المنكـر) هەیە هەمو بێ دەنگێك بە وەڵام دەهێنێ وەك ئەرکی ئاینی، (هلك قوم مالم يقـل للسيء اسأت و للحسن احسنت)، ئەوانە دینامیکیەتی رای گشتیە لە ئیسلام.. کە هەموو جیهان بەرەو دادگـەری بـەرێ، بـۆ رزگـاری خـەڵکی کوردسـتان لـەو کاروانە ناوێتەو سەختیەی پێویستی بەو جۆرە بینایەی رای گشتیە.

بۆ دروستکردنی رای گشتی جیاوازییەکی بنچینەیی هەیە لەنێوان رای گـشتی کۆمەڵگەیەکی دروست و ڕەوا(ئومـەت) وە کۆمەڵگەیـەکی نـەفام، لـە یەکـەما پێویستی بە گوتارێك هەیە ڕوو لـە عـەقڵ، کەچـی بـۆ دووەم گوتارێـك ڕوو لـە عاتیفەو هەست و نەست، لە یەکەما بیناکردنی لەگەڵ پێویستە لـە ئـی دووەمـا سەرەڕۆییە، بەردەوامی وپتەوی لە یەکەما لە سەر بنـچینەی بـیرو بـڕواو ڕاسـتی دەبێ لە ئی دووەما وەختی و هەڵچوون و لەگەڵ شەپۆلێك رای گـشتیەکە تێـك و پێك دەچێ یان هەر کاریگەری و بەرهەمی نابێ، ئەگـەر بوو‌شـی مـەرج نیـە بـە ئیجابی بێت، لە یەکەما بەهۆی بەرنامەیەکی راست و دروست قووڵ دەبێ لە ئـی دووەما بەهەر ورووژێنەرێکی هەست و نەست بێت جار وایە بـە شـیعرو گـۆرانی و سرودی نیشتمانی دروست دەبێ.

(١٠)

گۆڕان   التغير   Change

مەبەست لێی کۆتـایی هێنـانی وەسـتانە، گـۆڕینی واقعێکـی کلاسـیکی بـۆ واقعیکی تازە، هەڵبەتە گۆڕان سوننەتێکی گەردوونی خواییە ئەوەی نـەگۆڕە لـەو گەردوونە گۆڕانو جولان خۆیتی، تیۆروانینو بۆچوونی جیاجیا گەلێ زۆرە لە بـارەی ئامرازی گۆڕین، نەك لە نێوان تەیارو مەدرەسەکان هەتا لە نێوان یەك مەدرەسـەو تەیار و لایەنیش، کێشەکان دەکرێنە دوو بەشی سەرەکی: فاکتـەرەکانی گـۆڕان و شێوەی گـۆڕان، یەکـەمیان هەڵـدەگرین لەبەشـی (بـیری-فلـسفی) لەبەشـەکانی داهاتووی ئەو فەرهەنگە باسی دەکـەین، ئێـستا تـەنها ئاماژەیـەك بـە بۆچـونە سەرەکیەکان دەکەین لەبارەی چۆنیەتی گۆڕان بەوشیوەیەی خوارەوە:

- مارکسیەکان: پێیان وایە گۆڕان بەگشتی لە سروشتو ژیان بە هۆی نـاکۆکی ناوەکی دێت، لە نێو کۆمەڵگەش ئەو گۆڕانە گوزارش دەبێ بەهۆی فاکتەری ئابووری کۆمەڵ لە ڕێی ناکۆکی چینایەتی.
- مادیەکانی فەرەنسیو بەشێك لە نەتەوەگەریش، پێیان وایـە ژینگـە (بیئـة) سەرچاوەی گۆڕانە.
- هیگل: سەلبیات سەرچاوەی گۆڕانە.
- بەشێك لە دەروون ناسان: هەست بە نوقستان کردن.
- مەدرەسەی فرۆید: جنس.
- نەتەوەگەریەکان: مل ملانێی نەتەوایەتی..
- توینبی: التحدي والاستجابة..

- زۆر ڕای تری جیاجیا..
- فکری ئیسلام: پێی وایە لە کۆتایی مرۆڤ خۆی لـەو گۆڕانـە بەرپرسـیارە چ بەرەو سەلبی یان بەرەو ئیجابی نەك فاکتەری دەرەکیو ئابووریو جـنسو..
﴿إِنَّ اللهَ لاَ يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنفُسِهِمْ﴾.
زۆر ڕاوبۆچونی تریش هەیە، ..

دووەمیش: لە بارەی وەڵامی ئەو پرسیارە ئاخۆ دەبێ گۆڕان لەسـەرخۆ بێـت و پلە بە پلە یان بە توووند و تیژی و ناکـاو بـازدان، .. دابەشـبونێکی سەرانـسەری هەیــە.. هــەر لــە مارکـــسیەکانەوە خۆیــەخۆ و مدرســـەکانی تــر تــا دەگاتــە ئیسلامیەکانیش خۆیەخۆ، مارکسیەکان لە فەلسەفەو سروشتدا کێشەیان کـەمترە بەڵام لە بارەی گۆڕانی کۆمەڵایەتی لێك جیابووینەوە بۆ سێ بەشی سەرەکی:
أ-ئەوانەی پێیـان وابـوو ســەرمایەداری (کـە وێـستگەی ئێـستای کۆمەڵگەیـە) بەهێواشیو لەرێی هەڵبژاردنو دیمکراسـیو ئـازادی ڕاوبۆچـوون دەگـۆڕێ پێیـان دەووتن (ئیسلاحیەکان کە بریتی بوون لـە سوشـیال دیمکراسـەکان لـە دوایـدا لـە مارکـــسیەت بەتـــەواوی جیابوونـــەوە وەك مەدرەســـەیەك، هــەروەها ئـــۆرۆ شیوعیەکانیش)، بۆیە ئیسلاحی لە مارکسیەت توومەت بووە، ب- ئـەو بەشـەی پێشیان وابووە سەرمایەداری تەنیا بەتووند و تیژی و شۆڕش دەگۆڕێ ئـەوا چـەپە نوێیەکان بووینە، بە ڕێکخراوە تونـدەکانی وەك (ألويـة الحمـراء، بـادر مـاینهۆڤ، عمل الالماني، جيش الثوري الياباني، باكۆنييەكان..- هەروەها لە وڵاتی خۆشمـان هەریەکە لە (کۆمەڵەی دیوی کوردستانی ئێرەو ئەو دیوو، pkk..) تـا ڕاددەیـەك تەیاری ماوی لە دەولەتی چین وئەلبانیاش هەمان ڕایان هەبوو ج- بەشـی سـێیەم حزبی شیوعی و وڵاتانی سوشیالیستی بووینە هـەردوو ڕێگایـان پـەیرەو دەکـرد، ئیتر ئەو کێشەیە تەواو بەدەقەکانی مارکس چارەسەر نـەدەبوو بـە هۆیـەوە هـەر ژمارەو تەیار زیادێ دەکرد، بـەپێ ی دوا فەرهـەنگی سـوڤیەتی زیـاتر لـە ٢٠٠ زاراوەی تۆمەت تۆمارکرابوو بۆ ناوەخۆ..

لـەنێو رابـوونی ئیـسلامیش ئـەو کێـشە هەیـە: ئـاخۆ گـۆڕان و گێڕانـەوەو پیادەکردنی شەریعەت بەکام شێوە دەبێت؟ بە نەرمیو هێواشی و پلـە بـە پلـەیی یان بە شۆڕش؟ یان بە هەردوکیان؟ واتە کۆمەڵگە بە چ ئامرازێك دەگۆڕێت؟ سـێ وەلامیان هەیەو سێ بەشیشی لێ دروست بووە، بەو شێوەیە:

أ- تەیاری (برایان) پێیان وایە ئەو گۆڕانە تەنیا بە ئاشتیو گوتاری سیاسـیو بەرنامەی راسته رێ کردنی چاکسازی و لە کۆتاییدا چاکردنی کۆمەڵ لە رێی تاك وەك هاوکێشە ئیسلاحیەکەی ئەدەوی (تغیر و اصلاح: من فرد ← مجتمـع) کـە لـە سەرەتای سەدەی بیـستەم ئـەو گەشـتەیان بەرێوەیـە تـا ئێـستا نموونەیـەکی بـە مورتاحی نیە ب-بەشی دووەم پێی وایە ئەو گۆڕان و ئامانجە نایەتەدی تەنیا بـە جیهادو توونـدو تیـژیو شـۆڕش نـەبێ، لـە کۆتاییـدا لـە چـاکردنی کۆمەڵگـەو دەسەلات دەست پـێ دەکـا، واتـە یەکـەم جـار دەسـەلات ئینجـا چـاکردن، وەك هاوکێشەکەی (مەودودی) گۆڕان: (من مجتمع ← فرد)، پێچەوانەی هاوکێـشەکەی (ئەدەوی)یە.

هاوکێـشەکەی (مـەودودی) ئیـستلە زیـاتر لـە تـەیاری (ئەلقاعیـدە) خـۆی دەنوێنێت و باڵە ئیسلامیە توندەکانی تـری وەك (جەماعـەی) جـەزائر، میـسر، کۆمەڵەی (هجرەو تەکفیر)و.. دەگرێتەوە، هەریەکە بەلگەی عـەقلی و نەقلی خۆی هەیەو هەبووە، ئەو دۆخـە تـا سـاڵانی (٨٠)ی سـەدەی (٢٠) دوای تەقینـەوەی شۆڕشی ئیسلامی ١٩٧٩لە ئێران و ئەفغانستان ١٩٨٠بەشی سـێیەمیش سـەری هەڵدا، (راستتر بڵێین لەسەر دەستی بەشی سێیەم رابوونی ئیـسلامی تەقیتـەوە)، ئەویش کۆی هەردوو ئەزموونی پێشوو، هـەردوو هاوکێـشەیە (گـۆڕین: فـرد ⇄ مجتمع)، واتە بەهەردوو رێگە گـۆڕان دەبێـت، هـەم بەرێگـەی شـۆڕشو جیهـادو راپەڕین، هەم لە رێگەی ئاشتیو ژیانی سیاسیو دیموکراسی.. بەپێی بـارودۆخو زەمانو زەمینو مەرجەکانی خوودیو بابەتی.. تا ئێـستاش ئەو سێ بەشـە لـەناو رابوونی ئیسلامی واقعی بزوتنەوە ئیسلامیەکان پێك دەهێنن، ئەو بەشـەی دوای

زیاتر حسابی بۆ دەکرێو بەخێرایی نموونـەی پـێ دروسـت بـووەو لەگەشـەکردنە، پاساوەکانیان رەگ و ریشەیەکی عەقلی و نەقلیو مێژووییو فەلسەفیو واقعـیو هەتا (فطـری)و سروشتیشی بەهێزترە، هەر لە گەردوونیش دەبینین گۆڕانەکان یەك لایەنی نیە تەنیا هێواش و پلە بە پلە هەم هەمووش توونتوتیژ نیە، شان بە شانی یەك هەن، هەروەك گۆڕانە هێواشـەکان، دائیمـەکان باوەکـانن لـە هـەمان کاتـدا (شۆڕشی سروشتی، سۆپرنوڤا، گەردەلول، لافاو، برکـان، تاڤگـەکان، ..) گۆڕانـە توندەکان پێك دێنن، رەنگە رەوتـی رووبارێـك زۆر وێـچووی مێـژووی کۆمـەڵ و میللەتان پیشان بدا، چۆن لەسەرخۆ دێت و دەڕوا لەناکاو وەردەچـەرخێ و دەبێتـە تاڤگە، ناواش مێژووی کۆمەڵ پڕیەتی لە وەچەرخان و وەرگـەڕان و شـۆڕش شـان بەشانی گۆڕانی هێواش، بۆیە هەردوو سەرچاوە بەجیاجیا و پێکەوەش سەرچـاوەی رەسەنی گۆڕانن هەم لە سروشتو هەم لە کۆمەڵیش و لە پۆلەکانی تری ژیانیش .

هەروەك لە ئەزموونی شیوعیەت و لە ئەزموونی .رایان نموونەیەك نەبینرا بـە خۆشیو هەقو دادگەری گۆڕانی بنەڕەتی لە دەسەلات بکرێت ناواش هەم مێژوو و هەم واقیعیش زۆر بە دەگمەن نموونەی دەست ناکەوێ کە ناهەق ملی کەچ کردبـێ بۆ هـەق و گۆڕابێـت، زۆردارو نادادگـەری گۆڕابێـت بـۆ دادگـەری.. بەخۆشـی و ناشتیانە، لـە کۆنـەوەش (ئەرسـتۆ) تێبینیـەکی وردی بـەجێ هێـشتووە، دەڵـێ (تەشریع) سەرچاوەیەکی گرنگی گۆڕانە، هەڵبەتـە تەشـریعیش واتـە حکومـەت، حکومەت نەبێ نـاتوانێ ئـەو (شـەریعەتە) پیـادە بکـاو کۆمـەڵ بگـۆڕێ، بۆیـە هاوکێشەکەی (ئەدەوی) بەنوقستانی دەمێنێتەوە لە کۆمەڵگەیەکی دابەش بـووی نادادگەری، هەروەکو (ابن طق طقی)یش لـە (الفخـری في اداب الـسلطانیة) وت و وێژی لەسەر گەلالەیەك کردووە کتو مت ئەو گەلالـەی (برایـان)و هاوکێـشەکەی (ئەدەویە)، گەلالەکەش ئەوەیە: وا باوو بوو گوایە(ئەگەر سیاسەتی دەروونی تـاك چاك بوو خێزانەکەش چا دەبێ، ئەگەر خێزانیش چا بوو دێیەکەش چـا دەبـی، تـا شارو ولاتەکەش بەو زنجیرەیە چا دەبێت)، ئەو دەڵێ نەخێر، مادام دەزگـای حـوکم

چا نەکرێت نموونەی بەو هەموو دەروون پاکانە هێناوەتەوە کە لە ژێـر حـوکمێکی خراپ بووینە.. واتە (گۆڕان: لە بنکە بۆ ← سەروو) بە تەنها ئامانجەکە ناهێنێتە دی.. هەر چەندە گۆڕانی پلە بە پلەو هێواشی ئەسڵەنەك گۆڕانی تونـد هەرچـەندە یاساشە بەڵام ناچاریشە، تا یەکەم مەودای تیا مابێت نابێت پەنا ببرێتە بەر دووەم.

ئەو ماددەیەش زیاتر بەندە بەدوو چـەمکی تـر (شـۆڕش)و (ئیـسلاح) لەهـەر یەکەیان بە جیاجیا وەك چەمك باس دەکەین.

(١١)

شۆڕش الثورة revolution

شۆڕشیش هـەر بەشـێکەلە گـۆڕان، بـەو گۆڕانکاریـە ڕیـشەیی‌و چـۆنایەتیە دەووتریٚ کە لە بوارەکانی ژیان یان لە یەکیٚ لە بوارە گرنگـەکان دەکـریٚ، مانـای گۆڕینی واقیعێکە بە واقیعێکی تـەواو جیـا، یـان وەك (دائـرة المعـارف العالميـة) پێناسی کردووە بریتیە لە: گۆڕینی ریشەیی لە بناغەکانی کۆمەڵ، هەندیٚ جار بە (مانایی) باسی شۆڕشی رەوشەنبیری یان شۆڕشی تەکنەلۆجی یان کشتوکاڵی‌و یان ئاسمانی دەکریٚ، مەبەستی بازدان و وەرچـەرخان و پانتایـەکی فراوانـە لـەگۆڕین، هەروەهاش جار وایە واقعێك (جا کۆمـەڵایەتی‌و سیاسی بێت چ ئیداری‌و دەزگایی بێت یان زانستی و چاکـسازی بێـت) گۆڕانکاریـەکی زۆری پێویـستەو کەلەکـەی کردووە، دەڵێن ئەوە ناگۆڕێـت شۆڕشـێکی دەویٚ.. واتـە شـۆڕش گـۆڕانێکی بـە تەوژمی زیاترە، بریتی دەبیٚ لە: تەقاندنەوەی ئەو گۆڕانە چـەندایەتیانەی کەلەکـە بووە بۆ چۆنایەتی، لە پلەپلەیی بۆ بازدان، لە سنورێکی دیاری کراو و یەك لایەنی بۆ فراوانی هەمە لایەنی، لە ئاساییەوە بۆ ناکاو.٠

لەرووی یاساییەوە شۆڕش مانایەکی نێوانی ئینقلاب و یاخی بوون وەردەگـریٚ، ئەگەر مەرجەکانی تەواو بـسازیٚ.

ئەو ناوانەی سەرووش هەمووی لە شۆڕشی سیاسـی وەرگـیراوە کـە میللـەتان بەرپای دەکەن لە دژی دەسەڵاتدارانی ستەمکار، بۆیە لە پێناسی شۆڕشی سیاسی زیادەیەکی دەویٚ بۆ پێناسەکەی سەروو ئەویش (ئایدیۆلۆژیایە) بۆ گیان پیٚ دانـی شۆڕش ئەگینا تەنها دەبێتە راپەڕینێك یان هەڵچونێکی جەماوەری نـەك شـۆڕش،

دیاره هەریەکە لە: ماناو پێناسی، فاکتەری هەڵگیرسانی، ئامانجەکانی شۆڕش..، مـــشتومڕی زۆر هـــەڵگرتووەو هەڵـــدەگرێ، وەك لـــە پێناســـە جیاجیاکـــانی دەردەکەوێ، وا گرنگترینیان لـێ هەڵدەبژێرین:

پـێناســـەکان:

- لە فەرهەنگی حزبی بـەعس (ئیـنقلاب) ڕۆڵـی شۆڕشـی دەبینـیو (حزبـی ئینقلاب)ی بە پێویستیەکی مانو نەمان دەزانی.[١]
- قاموس مصطلحات السیاسیة الدولیة (سموح فوق العادة): پێناسی یاسایی کردووەو دەڵێ: (شۆڕش ئەوەیە کە گۆڕینێکی ڕیشەییە بە ئامرازێـك بـەدەر لە دەسەڵاتی دەستوری لائەنجام دەدرێ). ئەو پێناسە بۆ زۆربـەی فەرهەنگـە ڕەسمیەکان دەگەڕێتەوە.
- مارکس: شۆڕش بریتیە لە گۆڕینی پەیوەندیەکانی بەرهەم هێنان*.
- بەشێکیش پێیان وایە هەردەم شۆڕش دادگەریە لـە دژی چەوسـانەوە، دوای ئەویش دەبتە چەوسێنەر بەڵام پرۆسەکە لە کۆتاییدا جیهان بـەرەو دادگـەری رادەکێشێت (لەوانە: برۆدۆن، کرۆبونکین، ..).
- باکۆنین: بەهەمو تەقەلایەکی توندانەی گـۆڕینی دەســەڵاتی وتــووە شـۆڕش، هەروەها هەر لە کتێبی (مبادیء الثورة) هەموو گـۆڕینێکی واقـعو یـاخی بوون بەچاکە زانیوەو مەبدەئێکی بەناوبانگی هەیە کە دەڵێـت: (تحطیم کـل ماهو قائم خیر).
- موسوعة السیاسة-ب١ ل٨٧٠: پێی وایە ئاسینەوەی شۆڕشی کۆمەڵایەتیو جیاوازیەکانی لەگەڵ شۆڕش زانستیو کەلتووریو ئابووری ئەوەیە یەکەمیان تووندوتیژو ناکاویە، هەرچی دووەمە هێمنو لەسەرخۆیە.

---

١ بڕوانە: -١- تعریفات ببعض مصطلحات- مادة: انقلاب، ٢- اقوال میشیل عفلق.

* پاش کەمێکی تریاسی ئەو گۆرانەی پەیوەندی بەرهەم هینان دەکەین چۆن شۆڕشیش دەخرلقینی.

- بەشی هەرە زۆری زاناو فەیلەسوفەکانی رۆژئاواو ئەو رۆژهەلاّتیانـەی لـەژێر کاریگەری ئەوانن شۆڕش تەنها بە مانـای پێویـستیەکانی ئـابووری پێنـاس دەکەن‌و مانای دەدەنێ ئەگینا بە شۆڕش بێعەقلّی دەزانن.
- **سۆرکیێن (١٩٤٧)**: شۆڕش هەرگیز پالّنەرەکـەی ئابووریـە بـەلاّم جاروایـە بەرگی ئاینی یان نەتەوەیی یان نەژادی لەبەر دەکا.
- **لیبرالّ دیکراسەکان**: لـەباش تـرین دۆخـی هەلّوێـستیان پێیـان وایـە ئـەو گۆڕانکاریانە تـەنها لـەو دۆخانـە مانـای شـۆڕش وەردەگـرێ کـە گـۆڕینی دیکتاتۆری و تاك ڕەویە بۆ دەسەلاّتێکی دیکراسی.
- **فەرهـەنگی ئۆکـسفۆرد (oxford a.l p٢٠٠٠)**: بەشـە ئینگلیزیەکـەی، تەنها مەرجی توندوتیژی دژی دەســـەلاّت داوەتە گۆڕانێك تا ناوی شۆڕشی لـێ بنرێ.
- **دائرة المعارف العالمیة**: شۆڕش گۆڕانێکی ڕیشەییە لە بناغەکانی کۆمەلّ.
- بەشێکی تر شۆڕش بەگشتی بـەجم و جـۆلّێکی شـێتانە و (نامـەنتیقی ونـا معقول) لەقەلەم دەدەن (لەوانە: **نیتچە**، **گۆستان لوبون**، ..)، ئەوانە زیاتر لە سۆنگەی کۆمەلّگەیەکی مەدەنی دیموکراسی‌یەوە ئەو ڕایـە موتلەقـەیان بـۆ دروست بووە.
- بەشێکی تر بەدۆخی (لا شعوری-بێ هۆشمەندی)و هەتا بە (بەربەر)یـش لـە قەلّەم دەدەن.
- **پرۆتوکولات حکماء صهیون**: الثورة لیست اکثر من نباح کلب علی فیل [١].
- **مالرۆ**: هـەر شۆڕشـێك ئـابووری نـەبێت (ثـورة بـلا سـبب)ە یـان (ثـورة لا عقلانیـة)یە، شۆڕش نەخلاقی‌و ئایینی‌و مـەبادینی‌و عەقیـدەیی‌و مانایـەك نابەخشێ. - لەڕاستیدا زۆربەی ئەو زاراوە کوردیانەی لە بەرامبەر ئەو زاراوە نوێیانە هەلّبژێردراوە لەڕوانگەیەکی ناوا هاتووە، سەرنج بـدە بـۆ سیاسـەت

١ بروانە: پرۆتۆکۆلی (١٩)

(رامیاری) یان بەرامبەر داناوە مانای (فێڵباز)، ئەوەش زیاتر ماناسیاسەکەی میکاڤیلی دەگرێتەوە نەك هەموو سیاسەت، هەروەها (شۆڕش)یش وەك لە (فەرهەنگی کوردستان) هاتووە لە بنەچەدا بەمانای پشێوی و یاخی بوون هاتووە وەك فارسیەکە، واتە زاراوەو چەمکی شۆڕش لە زمانەوانی کوردی بە ڕوانگەیەکی لیبرالی هاتووە کە لە خزمەت قۆناغی ڕزگاری کورد نیە. هەر بۆیەش لە فارسی (ئینقلاب) بە مانای شۆڕش هاتووە، بۆیە لەو تەقەلایەماندا پێویستی بە دەستکاری کردنەوەیەکی فراوان تر دەکا لە بەشەکانی داهاتوو .

لە ڕوانگەی مەدرەسەکان:

لە ڕوانگەی مارکسیەوە شۆڕش زادەی سەردەمێکی دیاری کراوی گەشەی کۆمەلگەیە، لەگەڵ هاتنی مرۆڤەوە نەبووە و لە سەردەمێکی تریش نامێنێ، بەڵکو بەندە بە قۆناغێکی مێژوویی کە چینایەتی لێ پەیدا بووە، لەگەڵ ئەوەشدا مەدرەسەی مارکسی گرنگیەکی یەکجار زۆری پێداوە، لە نامۆژگاریەکی بەناوبانگی (مارکس) بۆ شیوعیەکان دەڵێ: ئێوە شۆڕشگێڕ بن چاکساز مەبن[١]، ئەوان هەموو گۆڕانکاریەکی بە ئیجابی دەزانن تا ئەو رادەیە وەك (باکۆنین) لە بنەما بەناوبانگەی وتوویەتی: (هەموو گۆڕان و وێرانکردنێك پێشکەوتنە)[٢]، بۆیە شۆڕش یەکێکە لە کۆڵەگەکانی فەلسەفەی مارکسیەت، زۆر بە توندیش بەندی کردووە بە (مل ملانێ ی چینایەتی)، واتە تەنیا شۆڕشی چینایەتی بە شۆڕش دەزانی، شۆڕشەکانی نەتەوایەتیو نەژادیو ئاینیو ئایدیۆلۆژی.. یان بە شۆڕش نازانی یان بەسەرخان و دیوێکی تری هۆیەکی شاردراوەی مل ملانێی چینایەتی دەزانێ، هەر بۆیەش ڕاپەڕینو ئینقلابو بزوتنەوە میللیەکانی بەووردی لە شۆڕش جیاکردۆتەوەو مەرجی تۆکمەی بۆ سەرکەوتنی شۆڕش داناوە .

---

[١] مارکس- اعمال کاملە.
[٢] مبادیء الثورة.

کە بریتیە لە:

١- حزبی پێشڕەو.

٢- بەرەیەك.

٣- هێزی چەکدار.[1]

هەر بـەڕای مـارکس هەڵگیرسـان و داینەمۆکەشـی بـەو وێـستگانە دەڕوات: هێزەکانی بەرهەم هێنان (ئامراز+مرۆڤ) لەگەڵ پەیوەندیەکانی بەرهەم هێنان (کـە بریتیە لەو پەیوەندیە جیاجیانەی نێوان کۆمـەڵ لـە ئـەنجامی پێویـستی بەرهـەم هێنان پەیدا دەبێ)، لە ناکۆکی دان، لە کاتێکا وەك یاسا هێـزی بەرهـەم هێنـان گەشە دەکا، پەیوەندیەکانیشی ڕێگریەتی، تا دەگاتە رادەیـەك (ئـەو خالـە پێـی دەووتـرێ critied) گەشـەکە دەوەسـتێنێ، بـەو شـێوەیە ئـەو پەیوەندیـەی بەرهەم هێنانی کلاسیکی بەناچاری دەتـەقێ و بەتونـدی ژێرخانەکـەی دەگـۆڕێ و دەبتە شۆڕشێکی کۆمەڵایـەتی سەرتاسـەری تیایـدا پەیوەندیـەکانی سـەرخانیش بـەدوا دەگـۆڕێ لـە زانـستو سیاسـەتو ئایـدیۆلۆژیاو فەلـسەفەو سیـستەمی کۆمەڵایەتی و.. هەرە دوایەکەی ئاینیشە دەگۆڕێ[2]، بەهەمان شێوە جارێکی تـر دۆخەکە دووبارە دەبێتەوە و قۆناغێکی نوێی کۆمەڵایەتی دێتە پێش، لەسەر ئەو بنچینە.. بە بۆچونی مارکسیەت مێژوو هـەم (٥) جـۆرە شـۆڕش سەرتاسـەری و هەم پێنج قۆنـاغیش بـەخۆوە بینیـوە: (مەشـاعی، بەندایـەتی، دەرەبەگایـەتی، سەرمایەداری، سۆشیالیستی، ..) واتە پێنج جۆرە ئاینیشی بە خۆیەوە بینیوە ٠

زۆر زانای تریش ڕایان وایە هەر قۆناغێك بەندە بە شۆڕش وەك (کوردن چایلد) دەڵێ: گۆڕان لە دڕندایەتی بۆ بەربەری شـۆڕش بـووە، لەبەربەریـەوە بـۆ مـەدەنی دیسان شۆڕشێکی تر بووە، پێی وابوو ئەو شۆڕشەش (دۆزینەوەی نووسـین) بـووە،

[1] بۆ زیاتر سەرنج بدە (مؤلفات-مارتسی تۆنگ).- یەکێتی نیشتمانی کوردستان لە سالی ١٩٧٥ لەسەر ئەو بنچینەیە دروست بووە

[2] ئەو نموونە زۆربەی سەرانی شیوعیەت (مارکس، ئەنجلس، لینین، ترۆتسکی، بلینحانۆف، ستالین، ماو، کیم ئیل سونگ، جۆرج پۆلیتزر،.. ئەقلیان کردووە).

بەشێکی تر دۆزینەوەی ناگر بە شۆڕشی شارستانی لە قەلەم دەدەن..هتد.

بەروانگەیەکی مارکسی گوایە ئێستاش کە قۆناغی سەرمایەداریە ئەوا شۆڕشێکی پرۆلیتاریا سەرتاسەری بەرێوەیە بۆ گواستنەوەی بەرەو سوشیالیزمی و شیوعیەت، ئەو پرۆسەیە (حتمیة التأریخیة)ی پێ دەووترێ، دروشمی (ئەی کرێکارانی جیهان یەکگرن)یش لەو شۆڕشە سەرتاسەریە هاتووە، بۆیە نابێت هەم شۆڕش لەیەك ولات بکرێت هەم لە ولاتانی دواکەوتووش دەست پێ بکا، (کەچی ئەوەیان سەرەتای قەیرانی مارکس بوو دەرنەچوو)، شۆڕشی مارکسی لەیەك ولاتیش دەستی پێ کردو (ترۆتسکی) زۆر بە توندی دژی ئەو دیاردەیە وەستاو لەگەلّ (ستالین) کەوتنە کێشەو تیۆری شۆڕش بەردەوامی[1] دارشت و دوای تیرۆر کرا لە لایەن لایەنگرانی ستالین.

کەواتە بەروانگەی مارکس شۆڕش ناکەوێتە سەر قەبارەی جەماوەر و هۆیەکانیو گۆڕانی واقعو بنکەو لوتکە.. بەلکو دەکەوێتە سەر ئەنجام: ئاخۆ پەیوەندی بەرهەم گۆڕاوە یان نا.. بۆیە ناچار ناوی شۆڕشی فەرەنسی ۱۷۸۹ز بە شۆڕشی بورجوازی لە دژی دەرەبەگو ناوی شۆڕشی ئیسلامی ئێران ۱۹۷۹ بە هەلّچوونێکی کۆمەلاّیەتی، شۆڕشی ئیسلامی (محمد د.خ) بەگۆڕینی کۆیلایەتی بۆ دەرەبەگایەتی.. ئیتر لەسەر ئەو بنچینە (واتایە) دەگەنە زۆر ئەنجامی شازی تر.

هەرچی مەدرەسەی لیبرالیزمە هەم لە بنەچەو هەم لە باری ئێستای رۆژئاواش کەمتر مانای شۆڕش دەچێتە ناو فەرهەنگیان، هەر مانای لیبرالّی ئێستا بە پێچەوانەی کۆن زیاتر نزیك ترە لە (محافظ) نەك لە (رادیکالّ)، بۆیە فەلسەفەی لیبرالّ لەسەر ئەنتی شۆڕش بینا کراوە، هەر بۆیەش ئێستا وا زیاتر ئامادەکاری یاسایی و فکری و شارستانی بۆ چەمکی شۆڕش دەکرێ وەك تاوان و تیرۆر، زۆربەشیان شۆڕش بە تێکدانو گۆڕانکاری سەلبی لە قەلّەم دەدەن، (بیرك) وەختی خۆی گوتویەتی: گۆڕانەکان لە رێی پێویستی کۆمەلّ بێت نەك شۆڕش، هەتا

[1] بۆ زیاتر بروانە (الثورة الدائمة- تروتسکی).

شۆڕشی بۆ گۆڕینی دەسەڵاتیش بێت پێی وایە (گەشەکردنێکی ناسروشتیە).

ئەو راو بۆ چـوونە لـەو سـەردەمەی تـاك جەمـسەری (ئـەمریکی) زۆر بـاوی وەرگرتووە گەیشتۆتە پێناسی دەستووریش، توانیویانـە بیکەنـە گوتـاری سیاسـی زۆربەی دەسەڵاتدارانی دیکتاتۆری و هەموو ئەوانەی لە گۆڕانکاریو پێشکەوتنو شۆڕشو راستی دەترسـن، ئەوانـەی دەیانـەوێ بـێ دەنگـیو مـەیین و ڕەوەیـیو مەبدەئی (بخۆ و بژی، بیکەو بیرمەکەوە) پەیرەو بکـرێ، ئـەو پێناسـانەی ئیـستا تاوتۆ دەکرێ لەبارەی یاسای تیرۆر زۆربەی بەلای ئەوە دەچێ کە شۆڕش تاوان بـار بکات بە گشتی .

هەموو ئەوانە وبە پرۆتۆکۆلەکانی زایۆنی و تیۆرە نوێیـەکانی (مـل ملانـێی شارستانی-هندگتۆن)، (کۆتـای مێـژوو-فۆکویامـا) (سـەرکەوتنی بـێ جـەنگ-نیکسۆن) (دبلوماسیە-کیسنجر).. مەبادینی لیبرالیەتن لە ژێر رۆشـنایی ئـەوەدا نووسەران و سیاسەتمەدارانی جیهانی سێیەمی شکست خـواردوو گۆتـەی وەك : سەردەمی ئایدیۆلۆجیا جەنگ و شۆڕش نەماوە، یان بـە (فتنـە)* ئـاوی دەبـەن، دەڵێن (سەردەمی دیالۆگە) (گەچی لە هەموو کات زیاتر وا سـەردەمی جـەنگ و سـەردەمی یاسـای جەنگەڵـستانە).. هـەموو ئەوانـە زادەی فەلـسەفەی لیـبراڵ دیمکراسی رۆژئاوایە.

لە راستیدا ئەو دوو بۆچوونە نیمچە پێچەوانەیەی لیبراڵی و شیوعی بۆ شۆڕش رووبەڕووی زۆر پرسیاری بێ وەڵام دەبێتەوە، یەکەم لـە بـارەی شـیوعیەت: ئایـا ئێستاو لە قووڵایی مێژووش یەك نموونە هەیە لە شۆڕش بە پێـی ئـەو وەسـفانەی مارکسیەت ڕوویدا بێ؟ کوا تەنیا (٥) شۆڕش سەرتاسەریەکە؟ ئـەی شۆڕشـەکانی شوعیەتیش کە دەسەڵاتیان پێ وەرگرتووە پێشی ڕووخان زۆربەی لە ڕێی رزگـاری

---

* هەندێ زانای ئیسلامیش بەشدارە لەو هەڵمەتە لەوانە زانایانی سەر بەدەسەڵاتدارەکان (کە بە وعاظ السلاطین ناو دەبرێن) وەك ئەزهەر هەندی بەشی وەزارەتە ئەوقافەکان و هەندێ زانای سەلەفی کەنداویش ،کەدرێژکراوەی ڕێکەوتنی کۆنی نێوان محمد کوری عبدالوهاب و محمد کوری ئال سعود .

نیشتمانیو چـەکداریو یـاخی بوونـەوە نـەبووە؟ کامیـان لـەناو کارگـە دەسـتی پێکردووە؟

خۆ ئەگەر ئەو یاسایەی مارکس ڕاست بوایە دەبوایە شۆڕشی یەکـەم جـار لـە وڵاتە پیشەسازیەکانی ئـەمریکاو بـەریتانیاو فەڕەنـساو یابـان.. بکرابایـە.. کـە شۆڕشـیش گڵپـەی گـرت نابوایـە بوەسـتایە سەرانـسەری جیهـانی بگرتایـە وەك (ترۆتسکی- لە- ثـورة الدائمـة) بانگێـشەی بـۆ کردبـوو.. لـە ڕاسـتیدا ئـەوەی ترۆتسکی مارکسیانەی ڕەسەن بوو .

زۆر پرسیاری تری فەلسەفیو کۆمەڵایەتی و سیاسی و واقعی تریش هەیە..

لە بارەی بۆچوونەکانی لیبرالیەتیشەوە، ئاخۆ چۆن بەخۆشی هـەق وەرگـیراوە؟ کەی دیالۆگو پاڕانەوە لەگەڵ ئاگرو ئاسنو کیمیاوی کراوە؟ کـەی ئیمپریـالیزم و داگیرکەران و ماف خۆران خاکیان بەخۆشیو ڕەوشـتیانە بـەجێ هێـشتووە؟ کـەی لایەنی شەڕی نادەمیزادێکی سەلبی بە خۆشی کـپ کرایتـەوە؟ کـەی میللـەتێك بەدیاری سەربەخۆیی بۆ هاتووە؟ کەی دیالۆگ لە نێـوان دڕەنـدەو نێـچیر بوویتـە ڕزگار بوون؟.. مەگەر تەنیا بەو شێوەی کە دڕندەکە دیاری دەکاو دیـالۆك لەسـەر ئەوە بکەن کە ئاخۆ چۆنی بخوا، بەبرژاوی یان بەکوڵاوی، بەڕاوەڕاو یـان بەخۆشـی، بە خنکاوی یان بەکوژراوی، بە هێمنی یان بە توونـد و تیژ، بـە دیمکراسـیانە یـان بەدیکتاتۆریانە...، جا ئەو بنەمایەی ئاشتی مەسیحی (ئەگـەر شـەقێکیان لـەولا ڕوومەتەدا لا ڕوومەتەکەی ترت بۆ وەرگێڕە) ئەوە خەیاڵیە، ئەك ڕۆژهەڵاتی هـەر ڕۆژئاوایە ئەوەویو کیمیاویو نوێترین چـەك لـە جیهـان بـەکارهێناوەو پێـشڕەوی جەنگ بووینەو خەڵکیان چەوساندۆتەوە.

جا ئەوبنەمایەش ئەگەر دابڕنی لە واقعی ئێستا یان بەپیرۆزیەوە سـەیری بکەی لە ڕووی ئەنسرۆپۆلۆجیو دەروون ناسیشەوە دەبینی لە هـەرە چـاکیدا تـەنها بـۆ بەشێکی کەم ڕاستە، ئەوانەی کە ڕەوشـتیان بـەرزە، ئـەگینا ئەگـەر بەدڕەوشـت شەقێکی لێدای بێ بەرگری ئەوجارە بەقامچی لێـت دەدا، وەك وادەبیـنین ئێـستا

لەهەمو كات زیاتر سەردەمی شەڕو شۆڕو هێزو چەوساندنەوەو چەند تـەرازوویی‌و ڕەگەزپەرستی و.. لە ڕاستیدا ئەو ولاتانەی هێزدارن هەرەشەیان لەسەر كەم تـرە، لە وەزیری بەرگری ژاپۆنیان پرسی ئەگەر بۆمبی ناووكیتان هەبوایە لەكاتی بۆمبـا باران كردنی هیرۆشیما ئاخۆ ئیوەش پێی لە ئەمەریكاتـــان دەداوە؟ لـە وەڵامـدا وتی ئەگەر ئەوجۆرە بۆمبایەمان هەبوایە هـەر لـە ئـەوەڵیڕا ئـەمریكا ئەیـدەوێرا لێمان بدا!!

لە ڕوانگەی ئیسلامیش دابەشیەك هەیە لە واقعی ئێستای رابـوون، بەشـێكی گرنگ لە (تەیاری برایان) پێیان وایە گۆران لە مرۆڤ و كۆمەڵ، لە واقعە خراپ و ستەمكارەكان، گەرانەوەی ماف.. بە چاكسازی‌و پەروەردەیی‌و دیالۆك‌و پارانـەوە دەكرێ بێ شۆڕش‌و توندو تیژی.

لەو بارەیەوە (قاموس مصطلحات الدولیـة)ش پـێ ناسـێكی هاوشـێوەی ئـەو بیرەی كردووەو دەڵێ: هەڵبژاردن و پەرلەمان‌و ژیانی سیاسـی‌و دەسـتووری دەبێتـە شۆڕش‌و گواستنەوەی سەرمایەداری بۆ سۆشیالیستی (هەڵبەتە ئـەوە پێناسـێكی سوشیال دیكراسیە) گەلێ جار ئەگەر گۆڕانێكی فـراوانتر بـەو ماهیەتـە ڕوو بـدا پێی دەڵێن (شۆڕشی سپی).واتە شۆڕشێكی بێ خوێن.

هەرچی بەشی دووەمە پێی وایە (بێ شۆڕش‌و جیهاد)[1] تـەنها لـە دۆخـەكانی دادگەری راستە، ئەگینا لەو جیهانەی ئێـستا مانـای خـۆ بەدەسـتەوەدان‌و سـەر شۆڕی‌و ئەوێری یە، زیاتر دەڵێن ئـەوە گوتـاری سیاسـی دەسـەڵاتدارانی زۆردارە، ئەزموونە نوێیەكانیش سەلماندوویانە كە دیالۆك و چاكسازی ناتوانێ جێی شۆڕش بگرێتەوە نەك لەبەر بێ زانیاری و بێ دانایی چاكـسازان، بـەڵكو بـەهۆی لایـەنی بەرامبەرو دەسەڵاتدارەكانە، كە بەو چاكسازیە قایل نین بابەتە جەوهـەری یـەكان بگرێتـەوە لەوانـە : دەســەڵات‌و دەســتوورو كۆمەڵگـەو سیـستەمی سیاسـی‌و

[1] جیهاد بەو مانایە باوەی ئێستای كە زیاتر مانای جەنگ دەگرێتەوە، ئەگینا هەروەك لە فكری ئیسلامی باسی دەكەین جیهاد بەمانای ڕەهای جەنگ نیە.

دادگەری، .. بۆیە بەکارهێنانی توندوتیـژی و داپڵۆسـین و زەبـرو زەنـگ لەلایـەن دەسەڵاتداران و بێ دەنگی و بەناو چاکسازی لەلایەن (معارەزە) یان میللەتـەوە.. لە کۆتاییدا بـەزیانی میللـەت و هـــەژاران و نیـشتمان تـەواو دەبێـت، ئـەگینا مەبدەئی (ئاشتی-لا عنف) مەبدەئی هەموو پەیامەکانی ئاسمانی یە، بەتایبـەتی ئیـسلام، بەداخـەوە زۆربـەی فەرهەنگـەکانی جیهـانی سـێ یـەمیش هـەروەك رۆژئاواییـەکان نموونـەی کـۆن بـە (بـوزا)و (مونـسو)و (مـسیح)و (زینـون).. دەهێننەوەو نوێش بە (غاندی)و (جۆن ریسکارت)و (تۆلستۆی)و (هنـری داڤیـد)و (مارتن لۆتەرکنك)، [1].. کەچی نـاوی (اخـوان المسلمین) نایـەت خـۆ ئـەوان لـە هەموان ئاشتیخوازتر بووینە، خـۆ (مـارتن لۆتـەر) و (غانـدی)یـش رێبەرایـەتی نارەزایی مەدەنیان کردووە هەروەك (أ.خمینی) و شۆڕشی ئێران کەچی ناوی تۆمار ناکەن، ئەوەش ئەنقەستێکە کە چ بەیاسایی یان بێ یاسـایی، چ خـۆت بگـونجێنی یان نا.. ئەوان ئەو تۆمەتانەی (نایاسایی، یاخی، تێکدەر، تیرۆر، نا مەدەنی، دژە دیمکراسی، دژە نویگەرایی، چەتە، رێگر، ..) دەدەنە پاڵ ئیسلامی و ئـازادیخوازە دڵسۆزەکانیش، بۆیـە بەشـی دووەم لـە تـەیاری ئیـسلامی پـێی وایـە شـۆڕش سـوننەتێکی گەردوونیـە، هـەروەك چـۆن گـۆڕانی لەسـەرخۆ و بەرەبـەرەیی لـەو گەردوون و سروشتە هەیە ئاواش گۆڕانی توند و تیژی وەك: تەقینەوەکان، سوپەر نوفا، بڕکان، تاڤگەکان، بروسك، گەردەلول، .. ئەوە هەمووی شۆڕشی سروشـتین، ئیتر مێژووی کۆمەڵیش هەروا هاتووە، بۆیە شۆڕشـیش یاسـایەکە لـە یاسـاکانی گەشەکردنی کۆمەڵ، ئامرازێکیشە لە دەست میللەتان و ژێر دەستان، لـە دەسـت کردنەوەی ئەو ئامرازەش مانای بەنج کردنی راستەقینەی میللەتانە، بۆیە شـۆڕش ئەسڵێکی بنچینەی ئیسلامە لە بـارودۆخی خـۆی، وەك سەرچـاوەیەکی سـەرەکی گۆڕان، هەڵبەتە گـۆڕان لـە دژی (وەسـتاو) بەشـێکە لـە (مقاصـد الانـسانیە) و (تەعمیر)، ﴿هُوَأَنشَأَكُمْ مِنَ الأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا﴾، بۆیـە گـۆڕان و چاکـسازی

[1] هەر بۆ سەرنج بڕوانە (الموسوعة السیاسیة (ك-ل-م) ب٥ ل٣٨٥).

هێمن چارەسەری دانیمە، ڕەسەن ترە، چاك تر ئامانج دەپێكێ.. بەڵام تا ڕادەی خۆی ئینجا دەپەڕێتەوە بۆ شۆڕش، واتە تا پلەیەكی زۆر جۆری گۆڕان (واتە شۆڕشە یان چاكسازی) ئەكەویتە سەر سروشتی لایەنی بەرامبەر، بەشێكی كەمیش ئەوەستێتە سەر هەلو مەرجی (لایەنی یەكەم واتە چەوساوەو مافـ خوراوەكان)، ئاخۆ چیان پێ دەكرێ؟ لە توانایان دا هەیە.. ئەگەر شۆڕشیان پێ نەكرێ ئەرك نیە، هەر فەرموودەی (من رأی منكم منكرا...هتد) ئەوە سنورەكانی چاكسازی و شۆڕشە.

لەڕاستیدا ئەو باسە وەڵامیشە بۆ مەسەلەیەكی گرنگ ئاخۆ چارەنووسی شۆڕش لە كۆمەلگەیەكی مەدەنی یاخود ئیسلامی تەواو چی دەبێ؟ ئایا لەكۆمەلگەی مەدەنی شۆڕش پێویستەو دەكرێ؟هەلبەتە شۆڕش بە هەمو ڕەهەندەكانیەوە لەكۆمەلگەیەكی مەدەنی زۆرجیایە لەگەل كۆمەلگەیەكی خێلەكی، ڕۆلی ئامرازی شۆڕش لە كۆمەڵگەی مەدەنی زۆر كەم دەبێتەوە، وەبگرە پێویست نامێنێ مەگەر بۆ گۆڕینی سیستەم نەك بۆ گۆڕینی دەسەلات، بەلام لەكۆمەلگەیەكی دادگەر بەیەكجاری كاری شۆڕش دەوەستێ وئامرازی ڕەخنەی بیناكەرو ئۆپۆزیسۆنی ئامۆژگاری كەرو...جێی دەگرێتەوە .

جۆرەكانی شۆڕش:

لە پێشدا دەبێ بزانین كە شۆڕش لەگەڵ (ئینقلاب)* جیاوازە لە پێناسیشدا ئینقلاب (كۆدیتا: فەرەنسیە بەمانای ئینقلاب) گۆڕینە لە لوتكە، زیاتر هێزی سەربازی لێ بەكاردێت بێ ئەوەی بنكە و خواروو بەشداری هەبێت، كەچی شۆڕش لە بنكە دەست پێ دەكات ئامانجی فراوان تری هەیە، جاریش وایە ئینقلاب ئەنجامێكی شۆڕش دەدا، ئینقلاب هەر زادەی وڵاتانی دیكتاتۆری نیە، لە ئەمریكای لاتینی مەڵبەندی ئینقلابات بووە، پۆلیڤیا لە هەرە پێشەوە بووە، لە

*

جیهانی سێیەمیش لە وڵاتە دیمکراسیەکانی وەك تورکیا و پاکستان مێژوویەکی هاوتەریبی ئینقلابی لەگەڵ خۆی هێناوە ، زۆربەی چاودێران پێیان وایە سوڤیەتی جاران و ئەمریکاش دۆستی یەکەمی ئینقلابچیانن، هەروەك زۆربەی دیکتاتۆریە ئینقلابیەکانی جیهانی سێیەمی، ئێستا هاوپەیمانی ئەمریکا و بریتانیا و فەرەنسان، بۆیە لە پێناسەکانی بەشێك لە فەرهەنگەکان ئەو جیاوازیە نیە، بەپێی فەرهەنگی (قاموس مصطلحات الدولية) پێناسێکی یاساییانەی شۆڕش دەکاو هیچ جیاوازی ناکا لەگەڵ ئینقلاب مادام هەر گۆڕینێکی لە دەرەوەی دەستوور بە شۆڕشی لە قەڵەم داوە، هەروەها (موسوعة العلم الاجتماع)یش لە نموونەی شۆڕشەکان (شۆڕشی فەرەنسی ١٧٨٩ و شۆڕشی روسی ١٩١٧ و ئینقلابی ١٩٥٨ و ١٩٦٨ عێراقی)پێکەوە ریز کردووە بەناوی شۆڕش.

بەپێی دابەشی کۆمەڵ لەسەر بنچینەی فاکتەرە کاریگەریەکان لە (ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسی و نەتەوەیی و نەژادی و سیاسی و عەقیدەیی...)، جا کام فاکتەر زیاتر لە فەترەیەکی مێژوویی کاریگەرتر بووەو شۆڕشی لەسەر دروست بووە ئەوا شۆڕشەکەش هەمان ناوی هەڵگرتووە، وەك شۆڕشی رزگاری کە بریتیە لەو هەمو شۆڕشانەی کە خاکی پێ رزگار دەکرێت (لەوانە کوردستانیش) کە پێیان دەڵێن شۆڕشی رزگاری خوازی نیشتمانی، شۆڕشی نەژادیش ئەوانەی لە ئەفریقیا کرا بەتایبەتی خوارووی ئەفریقیاو زامبیا.. لە دژی ئەپارتاید، وە ئەوانەی ئێستاش لە هەردوو ئەمریکاو ئوسترالیا دەکرێ، شۆڕشی ئەورووپای کۆنیش دەگرێتەوە، لەو سەردەمەش بەهەندێ خۆپیشاندان و جم و جۆڵی میللی تریش دەنوێنرێت، ئیتر ئەو پێشبینیەی مارکس لە (تیۆری بەرەو هەژاری- بۆس المتزايد) دەرنەچوو چونکە زۆر میللەتی برسی کران و شۆڕشیان نەکرد لەوانە برسیەتیە بەناوبانگەکەی سۆماڵی ئەو دواییە.

شۆڕشی عەقیدەش (یان بەوانە دەووترێ شۆڕشی ئایدیۆلۆجی وەك حزبە شیوعیەکان پێی هەڵسان)، شۆڕشی عەقیدەیی لەو سەردەمە زیاتر بە

ئیسلامیەکان دەووتریٚ وەك لە ئێران و ئەفغانستان و چیچان و زۆربەی شوێنی تر، هەر چەندە شۆڕشەکانی ئەفغانستان و چیچان و کشمیر ئیشتمانی ئیسلامیە بەلاَم عەقیدەکە داینەمۆبوو.

هەڵبەتە هەر مەدرەسەیەك پێوەرێکی هەیە بۆ مەزنترین شۆڕش، لە ئیسلامدا ڕەوای دەداتە هەموو شۆڕشێك لە دژی چەوسێنەر ﴿وَمَا لَكُمْ لاَ تُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمُسْتَضْعَفِينَ﴾، تێبینی دەکریٚ کە (فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمُسْتَضْعَفِينَ) مەرجی عەقیدەیی پیٚ نەداوە، بەلاَم مەزنترین شۆڕش ئەو شۆڕشە عەقیدەییە یە کە لە : نەفامیەوە بۆ دادگەری، لە تاریکی بەرەو ڕووناکی، لە دڕندەیی بەرەو مرۆڤایەتی، لە فەرمانڕەوای و یاسای دەستکردی مرۆڤەوە بۆ فەرمان ڕەوای دروستکەری مرۆڤ، لە شاقولیەوە بەرەو ئاسۆیی، .. یان هەرچیەکی بەو ئاراستەیە بێت، بۆیە شۆڕشەکانی ڕزگاریش پلەیەکە لە شۆڕش، بەلاَم بالاَترین پلەی شۆڕش نین (بۆ زیاتر سەرنج بدە جەنگی ڕەوا لەو فەرهەنگە)، دیسان زۆربەی فەرهەنگەکانی جیهانی سێیەمیش هەروەك ڕۆژئاوایی چەند نموونەیەکی بە شۆڕشی سەرەکی نووسیە، بۆ نموونە (الموسوعة السیاسة- مادة: الثورة) پێنج شۆڕشی نمونەی تۆمار کردووە:

١- شۆڕشی بریتانی ١٦٨٨ز.
٢- شۆڕشی ئەمریکای ١٧٧٦ز.
٣- فەڕەنسی ١٧٨٩.
٤- ڕوسی ١٩١٧.
٥- چینی ١٩٤٩...

ئیتر شۆڕشی پێغەمبەرەکان و ڕزگاری خوازانی تیا نیە کە گەورەترین تەوژمی گۆڕانیان لەو جیهانە دروست کردووەو دەکەن، هەتا شۆڕششی ئیسلامی ئێرانیش ١٩٧٩ لەسەر ئەو ئەزمانەیە کەچی تۆماری نەکردووە.

١- شۆڕشی بەریتانی ١٦٨٨ز.

٢- شۆڕشی ئەمریکای ١٧٧٦ز.

٣- فەرەنسی ١٧٨٩.

٤-ڕوسی ١٩١٧.

٥- چینی ١٩٤٩...

ئیتر شۆڕشێ پێغەمبەرەکان و رزگاری خوازانی تیا نیە کە گەورەترین تەوژمی گۆڕانیان لەو جیهانە دروست کردووەو دەکەن، هەتا شۆڕشـی ئیـسلامی ئێـرانیش ١٩٧٩ لەسەر ئەو ئەزمانەیە کەچی تۆماری نەکردووە.

(١٢)

چاكسازى إصلاح reform

به مانا سادەيـەكەى گـۆڕينى دۆخـە سـەلبيەكانە بـەرەو ئيجـابى بەشـێوازى هێمن و لەسەرخۆى بێتوندوتيژى و شۆڕش، جا ئەو چاكسازيە روو لە تاك بێت يـان كۆمەڵ يان دەزگا، بۆيە چاكسازى و سياسەت نزيك ترينێكن لێك ئەگەر يـەكيش نەبن، وەك لەدواى زياتر دەردەكـەوێ، جـاريش وايـە ئەگـەر چاكـسازيەكى زۆر و خەستى پێ بوێ ئەوا ناوەڵناوى شۆڕشى پێوە دەنووسـێن وەك شۆڕشـى ئيـسلاحى بەو مانايەى لە دژى گەندەڵى (فسادى)[1] يان ئەگەر ئـەو چاكـسازيە ئـەنجامێكى خێراو بەرچـاويش بـدا بـە (شۆڕشـى سـپى) نـاودەبرێ، لـە راسـتيدا پەيوەنـدى چاكسازى و شۆڕش و نوێكردنەوە (تجديد) بەو شێوەيە نيە كـە زۆربـەى فەرهەنگـە ليبراڵى و ماركسيەكان هەتا نەتەوەگەريەكانيش بۆى چـوونە وگوايـە چاكـسازى تەنها گۆڕانێكى سادەيە نەك قوڵ و ريـشەيى، كەنـەوەى دواى تـەنها لـە توانـاى شۆڕشە.. نەخێر ئەوەيان راستە بۆ ئەو بەرنامە بێ هێـزو تواناياـنەى كـە خۆيـان قووڵ نين ناتوانن روو بچنە ناو ناخى مرۆڤ و كۆمەڵيش، ئەگينا بەرنامـەى ئـاينى راستەقينە لە كۆن و نوێ چاكسازيەكەى لە كۆتاييدا دەگاتە قـوڵايى و ريـشەيش، واتە لێرەدا چاكسازى شۆڕشێكى هێواشە و شۆڕشيش چاكسازيەكى خێرايە، بەڵام جياوازيەكى تر هەيە جار وايە ئەو گۆڕانكاريەى شۆڕش (يـان بـە زاراوەى ئـاينى جيهاد) بەرهەمى دەهێنێـت بـە ٥٠ سـاڵى چاكـسازى نايەتـەدى، هـەر بۆيـەش نوێكردنەوەى راسـتەقينە (تجديـد) پانتاييـەكى فراوانـى ئەكەوێتـە مەملەكـەتى

---

[1] بۆ زياتر بروانە أ-مصطلحات سياسية- د.ترابي. ب-معركة المصطلحات- د.محمد عمارة.

چاكسازى، چاكسازيەكى بە بەرنامەو مەبەست، (تجديد) گۆڕانو چاكسازيەكە لە چوارچێوەى ڕەسەنايەتى خۆى، ئەو بەرنامەيە زۆر وردو بەنەخشە نەبێت جار وايە لەسەر هێڵى ڕەسەنى خۆى لادەدا، بەتايبەتى ئەو بەرنامە سياسى و كۆمەڵايەتيانەى بيناكردنى مرۆڤ و كۆمەڵى تيادايە، واتە بەرنامە ناسۆييەكان، هەروەك چاكسازيەكەى (گۆرباتچۆڤ- گلاسنۆست وبيرۆسترۆيكا) كۆتاى بەوە هات زۆربەى ولاتانى سۆشياليستىو نيمچە شيوعى هەڵگەڕێتەوە لە بەرنامە ناسۆييەكان بۆ شاقوڵيەكانو گەڕانەوە سەر ليبراڵى و نەتەوايەتى و دەڤەرى، بەو شێوەيە چاكسازى دەبێ مدرسەيەكى بەهێزى لە پشت بێت ئەگينا هەڵى دەوەشێنێتەوە پێى چاك ناكرێ، هەر بەو شێوەش چاكسازيەكانى (مارتن لۆتەر) بەرامبەر (كاتۆليك) بووە هۆى پەيدابوونى مەزهەبێكى نوێ بەناوى (پرۆتستان)ى لە سەدەى شانزەم.

ماناى ئێستاى چاكسازى هەر كۆمەڵايەتى نيە، بەڵكو دەزگا ئابوورى و سياسى و زانياريش دەگرێتەوە، هەر چەندە زۆربەى فەرهەنگە كۆن و (تارادەيەك نوێيەكان)ى ڕۆژئاوا و زۆربەى عەلمانيەتى ڕۆژهەڵاتيش كە ناوى چاكسازى دێت يەكسەر بەماناى بەو چاكسازيەى (مارتن لوثر ١٤٨٣-١٥٤٦) دەبەستنەوە كە لە دژى (كاتۆليك، دادگاكانيان، كليل و چەكى بەهەشت، پشكنين، دەرەبەگايەتى، گەندەڵى، كێشە بەگشتى..)، وەك فەرهەنگى بەناوبانگى (oxford) پێناسى كردووەو دەڵێ: (چاكسازى بريتيە لەو پرۆسە يەى دژى كەنيسەى كاثۆليكى ڕۆمى كراو كەنيسەكانى پرۆتستانى پێ دروست بوو لە سەدەى شانزەهەم)[1]، لە ڕاستيدا چاكسازى جگە لەگەڵ مێژوو، زانايانى ئاينى و نا ئاينى باسيان لە چاكسازى كردووە، بەشێك بە هێمنىو بەشێكيش بە توندىو بەشى تريش بەهەردوو شێوە لەوانە: (ئەوين، مورسى، ئەرك، ئەدون، پوپ، ڕۆسۆ، ڕونترى، سندى، وێب، لوبر، ئەنجلس، برنشتاين، كونت، ورد، سپنسر،

[1] Oxford. Advanced learnens dictionary.٢٠٠٠

غانـدی، .. سـەرەرای پەیامـەكانی ئاسمـانی مەدرەسـەكانی یۆنـانی و چـینی و هندی..)، تەنانەت مەبەستی بنچینەی ئاینی ئیسلام چاكسازیە، هـەر پێناسـی سیاسەتیش لە ئیسلامو لە بنەچەی خۆشیدا هەر مانای چاكـسازی گـشتیە، واتـە چاكسازی ئەسڵە، شۆڕشو جیهاد ئامرازن بـۆ مەبەسـتی چاكسازی لەوسـاتانەی كەهیچ ڕێگەیەك لەبەردەم نامێنێ، چونكە بەرهەمی چاكسازی لەرووی چۆنایەتی چاكترە لە بەرهەمی شۆڕش كە چەندایەتیەكەی زیاترە.

جار وایە ئەوانەی ئەو بڕوایەی هەیە كە هەمور شت دەكرێو دەشێ بە هێمنـی چابكرێو بگۆڕدرێ پێیان وتراوە (چاكسازیەكان-إصلاحیون) یـان (تەقلیدیـەكان، كلاسیكیەكان، پارێزگاران).. ئەوانە لەیەك بەرەو تـراز ڕیـز كـراون لـە بەرامبـەر (أصولیون، شۆڕشگێڕەكان، مۆدێرنەكان، ڕادیكالیەكان، ..)، ئەو دوو بەرەیە هەم پێچەوانەن و هـەم هاوتـای یەكـیشن وەك دوو چـەمكی: لیـبراڵ دیكراسـەكان و سوشیال دیكراسەكان، شۆڕش و چاكسازی..، لێرەوە یەك دەگرنەوە لەو بارەیەوە، هەردوو لا لە بنەچەدا بۆ چاكردنی لایەنە سەلبیەكانی كۆمەڵگـەی سـەرمایەداری رۆژئاوا هاتینەكایەوە، بەشێوەی هێمنانەو سـەردەمانە، لـەو خاڵـە جەوهەریـەدا لەگـەڵ ماركـسیەكان تێـك دەگیرێـن كـاتێ ئەوانـە (لیبرالیـەكان و سۆشـیال و دیكراسەكان) پێیـان وایـە پرۆسـەی چاكـسازی (پەیوەنـدی بەرهـەم هێنـانیش) دەگرێتەوە كە لە فكری ماركسی بە مەحاڵو كوفر حسابە، بۆیە زۆربەی جـار لـە فەرهەنگی شیوعیەكان دا سوشیال دیكراسی بـە: خـائین و دووڕوو، هەڵگـەڕاوە، كرێ گرتە، ڕوویەكی تری برجوازی، ..پۆلین كراون.

بـەكردە بـاری كرێكارانیـشیان تاڕادەیـەك چاكـساز كـردووەو پێـشبینیەكەی ماركس لە كتێبی (تیۆری-بـۆس المتزایـد) دەرنەچووكە تیایـدا هـاتبوو (لەبـەر ئەوەی پەیوەندی بەرهەم هێنان چاكساز ناكرێتو ناگۆڕێت تـەنها بـە شۆڕشـێكی توندو تیژی نـەبێت)، داپنـەمۆی شۆڕشـگێڕیەتی ماركـسیش لێـرەوە سەرچـاوە دەگرێ.

بەپێی هەمان تیۆر وا پێشبینی کرابوو کە چینەکانی ناوەندیش بکەونە پاڵ چینی پرۆلیتاریاو بگەنە ئاستێکی نەداریو بتەقیتەوە بە شۆڕشێکی کۆمەڵایەتی، کەچی وا دەرنەچوو..

بۆیە لە کۆتاییدا (چاکسازی) بە گەورەترین دوژمنی مارکسیزم حسابە، هەروەك لە ئامۆژگاریە بەناوبانگەکەی (مارکس) بۆ شیوعیەکان هاتووە (ئێوە شۆڕشگێڕ بن نەك چاکساز)، چونکە پێیان وایە چاکسازی (حتمیة التأريخية) دوا دەخا، تارادەیەك هەقی مارکسیەتە لەو بۆچوونە چونکە سیستەمی ڕۆژئاوا چاکسازیەکانیان وەختیانەو لاوەکیەکان بووە، تەنها دەبتە کپ کردنی و بەنج کردنی خەڵکی، هەروەك ئێستاش وا دەبینین لە هەموو بوارەکان، هەتا ڕەنگی داوەتەوە سەر (un)یش کە زۆربەی بڕیارو چارەسەریەکانیان کورت خایەن و لاوەکیو سەرچیخیە، نموونەشمان کێشەکانی ئسۆماڵ، لبنان، فەلەستین، بەلکان، ئەفغانستان، کوردستان، .. هەر بەهەمان شێوەش چاکسازیەکانیان لە پەیمان نامەکانی: (سایکس-پیکۆ-١٩١٦) و (بەلفۆر-١٩١٧) و(لۆزان-١٩٢٣)..کە لەلایەك ولاتێك پێش کەش یەکێکی تر دەکا (وەك کوردستان و فەلەستین) لە هەمان نووسراودا داوا دەکا مافی هاوولاتیانی ئەو ولاتە بپارێزێ، (بۆ روون تر سەرنج بدە دەقی نامەکەی بەلفۆر[1] _ یان ناوەرۆکەکانی پەیمان نامەی سایکس بیکۆ- لوزان، ..)، ئەو جۆرە چاکسازیانەیە سەرچاوەی پشێووی و جەنگ، بەلام ئەوە مانای ئەوە نیە سەرتاپای چاکسازی سەلبی بێت وەك بۆچونەکەی مارکسیزمو

---

[1] دەقی تەرجەمەی نامەکە: برام لۆرد رۆتشیلد، خۆم بەبەختەوەر دەزانم لەجیاتی حکومەتی خاوەن شکۆو بەرمزامەندی ئەنجومەنی وەزیرانیش ئەو لێدوانەتان بۆ بنێرم وەك هاوسۆزی بۆ ئەواوی زایۆنیە یەهودیەکان: (حکومەتی خاوەن شکۆ بەسۆزەوە دەڕوانێتە گەلی یەهودی بۆ دروست کردنی نیشتمانێکی نەتەوەیی لە فەلەستین، هەموو ئەرکێکی مومکینیان بۆ دەرەخسێنرێ، پێویستە بزانرێ مافی مەدەنی (نایەهودیەکان)ی دانیشتوانی فەلەستین نابێ پێشێل بکرێت و جیابکرێنەوە لە مافە یاساییەکانی یەهود.

برای دڵسۆزتان.
ئەرسەر بەلفۆر ١٩١٧

هەندێ زاناو فەیلەسوفو دیدگای مادی ترو لەو سەردەمەش هەندێ لەتەیاری جهادی ئیسلامیشی هاتۆتە سەر، بەڵكو ڕێگەیەكی ڕەسەنی گۆڕانو گەشەكردنو بەئیجابی كردنە.

چاكسازی لە فكری ئیسلامی دا وەك چارەی هەمیشەییە بۆ كێشەكانی مرۆڤایەتی، بۆ هەردوو تەوەرەی گیانیو مادیەكەی، پێی وایە ئەوانەی وا دژی چاكسازین تەواو لە مرۆڤ نە گەیشتوونو نە كەرەستەی تەواوی چاكسازیشیان لایە، بەڵام چاكسازیش سنوورو مەرج و بارودۆخی خۆی هەیە، بەشێكە لە یاساكانی ئاسایی سروشتو سوننەتێكی گەردوونیشە، پلە بە پلە كە لە چاكسازی دوور دەكەوێتە بەرەو جەمسەری شۆڕش مانای تر وەردەگرێ وەك : سەرنج، ڕەخنە، سەرزەنشت، گەشەپێدان، نیمچە گۆڕین، سزاكانی ئابووریو كۆمەڵایەتیو دەروونی و.. هەتا دەگاتە زیندانیش، .. شان بەشانی یەكتر بەكاردەهێنرێت بۆ چاكردنی بارێكی سەلبی بەرەو ئیجابی، بەڵام دیسان ئەگەر بەرنامە و ئامانجێكی مەزن و پیرۆز لەپشت ئەو گۆڕینە نەبێت نە سەلبی و ئیجابی مانای خۆی وەردەگرێ نە ئەو كۆمەڵە گۆڕینانەش دێتە دی، بۆیە دەبێ ئەو تەرازووە بەكاربێت بۆ هەڵسەنگاندنی گۆڕان و هەر هەنگاوێك كە لەو ئامانجە نزیكت دەكاتەوە، هەر بۆیەش چۆنایەتی هەنگاوی گۆڕین ئەكەوێتە سەر واقع و دەوروبەرو كارتێكەرەكانی، لە كاتێكا (تجدید) چاكسازیە لەچوار چێوەی خەلافەتی ئیسلام (یان دەوڵەتی ئیسلامی)، بەڵام شۆڕش و ڕاپەڕینە لەچوارچێوەی داگیركراوی چەوساندنەوە یان هاوشێوەكانی، بەهەمان شێوەش ماركسیزم جەختی لەسەر ئەو سنوورو لێك جیاكردنەوە كردووە، دەبینین گۆڕان لەچوار چێوەی یەك چین یان حزبە چەپیەكاندا بەچاكسازی و ڕاستەڕێ كردن وەك ئامرازێكی سەرەكیە كەچی لەگەڵ برجوازی شۆڕشو تەرتو وێران كردنە.. بەڵام لە مەدرەسەی لیبرالیەت دا هیچ سنورێكو یاسایەك نیە چاكسازی و شۆڕش لێك جیابكاتەوە، زیاتر ئەكەوێتە سەر بەرژەوەندی بارودۆخی ئەو ساتیو كاتی، ئەو بیروبۆچوونانەی لە ئەوروپا ناوی

لێ نراوه (ئیسلاحی-چاکسازی) هەر لە مارتن لۆتەر، رۆسۆ، رۆبەرت ئەوین، مۆرس، ... هەتا غاندیش... ئەوا لەسەر هەمان فکرەیان راپەڕین و شۆڕش کراو جیهانی پێ گۆڕدرا، کەچی ئێستا کەمتر پێویستیان بەو راپەڕین و شۆڕشە هەیە ئەوا ناو ناتۆرەی یاسایی و کۆمەڵایەتی و دەروون ناسی جیاجیایان بۆ داتاشیوە بۆ پەك خستنی، هەر چەندە لەبەر گرنگیشی وەختی خۆی (un)یش دانی بەوە هێناوە کە میللەتان زیاتر لە چاکسازیان پێویستە تا دەگاتە رادەی بەرگری و شۆڕشی چەکداری .. هەروەك لە ماددەی (١) فەقەرە (٢، ٣)ی بابەتی (مقاصد الامم المتحدة) هاتووە.

هێـزی چاكسـازی:

مەبەست لـێی تواناو کاریگەری ئەو مەدرەسە یە(یان دەزگایە بەگشتی یان ئەو کەسە) بۆ گۆڕینی واقعێك، ئەوەش دوای خووردکردنەوەی بەسادەتر دەبینین ئەو توانایە دەپیورێ بەڕووبەری ئەو توانایەی چاکردنی مرۆڤێکی سەلبی بەرەو ئیجابی، کەواتە بازنەی باسەکەمان لێرەدا لە دەوری چاکردنی مرۆڤە، ئاخۆ چەندە دەکرێ مرۆڤێکی خراپ چا بکرێت؟ ئایا خراپە میرات و زگماکیە یان وەرگیراو فێربوونە؟ ئایا راستە هەموو مرۆڤێك هەر سروشت و ڕسکانی شەڕانیە؟ وەك زۆربەی زانایان وای بۆچوونە، کەواتە کێشەی بنچینەی مرۆڤ چیە؟ کام مەدرەسەو عەقیدەو سزا دەتوانێ ئەو جۆرە مرۆڤانە چا بکا؟..

لەسەر وەڵامی ئەو پرسیارانە دابەش بوونێکی هەمە لایەن هەیە.. بەشێکی زۆر لە زانایانی رۆژئاوایی پێیان وایە هەر لە بنەچەدا مرۆڤ شەڕانگێز و. گورگانیە[1] لەوانە: (میکاڤیلی، نتچە، هۆبز، فرۆید، دورکایم، مارکس، وجودیەکان، مادیەکان، ..)، بە کورتی زۆربەی عەلمانیەتی جیهانی و دەڤەری ئەو بۆچوونەیان هەیە، ئیتر ڕەش بینن بەرامبەر مرۆڤ، بۆیە رۆژئاوا کەمتر گرنگی بەو

[1] بۆ زیاتر بڕوانە ئەو کتێبانە: (أمير، طبيعة الانسانية، نظرية الجنسية..).

لايەنە داوە، جگە لەوەی سزای زیندانی و جارجاریش (سێدارە) وەك دوا چارەی قەڵاچۆی تاوان، هەر بەهەمان شێوەش زاناو فەیلەسوفانی شیوعیەت و سۆشیالیستیش هەر بەجۆرێك لە جۆرەكان بێ ئومێد بووینە، چونكە بەپێ ی ئەو زانایانەی هاوبەشن لە دەروون ناسی، ئەنسرۆپۆلۆجی، كۆمەڵناسی، فەلسەفی، سیاسی.. لەدوای لێ كۆڵینەوەو ئەركێكی یەكجار زۆر گەیشتنە ئەو راستیە نەمرە گوایە: هیچ دەزگایەك نیە چاودێری نیاز و مەبەستە شاردراوەكانی مرۆڤ بكا، چونكە یاسا لەباشترین دۆخیدا تەنها دەتوانی چاودێری لایەنە دیارەكانی مرۆڤ بكا، بەوەش نیوەی كێشەی كۆمەڵیش بنبڕ ناكرێت، باقیەكەی تره (واتە لایەنی شاردراوەكەی كە-أسرار الشخص-ی پێ دەوترێ)، سەرچاوەی سەلبیاتی كۆمەڵ و تاكە، هەر لە پەیوەندیەكانی جیهانی تا دەگاتە یەكەی خێزان، كەواتە ئەو —اسرار-گرنگترین بەش و دوا ڕیان و قووڵ ترین كێشەكەیە، نالێرەدا توانای بزوتنەوە كۆمەڵایەتی و سیاسی و حزب و دەوڵەت و مەدرەسەكان دەردەكەوێ كە كامیانە دەتوانی ڕوو بچێتە ناو قووڵایی ناخی مرۆڤ و چاكسازی تیا بكا، راستە ئەوانەش هەمووی لە بنەچەدا بەناوی چاكسازی دێنە مەیدان كەچی گەر بەو تەرازووە قووڵە هەڵیانسەنگێنی تێكدانی زیاتر دەبێ لە بیناكردن، مادام بەرنامەو عەقیدەكەی نەتوانی وا ڕوو بچێتە ناخی مرۆڤ، مادام نەتوانی ئەو دوو ئەركە چاكسازیە گرنگە گەردوونی و چارەنوس سازانەی خوارەوە بۆ مرۆڤ دانەڕێژێ:

١- بتوانێ مرۆڤێكی دەروون نەخۆش و سەلبی و شەڕانی و گورگانە وەرگێڕێ بۆ مرۆڤێكی ساغی نیجابی خێرمەندی هاوكار.

٢- بتوانێ چاودێرێكی هەمیشەیی (روحی) لەناخی مرۆڤ دروست بكا بۆ گێڕانەوەی لەهەر نیاز و كارێكی سەلبی بێ ئەوەی چاوی یاسا و خەڵكیشی لێ دیاربێت، نالێرەدا پێویستە بڵێین كێشەی مرۆڤ لەدوا لێكدانەوەدا هەر كێشەی ئەخلاقیە، بە چارەسەریەكانیشەوە، راستە دوو هۆكاری سەرەكی هەیە بۆ چاكردن‌و راستە ڕێ كردنی مرۆڤ و كۆمەڵ:

١- یاسای توندو تۆڵ و دادگەر.

٢- چاودێری گیانی لەناخی مرۆڤەوە.

جا وا دەردەکەوێ کە یەکـەمیان مـادی و دەرەکـی و دووەمیـشیان روحـی و ئەخلاقیە.. بـەڵام مـادام دادگـەرو تـەرازووی تیادایـە ئـەوا یەکەمیـشیان هـەر ئەخلاقیـە.. واتـە راسـتە لـە کۆتایـیـدا کێـشەکە ئەخلاقیـەو چارەسـەریەکەش ئەخلاقیە، ئیتر لێرەدا پەیامی عەلمانیەت و ئاین لێك جیادەبنەوە کاتی پـەیڕەوی عـەلمانی تەنها جەخت لەسەر مادیانەی مرۆڤ دەکـا، ئـاینیش زیـاتر ئەخلاقیانـە، ئەگەر مەدرەسەکانی عەلمانی (چەپی و سۆشیالیـستی و لیبڕاڵـی و نەتـەوەیی..) بتوانن جارجار خاڵی یەکەم (واتە یاسایەکی بەدادگەر) بهێننـە دی ئـەوا هـەرگیز نەیانتوانیوە و ناتوانن خاڵی دووەم (چـاودێرەکە) دروسـت بکـەن، بـەو شـێوەیەو لێـرەدا مەدرەسـەکانی عەلمانیـەت توانـاو وزەی دەوەسـتێ و بەرەبـەرە لەگـەڵ گەشەسەندنی کۆمەڵ و زیاتر بەرەو عەولەمە چوون جێگە و پێگەی خۆی لەدەست دەدا بۆ پەیامی ئاینی کە لە توانای هەبووەو هەیـەتی ئـەو ئەرکـە ببینـێ، هـەر بۆیەش بەزەقی دەبینین مەدرەسەکانی عەولەمە لە چاکسازی تاك و کۆمەڵ تـەواو پەکی کەوتووەو بەرەو قەلۆشیە لە هەموو بوارەکانی: سیاسی، فکری، فەلسـەفیو لایەنی پەیڕەویش لە یاساو دادگەری و هێزی جەماوەرو..، هەر بۆیەش دەبینین لە هەر شوێنێکی جیهانی ئیسلامی بەئازادی عەلمانیەت و ئیسلامی وەك بەدیل لـە مەیدان بن ئـەوا عـەلمانیـەت قـەتیس مـاوە لـە دەسـەڵاتخوازی و کلاسـیکیەت و فریودانو دیکتاتۆریو پشت بەستن بە سوپاوزیندانی ...، لەسەر ئەو بنچینە قووڵە بووە ئەو سەدەیەی نوێ ناونراوە سـەدەی ئاینـەکان[1]، هـەتا تیـۆرە کۆمەڵایەتیـە سەرەکیەکانی هەرە دوور لە ئاینیش ناوەڕۆك و مەبەستەکەی پـڕە لـە ئـاین وەك (تیۆری مل ملانێ ی شارستانی)، (سیستەمی نـوێ ی جیهـانی)، (عـەولەمـە و عالەمی)، (جەنگی نوێکانی جیهانی)، (ئیمپریالیزمی نوێ)، (پـرۆژە نوێکـانی تر..)، هەتا مەدرەسەکانی تریش ئێستا داینەمۆیەکی ئـاینی بـۆ تـەرهیم کـراوە ڕاستەوخۆ یان ناڕاسـتەوخۆ (هـەروەك لـە بەشـی مەدرەسـەکانی عەولەمـە لـەو

[1] بۆ زیاتر سەرنج بدە ڕاپۆرتی کۆنگرەی هەزارەی نیۆیۆرك-هەفتەی کۆتای ٨/٢٠٠٠.

فەرهەنگەدا زیاتر باسی ئەو بابەتە دەکەین)، وەرچەرخانێکی گـرنگترو هاوتـای تریش ئەوەیە زانستی نوێو ئایدیۆلۆژیاش بەرەو ئایینە بەتایبەتی ئیسلام.

کەواتە بابزانین ئەگەر مەدرەسەکانی عەلمانی لەو چارەسەریەی ناخی مـرۆڤ بـە مەحال گەڕانەوە ئاخۆ بەرنامەی ئیسلام چی پێیـە؟ ئایـا دەتوانـێ لـە بەرنامـە چاکسازیەکانیدا مرۆڤی شەڕانی بۆ مرۆڤیکی خێرخواز بگۆڕێ؟ هێزی پـەروەردەی چەندە؟ چەندە دەتوانـێ مرۆڤێکـی خۆنەویـست دروسـت بکـا چ سـادە بـێ یـان بەدەسەڵات، دنیا نەویست بێ، بەرژەوەندی تایبەتی بخاتـە خزمـەت بەرژەوەنـدی گشتی.. دەکرێ نموونەك لە کۆمەڵگەی نوێ دروست بکا کـە تاکـەکانی پـەیڕەوی مەبادینەکانی عەقیدەیەك بکا چی بۆخۆی ویست ئاواش بۆ خـەڵکی تـر، دوایـی چی بۆ وڵاتەکەی ویست ئاواش بۆ جیهان.. بەو شێوە بێت دادگەری جیهـانی پـێ بێتە دی.. کەواتە چۆنو لە کێ ڕا ئەو چاکسازیە دەکا؟ ئەگەر جاران توانیویـەتی ئایا لـە ئـەزمونی نـوێ نمونـەی هەیـە؟ هـەروەك تۆلـستۆی، برناردشـۆ، .. بـە ڕاشکاوانەتر بۆی چووەو دەڵێ: دادگەری بەو بنەمایە دێتەوەدی ئەگەر هەریـەکێك چی بۆ خۆی ویست ئاواش بۆ خەڵکی تر، کە ئەوەش بناغەی ئیـسلامە لـە هـەر سەردەمێك پەیڕەو بکرێ، هەڵبەتە بـەپێی ڕووکـاری مـادی ئـەو سـەردەمە ئـەو پرۆسەیە بـە مـەحاڵ پـۆلین دەکـەن، بـەڵام مـەحاڵ نیـە، لـەو بەشـەی داهـاتوو وەڵامەکەیتی بەروانگەی فکری ئیسلامی.

(١٣)

ناخى مرۆڤـ نفس الانساني Human's psyche

له كۆنەوه ئەو بابەتە زۆربەی مەدرەسەو زانایـانی سـەرقاڵ كـردووه، لـەبارەی پێكهاتەی دەروونی مرۆڤ، چەندين پرسیاری بێ وەڵامـی وەك: نـاخۆ تـەبيعات و سروشتی مرۆڤ له كوێیە؟ چارەی هەیـه یـان نـا؟ سەرچـاوەكانی دروسـت بـوونی (تەبيعاتی) سروشتی بەشەری چیه؟ خۆرسكـو زگماكی و میراته یـاخود بەرەبـەره مرۆڤ وەری دەگرێ لەدەوروبەر؟ ئایا تەبيعات چەسپاو و نەگۆڕه یاخود ئەویش چـا دەكرێ و خراپتر دەكرێ؟

كەواته هۆی بنچینەی (إنحراف اجتماعی) لـه كـوێی ئـەو دەروونانـه دروسـت دەبێت؟.. زۆر پرسیاری تریش.

هەلبەته كێشه لەسەر پانتاییو شوێنی مادی (تەبيعات)یـش هەیـه، بـەپێی (تعرێفات جرجانی) ئەوا: (الطبع: ما یقع علی الناس بغـیر إرادة)، واته بەدەره له ویستو خواستی ئەو كەسه خۆی و ئیتر بەو مانایه بێت تـەبيعات دەرمـانی نیـه هەر وەكو كوردیش وتویانه، بەڵام رەنگه (جرجانی) لەگەڵ ئـەو بەشـەی (طبـع)ی بێت لەلایەنی حەزو ئارەززی خواردن و نووستن و توانای لەش كه (غـەریزه)ی پـێ دەوترێ، نەك ئەو بەشەی كه پەیوەسته به "ئەخلاق"ی كه بەشەكانی (توورە یـی، هەڵچوون، بێ ئـۆقره، خـۆ ویـستی، خۆبـەزل زانـی، بـێ بـەزەیی، هەڵپەرسـت، ترسنۆك،...) لەگەڵ پێچەوانەكانی (درەنگ تووڕەبوون، به ئۆقره، گشت ویستی، سادەیی، بەبەزەیی، راستی، دادگـەری، بەهەڵوێـستت، بـەهێزو ئـازا، هاوكـاری، برایەتی، بەهانا هاتن..) دەگرێتەوه، بۆیه كەمتر ئەو رایه هەیـه كـه (تـەبيعات)

بەدەربێت لە ئیرادەی تاك خۆی، هەر چەندە بەناراستەوخۆ رایەکانی مارکس، ئەنجلس، دورکایم، فرۆید، هۆبز، نیتچە، شوبنهاور، وجودیەکان، مادیەکان، بەشێکی زۆریش لە دەروون ناسان، جەبریەکانیش، .. هەر هەمان مانا وەردەگرێ، چونکە ئەوانە پێیان وایە تەبیعاتی بەشەری بەندە بە بازارەکەی وەك مارکس دەڵێت، کە نزیکە لە رایەکەی ئیمام غەزالی، کە هەڵس‌وکەوتی بەشەری دەگێڕێتەوە بە سەرەکی بۆ غەریزەی زگ تێرکردن، فرۆیدیش بەندی کردووە بەبارودۆخی جنسی، دورکایم دەیگێڕێتەوە بۆ تەبیعاتی دەستە جەمعی‌و مێگەلی، .. ئەوانەی پێشیان وایە (تەبیعاتی بەشەری) زگماکی‌و خۆرسك‌و میراتی نیەو بەرە بەرە دروست دەبێت‌و شایەنی گۆڕانیشە لەوانە (مۆنتسیکۆ، رۆسۆ، جۆن لۆك، بەڵام بۆ سەرچاوەی دروست بوونەکەی د ــ ان بەهەڵە دەیدەنە پاڵ فاکتەری جیاجیای وەك: ئابووری، نەژادی، نەتەوایەتی، چینایەتی، ژینگە، بەشێکی تر بۆ پێکهاتەی فسیۆلۆجی‌و ئەو لینجانە کاریگەرن، وا بەشێکیان لێ تۆمار دەکەین: -

- ئەنجلس: بۆ گەران بەدوای تەبیعاتی بەشەری سەیری سەرو کەللەی مەکەن، سەیری بازاڕو دۆخی مولکیەتی بکەن.
- ستالین: تەبیعاتی هەر کەسێك بەندە بە ئینتمای چینایەتیەکەی، واتە تەبیعات‌و سروشتی ئاغایەك جیایە لەگەڵ جووتیارێك، دەوڵەمەندێك لەگەڵ هەژارێك.
- شیوعیەت بەگشتی: پێی وایە مرۆڤ وەك تاك تاك چانابێت بەڵکو بەچینەوە دەبێ بگۆڕێ.
- مۆنتسیکۆ: لە کتێبی (روح القوانین) ژینگەیە تەبیعاتی بەشەری دیاری دەکات، هەریەکە لە دورکایم، لامارك، داروینیەکان، مادیەی فەرەنسی کلاسیکی، .. هەتا بەشێك لە مارکسیەکانیش لەوانە (بلیخانوف) هاوبەشی

ئەوانەو (مۆنتسیکۆ) دەکەن لەو ڕایە*.

- دەروون ناسەکان: بەشێکی زۆر لەوانە ئەو جۆرە تەبیعاتە بۆ (غەریزە) دەگێڕنەوە.
- جەبریەکان لە فکری ئیسلامیشدا: هەریەکە تەبیعاتی لە ئەزەلەوە بۆ دیاری کراوەو هیچی لەدەست نیەو مسەیەرە.
- بەشێك لەگەردووونناسی (منجمین): پێیان وایە ڕۆژی لەدایك بوونو جوولەی ئەستێرەکان کاریگەریەکی زۆری هەیە لەسەر تەبیعات.
- لەکۆنەوەش (هرقلیط ٤٦٠-٣٧٧پ.ز) ڕای وابوو ئەو لینجیەی لە مێشكو دڵو پەنکریاس دەردەچێت تەبیعاتی بەشەری پێ دیاری دەبێت، مەدرەسەی فەسلجی نوێش هەمان ڕای پەرەپێداوە، لەوانە هەردوو زانای ئەڵمانی (کریشمر)و (ڤۆند)، هەروەها (باڤلۆڤ)و (یۆنگ)، چەندین مەدرەسەی لەسەر دروست بووە وەك مەدرەسەی فرنس سکون، ماك نولین، مەدرەسەی ئیتالی (ڤیولا) مەدرەسەی کریشمر، مەدرەسەی یۆنگ، مەدرەسەی شلیدۆن..، لەناو کوردیش وا باوبوو پیاوی چڵمن پەسندە.
- هەروەها بەشێك لە فەیلەسوفانی ئیسلامیش تاڕادەیەك ئەو ڕایەیان هەبووە (جلال الدین سیوطی) لە کتێبی (الرحمة في طب والحكمة) هەروەها (سمرقندی) لە کتێبی (تنبيه الغافلين -ص٧٥) دەڵێت: ان دخول نسب بين اليبوسة والرطوبة والحرارة والبرودة يحرر اخلاقية الانسان بحيث يقول (..فمن يبوسه العزم ومن الرطوبة اللين ومن الحرارة الحدة ومن البرودة الاناه فإن زاد واحد منها او قل دخل الفساد).

---

* بنەچەی ئەو ڕایە لە سەردەمی ئەرستۆ وە دێت، ئەسکەندەری مەکدۆنی پرسیارێکی ئاراستەی مامۆستای خۆی ئەرستۆ کردو تیایدا هاتبوو: من چی بکەم لەگەڵ خەڵکی ناوچەی بابل (عێراقی ئێستا) کە هەردەم لە گۆڕانو بێ بەڵێنین؟ لە وەڵامدا ئەرستۆ وتی: لێیان گەڕێ ئەوانە چاك نابن چونکە سروشتو تەبیعاتیان وەك ئاوو هەواکەیانە (واتە ژینگەکەیان)کە خێرا دەگۆڕێت لەوپەڕی سارد بۆ ئەوپەڕی گەرمو پێچەوانەش .

- داڤيد هيۆم: له (مقالة عن طبيعة البشرية) نزيك دەبێتەوە لە راستی تەبیعەت بە نزیك خستنەوەی لە دەروونو ئەو گۆڕانكاريانەی بەسەری دێت.
- ئوكست كونت: تەبیعاتی بەشەریش هەروەك قۆناغەكانی كۆمەڵایەتی هەر تاكێك بەسێ قۆناغ دەڕوا: ئاینی، فەلسەفی، علمی واقعی.
- ئەرنست باركر لە كتێبی (اخلاق القومیة) و زۆربەی ئەتەوەگەریەكانی جیهانی تەبیعات دەدەنە ئینتمای ئەتەوایەتی.

فكری ئیسلامی زۆر ڕون دەڕوانێتە تەبیعات و ناخی مرۆڤ لەژێر ئیرادەی خۆی، پێی وایە ئەگۆڕو زگماكیش نیە، بەرەبەرە لە ژینگەو خێزانیو كۆمەڵو جیهان وەری دەگرێ، واتە شایەنی چاكردنو خراكردنی هەیە.

ناخی مرۆڤ وەك هەموو بەشەكانی بوونەوەر لەدوو دژ (دیاد-جووتە-زوجی) ﴿سُبْحَانَ الَّذِي خَلَقَ الأَزْوَاجَ كُلَّهَا مِمَّا تُنْبِتُ الأَرْضُ وَمِنْ أَنفُسِهِمْ وَمِمَّا لاَ يَعْلَمُونَ﴾ پێك هاتووە:

لایەنی یەكەم: لایەنی دەروونیە (نفس) هەردەم ئارەزووی زاڵ بوونو دەست بەسەراگرتنو تێر نەبوونو سنور بەزاندنو خوازیاری زۆرو تەمەلوكو جنسو دەسەڵاتو خۆ دیارخستن.. بەكورتی لایەنی سەلبی مرۆڤە (النفس الأمَّارة بالسوء) لایەنی مادیو شەهوانیەكەیە كە زیاتر بەلای دڕندایەتی مەیل دەكا.

لایەنی دووەم: عەقیدەیە، یان هەندێ جار بە (ئەخلاق) تۆماری دەكەن یان بەگشتی بە (عەقل)ی دروست دەری دەبڕن، گرنگ ئەوەیە لەدژی بەرەی یەكەمە، عەقڵە (یان عەقیدە) دەبێتە هۆی ڕێ گرتن لەو داخوازیە بێ سنورانەی (دەروون)، ئەو دوو لایە نە، ئەو دوو دەزگا دژ بەیەكە لەناخی هەرتاكێك هەردەم لە جەنگێكی بێ دانوستانن بەشێوەیەك ئەگەر عەقڵی دروست بەتەواوی سەركەوت ئەوا مرۆڤێكی میان ڕەوو ڕەووشتداری ئیجابی لێ دەردەچێ، ئەگەر دەروونیش سەركەوت ئەوا مرۆڤێكی دڕندەی بەدڕەوشتی سەلبی لێ دەردەچێ بۆیە (ابوبكر) دەڵێت: (طوبى لمن كان عقله اميرا، وهواه اسيرا.. ويل لمن كان هواه اميرا

وعقله اسيرا).

بەكورتی هەموو مرۆڤێك لەو جیهانە لە نێوان ئەو دوو ئەنجامە دایە، واتە سروشتو تەبیعاتەكانیشی ئەوەستێتە سەر ئەنجامی ئەو جەنگە یان هاوسەنگیەكانی.

ڕای جیاجیا لەو بابەتە:

- ﴿وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا، فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا، قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا، وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا﴾، واتە: هەردوو لایەنی دژ بەیەكی لەناخی مرۆڤ شێن كردوە.
- {ان الله خلق الانسان وركب فيه العقل و الشهوة، وخلق الملائكة وركب فيها العقل، وخلق البهائم وركب فيها الشهوة، فمن غلب عقله على الشهوة فهو أعلى من الملائكة، ومن غلبت شهوته على عقله فهو أدنى من البهائم*} (فەرموودە).
- ابن عباس: ان في ابن آدم نفساً وروحاً بينهما مثل شعاع الشمس، والنفس هي التي بها العقل والتميز، والروح هي التي بها النفس والتحرك، الا ان النفس والروح يتوفيان عند الموت في حين ان النفس وحدها هي التي تتوفى عند النوم.

هەڵبەتە مرۆڤە شەهوانی یەكان (كە دەكا دەروونی زاڵ تره بەسەر عەقلی) ئەوا بێ سوودتریش دەبێت لەگیان لەبەر، چونكە ئەو سودێكی هەر هەیە، كەچی ئەو مرۆڤە تەنها دەبێتە بارستاییەك لە سەلبیات بۆیە لە قورئانی پیرۆز لە دۆخی وادا وەسفی مرۆڤ بە (...كالانعام بل أضل) دەكا.

- سەعید نورسی: لە كتێبی (الایمان وتكامل الانسان) دەڵێ: (لایەنی جەستەیی و دەروونی بە ۱۰۰ پلە لە خوار ئاژەڵە، بەلام لایەنی مرۆڤایەتیەكەت ئەگەر بە پەروەردەی ئیسلامی تەواو كرا ئەوا جیهانێكی باڵایە.

* بۆیە لە قورئان كاتی مرۆڤی بەد بە ئاژەل دەشوبهێنێ بەوە ناوەستێ وەدەڵێ: (..كالأنعام بل اضل..)

- ابن عدی له (تهذیب الاخـلاق) دەڵێ مرۆڤایەتی بەندە بە هێـز و دەســەڵاتی لایەنی دەروونی.
- فارابی له (کتاب الملة) دەڵێ: لەکاتی دەروون زاڵ بوون بەســەر عــەقڵا ئــەوا هەم کۆمەڵگایەکی نەفام وهەم سەرۆکەکەش نەفام دەبێت.
- له مانای بینـای کۆمـەڵایـەتی هەریەکـە لـە (مـیرث) لـە کتێبـی (عناصـر التنظیم الاجتماعی)و (براون) له (العلم الطبیعي للمجتمـع)، (مـیرۆخ) لـە (علـم انثـروپولـوجی بریطـانی) بەشـی هــەرە زۆری.. وانـابینن کـە بینـای کۆمەڵایەتی بینایەکی ژێرخانی نەخلاقیە.. دووری دەخەنەوە لەناخی مرۆڤ و هەریەکە پێناسی سەیر سەیریان هێناوەتەوە بۆ ئەو بینایە کە لێرە مەودانیە هەمووی تۆمار بکەین.
- بەهــەمان شــێوە (موســوعة العلـم الاجتمــاع) هــەروەك زۆربــەی زانایــانو فەرهەنگە عەلمانیەکان چاکردنی تەبیعاتی داوەتە کێشەی کارو کاسبی.
- ئــەفلاتون: جیــاوازی نێــوان شــاو و هــاووڵاتی گوایــە لــەو (متراجحـة= in equility) هاتووە، شاکان عـەقڵیان زاڵە بەسـەر دەروون بەڵام هاووڵاتی بـە پێچەوانەوە..
- (معجم الکنوز..) العقل عقال النفس.
- رسائل (ابن سینـاء): دادگەری بەندە بەزاڵ بوون بەسـەر دەرووندا.
- له ئەفسانەی یۆنانی کۆن (دەروون، نفس- psych-سایك) کـچێکی خـوای جوانیە (ئیرۆس) عاشقی بووە.. دوای شاردراپتەوە و هــەموو خــەڵك حــەزی لێ کردووە.. (معجم دیانات و اساطیر العالم- ل١٥١).
- هەریەکە له (لـسان العـرب-ابـن منظـور)و (موسـوعة الادیـان..)و چــەند فەرهەنگو زانای تریش لەگەڵ زۆربەی موفەسیرەکانی قورئانی پیرۆز مەیلی ئەوەیان کردووە کە بەرەی دەروون هەردەم مرۆڤ پاڵدەدا بــەرەو جەمــسەرێك ناوی (أنعام)یان لێ ناوە، بەرەی عەقیـدەش هــەردەم مـرۆڤ پاڵـدەدا بــەرەو

جەمسەرێك ناوی (أحسان) یان لیّ ناوە کە نزیکە لە پلەی فریشتەیە.

- کەمتر زاناو فەیلەسوفانی رۆژئاوا هەستیان بەو بابەتە گرنگەو سەرچاوەکانی کردووە، بەڵام بەشێکیان هەیە لەو بارەیەوە دواون کە چۆن دادگەریو چاکسازیو مەدەنیەتو ئارامی بێتە دی.. لەو بارەیەوە (سپنۆزا) لە (رسالة في لاهوت والسیاسة) دەڵێت: (بۆ ئەو مەبەستە دەبیّ هەموو رێنماییەك بکەوێتە ژێر کاریگەری عەقڵ بەتەنها، بەر لە دەروونیش بگرین کە دەبێتە زیان بۆ خەڵکی تر).
- هەڵبەتە مارکسیەکان ئەو جەنگە لەویّ نابینن بەڵکو بۆ (مولکیەت) و فاکتەری ئابوری دەیگێرنەوە.
- لیبرالیەکان: تەواو رێشمەی لەسەر دەروون کردۆتەوە، لە وەڵامی پرسیاری (اتتخذ الحکم هواکم..) دەڵێن: بەڵیّ!
- هەڵبەتە رای جیاجیاش هەیە لەبارەی ئەو شوێنەی کە لە لەشی مرۆڤەو بووەتە سەرچاوەی تەبیعاتو چاکردنەکەشی، وەڵامەکانی هەمان هاوشێوەی وەڵامی سەرچاوەکانی بارو تەبیعاتی کۆمەڵە بەگشتی، مارکسیەکان کە پێیان وایە ئابووریە پێشیان وایە ئەو سەرچاوەیە لە لەشی مرۆڤ گەدەیە، بۆیە ئەگەر باری (گەدە) چا بکرێت ئەو مرۆڤەش چا دەکریّ، بەهەمان شێوە مەدرەسەی جنسی دیارە رایەکەیان چاکردنی مرۆڤ لە چاکردنی ئامرازی جینسی دەبینن، مەدرەسەی نەتەوایەتیش پێیان وایە خوێنی پیس نەبێت و تێکەڵی رەگەزی تر نەکرێت هەروەك رای بزوتنەوەی شۆڤینیو تۆرانی و نازی و فاشی و بەعسی وزایۆنی.. زۆری تر.

لە فکری ئیسلامیشدا.. نیازو جەو جۆڵە عەقلیەکانە واتە ئەگەر عەقل بەدروستی رێکخرا ئەو سەرچاوەیتی ئەگینا هەریەکە لە گەدەو جنسو خوێنو پێستو زمان.. تەنها شێوەن نەك جەوهەرو ناسنامە، ئەوەی سەرکردایەتی دەکا عەقڵە.. ئەگەر عەقلیش سەرکردە نەبیّ ئینجا راستە بۆ هەر مرۆڤێك ئەندامێك

دەبێتە بنچینە لەوانە و زیاتریش.. لێرەش دەبێ جۆرە دادگەرییەك هەبێ نابێ عەقڵ دەروون زیندانی بكا، پێویستە مافی خۆی بداتێ، بەڵام دەسەڵاتی نەداتێ، وەك ئیمام غەزالی دەڵێ: (ان الأعتدال هو الميزان لجميع السلوك، والخروج عن حد الإعتدال الى الإفراط والتفريط هو مصدر الأمراض النفسية..)

جەنگی نێوان دەروون و عەقڵ:

جەنگی نێوانیان تەمەن بەتەمەن نییە، كارتێ كەرەكانی دەرەكی لە باری كۆمەلایەتیو ئاستی زانیاریو نەریتو دەوروبەرو هێزی پەروەردەو جۆری حوكم و باری سیاسی و هەڵسوكەوت و سلوكی زاناو بەرپرسان و رای گشتیو راگەیاندنو ئاین .. بە ئیجابیو سەلبی بەشدارن لەو جەنگە، ئیتر بە گشتی لە كۆتاییدا هەندێ فشار لەرێی رای گشتی بە ئیجابیو سەلبی دروست دەكا لەسەر تاك كە رێ لە (دەروون) بگرێ هەموو شت نەكا كە بە شێوەی: عەیبە، مرۆڤایەتی، لومە لائم، نەریت، بەزەیی، :.گوزارش دەبێت، هەر چەندە بەشێك پێیان وایە ئەو فشارانەش ئەڵقەیەك لە كۆت و زنجیر زیاد دەكا لەسەر مرۆڤ لەوانە مدرسەی لیبرالیزم، وجودیەكان، (فرۆید) لە هەندێ ئەدەبیاتی كوردیش ئەو رایە هەیە (بروانە شیعرەكانی بێكەس لەبارەی عەیبە)، هەروەها پێچەوانەكانیشی هاندەری دەروونە لەوانە (گوێ مەدێ، عەیبە نەماوە، هەموو خەڵك وا دەكا، مەبدەئیاتو دادگەری و هەق نەماوە، هەركەسە بۆ خۆیەتی، ..) بۆیەش لە فكری ئیسلامیدا كە تاوانێك دەكرێ بە تەنها لە ئەستۆی بكەرەكە نییە ئەگەر بارودۆخی دەوروبەرەكەی بەستاندەر نەبێت، ئەو كەسە دەستی نابرێ لەسەر دزی كاتی لە وڵاتەكەی نادادگەری و باری ئابووری پەروەردەیی خراپ بێت.

بەڵام بۆ رێگرتنی یەكجاری لە خراپەو كپ كردنەوەی تەوژمی دەروون و هەڵمەتەكانی ئەوا تەنیا بە ئایینی ئیسلام ئەو جەنگە یەكلا دەكاتەوە لە قازانجی عەقڵ، بەهۆی لێپرسینەوەی دوا رۆژ، هەر بۆیەش (بوویتە كۆلەگەیەك لە ئیمان)،

ئەو بڕوایە وا دەکا هەم عەقیدە زاڵ بێت بەسەر دەروون و هەم چاودێرێکیش دروست بکا، ئیتر بینای کۆمەڵایەتی راستەقینە لێرەوە دروست دەبێت، مانای وایە "ئیمان" هەر مەسەلەیەکی شەخسی نیە لە نێوان خۆت و خودا نیە وەك ئاینەکانی تر، بەڵکو فاکتەرێکی کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابووری ..تەواوی ژیانە، نموونەی کۆن و نوێ و واقیعیشمان لەبەر چاوە کە چۆن مرۆڤێکی سەلبی بەهۆی ئەو ئاینە بووە بە ئەستێرەیەکی پرشنگداری کۆمەڵ و خۆنەویست لە پێناوی ژیانی خەڵکی ترو مرۆڤایەتی و دوا رۆژ گیانی خۆی کردۆتە بەراگێر، لەو سەردەمە تاکە رێبازێکە پێچەوانەی رێبازەکانی تر سەرو ماڵی لە پێناو بیرو بڕواکەی دادەنێ، کەواتە مانای راستەقینەی (بینای کۆمەڵایەتی، مەدەنیەت، شارستانی، دروست کردنی مرۆڤ، پێش کەوتن، مافی مرۆڤ، مافی ئافرەت، ..) لەوە دێت کە ئەو کۆمەڵە یان ئەو تاکە یان ئەو لایەن و سیستەمە چەندە عەقڵی زاڵ ترە بەسەر دەروونی، یان چەندە دەتوانی و توانیویەتی یارمەتی بەرەی عەقڵ بدا دژی بەرەی دەروون، شانۆی راستەقینە ئەوێیە، ئەو بەرنامانەی تا ئەو رادەیە روو نەچوونێتە ناو سیاسەتو فکرو ئینتمای سیاسیو مەدرەسیشی هەبوو بێت ئەوا یان نەفامەو چاولێکەریو عەوامیەتە یان بۆ بەرژەوەندیو مەبەستی شەخسی یە، با هەر ناویشی رەوشەنبیرو سیاسەتمەدارو نووسەریشی هەڵگرتبێ، لێرەدا ئەو رایەی (جان کوریس) دەبێ بەهەند هەڵگرین کە پێش سەدەیەك لەکتێبی (حقیقة عالم الملموس) وتبووی ناچمە ناو سیاسەت هەتا لە نهێنی گەردوون چاك نەگەم.

سەرکەوتنی عەقڵ مانای وایە ئەو مرۆڤە پێش کەوتووخوازە، مرۆڤ پەروەرە، بەهاناو دادپەروەرەو بە ئەمەك و بەڵێن و خۆنەویست و بەرژەوەندی گشت ویستو وڵات پارێزە...

خۆ ئەگەر دەروونیش زاڵ بوو بەسەر عەقڵ ئەوا دەروون ناوەستێ بەپێی تواناو سنوری دەسەڵاتی تا پلەی (فیرعەون) ئارەزوو بازی و زۆرداری دەکاو تیرێش

نابێت وەك سیفەتەکەی (دۆزەخ) هەر دەڵێ (هل من مزید)، (ئـیتر ئـەو مرۆڤـە تەنها بۆدیەکە و ئەو دەروونە بەدوای خۆی رای دەکێشێ بەپێی یاساکانی خـۆی نەك یاسای عەقڵی و مرۆڤایەتی)، گوێرایەڵیش دەبێت دیسان بەپێی دەسەڵات و توانای، ئەگەر دەسەڵاتدار بێت ئەوا ستەمکارە، داگیرکەرە، ماف خـۆرە، نازیـە، فاشیە، دڕندەیە، .. ئەگەر دەسەڵاتیش نـەبێت ئـەوا خـۆفرۆش دەکـا، خیانـەت، ئەڵقە لەگوێی، دووڕوویی، دوو زمانی، بێ سەوابتی، بێ متمانەیی، بێ بـەڵێنی، شایەدی بەناحەق دان، دڵی نەخۆشە، عەوامـە، بـەپێی ئـەو کـەم دەسـەڵاتیەی زۆرداره بەکەم ترین شەپۆڵ لار دەبێتەوە، .. بەد ڕەوشتە.. تاد..

واتە جۆری شەخسیەت، جۆری تەبیعات، ڕەوشتی، پلەی مرۆڤایەتی..

دەکەوێتە سەر چارەنوسی ئەو هاوکێشەوجەنگە، نەك ڕەچەڵەك و چینایەتی و نەژادی وەك تێڕوانینەکانی فاشی و نازی و تـۆرانی و بەعـسیزم..هتـد. هەڵبەتـە هەریەکە لە دەوروبەرو ژینگەو رەچەڵەك و ئاستی زانیاری و باری کۆمەڵایـەتی و چینایەتی، باری ئابووری، هۆکارەکانی تری سیاسـی و..هـەمووی کاریگەریـەکی هەیە.. بەڵام لە کۆتاییدا (سەرەنجامی ئەو جەنگـە)یـە ڕەفتـاری تاکەکـە دیـاری دەکات، هەڵبەتە ئەو بۆچوونە بەرفراوانەی (رۆژئـاوا) گوایـە (ژینگـە و وەرەسـە بەرپرسن لە تەبیعات و شەخسیەتی.. هەڵەیە)، ئەوەی ناوی لێ نراوە (طبع) یـان (غەریزە) یان تـەبیعات دەرمـانی نیـە..ئەوانـە لـە فەرهـەنگی ئیـسلام راسـت نین..تەبیعاتیش وەك (ئیمان) لە جوولەدایـە لـە زیادوکـەمی دایـە، بۆیـەش لـە قورئان باسی سێ جۆر (نفس)ی کردووە، (الامـارة)، (اللوامـة) (المطمئنـة) هـەتا هەندێ لە موفەسیرەکان مـەیلی ئـەوە دەکـەن کـە دەڵـێن (عومـەر) تونـدەو (ابوبکر) نەرمە.. گوایە(طبـع)یـان وایـە.. نـەخێر، ئەوانـە لەسـەر ئـەخلاقی پێغەمبەرن د خ، بۆیە دەبینین (ابوبکر) لـەکاتی پێویـست چـەندە تونـد بـووە جەنگی کردووە.. هـەتا ئـەو کەمـە جیاوازیـەی نێـوان ئەوانـەش لـە تـەبیعات دەگەڕێتەوە بۆ ئەو فاکتەرەی سەروو.

نـيتر هـەموو مرۆڤێـك لـەو جيهانـە لـەنێوان دوو جەمـسەردايە، (مقاصـد الشريعة)ش ئەوەيە سنوری نێوان عەقڵ و دەروون بەستاندەری رێك خا كە (جهـاد الاكبر)ی پێ وتراوە، نەك تەرت و وێرانكردنی دەروون، هەروەك رێبـازی هەنـدێ ئاينی غەيرە ئيسلامی لە سۆفيايەتيش، سەرنج بدە (ابو حفـص) لـە جيـاتی رای سۆفيەكان بەكورت كراوەيـی ئەوەيـە :(مـن لم يـتهم نفسه علـى دوام الاوقـات ولم يخالفها في جميع الاحوال ولم يجرها الى مكروهها في سائر أيامه كان مغـرورا، ومـن نظر اليها باستحسـان شيء منها فقد اهلكهـا)[١]، ئەوەيان رەت بوونـە (انفـراط)ە، هەروەك جەنگەكەی ئەفلاتون لەگەڵ (نفس)، نـەخێر رەهبانيـەت و خـۆ ئەزيـەت دانی رەمەكی لە ئيسلام دا نيە، جەنگی ئيسلامی لەگـەڵ (دەروون) ئەوەيـە كـە دەروون بگێڕێتەوە سنوری خۆی، ئەو سنورەی كە كۆتايی دێت لە سنوری تاكێكی تر ،واتە كاری شريعەت ئەوەيە سنوری يەكتر نەبەزێنن،ئەوەش لە لايـەن (دستـور العلمـاء) پەيوەند بە ئەخلاق و حيكمەتەوە گوزارش كراوە، ستاندەرەكە ئەوپـەڕی حيكمەتەكەيە[٢]، واتە جەنگێكی دانيم نيە مەبەستی چاكسازی ودروسـت كردنـی (نفس المطمئنـة)يـە، جەنگەكـە لـە قۆنـاغی (أمـارة بالـسوء)ە، ئەوكاتـەش نـە (نفس)ەكە خۆی نە خەڵكی تريش لە ئاسودەيی دانين.

تەقەلای مەدرەسـەكان:

لەبەر گرنگـو چارەنووس سازی ئەو بابەتە زاناو مەدرەسەو پارتە سياسيەكانو هەتا دەزگای حكـوميش لـە تەقەلايـەكی بـەردەوامن بـۆ دۆزينـەوەی چارەسـەر بەزەحمەتيش دەست دەكەوێ، چونكە لە قوڵاييكە تيايـدا بابەتـەكانی فەلـسەفەو زانستو سياسـەتو دەروون ناسیو كۆمەڵناسیو ئاينو مەنهەجيـشی لێ بەيـەك

---

[١] ابو القاسم القشيري- (الرسالة القشيرية في علم التصوف)، هەروەها بۆ زياتر سەرنج بدە (موسوعة مصطلحات التصوف الاسلامي)-مادة-نفس، نفس الامارة،..
[٢] موسوعة المصطلحات جامع العلوم- قاض الاحمد نكري-مادة-أخلاق.

دەگەنو تۆزێکی ئالۆزی تێك چرژاوی لێ دروست دەبێت، هەر بۆیەش هەر تەقەلایەك بەدوای ئەو چارەسەریە بێت بە هاوتاو بەدیلی ئاین دەژمێردرێت، جا چی لە تواناداية یان نا، ئەو بابەتە بەرەبەرە لەو سەردەمە گرنگی وەردەگرێ لە هەموو بوارەکان لەگەڵ بەرەو عەولەمە چوونمان زیاتر، بۆیە زۆر جۆرە رێگە و ئامراز بەکاردێ بۆی، ئیتر ئەو تویژینەوانەی کۆمەڵگەی مەدەنی، کۆمەڵگەی لیبراڵی، کۆمەڵگەی شیوعی، کۆمەڵگەی یۆتۆپیەکانی کۆن و نوێ.. هەمووی بەشێکە لەو تەقەلایانە، زۆربەی ئەوانە (بە مارکسیەکانیشەوە) لێرەوە بە پێی دووریان و نەگەیشتنیان بەو ناخەی مرۆڤ رایەکی هاوبەشیان بۆ دروست بووەو گوایە مرۆڤ بە پێی باری مادی تەبیعاتو کەسێتی و رەووشت و چاکەو خراپەی دیاری دەکرێ، بەڵام هەر مەدرەسەیەك بەرێگە چارەی تایبەتی خۆی، رۆژئاوا پێی وایە سەربەستی دان بە مرۆڤ و راهێنانی لە پابەندی بە یاساو تێرکردنی و بەرەڵایی جنسی (راسلیانە) ئەوا کێشەکانی کەم دەبێتەوە..، هەر چەندە ئامارەکانیش بەردەوام پێچەوانەی ئەو ئەنجامەن، هەر لە نموونەیەکی سادە لە کاتی (کوژاندنەوەی کارەبای کالیفۆرنیا لە ماوەی سەعاتێکدا نزیکەی ٧٠٠ تاوان کرا).. هەروەها لە رووداوەکەی کاترینای ٢٠٠٥!.

هەرچی مارکسیەکانیشە.. پێیان وایە هەر مولکیەت سەرچاوەی هەموو سەلبیاتەکانە، جا بەپێی قەبارەی ئەو مولکیە مرۆڤەکە سەلبی و ئیجابی دەبێ، هەر لەوێش چاك دەبێ بەهۆی بن برکردنیو نەهێشتنی یەکجاری مولکیەت کە لە شیوعیەت دێتە دی، .. ئەوەش مێژوو و رەوتی کۆمەڵگە تەزکیەی نەکردو شکستی هێنا.

هەرچی تەقەلای حزبە سیاسیەکانو دەزگای ئیداریو سیاسیو زانستیو مەدەنیەکانیشە، هەر بەردەوامن بەپێی پێناسی سیاسەتو دەوڵەتیش لەو تەقەلایە، جم و جۆڵی سیاسی هەر حزبێك وەك (ئیدعا چاکسازیە) هەریەکەش پشت بە مەدرەسەکەی دەبەستێت لەباشترین دۆخیدا، ئالێرەدا مل ملانێیەکی

شەریفانەو زانستیانە دەکەوێتە مەیدانی سیاسی ئەگەر هەموو لایەك بە ڕاستگۆیانە پابەند بن پێی ، ئاخۆ کام لا دەتوانێ بە هۆی بەرنامەسیاسیەکانی زیاترین خەڵك پەروەردە بکاو ڕێکی بخا لە سەلبیەوە بەرەو ئیجابی، ئەوە نەك هەر ئەرکێکی ئاینی و سیاسی و حزبیە بۆ کوردستانی خۆمانیش یەکجار گرنگە لەو قۆناغەی ڕزگاریدا کە پێویستت بە دروستکردن و بیناکردنی مرۆڤی خۆنەویست و نەدۆڕاو هەیە، بەڵام زۆر بەڕوونی دەبینین ئەو جۆرە ئینتما حزبی و سیاسیانە ئەنجامەکانیان بەچی دەگا، لەو بەرنامەیەی گۆڕانکاری و چاکسازی، بە تایبەتی ئەو حزبانەی خاوەن ئایدیۆلۆژیاو مەبادیئێك نین، ئەوا زیاتر دەیڕوخێنن نەك بینا، کەواتە ئێستا دەبێ ئەو (نهێنیە گرنگە) شی بکەینەوە (کە پەیوەستە بەو بابەتە) بۆچی لە هەڵبژاردنێکی سەربەست لە نێوان کۆمەڵێك حزبی دەسەڵاتدارو بێ دەسەڵات، دیموکراسیو سوشیالیستی، شیوعیو ئیسلامیو نەتەوەیی و لیبرالی... لەجیهانی ئیسلامیدا زۆربەی حزبە ئیسلامیەکان دەنگ دەهێنن، لە شوێنێکی وەك جەزائیر لە ٢٦\دیسمبر\١٩٩١ لە (٨٦٪)ی دەنگ بۆ بەرەی ئینقازی ئیسلامی هات، نهێنیەکە ئەوەنیە کە لە توێژینەوەکانی زۆربەی سەنتەرە ڕۆژئاواییو نووسەرە عەلمانیەکانی ناوچەکەو کوردستانیش هاتووە (گوایە) دەگەڕێتەوە بۆ خراپی باری ئابووری و فێرکردن و خزمەتگوزاری.. یان داپلۆسین، جا ئەگەر ڕاستە پرسیارە گرنگەکە ئەوەیە بۆچی ئەو هۆیە نەبووە دەنگ هێنانی (جبهة القوة الاشتراکیة-حسین ایات احمد) یان (منظمة الشیوعیة العمالیة- لویزە حنون) یان حزبە لیبرالیەکان و سوشیالیستەکان و نەتەوەگەریەکان یان حزبی دەسەڵاتدارلە جزائر...

وەك توێژینەودیەکی زانستی بەو شێوەیەی خوارەوەیە نەك باری مادی:

لەسەروو کەمێك باسی ئینتمای سیاسی نوێ کرا کە وەك جاران ڕەمەکی و فریودانی نیە.. خەڵکی لە ڕوانگەو چاویلکەی چەند مونەزیرو سەرکردەی حزبەکەی جیهانو ناوچەکە ببینی، .. نەخێر، ئێستا لە عەولەمەدا هەر کەسەو

راستەوخۆ تێکەڵی جیهان بووەو هیچ نهێنیەکی وای لەبەردەم نامێنێ، ئیتر پەردەی هەڵخەڵەتاندن دادەماڵێت، ئەگەر ئەو حزب و لایەنانە لەسەر مەبادیئێکی راستەقینە نەرواو گۆتەو کردەی یەك نەبێت دەماو دەست ئاشکرا دەبێت و نیازو مەبەستەکانی سەرکردەو بەرپرسەکان سەر ئاو دەکەون، .. ئەوە لە لایەك، لە لایەکی تر سەرچاوەی سەلبیاتی مرۆڤ و کۆمەڵیش (وەك لەناخی مرۆڤ بۆمان دەرکەوت) پێگەو شوێنێکی مادی نیە لەناو لەشی مرۆڤ تا بە (نەشتەرگەریەکی پزیشکی) دەری کێشێ، بەڵکو لایەنێکی رووحیەو تەنها بە پرۆسەی روحی چارەسەر دەبێ، ئالێرەدا توانای دەزگاو حزبە عەلمانیەکان بۆ چاکسازی پەکی دەکەوێ و کەمەری دەشکێ، ئیتر هیچ دەورێکی سیاسی و چاکسازیو کۆمەڵایەتی راستەقینەی بیناکەری نامێنێ، هەتا لە پێناسی مانای سیاسەتو حکومەت و دەسەڵاتی مەدەنی و دیمکراسی بێ کار دەمێنێتەوە مەگەر تێکەڵدان، ئەوەی دەوری دەمێنێ دەزگاو زانایانی ئاینی و لایەنە ئیسلامیەکانە دەتوانن لە رەهەندی رووحیش کاری سیاسی و چاکسازی بکەن، ئیتر مرۆڤی نوێ چارەنووسی خۆی لەو مدرسەیە دەدۆزێتەوەو دەنگی دەخاتە پاڵ دەنگی ئەگەر ئازادی هەبێ، ئەوەش تەواو لەگەڵ توێژینەوە و رێساکانی سەردەم یەك دەگرێتەوە کە زۆربەی زانایان هەتا (فرۆید و بافلۆڤ) ئەو قەناعەتەیان هەیە کە پەیوەندی مرۆڤایەتی لاواز دەبێت لەگەڵ زیادبوونی پەیوەندی مادی، هەروەها چەند یاسایەك هەیە زۆربەی فەرهەنگەکانی جیهانی دەست بە دەست تۆماریان کردووە بەناوی (القوانین الاجتماعیة الکونیة unvarsal social law) کە دەڵێت: (تزداد نسب الجرائم في المجتمعات التي تلعب فيها الدين دورا هامشيا و ثانويا)[١].

بەو شێوەیە زانایانی جیهان مەیل دەکەن ناو لە سەدەی (٢١) بنێن سەدەی ئاینیو کشانەوەی عەلمانیەت، نەك هەر لە جیهانی ئیسلامی ئەو دۆخە بەرەبەرە

[١] بۆ زیاتر سەرنج بدە (موسوعة العلم الاجتماع) ل٥٠٦.

له رۆژئاواو جیهانیش وا تێبینی دەکرێ، هـەر ئـەو ڕەهەنـدو هۆیەشـە کـەوا لـە لایەنە عەلمانیەکان بکا شەڕە دەسەڵات بکـا بـەدەربڕینی جیاجیـا.. وەك بـەناوی تیرۆر، مل ملانێی شارستانی، پاراسـتنی ئاسـایش‌و دژی دیمکراسـی‌و ئـازادی‌و ئامەدەنی.. ئەوەش هەر بەشێکە له مل ملانێی مێژوویی نێوان خێرو شەڕە..

(١٤)

چاكسازى كۆمەڵ   إصلاح الاجتماعي   Society reform

بابەتى هەرە ناوەندى ئاينو فەلسەفەى كۆمەڵايەتى و تيۆرى سياسى و سيستەمى ژيان و شارستانيەتە، مەبەست لىٚى چاكردنى پەيوەنديەكانى كۆمەڵە لە پەيوەنديەكى ستەمكارى بەرەو دادگەرى، .. ئيتر زۆربەى بابەتەكانى وەك :بيناى كۆمەڵايەتى، گۆڕانى كۆمەڵايەتى، گەشەى كۆمەڵايەتى، .. دەگريتەوە، زۆربەشيان راستەوخۆ يان ناراستەوخۆ لە بەشەكانى رابووردوو باس كران، ماوە هەندىٚ پرسيارى بنچينەيى ليٚرە بووروژرىٚ بۆ دۆزينەوەى وەڵامى پيٚويست و هەم پەيوەندى چاكسازى تاك بە كۆمەڵيشەوە، پرسيارە بنچينەييەكە ليٚرە ئەوە: ئاخۆ ئەگەر تاكەكانى كۆمەڵگەيەك چاك بوون مەرجە كۆمەڵگەكەش چاك بيٚت؟ وەڵامى جياجيات.. دەست دەكەوىٚ، بەشيٚك پشت بە نموونەيەك دەبەستن كە لە كۆنەوە دروشميٚكى شارەوانى مۆسكۆ هەبووە، تيايدا هاتووە.. ئەگەر هەر ماڵەو پيٚش دەرگاى خۆى خاوين كردەوە ئەوا شاريٚكى خاويٚنمان دەست دەكەوىٚ.. ئەوەيان راستە چونكە زەويەكى رووتەختەو يەك رەهەندە، بەڵام لە (تەعميما) هەڵە دەردەچىٚ نەك بۆ كۆمەڵ هەتا بۆ بينايەك راست دەرناچىٚ، واتە تەنها مەرجى بيناى راست و دروست ئەوە نيە خشتەكانى راست و دروست و بە ئەندازە بيٚت.. نەخيٚر چونكە ئەو جارە دەبيٚتە دوو رەهەند:

١- رەهەندى (پانى و دريٚژى).

٢- رەهەندى بەرزى.

هەرچى كۆمەڵگەيە پيٚك هاتووە لە كۆمەڵيٚك رەهەندى مادى و رووحى.. واتە

نموونەیەكی یەك ڕەهەندی میكانیكی نابێتە بەڵگە بۆ واقعێكی ئاڵۆزی فرە ڕەهەند، هەروەها لە كۆنەوەش (ابن طق طقي) لە كتێبی (الفخر في اداب السلطانية) تێبینی كردبوو كە پاك بوونی دەروونی تاكەكان بەس نییە بۆ پێكهاتنی كۆمەڵگەیەكی پاك، چونكە ڕەهەندی نوێی تێ دەكەوێ لە پەیوەندیو حوكمو بەرژەوەندی گشتیو ڕای گشتی و..هتد، لە كۆلتووری كۆنی فكری بەشەریش (ئەرستۆ) ئەو تێبینییەی كردبوو وەك (ابن طق طقي) كە چاكردنی كۆمەڵ زیاتر دەگەڕێتەوە بۆ جۆری حوكم، بۆیە ئێستاش بەشێك زیاتر داكۆكی دەكەن بەهاوشێوەی (فەرموودەكە) [١] و دەڵێن:. (الا ان في المجتمع مضغة اذا فسد فسد سائر أجزائه وإذا صلح صلح الكل ألا وهي الحكم).

كەواتە چاكردنی كۆمەڵ بە كۆمەڵێك رووكار دەكرێ، نەك یەك، لە تاك و لە كۆمەڵ، لە بنكەو لە سەروو، لە كردەو گۆتە، ..

ئەوەش پرسیاری نوێ‌دروست دەكا ئاخۆ ئەو فاكتەرانەی كۆمەڵ دەگۆڕێ چییە هەر لە فاكتەری ئابووریو دەروونیو ئەزادیو خوێنو هێزو ژینگەو عەقڵیو مادی..هتد

ئەزموونەكانی كۆنو نوێ بەتایبەتی لەو سەردەمەدا تەواو ساغ بۆوە كە كۆمەڵگەی چەق بەستوو و بەنج كراوەكان بەباری مادی بەهیچ فاكتەرێك ناجوڵێ تەنها بە ئایین نەبێت كە دەتوانێ رووبەچێتە هەم ناخەكانو هەم ئەو بۆندە یەكبەستییەی كە كۆمەڵگەی پێك وە بەستیوە، تەواو بە پێچەوانەی ڕایە كلاسیكیەكان دەربارەی ئایین كە زۆربەی بەڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ مانایەكی لە جۆری مانا ماركسیەكەی (الدین افیون الشعوب) پێدابوو.. یان وەك فاكتەرێكی بەجێماو لەناو تەپوتۆزی مێژوو..

---

[١] ئەوە لەو فەرموودە وەرگیراوە : (الا ان في الجسد مضغة اذا فسد فسد سائر الاجزاء واذا صلح صلح سائر الاجزاء الا وهي القلب)

(١٥)

ديالـۆگ حـوار dialogue

بەپێی چەندین سەرچاوە لەوانە (موسوعة العربية الميسرة- مادە: ديالوك) ديالۆگ وشەیەكی عەجەمیە بە بەستەی دووقۆڵی وتراوە، لەناو كوردیش هەبووە، چەمكێكی كۆنی ئاینیە لەزۆر شوێنی قورئانی پیرۆز هاتووە[١]، مێژووی یەكەم ديالۆك بۆ پێش گەردوون دەگەڕێتەوە، كاتێ خوای گەورە ديالۆگی لەگەڵ فریشتەكان كرد لەبارەی دروست كردنی گەردوون و ژیان و مرۆڤایەتی، ديالۆگ چاكترین ئامرازی تێگەیشتنە، ماناكەشی بەگشتی (گفتوگۆ و وەڵام)[٢]، یان لە هەندێ فەرهەنگ و سەرچاوەی تر بە "هونەری گەیشتن بەڕاستی"پێناس كراوە، ئەوەیان زیاتر لە (مقاصد الشرع)یشدا نزیك دەبێتەوە، دیاردەیەكی مرۆڤانەیە بە پێچەوانەی یاساكانی دارستان كەلەوێ ديالۆك تەنها مانای پەلامارو لێك مڕاندنە، بۆیە هەمو ئامرازەكانی كۆن و نوێی مرۆڤ بێ ديالۆگی مرۆڤایەتی هەروك یاسای دارستان توونـدو تیـژیو هەرەشەو پەلامار بووە، زۆربەی نووسینەوەی كتێبە كۆنەكان لەسەر شێوەی ديالۆك (محاورە) بووە، یەكێ لەو سەرچاوە كۆنانە ديالۆگەكەی (كۆماری ئەفلاتون)[٣] بوو لەسەدەی (٤-پ.ز)، لەناو كەلتوری ئیسلامیش ئەو جۆرە نووسینە باوی هەبووە، بە هەمان شێوە نێردراوەكانی (· عیسی) بۆناو خەلكی ناویان (حواریون) بووە، واتە ديالۆك

---

[١] بۆ زیاتر سەرنج بدە (الحوار في القران-محمد حسين فضل الله).

[٢] بۆ زیاتر سەرنج بدە هەریەكە لە (موسوعه الاديان..ل٢٤٤، موسوعه العالميه- ماده:حوار).

[٣] بڕوانە: جمهورية أفلاطون.

ئەسڵێکی گرنگی ئاینیە، لە فکری ئیسلامیشدا پانتـایی دیـالۆك گـەلێ فراوانـە هەتا جار وایە لەسەر (محال) دیالۆك کراوە لەگەڵ لایەنی بەرامبەر هەر چەندە لـە قورئان وەسفی بە (شدید المحال) کردووە لەباری ئاسایی خـۆی، ئـیتر تـۆبزی نیـە، ئیسلام تەنها (تەبلیغ) نیە وەك بەشـێك لـە ئیـسلامیەکانیش وای تێگەیشتوون زیاتر دیالۆگ و تێ گەیاندنی دانایانەیە، هەتا لەدەقیشدا دەبینین پێغەمبـەر ﷺ چەندە دیالۆگی لەسـەر موتلەقەکانیش کردووە نەك هەر لەگەڵ بێ بڕواکان لەگـەڵ هاوەڵەکانیشی، لەگەڵ ئەو گەنجەی کە وتی زینا دەکـەم تـەنها پـێ ی نەفـەرموو ئەوە دەقی لەسەرد و ئەوا (تەبلیغم) کردی حەرامە.. نەخێر، کەوتە گفت و گـۆ و وەڵام لە زەرەرو زیانەکانی کۆمەڵایەتی‌و کەسێتی خۆی هۆیە خراپەکانی بـۆ ڕوون- کردەوەو گەیشتە ئەنجام.

دیالۆگی زانستی ئەوە نیە وەك دەمارگیرەکان خۆی پێ راسـت بێـت و لاکـەی تریش تەنها هەڵە، لەو بارەیەوە ئیمامی شافیعی بنەمایـەکی لـۆگیکی تۆکمـەی دارشتوە ودەلێ: (رای راستم دەشـێ هەڵـە بێـت و رای بەرامبەریـشم -کـە پـێم هەڵەیە- دەشێ راست دەرچێت)، وارێك دەکەون کە جارێ هیچ لایەك لەسەر هەق نین و بەهەردوو لا بەهۆی ئەو دیالۆگە دەیدۆزنەوە، (إبراهیم)یش لە دیالۆگـەکانی لەگەڵ خەڵکیدا (کـە بەدانایانـەترین شـێوەی کـردووە) نـەهاتووە یەکـسەر بڵـێ (خوای) من راستەقینەیە و ئەوانەی ئێوەش پووچە، وتوویەتی وەرن بەدوا بگەرێین رەنگە ئەو ئەستێرە گەشـە خـوا بێـت، دوای مـانگ ئینجـا رۆژ.. لـە ئـەنجامی دیالۆگەکە گەیشتنە ئەو راستیەی کە خوای راستەقینـە دروستکەری هـەموو ئـەو شتانەیە.. واتە هەنگاوەکان بەو شێوە بووە:

یەکەم: هەردوولا رێکەوتوون جارێ راستی بزرە.

دووەم: ئامانج لەو دیالۆگە هەبێت و دیواری (جمودە عەقلیەکان) بشکێت.

سێیەم: لە واقعی چەوتی‌و نەفامی‌و بێ بڕوایی دەسـتیان بـەدیالۆگ کـرد لـە راستی‌و ڕووناکی‌و بڕواداری کۆتایی هات.

هەتا لە قورئانی پیرۆزیش هاتووە: ﴿وَإِنَّا أَوْ إِيَّاكُمْ لَعَلَى هُدًى أَوْ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ﴾.

فیکری ئیسلامیو ڕێبازی خوایی لە کۆنو نوێشەوە بەدیالۆگ گەشەی کردوەو دەکا، لەبەر هۆیەکی سادە هەرچی ڕاستیەك -کە (قیمة المعرفة)ی پێ دەووترێ لە (فەلسەفەی زانیاری)دا- بدۆزرێتەوە ئەوا فکری ئیسلامی پێ پێتەو دەبێت، بۆیە هەر دەروازەو فەزایەك کە ئازادی دیالۆگی لێ بەرەخسێ لە قازانجیەتی، تەنها ئەو ڕێبازو مەدرەسانە دژی ئازادی دیالۆگن کە لە فکردا دەست کورتو نەدارن، بۆیە ڕێکەوتنەکی گشتی هەیە کە مەمبەستی دیالۆگ لە نێوان دوو لایەن، دوو خەت، دوو شارستانی ..هەتا دوو کەسیش بێت ئامانجەکەی دۆزینەوەی ڕاستی نوێیە، بابەتەکە واگەشە بکا کە پانتاییەکی لە زانیاری نوێ وەردەگرێ، بە پێچەوانەی (جدل-دەمەقاڵێ) کە ئامانج دیار نیەو هیچ لایەك بە تەرازووی (ڕاستیو ئەخلاقی) بۆ یەك ناسەلمێنن، هەروەك لە قورئانی پیرۆز دیسان باسی لە (جدل) دەکا لە سوورەتی (مجادلة)و جیاوازی لەگەڵ (دیالۆگ-حوار) دەکا ﴿قَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّتِي تُجَادِلُكَ فِي زَوْجِهَا وَتَشْتَكِي إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ يَسْمَعُ تَحَاوُرَكُمَا﴾، لە سەرەتادا (جدل) بووە لە نێوان پیاو و ژنەکەی بۆیە پێغەمبەر ﷺ بەشداری نەکردووە، تا هاتوونە سەر دیالۆگ (حوار) و وازیان لە دەمارگیری بەرایەکانی خۆیان هێناوە ئینجا بەشداری کردوون ﴿وَاللَّهُ يَسْمَعُ تَحَاوُرَكُمَا﴾، بەشێکی تر (جدل) یان (حوار الحاد) بەجۆرێك لە (لغو) دەژمێرن، پێیان وایە ئابتە ئامرازی ئیقناع بۆیە ئامۆژگاری مامۆستاو (داعیەکانیان) دەکەن خۆ لەو شێوازە بپارێزن، لە ڕۆژئاواو سیستەمی عەلمانیەتدا ئەو جیاوازیەی نێوان (جدل) و (حوار) نیەو تێکەڵی هەیەو هەبووە.. هەروەك زاراوەش یەك بنەچەی هەیە (دیالۆگە) یان (دیالکتیك)و (مادیة الدیالیکتیکیة).. هەر لەوە هاتووە، پێناسی گشتی دیالۆك لای ئەوانیش بە (هونەری گەیشتن بە ڕاستی) هاتووە بەڵام دیسان کێشە لەسەر (پەیوەندی دیالۆگ بە فەلسەفەی ڕاستی) دروست دەبێت، ئەوان (ڕاستی) بە

چەسپاوی و بەدەر لە جـم و جـۆلی عـەقلی حـساب ناکـەن، لەگـەڵ جـم وجـۆلی زانیاری(حرکه المعرفه) تێکەڵی دەکەن (بۆ زیـاتر بڕوانـە فەلـسەفەی راسـتی لـەو فەرهەنگەدا)، بۆیە جگە لە (مەدرەسەی مارکس) ئەوانی تر هەریەکە بەشێوەیەك بە دیالۆگ قایلن ئەگەر بەکردەش جۆرێکی تر بێت، لە ئیسلام دا(لەباری ئاسایی خۆی) دیالۆك چاکترین ئامرازی تێگەیشتنە، واشی پەیڕەو کـردووە، هـەر چـەندە لایەنی بەرامبەر لە کۆن و ئێستاوە هەموو هێڵێکی سووری بەزاندووە کەچی ئـەو دیالۆگە وەرنەگەڕاوە بۆ ناکۆکی بالاترو زیندانی و.. وەك ئێستا لە هەندێ شـوێن یاسای تایبەتیشی بۆ دەرچووە بەناوی جیاجیا، بەڵام ئەوە مانای ئەوە نیە هەموو دیالۆگێك سـەرکەوتوو بێـت، بۆیـە لـە ئیـسلام دا مـەرجی تایبـەتی هەیـە بـۆ لایەنـەکانی دیـالۆگو گەیـشتن بەڕاسـتەقینە، مەرجـەکانیش پەیوەنـدی بـە کەسایەتیو رەچەڵەکی نەتەوایەتیو باری چینایەتیو ئینتماو بڕوا و بالا دەستی.. نیە، بۆ هەموو کەس بوار هەیە بەو مەرجەی:

١-خاوەن بەرنامـە و زانیاریـەك بێـت ئـەگینا بـەخێرایی رێـساکانی دیـالۆك وەردەگەڕێ بۆ (جدل) وبێ رێزی.. ناڵێرەدا (ئیمامی عەلی) وتوویـەتی: (دیـالۆگم لەگەڵ هەر زانایەك کردبێت سەرکەوتووینە، لەگەڵ نەزانیش هەر تـێ کەوتینـە). سەرکەوتن مانای دۆزینەوەی راستی بۆ هەردوولا.

٢-خاوەنی رێبازێکی فکریو عەقیدەییو سیاسی وابێت بەرژەوەندی گـشتیو مەبادینەکانی لە سەرووی بەرژەوەندی تایبـەتی بێت، بەدوای راستی بگەڕێت لـەو گەردوونە.

٣-مەرجەعیەت و تەرازووەکانی کتابێکی راستەقینەی خوایی بێت.

ئەگەر ئەم سێ مەرجەی لێ نەسازێ دەبێتە (جدل)، هەروەك لە قورئانی پیرۆز باسی هەر سێ مەرج لەو ئایەتە هاتووە ((ومن الناس من يجادل في الله بغير علم ولا هدى ولا كتاب منير..))

مەرج نیە هەر سێ خاڵی سەرووی لێ بسازێ ئینجا دیالۆگ بکرێـت، نـەخێر،

مەبەست لەوەیە ئەو شێوە دیالۆگەیە ئەزۆك نابێت، ئابتە (جدل)، لە راستیدا (جدل) بەمانا کردەو گۆتەییەکەی شێوازی عەلمانییە بۆ ئیقناع و (حوار)یش شێوازی ئایینییە بۆ تێك گەیشتن، هەرچی مدرەسەی شیوعیەتە- لەناو عەلمانیەتدا- دیسان تایبەتمەندی خۆی هەیە، کۆڵەگە بنچینەییەکەی (دیالکتیکە-واتە-جدلی) وە بنەمای ناکۆکی (التناقض) بە (لب الدیالکتیك) وەسف کراوە لەلایەن (لینین)[1].

بەراشکاوی پێیان وایە (جدل)ە هێزی دینامیکی زانست و زانیاری و هەتا سروشت و ژیانیش، ئیتر (جدل-دیالکتیك) لە روانگەی شیوعیەت مانای گەیشتن بەراستی ئیمو کۆتایی بێت، بەڵکو (راستی)یش چەسپاو و پیرۆز نییە لەبەردەم دیالکتیك، هەموو شتێك دەگرێتەوە تەنیا خۆی (واتە دیالکتیك-جدل) رەهایە[2]، هەر ئەویشە تاکە سەرچاوەی گۆڕان و گەشەکردنی هەمو بونەوەر بە پۆلەکانی ژیانیشەوە تادەگاتە دروست وگەشەی زانیاری، بەهۆی (جدل) لەپێناو (جدل)..

واتە ئەو زانیاریە نوێیەی لێرەوە بەرهەم هات دیسان دەکەوێتەوە ژێر لایەنی تری جدلی، .. بەو شێوەیە وەك (هیگل) ئەو بنچینەی ناونا (سێ کوچکە: یان بەسێ کوچکەی هیگلی ناوبانگی دەرکرد[3].

مارکسیەکانیش بەهەمان شێوە پەیڕەویان کردووە، ئیتر ئەو جۆرە (جدل)ە ناگاتە هیچ راستیەك، تەرازوو و پێوانەیەك نامێنی بۆ ناوبژی نێوان دوو لایەن یان دوو کەس، ئەگەر کێشەیەکی فکری هەبێت چارسەر نابێت، بۆیەش لە مارکسیەتدا بۆچوونی جیا سەری لەباڵی جیا دەوەستا ودوایش بەرەو ناکۆکی، هەر بۆیەش ئەو هەمو تەوژم و باڵ و لایەنانەی لێ پەیدابوو لەو تەمەنە کورتەیداوەك :ماوی، ترۆتسکی، لادەر، چەپی ساویلکەیی، پاشکۆیی،

---

[1] دفاتر فلسفیە-لینین.

[2] مادیة الدیالکتیکیة.

[3] بڕوانە: مدخل فی فلسفە هیگل (سێکوچکەکە بریتیە لە: بابەت –دژەکەی –سەرەنجامی دروست بونی "بابەت"ێکی نوێ ..بەو شێوەیە دووبارە دەبێتەوە تاهەتایە .

ئۆرۆشیوعی، جەنەی ستالینی، چەپی نوێ، شیوعی کلاسیکی، مارکسی بێ لینینی، مارکسی نەتەوەیی، مارکسی دیمکراسی، .. هەتا لەدوا (فەرهەنگی سۆڤیەتی) پێشوو زیاتر لە (٢٠٠) زاراوەی تۆمەتی تیا بوو تەنها بۆ جۆرەکانی شیوعیەت خۆ بەخۆ، چجای لەگەڵ خەلکی تر، رەخنە و معارەزەی یاسایی و نایاسایی جێی نەدەبۆوە، هەر دان بە معارەزە و بوونی بەرامبەر نەدەهێنرا جا (دیالۆگی) چی بکەیت، لە راستیدا ئەو (جدلە) کە لە فکر دەهێنرا ناو کۆمەڵ ئەوا یەکسەر مانای (مل ملانێی چینایەتی) وەردەگرت، ئەوەش هەردەم پلەی توندو تیژی درابوێ، ئەو دۆخ و تێروانینە بارێکی ناوەکی دیکتاتۆری و تۆقاندنی وەرگرتبوو، باری جیهانیشی والێ کردبوو نا ئارامی و چەنگی ساردو گەرمی لێرەو لەوێ پەیدا کردبوو، تیرۆر و قەلاچۆی رای جیا نەك لە رێزی دوژمنانی هەتا لە رێزی شیوعیەکانیش ئەنجام دەدرا لە هەموان زەق تر تیرۆر کردنی ترۆتسکی، چەندین زانای گەورە لە ئاوەدانی دوور خرابۆوە (لەوانەزانای فیزیایی ئەندرێ سەخاروف)، ئینجا جەنگ و تێك گیرانی ناوەخۆو هەرێمایەتیەکی بەردەوام هەبووە، لە نێوان باڵەکانی شیوعیەت خۆبەخۆشی لەوانە: سۆڤیەتو چین، ڤێتنامو کەمبۆدیا، بالی پەرچەم و خەلق لە حزبی شیوعی ئەفغانستان، ئۆنیتاو بەرەی میللی لە ئەنگۆلا، .. لە کوردستانیش (ی.ن.ك) و حزبی شیوعی، حزبی شیوعی (قیادەی مەرکەزی) و (لجنەی مەرکەزی)، لەناو کۆمەڵەش (عێراقچی و کوردستانچی)..تەنانەت ئەو هەمووناکۆکیانەی نێو حزبە عەلمانیە کوردستانیەکان (چ خۆبەخۆ چ لەگەل لایەنی تر) بەشی هەرە زۆری بۆ ئەو بیرە دەگەڕاوە..

لەبەر هەمان هۆ لە پێش دارمانی شیوعیەت زیاتر لە (١١) جۆر بزوتنەوەی مارکسی تەنیا لە کوردستانی سەروو سەری هەڵدا، هەڵبەتە لە هەموو جیهان مادام دوو باڵی جیای مارکسی لێ هەبووبێ هەرگیز لە ناکۆکی توند دابووینە.

هەرچی مەدرەسەی سۆشیال دیمکراسیشە ئەو رایە توندەی نەبوو، باوەڕی بە (دیالۆك) هەبووە هەتا لەگەڵ (چینی برجوازیو سیستەمی سەرمایەداری)و

(فەلسەفەی میسالیش) بە پێچەوانەی مارکسیزم، پێی وابووە کە دەشێ بە هێمنی لە ڕێی دیالۆك ئاشتی جیهانی و ناوەکی بێتە دی و بپارێزرێت، دەشێت سەرمایەداریش بەو شێوازە هێمنیە بگوازێتەوە بۆ سۆشیالیستی، بەلاّم هەردەم جێگەی ڕەخنەی توندو سەرزەنشتی شیوعیەکان بوون.

هەرچی ڕۆژئاواشە تا سنورێکی چاك باوەڕی بە (دیالۆك) هەیە، گوێ دەگرێ بەلاّم پەیڕەو ناکا، مێژووەکی بانێك و دوو هەوا و چەند هەوای هەبووە، لە نێوان ناوەکی و جیهانی، سەروو و خواروو، ڕۆژئاوای و ڕۆژهەلاّتی، بەهێزو بێ هێز، چینی سەروو چینی خواروو، .. ئەگەر بزانێ ئەو دیالۆگە بەزیانی ئەو تەواو دەبێت نایکات، هەتا لە ئاستە فکریە بالاّکانیش ئەو شێوە دیالۆگە دەکا کە لەگەلّ کەلتوور و بەرژەوەندیە بالاّکانی شارستانی ڕۆژئاوا بگونجێ، ئەگینا بەدروشم دیالۆگیە بەلام هەردەم دیالۆگی بەهێزو بێ هێز، چەوسێنەر و چەوساوە، داگیرکەرو داگیرکراو، دیالۆگێکە لەو شێوەیە، لایەنی هێزدار دەلێ: وەرە با دیالۆگ و دانوستان بکەین ئاخۆ چۆنت بخۆم بە خۆشی یان بەڕاوەڕاو؟ بە برژاوی یان کولاّوی؟ ئازادی و دیکراسیت پێ دەدەم خۆت هەلّبژێرە بە چ جۆرە چەقۆیەك سەرت ببڕم، لە پێشڕا یان لە پشت سەرت، .. بەو جۆرە دیالۆگە وتراوە (دیالۆگی ناهاوتا) یان (دیالۆگی خۆبەدەستەوەدان). یان دیالۆگی دۆزینەوەی (هەنجەت)، (بیانگە) بۆ هەلّلوشینی وەك ئەو چەند دێرە شیعرە:

ئەگێڕنەوە ئەلێن سەردەمێ
بەرخێ تێنووی بوو چووە سەرچەمێ
لەوێوە گورگێ بە فێلّ و درۆ
لەگەلّ بەرخەکە کەوتە گفتوگۆ
ووتی تۆ کاری چەوت و چیلە ئەکەی
بەرخەکە ئاوم لەسەر لێلّ ئەکەی
بەرخەکە وتی گەورەم کەی وایە

ئەوەی تۆ ئەیڵێی ی زۆر ناڕەوایە
ئاوێ لای تۆوە بەرەو لای من بێ
دەبێ چۆن چۆنی و بۆچی لێخن بێ
ووتی ئەی باشە جنێوەکانی پار
دێتە یادت بەرخی نالەبار
بەرخەکە وتی گەورەی سەردار
کۆرپەی ئەمساڵم ئەك هینی پار
تۆ ئەفەرمووی پار، پارم نەدیوە
تەنها شەش مانگم تەمەن بڕیوە
ووتی وەهاش بێ دیسان تەواوە
باوك و براكەت جنێویان داوە
ئەبێ ئەو داخەت هەر پێ بڕێژم
کەلبەم لە دووگی نەرما بنێژم
هەر کە ئەوەی وت بەچەپۆك و دان
بەربووە لاشەی بەرخی بەستەزمان
ئاوا لە سایەی جەوری ستەمکار
دەتلێتەوە بێ دەستی هەژار

هەندێ لە رەوشەنبیرو نووسەرو سیاسەتمەدارانی جیهانی سێیەمو موسڵمانانو وڵاتە داگیرکراوەکانیش جار وایە بە شانازیەوە بەدوای ئەو جۆرە دیالۆگانە کەوتوون، بەرەی دووەم لە (بێهێز، چەوساوە، داگیرکراو، زیندانی کراو، ..) بە دژ بە دیالۆك لە قەڵەم دەدەن، کەی ئەو جۆرە دیالۆگە ئەنجامێکی هەبووە، لە دوای یەك سەدە تەقەلا تەنانەت داوای دیالۆك کردن لە بارەی سەربەستی دان بە کورد بە زمانی خۆی بدوێ و بنووسی لە تورکیا بە تیرۆر لەقەڵەم دراو وا ساڵی (٢٠٠١)ە، نیو سەدەشە دیالۆکی نێوان ئیسرائیل و عەرەب.. هەمووی هەروەك

سەرەنجامی دیالۆکەکانی جـارانی ئیمپریـالیزم و داگیرکـەران لەگـەڵ داگیرکـراو و چەوساوەکانە، یەك نموونە نیە لـە مێـژوودا زۆرداریـك مـافی لـە ڕێـی دیـالۆك گێڕابێتەوە بۆ خاوەنی، تەنانەت بەشی هەرە زۆری ئەو دیالۆگانە پیلان بـووە یـان بۆ ڕاگرتنی بەرگری و خۆ ئامـادەکردنی یـان هـەر بـۆ تیرۆرکردنـی ڕاسـتەوخۆی سەرکردەکانیان، داگیرکەری ئیسپان داوای گفتوگۆ و دیالۆگی لەگـەڵ (لامـپیرا)ی سەرۆکی هندیە سوورەکانکرد - کە تایفەی (مایا) لەوێ دانیشتوانی ڕەسـەنەکەن لە هندۆراس (هندۆراس بەزمانی لاتینی مانای: قوولایی)[1] — لامـپیرا ٠٠٠ ٣٠ چەکداری هەبوو و ئامادەو قایل بوو بەرەسمی کەوتنە دیالۆگ و دانوسـتان کەچـی لەو دیالۆگە تیرۆریان کرد و خاکیشیان داگـیر کـرد، دەیـان نموونـەی وا هـەبووەو هەیە، لە قۆناغی نوێش ئەوەی بەو شێوەی لامپیرای بووە، پـیلان و دیالۆگەکـەی حکومەتی عێراق و مەلا مصطفی بارزانی بوو لە پایزی ١٩٧١ ویستیان تـیرۆری بکەن سەرکەوتوو نـەبوو، هـەروەها ئـەو دیالۆگـە تەلەفۆنیـەی نێـوان ڕووسـیاو جەوهەر دودایێف - لە شۆڕشەکەیان بۆ سەربەخۆی چیـچان لـە دوای ئەوەتـەکانی سـەدەی ڕابـووردوو- کـە بـووە هـۆی تیرۆرکردنـی، هـەروەها د. عبـد الـر حمن قاسملۆش، .. سەدان نموونەی تر.

دیالۆگ زیاتر ئەنجامی دەبێ کە لایەنی دادگەر بالاّ دەست تـر بێـت وبنـەمای (ح.ابـوبکر) هاتبێتـە دی (بـەهێزتان لام بـچووکە تامـافی لێ دەسـتێنمەوە، بێهێزیشتان لام بەهێزە تا مافی بۆ وەردەگرمەوە)، دیـالۆگی نێـوان (ح.عمـر) و ئافرەتێك- کەلەو سەردەمی بە مرۆڤ حساب نەکراوە- کەچـی لـە کۆتـایی شـای سەر ئەو زمویە و دەڵێ ئافرەتەکە ڕاست دەکاو عمر هەڵەیە..

کەچـی لـەو سـەردەمەی عەولەمـەش هـەر بێهێزەکـانن، چەوسـاوەکانن، داگیرکراوەکانن، میللەتان و ڕەوشەنبیرانی بێ دەسـەلاّتن.. داوا لـە دەسـەلاّتدارو بەهێزو داگیرکەر دەکا بۆ دیالۆگ و نایکا، حسنی مبارك لە سـاڵی (١٩٩٨) بـە

---

[1] ئەو ناوە لەوە هات کە کۆلۆمبس لە دەریاچە قوولەکەی ڕزگاری بوو، ناونرا قووڵ (هیندۆراس).

ئاشکراترین جار گۆتی ئێمه دیالۆگ لەگەڵ ئیسلامیەکان ناکەین زەرەرمانە، لە کاتێکا ئەویش و دەسەڵاتدارانی عەرەب بە رێکخراوی (فتح)یشەوە بەردەوام تکایان لە ئیسرائیله کە دیالۆگیان لەگەڵ بکەن، ئەو زنجیرەیەی بێ هێز لەگەڵ بێ هێزترو بەهێز لەگەڵ بەهێزتر لە جیهانێکی نادادگەری بەو شێوەیەی سەرەوە هەر لەتاکە کەسێکەوە تا دەگاتە ئەمریکاو (un)..لە ناوەڕۆکدا پەیڕەو دەکرێ .

بەهەمان شێوە دەبینین رۆژئاوا گەلاڵەی مل ملانێی شارستانی پیادە دەکا کەچی بێ هێزەکانی بەرامبەری داوای دیالۆگی شارستانیەکان دەکەن، لەوانە تیۆرەکەی (د.خاتمی)، هەروەها گەلاڵەکەی (سەرانی عەرەب لە مانگی ٢٠٠١/١١) بەناوی (حوار الحضارات: تواصل أم الصراع)، هەروەهاش تیۆرەکەی رۆجیه غارودی بەناوی (تێك گەیشتنی شارستانیەکان).. کەچی وەڵام نیه، سەرنج بدە ئەو زنجیرە لە کوردستان هێزە دەسەڵاتدارەکان ئامادەنین تەواو دیالۆگ لەگەڵ هێزە ئیسلامی و هەندێ نیشتمان پەروەری دڵسۆز بکەن یان جار وایە لەگەڵ یەکتر، بەلام هەردەم ئامادەن لەگەل داگیر کەر بکەن، بەهەمان شێوەش سەرانی عەرەب (کە داگیر کەرانی کوردستانیشی تیایە)ئامادەنین دیالۆگ لەگەڵ کورد بکەن، بەو تەکانە پێچەوانەییەش سەرانی عەرەب دەست بۆ ئیسرائیل و ئەمریکا درێژ دەکەن و بەدروشمی (خیار السلام و الحوار خیار استراتیجی وحید) کەچی لەگەڵیانە نایکەن، جا ئەلێرەدایە مامۆستایانی بەناوبانگی مەدرەسەی دیالۆگ لەئیسلامیەکان (بەتایبەتی خەتی ئیخوان) دەگەڕێنەوە سەر ئەو ڕاستیە وەك د.قەرزاوی لەنوێ ترین کتێبی دا دەڵێ ئەگەر لایەنی یەکەم هەر دان بەبوونت نەهێنێ چۆن و لەگەڵ کێ دیالۆك بکەیت[١]، بۆیە هێرشێکی توندی کردۆتە سەرهەڵگرانی دروشمی ئەو جۆرە دیالۆگەو بە (سباق یعدد حصان واحد)ی شوبهاندووە، واتە دیالۆگیش لە جیهانی نادادگەری وەك مەسەلەی ئاشتیە چۆن لە مەبدەئی (دیگۆل) هاتووە (کلیلی هێزە دەرگای ئاشتی دەکاتەوە) لێرەشدا

[١] الاسلام و العلمانیة-وجها لوجه-مقدمة.

ئەگەر هێزت نەبێ دیالۆگت لەگەڵ ناکەن‌و ناتخوێننەوەو سەرەنجامیشی نابێ، ئیتر (سیرنۆ سیکۆفیج) لە سالی ١٨٦٨ەو راستی ووتوە کەدەلێ:هێز تەنها بە هێز دەوەستێنرێ .

گرفتەکانی دیالۆگی ئیسلامی و عەلمانی:

لە ناوەرۆکی بابەتی سەروو بەرِوونی باس لە رووکار و بوارەکانی دیالۆگ کرا لە نێوان مەدرەسە و ئاینەکان تا دەگاتە شارستانیەکانیش.. لەو بەشەش مەبەستمان ئەو تەوەرە دیالۆگەیە کە لە نێوان ئیسلامیەکان و عەلمانیەکانی جیهانی ئیسلامی (عەرەبی بەتایبەتی)، ئەوەش دوو بەشی سەرەکیە:

١-عەلمانیە دەسەلآتدارەکان کە زۆربەیان دیکتاتۆریەکانن، بۆیە کەمتر ئامادەی دیالۆگن هەروەك (حسنی مبارك) گۆتەنی دەلێن زەرەرمانە، ئەو دیکاتۆریانە نەك لەگەڵ ئیسلامیەکان لەگەڵ هیچ هێزێکی کاریگەر نایکەن.

٢-ئەو بەشە عەلمانیەی کە دەسەلآتدار نین و معارەزەی نیشتمان پەروەر و نەتەوەگەریە دلسۆز و چەپیە پاکەکانن..

لە هیچیان دیالۆگ نارِەوا نیە بەلآم ئەوەی بەرهەمی راستەقینەی هەبێت بەشەکەی دواییە..

گرفتی لای ئیسلامیەکان: هەر زۆر بەکورتی و خێرایی ئەوانەیە:

١-گەلێ جار بەشێك لە ئیسلامیەکان بەپێی تێگەیشتنی تەسکی خۆیان لە فقهی سیاسی ئیسلامیدا رێگرن لە دیالۆگ و بێ ویستی خۆیان خزمەتی گوتاری ناحەزانی خۆیان کردووە.

٢-لە فقهەکانی تری وەك (أولویات، واقع، موازنە، تغیر، ممکن..)، دەست کورت بووینە بویتە هۆی لێ تێکەڵ بوونی کۆمەڵێك چەمك لەوانە: (تبلیغ و حوار)، (واقع و دەق)، (بەرنامەی سیاسی وفکری سیاسی)...نەیتوانیوە بەدروستی وستاندەری دیالۆك بکا .

٣-بـەو شـێوە چـاکەش لـەناوەڕۆك و پـۆلێن کـردن و لـە مەبەسـت و خاڵـە لاوازەکانی و، هۆی پەیدابوونی، (عەلمانیەت) نەگەیشتووە.

گرفت لای عەلمانیەکان:

١-بەگشتی ئاستی تێگەیشتنیان لە ئیسلام لاوازە.

٢-بەڕوانگـەی (ڕۆژهەڵاتناسـەکان) دەڕواننـە ئیـسلام، لـە کاتێکـا (ڕۆژهەڵاتناسـەکانیش) بەهەڵەی لێ تێگەیشتوون چونکە ئەوانیش بەپێی واقعـی مەسیحی و ئاینەکانی تر ئیسلام هەڵدەسەنگێنن.

٣-بەزۆری ئامرازو ئامانجیان تێکەڵ کردووە، ئەو دیالۆگە بەو ئامانجە ناکەن کە مادام لە خزمەت ئامانجەکانیانەو ئیتر عەلمانیەت و ڕێبازەکەی ئـامرازە نـەك ئامانج.

٤-کەمتر (سەوابت) و مەبادیئی لەناو عەلمانیەت ماوە، بۆیە گەلێ جار هـەتا ئەگەر دیالۆگیش بکرێت بە عەبەسی کۆتایی دێت.

٥-ئـەوەی هـەرە گرفتـە باڵـەکانی عەلمانیـەت بـەخێرایی شـێوەو نـاوەڕۆکی دەگۆڕێ، لە چـەپیەوە بـۆ راسـتڕەوی، لـە سوشیالیـستی بـۆ لیبراڵـی.. یـان بـە پێچەوانەوە، بەگشتی قەیرانی ناسـنامەی فکریـان هەیـە.. جـا دیـالۆکی فکـری لەسەر چ بکرێ تەنانەت بەشێکیان گەیشتنە ئەو رادە دەڵێن فکر و ئایدیۆلۆژیاش نەماوە.

٦-زۆر بـەخێرایی لـە مەبادیئـە ئاسـۆییەکان گەڕاونەتـەوە سـەر مەبادیئـە شاقوولیەکان.

٧-تارادەیەکی زۆر کۆمەڵێك دەردی دەروونی سیاسی وەك (لاسایی کردنـەوە، تەقەزوم، گومان، بانێك و چەند هەوا، خێرا لاربوونەوە، خێـرا وەرگـەڕان)ی پێـوە نوساوە .

٨-خەریکە ببتە رەها کە عەلمانیەت پەیڕەوی مەبدەئی (بەرژەوەنـدی) بکـا..

واته هەردەم بەرژەوەندی تایبەتیو خودی خۆی بەسەر گشتی دەسەپێنێ.. وە ئیتر بە ئاسانایی دەتوانرێ بگۆتری رارەوی سیاسی میکاڤیلی یە رێنیشاندەری عەلمانیەت، ئەوەش گەورەترینو کوشندەترین گرفتی گفتوگۆیە کەیە، کە نرخی زانستی نامێنێ لەبەردەم (هەرچیەك بیت لە پیناو بەرژەوەندی تایبەت).

(١٦)

دیکتاتۆری استبدادیة dictator

بەو جۆرە دەسەڵاتانە دەووترێ کە بڕیارەکانو جێبەجێ کردنیشی لای تاکە کەسێك چڕ بێتەوە، عادەتەن دەسەڵاتی ناوەستێ لە چ سنوورو یاساو دەستوورو نەریتو ئاینیش، تەنیا لای بنەماڵەکەی یان چەند نزیکێکی خۆی، ئەو راوێژانەش وەردەگرێ کە لە خزمەتی دیکتاتۆریانەی بێت.

بنەچەکەی:

لەوەو پێش باس کرا کە زۆربەی چەمکە سەلبیەکان بنەچەکەیان دەگەڕێتەوە بۆ ئەزموونی بەشەریەت و هیچ بناغەیەکی ئاینی نیە، بەپێی هەندێ سەرچاوەو فەرهەنگ لەبنەچەدا دیکتاتۆری دەگەڕێتەوە بۆئەزموونی رۆمای کۆن، بۆ ئەو دۆخە تەنگانەی کە وڵاتەکەیانی تێ دەکەوت ئەوا (ئەنجوومەنی پیرانی رۆما) بێ رای میللەت بەپێی (نیمچە دەستووری) هەندێ سەرۆکی وەختیان هەڵدەبژارد بۆ ماوەی (٦) مانگ بۆ بەڕێوەبردنو پەراندنەوەی وڵات لەو دۆخە ناسکانەدا..

هەندێ سەرچاوە ناوو نمونەی وەك (سۆلا، یۆلیۆس قەیسەر، ئۆگۆستۆس، ...)یان تۆمار کردووە لەو بابەتانەدا، بەگشتی بەو پرۆسەیە دەووترا (دیکتاتۆر) کە وشەیەکی لاتینیە لە (Dictare هاتووە مانای سەپاندن)، ئەو زاراوە سەلبی نەبوو بەڵام لەدوای ئەوەی سەرۆکی وا هەبووە کە (٦) مانگەکە تەواو دەبوو لەسەر تەخت دانەدەبەزی و ئیتر ناوی دیکتاتۆری بووە ئەو جۆرە دەسەڵاتەی کە شەرعیەتی جەماوەری یان دەستووری یان شۆڕشگێڕی یان دۆخی دژواریشی نیە..

دیسان بەپێی بەشێك لە فەرهەنگ و سەرچاوە مێژووەکان یەکەم جار لە (سقیلە)ی سەر بە یۆنان ئەو دۆخەی سەروو روویدا لە پێش زایندا، ئەو کاتی بە (tyrans)[١] ناوزەد کراوون، بەپێی هەمان ئەو سەرچاوانە نموونەی نوێی دیکتاتۆری یەکەم جار لەسەدەی (١٦) لە بریتانیا لە (ئۆلیڤەر کرۆمویل) سازاوە، هەرچەندە ئەو مەبەستی لە ئەزموونی دەولەتی هاوچەرخە،بەلام گومان لەو راستیە هەیە ،چونکە رۆژئاوا ویستویەتی زۆربەی چالاکی پیشڕەوایەتی مێژوو بۆ خۆی پاوان بکا چ بە چاکە چ بە خراپە، بۆیە رەنگە لە وولاتی تریش بووبی بەلام ئەوەی راستی بێ یەکەم دیکتاتۆری لە دەسەلاتی ئیسلامی لەسەردەمی معاویە دەستی پێ کرد .

لەبەر ئەوەی دیکتاتۆری سیفەتێکی دانەبڕاوی بەشەریە بۆیەش بەپێی زەمانو زەمین و نیشانەو ناوەڕۆکی گۆڕاوە، سەردەم و وەخت هەبووە دیکتاتۆری بوویتە مەدح و زاناو نووسەرو شاعیر بەسەریان دا هەلگوتووەو وتویانە دیکتاتۆریانە توانیویەتی ئیشی میللەت راپەڕێنێ، بە دەسەلاتە بێ هێزەکانیشیان وتوە دیمکراسی، لە مەدرەسەی مارکسیەتیش دیکتاتۆری هەر مەدح بووەو دیمکراسیەتیش سەلبی بووە.

رایە جیاجیاکان:

دیکتاتۆری زیاتر لە زاراوە نزیك ترە نەك لە چەمك بۆیە کەمتر مشت و مڕی لەسەر بووە، زۆربەی فەرهەنگ و سەرچاوەکانی یاسایی و سیاسی و فەلسەفی و کۆمەلایەتی.. بەگوزارشی جیاجیایان نوسیە بەلام لە کۆتاییدا هەر ماناو ناوەڕۆکەکەی لێك نزیکە هەروەك هەندێکیان والێ هەلدەبژێرین:

---

[١] بۆ زیاتر بڕوانە: أ-موسوعة العالمية ل٣٤٠ ب-النظم السياسية.. ج-الوسيط القانوني الدستوري، د.أدموند .

- فەرهەنگی ئۆکسفۆرد[١]: *دیکتاتۆری واتە دەسەڵاتداری رەها.*
- لە (المورد) و (الموسوعة العالمية)ش هەمان مانای دایتێ.
- (رۆسۆ) لە کتێبی (في العقد الاجتماعي) بەجۆرێکی تری گوزارش کـردووە کە کورتی دەکەینەوە لە شێوەکانی دەسەڵاتدا:

١- دیکراسی ← دەسەڵاتداران >* لە (گەل).

٢- ئورستقراطي ← دەسەڵاتداران < ** گەل.

٣- دیکتاتۆری ← دەسەڵاتدار = گەل.

٤- پادشایی هەرسێ جۆری سەرووە.

- لە سەرچاوە کۆنەکانیش کە باسی (استبداد)یان کـردووە، (مـاوردی) لـە کتێبی (تسهيل النظر) نامۆژگاریەکەی (ئەسـکەندەری مەکـدۆنی) نـەقل کردووە بە لێدوانەوە کە دەڵێت لەو خۆشیە دوورکەوە کە هاورێکانت پی ی ناگەن، .. دیکتاتۆریو (استبداد)ی خۆشەویستی تیانامێنێ.
- عبدالرحمن کواکبی دەڵێ (مستبد) ئەوەیە حوکم لەسەر خەڵکی دەکـا بـە نارەزووی خۆی نەك بە نارەزوی خەڵکی، یان بە یاسا، پێی لەسـەر دەمـی خەڵکیە تا هەق نەڵێن[٢].
- موسـوعة علـم الاجتمـاع: چـەند نیـشانەیەکی دانـاوە بـۆ ناسـینەوەی دیکتاتۆریەت:

١- دەست بەسەراگرتن.

٢- متمانە نەبوون بە میللەت.

٣- خۆ بەچاکترین پارێزەر زانی.

---

١ فەرهەنگی ئۆکسفۆرد ٢٠٠٢ وەرگێرانی سەلام ناوخۆش.

* ئەو هێمایە مانای زۆرترو گەورەترە .

** مانای بچووك ترە .

٢ بروانە : الاعمال الكاملة -القاهرة ١٩٧٠

٤-سزا و پاداشی نامەعقول.

٥-زۆر مەرکەزیەت.

٦-کەم راوێژی.

٧-گوێ نەدانە رای گشتی میللەت.

٨-بڕیاری حەدی..

زۆربەی نیشانەکانی پێچەوانەی دیکراسی هێناوە.. هەرچەندە بەشێکی وانیەو هەندێ نیشانەی تری نوقستانە، ئینجا بڕیارە حەدیەکان عادەتەن روو لە بێ هێزەکانە نەك بۆهەموو لایەك.

+فەرهەنگی ئۆکسفۆردی ئینگلیزیەکەی نیشانەیەکی سەرەکی داناوە هەر بەدەقی ئینگلیزی هاتووە: especialy one who has gained it using ...millitary force[1]

+ئەنسرۆپۆلۆجیەکان[2]: ئۆتۆکراسی و ئیستبدادی لەخانەی دیکتاتۆریەتیان ریزکردووە.

+زۆر جۆرە رای تریش هەیە، لە کوردستانیش وەك لە (راپۆرتی سیاسی ی.ن.ك) هاتووە دیکتاتۆری و سەرمایەداری بەپێچەوانەی یەك ناسیوە، سۆشیالیزمی نزیك کردۆتەوە لە تۆتالیزمی و دیکتاتۆری.. هەروەك (مارتین دودج)یش لە نیشانەکانی دا تۆتالیزم و دیکتاتۆری پێکەوە ریزکردووە و چەند نیشانەیەکی هاوبەشی پێ داوون:

١-دەسەڵاتەکە بۆ یەك تاکە کەسە لە کۆتاییدا.

٢-زۆر گوێ نادانە گفت وگۆ و راوێژ.

٣-حزبی سیاسی و بوونی خەڵکی تری پێ هەرس ناکرێ جگە لە حزبەکەی خۆی یان تاقمە بچووکەکەی.

---

[1] .Oxford-d pr٤٧

[2] بروانە: مقدمة في انثروبولوجيا الاجتماعية .

٤-رەخنە قەبول نیە (بەتایبەتی لەکەسی یەکەم -جودی-).
٥-معارەزەی یاسایی نیە..

ئیتر مل پێ کەچ کردنی خەلکی و زیندانی و تەزکیەو (تەرغیب و تەرهیب) کۆکردنەوەی خەلکی لە حزب و تاقمەکەی بەزەبری دەسەلات دیاردەی هەرە زەقی ئەو سیستەمەن[١].

ئەوانە بە پوختی رایە جیاجیاکان بووە، لەرەوتی بابەتەکە هەلسانگاندنیانیشی تیادایە، دیکتاتۆری هەر لە سیستەمی سیاسی پەیدا نابێت، چونکە سروشتی پۆلێکی فراوانی بەشەریە بۆیە لەناو دەزگا کۆمەلایەتی و خێلەکی و هەتا دەزگا زانستی و مەدەنیەکانیش هەیە.

عادەتەن ئەو جۆرە دیکتاتۆرانە بیانگە یەکی پیلانی دەرەوە و گەشاندنەوەی سەروەریەکی هاوبەش هەلخەلەتێنەری وا کەخۆی تیایدا ناوەند بێت و نامرازێکی ساناش دەبێ بەهۆیەوە رارەوەی نارازیەکانی بەتووندترین شێوە سەرکوت بکات.

زۆربەی فەرهەنگەکان ئەو چەمك و زاراوانەی وەك ئۆتۆکراسی، تاك رەوی، مونوکراسی، دەسەلاتی رەها، شمولی، حزبی سەرکردە، حزبی پێشرەو، شاهنشاهی (نەك مەلەکی دەستووری)، دەسەلاتی تۆتالیرزمی (وەك ئەوەی مۆسۆلینی)..لە پۆلی دیکاتۆری ریزکردووە، نمونەکانیشیان لە دیکتاتۆری هەریەکە لە (ستالین، هتلر، دڤالیە، عیدی أمین، موسولینی، سامۆزا، مارکۆس، شای ئێران).. تۆمار کردووە.

کەمتر نووسەرو توێژەرەوەکان ئەو سەرۆکانەیان لە خانەی دیکتاتۆری تۆمار کردووە کە ناسەوارو دەسەلاتیان ماوە، ئەوەش سەلبیاتێکە لەبارەی دادگەری نووسینەوەی مێژوو، هەر بەپێی نیشانەکانی بەشێکی زۆری ولاتانی عەرەبی و جیهانی هێشتا دیکاتۆرن، کەمتر حزبە عەلمانیەکانی عەرەبی بە کوردستانیشەوە دەست گۆری دەسەلاتو سەرۆکایەتی دەکەن، لە هەموو سەردەمێك ئەو

[١] إعرف منهبك.

دیکتاتۆرانه بەشێك لە عەوام و رەوشەنبیرو نووسەرو هونەرمەندو سیاسەتمەداری وایان هەیەو هەبووە نەك هەر بۆیان داپۆشن بەڵکو وەستای بیانگە دۆزینەوە بووینە، گۆرانیو شیعریان بەسەردا هەڵگووتوە، نازناوی باڵایان پێ داوە لەوانە (خواوەند، مەزن، خاوەن شکۆ، قائد الفذ، سەرۆکی هێژا، ڤۆهەر، دوتش، سەرۆکی سەرۆکان، سەرۆکی بێ هاوتا، فخامة، سیادة، یان وەك (مصطفی کمال) سێ نازناوی دراوەتێ پەکیان (عصمت ئینۆنو) ناوی (میللی چیف- واتە سەرکردەی هەمیشەیی) دووەم نازناوی غازی، لەدوایدا پەرلەمان سێیەم نازناوی (ئەتاتۆرکی) پێ دا واتە باوکی تورك، .. ئێستاهەیە بەدەیان نازناوی دراوەتێ .

زۆربەی ئەوانە کێشەیەك یان فاکتەرێکی هاوبەشی مێژوویی و ئایدیۆلۆژی و نیشتمانی کردۆتە دروشمو هاندەر بۆ جۆشو خرۆشکردنی هەستو ئەستی خەڵکی عەوام بەپێی تیۆری (تحدي و الاستجابة-توینی) تا شەرعیەتی جەماوەری و مێژوویی و یاسایشی پێ وەرگرێ، هەروەها هەڵدەستێ بە دروست کردنی ئەنجومەنی کارتۆنی بەناوی پەرلەمان و گەل و جارجار هەڵبژاردنێك سازدەدەن یان بۆ سەرۆکایەتی هەتا هەتایە یان بۆ ماوەیەکی درێژ و لە ۹۹، ۹۹٪ دەنگ دەهێنێ، تەنانەت سەرۆکی عێراقی لە ساڵی (۲۰۰۲) لە ۱۰۰٪ دەنگی هێنا! ئەو سنورەشی شکاند، خەریکن نزیك بنەوە لەو دەنگ هێنانەی (ستالین) کە جارێکیان لە (۱۰۱٪)ی هێنابوولە کۆنگرەیەکی حزبی شیوعی، هەرگیز پێغەمبەرەکانیش ئەو جۆرە دەنگەیان نەهێناوە .

دیکتاتۆریەت ناسنامەی نیە لە هەموو مەدرەسەکان پەیدا دەبێت هەتا لە دیموکراسیش، هێتلەر بە دەنگ دان و لە رێی دیموکراسی لەساڵی ۱۹۳۲ بووە راوێژکاری ئەڵمانیا، بۆیە بەشێکی زۆری پانتایی مێژووی عەلمانیەت و رۆژئاوا و لیبراڵ دیموکراسی و سەرمایەداری جەنگ و پەلامارو شەرە دەسەڵات و دیکتاتۆریەت بووە، نموونە نزیکەکانی : هتلەر لە ئەڵمانیا، مۆسۆلینی لە ئیتاڵیا، دۆڤالی لە هایتی، فرانکۆ لە ئیسپانیا، صدام لە ئیراق.. ئیتر دەروازەی

دیکتاتۆری بەراستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ لەو سیستەمە لە هەموان نزیك ترە مادام مەبدەئی بەرژەوەندی تایبەتیو شەخسی لە سەرووی گشتیە، مێژوی سیاسی خەلافەتی ئیسلامیش پاکانەی بۆ ناکری لەو ڕووەوە بەلاّم بە پێچەوانەی ئەو ڕایەی (کۆتایی مێژوو)و (مل ملانێی شارستانیەکان) کە جگە لە سەرمایەداری ڕێبازەکانی تر بەدەروازەی دیکتاتۆری لەقەڵەم داوە، هەر بەخێرایی ئەو ڕایە گەیشتۆتە جیهانی سێیەمو کوردستانیش، سەرنج بدە ڕاپۆرتی سیاسی (ی.ن.ك) کۆنگرەی (٢) هاتووە: (پەرەسەندنی بیرو داخوازی مافی مرۆڤ و دیمکراسی کە هەردووکیان هەم بۆ گەشەکردنی سەرمایەداریو بازاڕی ئازاد پێویست بوون، بۆ ڕیسواکردنی ڕژێمە دیکتاتۆریەکان..)[١]، هەر با بە (معجم الحدیث..) وەلاّمی ئەو هەڵە تێگەیشتنە بدەینەوە کە تیایدا هاتووە (لەساڵانی (٧٠-٨٠) سەردەمی بینوشێ چالاکیە ئابووریەکانی سەرمایەداریو بازاڕی ئازاد بوو کەچی ئەرێزی مافی مرۆڤی دەگرتو نەدیمکراسیش)، زۆربەی دیکتاتۆریەکان لەو ترازەن و خۆ نمونەی (ئەنجومەنی ئاسایشیش) کە چۆن (٥) ئەندامی هەمیشەیی بێ هەڵبژاردن هەردەم ئەندامن و ڤیتۆشیان هەیە ئەوەش هەر دیکتاتۆریەتە.

هەرچی مەدرەسەی شیوعیەتیشە هەر خودی (دیکتاتۆری پرۆلیتاری) کۆلەگەیەکی بنچینەیی یە، یەکەم جار (بابۆف)ی فرنسی لە ١٧٨٩داوای شێوەیەك لە دەسەلاتی پرۆلیتاریای کرد ئینجا مارکسیەتیش داوایان کرد، معارەزەو لایەنی سیاسیو رەخنەی تر بە دوژمنی لەقەڵەم درا، تەنها حزبەکەو تاکە شەخسەکە لە کۆتاییدا دەسەلاّتدار دەبوون چونکە (چینی پرۆلیتاریا) نە دروست بوو نە دروستیش دەبێ، ئیتر کەسانی دیکتاتۆری وەك ستالین لە رووسیا، ماو لە چین، هۆنیکەر لە ئەڵمانیا، چاوشیسکۆ لە رۆمانیا، کیم ئیل سونگ لە کۆریا، پۆل پۆت لە کەمبۆدیا، کاسترۆ لە کۆبا، .. زۆری تر.. تەنانەت

---

١ ڕاپۆرتی گشتی (ی.ن.ك) کۆنگرەی (٢) ل٢.

دیکتاتۆری گەیشتە ئەو رادەیە کە (کیم ئیل سۆنك) مرد وەسیەتی کرد کوڕەکەی هاتە جێی (بووە شیوعیة الملكية)، بەو شیوەیە دیکتاتوری لەگەل دەسەلات هاوڕێ بوینە(كلا أن الانسان ليطغى إن رأى إستغنى)، جا ئەو دەسەلاتە جار وایە ناوی (دیموکراسی) هەلگرتووە وەك ئەلمانیای دیموکراسی، یەمەنی دیموکراسی .. سەرنج بدە احمد سیکۆتۆری سەرۆکی پارتی دیموکراسی غانا یە دەلی (ئیمە سیستەمیکی دیکتاتۆریمان لە نیو دیکتاتۆریەکان هەلبژاردو کە دیکتاتوری گەلە، چاکترە لە دیکتاتۆری تاکە کەسەکان یان دیکتاتوری پەرلەمانی، یان دیکتاتوری چینی برجوازی ..)[١] .

لەپاش هەموو ئەوانەش دیکتاتۆریەت زیاتر زادەی.جۆرێك لە سیستەم و عەقیدەیە، لەدوای پشکنین و وردبوونەوە وا دەردەکەوێ زۆربەی دیکتاتۆریەکانی سەدەی رابووردوو و ئێستاش بەرهەمی جۆرە عەقیدەیەکی سیاسی ناوێتەن لە رەگەزیو جۆرێك لە سوشیالیستی، واتە فەلسەفەی نەتەوەگەریو سوشیالیستیو نیشتمانی پێ گوتراوە، بەکورتی لەنێوئەو جۆرە خەلکە سەرهەلدەدا کە لایەنی ئارەزووی زالە بەسەر عەقل ونەخلاقیەکەی، بۆیە هەرگیز ناسنامەکەی بەشەریو عەلمانی دەبیت نەك ئاینی راستەقینە، ئەوەش بە ڕوونی لەمیژوو بەدی دەکرێ هەر لە ئەرستۆ (٣٨٤-٣٢٢پ ز) وە تا میکافیلی (١٤٦٩-١٥٢٧) وبە دواوەش زاناو فەیلەسوفی عەلمانی راویژکەرو رێنیشاندەری دیکتاتۆر بووینە .

هەروەك دۆخی ئێستای جیهانی دەسەلاتداری عەرەب نموونەی دیکتاتۆرین لەو جهانە بە نیشانەکانیەوە، تا ئەو رادەیە (کیسنجەر) لە وەلامی ئەو پرسیارەی ئاخۆ ژمارەی دانیشتوانی عەرەب چەندن؟ وتی تەنیا (٢٢) کەسن، واتە هەر سەرۆکەی یەکسانە بە میللەتەکەی هەروەك پێناسەکەی (رۆسۆ) بۆ دیکتاتۆری، لە راستیشدا هەر خۆشیان شەرم لەو بارودۆخە ناکەن هەم لە دەنگ هێنانی بەساختەی ٩٩، ٩٩٪ هەم لە گۆتەش، لە عێراق وەك دروشم لەسەر دیوار

[١] بروانه : علم السياسة -د حسن الصعب ص٤٣٥

دەنووسرا (اذا قال صدام قال العراق).. ئیتر شەڕو جەنگو ئاشتیو ماڵ وێرانیو بەفیرۆدانی داهاتی عێراق بێ سانسۆرو ڕای میللەت.. تا گەیشتە ئەو ڕادەیە سەرۆك یەکسان بێت بە دەوڵەت، ئەوەش هەمان گۆتەی (لویسی چواردەمی فەرەنسی) بوو کە دەیووت (من دەوڵەتمو دەوڵەتیش منم)، ئەوە جۆرێکی زۆر تایبەتە لە دیکتاتۆری، چونکە دیکتاتۆریەکانی سەروو کە ناویان لە فەرهەنگەکان تۆمارکراوە لەگەڵ دیکتاتۆریەکەشیان نیشتمان پەروەر بوینە، کەچی دیکتاتۆری ئێستای عەرەبی تەنها بۆ مانەوەی دەسەڵاتی دیکتاتۆری سەودای هەرزان لەسەر وڵاتو نیشتمان دەکا، بووە میراتگری ئەو جۆرە نەریتەی نیشتمان فرۆشی، هەروەك فرۆشتنی لیبیا بە ئیتالیا، دجلە بە بەریتانیا، فەلەستین بە یەهوود..هتد لە سەرەتای سەدەی بیستەم، ئێستاش بەجۆرێکی تر بەردەوامە.

سیستەمە سیاسیەکەی دەسەڵات لە کوردستانیش زۆر کاریگەرە بە ئەزموونی سیستەمی سیاسی عەرەبی بۆیە (عبداللە پەشێو) لە شیعرێکی دا ڕوو لە سەرکردەکانی کورد دەڵێ:

ئاگەردانێکتان کورد بە دوو
خەڵك مێژوویەکی هەیە
ئێمە دوو مێژوومان هەیە
هەموو دنیا یەك سەرکردەی لێ بەڵایە
ئێمە لەویش دوومان هەیە

نەریتی سیاسی لەناو جیهانی موسڵمانشینیش زیاتر بەلایەنی دیکتاتۆریەتە، جۆری حوکمو دەستوورو بەرنامەی سیاسیو ئایدیۆلۆژیاو عەقیدەیان عەلمانیە، لە سۆشیالیستو فەلسەفەی نەتەوەگەریو لیبراڵی یان ئاوێتەیەکە لەوانە، حوکمی ئیسلامی ڕاستەقینە وەك ئیسلامیەکانو زاناکانیان دەڵێن (قورئانو سوننە) بێت وانین، بۆیە ئەگەر دیکتاتۆری ڕەگی لە دەروونی ئەو دەسەڵاتدارانە هەبێت کە لایەنی عەقلی ملکەچی دەروونیە ئەوا لەو مەدرەسانەش ڕەگی هەیە

كە مەدرەسەی روحی نین، بۆیە دیکتاتۆریەت لە فکری ئیسلامی هیچ پێگە و جێگەیەکی نیە، هەر چەندە زۆربەی پانتای مێژووی ئیسلام بەجۆرێك لە دیکتاتۆری حساب بووە ئەوەیان مێژووی موسڵمانانە نەك ئیسلام، چونکە شورا ئەسڵێکی بنچینەی حوکمە، ئینجا (ویلایەت) لە ئیسلامدا بۆ ئومەتە هەروەك قورئان زیاتر رووی لە (ئومەت) کردووە بە پلەیەك ئینجا بۆ (شورا) و لەوێش بۆ (فقیە-یان ئەمیر)..، مانای (ولایەتی ئومة) ئەوەیە هیچ دەزگایەك لەسەرووی ئومەت نیە، لەدوای دەستوور کە حوکمی خوایە، ئیتر (وەلی ئەمر)و (ئیمام) و (سەرۆك کۆمار)و (ئەنجومەنی شورا-پەرلەمان).. هیچی راستەوخۆ بەند نیە بە پەیامی خوایی، بەڵکو هەمووی بەند دەبێت بە پەیاننامەی کۆمەڵایەتی لەگەڵ (ئومە)، دەبێ هەڵبژێردرێن نەك دیاری بکرێن یان بەمیرات و خۆسەپاندن، تا رادەیەك ئەو کێشە لەناو (فقهی سیاسی) ئیسلامی هەیە بەشێك لە (شیعە و سوننە) یەك دەگرنەوە دەڵێن (ولایة) بۆ (فقیە-یان ئەمیر).. ئیتر ئەو رایە سەر دەکێشێ بۆ دیکتاتۆریەت هەروەك سەری کێشاوە، هەر چەندە ئەزموونی ئێرانی لە (ولایە فقیە) وەك (چارەسەرێکی مام ناوەندی) دەسەڵاتی زۆر دارایتێ بەڵام هەڵیش بژراوە لە (مجلس خبرگان)، بۆیە ئێستا لە ئێران هیچ دەزگایەمی سیاسی نیە (ئومەت) هەڵی نەبژاردبێت بە پێچەوانەی وڵاتێکی دیمکراسی زادەی وەك بریتانیا دەبینین بنەماڵەو خانەوادەی شازادەکان بێ هەڵبژاردن و بەمیرات خاوەنی ئەو میرنشینەی بەریتانیان، یان جار وایەئەنجوومەنی لۆرد (یان ئەعیان) بەمیراتە بێ هەلبژاردن، ئینجا ئەزموونی ئیسلامیەکان درەوشاوە تر بووە، هەتا لە ئەفغانستانیش(کەنموونەیەکی ناشرینی هاوچەرخی ئیسلامیە) سەرۆکایەتی بە نۆرە بووەو (٣) سەرۆك گۆڕا، کە گەیشتە (برهان الدین ربانی) گیر بوو، لە چیچانو سودانو ئێران نموونەی تەواو ئەنتی دیکتاتۆریان پەیرەو کرد بەڵام لە ئاستی پێویستیش نەبووە، لە ئێران سەرەك کۆمار تەنها دەتوانێ لەدوو دەورە خۆی هەڵبژێرێ تا ئێستا (٦) سەرۆك کۆمار گۆڕاوە (١-ابو الحسن بنی صدر٢-

محمد علی رجانی۳-علی خامنائی ٤-هاشمی رەفسنجانی ٥-محمد خاتمی ٦-محمودی نەژاد)..، لە چیچان لە دوای (جوهر دودایف) (سلیم خان یاندربایف) بووە سەرەك كۆمار، دوای لە هەڵبژاردن (ئەسلان مەسخادۆف) دەرچوو (سلیم خان) قایل بوو تەنها ببتە سەفیرێكی گەڕیدە لەپێناو ئەو گەلەو كۆمەك پەیداكردن، هەتا لە كوردستانیش دەست گۆڕی دەسەڵاتو گۆڕینی رابەر لەناو ئیسلامیەكان زۆر ئاسایی بووە (٤) رابەریان گۆڕیوە تا ئێستا (هەر چەندە لەوەی دوای گێروگرفت هەبووە)، بەڵام لەناو حزبە عەلمانیە دەسەلات دارەكان ئەوە زیاتر لە نیو سەدەیە هیچ گۆڕینێكی سەرەك حزب نەبینراوە، مەگەر مردن یان بەلێك ترازانو ژماردی سەركردە زیادكردن، هۆیەكەش دەگەڕێتەوە بۆ چەند ڤاكتەرێكی مێژوویی لەوانە ئەزموونی سەقەتی خەلیفەكان لەوبارەیەوە، میر نشینەكانی كورد..، ئینجا لەو سەردەمەش دوو كاریگەری نوێی تر یەكیان ئەوەیە دەسەلاتی سیاسی كوردی لەژێر كاریگەری ئەزموونی عەرەبیە كە دیكتاتۆری پەتین، هەروەها كاریگەریش بووینە بە ئەزموونی ماركسی كە بناغەكەی لەسەر دیكتاتۆری هاتووە، ..جگە لەوەش دەسەلاتی عیراقی زیاتر دیكتاتۆری بووە

(١٧)

فیدرالی الولایات Federation

لە دوای گەشەی کۆمەڵو پەیدابوونی دەوڵەت، زیاتر تێکەڵی و پێویست بە یەکتر بوون بەو شێوە فراوانەی، ئەو زاراوانەش لەگەڵی پەیدا بووە لە ئەنجامی ئەزمونی مێژووی شارەزایی مرۆڤایەتی، ئەگینا لەپەیامدا هەموو ئەو زاراوانەی وەك : فیدرالی، پەرلەمان، سیاسەت، مرۆڤایەتی.. هەبووە بەهەمان ناوەرۆك، مەگەر ناو و شوێنی جیا بووبێت، هەڵبەتە پەیام بە دەیان سەدە لە پێش عەقلی بەشەریە، جا وەك پەیام بنەچەی ئەو چەمکانە رۆژ هەڵاتیە، وەك زادەی بەشەریش رۆژئاواین، چونکە کام شارستانی زاڵ بێت ئەو چەمکانە بە ناو و وشەی ئەوان زاڵ دەبێتەوە، لەسەر ئەو بنچینەیە (واتە لە رووی بەشەریەوە) فیدرالی لە سەرەتادا لەسەر شێوەی پێویستی ئیداری و سیاسیانەش دروست بوون، بە هەردوو جۆری سەلبی و ئیجابی، لە لایەك دەبینین ئیمپراتۆرەکان بە مەبەستی سیاسی و زاڵ بوون فیدراڵیان پیادە کردووە هەر بە نموونە فیرعەونەکانی میسر ولاتیان کردبووە (٤٢) ناوچە[١]، هەریەکە دڵسۆزێکی فیرعەونی لێ دەسەلات دار بووە بە مەبەستی کۆنترۆل کردنی، یان وەك کۆمارەکانی سۆڤیەتی پێشووش، کەچی لە خەلافەتی ئیسلامی راستەقینەدا بە مەبەستی بەشداری سیاسی گشتی و رێکخستن و لامەرکەزیانەی دەسەلاتو مەدەنیەت و ئازادی تاکو پێکەوە ژیانی رەنگە جوداکان بووە، بەو شێوەیە ئەسلی فیدرالی سیستەمی ویلایەتەکانە لە ئیسلامدا، هەروەك لە فەرهەنگی بەناوبانگی (ئۆکسفۆرد)یش

[١] الموسوعة السیاسة ل٤٤٥.

٦

(١٧) فيدرالي   فولايات   Federation

هەر بە مانای (ویلایات)ی هێناوە[1]، لەگەڵ ئەو گۆڕان و کاریگەریە کەلتووری و ئابووری و نەخشەی کۆمەڵایەتی و سیاسی نوێیانەی بەسەریدا هاتوون، بۆیە هەق وابوو بە (ویلایەت) سەردێڕێ ئەو چەمکە بنووسین، بەڵام چونکە ئێستا فیدراڵی باووترە لە ویلایەت، لە لایەکی تریشەوە پەرلەمانی کوردستانیش بە وشەی (فیدراڵی) سەردێری کردووە، بۆیە ئێمەش لەگەڵ ڕای باو دەڕۆین جارێ ئەگەر تەرازووش نەبێت.

فیدراڵی وەك وشە لاتینیەبە مانای (یەك گرتن) یان (هاوپەیمانی) دێت، بۆ ئێستا بە مانای قەوارەیەکی نیسبی دێت و هاوتایی لەگەڵ (هەرێم-ئیقلیم) ناویان دێت، (ئیقلیم)یش جاران مانایەکی تری هەبووە، بەهەر لاکێشەیەك لەو (٧) لاکێشە تەریبەی کە ئەو هێڵانەی زەوی بە ئاسۆیی دابەش دەکرد دەووترا (ئیقلیم)[2]، دوای لە وڵاتیش بچووکتر بۆوە، ئیتر هەر وڵاتێك چەند ئیقلیمێکە، مەبەستی ئێستا لە (ئیقلیم-هەرێم) ئەك هەر سنورێکی جوگرافی تایبەت، بەڵکو دانیشتوانی ڕەچەڵەك و کەلتوور و فاکتەری تریش تایبەت بێت، ئینجا پێی دەوترێ هەرێم (ئیقلیم)، تەنانەت (کیبك) لە کەنەدا تەنها تایبەتیەکەیان فەرەنسی زمانن هەرێمیان پێك هێناوە، بۆیە ئێستا فیدراڵیەت و هەرێمایەتی و دابەشی دەسەڵات جۆرێکە لە چارەسەری سەرەتای کێشەی فرە نەتەوەیش لە سنوری یەك ولاتدا، لێرەدا پێویستە بەلای ئەو باسەدا بچین کە بەشێك لە نووسەران و فەرهەنگیش نموونەی ویلایەتی سیستەمی ئیسلامی بۆ چارەی (کێشەی نەتەوەیی) دەگێڕنەوە، نەخێر، ئەو کاتی کێشەو بیری نەتەوەیی هەر نەبووە[3]، هەرێمو نەتەوەو دەسەلاتی سیاسیش لەو پەیوەندیەیاسایی وسیاسیەی وەك ئێستا نەبووە ،دابەش بوونی ولایەتەکان لەسەر بنچینەی نەتەوەیی نەبووە،

[1] قاموس أكسفورد ل٢٢٢.

[2] موسوعة الكشاف إصطلاحات الفنون و العلم ل٢٤٧،ومعجم البلدان –ياقوت الحموي، إبن الخلدون–المقدمة ...

[3] بۆ زیاتر بڕوانە: نەتەوایەتی.

لەسەر بنچینەی ئیداری بووە، هەتا لە سەردەمی عوسمانیش ئەگەر تەماشای هەر ۳۲ ویلایەت بکەین هیچی جووت نیە لەگەل ئیشتمانێك، دوای مەشرووتیەتی ۱۸۷٦ز پێش هەروابوو، لە مادەی ۷۱ی دەستووری (مەشرووتیەی یەکەم) عوسمانی هاتبوو کە ئەندامی مەبعوسان (پەرلەمان) نوێنەری بەتەنهای ویلایەتەکەی ناکا بەلکو نوێنەرایەتی هەموومیللەتی عوسمانی دەکا ، بۆیە هەرێمی ئیستاو ویلایەتی ئیسلامی لێك جیانە، هەتا خودی ئیقلیم (هەرێم) عەرەبی نیە، لە ئیخلیمی لاتینی هاتوە، بەلام هەردوولا هاوبەشن لە (لا مەرکەزیەت)، کەواتە فیدرالی (یان ویلایەتەکان یان هەرێمەکان) شەخسیەتی سەربەخۆیی (نیو دەولەتی) لە دەست دەدەن بۆ یەك شەخسیەتی ناوەندی، لە بەرامبەریشدا (ناوەند) کۆمەلێك دەسەلاتی بۆ ئەوان بەجێ دێلێ، لە کۆنفدرالی وانیە، هەر یەکە شەخسیەتی مەعنەوی دەمێنێ، ئیستا کەمتر ئەزموونی کۆنفدرالی تەمەنی درێژ بووە هەتا لە نێوان یەك نەتەوەش هەروەك کۆنفدرالی (عەرەبی یەکگرتوو) کە لە ۸/مارس/۱۹۵۸ لە دیمەشق لە نێوان یەمەن ومیسر، دوای عێراق و سوریا، دوای میسر لەگەل چەند ولاتێکی تر ی عەرەبی، جاران ئمونەی سویسرا یەکیتی سوڤیەت کۆنفدرالی بوون، بەلام تانیستا کۆنفدرالی (امارات العربية المتحدة) ماو، دیارە فیدرالی بەردەوام ترە .

بە زۆری دەسەلاتی ناوەندی چ وەزیرەکانی (تنفیذی) چ (پەرلەمان) لە ئەندامانی هەرێمەکانی فیدرالی و ناوەند پێك دێت (هەلبەتە ناوەندیش هەرێمێکە لە فیدرالیەت، خۆ ئەگەر سنووری جوگرافی و ولاتی جیاجیا بن وەك ئەو شێوەیەی بریتانیا ئەوا پەرلەمانیان کە ژمارە (٦۳٥) ئەندامن بەو شێوەیە پێك هاتووە:

(۷۱) ئەندام سکوتلەندا، (۳٥) وێلز، (۱۲) ئیرلەندای سەروو، ئەوی تر ئینگلتەرا*، یە، لە قوبرس لە کۆی ٥۰ ئەندام (۱٥)ی تورکە، (۳٥)ی

* جاران بەبەشی خوارووی بەریتانیا (جگە لە وێلز) دەووترا ئینگلترا

یونانیه، دیاره چری دانیشتوانی هەرێمەکان ئەو کاریگەریەیان هەیە، لە ویلایەتەکانی ئەمریکا دەبینین هەردوو ویلایەتی میرمۆنت و ئەلاسکا نزیکەی ٣\١١ی ئەندامانی کۆنگرێس پێك دەهێنن، هەرچی ویلایەتی تیتر بورگە ٤١ ئەندامی هەیە لەکۆی(٤٣٥ نوێنەران +١٠٠پیران)، ئەنجومەنی هەرێمەکانی سویسرەش ٤٤ئەندامن، بۆ هەر کانتۆنێك ٢ ئەندام ٠

هەریەکە لە هەرێمەکانیش پەرلەمانی سەربەخۆیان هەیە، واتە فیدرالی حکومەتو پەرلەمانیشە، زۆربەی ولاتانی جیهانیش ئێستا بە جۆرێك سیستەمی دەسەلاتیان فیدرالیە، جا ناوی جیاجیای وەرگرتووە، لەوانە: ولایات وەك جارانی خەلافەت و ئێستای ئەمریکا، ئیمارات وەك ئیماراتی عەرەبی یەکگرتوو، کۆماری وەك یەکێتی سۆڤیەتی پێشوو، ئوستانەکان وەك ئێران، هەرێم وەك کوردستان، و کانتۆنات[1] وەك لە سویسرەو فرەنساش..، ئیتر رەنگە نموونەی نەبوونی ئەو سیستەمە دەگمەن بێتو تەنها لەوولاتە دیکتاتورەکان نەبی (کە زۆربەی ولاتانی عەرەبی و سوشیالیستەکان و هەندێکی ئەفریقی دەگرێتەوە)، ئەزموونێکی زۆر سەرکەوتووە هەم بۆ ئیداری و هەم سیاسی و هەم نەتەوەییش، ئەو ولاتانەی خاوەنی ئەو سیستەمەن زیاتر ئارام و ئاسایش و گەشە و تەبایی و بە یاسایی بەرێوە دەچێ .

لە ئەزموونی نوێ دا سویسرە کۆن ترین سیستەمی فیدرالی یە، بەلام ئەگەر ناوەکەشی نوێ بێت، ئەوا ناوەرۆکی نوێ نیە، بە هیچ جۆرێك لە داهێنانی ئەوروپی نیە هەروەك دەیانەوێ هەموو مۆدێرنیەکی ئیجابی بکەنە مولکی خۆیان، هەموو ئەوانە بناغەی پەیامی هەیە، ئەگینا با سەرنج بدەینە شارستانی (ئەزدیل ١٣٢٥-١٥٢٠ پ.ز) چەند کۆنیشە و وەسفی لە لایەن زۆربەی فەرهەنگەکان بە کۆنفدرالی کراوە[2]، لەو سەردەمەدا: لە دوای دابەش کردنی و

[1] کانتۆن فەرەنسیە واتە (قضاء، سویسرەش مانای محافظة) -قاموس جیب- ل٤٤ فرنسی-عربی.
[2] الموسوعة السیاسة -کیالي- م-ن -ب[1] ل٢٩٤.

وەچەرخانی جیهان لە چاخی ئیمپراتۆریەتەوە بۆ وڵاتە نەتەوەییەکان کە بناغەکەی بۆ جیهانی ئیسلامی و سێیەمی لە ڕێکەوتنی (١٩١٦)ی سایکس بیکۆ-سازانۆف) بەدواوە دروست بوو، ئیتر کێشەی نەتەوەییش بووە سەرباری پێویستیەکانی سیستەمی فیدراڵی.

لە ئەزموونی نوێدا هەرێمەکانی فیدراڵی بە پێی سەروەری دەنگ دان و دیموکراسیانە توانیویانە جۆری حوکم و مەزهەبی سیاسی و دەستووری هەرێمیش بگۆڕن وەك لە هەرێمەکانی سەرووی نایجیریا تا ئێستا (١٠) ولایەتیان جاری پەیڕەوکردنی شەریعەتی ئیسلامی داوە وەك مۆدێرنترین چارەسەری کێشەی کۆمەڵ و تاك بۆ ئەو شوێنە، هەروەهاش لە مالیزیا و پاکستانیش هاوتای ئەو شێوەیە هەیە.. هەر چەندە ڕۆژئاوا و ڕۆژهەڵات و عەلمانیەتی جیهانیش ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ لە دژی پێش هاتی وان، لەو چوارچێوەدا پەرلەمانی کوردستانیش بۆ پەیوەندی هەرێم بە ناوەند فیدراڵی لە نێو زنجیرەی لا مەرکەزی و خود موختاری و کۆنفدراڵی.. هەڵبژاردووە، کە لە لایەن شۆڤینیستە عەرەبەکان پەسند نەکراوە، هەرچەندە بەشێکیش(بەتایبەتی ڕەگەز پەرستەکانی عەلمانی عروبی) پییان وایە ئەوە سەرەتای جیابوونەوەیە، دەڵێن دەبێت ئەو هەنگاوە بیگێڕدرێتەوە بۆ ڕاپرسیەکی گشتی دیموکراسیانەی، سەرانسەری عێراق نەك تەنیا لە کوردستان، بەو بۆنەشەوە بۆ وەڵامیش هەڵوەستەیەك دەکەین:

١-فیدراڵی و دیموکراسی لەو پەیوەندیە ئۆرگانیکیە نینە، زۆر وڵات هەیە و هەبووە فیدراڵی بووە و دیموکراسی نەبووە وەك لە فۆرعمونەکان کە باسمان کردو یەکێتی سوڤیەتی پێشوو وەك دیکتاتۆری، سیستەمی ویلایاتی ئیسلامی پێشوو ئێرانی ئێستاو سودانیش وەك نموونەی تر.

ئینجا ئەوەش عەیبێکی دیموکراسیە کە مافی دەخورێت هەر وەختێك ڕاپرسی سەرانسەری بکرێت زۆرایەتی عەرەب لە عێراق دەنگ نادەنە فیدراڵی یان هەر

مافێكی تری سروشتی خەڵكی كوردستان، (بۆ زیاتر بڕوانە بابەتی دیموكراسی لەو فەرهەنگە).

٢-وولاتە فیدراڵیەكان هێزی یەكگرتوویان گورج و گۆڵ ترە لە وڵاتە نافیدراڵیەكان، بۆیە هەموو زانا و فەرهەنگەكان فیدراڵیان بە مانای (یەكێتی سیاسی) وەرگێڕاوە[1]، بە پێچەوانەوە زۆربەی ئەو وڵاتانەی شۆڕش و كێشەكانی نەتەوەیی تیایە نا فیدراڵین و دەسەڵاتی ناوەندی تاك ڕەو دیكتاتۆر و تائیفی بووە، ئەگینا وڵات هەیە چوار سەدەیە فیدراڵیە و زۆریش ئارام و گەشە سەندووشە.

٣-بۆ دیاری كردنی شێوەی پەیوەندی ڕاپرسی بە سەرانسەری وڵاتەكە ناكرێ بە تایبەتی ئەزموونە نوێیەكان، لە دوای ١٩٩٠ تا ئێستا ئەو پرۆسانە ئەنجام دراون لە ژێر چاودێری (نەتەوە یەكگرتوەكان): ئەریتریا، چەند كۆمارێكی سۆڤیەتی پێشوو، بیابانی ڕوژئاوا، تەیموری ڕۆژهەلات، هەردوو بەشی چیكۆسلۆڤاكیا، چەند پارچەیەكی یۆگسلافیا، كیبك لە كەنەدا، .. هیچی لە وانە ڕاپرسیەكان لە سەرانسەری وڵاتەكە نەكراوە تەنها لە هەرێمەكە كراوە، چونكە دوو ئیرادەی لێك جیان هەروەك ئێستا وا دەبینین پەرلەمانی كۆسۆفا بەكۆی دەنگ داوای سەربەخۆیی دەكاو پەرلەمانی سربیاش بەكۆی دەنگ دژیەتی ، ئینجا مەرج نیە لەو هەرێمەش هەر ڕاپرسی كرا هەمووی هەر سەربەخۆیی هەڵبژێرێت، هەر چەندە ئەگەر هەڵیش بژێرن هەم لە ڕووی یاسایی و هەم لە ڕووی شەریعەتەوە ڕەوایی پێدراوە، لەوانە كیبك لە ساڵی ١٩٩٨ ڕاپرسی كرا لە هەرێمەكە لە (٥١٠٪) دەنگی مانەوەیان دا لە كەنەدا نەك سەربەخۆیی، بۆیە زیاتر ئەوەستێتە سەر جۆری دەسەڵات و دەستوور و دادگەری ئەو وڵاتە.

٤-هەرچەندە مافی جیابوونەوە، ڕەواشەو یاساییشە، چەندین بڕیاری نێو دەوڵەتی بو دەرچووە، هەڵبەتە بە پێی یاسای نێو دەوڵەتی گشتی هەرمیللەتیك

[1] بۆ زیاتر بڕوانە: أ-الكشاف ب٣٠ (ش-ی) ل٢٨٥. ب-موسوع العالمیة.

خاوەنی هەریم وگەل ودەسەلاتی سیاسی بوون مافی بوون بە دەولەتیان هەیە، بویە لە راستیدا فیدرالی هەریمیکی نەتەوەیەك بریتیە لە دەسەلاتی سیاسیەکەی و واتە زیاتر نزیك بوونەوە لە مافی چارەی خونووسی لە دەولەتە .

٤-فیدراڵی فاکتەرێکی گرنگی یەك پارچەیی و کۆکردنەوە و پێکەوە ژیانە، با نموونەی سەربردەی دروست بوونی فیدراڵی لە ئوستراليا باس بکەین، (بێجگە لە دانیشتوانی رەسەنی ئوسترالیا کە (ئەبۆرجینیەکان)ی پێ دەووترێ، چەندین دەستەو تاقمی جیاجیای لێك پێچراوی لە بەندی و مەنفی و بەدرەوشتانی تێ هەڵدراوی بریتانی لە چوار قۆڵی جیاجیای ئوسترالیا دەژیان، کەچی لە دوای ساڵی ١٩٠٠ز سیستەمی فیدراڵی دروست بووە یەکسەر گەشەی دەست پێ کرد، پەرلەمانیشی لێ دروست بوو و یاسایان دارشت و کۆمەڵگەیەکی پارچە پارچەی یەکخستەوە و ئەو ئوسترالیە پێش کەوتووەی ئێستای لێ دەرچووە، هەر چەندە ستەمیشیان لە دانیشتوانی رەسەنەکە کردووە کە زیاتر لە ٥٠٠٠٠ ساڵە لە ئوستراليا دەژیان، لە هندیش هەمان دۆخ روویدا لە دوای جیابوونەوەی پاکستان لەڕێی باری ناوەخۆی هەڵوەشایەوەو هەر نەتەوەو تایفەیەو ئاینێك بەرەو نارستەیەك بوون، نیتر لە دوای ١٩٥٠ سیستەمی ویلایاتی پەیرەو کردو هندیان کردە (٢١) ویلایەت، لە هەر هەرێمێك پەرلەمان و حکومەت و سەرۆکی هەرێمیش خۆی بۆ دروست بوو نیتر تا رادەیەکی چاك نارام بۆوە و لە پارچە پارچەیی رزگاری بوو.

لە کۆتاییدا ماوە بڵێین کۆنفیدراڵی و فیدراڵی جیاوازیەکەیان لەوەیە یەکەمیان: چەند دەوڵەتێك لەسەر بنچینەی سەربەخۆیی هاوبەش لە چەند روویەك لە دەرەوە دا یەك دەگرن، هەرچی فیدراڵیە ئەوا یەکگرتنی چەند حکومەتێکە لەناو یەك دەوڵەت یەك دەگرن،ئەوکاتی دەولەتەکە دەبێتە دەولەتێکی فیدرالی، بۆیە ناتوانرێت بەعیراق بووترێت عێراقی فیدرالی تا بەلایەن کەمەوە هەرێمێکی تری فیدرالی بۆ دروست نەبێ وەك ئەوەی خوارو داوای دەکەن .

لە کۆنفیدراڵی دا بۆ هەر هەنگاوێك یان بڕیارێك کە هاوبەشە پێویستی بە کۆی دەنگی دەوڵەتە بەشداربووەکانە، کەچی لە فیدراڵی دا بەپێی زۆرایەتی دەنگی هەرێمەکان دێتە دی و گەلێ مەسەلەی تر (بۆ زیاتر سەرنج بدە: (کۆڤر، ئەدوارد- Amodern dictionary).

(١٨)

شـورا (پەرلەمان) Parliamen- National Assembly

ئـەو زاراوەیـە لـە ناوەڕۆكـدا كۆنـە، زۆر بـە راشـكاوی لـە قورئـانی پـیرۆزو فەرموودەو وتە بە نرخەكان هاتووە بە پەیڕەویشەوە (ما رأیت أحد أكثر مـشورة لأصحابه من رسول الله ﷺ) رواه الترمذي.

بە پێی فەرهەنگەكانیش دەوڵـەتی ئیـسلام یەكـەم سیـستەم بـوو كـە شـورا بەكاربهێنێ[1]، بە پێی هەندێ سەرچاوەی تری شارەزا لە مێژووی سیاسی دەوڵەتی ئیسلامی لە مەدینە ئەوا (عشرة المبشرة) زیاتر شورای دەوڵەت بووینە بـە پـێی نوێنەرایەتی ئەخشەی سیاسێ و كۆمەڵایەتی یەكەی:

١-أبـوبكر و طلحـة- لـە تـیم، ٢-عمـر و سـعید بـن زیـد- لـە عـدی، ٣-عبدالرحمن بن عوف-سعید بن أبی وقاص-لـە زەهـرە، ٤-علـی لـە هاشـم، ٥-عثمـان-بنی ئومەیە، ٦-زبێر بن عەوام- لە ئەسـەد، ٧- ابـو عبیـدالله- لـە فهر،[2] بەڵام رۆژئاواییەكان ئەوەش وەك هەموو بەشەكانی تری زانـست و فیكـر و فەلسەفەو دۆزینەوەكان خۆمـاڵی دەكـەن، بـە پـێی بـۆ چـوونیان كـە زۆربـەی فەرهەنگو ئەنسكلۆپیدیەكانی جیهانی ئیسلام و سێ یەمیش بە لاسایی كردنەوە تۆماریان كردۆتەوەو دەیگێڕنەوە بۆ ئـەو سـەرەتاییەی سـەدەكانی ناوەڕاسـت كـە ئەنجومەنێك دروست بووە بۆ بەرگری لە بەرژەوەندی دەرەبەگـەكان، دوای گەشـەی

[1] موسوعة أدیان- ص٣٢٢.
[2] الموسوعة السیاسة -ب٣ ل٥٠.

کردو بووە ئەنجومەنی شایەکان و جێی ڕاوێژو نوێنەرایەتی.. تا بووە پەرلـەمان[١]،
لە هەندێ سەرچاوەی ورد تر دەیگێڕنەوە بۆ پـێش سـەدەی (١١)ش بـە تایبـەتی
کاتی هێرشی نۆرمەندیەکان بۆ سەر بەریتانیا، ئەوە بوو شای بـەریتانیاش بـانگی
پیاو ماقول و نایبی شارەکانی کرد بـۆ چارەسـەری، ئـیتر ئـەوە بـووە ئـەریتێکی
ساڵانە (٣) جار دادەنیشتن، لـە دوایـدا لـە ژێـر فـشاری مـاقوڵان جـۆن سـانتێر
(بەڵگەنامەی ماگناکارتا)ی دەرکرد لـە ١٥/٦/١٢١٥ز کـە لـە ٦٣ مـادە پێـك
هاتبوو، هەقی چینەکانی سەروو لـە (مـاقوولان، پیـاوانی ئـاینی، بازرگانـەکان،
بیانیەکان..) دیاری کرا، ئەنجومەنی بۆ دروسـت کـردن، بەردبـەرە لـە سـەردەمی
(هنری سێیەم لە ساڵی ١٢٥٤ز بوو بە پەرلەمان، دوایی لە ساڵی ١٢٦١ز بـووە
دوو ئەنجومەن، (ئەنجومەنی لۆردەکان-پیـاو مـاقوڵ و نایبیـەکان)- (ئەنجومـەنی
گشتی-نوێنەری شارەکان)، تا ئێستاش هـەر بەردەوامـە[٢]، بـە هـەمان شـێوەش
مێژووی پەرلەمانی نمونەیی کە بە (شای پەرلەمانان)یش ناو دەبەن بـۆ بـەریتانیا
دەگێڕنەوە لە سەردەمی (شا ئەدوارد)، لە ساڵی ١٢٩٥ز کە بۆ یەکەم جـار پیـاو
ماقوڵانی دەرەوەی کنێسـەشی بانگ کرد لە کۆبونەوەیەك، ئیتر لە ئـەوروپا ئـەوە
بە پەرلەمانی نمونەیی نـاو دەبـرێ[٣]، پەرلـەمانی بریتـانی ئێـستاش بـە کـۆنترین
پەرلەمان دەژمێردرێت، هەرچی (موسوعة البلدان) ئـەوا پەرلـەمانی(ئالیـسینك)
ئایسلەندا بەکۆن ترین لەقەلەم داوە، هەڵبەتە ئەو تێ ڕوانینـە لـە چـوار چـێوەی
یەکسان کردنی مێژووی جیهان بە مێژووی ئەوروپاوەیە، ئەگینا لە پـێش (ماگنـا
کارتا)و پەرلەمانی نموونەیی (نەك لە دەوڵـەتی ئیـسلامی) مەدینـەو دواتـریش،
یەکەم ڕاوێژیش پەروەردگار بە فریشتەکانی کرد لەبارەی دروست کردنـی ئـادەمی
زاد، بۆیە مێژوەکی پەیامیو گـەردونی هەیـە، هـەتا لـەناو زۆربـەی خێڵـەکانی

[١] الموسوعة العالمية ب١٠ ل٥٧٩.
[٢] بۆ زیاتر ١-نظم السياسة، ب-الوسيط في قانون الدستوري د.أدموند. ج-موسـوع العالميـة ب١٠ ل٥٧٩.
[٣] الموسوعة العالمية ب٢ ل٣٥٦، هەروەها (احزاب السياسية-دوبرجيه).

جیهانیش شێوەیەك لەو ئەنجومەنە هەبووە كە پێك دەهات لە سەرەك تیرەكان بۆ توێژینەوەو بڕیار دروست كردن لەبارەی هەر كێشەیەكی نوێ، بۆیە زۆر فەرهەنگی تر ولاتی تر بە خاوەن یەكەم پەرلەمان دەزانی، لەوانە (موسوعة البلدان)پەرلەمانی ئایسلەندا بە كۆن ترین پەرلەمانی جیهان دەزانی، لە كەلتووری ئەلمانیا ئەونەریتە بۆ (رایشتاخی) ئەلمانیا دەگێڕنەوە، لەوێشەوە بۆ (ئەنجومەنی پیرۆزی رۆمانی كۆن)، هەرچیی (قاموس المصطلحات السياسية والدستورية والدولية) پەرلەمانی پاریس بە كۆن ترین ناسیە ٠

ئەو زەمینە سازیەی ئەوروپی بە گشتی و لەگەڵ گەیشتنی شارستانیەتی ئیسلامیش پێیان لە ڕێی ئەندەلوس ودوایش لە ڕێی عوسمانیەكان زیاتر فێرە سیستەمی شورا بوون هەروەك لە نووسینەكانی (قصة الحضارة-ويل دوارنت)، (بناء الانسانية-بريفولت)، هەروەها ریتشار كۆڵ، دوزی، سارتۆن، شارلز سنجر، .. باس كراوە، ڕون تر لە هەموان لە نامەكەی (جۆرج)ی بەریتانی بۆ خەلیفەی ئەندەلوس (هشامی سێیەم) دەردەكەوێ (دەقی نامەكە لە كۆتایی ئەو بابەتەیە)، ئیتر بەرە بەرە سیستەمی شورای لێ پەرەسەند لەگەڵ گەشەی ئەوروپا، ناوی جیاجیاشی وەرگرتووە لەو سەردەمە، وەك :(پەرلەمان بەگشتیەكەی ، رایخشتاخ و دییت و پەندەستۆك لە ئەڵمانیا، كۆنگرێس (نوێنەران+پیران) لە ئەمریكا، ساسكواتجوان لە كەنەدا، دوما لە رووسیا، لوكسابا لە هند، تریبون فرنسی، دیل ئیرلەندی، ریكسداخ سویدی، ڤولكتنگ دانی ماركی، لاندرات سویسرە، كنێسە لە ئیسرائیل، كورتیز لە ئیسپانیا، ئەنجومەنی گەل لە هەندێ ولاتانی عەرەب، ئەمانەتی میللی (لیبیا)، .. ناوی تریش هەیە ئێستا: ئەنجومەنی یاسادانان، شورا، سوڤیتیات، ..)، ئەوەش نیشانەیەكی ترە كە لە بنەچەدا ئەو ناوو ئەزموونە ئەوروپی ولاتینی رەسەن نیە بۆیە ئەوەندە ناوە جیاجیایەی هەیە .

لە دوای سست بوونی جیهانی ئیسلامی کارنەکردن بە شـوورا لـە دوای ئـەو ئینقلابەی معاویە کردی جـارێکی تـر بـەوناوە نوێیانـەوە هاتـەوە نـاو جیهـانی ئیسلامی، یەکەم جار لەسـەردەمی مەشـرووتیەتی یەکـەم لەسـالی ١٨٧٦ز لـە دەولەتی عوسمـانلی ئیـشی پـێکراوە، دوای وەسـتا وجـاریکی تـر لـە ئینقلابـی ئتحادیەکان لە ١٩٠٨ نیـشی پێکراوەبـە نـاوی (مەبعووسـان) ئنجـا پەریـەوە جهانی ئیسلامیش لەگەل دروست بوونی دەولەتی هاوچەرخ بوّیان .

هەموو ئەو زاراوانەش لە ناوەرۆکدا هەرماناي شورا دەگرێتەوە، بەلاّم رەنگـە لە هەندێکیان مەرجە ئیسلامیەکانی لێ نەیەتەدی ئەگینالـە پێناسـی پەرلـەمان وەك لە فەرهەنگی بەناوبانگی (ئۆکسفۆرد) هاتووە:

The group of people who are elected to make and) change the lows of acountny([1] ، ئـەوەش دەقـا و دەق نـاوەرۆك (مقاصد)ی مانای شورایە، هەروەك لە فەرهەنگە نوێیەکانیش فەرمانی شـورایان بەو دەقە هێناوە (کانت سبیلا لتعدیل الرأی أو الموقف)[2] .

لە جیهانی سێیەم هەتا کۆتـایی جـەنگی سـاردیش شـان بـە شـانی ولاّتـانی سوشیالیستی (بێجگە لە چەند ولاّتێك نـەبێت) سیـستەمی پەرلـەمانیان جـێگیر نەبوو، هەروەهاش لە جیهانی موسولمان نشینیش کار بە شورا نەدەکرا مادام کار بە شەریعەتی ئیسلامی نەکرێت، بۆیە دەسەلاّت هەمووی کۆبۆوە لە سەرۆك، لـە هەندێ شوێنیش پەرلەمان هەبوو بەلاّم تا ئێـستاش هێمایـە و بـەس، دەسـەلاّتی راستەقینەی نیە بە تایبەتی لە ژێر سایەی ولاّتە دیکتاتۆرو تاك لایەنو بنەمالـەو سەرۆكو حزبی سەرکردەدا، گرنگترین نیشانەکانی بێدەسەلاتی پەرلەمان ئەوانەن:

١ - مـسەیەرن.

٢ - زۆربەی جار قایل و ناقایلیان لە ١٠٠%)ە.

---

[1] Oxford –D- p٩٢١.

[2] الموسوعە السیاسە ب١ ل٥١٩.

۳- کەمتر گفت و گۆ لەسەر بابەتەکانی پشت هێڵی سوور دەکرێ.

٤- ملكيين أكثر من ملك.

٥- ئەندامانی پەرلەمان بێ ئاگان لە باری خەڵك.

٦- پسپۆر نین لەو کارمیان.

جاران بە هەردوو شێوە پەرلەمان هەڵدەبژێردرا چ ڕاستەوخۆ لە لایەن میللـەت چ بە میراتیشەوە، لە سیـستەمی دیموکراسـی ئێـستادا پەرلـەمان هەڵدەبـژێرێت ڕاستەوخۆو دەسەڵاتی یاسادانانی هەیە، حکومەتیش دەسەڵاتی جێبەجێ کـردن، لەژێر سایەی دەستور، لە هەندێ شوێنیش هەر پەرلەمانـە حکومــەت و ســەرۆك هەڵدەبژێرێت یـان لێـی هەڵدەبـژێردرێت، سـزاو چـاودێری دەکـا تـا ئـەو رادەیـە متمانەی لە حکومەت دەسێنێتەوە، ئەو پرۆسەیە پـێی دەڵـێن (حجـب الثقـة)، عادەتەن کورسیەکانی پەرلەمان پڕ دەکرێتەوە لەسەر بنچینەی ڕێژەی بەشـداری و دەنگی ئەو حزبە، بۆیە چەند فراکـسیۆنێك (کوتلەیـەکی) لـەناو یـەك پەرلـەمان دروست دەبێت، ئەو کۆمەڵـە فراکـسیۆنەی دەکەونـە هاوپەیمانیـەتی و زۆرایـەتی دەنـگ مـسۆگەر دەکـەن بـۆ دروسـت کردنـی حکومـەتێکی ئیئتلافـی، ئـەو فراکسیۆنانەی بەشداریش نین لە حکومەت پێیان دەووترێ (معـارەزەی یاسـایی) ئەو ناوە بۆ جیاکردنەوەیەتی لە معارەزەی چەکداری و دەرەوەی پەرلەمانە.

بە پێی (دۆڤریجە) لەسەر هەمان بنچینەی هاوپەیمانیەتی ئەو فراکسیۆنانە لە دەرەوەی پەرلەمانیش فیکـرەی (حـزب)ی لێ دروسـت بـووە لـە ناوەڕاسـتەکانی سەدەی (۱۸)[1].

لەو لایەشەوە مەرج نیە پەرلەمان و حکومەت تەواو لێك جیاببنەوە لە هەندێ شـوێن هــەر ئەنـدامی پەرلــەمانن دەبنــەوە ســەرەك وەزیــرانیش وەك تورکیــا، لەڕاستیدا لە دوای پێك هاتنی (ئەنجومەنی مــەزنی تورکیـا)لـە ۱۹۲۱لەلایـەن ئەتاتورکەوە بـەپێی مـادەی ۲، ۳ دەسـتوورەکەی، ئـەوا دەسـەلاتی پەرلـەمانی

[1] الاحزاب الـسیاسیـه-دوفریجه.

حکومی نزیك کرانەوەو تا ئیستاش سیستەمی دیموکراسی بە هۆیەوە لەنگە، بۆیەش نەسلی لێك جیاکردنەوەی (نسبی) هەر سێ دەسەلاتەکانو دەسەلاتی ئومەتیش (کلکم راع و کلکم مسؤول عن رعیتە..) لە ئیسلام هاتووەلەسەردەمی (راشدین) کاری پێکراوە، نەك وەك ئەوروپیەکان بۆ (مۆنتسیکۆ)ی دەگێرنەوە[١] .

خودی پەرلەمان وەك هەموو دەزگاکانی تر ناسنامەی (عەقائدی) نیە، نەکەوێتە سەر بەکارهێنەرەکانی، واتە ئەگەر گریان کورسیەکان هەمووی بە شیوعیەکان پڕ کرایەوە ئەوا پەرلەمان دەبێتە دەزگایەکی دیکتاتۆری پرۆلیتاریا و گواستنەوە بەرەو شیوعیەت، ئەگەر ئیسلامیش دەرچوو دەبێتە شورا، هەر چەندە لەناو بەرەی چەپیشدا مشتومڕ هەیە لەسەر خودی پەرلەمانیش، شیوعیە رەسەنەکان پەرلەمان بە دەزگایەکی برجوازی تایبەت بە سیستەمی سەرمایەداریو لیبرالْ دیموکراسی لە قەڵەم دەدەن، بەلام سوشیال دیموکراسیەکانو (ئۆرۆ شیوعیەکانیش) چوونە ناو پەرلەمان و لە شوێنانی وەك فەرەنساو ئیتالیاو یۆنان و پرتغال سوودیان لێ بینی، پێش بینیەکەیان تا رادەیەك هاتە دی کە دەکرێ لە ڕێی بەشداری پەرلەمان دەروازەی گۆڕانکاریو چاکسازی بکەیتەوە بە هێمنانەوە دوور لە دیکتاتۆریانە.

بە هەمان شێوەش لە فکری ئیسلامی هاوچەرخیش کێشە هەیە لەسەر بەشداری پەرلەمانو دەسەلاتەکانی و هەم لە خودی شوراش بە تایبەتی لەو پرسیارە ئاخۆ ویلایەت بۆ کام لەم سێ دەزگایە بۆ (فقیە-یان ئەمیر) یان بۆ (شورا) یان بۆ (ئومەتە)؟ (زیاتر ئەو وەلامانە لە بەشی فکری ئیسلامی باس دەکەین)، بەلام بۆ بەشداری ئیسلامیەکان لە پەرلەمانێکی فرە لایەنی عەلمانی و چەپی نەتەوەیی دیسان کێشە هەیە، بە شێك لە ئیسلامیان پێیان وایە پەرلەمان جێگەی یاسادانانەو ئەوەش تەنها مافی خوایە دایبڕێژێ بۆیە (کفرە)، هەندی فەیلەسوفی ئەوروپیش ئەو رایەیان هەیە لەوانە (ئەمانویل کانت) دەلی مروڤ

[١] بۆ زیاتر سەرنج بدە (روح القوانین)- مونتسکیو.

ناتوانی یاسا بۆخۆی دابڕێژێ چۆن بۆ کۆمەل دەتوانی، بەلاّم بەشێکی تـریش زیـاد لە پێویست بێ سێ‌و دوو بەشداری دەکەن هەتا لە کنێسەی ئیسرائیلیش ئەندامی ئیسلامی هەیە، بەشی سێ‌یەمیش بـەمیان ڕەوانـەتر وا دەڕوانـنـە پەرلـەمان کـە دەزگایـەکی بـێ ناسـنامەیە، ناسـنامە عەقائیدیەکـەی نەکەوێتـە سـەر ئـەو ئەندامانەی کورسیەکان پڕ دەکەنەوە لە لایەك، لە لایەکی تریش ئەو دەسـتوورەی ولاّت، هەردووکیشیان بە دەوری خۆیان دەکەوێتە سەر جۆری میللەت و ڕاسـتی و دروستی هەلّبژاردنەکە، ئەگەر بەو شـێوە دروسـتیە بـوو و ئیـسلامیەکان دەنـگ بهێنن ئەوا هەمان پەرلەمان دەبێتە شورایەکی ئیـسلامی بـە هـۆی دیموکراسـیانە دەتوانن دەستووریش وەرگێڕن، کێشەی ئەو بەشە ئیسلامیەی کـە دژی ئـەزمونی بەشداری پەرلەمانین بە هەموو بارێك کێـشەی زانیاریـە، لـە راسـتیدا پەرلـەمان یاسا دانان نیە بەلّکو دەرهێنجرانی یاسایە لە دەستوور، بۆیە ئەو کێشەیە لەگـەلّ دەستوورەنەك لەگەل پەرلەمان، دەستووریش لەلایەن پەرلەمان داناڕێـژرێ ئـەوەیان لە سەرووی دەسەلاّتی پەرلەمانە، لە دەسەلاّتی میللەتە، کەواتـە هاتینـەوە سـەر ئەو پرسیارە ئاخۆ ئەو میللەتە ئیسلامیە، عەلمانیە، مەسیحیە، .. واتە لێرەوەیە کێشەکە. بۆیە ئەو کاتی دەنگ دەدرێتە دەستورێکی ئیسلامی کـە دەنـگ دەران سیفاتی (ئومە)یان هەبێت نەك عەوام.. ئـا لـەو کاتەیـە عەلمانیـەت سـوودمەند دەبێت لە نەزانی خەلّك و جێگـەی خـۆی دەکاتـەوە، لـەو دۆخـە هەلّبژاردنانـەدا پەرلەمانیکی پسپۆر دروسـت نابێـت لـە یاسـا دەرهێنـان و دارشـتن بـەپێی ڕای (ستیورات مل)، خەلەل لە بنەچەدا لەوە دێ لە دەنگ دانـی میللـەتێکی عـەوام ئەوا دەنگی زانا و نەزانێك وەك یەکە، ئەو میللەتە هەلّخەلّەتاو و ڕەمەکی دەبێت ناتوانێ ببێتە چاودێرێك لەسەر ئەو پەرلەمانەی کە خۆی هەلّی بژاردووە، بۆیە ئەو جۆرە پەرلەمانەش دەبێتـە شـێوە دیکتاتۆریـەك لـە میللـەت دەپـچڕێ هـەتا لـە باشترین دۆخی دیموکراسیـشدا وەك کەمایەتیـەك جـار وایـە بڕیـاری پێـچەوانەی خواستی میللەتەکەش دەدا، ئەوەیان سەلبیاتەکانی گشتی پەرلەمانە.

بۆ هەموو ئەو چارەسەریە دیسان دەبێ بگەڕێینەوە سەر چاوگی کێشەکان کە دەستوورە، ئەگەر دەستوور بە عەیار داڕژرابوو ئەو کاتی ئەك عـەلمانی دەتـوانرێ لەگەڵ ئیسلامیەکان نوێنەری ئاینی تریش ئەندام بـن لـە پەرلـەمان یـان شـورا هەروەك لە ئێران چەندین ئەندامی شورای مەسیحی و یەهودی و بەهائی تیادایە، لە شورای سودانی سەردەمی (ئینقاز)دا دەبینین چـەندین ئەنـدامی شـوراو هـەتا سەرۆکی ویلایەتیش نافرەت و مەسیحیشە، هەروەك لە قوبرسیش لـە سـەردەمی سوڵتانی عوسمانیەکان قەشەی مەسیحیەکانی ئەندام بـووە لـە دەسـتەی بـالاّ بـە فەرمانی سوڵتانو شێخ الاسلام.

مەبەســتەکانی شـورا (پەرلەمان):

لە راستیدا ئەو شێوازەی لیبراڵ دیموکراسی و پەرلەمان و فرە لایەنی و دەست گۆڕی ... بەرهەمی ئەزموونێکی دوور و درێـژە.. لـە کاتێکـا ئـاینی راسـتەقینە نەبێت زۆرێـك لەو ئەزموونانە باشـترین داهێنـانی بەشـەرین، (سـتیورات میـل) لــەبارەی ســنورەکانی پەرلــەمانو دەســەڵاتی حکومــەتو سـەربەسـتی تـاك نووسیویەتی: ئەوانـە چـاکترین مەبادینـەکانی لیـبراڵ دیموکراسـین، پێـشی وایـە حکومـەت نۆێنەرایـەتی هـەموو لایـەك ناکـا، بـۆ ئـەوەی ئـەو حکومەتـە ستەمکارنەبێ و (لا مرکزی) بێت وبـۆ ئەوانـەی لـە حکوومـەت نـین ئـەوا ئـەو دەزگایانە بۆ پڕکردنەوە و بەشداری لە حکومەت شێوازێکی هـەرە گونجـاوە، بـەو شێوەیە ئەویش پەرلەمان بە هەڵە دەزانێ، بەلاّم هیچ بەدیلێکی تـری نەدۆزیتـەوە ئەگینا زۆر گومانی لە پسپۆڕی ئەندامانی پەرلەمان هەیە، هەڵبەتـە (سـتیورات میـل) ناهـەقی نـەبووە لـەو تێبینیانـە، هـەر ئەوەشـە لـە بنەڕەتـدا جیـاوازی پەرلەمانێکی ئاسایی و شورا، شـورا دەبـێ هەڵبـژێرابێ لـە لایـەن ئومـەت کـە هەموویان دەزانن (کەسی شایستە بۆ ئەو شوێنە شایستە) هەڵبژێرن کە پـسپۆڕن، چەند مەرجیك هەیە لە ئیسلام بۆئەو کەسانەی شایستەی شوراو مشاوەرەن، یـان

شورا هەلدەبژێرن نابێ نەفامو دزو حەسودو دوڕوو ترسنۆك و ئارەزووباز خۆویـست بێ، واتە نابێ عـەوام و ڕەمـەکی بـن، ئـەوەیان جیـاوازی بنـچینەییە لـە ڕووی هونەری کار، جگە لە جیاوازیەکانی تری فکـری، دڵـسۆزی، چـینایەتی، .. بۆیـە دەبینین بنەماکانی شورا ستاندەرترە لە مەبەستەکانی پەرلەمان کـە هەریەکـەیان لە فەرهەنگە جیاجیاکانی ئیسلامی و عەلمانی هاتووە.

بنەماکانی شـورا :

١-دوور خستنەوە لە جەبریەت (دیکتاتۆریەت).
٢-وادەکا دەسەڵات لا مەرکەزی بێت.
٣-خەلیفە بە هەڵبژاردن و (بەیعە) بێت[1].
٤-ویلایەتیش لە کۆتاییدا دەبتە مولکی نومەت.
٥-دەست گۆڕی دەسەڵات دەبێت نەك میراتی و خۆ سەپاندن.
٦-خەڵکی شایستە لە شوێنی شایستە.
٧-چارەسەری بە ستاندەر بۆ کێشەکان.

مەبەستەکانی پەرلەمانیش کە لە فەرهەنگەکانی سەردەم هاتوون هەمان شتە:

١-چەق نەکردنی دەسەڵات و بڵاوکردنی دەسەڵات (دژە دیکتاتۆری).
٢-بەشداری زۆربەی خەڵك.
٣-بڕیار و هەڵوێستی دروست.
٤-بە مونەسەساتی کردن نەك ئارەزوویی.
٥-پسپۆریەتی.
٦-بوونی یاسا لە سەرووی هەموان.
٧-بە یاسایی کردنی معارەزە.

[1] (من بايع أمير من غير مشورة المسلمين فلا بيعة له، ولا بيعة للذي بايعه، فالخلافة شورى) (عمر بن الخطاب).

٨-نارامی و تەقاندنەوەی تواناکان.

٩-راوێژ لە بڕیارە گرنگەکان و جێبەجێ کردنیش.

پەرلەمانی کوردستان:

لە دوای راپەڕینی ساڵی ١٩٩١ و کشانەوەی ئیدارەی حکومەتی ناوەندی و گەشەی ڕێکخستنی کۆمەڵی کوردستان و بێسەروبەری بەرەی کوردستانی و ململانێی دوو هێزە سەرەکیەکە.. هەموو ئەوانە بیری هەڵبژاردنی پەرلەمانی هێنایەکایەوە و لە ١٩٩٢ پەرلەمان هەڵبژێردرا بە پێشبڕکێ و بەشداری ئەو حزبو لایەنانە بە ئەنجامەکانیشیەوە:

١-(لیستی زەرد) پ.د.ك: ٣٣٧٨٧٩ کە دەکاتە ٤٥,٢٪.

سەرۆك: ٤٦٦٨١٩ کە دەکاتە ٤٨,٣٪.

٢-(لیستی سەوز) ی.ن.ك +(زەحمەتکێشان): ٤٢٣٩٣٣ کە دەکاتە ٤٣,٨٪.

سەرۆك: ٤٤١٠٥٧ کە دەکاتە ٤٥,٦٪.

٣-لیستی (سەوزو سپی) ئیسلامی، (یەکگرتوو[1]+بزوتنەوە): ٤٩١٠٨ کە دەکاتە ٥,٠٨٪.

سەرۆك: ٣٨٨١٥ کە دەکا ٤٠٪.

٤-حسك (شین): ٢٤٨٨٢ کە دەکا ٢,٥٪.

سەرۆك: ٢٣٣٤٢ کە دەکا ٢,٤٪.

٥-ح.شیوعی عێراقی: لیست:٢١١٢٣ کە دەکا ٢,١٪.

٦-پارتی گەل: ٩٩٠٣.

٧-بێ لایەن: ٥٠١ دەنگ.

لیستی زەرد یەکەم دەنگی هێنا بە زیادی (١٤٠٤٢) دەنگ کە دەکاتە ڕێژەی ١,٤٪ لە سەرۆکایەتیش (٢٥٦٧٢) دەنگی زیادی هێنا، ئەو ڕێژەیەی کە هاتە

---

[1] یەکگرتوو جاڕ نەدرابوو، بەڵام کاری ریکخراوەی دەستی پێ کردبوو.

سەر دەزگاو پـەخش‌و کـار پـێ‌کردن (٤٩٪)ی یـەکێتی‌و لـە ٥١٪ی (پ.د.ك)، رێژەی راستەقینە نیە، بەڵکو ئەوە زیادەی دەنگی ئەو حزبانـەن کـە دەنگـەکانیان نەگەیشتە (رێژەی یاسایی لە ٧٠٪.کەوا رێکەوتبوون.

هەرچەندە ئەزموونێکی نوێ‌و دەگمەن بوو، تا رادەیەك سەرکەوتوو بوو، بـەڵام دوایی (ی.ن.ك) بە ئەنجامەکەی قایل نەبوو، لەو کـاتی (پ.د.ك) تـەنازولی لـەو برە زیادە دەنگەی کرد، رێکەوتن کە ئەنجامەکـەی جـار نـەدرێت، دەسـەلات بـۆ هەریەکەیان (٥٠بە٥٠) بێ، یەکەم کۆبونـەوەیان گرێـدا، لەسـەر ئـەو بنـچینەیە حکومەتیان دروست کرد کە سەرۆکی پەرلـەمان لـە (پ.د.ك) بێـت و سـەرۆکی حکومـەت لـە (ی.ن.ك)، بـالاْ دەسـتی هەمـە لایەنـەی (ی.ن.ك) لـە هـەموو بوارەکانی پێوە دیار بوو، دوای ماوەیەکی کورت سـەرۆکی حکومـەت و وەزیـری پێشمەرگە لە لایەن (ی.ن.ك) گۆردرا و لە مەدەنیانە زیاتر بـەرەو عەسـکەریانە، ئیتر ئەوەندەی نەبرد سەرەتای شەری برا کوژی دەستی پێ‌کرد لە لایەن (ی.ن.ك)و (بزوتنەوەی ئیـسلامی)، دوایـیش لەگـەڵ (پ.د.ك)، یەکـەم جەنگیـشی لەگـەڵ هێزەکانی (پ.ك.ك) بوو.

لە دوا شەری برا کوژی‌و گرتنی بینای پەرلەمان لە لایەن (ی.ن.ك) بووە هـۆی ئەوەی (پ.د.ك) شەرعیەت لە پەرلەمان بسێنێتەوەو بە ناشەرعی لـە قەڵـەم دا، بەهانەی (ی.ن.ك) ئەوەبوو گوایە (سەرۆکی پەرلەمان-جەوهـەر نـامیق) بوویتـە رەسەدی تۆپچیەکان، بەخێرایی هێزەکانی ئیسلامی گەیشتنە بینـای پەرلـەمان و بۆ پارێزگاری‌و دەرکەوت تەنها مشت‌و مرێکی سـادەیە نـەك داگیرکـردن، بـەلام دیاردەیەکی زیدە ناشرین وبێ مەسـئولیەتانە بـوو، لـە مێـژوودا چـەند جارێـك بەدەگمەن کاری وا رووی داوە، لەوانە : (کرۆمیـل) پەرلـەمانی بـەریتانیا داگـیر کردو لەسەر دەرگاشی نوسی ئەو خـانووە بۆکرێیـە هەرچـی دەیـەوێ، یـان وەك (یالتسین) و هێرشەکە بە تۆپ و تانك کە لە (دۆما)ی رووسیای دا لەو سەردەمی (رۆسلان حسب الله توف) سەرۆکی پەرلەمان بوو..٠

لە میانەی شەڕی برا کوژی چەند جارێك تەمەنی پەرلەمانیان درێژ کردەوە کە لــە نەســڵدا بــەڵێن وابــوو تــەنها لــە دوای ســاڵێك هەڵبــژاردن بکرێتــەوە، دوای ١٩٩٧/٨/١ هێزەکانی (پ.د.ك) بە هاوکاری هێزەکانی عێراق بە ناوی (توکلت علی الله) هەولێریان گرتەوە و لەو کاتیەوە (پ.د.ك) پەرلەمانی دروست کردەوە، زیاتر لە (٦٠) ئەندام دەوامیان دەکرد لە کۆی (١٠٥) ئەندام، بە پێی بۆچوونی (پ.د.ك) ئەوە ڕادەی یاساییە، بۆیە وەك پەرلەمانێکی شەرعی لــەو ماوەیــە تــا ساڵی (٢٠٠٢) چەندین یاساو بڕیاری دەرکرد تا گەیــشتە هــەموارکردنی یاســای حزبایەتیش، هەرچی نەیارو بەشدارنەبووەکانی پەرلەمانیشە دەڵێن ئەو پەرلەمانــە هێزی یاسایی لە دەست داوە، چونکە:

١-ماوەی درێژکردنەوەی لە هەموو پێوانەیەکی ئاسایی و نائاســایی دەرچــووە (وەختی ماناى دائیم نیە).

٢-ڕادەی یاسایی ناکەوێتە سەر ژمارەی ئەندام، بەڵکو دەکەوێتە ســەر ڕێــژەی لیستی بەشدار کە دەبێ بکاتە لە (٥٠٪+١)، لە کاتێکــا بــە حیــسابێکی ســادە دەبینین ئەو ڕێژەیە دەرناچی چونکە بەشداربوان (لیستی مۆر) و (لیــستی زەرد)ن، کە دەکاتە:

٤٥,٢٪+(٥٠٠).٪= ٤٥,٧٪ نووقستانە.

٣-کۆمەڵێك خەڵك مردوون لە دەنگ دەران و ئەوەیەکی نــوێش پێگەیــشتوون کە شایستەی دەنگن.

٤-ئەو پەرلەمانانەی کە درێژ دەکرانەوە وەك ئەوەی لبنــان تــەنیا لــە کــات و ساتە جەنگیەکان بوو هەر جەنگ تەواو بوو هەڵبژاردن کرا، ئینجا هیچ چالاکی و یاسایەکی دەرنەکرد. لەگــەڵ چــەندین خــاڵی تــر لــەو شــێوەیە، بــەڵام پاســاوی بنــچینەی بــۆ مانــەوەی پەرلــەمان هــەروەك ســەرۆکی (پ.د.ك) لــە دانیــشتنی پەرلەمانی ساڵی (٢٠٠٢) ئاماژەی بەو قەیرانــە کــرد و وتــی: دەزگایــەکی تــری شەرعی شك نابینین لە کوردستان جگە لە پەرلەمان، کە تا ڕادەیەك ڕاستە، ئــەو

قەیرانە بە هەڵپەسێردراوی ماوە تا لە ٢٠٠٢/١٠/٤ جـارێکی تـر پەرلـەمان بـە هەموو لیستی بەشدار کۆبوونەوە و (ی.ن.ك) بە ئەنجامەکەی ساڵی ١٩٩٢ قایـل بوو کە (٤٩٪) کورسی هەبێت و (٥١٪)یش بۆ (پ.د.ك)، تا هەڵبژاردنی نوێ و ناوی لێ نرا پەرلەمانی ئینتقالی.

لە راستیدا دامەزراندنی پەرلـەمان و حکومـەت لـە کوردسـتان هـەنگاوێکی بوێرو گرنگ بوو، هەر هەمان دوو دەزگای یاسادانانو جێبـەجێ کـردن بـوو ئـەو زاراوە نوێیانەی پێ درا کە تەواویش لەگەڵ دەستوورو یاسای نێو دەوڵـەتیش کـۆك بوو، چونکە هەم لە (خود موختاری-حکم الذاتي) و هەم لە فیدرالیش و بەسەروو تر دەتوانرێ حکومەت و پەرلەمانی هەبێت، هەروەك لە هند، رووسیا.. نموونـەی پێش چاوتر حکومەتی و پەرلەمانی فەڵەستین لە چوارچێوەی (حکم الـذاتي)یـشە، بووە مایەی شادمانی خەڵکی کوردستان، ئیتر هیوایان وا بوو کە ئەزموونی کورد وەك وڵاتانی عەرەب نەبێتە دیکتـاتۆری و دەنـگ هێنـانی ٩٩,٩٩٪ و پـاوان و شەڕە دەسەڵات، کە لەزۆر لادا دەسەڵاتی حزبە کوردیەکان بەدەسـەڵاتی عـەرەبی چووە.. بە داخەوە لە کۆتاییدا وا دەرچوو.. هێشتا ئـەو پەرلەمانـەش دەسـەڵاتی راستەقینەی خۆی لە ژێر رێنمایی حزبایەتیدایە، زۆربەی بڕیارەکان لـە پێـشدا بـە ئامادەکراوی لە (م.س)یەوە دێت،لەڕاستیدا دەسەلاتی پەرلەمان لاواز دەبێ لەژێر سایەی (بنەمای تـەوافوق)، چـونکە لـە کوردسـتانیش لـە نیـوان ئـەو دووحزبـە دەسەلاتەکان بەپێی تەوافوق دابەش کراوە ،ئەو تەوافوقودەش لە جهـان دا تـەنها لەو وولاتانە پەیڕەو کراوە کە دووپێکهاتەی لێك جیـان لەوانـە: چیکۆسـلۆفاکیای پێشوو قوبرس و لبنان و عێراقی ئێستا .. کەواتە ئەو دوو حزبە لەبەر دەسـەلات بازی ئامادە بوون میلەتیکی یەك مێژووو زمان و مەزەب و ..بکەنە دووبەشی وا کە خەریك بوو لەسایەیدا فیدرالی ئوستانی (محافظات)بەرجەستە ببێت، بـەلام بـۆ داهاتوو کە ڕەنگە فرەلایەنی بکەوێتە ناوی و بەرەو پێش تر بچێت.

دەقی نامەکـەی شـا جۆرج:

لە شای ئینگلتراوە (جۆرج) بۆ خەلیفەی مو سلمانان لە شانشینی ئەنـدەلوس، خاوەن شکۆ (هشامی سێ یەم)ی پایە بەرز.. دوای سلاو و ریز:

گوێبیستی بـالآی پلـەی خوێنـدن و زانـست و پیـشەسازی بـووین لای ئیّـوە، ویستمان بەشێك لەو رووناکیە بەر نەوەکانی ئیّمەش بکەوێ کە تەواو بـێ بەشـین لە زانست و زانیاری، ئەوا خوشکە زایەکم شازادە خانم (دوبانت)م نارد بـە خـۆ و بە دەستەیەك لە کچە ماقولانی ئینگلترا بە دیاریـەکی سـادەش بـۆ جـەنابتان[1]، داوامانە کە بە زانست و زانیاریەوە بگەرێنەوە لامان تـا نـەوەکان فێـرە زانـست بکەن.

خزمەتکارتان

جۆرج

خەلیفەش وەلأمی داوەو قایل بوو و فێرە زانست بکرێن لەسەر بودجەی (بیـت المال)[2].

* * *

بەو شێوەیە دەردەکەوێ ئەگەر هەموو مێژوو بە مێژووی ئەورووپاشـەوە دارنـێن لە کاریگەری ئاین و هەتا ئەو نامەیەی سەرووش چاوپۆشـی لێ بکـەین، دەبیـنین ئەزموونی بەشەری تەنها لـە دوای سـەدەی (١٢) دەسـتی پـێ کـردووە، کەچـی شورای ئیـسلامی بە لایەن کەمەوە (٦) سەدە پێش ئەو مێژووە بـە نـاوەرۆکێکی کردەیی دامەزراوە، ئینجا شورا پڕ بەناوی راوێژو تەگبیرو دارشـتنی هەلوێـست و یاسای نوێیە، کەچی پەرلەمان وەك لـە زمـانی فەرەنـسی بـە مانـای (قـسەکەر

---

[1] دوایی لە کتێبی تر دەرکەوت دیاریەکان زێر بوونە.

[2] بۆ زیاتر سەرنج بدە ا-التمکین للأمة الاسلامیة ل٦٩. ب-نحو أسلوب أمثل للدعوة الاسلامیة ل١٧٧. ج-الغرب نحو الدرب.

Parliamen- National Assembly　　(١٨) شـورا (پەرلەمـان)

parler) ئەوەندە لەو ناوەرۆکەی ئەرك و فەرمانی ئێستای پەرلەمان نزیك نیـە، کەواتە هەردەم لە گەشەی زاراوەکان سەربردەی لای رۆژئـاوا زیـاتر زەق دەبێتـەوە چونکە لەوێ بە ناتەواوی رێ دەگری بەرەو تەواویەك کـە لـە ئیـسلامدا هـەبووە، هەر بە سەرنجێکی سادە دەبینین هەر لێرەش لـەوانی پێـشوو داهـاتووش دەبیـنین چۆن پەرلەمان لە سەدەی (١٢)وە بەرێ کەوتووە بەرەو ناوەرۆکێك گەشە دەکا؛ کە شورایە.

(١٩)

دەستوور القانون الاساسي Constitution

لە سەردەمی دەوڵەتی مەدینە دەستوور هەبووە ناوی (الصحیفة) بووە، مادە بە مادە لە قورئان وەرگیراوە[١]، بەڵام وەك (وشەكە) واپێ دەچێ لە بنەچەدا كوردی یان فارسی بێت ، لەسەدەی ١٩پەڕیەوە نێو فەرهەنگی عوسمانی دوایش عەرەبی بۆیە لە(لسان العرب) ئەو زاراوە نیە كەچی لە (قاموس المحیط) هەیەو دەلی (الدستور: النسخة المعمولة للجماعات التی منها تحریرها) لە (فەرهەنگی (كوردستان)یش هاتوە دەستور مانای بنەگە، ڕێ پیشان دان ...كە دەڵێن دەستوری كوردەواری بەمانای دابو نەریتە ڕەسەنەكان دێت.

جاران بە وەزیری دەستە ڕاست یان وەزیری گەورە یان ئەو وەزیرەی زیاتر لە ئیش‌وكاری خەڵكی پێچاوەتەوە وتراوە (دەستوور)[٢]، لە ئیرانیش بەو دەفتەرە وتراوە دەستوور كە مانگانەی سەربازەكانی لێ تۆماركراوە .

بەڵام بەو مانایەی ئێستا كە یاسای بنەڕەتی یە یەكەم جار (وەك فكری بەشەری) لە بەریتانیا پیادە كرا، ئەویش وەك فكرە لە ڕێی ئەندەلوسەوە پێی گەیشت، بە پێی سیستەمو نەریتو بەرژەوەندی شایانەی خۆیان و هەندێ نەریتی سیاسی ڕۆمانو یۆنانی كۆن دەستوورێكی وایان دارشت وەك ڕێكەوتن نەك نووسینەوەی مادە بە مادە، كە هەمان سەرچاوەی بەڵگەنامە باڵاكەی (ماگناكارتایە) ی ساڵی (١٢١٥)ز لە لایەن شا جۆن سانتێر دەرچووە، ئیتر بەرە

---

[١] معركة المصطلحات –د.محمد عمارە، ل٣٧.

[٢] تعریفات جرجانی –مادە دستور- ل٦١.

بەرە وڵاتانی تریشی گرتەوە، دەستوری ئەمریکی لـە ١٧٨٧و دوایـش دەسـتوری فرنسی لە ١٧٩١وەك دەسـتوری نوسـراو سـەری هەڵـداو تەنیـەوە بـۆ وڵاتـانی هاوچەرخ، تا جارێکی تریش لـە ١٨٧٥ز هاتـەوە نـاو دەوڵـەتی عوسمـانیش بـە تایبەتی لە ڕێی مدحت پاشـاو بزوتنـەوەی (عوسمـانی لاو) بـەناوی مەشـروتیە، لەناو وڵاتانی عەرەبیش یەکەم دەستوور (بە مانای ڕەچەڵەکی دەستوری لە سـاڵی (١٨٥٧)ز لـە لای (محمـد بـای دووەم) لـە تـونس دەرچـووە، دوایـی لـە میـصر ١٨٨٢ز، لە سـعودیەو لبنـانیش ١٩٢٦ز، ئـوردەن ١٩٢٨، لـە سـوریا ١٩٣٠، لیبیا ١٩٥٠، عێراقیش ٢١ \٣\١٩٢٥ ..ئەوەی لەسەر ئەو دەستورانەی وڵاتانی عەرەبی دەگۆترێ تا ئێستاش ئەوەیە هەموو ئەو دەستوورانە لـە لایـەن (د.أحمـد عبـدالرزاق سـنهوری ١٨٩٥-١٩٧١) نووسـراوەتەوە کـە فەقیهـەکی یاساناسـی میسریە، دکتۆرای لە فەرەنسە تـەواو کردبـوو، زۆر لـە ژێـر کاریگـەری یاسـا و دەستووری فەرەنسی نووسیویەتەوە تا ڕادەی وەرگێڕانی کت و مت، هەرچـی لایـە سیاسیەکەشیتی زۆربەی خورد کردنـەوەی ئینتـداب و وەسـیەکانی ئیمپریـالیزمی بووە، لەو دوایـیە هەندێ بەندی بەلای سۆشیالیستی ئەتەوەیی و لە هەندێ شـوێن بـەلای شـیوعیەت و (بـاری کەسـیش)ی بـەلای شـەریعەتی..چـووە، بۆیـە ئـەو دەستورانەی ئێستای وڵاتانی عەرەبی زۆربەی بە ڕەچەڵەك فەرەنسی و ئەویش بـۆ ئەریتی ڕۆمانی کۆن و ماگناکارتاو ئەریتی بیانی دەگەڕێتەوە، کە زیاتر گـوزارش لە ئەریتو فەرهەنگو کەلتوورو ئاینی خۆیتیان، بۆیـە ئـەو دەسـتوورانە ئـە لـە نزیك ئە لە دوور لەسەر ئیسلام حـساب ئـین، چـاکترین پێنـاس دەتـوانرێ بڵـێی دەستووری عەلمانین، دەستووری ئیسلامی و عەلمانیش بەوە لێك جیا دەکرێتەوە لە وڵاتانی موسوڵمانئشین دا، دەستووری ئیسلامی سەرچاوەی وەرگرتنـی بـە تـاقی تەنها شەریعەتە، ئـەوەش گـەورەترین شۆڕشو ئامـانجی پێغەمبـەرەکان بـوودو ئامانجی بزوتنەوە ئیسلامیەکانی ئێستاشە.

دەستووری عەلمانی لە جیهانی ئیسلامیدا لە باشترین دۆخیدا پەیوەندی بە شەریعەتی ئەو بەندە لاوازەیە کە لە بنە چەدا لە (کۆنگرەی یاسایی لاهای ١٩٣٧)[1] لە لایەن یاسا ناسانی ئەوروپی ئەو بەندە تۆمار کرا وەك هەنگاوێکی ئیجابی بۆ هەموو جیهان، بەو شێوەیە: (الشريعة الاسلامية مصدر هام التشريع) یان (مصدر رئيسي من مصادر التشريع)، واتە شان بە شانی (شەریعەت) هاوبەشێك لە دەستوور و شەریعەتی غەیرە ئیسلامی بۆ دادەڕژن کە ئەوەش لە لایەن زانایانی ئیسلامی و بزوتنەوە ئیسلامیەکان ڕەت دەکرێتەوە بە پێی ئایەتی ﴿وَلاَ يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا﴾، ﴿وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الإِسْلاَمِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ﴾. بەشێکی تری ئیسلامی پێی وایە ئەو بەندانەی سەرووەدروستە بۆقۆناخی گواستنەوە نەك هەتا هەتا یە .

بەو شێوەیە زۆربەی وڵاتانی موسوڵمانئشین بریتین لە کۆمارێکی سۆشیالیست یان نەتەوەیی یان شاهنشین و لیبراڵی، یان کۆمارێکی تێکەڵ لەوانە.. یەکەم دەستووری ئیسلامی لە قۆناغی نوێدا لە (ئێران) لە دوای شۆرشی ١٩٧٩ دارشترا کە شەریعەت تاکە سەرچاوەی دەستوورەکە بێت، ئینجا ئەفغانستان و سودان و چیچانیش وەك دەوڵەت بەدوایدا هات، لە زۆر ویلایەتی تری وەك پاکستان، مالیزیا، نایجیریاش ئەو پەیڕەوکردنە هەیە.. هەرچی وڵاتی عەرەبی سعودیە ئەوەیان سیستەمێکی شاهنشاهیە تەنها (باری کەسێتی) تەواوەن شەریعەتە،ئەگینا بناغەی دروست بوونی ئەو دەولەتە لەسەر بنچینەی ڕێکەوتنە بە ناوبانگەکەی محمد بن عبدالوهاب ومحمدبن سعود لە ١٧٣٨ز کەتیایدا وا ڕێکەوتن دەسەڵات بۆ بنەماڵەی ئال سعود وفتواش بۆ بنەماڵەی عبدالوهاب ئەوەش بەرجەستە کردنێکی ترسناکی جیاکردنەوەی ئاینە لە دەسەلات و سیاسەت بۆ یەکەم جار لەجهانی ئیسلامی بەو ڕاشکاویە ، هەرچەندەماڵی ئال

[1] معلمه الإسلام —انور جندی م ٢ ص ٣٣٤

سعود لە ساڵی ١٩٢٩ز ئەو ڕێکەوتنەیان هەڵوەشاندۆتەوە بـەلام زانایـانی ئـاینی سەر بەدەسەڵات تا ئیستاش لەلای خۆیان یەك لایەنانە پا بەندن پێی .

دەستوور کۆمەڵگەی پێ ڕێك دەخرێ و لە سەروو ڕا تـا خـواروو، لـە هـەموو بارێکدا پەیان (مەرجعیەت) و پەیوەندی نێوان دەسەڵاتدار و هاوڵاتیە لە لایەك و لە لایەکی تریش هاوڵاتی خۆبەخۆ، بۆیە (بەڕای زانایانی ئیسلام) ئەگەر دەستوور ئیسلامی نەبێت لە حوکمدا حەتمەن ستەمی تیا دەبێ ﴿وَمَنْ لَمْ يَحْكُمْ بِمَا أَنزَلَ اللّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ﴾.

بۆیە دەبێت دەستوور لەسەرووی پەرلـەمان بێـت، نـابێ پەرلـەمان دەسـتوور دارێژێ بەڵکو ڕاستەوخۆ لە لایەن میللەت (یـان ئومـەت لـە ئیـسلامدا) دیـاری دەکرێ، ئینجا پەرلەمان لە ژێر ڕۆشنایی دەستوور مەودای دەسـەڵاتی تەشـریعی دەبێت، ئەو دەستوورەش چەسپاو نیـە لـە بنـچینەدا بـۆ گـۆڕین و گەشـەکردنی کۆمەڵ هاتووە، بۆیە هەردەم بە پڕۆژە حسابە هەر چەندە یاسای بنەڕەتیـشی پـێ دەووترێ بەو مانایەی یاسای نا بنەڕەتی لێ هەڵدەهێنجرێ نەك بنەڕەتی بـەمانای چەسپاو، بەڵام لە زۆربەی سیستەمی دەستووری عەلمانیدا جۆرێك لە چەسـپاویە و بەپێی نەریت و کەلتووری میللەتەکان و بنەماڵەی دەسـەڵاتدار دروسـت دەبێـت (هەروەك لە بـەریتانیا باسـان کـرد)، بۆیـە (گیـزۆ)ی فەرەنـسی ئـەو مەتەڵـەی لادروست بوو بڵاوی کردەوە بە پرسیارێك: ئاخۆ دەستوور سلوك و نەریتی خەڵکی دیاری دەکا یان پێچەوانە، یان بەشێوەیەکی تر جوڵان و گەشەی کۆمەڵ دەسـتوور نوێ دەکاتەوە یان پێچەوانە ؟

ئەو مەتەڵە لە دەستوری عەلمانی بێ وەڵام بووە هەروەك (هێلکە لـە مریـشك یـان پێـچەوانە)، لـە مارکـسیەتیش خێـرا وەڵامەکـەی ئەوەیـە سیـستەمی کۆمەڵایەتیە دەستوور دیاری دەکا[1]، بەڵام لە ئیسلامدا زۆر ڕوونە مادام دەسـتور پڕۆژەیە، مانای دەستووری ئیسلامی تـەواو جـووت بـوون نیـە لەگـەڵ (پـەیام)،

[1] القانون و الاشتراكيه- ل٦.

چونکە خودی دەوڵەتی ئیسلامیش لە قۆناغی پڕۆژە دایە لەو (فترة انتقالیة).. میللەت گەشە پێ دەدا لە هەموو رووبەکانی کۆمەلایەتی و ئابووری و شارستانی و تەکنەلۆجی و سیاسی و عەقیدەیی بەرەو خەلافەتی راستەقینە و ئوممەی ئیسلامی و دادگەری.. وەلامی پرسیارەکەی (گیزۆ) زۆر روونە لەلای زانایانی ئیسلامی و ئەوەیە دەستوورە سلوکی خەلکی دیاری دەکا، ئەگەر چی دەستووریش رەنگ دانەوەی واقیعە بەومەرجەی دەستور پیشرەو بیت، واتە مانای بێ دەوری خەلکیش نیە، هەر خەلکە ئەو دەستوورە هەلدەبژێرێ تا لەو پڕۆژە دەردەچێت دەگاتە قورئان و سوننە، تا ئەو کاتی دەستووری ئیسلامیش دەشێت هەلە بێت، گفت گۆی لەسەر بکرێت، گەشەی پێ بدرێت، هەروەك لە سەردەمی دەولەتی مەدینە کە پێغەمبەر (د خ) خۆی بەپێی پەیام دایەزراند یەکسەر قورئانی پیادە نەکردووە، بەلکو دەستورێکیان دارشت قۆناغ بە قۆناغ کە هەر لە قورئانی پیرۆز وەردەگیرا بەناوی (صحیفة)، ئایەتەکانی قورئان زیاتر خورد دەکرایەوە بۆ ئەو (فترة انتقالیة)ی لە کۆمەلگەیەکی نەفامی بەرەو کۆمەلگەیەکی دادگەری شەریعەتی، هەروەك لەو مادەیەی (صەحیفە) بە نموونە (..ماکان بین اهل هذە الصحیفة من أشتجار یخشی فسادە فمردە الی الله و الی محمد)[1]، بەلام دوایی کە کۆمەلگەیەك رەنگ و نیتمای راستەقینە عەقیدە بوو، (ئوممەت) دروست بوو (پەیام) راستەوخۆ بووە ئەو دەستوورە شایەنی دەستکاری گەشەپێدان و گفت و گۆ نامێنێ، بەلام ئەو یاسایانەی کە شورا (یان پەرلەمان) لەژێر رۆشنایی ئەو دەستورە هەلی دەهێنجێ چ لە (فەترەی ئنتقالی) ئیسلامی چ لە سیستەمە دیموکراسیەکاندا دەشێ هەلسەنگێنرێ، ئەوجۆرە دەستورانەی بواری گۆران و دەستکاری زۆری هەبێ پێی دەووترێ "دەستووری نەرم" ، بە پێچەوانە پێی دەووترێ "دەستوری پتەو" ،ئەوجۆرە دەستوورە پتەوە یان زۆر بەدانایانەو لە سەر بنچینەی ئاینی ودەقی نەگۆر دروست بووە یان لە ئەنجامی رێکەوتنی کۆمەلێك

---

[1] مجموع الوثائق السیاسیە للعهد النبوی و الخلافە الراشدە، ل٢٠، د.محمد حمیداللە الحیدر ئابادی.

پێکهاتەی نێو یەك دەولەت لەسەری رێك كـەوتوون وەك تـەوافوق،عیراقـی نـویێ یەکێکە لەو جۆرە دەستورانە، واتە پتەو، بۆیە دەستکاری هەر مادەیەك مـەرجی قورسی بۆ دانراوە .

پتەوی ئەو دەستوورە رێ لە دەسەلاتی سەرۆك، ئەمیر، خەلیفـە، رەهبـەر، .. دەگرێ کە بەهەڵە یاساو فەرمان دەربکا.. ونەوەش مانای سەروەری یاسـایە، لـە سیستەمی دیموکراتیشدا ئەگەر فەرمانێکی میری دەرچوو دەستووری نەبێت ئـەوا دەزگای تایبەتی هەیە بـەزۆری نـاوی (پـارێزمرانی دەسـتوورە) یـان (چـاودێرانی دەستور)، ئەو فەرمانە هەڵدەوەشـێنێتەوە، دەگـۆترێ دەسـتووری نیـە، هەرچـی دیکتاتۆریەکانە ئەوا هەر خۆیان هەم پەرلەمانو دەستورو نومەتیشن، لـە یەکـەم دەستور لە سەروی سەرۆکە لە دووەم دا دیکتاتۆر لەسەرووی دەستوورە .

(٢٠)

یاسا   قانون (تشریعات)   Law

له ئەسڵدا وەك وشه (قانون) عەرەبی نیه، له یۆنانی به ڕاستەدار وتراوه (کانون)[١]، له کوردیش وشەی "یاسا" له (یاسق)[•]ی جەنگیز خان هاتووه، له ڕۆمیشدا (نوما) مانای یاسایه بەو تێگەیشتنەی هێزو یاسا له پاڵ یەك بن بۆیه (ڕۆما)ش هەر ئەسڵ له (ڕۆمۆلوس واته هێز) هاتووه[٢]، هەربۆیەش یاسا نزیکه له .(دیفاکتۆ)ی لاتینی کەدەکاته (هێزی ئەمری واقیع) ئیستاش دەبینین سەرچاوەی زوربەی یاسا تایبەتیو گشتیەکان به یاسای دەولیشەوه له (دیفاکتۆ) ئەمری واقیعەوه هاتوەو دێت هەروەك هۆبز به ڕاشکاوانه تر دەلێت یاسا بریتیه له فەرمانی دەسەڵاتدار[٣]، (سەفسەتیەکان-سۆفیەکان) هاوشێوەی ئەو ڕایەیان هەبووه سەبارەت به یاساو هەر وتویانه (هێزه یاسا دروست دەکا)، له (پرۆتوکولات ..) ورای (هوبز) هێزو یاسایان پێك وەبەستوەو .

بەگشتی به مانای جێ بەجێ بوون و پەیڕەوکردنی له هەموو بەشەکانی[٤]، ئەوەش مانای جەرهەریەکەی پەیام و شەریعەته، قورئان خۆی پێکهاتووه له (عەقیدەو شەریعه واته بیرو بڕواو یاسا)، ئەگەر ئینجیل مانای (مژدە)یه بەلام

---

[١] موسوعة المصطلحات العلوم عند العرب -ماده- قوانين.

[•] جەنگیز خان کۆمەڵێك بڕیاری دەرکرد لەشێوەی شەریعەتێکی تێکەڵ وتەرهیم له ئەریت وئاینی جیاجیا .

[٢] ڧ عقد الاجتماعی-روسو.

[٣] بروانه :موسوعه الفلسفیه المختصره —الماده هوبز

[٤] موسوعة المصطلحات جامع العلوم-ماده-قانون.

تەورات و ئافیستاماناى (شەریعەتە)، کە راستەوخۆ بەو مانایە هاتوون نـەك وەك (قانون) بـەماناى راسـتەدار گەشـەى کردبێـت، هـەمـوو ئـەو زاراوە ئیجابیانـەى رۆژئاوا کە لە ناوەرۆکدا لە ئایین وەرگیراوە دواى دەستکارى و وشەیەکى خۆمـالى نزیکیان پێ داوە..هەر کتێبە ئاسمانیەکان دادگەرى و یاسایى راست و دروست بـە (طریق المستقیم)، (صراط المستقیم)، (الاستقامة) بەسـتوە کـە لـە قورئـانیش پێکیـان بەسـتووە بۆیـە فیکـرەى (قـانون-کـانون) ناوەرۆکەکـەى ئاینیـە، بـە ئینگلیزیش بە ماناى (الاستقامة) یان (معیار) یان (قاعـدة)، (مبدأ)..، هـاتوە (بۆ زیاتر سەرنج بدە قاموس التربیة وشەى-CANON) ل٤٥.

زۆر جۆرە پێناسى لێك نزیك تریش هەیە هەندێکى لێ هەڵدەبژێرین:

یاسا بریتیە لە:

●بەر زەفت کردنى کۆمەڵ بەهۆى دەسەڵاتێکى رێکخراوەوە (رۆسکۆپۆند)[1].

●کۆمەڵە رێسایەکى یەکسان و هاوبەشە بۆ رێکخستنى پەیوەندى نێوانیان کە لە لایەن هەموو لایەکیشەوە قەبووڵ بێت. (ماکس کلاکمان)[2].

●بە پێى ئەنترۆپۆلۆجیەکان هەمو رێکموتنێکى گشتى یاسـایە (مقدمـة فى أنثروبولوجیا الاجتماعیة).

لە فەرهەنگە کۆنەکانیش وا هاتوە:

●یاسا لە فیقهدا زیاتر بۆ گەرانەوەى ئەحکامى فیقهى یـە، بـەڵام بـە مانـاى رێکخستنى یەپوەندى تاکەکان لەهەموو بوارەکان هـاتووە. (زیـاتر سـەرنج بـدە: معجم مصطلحات أصول الفقه).

●جرجانیش لەسەدەى (١٤) لە (١٣٤٠-١٤١٣)ز ژیاوە.. بـە بۆنـەى یاسـاى زمان پێناسێکى گشتى کردووە لە (تعریفات) دەڵێ :(أمر کلي منطبق على جمیع جزئیاته التي تتعرف احکامها منه).

[1] مدخل الى علم الانسان.

[2] مدخل الى علم الانسان.

+قاموس المحيط: قانون هو مقياس كل شيء

+زۆر جۆرە پێناسی نوێ تر هەیە، بەشێك پێیان وایە یاسا ئەوەیە كە دەوڵەت دروستی دەكا لەوانە (هۆبز، هیگل، دۆهرنگ،..) وەك ئێستاشی وایاوە، بەشێكی تر دەڵێن ئەخێر لە سروشت و بنچینەدا یاساكان خوایین (خوا ڕسكن نەك خۆرسك) لەوانە (شیشرۆن، قدیس ئۆگستین، توما آكوینی، ..)، هەندێكی تریش دەڵێن لەناو دەروونی ئادەمیزاد ڕەگی هەیە (ڕای یۆنانی كۆنیشە).

+ ڕای تریش هەیە دەلی یاسا ئەوەیە كە لەلایەن بە هێزەكانەوە دەردەچێت، لەوانە: هۆبز، نیتچە، میكافیلی ... یاسای دادگەری (یان شەریعەت) پێویستەكی تاك و كۆمەڵایەتیە، بۆ بەردەوامی ژیان، مادام دەروونی ئادەمیزاد پڕە لە حەزو ئارەزووی تێر نەبوو لە ڕووی: خۆ دەرخستن و تەمەلوك و جنس و حەز بە زاڵیەتی و.. ئەوەش لەگەڵ بوونی دەسەلات و بوار دەبتە هۆی هەڵلوشینی حەزو ئارەزووی خەڵكی تر.. ئیتر ئەوە بناغەی جیایی بەرژەوەندیەكانە،جا ئەو یاسایە لە ئەسڵدا بۆ ئەوە هاتووە ڕێ لەو حەز و ئارەزووەزیادە رەویە بگرێت و بیگێڕێتەوە سنوری خۆی، سنوری ئازادی وئارەزووی هەر یەكێك كۆتایی دێت .'. ە سنوری یەكێكی تر، ئەركی یاسا ڕاگرتنی ئەو سنورەیە، ئەوەش مەبەستی پەیامەكانی ئاسمانی بووە بەگشتی، دادگەریترین یاسا ئەوانەن كە بەستاندەری ئەو سنورانە دادەڕێژێت لە نێوان مرۆڤەكان، پەیوەندیەكانیان ڕێك دەخا، بە پێچەوانەش یاسای بەدیل جۆرە یاسایەكی ستەمكار دەبێت نەك لەگەڵ زۆرایەتی خەڵك هەتا لەگەڵ یاساكانی سروشت و كۆمەڵ و گەردوون میكانیكی و كیمیایی.. هتد ڕێك نابێ، بۆیە وەك لە پێناسەكان هاتوون هەمووی پێناسی ڕاست و دروستی یاسا نیە، یان بەلای كەمەوە پێناسی یاسای دادگەری نیە، مەرج نیە هەر ڕێكەوتنێك یان دەوڵەت و دەسەلاتدارێك یان پەرلەمانێك بریار دەركا یاسا بێت، هەتا ئەریتیش لەگەڵ یاسا جودایە ئەنسرۆپۆلۆجیەكان ئەریت و یاسا تەنها بەوە لێك جیادەكەنەوە كە (یاسا) هێزێكی جێبەجێ كردنی

(متفرغ)ی لە پشتە، .. نەخێر ئەوە زۆربەی نەریتە (نەك یاسا) کە بەهێز دروست دەبێت[١]، کۆمەڵگەیەکی دەرەبەگی یان خێڵەکی یان برجوازی لێ دروست دەبێت هەروەك دەبینین زۆربەی یاساکانی رۆژئاوا بە تایبەتی بریتانیا زیاتر گوزارشی نەریتە ئابوری و ئاینی وکۆمەلایەتیەکانە تەنانەت کۆمەڵە بەڵگەنامەی ماگناکارتاش بەو شیوەیە دەرچوو، بە تایبەتی نەریتی چینی برجوازی، یاسای راست و دروست ناکەوێتە سەر هێزو زۆرایەتی و زەمان و زەمین و ماقولایەتی و رەچەڵەك و..

یاسا بە گشتی چ کۆمەڵایەتی چ سروشتی چ زانستی..کۆمەڵێك سیفاتی نەگۆری هەیە بەوەش جیا دەکرێتەوە لە رێساو تیۆرو بەڵگەنەویست و فەرەزیە.. یاسا راستی موتلەقە، لە دووبارە بوونەوەی هەمان راستی دروست بوە.. واتە رۆژهەڵاتن و ئاوابوون یاساییە.. چونکە هەروەك خۆی (لە جەوهەردا) دووبارە دەبێتەوە. تاقی کراوەتەوە، ئەوەی تاقی نەکراوەتەوە پێی ناوترێ یاسا ئەگەر ئەو ناوەشی بۆ داتراشێت، مەگەر دووبارەی گۆڕاوی بێت وەك یاسای (یەك لە دوای یەکی ئەندازەیی)، بۆیە بەهەڵە لە لایەن عەلمانیەکانەوە دەگوترێت پیادەی شەریعەت گەڕانەوەیە بۆ دواوە.. نەخێر مادام یاسا کۆن نابێت، گەڕانەوە و چوونە پێشی نیە، پەیوەندیەکی جێگیرە نەك هەر حوکم لەسەر نەگۆڕەکان بکا بەڵکو حوکم لەسەر جوڵان و گەشەو گۆڕانەکانیش دەکا، یاسا ئەو پەیوەندیە نەگۆڕەیە لەنێو کۆمەڵێك دیاردەو شتومەکی گۆڕاو کە گوزارش لە لایەنە گشتی و وێك چووەکانی دەکا، هەمور دیاردەو شتێك هەندێ لایەنی تایبەتی خۆی هەیە کەباری ناوەکی خۆی پێ رێك دەخاو ناسنامەی پێ گوزارش دەبێ، چەند لایەنێکی گشتیش هەیە کە هاوبەشە لەگەڵ ئەوانی تر..

---

[١] ح -ابوبکر دەڵێ: (بەهێزتان لام بێ هێزە تاهەقی لێ وەردەگرمەوە، بێ هێزیشتان بەهێزە تا مافی بۆ وەردەگرم).

بۆ نموونە هەموو تەنێك وێك چووە لە راكێشان، ئیتر یاسایەك نوێنەری ئەو پەیوەندیەی نێوان هەموو تەنێك دەكا لەو جیهانە بە (كێش=ك (ب١×ب٢)\(دووری)[٢]).

هەر چەندە ئەوەی سەروو نموونەی یاسای سروشتی بوو، بەلاّم یاسا بەگشتی ئەو نیشانانەی هەیە:

١-دووبارەبوونەوەی بەردەوام.

٢-بەند نەبوونی بە زەمان و زەمین.

٣-دەدۆزرێتەوە دروست ناكرێت.

٤-پەیوەندیەكی چەسپاوە.

٥-لە چوارچێوەی یاسادا (ناویز) نیە، (شاز) نیە، شمولیە..

بۆیە (لكل قاعدة شاذ) نەك (لكل قانون شاذ)، مادام یاسا شازی تیابوو لە پایەی یاسا دادەبەزێ بۆ (رێسا-قاعدة)، چونكە هەندێ جار لە كتێبە كۆن و نوێیەكانیش یاساو رێسا بەیەك چەمك لێكدراونەتەوە[١]، بەو شێوەیە یاسای تەواو وەك یاساكانی سروشت ئەو سنورە رادەگرێ كە بە ئەندازەیەكی ستاندەر -عەیار- بەرێوە دەچی، كەمترین ترازان جۆرە سەرەنجامێكی وای دەبێ هەموو سروشت تێك دەچێ، ترازان لە یاسای كۆمەلاّیەتیش كارەساتی ستەم و كێشەكانی تری لێ سەرهەلّدەدا، كەواتە یاسا سنوورە، رادەیە، عەیارە، ئەندازەیە.. رێكخستنە، لە نێوان ئەوپەڕو ئەم پەڕ، هەردەم یاسا نە زۆر توند نە زۆر نەرم، نەبزێو نە وەستاو، نە ئاژەلّی نە فریشتەش، نە مسەیری و نە مخەیەری، نە سەربەستی موتلەق و نە بەستانەوەی موتلەقیش.. لە نێوان هەموو ئەوانە سنورێكی ناسك هەیە پێی دەلێن (عەیار)،هەر ئەوەشە پێی دەلّێن یاسای دادگەری (شەریعەت)، كەمتر بە نادەمیزاد دەدۆزرێتەوە با دادگەریشی بوێ، هەروەك (ئەمانویل كانت ١٧٢٤-١٨٠٤) لە پیش هەموان دانی پیا هێناوە، جا لە تەقەلای دۆزینەوەی ئەو عەیارە

[١] بۆ زیاتر سەرنج بدە (موسوعة الاصطلاحات الفنیة و العلمیة)، ئەوەش بە رونی تێكەلی كردوە.

(كە ناتوانرێ) زۆر جۆرە یاسای لێ پەیدا دەبێو هەمووش ناوی یاسای لێ دەنرێ، جگە لە وانەش بەشێ تریش کە هەر لە ئەسڵدا بەدوای ستەم و چەوساندنەوەن و دەیکەنە یاساش، هەروەك مەسەلەی سیاسەتی میکافیلی و سیاسەتی رەوشتی، لێرەش یاسای راست و دروست رەوشتیە، بەشێکە لە رەوشت هەروەك لە کۆنەوە (سقرات، ئەفلاتون، یاسایان بە بەشێك لە رەوشت زانیوە)، زۆر راستە یاسای بێ رەوشت کوێرە هەق و ناهەق تێکەڵ دەکا، دەبتە دارستان تا ئەوکاتی (محامات- پارێزەر)، مافی مرۆڤ، مافی زیندانی، ..هتد پێویستە، دادگەری بەوە دەچەسپێ کاتێ یاسایەکە بەشێك بێت لە رەوشت، عەقیدە، .. هەم مرۆڤەکانی چوار چێوەی ئەو یاسایەش رەوشتداربن.. ئەو کاتی ئە (پارێزەر)ی پێویستە بۆ دادگا نە دەزگای (مافی مرۆڤ)، ئیتر یاسای رەوشتی (سیفاتی راستی) هەیە، بەند نابێت بە بارودۆخو زەمەنو قۆناغی مێژووی شایەنی دەستکاری نیە، نەگۆرن، .. هەر بۆیەش ئەو یاسایانەی پێش (١٤) سەدە دادگەری بووینە ئێستاش هەر دادگەری دەبێت، بۆ هەموو سەردەمێکی تریش، هەروەك (مۆنتسکیۆ)ش دانی پیادا هێناوەو دەڵێ، لە پێش پەیدابوونی (یاسای دەستکرد)یش یاسای دادگەری هەبووە[١]، هەر چەندە لەو بۆچوونەیدا لە دوو شوێن تەواوی نەپێکاوە چونکە (یاسای دەستکرد) هەرگیز دادگەری نابێت، ئنجا ئەو پێی وایە لە پێش یاسای دەستکرد بە یاسای سروشت کارکراوە.. نەخێر ئەوەی یاسای سروشتی داناوە هەر ئەویش یاسای کۆمەڵی داناوە لە رێی پەیام وهەر ئەویشە دادگەری - کە هەماهەنگە لەگەڵ یاسای سروشت نەك هەر عەینی یاسای سروشتی خۆی بێت، هەر بەو بۆنەیەوە دێینە ناو ئەسڵی یاسای دەستکرد و هەموو ئەو بەرهەمانەی عەقڵی بەشەری لە (یاسا، دەستور، رێکخستن، دەوڵەت، ماف، رەوشت، مرۆڤایەتی، ..) هەر هەمووی یان ئەسڵی ئاینی هەیەو گۆرانیان بەسەر هێناوە، یان لە یاساکانی سروشت سود وەرگیراوە چ بەسەلبی چ بە ئیجابی هەڵبەتە بە

---

[١] روح القوانين- مونتسكيو.

ياساكانى حمورابيشەوه كه دەڵێن یەكەم سيستەمى ياسا ئەو دايڕشتوه! له ياساى خێڵەكى هاتووه: خوا بەردى گەورەو بچووكى داناوه..ئەوه ياسايەكى سروشتيه، دادگەريه بۆ سروشت .. كه دەبێته ياساى كۆمەڵايەتى و چينايەتى لەسەر بنچينەى غەيرى بنچينەى (ان اكرمكم عند الله اتقاكم) لێ دەردەچێ و ستەمه، واته ياساى سروشتى مەرج نيه دادگەرى بێت بۆ كۆمەڵ، لەسەر ئەو بنچينه دوو جۆره ياسا (بەسەرەكيانه) لەناو كۆمەڵ و دەسەڵاتدا هەيه، يەكەميان:(ياساى دانراوى ئادەميزاد)، دوودمين: ياساكانى خواين كه بريتيه له بەرنامەى رەسەنى ژيان، چونكه ئاينى ئيسلام (طقوس)ى نيه بەو مانايەى كه ئەنسرۆپۆلۆجيەكان به (ئاينى جادووى يان كۆمەڵه سەما و هەڵپەركێيەك) وەسفى دەكەن.. ئيسلام بەرنامەى چۆنيەتى ژيانى بەستاندەره.. بەدیلی بەرنامەى سوشياليستى و شيوعى و سەرمايەداريه.

وەك ئێستا ئێران، سودان، چيچان و ئەفغانستانى جارانيش، بەشێكى عەرەبى سعودى و پاكستانيش نەگينا ولاتانى موسڵماننشين، ياساكانيان له فەرەنسى و بەريتانى وەرگيراوه، ئەوانيش بەرەچەڵەك و ئەريت دەگەڕێتەوه سەر رۆمانى كه لەسەردەمى ئيمپراتۆر (جەستيان) بەدەى شەشى زاينى بەناوى (كۆمەڵه ياساى مەدەنى)[1] دارِشتراوه.

ئەو دوو جۆره ياسايه بەهەڵه جارجار به دەستكردەكە دەووترێ ياساى زەمين و به ئاينيش دەووترێ ياساى ئاسمان يان (شرائع الارض و شرائع السماء).. ئەوه هەڵەيه، ياساى زەمين و ئاسمان هەر يەكه، هەروەك ديارەى عەلمانى شان بەشانى يەك هاتوون، ئەوەى له لايەن (تطوريەكان) بەناوى گەشەكردنى ياسا و نەبوونى ياسا لەسەردەمێك.. هەمووى هەڵەيه، ئەسڵى هەمو ياساش ناگەڕێتەوه بۆ (حمورابى) يان رۆمانى، هەتا لێك جياكردنەوەى دەسەڵاتەكانيش كه بۆ (مۆنتسيكۆ) دەگێڕنەوه راست نيه، چاكتر وابوو بنووسن مێژووى ياساى

---

[1] الموسوعة العالمية -ق- ل٤١.

دەستکرد بۆ ئەو مێـژوو و سەرچـاوانە دەگەڕێتــەوە نـەك هــەموو یاســا، یاســای دەستکردو یاسای دادگەری (شەریعەت) ئەو جیاوازیانەی هەیە:-

هەڵبەتە لە پێش هەموو شتێك دەبێ تێبینی بکرێت هەندێ زاراوەو وشە هەیە لە جێی خۆی نیە، دەبینین وەك ئەسڵ (ئیقلیم-هەرێم) گـەورەتر بـووە (نـەك لـە دەوڵەتی ئێستا) لەسنوری ئیمپراتۆریەتیـەکانیش بـە نێـوان دوو هێڵـی ئاسـۆیی دابەشیەکانی زەوی وتراوە، سەردەمێك هەموو جیهـان چـوار ئیقلـیم یـان حـەفت بووە، کەچی ئێستا بە چەندین (ئیقلیم) ئینجا وڵاتـەك پێـك دێـنن، هـەروەهاش لەبارەی دەوڵەت و حکومەتیش چەمکی حکومـەت فـراوانتر بـووە لـە دەوڵـەت، زیاتر بە زەنگینەکان وتراوە (دەوڵەتدار) واتە سـامان دار، هـەتا لـەناو کـوردیش (دەوڵەمەند) لە بنەچەدا (دەوڵەت مەندە) واتە خـاوەن سـام ن.. کەچـی ئێـستا دەبینین چەمکی دەوڵەت لە حکومەت فراوانتر بـووە، بەهـەمان شـێوەش جـاران یاسا فراوانتر بووە لە دەستوور، کەچی ئێستا پێچەوانەیە، بۆیـە لـەو بـەراوردەش رێك دەرناچێ لەبەر هەمان هۆ، یاسای دادگەری (شەریعەت) هاوتـای دەسـتوورە زیاتر نەك یاسا، (فقهی یاسایی) هاوتای یاسایە بەڵام بەهەر حاڵ جـاریێ لێرەشـدا وەك زۆربەی چەوتیەکانی تری باو (العادة محکمة) دەڕۆین.

بە کورتی چەند بەراوردێکیان لە نێوان تۆمار دەکەین بەو شێوەیە :

۱-یاسای دەستکرد دەگۆڕێت و هەموار دەکرێت (تعدیل)، بەندە بە بارودۆخو زەمان و زەمین و ویست و نارەزووی دەسەڵاتدار، ئـیتر نیـشانەی هـەرە گـەورەی یاسای دەستکرد ئەوەیە فرە ڕوو و فرە وەڵام و فرە تەرازوی بۆیەك کێـشە هەیـە، یاسای دادگەریش (خوایی) تاقانەیە، یەك وەڵامـە.. هـەروەك پێغەمبـەر چەندین هێڵی خوارو خێچی کێشاو یـەك هێڵـی راسـتیـشی بـەنێوانیان دا هێنـا، وەسفی هیڵە خوارو خێـچەکانی بـە بەرنامـەو تـەرازوو و یاسـای دەسـتکردو نـا دادگەری بـرد، تاکـە هێڵـە راسـتەکەش بـە یاسـای خـوایی ﴿وَأَنَّ هَـذَا صِـرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ وَلاَ تَتَّبِعُوا السُّبُلَ﴾.

۲-یاسای دەستکرد لە باشترین دۆخیدا وەڵامی بارودۆخی ئەو ساتەی کۆمەڵ و عەقڵی بەشەریەتن بە پێچەوانەی یاسای دادگەری کە سەرتاسەری و نەگۆڕ و جووتە لەگەڵ جەوهەری مرۆڤ.

۳-یاسای دەستکرد وەك (مەتاتی) ئەوسەرو ئەم سەری پێ دەکرێ، بە هەمان یاساو دەستور ڕەش سپی دەکرێ، نیشتیمان پەروەر خائین دەکرێ، بەرگری نیشتیمانی بە تێکدەر بە یاسایی دەکرێ، تێکدەرانی خۆی بە (دفاع عن الوطن) بە یاسا دەکاو.. هەموو ئەو تاوانانەی مێژوو پشت بە یاسا کراون بۆیە ناهەقی (ڤۆلتێر) نەبووە ئەگەر ڕەتیشی دابێ کە وتوویەتی: (مێژوو بریتیە لە تۆمارگای تاوانەکانی بەشەریەتن) کەچی یاسای خوایی ڕوونو ئاشکراو ڕەونەقدارە.

٤-یاساکانی دەستکرد کە جووت نابێت لەگەڵ ستاندەر، هەم ناکۆکە خۆبەخۆ هەم لەگەڵ واقع و هەق هەم لەگەڵ یاساکانی سروشت، هەم لەگەڵ ڕسکانو (فیترە)ی بەشەری، بە پێچەوانەی یاسای دادگەری لەگەڵ هەرسێ ئەوەر کۆك دەبن.

٥-کێشەی بنچینەیی یاسای دەستکرد ئەوەیە (عەقیدەی) لەگەڵ نیە، بۆیە لە هەر شوێنێك چاوی دیار نەبێت، یان بێهێز، بێ پۆلیس.. ئەو یاسایە جێ بەجێ ناکرێو دەبێتە هۆی بەردەوامی تاوان، هەروەك لەو سەعاتەی کوژانەوە بەناوبانگەکەی کارەبای کالیفورنیا زیاتر لە (۷۰۰) تاوانی لێ ئەنجام درا، بەلام لە ئیسلامدا کە شەریعەو عەقیدە لێك جیانیە بۆیە (بڕوادار)ی ڕاستەقینە چۆن یاساکە لە پێش چاوی دەوڵەتو پۆلیسو چاودێر جێبەجێ دەکا، ئاواش لە غیابی ئەوان، ئەوە جیاوازیەکی بنچینەییە، لە هێزی یاسای (شەریعەت)و خاڵی هەرە لاوازی یاسای دەستکردیشە، واتە یاسای دەستکرد هێزی جێ بەجێ کردنەکەی خودی نیە، بەندە بەهێز هەروەك ئەریتی ڕەسەنی خۆی لە پێناسی ڕۆمانیو سەفستیەکان هاتووە، تا ئێستاش هەر تەواوە.

٦-كۆمەڵ ياسايەك هەيە لە فەرهەنگ و ئەنسكلۆپيديەكان بەناوى (قوانين اجتماعية الكونية- Univarsal social law)[1] هاتووە وەك دەقى خۆى (ژمارەى تاوان لە كۆمەڵگەيەك زياد دەكات ئەگەر ئاين رۆڵێكى پەراويزى هەبێت).. هەڵبەتە ياساى دەستكردو عەلمانيەت بەگشتى دەكەوتە بەر چوارچێوەى ئەو ياسايەو كۆمەڵگەيەكى پڕ تاوان و نادادگەرى دروست دەكا.

٧-هەردەم ياسا لايەنى گشتى تاك دەگرێتەوە ئەوەش نيوەى كێشەكانە، بەڵام ئەوەى سەرچاوەى تاوان و گيروگرفتى كۆمەڵايەتيە لايەنى تايبەتى مرۆڤە كە (نهێنى تاك يان أسرار الشخص)يە، ياساى دەستكرد ناتوانێ ڕوو بچێتە ناخى مرۆڤ و تايبەتمەندى و نهێنيەكانى ستاندەر بكا، هەرگيز تايبەتيش ناچوێنرێتە ناو چوارچێوەى ياسا، بۆيە لە باشترين دۆخى ياساى دەستكرد تەنها نيوە بەختيارى و دادگەريەك دەهێنێتە دى، تەنها ياساى خوايى دەتوانێ بە ياساى ستاندەرى و چاندنى (ڕەوشت) لە ناخى تاكەكان زاڵ بێت بەسەر پاڵنەرى تايبەت و نهێنيەكانى، دەتوانێ ڕێگرێك وچاودێرێكى زاتى لە دەروونى دروست بكا بە ئەندازەى زياتر لە هێزى ياسا ڕێگر بێت لە خراپەو هاندەرى چاكە.. بەوەش دادگەرى ئيسلامىو پرۆژەى شارستانىو مرۆڤايەتى پێ دێتە دى بۆ سەرجەم كۆمەڵ.. هەر ئەوەش تۆخمى هەرە بنچينەى (تمكين الاسلامي) و دادگەرى كۆمەڵايەتى يە.

٨-لە ياساى دەستكرد، هەر بۆشاييەكى ياسايى هەبێت يەكسەر مەبدەئى ويرانى (بەرژەوەندى تايبەتى) دێتە جێ، كەچى لە شەريعەتدا هەر بۆشايى لەياسا نيە، ئەگەر ئەشدۆزرايەوە وەك بۆشايى دەركەوت ئەوا عەقيدەو ڕەوشتى دێتە جێى و بەرژەوەندى گشتى بۆى ئامادەيە.

٩-ياساى دەستكرد كاتێ دادەڕێژرێ كە پێويستە، واتە ڕووداوە ياسا دروست دەكا، كەچى ياساى خوايى لە پێش ڕوودانى ئامادەيە .

---

[1] موسوعة العلم الاجتماع ل٥٠٦.

٩-چارەنووسی یاسای دەستکرد بەرەو یاسا کۆمەڵایەتیەکان (شەریعەت)، هەتا زانستو زانیاریو گەشەی کۆمەڵایەتی زیاد بکات یاسا.دەستکردەکان بەرەبەرە لە ئەنجامی گۆڕانیان بەرەو ناڕاستەیەك وەردەگرێ، ڕوو لە (شەریعەت)ە، هۆیە بنچینەییەکەشی ئەوەیە چونکە ئەویاسایانەی کۆمەڵایەتی ڕاستەقینە (دادگەرنو بە عەیارو ستاندەرن..)، بۆیە لە هەناوی کۆمەڵ و تاکەکان ئەو یاسایانە هەن و بەدەرن لەویستی مرۆڤ، نەك دروست بکرێ یان دابتاشرێ یان پەرلەمان بۆیان دابڕێژێ.. بەڵکو دەدۆزرێتەوە وەك زانست، ئیتر لەگەڵ گەشەی زانست و کۆمەڵ بەرەبەرە ئەو یاسایانە لە هەناوی کۆمەڵ دەدۆزرێتەوە و جێی یاسای دەستکرد دەگرێتەوە.. بەو شێوەیە ئەگەر پەیامی ئیسلامیش نەهاتبایە (بەگریمانە)، ئەوا پەیامی عەقڵی (کە هەمان پەیامی خواییە) ئەو شەریعەتەی دەدۆزیەوە بەرەبەرە، سەرنج بدە (برناردشۆ، تۆلستۆی، شکسبیر،ڕۆسۆ ،سپینۆزا..) لەدوای نزیکەی (١٣) سەدە بەختیاری دەدۆزێتەوە و دەڵێن (بەختیاری بەوە دێتە دی کە هەر کەس چی بۆ خۆی ویست ناواش بۆ خەڵکی)*.

بەو شێوەیە عەقڵی پێش کەوتوو و یاساکانی کۆمەڵایەتی ڕاستەقینە یەکتر یاسادان دەکەن و دەبنە پاڵپشتی یەك، بە پێچەوانەش بۆ یاسا دەستکردەکان.

سەرەنجام تا ڕادەیەکی زۆر وەك (زۆربەی زانایان) گۆتەنی یاسای دەستکرد لە لایەن بەهێزانەوە و ڕاپێچ دەدرێ، هەردەم بانێك دوو هەوایە (الکیل بالمکیالین- dauble stander)، لە دەست ویست و ئارەزووی دەسەڵاتدارە، یان ئەریت و ڕای باوی عەوام و ئەویش بۆ چینی سەروو، .. ئیتر ستەمە، ماف خورانە ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ.. ئەوەش بەپێی ئەرازووی ئیسلام هەموو نیشانەکانی سەرەتای (یاسای ئەفامیە) با لەسەردەمی تەکنەلۆجیاو ئینتەرنێتو مافی مرۆڤ و دەزگای (un)یش بێت، هەر پێناسە کۆنەکەی ڕۆمە بۆ یاسا

---

* ئەوەش هەمان فەرموودەیە: (لا یؤمن أحدکم حتی یحب لأخیه ما یحب لنفسه)، واتە کۆمەڵگەی سەردەمی مەدینە لەسەدەی (٧) جیهانی هاوچەرخیش بەهەمان یاسا بەختەوەری بۆ دێتە دی.

هەروەك سپنوزا بەجۆرێكی تری گوزارش كردووە و دەڵێ: هەتا لە سیستەمی دیموكراسیش سەرۆك لە سەرووی یاسایە[١]، هەر چەندە (رۆسۆ) وەسفی كۆماری بەوە دەكا كە (هەمو دەزگا و پایەكان لە ژێر ركێفی یاسا دەبن، صاحب السیادة، نامێنێ)[٢]، بەلاّم زۆر روونە (صاحب السیادة، میللی چیف، ڤۆهر، فخامة الرئیس، ..) بە زیادەوە هەرماوە لە سەرووی یاساشن بە تایبەتی لە ولاتانی دیكتاتۆری.

خۆ بەشێكی تریش لە كاردانەوەی ئەوە هەر خودی یاساش بە دادگەریەكەشەوە بەسەلبی دەزانن، لەوانە تەتەوریەكان بەگشتی و ئاینی تاویەو (كە لە یابان و دەوروبەری) هەیە، باكۆنین، جیرالّد، ستانلی، جۆدین، برۆدون، .. زۆری تر.. بەڕای (باكۆنین) ئازادی لەبێ یاساییی دەست پێدەكا، .. لەو كونیلەوە هەڵوێستی ماركسیەتیش لە بارەی (یاسا)بناغە رێژ كراوە بەسەلبی، پێی وایە: یاسا لە خزمەت چینی دەسەلاّتدار بووە بەپێی قۆناغی مێژوو هەردەم بەندیش بووە بە دەوڵەت و سیستەمی كۆمەلاّیەتی، ئەریت و یاساو ئاین و كەلتوری سەردەمی دەرەبەگایەتی لە خزمەت ئاغە بووە، دوای لە خزمەت برجوازی.. لەدوا قۆناغ لە خزمەت كرێكارە كە یاسا خۆشی نەماوە چونكە چینایەتی و دەوڵەتیش نەماوە، بۆیە لینین دەڵێ: (پرۆلیتاریا بەهیچ یاسایەك پابەند نابێت)، ئیتر كە لە شیوعیەت یاسا نیە بەهەمان شێوەش پێیان وایە كۆمەلگەی سەرەتاییش یاسای نەبووە، هەندێك لە جیهان بینیە سۆشیالیستیە (ماركسیەكان) رەتی دەدەن و دەڵێن مادام (پرۆلیتاریا بەند نەبێت بەیاسا ئەوا لە سۆشیالیستیش یاسا نیە)[٣]..هەر چەندە لە شوێنی تری نوێ ماركسیەكان لەو بۆچوونە پەشێمان دەبنەوەو (سۆشیالیستی لێ دەبوێرن) لە كتێبی (القانون و

---

[١] رساله فى اللاهوت و السياسه -سپنوزا- ل٣٨٢.

[٢] في عقد الاجتماعي -رۆسۆ- ل٨٠.

[٣] منظري قانون سۆڤیاتی.

الاشتراكيه-ل٣٠) هـاتووە: (بـۆ بينـاكردنی سۆشياليـستی يـان گـۆڕينی بـەرەو شيوعيەت مەحالە بكرێت دەوڵەت ياسا بەكار نەهێنێ...).

ئەو رايـەی ماركـسیو تەتەوريـەكانيش دەگەڕێتـەوە بـۆ هـەمان سەرچـاوەی (بەسروشـتی كردنـی ياسـاكانی كۆمـەڵ)، بـەڕای ماركسيەكان لـە شـيوعيەتدا (بەديلی ياسا) بەرپرسياريەتی گشتيەو خەڵكی گوايـە دەگەنـە ئاسـتێكی وا كـە خۆيان دەوری هەم پۆليـسیو هـەم ياسـاو دادگـا دەبيـنن لەسـەر شـەقام، چـۆن ئێستاش دەبينين ئەريت و ويژدانی خەڵكـە نايـەڵێ دەسـت درێـژی بكرێتـە سـەر ئافرەتێك يان دوو شەڕكەر لێك دەكەنەوە[1]، ..تا ئێرە بۆچوونی ماركس بوو..

بەڵام بەسەرنجێكی سەرەتايی دەردەكەوێ كە ئەو بەديلە (ئەريتـە) ئـەوەش بـە خێرايی دەگەڕێتەوە بـۆ هێـزو بـێ‌هێز و شيرازەشـی تێـكو پێـك دەچـێ لەگـەڵ قەيرانێكی ئابووری يان كۆمەڵايەتی يان ياسايی..هتد، ئەوميان ئەوكاتی كـەمێك راست دەبێت كە بتوانی ئەو لايەنە شەڕە سروشتيە دەركێشی كـەخۆی لـە نـاخی هەموو مرۆڤێك مەلاس داوە، هەڵبەتە ناشكرێ[2]، هەموو ئـەو بۆچـوونانە هەڵـە دەرچـووە ئيـستا، ڕای ئەنـسرۆپۆلۆجيەكان و(ئيـستا ماديـە تەتەوريـەكانيش گەڕانەوە) سەر ئەوەی كە ياسا بەجۆرێك لە جۆرەكـان هـەر هـەبووە لـە هـەموو زەمان و زەمينێك.. هەر بەلای كەمـەوە مـادام ئـاين هـەبووبێ ياسـای لەگـەڵ هەبووە، قەدەغەو (بكەو مەكەی-حلال وحرام) لەگەڵ بووە، ڕەوشتی لەگەڵ بووە، هەر لە توێژينەوەی ڕەوشتی هندۆكیو بوزیو كۆنفۆشی و زەردەشتيەكان، ئنجـا سەرنج بدە ئـەو بڕوايانـەی لـە (مـانۆ) ی هنـدی ٢٠٠٠ پ.ز و (ڤيـدای) ئـاری ١٨٠٠ پ.ز، كتێبە پيرۆزە كۆنەكانی تری چـاپۆكی مەكسيكی، پۆپـۆل ڤـونی هنديە سورەكان[3]،...، هەروەها ئەو دابەشيە چينايەتيەی هنـدی كـۆن -براهمـاو

---

[1] بۆ زياتر سەرنج بدە (القانون و الاشتراكيه) -ترجمه هنری رياچ- ل٢٠.
[2] بۆ زياتر بڕوانە بابەتی ناخی مرۆڤ (هەر لەو فەرهەنگەدا).
[3] كۆنترين ڕووداوەكانی مێژوو -گربۆشكی.

شادراو مەنبووز[١]، ئەوە بەدی دەکرێ چ جای ئاینی سەرەکی و نەسڵیەکان.. هەتا تەتەوریەکانیش دان بەوە دەنێن کە (نەریت) هەبووە[٢]، ئەگەر بە وردی سەرنج بدەینە نمونەکانی خۆشیان دەڵێن خێلە بەربەرەجەرمانیە کۆ نەکان (کە شارستانی رۆمانیان رووخاند)گوایە ئاین ویاساوچینایەتی ...نەبوو لەنێویان دا، کەچی وەسفیان دەکەن دەڵێن لەنەریتی ئەوان گەرانەوە لەجەنگ ئەوەندە ئابروو چوون بوو خۆی دەکوشت ...ئایا عەیبەو شەرم کردنو ئابروو چوون ..هەموو مانای بوونی یاسا(بکەو مەکە)ی سەردەمی خۆیان نیە ؟، هەندێکیشیان وەك (راد کلف، براون، مالیتۆفسکی) وتویانە یاسا هەبوو.. نەریتیش هەر یاسایە مەرج نیە بەنووسینەوە بێت هەروەك ئێستاش دەستووری بەریتانیاو یان ئەو شیوعیەتەی کە دەڵێن لە جیاتی یاسا نەریتی خەڵکی دەبتە بەدیل بەنووسین تۆمار نەکراوە .

نەبوونی یاسا بەشی هەرە گرنگی (سیستەم و بەرنامەی ژیانی لیبرالّ دیموکراسی) دەگرێتەوە، هەر خودی لیبرالّی لەهەمو فەرهەنگەکان بەمانای سەربەستیو پابەند نەبوونی (بەتایبەتی تاك) بەیاسایە، بۆیە ئەگەر لەدوای ئەزمونێکی زۆر ئنجا هاتنە سەر دارشتنی یاسا بۆ باری کۆمەلایەتی، بەلاّم تا ئێستاش لەبواری ئابووری و بازارو بەرژەوەندیو باری کەسێتی -بێ یاسان.. کە سەرچاوەی ستەمی چینایەتیو بوونی هەژاریو کارەساتی زۆرە لە داگیرکاری و چەوساندنەوە.

[١] المند القديه، د.محمد إسماعيل.
[٢] بۆ زیاتر سەرنج بدە (مقدمة في أنثروبولوجيا الاجتماعية).

یاساکانی کۆمەڵایەتی (دادگەری):

مەبەست لێی لایەنە چەسپاوەکانی (ثوابت)کۆمەڵ و کۆمەڵایەتی یە ، بریتین لەو یاسا (نەگۆڕانەی) کە حوکم لەسەر گۆڕان و پەیوەندیەکانی کۆمەڵایەتی و سیاسیو کاریگەریەکانی دەکا، هەمان نیشانەی یاسای سروشتی هەیە، بە تەرازووەکانی (یاسای سروشتی) و (فەلسەفەی راستی)دا دەیان ناسینەوە، ئەوەش ئەرکی فەلسەفەی یاسایە، ئەو یاسایانەش ئەگەر بە دروستی دۆزرابنەوە ئەوا نەگۆڕە هەر لەسەرەتای بەشەریەوە تا کۆتایی، ئەو حاڵەتە بەند نیە بە (قۆناغ و گەشەی کۆمەڵ، بە زەمان و زەمین، بەباری تەکنەلۆجیا).. ئەو یاسایەی لە (داسو ناشی با) ڕاست ودروست بووە لە دەراسەو ناشی هەڵمیو لە ئینتەرنێتیش یاسای دروستن، هەر هەمانیشن کە دادگەری لە هەمو سەردەمێك دروست دەکەن کە لە ئاینی ئیسلام پێ ی دەووترێ (شەریعەت)، ئێستا زۆربەی فەیلەسوف و زاناو سیاسەتمەدارانیش بەحوکمی سەرچاوە جیاجیاکانی مێژوو دان بەوە دەنێن کۆمەڵگەیەکی نمونەیی بەهۆی ئەو یاسایانە (ئەو شەریعەتە) دروست بووە، ئەوەی لایان گرفتە ئاخۆ لەو سەردەمەی جیایی باری کۆمەڵایەتی و چینایەتی و زانستی و ئابووری و شارستانی لەگەڵ ئێستادا چۆن بە هەمان ئەو یاسایانە ئەو کۆمەڵگەیان پێ دروست دەبێتەوە، هەڵبەتە بەو ڕوانگە (تەتەوری)و (مارکسی)و تاڕادەیەك (ئەنثرۆپۆلۆجیانەش) کە گوایە یاسای کۆمەڵایەتیش بەرهەم وەڵامی پێویستیەکانی باری کۆمەڵایەتی و چینایەتی و شارستانی سەردەمی خۆی بێت، واتە مرۆڤ دروستی دەکا، نەك خوا رسکی، واتە هۆکارەکە (علە)کەی لە واقعی کۆمەڵ دا نیە.. تا یاساشی بۆ هاتبێت، یان وەك یاسا بدۆزێتەوە بەڵکو وەك (برگسۆن) گۆتەنی یاساو (راستیش) وەك دارتاشی دەتاشرێ! واتە لەو حاڵەتەدا بەردەوام یاسا دەگۆڕێ مادام ئەو بارە بەردەوام بگۆڕێ (..مالها من قرار)، بۆیە هەندێك لە ڕەوشەنبیرانی جیهانی موسوڵمانشینیش لەسەر ئەو بنچینە داوای

دەستکاری (شەریعەتیان) کردووە تا بگونجێ لەگەڵ پێشهاتەکانی سەردەم یان هەر بەیەکجاری ئیلغا بکرێتەوە لەنەوەی یەکەمی عەلمانیەتەوە لەسەردەمی (مـصطفى كمال ئەتاتورك) و (ئەلب کۆك)و هـەتا طـه حـسين، حبيـب بۆرقيبـه، تەسـليمە نەسرین، ..با بزانین ئەو خەلەلە لە کوێ یە؟ عەلمانیـەکان وا راهـاتوون لـە هـەمو وڵاتە خاوەن دەستورەکان هەر لەماوەیەکی کەم چەند جار دەستکاری یەك یاسـا و بگرە دەستوریش بکرێ، بۆیە بەزەحمەت دەچێتە عەقڵی یاسایەك هەبێ بـۆ هـەتا هەتایە هەر راست بێت و پێویستی بەدەستکاری نـەبێت بـێ زیـاد و کـەمی لـە ژیـانێکی گـۆڕاودا؟ بـۆ یـەك لاکردنـەوە پێویـستە بگەڕێینـەوە سـەر چـاووگە بنچینەییەکان کە "فەلسەفەی راستیە"، دەبێ بزانین ئـاخۆ (راسـتی) چەسـپاوەو ناگۆڕێ یاخود ئەویش دەگۆڕێ؟، واتەگۆڕان سەرتاپای ژیان دەگرێتەوە، لـە هـەمو زەمـانو زەمینێـك ٣+٦=٩، هـەروەها رەوشـتو بـەهاو تـەرازو و پێـوەرە راستەقینەکان نەگۆڕن، .. واتە سروشتی درۆو خراپە لە هەمو زەمان و زەمینێـك چەسپاوە، ئەمەك هەر چاکەو درۆش هەر خراپە..یان هەر لە نمونەکەی (تۆلستۆی) بێ ئەوەی ئاگای لێ بێت کە پێش (١٣-١٤) سەدە لەپێش ئەو یاسایەك هـەبوە بەناوی (یاسای ئیحسان) کە فەرموودەیە و دەڵـێ: (لا يـؤمن أحـدكم حتـى يحب لأخيه ما يحب لنفسه) کە کۆمەڵگەیەکی پێ دروست کـرا دادگـەر و بەختـەوەر و پێش کەوتووی هەمەلایەنی لێ هاتەدی لە بیابانیکی هەرە دواکەوتـە، بەهـەمان یاسا کە (تۆلستۆی) بە عـەقڵ دۆزیەوە وتی بەختەوەری بۆ کۆمەڵ نایەتەدی هـەتا یاســــای (هەرکـەس چـی بـۆ خـۆی دەوێ نـاواش بـۆ خـەڵکی تـری نـەوێ) نەیەتەدی.. هتد .

کەواتە چۆن یاساکانی سروشـت نـەگۆڕن نـاواش یاسـای کۆمەڵایـەتی هەیـەو نەگۆڕە، ئەوەی دەگۆڕێ و دەستکاری دەکرێ و زیادو کەمی لێ دەکرێ هەر نـاوی (یاسا)ی لێ نراوە، ئەگینا سیفاتی یاسایی نەبووە، لێرەدا واراهاتووین کە هەرچی ـە دەوڵەت و دەستورێکەوە دەربچێ ناوی (یاسای) لێ دەنرێ.. ئەوەیان هـەر نـاو

لێنانە، دوورە لەو یاسایەی ئێمە لێرە باسی دەکەین، کە هەمان حوکمی چەسپاوو شمولیەتی یاسای سروشتی هەیە، بەڵام درێژکراوەی ئەو نیە، یاساکانی سروشت و یاساکانی میکانیکی و فیزیایی و کۆمەڵایەتی و فکری، هەر یەکە بەجۆری خۆی یاسان، هەر بە نموونە: یاسای (کارو کاردانەوە) لە میکانیکی یاسایەکی ڕاستە (دادگەریە بۆ میکانیك)، مەرج نیە لە هەموو سروشت وا ڕاست بێت یان لە کۆمەڵدا.. گەلێ جار دەبینین کاردانەوەیەکی کۆمەڵایەتی بۆ کارێکی کۆمەڵایەتی هەیە، بەڵام یەکسان نیە بەهەمان بڕی کارەکە، کە ئەوەش سیفەتی بنچینەیی یاسا میکانیکیەکەیتی.. کە لەیاسای کۆمەڵایەتی و دادگەری وا هاتووە (السن بالسن..)، بەڵام بۆ هەموو کارێك بەهەمان بڕ نیە، بەبڕی جیاجیایە، کوشتنی بەناهەق کوشتنە، بەڵام زینا کاردانەوەکەی (سزایەکەی) زینا نیە (جەلدەیە).. بەو شێوەیە.

ئەوەی مەبەستمانە چۆنیەتی حوکمیان وشمولیەتیەکەیان لە هەموو بەشەکان هاوبەشە، جا ئێستا با بزانین ئەو دۆخە تایبەتیەی کە نادەمیزاد تیایدایە چۆنە؟.. هەڵبەتە یاساکانی سروشت هەمو لایەنەکانی شت و مەکەکان دەگرێتەوە، هیچ بوارێکی سەربەستی بۆ سروشت و پارچەکانی نەهێڵراوەتەوە، بۆیە ئەو دارو بەردو ئاسن و ئاو و هەوا و ئەلەکترۆن و مانگ و رۆژە هەموو مسەیرن، مخەیەر نین.. هەروەك لە پرسیارەکەی قورئانی پیرۆزیش وا دێت وەڵامەکەی: ﴿فَقَالَ لَهَا وَلِلأَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ﴾.. بەڵام مرۆڤ و کۆمەڵ لا ئاسۆیەکی لە پێش کراوەتەوە و سەربەستی تیادراوە کە ئەسڵی تاقی کردنەوە خوایەکەش تا لەو ئاسۆیە..کە قورئانی وەسفی دەکا: ﴿إِنَّا عَرَضْنَا الأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولاً﴾.

بۆیە مرۆڤ تا رادەیەك مخەیەرە، دەتوانی یاخی بێت، چاك بێت، خراپ بێت، دەتوانی بەستاندەریش بژی (کە ئەوەیان یاساکەیە)، یاخی بوونەکەی لەو

ستاندەرەیەو ئنجا یاخیشە لە یاسای سروشتیو یاساکانی فیترەو لە (شەریعەتیش)، کە یەکەم سەرەنجامی ئەو یاخیە کێشەکانی کۆمەڵایەتیە لە دابەشی چینایەتیو ستەم و ئاژاوەو چەوساندنەوە و..بۆیە ستەم وچەوساندنەوەو یاخی بوونو پێش ئەوەی لە شەریعەت سەرپێچی بێ لە یاساکانی سروشتی و مرۆڤایەتیش سەرپێچیە، بەهەمان شێوە یاسای دەستکردو سیستەمی عەلمانیش بە پێناسی ستاندەری یاخیی بوونێکە لەو پلە .

یاساکانی کۆمەڵایەتی هەروەك یاساکانی سروشتە لە سیفات و نیشانە و حوکم و هاوکێشەو هاوسەنگی دا، ئەو یاسایانەش سیفاتی (تاقی تەنیای- Al one)ی هەیە بەدیلەکەی فرەیە، یاخیە، ستەمە، ڕێبازی جیاجیایە، ئەگەر ناویش لەو بەدیلە یاساییانە نرا -یاسا-، لە راستیدا یاسا نین، فەرمانێکە و بەس، .. بۆ لێك جیاکردنەوە ناوی لێ دەنێین (یاسای دەستکرد)، کەمترین جیاوازی ئەوەیە کە یاسای دەستکرد[1] هەردەم ناکۆکە لەگەڵ دادگەری، لەگەڵ یاساکانی سروشت، بە پێچەوانەی یاسای کۆمەڵایەتی (راستەقینە) کە چەسپاوە و هەماهەنگە لەگەڵ سروشت و ناخی مرۆڤ و.. چونکە یەك دانەر و بەڕێوەبەری هەیە: ﴿أَلَمْ تَرَ كَيْفَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلاً كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ، تُؤْتِي أُكُلَهَا كُلَّ حِينٍ بِإِذْنِ رَبِّهَا وَيَضْرِبُ اللَّهُ الأَمْثَالَ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ، وَمَثَلُ كَلِمَةٍ خَبِيثَةٍ كَشَجَرَةٍ خَبِيثَةٍ اجْتُثَّتْ مِنْ فَوْقِ الأَرْضِ مَا لَهَا مِنْ قَرَارٍ﴾.

ئیتر وەڵامی ئەوپرسیارانەی پێشوو سانا تر دەبێتو دەتوانین لێڵی و تێکەڵیەکە راستەوخۆ تر لێك بکەینەوە، لە مادەی (سیاسەت) باسمان کرد، کە بەشەکانی کۆمەڵ زۆربەی دوو لای هەیە لە شێوەی: زانستی و کۆمەڵایەتی و ڕێبازی کۆمەڵایەتی، زانستی ئابووری و ڕێبازی ئابووری، زانستی سیاسی و ڕێبازی سیاسی، زانستی فکرو ڕێبازی فکر..هتد.

---

[1] بۆ زیاتر سەرنج بدە جیاوازیەکانی یاسای دەستکرد و یاسای (شەریعەتی) لەمادەی-یاسا-.

ئەوەی لەو بەشانە دەگۆڕێن زانستەکانی کۆمەڵ و ئابووریو سیاسەت و فکرە.. کە سەرچاوەی بەرهەم و تەکنەلۆجیا و شارستانی و..هتد.

ئەوەی چەسپاوە ڕێبازەکانە.. کە سەرچاوەی ناسنامە ومەدرەسە وئاین و ئایدیۆلۆژیەکانە، ..ئەوانەش (پەیرەو-منهج)ی کۆمەڵن، ئەو یاسایانەش لایەنی زانستی هەیە کە پێی دەڵێن (زانستی یاسا) کە فەرمانی لێ کۆڵینەوەی مێژوو و واقعی یاساو چۆنیەتی پەیرەوکردنی و بەراوردەکانیەتی، ئەوانەش دەگۆڕێن و ناسنامە نین، هەرچی (ڕێبازی یاسایە) ئەوەش چەسپاوە و ناگۆڕێت، بەند نیە بە زەمان و زەمین، چۆن ٣+٦=٩، مانگ لە دەوری زەوی دەسوڕێ، یاسان، چەسپاون، ئاواش یاساکانی کۆمەڵایەتی لە ڕێبازی یاسایدا چەسپاوە، بۆیە ئەو یاسایانەی (١٤) سەدە لەوەو پێش دادگەری داوە ئێستا و ١٤ سەدەی تریش هەمان یاساو دادگەری دەداتەوە، هەر دەستکاریەك یان هاوتایەك یان هاوبەشیەکی بۆ پەیداکەی پێش ئەوەی دژی شەریعەت بێت، دژی یاساکانی کۆمەڵیشە.. هەر بۆیەش کێشەکانی کۆمەڵ و دۆزینەوە زانستیەکان و فشاری گەشەی کۆمەڵ.. هەمووی بەتێکڕایی هێزەکی کێش کردن (جاذبیة) دروست دەکەن، تیایدا یاسای دەستکرد بەرەو شەریعەت پاڵ دەدات، هەروەك ئێستاش زۆرێك لە بەندەکانی یاسای دەستکرد لەو ئەنجامەو لە ئەنجامی پێویستی واقعیو ژیانو تەندروستی وا بەرەو ئامێزی شەریعەت دەچن، بۆیە زۆربەی دەستورەکانی عەلمانی ئێستا پڕیەتی لەبەندی شەریعەت، لە کۆتاییدا هەمو بەشەریەت بە ڕۆژهەڵاتو ڕۆژئاواوە پێویستی پێ دەبێت.

(٢١)

سەرتاپاى شـمولى all-inclusive

ئەو زاراوەیە تەنها وەرگێردراوى وشەیەكى ڕۆژئاوایى نیـە، بـەڵكو وەرگـێراوى چەمكێكى تایبەتە بە خۆیان، مەبەستى ئێستا زیـاتر ئـەو ئایـدولۆژیاو ئـایین‌و تیۆرە سیاسیانەیە كە لە زۆربەى لایەنەكانى مرۆڤ دەدوێ، وەك زاراوەیەكى سلبى سـەیر دەكـرێ لەلایـەن عەلمانیـەتى نـوێ وە (واتـە عەلمانیـەتى دواى شكـستى عەلمانیەتى چەپ-سیكۆلاریزمى ڕۆژئاوایى)، لە لایەن ئیـسلامیەكان‌و مەدرەسـە فكریەكانى تر بە ئیجابى سەیر دەكرێ لە سنورى خۆى، واتە كاتێ ماناى دەست بەسەراگرتنى هەموو لایەنـەكانى ژیـانى تـاك‌و كۆمـەڵ بـێ لەلایـەن دەسـەڵاتى سیاسیەوە ئەوا سلبى دەبێ، لە جیهـانى ئیـسلامى زەمینـەى مێـژوویى‌و فكـرى ڕاستەقینەى نیە، زۆر زاراوەى ڕۆژئـاوایى هەیـە زادەى بـارودوخێكى ئـەلبى یـە (تەعمیم) كراوە، زاراوەو لایەنى تریشى گرتوتەوە، كەچى مەرج نیـە لـە هـەموو دۆخێكدا سەلبى بێت، پێچەوانەى واشى هەیە، هەموو ئەو دۆخانە لـەوە دێ كـە ڕۆژئاوا هەرگیز نەبوویتە خاوەنى ئاینێكى تێرو تەسەل‌و هەمەلایەن، بـەڵكو هـەر كێشەشیان بووە لەگـەڵى ئـەوەش ڕەنگـى داوەتـە سـەر بـارودوخى ئایـدولۆژى‌و مدرسەى سیاسى وفكرى لە ئەنجامدا بۆشاییەك لە ژێرخانى مەنهـەجى زانیـارى‌و فەرهەنگى‌و شارستانى‌و یاساییان هەر هەبووە، ئیتر وەك كـەلتوورێكى دێرینیـان فرە ئایدۆلوژیاو مدرسە بۆچوونى لێ پەیدا بووە، بـێ ئـەوەى (مەرجەعیـەتێكى) یەكگرتووى هەبووبێ، هەریەكەشى وەڵامێكى جیاى بـۆ كێـشەیەك هەیـە، واتـە هەر پرسیارێك فرە وەڵامى لێ قووت دەبێتەوە مەرجیش نیە هەموو ئەو وەڵامانە

ڕاست بن، هەر تەنها یەکیان ڕاستە یان دەشێت ئەویش ڕاست نەبێ، خۆ ٣+٤=٧ یەك وەلام هەڵدەگرێ ئەوانی تر زیادە یە هیچ سودێکی زانستی نیە فرە وەلامی پێشکەشی بکەیت، بۆ مەسەلەی ئالۆزو فراوانەکانیش هەتا چارەسەرو وەڵامی هەمە لایەن (نەك فرەلایەن) تەواو پێشکەشی بکرێ ئەوا لە نوقستانی و دەست کورتی ڕزگاری دەبێ، سەرنج بدە کاتێ (ئانیشتاین) ویستی تیۆرو هاوکێشەیەکی شمولی وا بدوزێتەوە واتای بونەوەر بدا، بەناوی "تیۆری هەمەو شتێك "پێی نەگەیشت بەلاّم بە زەبەلاح ترین زانا تومار کرا بەهوی ئەو تەقەلایانەی، واتە هەتا چارەسەر و وەلاّمەکان ئامێزی فراوان قوول و هەمەلایەن(شمولی) تربێت ئەوا زانستی ترو ڕاست ودروست تر دەبێت، بەهەمان شێوە مدرەسەو فکرو ئایدولۆژیای هەمەلایەن (شمولی) هەلگری چارەسەریەکانی هەمە لایەنی ژیان بێت ئەوا پیروز ترە، وەڵامی پرسیارە ئەمرەکانی مرۆڤی بەستاندەری پێ بیت، ئەوا سیفەتێکی (شمولی) وەردەگرێ و زۆر ئایابە و بەلگەی بەهێزی وراستی و دروستی وقوولّی و هەمەلایەنی ئەو مدرسەیە یان ئاینەکە دەردەخا، بۆیە لە ڕۆژئاواش جاروایە وەسفی شارستانی پێش کوتوو و بەهێز لە لایەن زانایانیان بە شارستانیەکی شمولی وەسفی کراوە[1]، کەواتە هۆی چیە زاراوەی (شمولی) بە ڕەهای بە تومەتو سەلبی بژمێردرێ؟ .. لە ڕۆژئاوا دا ئاین، ئایدۆلۆژیا، زانستو تیۆری سیاسی، سیستەمی ئابوری ئەخلاقیو شارستانی ... هەمووی لێك جیایە، هەر پارچەیەك لە لایەك هاتووە، هیچ (مەرجعێك)ی نیە لایەنەکانی ئەو سیستەمانە بەیەك ببەستێ وسیستەمێکی ژیانی تەواو وەك بەرنامە بداتە مرۆڤ وپەیوەندیەکان ڕێك بخا بە دادگەری، بۆیە لای ئەوان ئەشیاوە مدرەسەیك یان ئاینێك هەر بەرنامەیەکی ژیان شمولی بێت، هەر بۆیەش شمولی تارادەیەك بە مەحال و بەدەر لە توانای بەشەری پیشان دراوە ....تا ئەو رادەیەی بە دکتاتوری و زۆرداری تێکەل کراوە، لێرەدا دیسان خەلەل لە (تەعمیم)ە تەرو

[1] بروانە (المدخل علم الانسانی)

وشکی سوتاندوه، سنور بەزاندن و تێکەل کردنێکە لە بەشێکی دا ئیجابیەو لە بەشی تر سەلبی یە، لە کاتێکا شمولیەت بۆ زانست و ئایدولۆژیاو مدرسەو ئاین نیشانەی راستی و دروستی یەتی، کەچی هەمان شمولیەت لە پەیرەوکردنی سیاسی و دەسەلاتا سەلبی و تومەتە، کاتێ بتەوی بەهۆیەوە گورەپانی سیاسی پاوان بکەی و هەموو لایەنەکانی چالاکی سیاسی کۆمەڵ و تاك دەست بەسەرا بگری، وەك ئێستا دبینین زۆربەی دەسەڵات دارانی سیاسی عەرەب و ئەو ئەزمونەی کوردستانیش تا رادەیەك وێچوی ئەوانە کە هەموو بونەو یادو چالاکیە میللی سەندیکاکان دەبێ مولکی ئەوان بێت، هەر لە جەژنەکانی ئیسلام، جەژنی کرێکاران، جەژنی مەسیحی، جەژنی نەتەوایەتی، جەژنەکانی منداڵ، ئافرەت، نوسەران، ...هتد هەمووی هەر دەسەلاتی سیاسی بە مولکی خوی دادەنێ، دەست دەخاتە هەموو رووبەکی ژیانی گشتی مرۆڤ، بەشێکی زوری تایبەت بە تاکیش جگە لە جموجولی نزیك سیاسەتیش هەتا ئابوری و مالداری ..بە (تەزکیەی حزبی) نەبێ رێت پێنادەن مافی هاوولاتی خۆت لە یاسایی و سیاسی و کومەلایەتی وبژیوی و ئابووری و...بەکاربهێنێ، ئەوە سیاسەتی شمولیەو زۆر سلبیەو دەروازەی دکتاتوریەتە، ئیتر ئەو حزبە دەسەلاتدارە هیچ چالاکیەکی مەدەنی بو لایەنو حزبەکانی تر نایەلێتەوەو جورێك لە ئابلوقەی یاسایی و ئابووری و سیاسیو کومەلایەتی دەخاتە سەریان ئەگەر بەناو فەزایەکی دیوکراسیش بێت، لەلایەکی ترەوە هەر یەکە لە حزبە چەپی و ئیسلامیەکان کە پالپشت دەکەنە سەر ئایدولوژیایەکی شمولی ئەوەیان پەسەندە، بەلأم هەرکاتی ئەو ئایدولۆژیا شمولیە دەسەلاتی شمولی پێ دروست کرد و گۆرەپانی سیاسی داگیر بکەن رێگە بە هیچ حزبێکی سیاسی تر نەدەن بە ناوی ئەوەی گوایە ئایدولۆژیاکەیان شمولیەو پێویست بە ئایدولوژیاو تیوری سیاسی تر ناکا! ... ئەوەش سەلبی یە، وەك بینرا لە ئەزمونەکانی شوعیەت و فاشیو نازی تورانیو بەعسیاتی رووياندا، هەروەها لەئەزموونی تالیبانیش روویدا، رێیان بە هیچ

چالاکیەکی سیاسی تر نەدەدا شان بە شانی ئەوان ئایدولۆژیاو تیۆری سیاسی گەڵاڵە بکەن، زۆربەی پاساوی تیۆری حزبو سەرکردە دکتاتۆرو شمولیەکانیش ئەوە بووە گوایە ئەوان پەیامێکیان پێیە بە هۆیەوە کۆمەڵگە دەپەڕێننەوە لە قۆناغێکی سەختی مێژوویی، هەروەك پەیامی شیوعیەت بەناوی ڕزگاری پرۆلیتاری، پەیامی نەتەوە گەریەکان بە ناوی یەك خستنو ڕزگاری، .. یان زاڵیەتی، یان پاساوی تری وەك باری ناسکی میللەت، پلانی دوژمنو ئیمپریالیزم، .. حزبی بەعس (٦) پاساوی بۆ ئەو مەبەستەو (حزب القائد) هێناوەتەوە:

١- خۆی شۆڕشی کردووەو سەرکردایەتی ئەو پەیڕەوی دەکا .
٢- ئامانجەکانی ئامانجی میللەتیشن .
٣- توانایی گەیشتن بەو ئامانجانە تەنها بەو حزبو سەرکردایەتی یە دەکرێ.
٤- زۆرایەتی خەڵکیش لە دەوری ئەو ڕێبازو سەرکردەو حزبەیە .
٥- سەرکردەکەی هەم سەرەك حزبەو هەم سەرۆکی میللەتیشە .
٦- بە تەنها ئەوان ئەو بەرپرسیاریەتەیان پێ هەڵدەگیرێ بە خەڵکی تر ناکرێ [1].

بە سەرنجێکی سەرەتایی دەردەکەوی کە : خاڵی (٣) پاساوی دیکتاتۆریەتی شیوعیەکانە، لە خاڵی (٥) دیکتاتۆریەتی فاشیو نازییەکانە، لە خاڵی (٦) نمونەی وەك (بەعسی) کە هەمو جۆرە دیکتاتۆریو تۆتالیزمو ئۆتۆکراسی کۆدەبنەوە، بەڵام ئەگەر وەك خاڵی (٢) بێتەدی، واتە (ناوەندی -مەرجەع) بیروباوەڕو پەیامێك بێ نەك (دەسەڵاتی سیاسی)، بەڵکو دەسەڵاتی سیاسیو سەرەكو..، ئامراز بن، ئەوەیان تەواو جیایە، لەو ڕووەوە لایەنە ئیسلامیەکان تا ئێستا لە سیاسەتدا شمولی نەبوونە، هەرچەندە پاڵپشت دەکەنە سەر ئاینێکی

١ بروانە: تعریفات ببعض المصطلحات ـ مادة: حزب القائد .

شمولی، ئەزمونەکانی تورکیا، جزائر، ئێران، سودان، .. لەزۆربەی بزوتنەوەکانی ئیسلامی جیهان دەبینین دەست گۆڕی دەسەڵاتیشتان لەگەڵ دەکرێ، ئەگەر چی لەو ڕووەوە لەئەفغانستان نمونەیەکی ئیجابی پێشکەشی نەکرا، هەروەها لەدوای خولەفای راشدینیش نمونەی سلبی زیاتر بووە، تێکەل کراو، شمولیەتی ئایینی لە پێناو شمولیەتی دەسەلاتی سیاسی بەکار هاتووە، بەڵام ئیستا زیاتر لایەنە ئیسلامیەکانن کە لە هەلبژاردن دەردەچن ئازادیەك بو عەلمانیە معارەزەکانیش فەراهەم دەکەن، هەر بە نموونە هەتا حماس لە فلستین دەرنەچوو لە ٢٠٠٦ز هەرگیز فتح هەموو دەسەلاتی بو خۆی قۆرخ کردبوو، لەسایەی دەرچوونی ئەوانە شەفافیەت وئازادی بیروراو مافی یاسایی معارەزەو سەروەری یاساو دژە گەندەلی سەری هەڵدا، . سەرەنجام شمولیەت بە تێکرای سەلبی نیە، تەنها لە ڕەفتاری سیاسی دا سەلبیە، ئەو تێکەڵیەشی مەبەستێکی سیاسی و مەرامی زالیەتی شارستانیانەی لەپشتە، لە چوار چێوەی مل ملانێ ی شارستانی و مەدرەسەیی، لە کاتێکدا مدرەسەی لیبرالیەت زۆر هەژارە لە فکرو ئایدولۆژیا بۆیە حزبێکی سیاسی لاوازی بێ تیۆرو نەخشەو ستراتیژیەت لێ گەلالە دەبێ، دەبێتە مەیدانێك بۆ سەودای (پێم بدە تا بۆت بکەم) کە ناشرین ترین دیمەنی سیاسی میکافیلیە، تەنها خەلکێکی بە بەرژەوەندو نانی پێ کۆ دەبێتەوە .. لە کاتێکدا مدرەسەی ئیسلام (یان چەپیەکانی پێشوو) لە فکرا دەوڵەمەند بوون بە خێرای لەناو جەماوەرا حزبە لیبرالیەکان هەلدەلوشێ، بۆیە ئەو زاراوەیەی (شمولیەت) یان وا فراوان کرد کە بتوانن لە ژێرخانی (منافسەکان) ی خۆیان بدەن لە چوارچێوەی ئەو مل ملانێ یە، ئەگینا لە بنەچەدا چالاکی سیاسیش (عقدی فکریە —نەك عەقدی ئابووری) بۆیە بەشێکە لە عەقیدە نەك بەرژەوەندی، خەلکێکی ساغ مەیلیان بەلای ئەو حزبانە زیاتر کە تیۆری سیاسی ئاوسی هەلگرتووە، پالپشت دەکەنە سەر ئایدولۆژیاو فەلسەفەیەکی شمولی فراوانی گەردوونی و سروشتی و کومەلایەتی، بۆیە دەبینین (جان کوریس) لە کتێبی (حقیقة العالم الملموس) دەڵی

تا لە دوا نهێنی گەردوون نەگەم ناچمە ناو سیاسەت، واتە سیاسەتی نوێ دەبێ پالپشت بکاتە سەر بنچینەیەکی قوڵی فەلسەفەی و زانستی وعەقلی ئەگینا یەکسەر حزبە ئاینیەکان ئامادەن جیهان هەڵلووشن بە دیموکراسیانە، ئا ئەوە نهێنیەکەی زاراوەی (شمولیەت) کەوا تێکەڵ کراوە، ئەگینا ئایدۆلۆژیاو فکرو ئاینی شۆلی جیایە لەگەڵ دەسەلاتی شولی .

رەچەڵەك و گەشەی

زاراوەی شمولیەت بەو سنورەی خۆی نەك هەر سەلبیە یان تومەت، بەڵکو وەسفێکی نایابەو بە دەگمەن دەست ناکەوێ، ئەوا لەگەل زاراوەیەکی تر تێکەل کراوە هەم لە ناوەروك و هەم لە وشەو زاراوەشی لە (تۆتالیتاریزم totalitarize) هاتووە، هەروەك مەسەلەی عەلمانیەت چۆن وشەیەکی نزیك (علم)ی هەڵبژێردراوە بە مەبەست، ئاواش لە وەرگێرانی زمانیشدا فێڵ لەبابەتەکە کراوە، تێکەلی تۆتالیتاریزم کراوە بە مانای(کلیانی) نەك (شمولی)، شمولی وەسفێکی گرنگی بەرنامەی ئاینیە، کەچی کلیانی- totalitarizeme سەرتاپای دیاردەیەکی سیاسیە و ئەو سیستەمە سیاسیەیە کەدەست بە سەر چالاکی و هەموو جولەیەکی میللی -مەدەنی دادەگرێ، لە کونەوە پێی ی وتراوە (تۆتالیتاریزم) لە (موسوعة العربية) تۆتالیتاریزم (کلیانی) بەو (٦) خالە دەناسێتەوە.

١- زال بوونی دەسەلات ٢- بێ دەنگ کردنی معارەزە ٣- چاودێریەکی زیاد لە پێویست ٤- پیروز کردنی سەروك ٥- بەکارهێنانی ئامرازی توقاندن ٦- زال بون بەسەر ئیش‌وکاری خەلك...[١] ئەوانەش بەشێکە لە نیشانەکانی دکتاتوری تاك رەوی‌و هەتا نازی‌و فاشیش کە لەلایەن دەسەلاتەوە دەست بەسەر هەموو دەزگا مەدەنی‌و سیاسی‌و حقوقیەکان دا دەگیرێ، تادەگاتە پێویستیەکانی ژیانی

[١] بۆ زیاتر بروانە: موسوعة عربية ج٢ ل ٧٣ وە (موسوعة السياسية) ج٥ ل١٣٦

ڕۆژانەی تاك .. هەمووی دەخەنە ژێر ڕكێفی ڕاستەوخۆی دەسەلات، تا نەتوانێ لە ژیانی ئاساییدا لەو دەسەلاتە جیا بێتەوە هەتا لەناو مالیشیدا،.

ئەوەی زیاتر یارمەتی ئەو وەرگێرانەی داو تا وا بەهەلەدا بچن لە تێكەل كردنی (شمولیەت) و (كلیانی) ئەوەیە لەسەرچاوەكانی بیانیش ئەو دوخە هەبووە، سەرچاوەی دكتاتوری لە لایەن (نویمان) لە كتێبی (الثورة الدائمة ١٩٤٠) دەداتە پاڵ شۆڕش و سەروەریەكانی، كەچی (كارل فریدریك) دەی داتە پاڵ ئایدولوژیای شمولی[1]، لەلایەكی ترەوە لە پێش ئەوانە(هیگل)ی ئەلمانی بەرنامەیەكی توێژینەوەی هەبوو بە هەمە لایەنی و قوولی ناوی نابوو (شمولی)، هەردەم باسی لە شمولیەتی تێگەیشتن دەكرد لە بابەتەكان تاسەر چیغ نەچن، دوای (براتراند راسل)ی بریتانی ڕەخنەی لە شمولیەتی هیگل گرت لە كتێبێكی بە ناوی (تأریخ فلسفة الغربیة ١٩٤٦) ... لەو هەنگاو هەنگاوە پێچەوانانە شمولیەت هەم پەڕیوەتە ناو سیاسەت و فكرو فەلسەفەو ئایدولوژیاو.. هەم لە تێكەلیەكەشی بە درێژایی خۆی مانای تومەتی وەرگرت لە ڕۆژئاوا ... هەلبەتە پەرەسەندنێ فكری شمولی ئەزمونی شیوعیەت و تەیاری ئەتەوە گەری لەلایەك، لەلایەكی تریش زاوزێ ی نێوان هەردوو لا وپەیدابوونی دیاردەی نازی و فاشی ... دوایش شكست هێنانی گشت ئەو ئەزمونانە .... یارمەتی یەكی زوری پەرەسەندنی ئەو تێرۆانینە سەلبیە دا بەرامبەر شمولیەتو تەعمیم كردنەكەی، لەبنەچەدا لە پێ ناسە فەلسەفیەكەی ڕا بە چە وتی دادەرێژێ بۆیە شكستی دەبێتە شكستی شمولی بەتەواوی، لە تێروانینی فلسفی شمولی بە مانای تێ ڕوانینی ژیان و سروشت و گەردوون لەچوارچێوەی یەك یاسا، واتە دۆزینەوەی فەلسەفەیەك لەلایەن مرۆڤەوە كە بتوانێ فەرمان لەسەر گەردوون وسروشت وژیان بكا، لەسەر مادی و گیانی بكا... هەلبەتە ئەوەش ڕەنگە مەحال بێت، شكست دەهێنی وەك لە ماركسیەت

---

[1] بروانە هەمان سەرچاوەی پێشوو.

شکستی هێنا، ئیتر ڕۆژئاوا دەیکاتە شکستی (شمولیەت) وبەتێکەڵیەوە بێ ئەوەی سنورەکان لێك جیا کاتەوە .

لە کاتێکدا دەبینین ئایدۆلۆژیای شمولی یان ئاینی شمولی بووە لە تاریکاییەکانی مێژوو بەرەنگاری جورەکانی دیکتاتۆری وتاك ڕەوی زۆرداری بوویتەوە، ئەو تەعمیمە بەو رەهاییە چەوتە، هەڵبەتە ئایدۆلۆژیای شمولی، ئاینی شمولی، تیروانینی شمولی .. هەریەکە پلەو جیاوازی هەیە لەگەل یەکتر، هەموو ئەوانەش جیان لەگەل دەسەڵاتی شمولی، ئەوەی دواییە سەلبییەکەیە، لەپێش تریش رون کرایەوە مەرج نیە دەسەلاتی شمولی سەربە ئایدولوژیاو ئاین و بەرنامەیەکی شمولی بێت، پێچەوانەشی بەپێچەوانەوە، وەك دەبینین زۆربەی دەسەلاتدارە شمولیەکانی ئێستا لە جیهانی عەرەب سەربە مەدرەسەی لیبرال دیموکراسیە وهیچ ئایدیولوژیەکی شمولی لەپشت نیە، بە دەگمەن مدرەسەی تریش هەیە لەوانە هەردوو حزبی بەعس لە عێراق و سوریا کەسەر بە مدرەسەی سۆشیالستێکی نەتەوەگەریە، نمونەی ولاتانی سۆشیالستی و پێشوش هەبوو کە ئایدۆلۆژیایەکی شمولی و دەسەڵاتی شمولی لەسەر دروست کرابوو، بەلام دەبی بووتری هەر خویان ناویان بە بە ئایدیۆلۆژیای شمولی بردووە بو مەزن کردنی ئەگینا شمولی نەبووەو زور مەودا کورت بووە .

لە چوارچێوەی ئەزموونی رابوونی ئیسلامی نوێش لە ئەفغانستانی سەردەمی بزوتنەوەی تالیبان تا رادەیەك دەسەلاتی شمولی دروست کرابوو، ئەوەی ولاتانی سوشیالستی پەیرەو کردنی راستەقینەی (شوعیەت وبەندەکەی دکاتاتوری پرۆلیتاریا) بوو، بەلام لە فکری ئیسلامیدا هەتا چالاکی ئاینی تر قەدەغە نیە چجای چالاکی سیاسی، (لا اکراه فی الدین)، (لکم دینکم ولي الدين)، (من يشاء فليؤمن ومن يشاء فليكفر....) ئینجا دەسەڵاتی سیاسی ئیسلامی راستەقینە هەرگیز شمولی نیە، ئەگەر فرە لایەنی سیاسیش سەردەمی نەمێنێ وەك لە ئێران چیچان و بۆسنە کە خۆی لە خۆیدا بونی ئەو زەمینە نیە، واتە هەر

لە خودی کۆمەڵگەکە لایەنی سیاسی تری غەیرە ئیسلامی لێ شین نابێ، لەو دوخانەش هەر شمولی نیە مادام بەرنامەکانی بریتی بێت لە دەست گوری دەسەڵات و ئازادی بەرامبەر، مافی معارزە وهاوڵاتییەتی، بوونی دەزگای مەدەنی، ... لە هەموان گرنگتر بەجێ هێشتنی زۆربەی دەسەڵات بۆ (ئومەت)و پانتایەکی زوریش بۆ تاك .. واتە هەرگیزاو هەرگیز دەسەلاتێکی شمولی نیە، بەکار هێنانی ئەو زاراوەیەو زۆربەی زاراوەکانی تر بە وردی ئامانجی خۆی ناپێکی لەلایەن رەوشەنبیر و سیاسەتمەدارانەوە، هەتا ئەوانەی لە بەرامبەری دەسەڵاتی شولیش وەستاون، لەلایەك لەبەر سەرچیخی تێگەیشتن لەلایەکی تریشەوە چونکە شمولی زاراوەیەکی سوکترە لە دکتاتۆریەت بۆیە زیاتر ئەو زاراوە بەکار دەهێنن، بۆ تووڕەنەبوونی دەسەڵات دارە دکتاتۆرەکان، ئەگینا ناوەروك و نیشانەکانیان هەر یەکە. یەکێ لە نیشانە گشتیەکانی ئەو جورە دەسەڵاتانە لەگەڵ داروخانی دا هەموو دام و دەزگاکانی دەوڵەتی و بەرێوەبەرایەتی یە گشتی یەکانیش بە بەرپرس بە بەرێوەبەر... و تەواوی قاوغی ئەو دەسەڵاتە تێك دەروخێ... ئەو دیاردەیە لە کوردستانی خوارووش بەدی دەکرا، هەر جارەك لایەنێکی شەرکەرە دەسەڵاتدارەکانی کوردستان لەشارێك یا لە ناوچەیەك دەسەڵاتەکەیان دووچاری شکست دەهات بەرامبەر یەکتر ئەوا لە رەگو ڕیشەوە تێك دەرووخا هەتا کورسی و مێزەکانیش بەدیل دەکران ...! ئەوەش مانای وایە ئەو دەسەلاتانەی کوردی لە چوارچێوەی شمولیەت بوون لەو نێوانەی ۱۹۹۱ هەتا نوسینی ئەو بابەتە.

(٢٢)

ڕەگەزپەرستی العنصرية racism

هەرچی سەروەری دانێك بە یەكێ لە ئینتما میراتیەكان یان فاكتەرێكی شاقولی ئەوا دەروازەكەی دەچێتە سەر ڕەگەزپەرستی، شانازی كردن بە ڕەچەڵەك، بە باو باپیران، بە نەژاد، بە نەتەوە، بە هۆزو تیرە، بە خاك.. و سووككردنی خەڵكی تر لە بەرامبەر، .. هەموو ئەوانە جۆرێكن لە دەمارگیری تاكو عەوام، بە سیاسی كردنی ئەو تێروانینانە دەبێتە ڕەگەزپەرستی .

بنەچەكەی :

ئەو زاراوەیە دەگێڕنەوە بۆ ئەو شانازیو یاخی بوونەی شەیتان ئەنجامی داو ڕەچەڵەكی خۆی لە ڕەچەڵەكی (ئادەم) باڵاتر داناو وتی من لە ئاگرمو تۆ لە قوڕ.. سەرەنجامەكەشی چارەنوسێكی شومی بۆ خۆی هەڵبژارد، ئیتر مێژوو پڕیەتی لە كارەساتی ڕەگەزپەرستی، بۆیە هەندێ زانا بە ڕەش بینیەوە وەسفی مێژوو بە تۆمارگای تاوانەكان دەكەن، لە مەدرەسە هەرە ڕوناكەكانی بەشەری كۆنو نوێ، ڕەگەزپەرستی لێ دەروشاوەتەوە، (ئەرستۆ)و (گروتیوس) مرۆڤەكانی پێ وەك (أسنان المشط) نەبووە، بەڵكو بچوكو مەزن بەندەو ئازاد پلەی لێك جیای كۆمەڵایەتی بوونە، هەتا هاوەڵاتی سەردەمی كۆمەڵگای ڕۆمانی هەرگیز هەژارو غەوارەو بەندەو ئافرەتی نەگرتوتەوە، لە كۆمەڵگە دیموكراسیەكەی ئەسینیش هەروا بووە، مەدرەسەی یۆنانی تا ڕادەیەك دوو ڕاو بوچونی جیای هەبوو، باڵی لاهوتیەكان لەژێر كاریگەری كەلتوری ئاینی وا بۆ مرۆڤەكان دەچوون

کە هەمووی لە قوڕنو کەس لە کەس گەورەتر نیە، هەرچی لابالّی عەلمانی بوو پێیان وابو کە ڕاستە هەموو لە قوڕن بەلاّم (بەندەکان) لە قوڕێکی خراپن، دەرەبەگو مەزنەکانیش لە قوڕێکی تێکەلّ بەزێر دروست کراون، ڕۆمانیەکان کۆمەلّگەکەیان دابەشی چینایەتی نەژادیو ڕەگەزی دەکرد، هاو ولاّتی پلە یەكو دوو و سێ هەبوو، ئەوەی لەوانیش نەبوایە یان دژیان بوایە بە (بەربەر) دەخوێندرایەوە، ئەوەی ئاینی ئەوانیش نەبوایە بە (ئیشنی) دەخوێندرایەوە، تەنانەت هیرودتس—کە بە باوکی مێژوو ناوزەد دەکرێ ئەویش شەڕی نێوان ئاسیاو ئەورووپی بە شەری بەربەرو مەدەنی لە قەلّەم داوە، بەو شێوەیە سیستەمیکی خنکاوو لە ڕەگەزپەرستی کۆمەلاّیەتیو ئاینیو فکری،.. یان پەیرەو دەکرد، (چینی)ەکانیش ئەورووپیان بە (قژ سپی) ڕەزاگران وەسف دەکرد،.. لەناو یەهودیش ئەوەی لەوان نەبوایە بە (جویم) دەخوێنرایەوەو بە چاوێکی نزمتر سەیر دەکرانو بنەچەی (شعب الله المختار) لەوە دێ، و زۆربەی ئایدۆلۆجیای زایۆنی لێرەوە سەرچاوەی دەگرێ، هەروەها لەنێو شارستانی هیندۆسەکانیش ئەو دابەشیە هەبووە، براهماو شودرا چینێکی بالاّنو مەنبووزەکانیش چینی خواروون، لە نێوان زۆر شارستانی تریش ... جگە لە سیستەمی ئاینە ئاسمانیەکان ئەگینا مێژووی مرۆڤ بریتی بووە لە ڕەگەزپەرستی، لەدوای لادان لە ئیسلامی ڕاستەقینە ئەوەی لە ئەمەویەکان نەبوایە بە موالی ناو دەبرا، لە سەردەمی عەباسیش بە شعوبی، ئیتر هەر کۆمەلّگەیەکی نەفامی بەجۆرێك یان سەرتاپای ڕەگەزپەرستی بووە، لەنێو بەهای خێلایەتی کوردیش ئەوەی لە خێلەکەیان نەبوایە بە بێگانە دەخوێنرایەوە بە هەموو مانایەکانی یەوە، هەرچی ڕەگەزپەرستی نەتەوایەتی نەژادیو شارستانیە... ئەوانە لەدوای ڕابوونی نەتەوایەتی سەری هەلّدا لە سەدەکانی (١٨-١٩) لە ئەورووپا، لە سەدەی (٢٠)یش لە جیهانی سێیەم، سەرەتا لە ئاستی فکریەوە کۆمەلّێك زاناو فەیلەسوف تەنزیریان بۆ ڕەگەزپەرستی کردووە، لە هەموان زەقتر: گوبینوی

فەرەنسی، شامپرلینی ئینگلیزی، (بەواس)، (فیشەر)... زورێکی تر وای بۆچوینە کە نەك خوێنو پێستو زمان هەتا توانای ئەقلی نەتەوەیەك لەگەڵ نەتەوەیەکی تر لێك جیایە، هەریەکە توانای ئەقلی نەتەوەکەی خۆی بەسەر مەشق زانیوە، جۆرە تەنزیرێکی ڕەگەزپەرستی وای کردووە هانی هێرشی سەربازی بۆ سەر یەکتر بدەن، ناپارتایدو فاشیو نازی لێ پەیدا بوو .. سەرلەنوێ هەریەکە لە (هۆبز)و (نیتچە) زۆرێکی تر لە زانایان ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ هاتونەتەوە سەر بۆچونەکەی یۆنانی کۆنی (ئەرستۆ) (گرۆتیوس) کە مرۆڤەکانی وەك (دەمی شانە)نین و یەکسان نین، هەیە بۆ بەندە باشەو هەشە بۆ ئاغەو .... بەتایبەتی تەنزیراتە ڕەگەزپەرستیەکانی (هیگل) لەبارەی کۆتایی مێژووی کۆمەڵ لەسەر دەستی نەتەوەی ئەڵمان، ئەو هەموو جەنگو پاکتاوی ڕەگەزی و قەڵاچۆی ڕەگەزی لێ پەیدا بوو، .. ئێستاش بە دەمامکێکی تر ڕەگەزپەرستی بەناوی (سەر شارستانی- ڕۆژئاوا سالاری) سەری هەڵداوە ... هەمووی یەك ماهیەتی ڕەگەزپەرستیە ئەگەر چی بەدریس زەمانو زەمینو شێوەی گەشە دەکات، بەو شێوە ئەو ڕەگەزپەرستیە نەتەوە گەری نەژادیە پەریەوە ئاسیاو ئەفریقاش، لە جیهانی ئیسلامیش زیاتر نەتەوەی تورکو عەرەبی گرتەوە، عەرەبەکان شانازیان بە خاکەکەی دەکردو بە (ارض الرسالات)یان ناو دەبرد، میللەتەکەشی بەسەر مەشقی میللەتانو بە (أمة العربية وامة الرسالات، خالدة،..) یەهودیش بە شعب الله المختار، تورکیش خۆیان بە (نجيب زادە)و تورانی حساب دەکرد .

لە بەرامبەردا :

لە بەرامبەری ئەو چالاکیە مێژوییەی ڕەگەزپەرستی بەردەوام ئایینی ڕاستەقینە لە دژیدا لە سەنگەر بووە، خاوەنانی ئەقلی ڕاست دروستیش دژی ئەو ڕەوتە بوینە، لە بەرامبەر مەدرەسەی عەلمانی یۆنانی کۆن (فیساگورس ئەنقلامیدس و ئەفلاتونو سوقرات...)، و زۆرتر ڕەخنەگر بووینە لە کۆمەڵگای

بێت، تاکە شارستانیەکە کەرەشەکانی جیهان ئێستاش شانازی پێوە دەکەن هەروەك لە داستانی (الجذور) بەرروونی هاتووە[1]، کە لەو کاتی دا گەورە پاشاکان یەکتریان بەزۆرە ملەی (بەندە)و (ئاژەڵێکی) درندە داوەت دەکرد، ئەو واقیعە ئەوەندە رەسەن ببوو لەنێو دنیای ئائیسلامی گەیشتبووە پلەیەك نەك عەوام هەتا لەچاخی رابونیش دەبینین (مونتسیکۆ) لە کتێبی (روح القوانین) بەتوندی دەکەوتە نارەزای لە دژی دروست کردنی ئادەمیزادیکی قولەرەش، دەڵێ ئەوە سوودی چیە؟ یان لە شوێنی تر پرسیار لەسەر مرۆڤایەتی ئافرەت کراوە ... لەزۆر شوێن رۆژانە (٣) جار لە (بەندە) دەدرا تا بەبیری بێتەوە ئەوە بەندەیە[2]، زۆربەی یاساکانی کۆنی حمورابی، رومانەکان لە بارەی مافی (خاوەن) لەسەر (بەندە)بووە ...، لە کۆمەلگەی ئیسلامیدا هەموو چین و توێژو نەژادو نەتەوەو رول و کەسایەتی خۆی هەیەو هەبووە ،کەس ناوی (کەمایەتی) و (زۆرایەتی)و سەید وبەندە نەبووەو بەچەوتیش دروست نەکراون!، بەدرێژای خەلافەت (سەرەرای گەلێ سەلبیات) لە دەزگای رەگەز نامەدا ناسنامە لەسەر بنچینەی رەگەزی تۆمار نەکراوە، رەگەزپەرستی هاتە جیهانی موسلمانشین لە دوای :

١ـ هاتنی عەلمانیەت

٢ـ پەیدابوونی بیری نەتەوایەتی

٣ـ دارمانی خەلافەت

سەرچاوەکەشی لەرۆژئاوا لەسەر دەستی مدرەسەی لیبرالیزم سەری هەڵدا، ئەگەر چی ئێستا چاکسازی زۆریش لەو مەدرەسەیە تیاکراوە، تا رادەیەك جیاوازیەکانی نەژادی ورەگەزی و نەتەوەگەریان سڕیتەوە بەهۆی مافی یاسای هاوولاتی (حق المواطنة)، بەلام بەجۆرێکی ترو لەبەرەیەکی تر ئەو رەگەز پەرستیە بەکار دەهێننەوە، لە دەزگاکانیان، لە راگەیاندن، لەرەفتار، لە تیۆرە

[1] بروانە : الجذور - ئەلیکس هایلی
[2] بروانە ئەینوهە دکتۆری فیرعەون

بەناوبانگەکەی (مل ملانێی شارستانی)، لە دیمکراسی و ماف و بریارە جهانیەکانو لە نەتەوەیەکگرتووەکان... هەتا لە دەستکەوتە زانستیەکانیش، زۆربەی دوزینەوەکانی فلسفی وزانستی وتەکنیکی دەگێرتەوە بۆیەکەم کەسی رۆژئاوای نەگەر خەلکێکی تریش دۆزیبییەوە، بەو شێوەیە مێژووی جیهان لە مێژووی رۆژئاوا دەبینن، خەلکی ترو کیشوەرەکانی تر ناخوێننەوە هەروەك (براترند راسل)ی بریتانی زۆر بە ئاشکرا لەدوای سەردانە جهانیەکەی دانی پیاهێناو وتی: (جاران وا تێ گەیشتم هەر ئەوروپا هەیە ئیستا دەبینم جهانی تریش هەیە) .تاکۆتای سەدەی بیستەمیش ئەو دۆخە رەگەز پەرستیە بەیاسایش کرابوو، یان لە دەستوور تۆمار دەکراو و حزب و دەولەتی لەسەر دروست دەبوو، وەك لە دەسەلاتی رەگەز پەرستی (ئاپارتاید)* ی خوارووی ئەفریقا ، لە ١٩٤٨ هەتا رزگاری رەشەکان لە بەرامبەر سپیەکان لە مولکداری وفەرمانبەری خوێندن هەتا لە پارك و چێشتخانەکان قەدەغە کرابوون، یەك دەنگی سپی بەرامبەر (٣) دەنگی رەش بوو لە هەلبژاردن، ئەو دۆخە لەسەر دەستی زۆربەی ولاتە داگیرکەرەکان بەرامبەر نەتەوەی ژێر دەست ئەنجام دراوە، لەوانەش نەتەوەی کورد، ئەوانەو سەرەرای رەگەز پەرستی تری یاساکانی ئەفامی و بانێك دوو هەوای (الکیل بالمکیالین) ... ئینجا رەگەز پەرستی شارستانیەك لەگەل شارستانی و کەلتوور فەرهەنگێکی تر، هەتا دەگاتە رەگەز پەرستی هونەر وزانستی و سینەمایی و هەریم چیایەتی و ...، لەیادی ٢سالەی جەنگی کەنداوی دووەم (١٩٩١) لە کەنەدا رێپێوانێك کرا تەنهاسەدو قسوور خاچیان بەرزکردبووە کە یەکسان بوو تەنها بە ژمارەی کوژراوەکانی هێزەکانی رۆژئاوا، لە کاتێکدا کوژراو لە رێزەکانی سعودیە وکوێت ولاتانی کەنداو و عەربی هەبوو ئەوانەیان بەمرۆڤی تەواو حساب نەکردبوو،ئەوەش ترۆکی رەگەزپەرستیە، بەو دواییە زەق تر ئەو

* ئاپارتایدا وشەیەکی ئەفریقیە، مانای (جیاوازی) دێت، بەمانای جیاوازی نەژادی سپی و نەژادی رەنگەکانی تر.

دیاردە دەردەکەوت ئەگەر نادەمیزادیکی ئەمریکی بکوژرا یە ئەوا قەرەبوی چوار قاتی یەکێکی ئەفغانی وپاکستانی وئیراقی بوو ٠

هەرچی مدرەسەی شیوعیەتیشە وەك تیۆرو پەیرەویش تا ڕادەیەکی چاك ئەمو شێوازە ڕەگەز پەرستیە شاقولیانەی قەلاچۆ کردبوو، بەڵام کێشە وڕەگەزپەرستی گەلێ جار لەگەڵ نەتەوە بچووك و کەمایەتیە ئاینیەکان دەکرا، بەتایبەتی لەگەڵ ئیسلام، لە یەکێتی سۆڤیەتی پێشووش زۆر بەدل ڕەقانە ڕەگەز پەرستی کراوە لەگەڵ کەمایەتی کورد زیاتریش لەسەردەمی ستالین، لەلایەکی تر جۆرێك لە ڕەگەزپەرستی چینایەتی لەمدرەسەی شیوعیەت کراوە بەهۆی تیۆری (ناکۆکی چینایەتی).... ئەوەش شێوەیەکی تری ڕەگەزپەرستی دەگمەنە (ڕەگەز پەرستی ئاسۆی) .

لە جیهانی ئێستا ولە عەولەمەدا هێشتا بەگشتی ڕاپۆرتەکانی ڕێکخراوە مرۆییەکان بەردەوام ڕاپۆرت دەربارەی ڕەگەزپەرستی دەدا، زۆربەی ولاتانی جهانی بە ڕەفتاری ڕەگەز پەرستی لەقەلەم داوە لەوانەش : هەردوو ئەمریکا لەگەڵ دانیشتوانی ڕەسەنی ئەمریکی.

دەزگاکانی وەك زانکۆی عربی، فرانکۆ فۆنیە، ئەنگلو سکونیە، زایونی ... ڕەگەز پەرستین هەروەها شارستانی لەگەڵ (شارستانی تر) ... هێشتا جیهان مەودایەکی زۆری لەپێشە تا لە ڕەگەز پەرستی رزگاری دەبێت

(٢٣)

کەمایەتی أقليــة minority

زۆر کێشە نیە لەسەر پێناسی ئێستای، بۆیە هەرکەمێك لەسـەری هەڵوەسـتە دەکـەین و پێناسـی (موسوعة الدولية للعلوم الاجتماعيـة) هەڵدەبـژێرین کـەتا ڕادەیەك هەمەلایەنەو دەڵێ : ئەو کۆمەڵە خەڵکەن جیاوازیەکیان لەگەڵ زۆرایەتی هەیە لە یەکێ لە فاکتەراکانی (ڕەچەڵەکی، نەتەوایەتی، ئاینی، زمـان،...) یـان زیاتر، بەهۆیـەوە وەك نوقـستانیەك دێتـە بەرچـاوی گـشتی، فەرهـەنگی بـالای (british Enseclobidi..) هەمان پێناسی هەیـە، بـەڵام (موسـوعە لاروس) دەڵێ کەمایەتی ئەوانەن کە دەسەڵاتیان کەمە، ئەو پـێ ناسـەی دوای لـە ڕەوتـی باسە کە دەردەکەوێ زۆر ورد نیە، کەمایەتی مانای وانیـە لـە هـەموو بوارەکـان لەگەل زۆرایەتی لێك جیا بن، سەرباری ئەو فاکتەرانەی لە (موسوعة الدوليە...) هاتووە هەریەکە لـە جیاوازیـەکانی فەرهـەنگی، تـایفی، کـەلتووری، .. دەبێتـە دابەش بوون بۆ زۆرایەتی وکەمایەتی ئەگەر ئەو فاکتەرانە لە یەکی لەلایەنـەکانی کەمایەتی یان زۆرایەتی بنچینەیی بوو، بۆیە گەلێ جـار ئەخـشەیەکی نـسبی لـە کەمایەتی و زۆرایەتی دروست دەبێ بەپێ ی بنچینە بوونی ئەو فاکتەرە، هەر بـە نمونە لەگەل دروست بوونی عێراق لە١٩٢١ کە فاکتـەرو جیـاوازی نەتـەوەیی لێ بنچینە بوو ئەوا یەکسەر کورد لە چاو زۆرایەتی عەرەب بوونە کەمایەتیـەکی لـە ٢٢٪، بـەلام دوای بـەرپابوونی شۆڕ شـی ئیـسلامی ئێـران ١٩٧٩ ڤاکتـەری ئیسلامی (سـواق دراو بـە تـائیفی) گەشـەی کـرد ئـەو ئەخـشە گـۆڕا سـوننەی ناوەراسـتی عـەرەب بوونـە کەمایـەتی٢٠٪، ... ئێـستا جـۆرە ئەخـشەو

سەرەنجامێکی تر پەیدا بوو، بۆیە کەمایەتی و زۆرایەتی بەرز ونزمی وگۆڕانی تیایە بە پێ ی ڤاکتەرە کۆمەلایەتیەکان لەلایەك ، لەلایەکی تریشەوە بەهۆی ڤاکتەری سیاسیش، وەك ئەو واقعەی ئێستای کێشەی کەمایەتی لە جیهان کەزۆربەی لە ئەنجامی ئەو سنورە دەستکردە دروست بووینە، بەپێی ئاماری رەسمی ٢٢٣-٢٣٠ کۆمەلە کەمایەتی سەرەکی لەو جیهانەی ئێستا هەیە کە خاوەن کێشە بن، ژمارەیان بە پێ ی ئاماری ١٩٩٠ز (٩١٥) ملیۆنە، سەرجەم ژمارەی نەتەوەو گەلانیش بەپێ ی (بونارد نیتچمان) لە نێوان(٣٠٠٠-٥٠٠٠)ە[1]، بە پێی (القاموس السیاسی) ژمارەی زمانی ئەو گەلانەی لە ملیۆنێك زیاترن و لە هەریمی خۆیان دەژین ١٥٦ زمانە، رەنگە لە توێژینەوەی نوێ زیاتر بن، بۆیە رەنگە ژمارەی کەمایەتی وکێشەکانیان زیاتر بێ.

بنەچەو گەشەی ئیثنی :

لەبنچەدا ئەو زاراوەیە لە کەمایەتی ئایینی و نەژادی هاتووە، کۆن ترین مانا کە تۆمار کرابێ ئەوەیە جاران لە کۆمەلگای رۆمان هەر یەکێك مەسیحی یان یەهودی نەبوایە پێ ی دەووترا (ئیثنی)، یان جویم، بە پێی هەندێ سەرچاوە (ئیثنی) وشەیەکی یۆنانیە زیاتر مانای (گەل، نەژاد) دەگرێتەوە[2]، رەنگە (نەژاد)ەکە نزیك تر بێت، لە ئاینە راستەقینەو دەستکاری نەکراوەکان ئەو زاراوەیە نەباوی هەبووە، نە تۆماریش کراوە، چونکەهاوولاتی (کە موسولمان واهل الذمە ی) گرتۆتەوە لە دە ولەتی ئیسلامی بەند نەبووە بە ئنتمای ئاینی و کۆمەلایەتی و رەچەلەکیەکانی تر، وەك لە کۆمەلگەی رۆمان (ئیثنی) یەکێك بووە لەو کەمایەتیانەی کە لەماف دا بێ بەش بووینە لە ئەرکدا زیادیان خراوەتە

---

[1] بروانە: موسوعة العربیة، هەروەها کتێبی (أقلیات فی خطر ــ تید روبرت جار – ترجمة د. رفعت سید احمد)

[2] الملل والنحل والاعراق- ل ٢١

ئەستۆ لەناو زۆرایەتی مـسیحی، ئـەوە لـە ڕووی ئـاینی لـەڕووی شارسـتانی و نەژادیش ئەوەی لەرۆمان ئەبوایە عادەتەن ناوی (بەربەر)یان لیّ دەنا، لەسەردەمی عەباسی وئەمەویش ڕەگەزپەرستی سـەری هەڵـداوەو زاراوەکـانی وەك: مـوالی و شعوبی پەیدا بوو، لە هندو چینو هەتا لەنێو عەشیرەتو هۆبەو دێیەکیش ئـەوەی لەخۆیان ئەبوایە دەیانووت بێگانەیە، لەدوای خەملینی سیاسی ڕەگەزیو دروست بوونی دەوڵەتو سنور لەسەر ئەو بنچینەیە، کەمایەتیو زۆرایەتی بە جۆریکی تر سەری هەڵدا لەسەر ئەو بنچینەیەش لـە دوای سـەدەی (١٨)بـەولاوە بانگێـشەی مـافی کەمایـەتی کـرا، هەرچـەندە بەشـێك بـۆ دەقـی ڕێکەوتنامـەی ڤیـەننای (١٨١٤-١٨١٥)ی دەگێڕنەوە کە داوای مـافی ئـازادی ئـاینیو سیاسـی کـرا[1]، گەلیّ جار ئەوانە کەمایەتی نەبووینە، بەلاّم دروستبوونی ئەو سنورە دەستکردانە کە لەدوای وەرچەرخانی سیستەمی ئیمپراتۆری بۆ سیستەمی (دەوڵەتی نەتەوەی) هاوچـەرخ بـە ئـاڕێکی لـە چوارچـێوەی نەخـشەکانی ئیمپریـالیزمی جیهـانی، کەمایەتی زۆرایەتی لیّ دروست بووە، بە دووکەرتو چەند کەرت کردنیان، هەندیّ نمونە لە هەردوو دۆخی کەمایەتی ڕەگەزی و ئیسنی تۆمار دەکەین :

ئەمریکا: پێك هاتووی ٢٥٠ جۆر ئایینی‌یە، سەرەڕای زۆرایەتی مسیحی، لـە هــــەموو ئــاینیو نەتەوەیــەکی جیهــانی لــێیە، وەك ئـەژادیش لـە ٧٤٪ سپی، ١٠٪ ڕەش، ٩٪ هندیە سوورو ئیسپانیو لاتینین .

بەریتانیای مەزن: لە ٨٠٪ ئینگلیز، ١٠٪ ئیرلند، ٤٪ ویلز، ٢٪ هندی.

چین: ٩١٪ هـان چینی، ٤٪ نەتـەوەی جـوانگ، ٨.٪ هـاو، تیبتیـەکانیش کەمایەتیکی کێشەداریان لەگـەڵ چـین هەیـە، سـەرجەم ٥٥٠ جـۆر کەمایـەتی لـێیە.

ڕووسـیا : ١٢٨ جـۆری لــێیە، بـەو شـێوەیەش هنـدو مالیزیـاو ولاّتـانی جیهان......

---

١ هەمان سەرچاوە.

ئەوانەی خوارەوەش سـنوری دەسـتکرد کردوویـانن بـە کەمایـەتی وکێـشەیان هەیە، بریتین لە:

نیرلەندا : سەرنج بدە هەنگاوەکانی دروست بوونیان بە کەمایەتی کـە خۆیـان لە بنەچەدا زۆرایەتین وەك نمونەیەك بۆ گشتی:

زۆربەیان غیلی زمـانو مەزهـەب کاسـۆلیکن لـە سـەدەی پێنجـەوە نـابینی مەسیجیان وەرگرتووە، پایتەختیان دبلنە، لە سـالآنی ١٩٢٠-١٩٢١ تـا ١٩٤٩ قۆناغەکانی سەربەخۆی نێرلەندا تەواو بوو لە دەست بەریتانیا، لـە هـەمان کـات بەریتانیا هەڵسا (٦) هەرێمی لە بەشی سەرووی نێرلەندا (الیستر) وا جیـاکردەوە کە ئینگلیزە مـەزهەب کاتۆلیکیەکان زۆرایەتی پێـك بهێـنن لێـی و (بلفاسـت)ی کردە پایتەخت، .. ئیتر لەوکاتەدا ئەوانە لەسـەر خـاکی بـابو باپیرانیـان بووینـە کەمایەتیو کێشەیان هەیە.

کوردستان: هەمان دەردی هەیەو خۆی زیاتر لە ٤٠ ملیۆنە کەچی لەبـەر ئـەو دابەشبوونەی لەسەرەتای سەدەی بیست بوویتە کەمایەتی لەهەر چوار پارچە.

بەربەر: بە سەرەکی لە نێوان جەزائیرو مەغریب دابەش کراون، لە جـەزائیر لـە ٢٢٪ ی دانیشتوان پێك دەهێنن .

تامیللیەکان : لە ٢٠٪ ی سریلانکا پێك دەهێنن، زۆرایەتیەکەش سەنهالین.

باسك: دابەش کراون سـێ هەرێمی بەلای فەرەنساو چار هـەرێمیش ئیـسپانیا، تەنها ٢ ملیۆنی کەوتۆتە دیوی ئیسپانیاو بوینە کەمایەتی .

قوبرسی: لـە ٢٠٪ تـورکو زۆرایەتیەکـە یۆنانیـە: ﴿لـە کۆتاییـدا کۆمـەڵێك زانیاری تر لەبارەی کەمایەتی تۆمار دەکەین﴾ .

زۆربەی ئەوانـەی بـە کەمایـەتی نـاودەبرێن نەتـەوەی ڕەسـەنو کۆنتـرن لـە زۆرایەتییەکە، بەو دۆخەی ئێستایان کێشەی کەمایەتی یەکێکـە لـە گرفتـەکانی دیموکراسیش، زۆربەی ئەو وڵاتانەی کێشەی کەمایەتی هەیە دیموکراسیشن کەچـی بەو دیموکراسیە ئەو کێشە چارەسەر نابێ، لەبەرهۆیـەکی سـادە، ئـەویش ئەوەیـە

بنەمای یەکەمی دیمکراسی ئەوەیە ئەنجامی ڕاستیو دروستی دەوەستێتە سەر زۆرایەتی، بۆیە کەمایەتی تێدەشکێ ئەگەر لەسەر ڕاستیش بێ، بۆیەش دیموکراسی لە کۆتای شێکردنەوەیدا بە ڕەگەزپەرستی کۆتایی دێت با هەرچەندە چاکترین داهێنانی بەشەریش بێ.

ڕای مەدرەسەکان :

ئەو زاراوەیە وەك لە سەرووش ڕا دەرکەوت لە هەناوی عەلمانیەتو مەدرەسەی لیبرال دیموکراسی چەکەرەو گەشەی کردوە، هەرچەندە ئێستا تا ڕادەیەکی چاك بەهۆی دیموکراسیو دروستکردنی کۆمەڵگەی مەدەنیو فراوانکردنی چەمکی هاووڵاتی لە جیاتی هاونەتەوەیی ئەو کێشە کزبووە، بەڵام عەلمانیەتو تەیاری نەتەوەگەری جیهانی سێیەم کە زیاتر زادەی مەدرەسەی ڕۆژئاواییین، ئەوانە زۆرداریەکی بێ وێنە لە کەمایەتی دەکەن، ئەگەر کەمێك بەرگری لەو چەوسانەوەش بکەن ئەوا یەکسەر ناوی (انفصالی، عملاء، ارهابیە، خارج قانون، ضد الحریة والدمقراطیة،...)ی لێ دەنێن. هەتا لە فەرهەنگەکانیش وەسفی کەمایەتی لە کۆتایدا بە (قۆڵی پێنجەم- طابور الخامس) ناو دەبرێ، سەرنج بدە (موسوعة السیاسیة)ی د.کیالی کە فەڵەستینیەو خۆشی داگیر کراوە کەچی دەڵێ: ئیمپریالیزم هەردەم کەمایەتی بەکاردەهێنێ لە دژی زۆرایەتی بۆ پشێوی!! دەقەکەی: (فی مجتمعات متخلفة والتابعة فأن امبریالیة حاولت بأستمرار تطبیق مبدأ فرق تسد وذلك من خلال تحریض الاقلیات ضد الاکثریة)[1]، ئەمەی جێی سەرنجە (د رفعت سید احمد)ی وەرگێڕی کتیبی بەناوبانگی (اقلیات فی خطر) هەمان ئەو گوتەیەی کەیالی دووبارە دەکاتەوە ئینجا دەڵێ: کەمایەتی لەنێو عەرەب لە مەترسیدا نیە[2]!!.

---

١ موسوعة السیاسیة - .د.کیالی ج١ ل٣٤٠

٢ بڕوانە پێشەکی ئەو کتیبە .

لە مەدرەسەی مارکسیەت چونکە فلسفەو فاکتەری (یەکلاکەرەوە) لەسەر بنچینەی ڕەچەڵەكو نەژادو زمان نەبووە، بۆیە کەمایەتی مانایەکی وای نەبەخشیوە، تارادەیەك جۆرە چارەسەریەکی ئەو کێشەی کردووە، تەنیا لەسەر بنچینەی جیاوازی چینایەتی دەروانیتە زۆرایەتیو کەمایەتی، ئەو باسەی کەمایەتی زۆر دەگمەن بووە مەگەر جار بە جار لە ئەدەبیاتی مارکسی باسی لە زۆرایەتی پرۆلیتاریاو کەمایەتی برجوازی کردبێ.

لە فیکری ئیسلامیدا هیچ جۆرە جیاوازیەك نەبووە، نە لەسەر بنچینەی چینایەتی نە نەژادی، تەنیا بنچینەیەك دارێژراوە کە لەتوانای هەموو کەسە بێ ئەوەی نەژادو چینایەتیو نێرو مێیاتی و..... هیچ فاکتەرێکی میراتی ڕێگر بێت، ئەویش فاکتەری (تەقوایە)، واتە جیاوازی پایەو پۆلین لەوەیە کامیان دادگەرو دڵسۆز بەخزمەت و پەیرەوکەرتری یاساو شەریعەکەیە، لەوبارەیەوە زانایەکی ئەمریکی گوتەیەکی زێڕینی هەیەو دەڵێ (لەو جیهانە تەنها یەك خواپەرست هەبێت بە زۆرایەتی حسابە)، واتە لە ئیسلامدا زۆرایەتیو کەمایەتی لەسەر بنچینەی ژمارەو چەندایەتی نیە، بەڵکو لەسەر بنچینەی ڕاستی‌یە، بۆیە لە کۆمەڵگەی ئیسلامی کەمایەتی ماناو شوێنی فەرهەنگیش نیە، تەنها بۆ جیاکردنەوەی زاراوەی وەك ملل، نحل، اهل الکتاب، اهل الذمة، دار الحرب، دار العهد... ئەگینا هیچ سیستەمێك وەك ئیسلام نەیتوانیوەو، ناتوانێ چارەی (کەمایەتی) بکا، ئوممەت لە ئیسلامدا مانای نەتەوە ڕەچەلەكو نەژاد ناوچەو سنورێك ناگرێتەوە ... بەڵکو هەموو ئەوانە دەگرێتەوە کە بە پیر بانگی ئیسلام دێن، بۆیە سەرکردەو موئەزیرو دەزگاکانی ئیسلامی بەتایبەتی لە سەردەمی خەلیفەکانی (راشدین)پێك هاتبوو لە کەمایەتی چینی هەژارو ئوقستاناتو ئافرەتانیش ئەوەتا بلال حبشی، سەیادی ڕۆمی، سەلمانی فارسی، .. سەرکردە بووینە، هەربۆیەش پیاو ماقوڵانی قورەیش بەپێی سیستەمی کۆمەڵایەتی ئەو سەردەمی (بگرە ئەو سەردەمەش) ئەو جۆرە پێکهاتو کۆمەڵگەیان پێ قبووڵ

نەدەكرا كە رەشێك يان غەريبەيەك يان كەمايەتيەك يان هـەژارو نوقـستانێك لـە سەرووى ئەوان بێت.

كاتێ وەلآمى پرسيارەكەى (عمرى كورى بن مەكتوم)ى كەمێك پشت گوێخرا لە لايەن پەروەردگارەوە گەورەترين وشيارى بە پێغەمبەر ﷺ دراو سورەتێك بـەو بۆنەوە هاتە خوارى بەناوى (عبس وتولى)، لەبەرئەوەى پێغەمبـەر ﷺ كـەمێك زياتر ويستى وەلآمى پرسيارى زۆرايەتيەكى مجلسو پيـاو مـاقولآنو شـێخەكانى قورەيش بداتـەوەو پـشت لـە كەمايەتيـەكى هـەژارو نوقـستان بكـا. هـەتا لـە سەردەمى دواى راشدين (هەرچەندە لادانێكى ترسناكيش هەبووە) ئـەو دياردەيـە باوى نەبووە زياتر لەناو جيهانى مسولمانشين لە دواى هەلوەشـانەوەى خەلافـەت و هاتنى عەلمانيەت و سەرهەلدانى تەيارى نەتەوايەتى پەيدابووە تا بـە ميللـەتێكى رەسەنى ٤٠ مليۆنى وەك كورد بگوترێ كەمايەتى كە هەر بۆ مـاوەى سـەدەيەك لە مێژووى خەلافەت سەركردايەتى جيهانى كردووە.

بە ياســايى بوونى كێشــەى كەمـايەتى :

هەلبەتە لە دواى دروستبوونى پەيوەندى لە نێوان خاكو تـاكو دەسـەلآت كـە سەردەمى رابوونى نەتەوەگەرى پێ دەلێن، ئەوا بە پێى ياساى نێو دەولـەتى سـێ توخمى ياسايى ديارى كرا بو بوون بە دەولەت: ١- هەرێم (نيـشتمان)، ٢- گـەل (نەتەوە) ٣- دەسـەلآتى سياسى .

هەلبەتە لە سەردەمى ئيمپراتۆرەكان ئەو پەيوەنديە نەبووە، چونكە (سـيادە) بالى بەسەر زەميندا نەكێشا بوو، ئێستا يەك بست خاك لەسەر ئەو زەويە نەماوە سيادەى ولآتێك نەبێ، بەجۆرێك سنورى نێو دەولەتى هەر ولآتێك كۆتايى دێت بە سنورى ولآتێكى تر، بۆيە جاران ئاسايى بـوو دەسـەلآتو ئيمپـراتۆريەت لەسـەر خاكى خەلكى تر دروست بكەيت، زۆر سروشتى بوو رۆم لە شام بـن، ئەسـكەندەر مەقدۆنى لە بابل بێت، صلاح الدين لە ميـسر بێـت، عوسـمانلى لـە رۆمانيـا

بیـت، ...بـەڵام ئێـستا ئـەوە نابێـت، وەك یاسـای دەوڵـیش چەسـپاندوویەتی، هەرگەلیك لەسەر خاكی خۆی بەرپرسە لە خـۆی نـەك لـە خـەڵكی تـر، جـا ئـەو كێشانەی لەو ئاستەن ئەوا كێشەی نەتەوەییە نەك كەمایەتی، یاخود بە ڕوونتـر: كێشەی ئەو میللەتانەی كە خاوەنی هەرێمو گـەلن ئـەوا كێـشەكەیان لـە ئاسـت یاسای نێو دەوڵەتیە بنەمای مافی چارەی خۆنوسی دەیانگرێتەوە تا ڕادەی بون بە دەوڵـەتو وەرگێـران لـە نەتـەوە یـەكگرتووەكان، لەوانـە: كـوردو فەلەسـتینیو چیچانیو كشمیرو باسـك و....، ئەوانـەی هـەریمیان نیـە لـە ئاسـت كەمایـەتی دەژمێردرێنو پرسەكەیان بە كێشەیەكی ناوەكی لە قەڵەم دەدرێت، چـەندین بڕیـار بۆ نەتەوەكان هەیە لـە هـەموان ڕوون تـر مـادەی (١) كەچـی مـادەی(٢٧) بـۆ كەمایەتی هاتووە كە مافی فەرهەنگی پێ بدرێ، ئەگینا بە هۆی مافی هـاوڵاتی بون لە دەستوری وڵات چارەسەر دەكرێو یاسای نێودەوڵەتی كەمتر ڕێگـەیان پـێ دەدا دەوڵەت دروست بكەن؛ بۆیە بەشێكی زۆر لێیان وا دەتوێتەوە .

پێناسی لارۆس :

ئەو پێناسەی لارۆس كە لە سەرەتادا تۆمارمان كرد مانایەكی زۆر دەبەخشێ ئەگەر جوان تر سنوركێش بكردبایە، بەڵام بۆ ئەو واقیعـەی ئێـستا زۆر تـەواوەو، زۆرایەتیو كەمایەتی ناكەوێتە سەر ژمارەو چەندایەتیو ڕووبەری جوگرافـی ... بەڵكو زیاتر دەكەوێتە سەر دەسەڵات، هەردەم دەسەڵاتداران دەبنە چینێكی كـەمو دژی زۆرایەتی میللەت، ئەوەیان لە وڵاتە دیكتاتۆریو شـمولیو تـاك ڕەویـەكان زۆر ڕوونە، بەڵام لە وڵاتە دیوكراسیەكانیش لە جەوهەردا هەروایە، هـەتا دەسـت گۆری دەسەڵاتو هەڵبژاردنیش بكەن، چونكە لە كۆتایـیدا كەمایەتیـەك دەگەنـە دەسەڵات بەناوی نوێنەرانی میللەتو نوێنەریش نیـن، .. بۆیە بەردەوام ئامـاری ڕێـكو پێـك دەردەچـێ لـەبارەی خۆشـگوزەرانی چـینی دەسـەڵات، بەراسـتی دەركەوتووە ئەوانـە كەمایەتیـەكی دەسـەڵاتدارنو پێناسـەكەی (لارۆس) ڕاسـتو

دروستە بەو پێیەو چینی دەسەڵاتدار ڕەگەزپەرستیو جیاوازیش دەکەنو هەردەم بە چاوی سووك دەڕواننە چینی بێدەسەڵات، ئەوەش تەواو لەگەڵ پێناسەی مارکسیزمو ئەو زانایانەی کە لە ناوەرۆکی دەسەڵاتیان کۆڵیوەتەوە تێك دەکاتەوە کە پێیان وایە دەسەڵات نامرازیکە بۆ ملکەچ پێکردنی چینە بێدەسەڵاتەکان، لە ڕاستیدا ئەو نمونە پێچەوانانەی کە لە هەندێ شوێن کەمایەتی دەسەڵاتدارن پاساوی ئەو جۆرە پێناسە دەکا، لەوانە ئەو کەمایەتیەی (ئەلبوێر) کە لە بنەچە سپی هۆڵەندین دەسەڵاتی لە خوارووی ئەفریقا بەدەستەوە بوو حوکمی زۆرایەتی ڕەهای ڕەشی پێستەکانی دەکرد، هەروەها لە موزەمبیقیش، هەمان ئەزموون ئێستا وا لە بۆرندیو ڕواندا کە دەبینین تۆتسیەکان تەنها ١٤٪ نو هۆتۆش لە ٨٥٪ ن کەچی بەهۆی ئەو دەسەڵاتە کەمایەتیەکە دەسەڵاتدارن زۆرایەتیەکەش بێ دەسەڵات، لە عێراقیش بەهۆی ئەو دەسەڵاتە لە ٢٠٪ ی سوننەی عەرەب (سوننە بەمانا کۆمەڵایەتیەکەی) زاڵ ببوو بەسەر هەردوو زۆرایەتی کورد لە ٢٢٪ و شیعە ٥٥٪، بەڵام بە دەمامکێکی ئاڵۆز کەمایەتیەکی خۆی داپۆشیوە. ئەو جۆرە دابەشیە پێی دەوترێ (عرقية السياسية) Ethno political .

هەندێ زانیاری تایبەتی تر:

لە ڕاستیدا کەمایەتیو زۆرایەتی نەخشەیەکی چەسپاوی نیە، دەکەوێتە سەر ئەو فاکتەرەی کە دەکرێتە تەرازوو، ئەگەر بە تەرازووی نەتەوەگەری نەخشەی کۆمەڵایەتیت دارشت، ئەوا ڕوونە ئەوانەی لەو نەتەوە نەبنو کەمتربن دەبنە کەمایەتی، بەڵام لە هەمان کۆمەڵدا ئەو جارە تەرازووو فاکتەری ئاینیت کردە بنچینە ئەو جارە نەخشەکە دەگۆڕێو بە جۆرێکی تر کەمایەتی دروست دەبێ... بەو شێوەیە ئەگەر دیسان فاکتەرت گۆڕی بۆ مەزهەبی یان فەرهەنگی یان ئابووری یان ... ئەوا هەر جارەی جۆرە نەخشەیەکت دەداتێو هەر یەکە

کەمایەتی زۆرایەتیەکەی جیایە لەگەڵ ئەوانی تر، هەرلە یەك کەسدا ڕەنگە لە نەتەوەیی زۆرایەتی بێ، بەڵام کە هاتە سەر ئایینی هەمان کەس ببێتە کەمایەتی، بۆ نمونە لە عێراق مسیحیەکی عەرەب زۆرایەتیە لە چاو تورکمان، کەچی هەمان کەسی دەبێتەوە کەمایەتی لە چاو ئایینی بەرامبەر هەمان کەمایەتی، کەواتە نەخشەی کەمایەتی دەگۆڕێ بە پێی گۆڕانی فاکتەری کاریگەر لەسەر کۆمەڵگەکەو سەردەمەکەی.

بەو ڕووکارە ئەو نووسراوو لێکۆڵینەوانە هەریەکە بە جۆرێك لەو کەمایەتیەی پێچایتەوە، لە پێش سەدەی بیستەم تۆێژینەوەکان هەر لەسەر کەمایەتی ئایینی بووە، بەلای ڕەچەڵەکی و نەژادی نەچووینە، ئێستا نووسینەکان هەمەلایەنی وەرگرتووە بەڵام هەریەکە بەپێی ئینتمای فیکری خۆی، واتە هەیە تەنها مسوڵمانانی جیهانی تۆمار کردووە، لەوانە مێژووناس (محمود شاکر)، هەشە کەمێك فراوان تر وەك (تید روبرت جار) لە کتێبی (أقليات في خطر) یان فەرهەنگی باڵاو ئنسکلوپیدیای وڵاتان ڕێژەی ئافرەتو پیاو، هەژارو دەوڵەمەند .... بەو شێوەیە ... لە کۆی هەموان وا هەندێ زانیاری لەبارەی کەمایەتیان لێ هەڵدەبژێرین:

*بە پێی کتێبی (أقليات في خطر)٢٣٣ کەمایەتی چالاك لە ٩٣ وڵات هەیە، واتە ئەوە کۆی گشتی نیە بەڵکو ئەوانەی کێشەیان هەیە لە وڵاتانی نا دیموکراسی بەتایبەتی، ئەگینا بە دەگمەن وڵات هەیە کەمایەتی تیانەبێ، بەڵام یاسای هاووڵاتی لە زۆربەی وڵاتان کۆمەڵگەیەکی مەدەنی وای دروست کردووە کەمتر ئەو کەمایەتیە زەق بێتەوە بەڵام لەگەڵ کەمترین ورووژان ئامادەیە سەرهەڵدا.

* لە دوای ویسفالیا ١٦٤٨ز و سەردەمی خەملینی وڵاتان لەسەر بنچینەی نەتەوایەتی کەمایەتی زۆر دروست بوو، بەشێکیان بە خێرایی لەو وڵاتە نوێیانە پەڕینەوە بۆلای زۆرایەتی وڵاتی خۆیان وەك لە نێوان پاکستانو هند، ئەڵمانیا بۆ لزانۆ لە سەرووی ئیتاڵیا لە ١٩٣٠و١٩٤٥، و لە نێوان تورکیاو یۆنان سەرەتاکانی

۱۹۲۰ بەدواوە ... لە زۆر شوێنی تریش، وا ئێستا لـە نێـوان شـیعەو سـوننەی عێراقیش ڕوودەدا .

هەندێ ئامـاری ساڵی ۱۹۹۰ لەبارەی کەمـایەتی :

* کیبك ٦,٨ ملیۆنن فەرەنسی زمـانن لـە ۲۷٪ ی دانیشتوانی کەنـەدای ئینگلیزی زمانن، بە هەردوو باری خۆشیو ناخۆشی تێکۆشاون بـۆ سـەربەخۆیی، بەڵام ئێستا دەنگی یەکگرتووی زیاترە، ئەو ناوچەیە سەرەتا کە فەرەنسا دۆزیـەوە ناوی نا (فەرەنسای نوێ) لەنێو هەرێمی کیبیـك ۷۱۰۰۰ ئینگلیـز زمـانی لـێ دەژی، وەك کەنەدا کیبیکیەکان کەمایەتین، وەك کیبیـك ئـەو ۷۱۰۰۰ دەبوونـە کەمایەتی.

* پێکهاتەکانی سۆڤیەتی پێشوو کۆمارەکانی ئێستا: ڕووسیا ۳٦ کەمایەتی، ئوکرانیاش =۷،

* یۆگوسـلاڤیا: شـەڕ لـەنێوان پێکهاتـەکان ڕوویـدا لـە کۆتـایی سـەدەی ڕابووردوو، نەخشەی کۆمەڵایەتیشیان بـەو شـێوەیە بـوو: ٦٦٪ صـربیا، ۱,۳٪ ئەلبان، ۳۹۰,۰۰۰ مەجەری، ۲,۱٦۰۰۰ ئیـسلامی بۆسـنە، ۱٥۰۰۰ کـروات، ۱٤۸مۆنتی نیگرو ۱۱۱۰۰۰غەجەری (ڕۆمی)، لە کرواتیـاش نەتـەوەی ڕەسـەن ئەستونیەکانن لە ۷۱٪، ئەوانی تـر سـرب ٦۳۲۰۰۰، لـە بۆسنەوهرسـك ٤۰٪ بۆسنە مـسوڵمانەکانن ئـەوانی تـر ۱,۳۲۱۰۰۰ سـرب، ۷٥۸۰۰۰ کـروات، لـە مەکدونیا ۷٦٪ مەکدۆنی ڕەسەنن، ئەوانی تر ۳٤۸۰۰۰ ئەلبان ٤۷۰۰۰ تـورك، ٤٥۰۰۰ سرب، ٤۳۰۰۰ ڕۆم، ٤۰۰۰۰ بۆسینە ئیسلامەکان، لە سلۆڤینیا ۹۰٪ سۆڤیەتن ئەوانی تر ٦٥۰۰۰ کـروات، ٤۲۰۰۰ سـرب، لـە مـۆنتی نگـرۆ ٦۸٪ ڕەسەنەکان، بۆسینە ئیسلامەکان ۷۸۰۰۰، ۳۰۰ ئـەلبان ۱۹۰۰۰سـرب، ۷۰۰۰ کروات.

(٢٣) كەمايەتى   أقلية   minority

* لە سەرجەم جيهانيش رێژەى ئافرەت زياترە لە پياو.، بۆيە ئافرەت زۆرايەتيە و پياويش كەمايەتى .

(٢٤)

جـــاش مرتزقة Mercenry

زاراوەیەکی تایبەتە بە کورد، هەرچەندە لە هەموو جیهان هاوشێوەی هەبووە کە دژخەکەی لە جەوهەردا بەجاشی کوردستانی بچێت بەڵام وەك یەکیش نین، لە کوردستان بەو خەلکانە وتراوە (جاش) کەچەکی دوژمنی داگیرکەری هەلگرتووە دژی شۆرش بەرامبەر هەندێ پارە، لەناو کوردا نامۆوناشرین ترین پیشەیە، بارێکی هەرە تایبەتە لەبە یەك گەیشتنی سێ تەوەری سەلبی لە نابووری و سایکولوجی و سیاسی دێت ،کە لە زاڵ بوونی: ١ــ بەرژەوەندی تایبەت بە سەر بەرژەوەندی گشتی ٢ــ دەروونێکی نەخۆشی بەسەر رەوشتی باڵای خۆی ٣ــ میکاڤلیەتی سیاسی بەسەر مەبادینیەکان . بۆیە ئەو ناوە دەگمەنە لەدوخێکی دەگمەنی کەسێتیەکە بۆ دۆزرایەتەوە لە نێوان کۆمەلە ناوێکی تر وەك خیانەت، خۆ فروش، گەل فرۆش، بێگانە پەرست، کە لە ناو هەموو میللەتان هەبووە بەلام ئەو زاراوەیە شایەنی بە جیهانی کردنە لەسەر زاری کورد ناو لە هەموو خانێنێك (بەپێی ئەو پێناسە) بنرێ (جاش ــjash)، پرۆسەی جاشایەتی مانای دارێنینی ئەو کەسە لە هەموو خوو و رەوشت و (سەوابت)ە وە دابەزینە بۆ ناژەلێکی درندەو هەردەم بێ بەلێن دەست پیس، تالانچی، بێسپاردەی، دروزن، دەروون شکاو، ترسنوك، مادی، بێ نوقرە، بێ متمانە، گوماندار، دەروون نزم، بێ شەرم، بێ پەروەردە، .. ئەو سیفەتانە یە –کە بریتین لە بەهای جاش- نێستا لەناو کۆمەلگای کوردستان تەنیتەوەو، هەرەشە لە بنەماکانی کۆمەلگەکە دەکا کە وێنەی وای لە مێژوو بەخۆ نەبینیوە، بۆیە لەگەل سازبوونی زەمینە دیسان ئەو

دیاردەیـە لـە گینـە بـە ترسـناك تـر سـەرهەڵداتەوە هـەروەك لـە بەڵگەنامـەو دۆسیەکانی بەعس بە روونی دەسەلمێنێ، زۆریش لێی بەخەم نینە.

مێژووناسان دیاردەی (مرتزقە) بۆ سەردەمی (رۆم) دەگێڕنەوە، گوایە لە کێشە ناوخۆیەکانیاندا بەشێك لە رۆمەکان هەندێ لە جـەرمانو سـولاڤیەکانیان بـەکرێ دەگرت وەك پیشەی جەنگاوەری لە دژی رۆمەکانی تر، لە سەدەکانی ناوەڕاستیش لە کاتی جەنگە ئاینیەکاندا فەرەنسیە پرۆتستانتەکان، ئـەڵمانو ئینگلیزەکانیـان بەکرێ دەگرت لە دژی فەرەنسیە کاتولیکـەکان، لـە هەڵمەتـە ئیمپرالیزمـەکانی فەرەنساش بۆ جیهان تیپێکی جاشـی بیانیـان هـەبوو ژمارەیـان (٢٢٠٠٠) بـوو زۆربەیان ئەڵمانی بوون، دوای بوونە کرێگرتەی جیهانی هەرچی ئیشی جەنگی پێ بوونایە بۆیان دەکرد بەو کرێیەی لەسەری رێك دەکەوتن، لە جەنگەکانی جیهـانی یەکەم بە فراوانتر بەکار هات، ئێستاش ئەو جـۆرە (مرتزقەیـە) زیـاتر نزیکـە لـە دیاردەی جاش، چونکە تەکنۆلۆجیای نـوێ زۆر پێویـستی بـە ئەفـەر نـەماوە بـۆ یەکلاکردنەوەی جەنگ بەڵام، هەردەم سوپای داگیرکەر پێویستی بە چاوساغی نێو میللـەتی داگیرکراوەکـە هەیـە، ئـەو جاشـانەش کاریگـەرو شـارەزاترن، بۆیـە سیستەمی (مرتزقە) بەرەو گۆڕانی تەواوە بۆ سیستەمی (جاش) بە تایبـەتی لـەو نیشتیمانانەی داگیرکراون.

ناوی جاش لە شۆڕشی ئـەیلولی ١٩٦١ زیـاتر پـەرەی سـەند هەرچـەندە لـە بنەچەدا هەر لە لایەن سـەرەك هـۆزە خۆفرۆشـەکان سـەری هەڵـداوە، بـەڵام دوو هەنگاو کاریگەریەکی قووڵیـان کـردە سـەر فراوانبـوونی ئـەو دیاردەیـە، یەکـەم ناکۆکی باڵی (م.س) پ ـ د ـ ك لەگەڵ (مەلا مصطفی) لە ئەنجاما وەرچـەرخانی باڵی (م ـ س) بەلای داگیرکەری حکومەتی عێـراقو چـەك هـەڵگرتنیان لـە دژی شۆڕشی کوردستان لـە ١٩٦٦ - ١٩٧٠ کـە بـە (جـەلالی) ناسـران، دووەم چـەك هەڵگرتنی (تەنیا لیژنەی ئیقلیمی کوردستان)ی حزبی شیوعی عێراق لـە فـەترەی ١٩٧٣ - ١٩٧٥ لـە دژی شۆڕشـی کوردسـتان، ناسـۆیەکی ترسـناکی فیکـریو

سیاسی و سایکۆلۆجی کۆمەڵایەتی وەرگرت وئەو دیوارە شەرمانەی شکاند، بەو شێوەیە جاشایەتی لە ژێرخانی کۆمەڵگەی خیلەکی وستونی وعەوام ونەفامیەوە پەڕیەوە ڕیزی ڕەوشەنبیر و سیاسەتمەدارو و سەرکردەو کۆمەڵگەی مەدەنیەوە، بانگێشەی ڕاستی پاساویەتی سیاسی بۆ دەکرا..، بۆیە چەمکی "جاشایەتی پەتی "فراوان تر بوو لقی تری لێ بووە وەك: جاشی قەلەم، جاشی ئایدولوژیا، جاشی بێژەر، جاشی سیاسی، ... ئیتر لە جاشایەتیەکی نامۆی دەگمەن بەرەبەرە بووە پیشەیەکی نیمچە ناسای، لەگەل هەندێ هۆکاری تر لەدوای با ـ دەکرێ بە تایبەتی لە شۆرشی نوێی کوردستان بە پێشەنگی (ی.ن.ك) گەورەترین قەبارەی جاشایەتی لە مێژووی کوردستان بەخۆوە بینیوە ... ژمارەی جاش نزیکەی (٤٥٠) جار بە ئەندازەی پێش مەرگە بووە، ئەوەش نەك لە مێژووی کورد، لە مێژووی سیاسی هیچ میللەتێك وێنەی نیەو نەبوە، بەشداری ئەو تاوانانەی ئەنفال، وێران و سوتاندن، کیمیایی، تالان، ... یان کردووە وببوونە پێشەنگی سوپای عێراق ، سەرەڕای تێکدەرانەی ڕەوشتی کوردەواری و ڕۆڵێکی مازدەکی و مانیانەیان بۆ دەسەڵاتدارانی داگیرکەر کردوە، هەر لەگەل ڕاپەرێنی ١٩٩١ ی کوردستان وتێکەڵ بوونی جاش و پێشمەرگە یەکسەر بەها و نەریتەکانی جاشی زاڵ بوو ... بۆیە سیفەتی پێش مەرگەی نوێ ناوا دزێوە .

مێژووی (جاش)لە کوردستان زۆر کۆن نیە، لەگەل مێژووی سیاسی نەتەوەی کوردە لە دەوروبەری ساڵانی١٩٢٠ وە دروست بووە، جارجار لە ئەدەبیاتی ئەو سەردەمی ناوی جاش بە دەگمەن هاتووە، هەرچەندە هەندێ مێژووناس زیادە ڕەوی دەکەن وئەو دیاردەیە بۆهەزاران ساڵ دەگێرنەوە، هەشە بۆ جەنگی چاڵدێران، ... بەشێکی زۆریش بۆ سوارەی حمیدی دەگێرنەوە ... ئەو زیادەڕەویە دروست نیە، ئەوە هەمان تێڕوانینە چەوتەکەیە سەبارەت بە مێژووی سیاسی کوردو سەربردەی مەینەتی کورد، .. بەڵام ڕاستیەکەی ئەوەیە بەپێ ی پێ نامەکەشی کە (چەك دژی داخوازیە سیاسیەکانی میللەتی کوردستان هەڵگری)

... ئەوە نەهەزاران ساڵە ونەچاڵدێرانیشە، .. هەتا سوارەی حەمیدیش کە دیاردەیەکی ناپەسەند بووە مادام فرۆشتنی ئەرکێکی فکری ونیشتیمانی بە پارەو پوول بەڵام بە (جاش) حساب نەبوون، چونکە لە دژی میللەتی خۆیان نەبوون لە دژی رووس و رۆژئاوا و تا رادەیەکیش ئەرمەن، هەروەك لەو روون کردنەوەی کتێبی (الملل والنحل والاعراق) ل٢١٨ هاتووە (عوسمانیەکان سەربەخۆی تەواوی دابووە کوردەکان هەتا لە باجیش،، سکەشیان هەبووە، تەنها بەرامبەر ئەوەی کوردەکان بە میلشیای خۆیان سنورەکانیان بپارێزن ولەکاتی هێرشی دەرەکیش بە هانای عوسمانیەکان بێن)، هەروەهابە پێی ریککەوتنی (سولتان -بەدلیسی)کە لە ١٥١٤زمۆر کرابوو وەك دوو دەولەت لە مادەی (٤)و(أ) هاتبوو هەردوولا لە کاتی دەست درێژی دەرەکی یارمەتی یەکتر بدەن، نەك تەنها کورد . ئیتر ئەوە بەندێکی بنچینەی سیستەمەکانی فدرالی کۆنفدرالی و... هەموو بەرگریەکی هاوبەشە.. جا سوارەی حەمیدی لەو چوارچێوە مێژووییە دروست بووە، سوارەی حەمیدی لە سەردەمی خەلافەت هەتا ١٩٠٨ ز جیایە لەگەل سوارەی حەمیدی دوای ئەو مێژووە، لە راستیدا لە دوای ئەوەی ئیتحادیە عەلمانیەکان ئینقلابیان کرد بەسەر خەلافەت و دروشمی تورکایەتیان هەلگرت دژی نەتەوەی تر بوون، ئەوا ئەو جارە سوارەی حەمیدی بەکارهێنرا بۆ دژی نەتەوەکەی خۆی، بۆ دژی شۆرشی عبدالسلام بارزانی ومەلا سلیم .. ئینجا ناویشی گۆرا لە سوارەی حەمیدی بۆ (أفواج خفیفة-ئەو ناوەی ئەفواجی سەردەمی بەعس لەوە هاتووە) ... ئیتر لەو مێژووە بە (جاش) حسابن ، کەواتە سوارەی حەمیدی وجاش لێك جودان، هەتا (مرتزقە)ش نین مادام بۆ هەموو دەسەڵاتدارێکیان نەکردووە، بەپێ ی پێ ناسی (قاموس سیاسیة)مرتزقە ئەو جەنگاوەرانەن کە خزمەتەکەیان دەفرۆشنە هەر یەکێك پێویستیان پێ بێ بەرامبەر هەندێ پارەو پوول بێ رەچاوی شەرم و ئەخلاق وحەرامی نیشتیمانی. ئەگەرچی (سوارەی حەمیدی) جێی شانازی نیە، بوار دەدات بکرێتە پاساوێکی فکری و مێژووی بۆ ئەو دیاردەیە، لەوسەردەمی

خێڵە عەرەبەکانیش لەلای خێڵە کوردەکان دەبوونەوە "سوارە"بەناوی (ساریــچە)، لە سەردەمی دەسەڵاتی فارس لە خواروی عێراق بــەو عەرەبانــەی جاشــی فــارس بوون دەووترا "شەبانە"واتە پاسەوانی شەو، لەدوای داگیرکردنی عێراق لــە لایــەن بەریتانیاوە دیسان دیاردەی جاشایەتی لەنیو عەرەب بەناوی شەبانەو "حوشــیە"و فرسان صلاح الدین سەری هەڵدا، لەنێو مەسیحیش بەناوی" لیڤــی" و"تــەیاری" پەیدابون، لەناو کورد زاراوەیەك هەیە وا پێدەچی سەرچاوەکەی جاشــایەتی بێــت، زاراوەی "حیز"، لە حفیز هاتووە بەپێی د علی الوردی، بەوانە دەووترا "حفیز"ی کە هاوشۆی (ئوفیس-offic)ی بەریتانیان دەکرد بە نهێنی، ئەو ووشەیە لــەنێو کوردو عەرەب ناشرین بوو، دوای وای لێهــات هەرچــی بــۆ دوژمــن کــارێکی وای بکردبایە لەنێو عەرەب دەبووە حەفیزو لەنێو کوردیش "حیز".

لە ئەســتۆی کام مەدرەســــەیە ؟

زۆر روونە جاشایەتی لــە چوارچــێوەی (شــەرعیەتی بەرژەوەنــدی تایبــەت)ەوە دێت، واتە لەو کەسانەی کە لایــەنی مــاددیو دنیاییــان تــەواو زاڵ بێــت بەســەر لایــەنی ئــەخلاقیو ئــاینی، لــەو پۆلــە خەڵکــە ســەرهەڵدەدا کــە ئایــدولۆژیاو بیروباوەڕەکــانی بەنــدەی قــازانجو بەرژەوەندیــەتی ... واتــە زیــاتر لیبــــرالیە... جێگەی سەرنجە دیاردەی جاشایەتی هەروەك لەگەڵ سەرهەڵدانی عەلمانیەت سەری هەڵداوە ئاواش بە هاوتایی گەشەیان کردووە، کەواتە جاشایەتی زادەی سیــستەمو تەرزێکی تایبــەتی کۆمەڵگــەی نــەفامیو مەدرەســەی فیکــریو سیاســیە، لــەو کۆمەڵگە داڕووخاوانە شین دەبێ کە بناغەی ئەخلاقیو پەروەردەکانیان داڕمــاوە، بەتایبەتی لە کۆمەڵگەی خێڵەکی ستونی دوورە ئاین.

کۆمەڵگەی جیهــانی ســێیەم زۆر کاریگــەرە بــە نەفامیونــەریتی عــەوامیو خێلەکی ستونی، تەنیا ئاینە ڕێگــە لــە دیــاردە نێگەتیڤــە پــەنگ خواردووکــان بگرێ، کاتێ عەلمانیش لەو دۆخە دەیەوێ جێ بە ئاین لەق بکا ئــەوا بــە خێرایــی

بۆشایی مەزن پەیدا دەکا ودیاردەی جاشایەتی وەك (دەرد) ئامادەیە سەرهەڵدا ئەگەر پێویست بێ، چونکە عەلمانی نوێ زیاتر لیبراڵە، کەمتر خاوەنی بنەماو بیروباوەڕو پەروەردەیە تا ڕێگری دەروونی بێت لەو کەسانە، بۆیە لەگەڵ وەرچەرخانی سەرکردایەتی لەدەست سەرکردەیەکی کاریزمی وەك (مەلا مصطفی) بۆ سیستەمی سەرکردایەتی عەلمانی ژمارەی جاش ١٥٠ هێندە زیادی کرد لە قۆناغی نوێدا، بنەماکانی عەلمانیەت لە چەپی‌و لیبراڵی‌و سۆشیالیستی تا زاڵ تر بوو بەسەر بنەماکانی ڕەوشتی کوردەواری ئەوا زیاتر زەمینەی دەروونی کۆمەڵایەتی دەسازا بۆ زیادکردنی جاش، هەرچەندە عەلمانیەتی کوردی شۆڕش گێڕو ماندوو نەناس بووینە، بەڵام بیرو کردەو ئایدۆلۆژیایان یارمەتیدەری ئەو دیاردەیە بووە، تا ئەو ساتەش ڕەوت‌و ڕەفتارو ئەزموونەکانیان هاندەرە با واشیان نەوسیتبێ، بۆیە دەبینین ئێستا ئیسلامیەکان زیاتر نیشتمان پەروەرو وڵات پارێزن، بە پێچەوانەوە ئەوەی هاریکاری دوژمنی داگیرکەری کردووەو دەکا زیاتر لە ڕیزی عەلمانیەتە، لە کۆنەوە لەنێو عەرەب لە شام لە میسر لە کەنداو لە عێراق.. خۆیان دەچوون هێزی بەریتانی‌و فەرەنسی یان ...دەهێنا بۆ سەر وڵاتی خۆیان بەتایبەتی لە کۆتایی سەدەی ١٩، ئنجا ناچار ئیسلامیەکان بە شۆڕش هەڵدەستان، شۆڕشەکانی مەهدی لە سودان خەتابی لە مەغریب بادیسی‌و عبدالقادر جەزائیری لە جەزائیرو عومەر ئەلموختار لە لیبیا شۆڕشی بیست لە خوارووی عێراق سەرەنجامی ئەو سەربردانەن، لەنێو کوردیش کەمێك ئەو نەریتە بە شێوەیەکی تر هەبووە میرنشینەکان لە ڕقی یەکتر جاروابوە وایان کردووە هەروەك لە براکوژیەکانی ئەو دواییەی نێوان پارتی‌و یەکێتی وایان کرد، لەو سەردەمەش هەروایەو ئیسلامیەکانن زیاتر بەرگریکەرن هەر لەوساتەی نوسین دەبینین لە سۆمال چۆن لایەنی عەلمانی دەسەڵاتدار لەپێناو مانەوەی ئەسیوبیای دوژمنی داگیرکەری (هەرێمی ئوگادین)ی هێناوە لەدژی (اتحاد الحاکم الاسلامیة)، هەروەهاش بزوتنەوەی فەتح لە دوای دۆڕاندنی لە هەڵبژاردنەکەی فەڵەستین و

هاوپەیانی نێوان فەتح‌و ئـوردەن‌و میـسر لـە دژی حـەماس‌و جیهـادو نیـشتمان پەروەرە دڵسۆزەکان، ئەگەر بە وردی سەرنج بدەینە لوبنـان، فەلەسـتین، چیـچان، کشمیر، .. زۆربەی ئەو وڵاتانەی کێشەی داگیرکاریان هەیە ئەوا بـەزەقی دەبیـنین لایەنە ئیسلامیەکانن وڵات پارێز، ئەگەر لوبنـان بـە نمونـە وەرگـرین، لـە سـاڵی ١٩٨١ ئیسرائیل خواروی لوبنانی ڕاسـتەوخۆتر داگـیر کـرد، ئـەو کـاتی حزبـە عەلمانی‌و نیشتمانیەکان هەموو میلیشیایان لە دژی یـەك هـەبوو، کەچـی کـەس بەرگری نەکرد هەتا سوپای لوبنانیش- جا نازانرێ ئیتر ئەرکی سوپا چیە ئەگـەر پاسەوانی نیشتمان نەکا!!، تەنها لایەنە ئیـسلامیەکان (حرکـة التوحیـد والجماعـة) بە سەرۆکایەتی فتحی یکن بە ڕابەرایەتی "حزب الله"پێی هەڵسان.

لەسەردەمی ناکۆکی لایەنە عەلمانیەکان لەگەڵ باڵی مەلا مـستەفا دوو ڕیـانی سروشتی خۆی وا وەرگرت: یەکەمیان بەرەو جاشـایەتی‌و دووەمـیش بـەرەو وڵات پارێزی، هەر بەگشتی مەدرەسەی بیروباوەردارەکانی وەك چەپی‌و ئیسلامی کەمتر دیاردەی جاشایەتیان لێـی پەیـدابوە، بـەو دەروازەیـەوە دەچـینە نـاو هۆیـەکانی زیادکردنی دیاردەی جاش لە کوردستان بەو ئەندازە نەشیاوە.

هۆیەکـانی زیـــادبوونی جاشـــایەتی :

١- قازانج کردنیان لە ئەزموونی جاشایەتی بێ سزاو تەندیب.

٢- پەڕینەوەی ئەو دیاردە لە دواکەوتەیی وخێڵەکی بۆ ناو خـەڵکانی سیاسـی حزبی.

٣- ناکۆکی ناوەخۆیی‌و شەڕەکانی براکوژی..

٤- پـەروەردەی عـەلمانی بـە هـەموو مەدرەسـەکانی- چـەپی، لیبـراڵی، سۆشیالستی، نەتەوەیی، ... وای کرد لە جێی ڕەوشتی کـوردەواری بـاڵاو خاوەن بەهای (عەیبەو گوناهە) وەرگەڕێ‌و ببێتە دیلی مادەو سەرشۆڕی...

٥- یەکێ لـە ئەنجامـەکانی خـاڵی (٤) بریتیـە لـە وەرگـەڕانی (بەرژەوەنـدی گشتی) بۆ (بەرژەوەندی تایبەتی)و ئیدی بەدەیان سەرەنجامی خراپـی تـری لێ هەڵدەقوڵێتەوە، لەوانەش جاشایەتی.

٦- ماڵ ویرانـی بـۆ لایـەنگیری شـۆڕش (جگـە لـە چـینێکی دەسـەڵاتدار)و ئیمتیـازیش بـۆ جاشـەکان، ... بـەردەوامبوونی ئـەو گیانـە مـاددیو کۆمەڵایەتیـەیان لـە دوای ڕاپـەڕینو سـەردەمی حکومەتـەکان هـەرێمی کوردستان ... ئەوا مەزنترین هاندەری دەروونیە..

٧- خیتابی سیاسیو بەرنامەو سیرەی سـەرکردەکانو نـەبوونی دادگـەری بـە گشتی لەناو شۆڕشو.. هاندەرێکی تری بەهێزی ئەو دیاردەیە.

٨- هەروەك روون کرایەوە جاشایەتی وەك هەنـدێ بـەکتریای پـیس تـەنها لـە شوێنی بۆگەن دەژی، ئاواش جاشـایەتیو دەسـەڵاتی گەنـدەڵیو بـەرتیلو خۆپەرستانو بێبیروباوەڕەکان .. لـە کۆمەڵگەیـەکی نـەخۆشو داڕووخـاو دەژین، کەواتە وەك مەنهەجی ئەوانە کۆمەڵگەی پاکیان نـاوی، ئـیتر ئـەو بارودۆخـە نوێیـەی لـە کۆمەڵگـەی کـوردەواری سـەری هەڵـداوە وەك: بێبەڵێنی، خۆویستی، بەرژەوەنـدی تایبـەت ویسـتی، دوورە ئـاین، دوورە بەهای ڕەسەنایەتی کـوردەواری، بـێ سـەوابتی، ئەوبـەر ئەوبـەر لـەپێناو گیـرفان، شەر لەپێناو دەسەڵاتو ماددە.. هەموو ئەوانە بنەماو زەمینەی بەهێزن بۆ سەرهەڵدانو بەردەوامی جاشـایەتی دروسـت دەکـەن، زیـادیش دەکا لەگەڵ زیادبوونی ئەو دیاردە دزیوانـە، لـەوەش خراتـر بـە ئاشـکراو بێشـەرم دیفـاع لـەو جـۆرە دیاردانـە بکرێـت، هـەموو ئەوانـە بـارێکی دەروونیو کۆمەڵایەتیو نیشتمانیو سیاسیو فیکـری سـانا بـۆ دیـاردەی جاش دروست دەکەن.

٩- دروستبوونی جۆرێك لە ڕای گشتی سەبارەت بـە چـەند ڕاسـتیەك کـە لـە دوای ئـەزمونێکی زۆر لای خـەڵك وەك (هـەمووی بـۆ گیرفانیـەتی)،

(هەرکەس بۆ خۆیەتی) (هەر فەقیرە تێدەچێ) (پارە بوویتە هەموو شتێك)...

ئەوانە بنەمای ترسناکن لە داڕووخانی بناغەکانی کۆمەڵو دیوارەکانی عەیبە ئیتر کێ پارەی دەستکەوێ بە هەر ئامرازێك پێی دەڵێت بووە پیاو .... ئەوانە جۆرێك لە میکاڤیلیەتی ماڵداری وای دروست کردووە کە جاشایەتیش لەو پێناوە حەلال بێت..

ئێستاش لەژێر سایەی ئەو گەندەڵیە سامناکەی کوردستان هیچ زەمانەتێك نەماوە بۆ دووبارە نەبوونەوە بە شێوەیەکی فراوان.

(٢٥)

ميان رەوى الوسطية ـ اعتدال Moderate

لەو سەردەمە(ميان رەوى) وەك زاراوەيەكى جيهانى بە زۆر جۆر بەكارهاتووە ، بەلام ئيستا مەبەست لىٚ ى زياتر ئەو تەيارە ئيسلاميانەيە كـە لـە دژخـە هـەرە سەختەكان و پێويستەكانيش نەرمن وپەنا بۆ بەرگرى نابەن، .. گەلىٚ جـاريش بـە هەموو گروپ و دەستەو تاقمێك دەووترىٚ "ميان رەو"كە لە قـەيران و گرفتـەكان دا هەلوێستيان لاوازە و زياتر لەگەل بەرنامـە و بەرژەوەنـدى زل هێـزان دێتـەوە، تەيارى (اخوان المسلمين) زياتر ئەو زاراوە بەكاردەهێنن وخۆيان بە تەيارێكى ميان رەو دەناسێنن بـۆ خۆجياكردنـەوە لـە تـەيارى توونـد رەو، بـەو جـۆرە بزوتنـەوە ئيسلامى و نا ئيسلاميانەش دەووترىٚ توندرەو كە بە ساناى بۆ داگيركەرو جيهان خۆران ناوەستن و پەنا بۆ بـەرگريش دەبـەن وەك بزوتنـەوەكانى:حمـاس و جيهـادى فەلەستينى، حزب اللە ى لبنانى، كـشمير، چيـچان، بـەرەى مـۆرۆ لـە فيليـپين، جەزائر،...، ئەو دابەشيەى ميان رەوى ئيسلامى وتووند رەوى لـە دواى شۆرشـى ئيسلامى ئێرانى ١٩٧٩ هات وجيهانى هەژاند، ناوى توند رەوى كەوتە سەر ئـەو شۆرشە وهەموو ئەو بزوتنەوانەى لە دواى ئەو سەريان هەلدا، بەلاّم بـەركاهێنانى ئەو زاراوەيە كۆنە، هەردەم داگيركار بە جاش و لايـەنگيرانى خـۆى وتـووە ميـان رەو، بەبەرەى بەرگرى وپێش مەرگەى رزگـارى وتـووە تونـد رەو، ئينگليـز نـاوى توند رەوى دابـووە پـال هـەموو ئـەو كوردانـەى ناواتـە خـوازى كوردسـتانێكى سـەربەخوبوون ،بەرابـەرانى شۆرشـى بيـستى ئيراقيـشيان دەووت،هـەروەك بـە عەرەبەكانى (فلستين) يش دەووترا توندرەو كەمتر بە يەهوديەكان ووتراوە ئەگـەر

چـی زۆرداریـــش بووینـــە، ئـــەو ناوزەدکردنـــە ئێـــستا زیـــاتر قـــەتیس کـــراوە بـــۆ ئیسلامیەکان، لەوساتەش تەیاری (برایان) ناسنامەی (میان ڕەوی)یان بـەخۆداوە. لەو سەردەمەی واقیعی ڕابـوونی ئیـسلامی جیهـانی سـێ پـۆلی سـەرەکی لـەو بارەیەوە لـێ خەملیوە:

١- پۆلێکی هەردەم زۆر توند، زیاتر لە (ئەلقاعیدە) خۆی دەنوێنێت لەو ساتەدا.

٢- پۆلێکی هەردەم زۆر نەرم کە خۆی لە (برایان- أخوان) دەنوێنێت لەو ساتەدا.

٣- پۆلی سێیەم پۆلێکی نێوەڕاستی هەردوولایە کـە بـریتین لـە بـاقی بزوتنـەوە ئیسلامیەکانی جیهان کە دوای زیاتری لـێ باس دەکەین.

هەڵبەتە ئیسلام بە سروشتی خۆی میان ڕەوە، بەڵام میان ڕەوی مانای هەردەم نەرمو بێدەنگو بێ بەرگری نیە وەك لە قورئانو فەرمودەکانو فیکری ئیـسلامدا دەردەکەوێ،(وجعلناکم امة وسطا)، وا هەندێ نمونەی لە ڕای زانایان هەڵدەبژێرین:

- فارابی لە کتێبی (اهل مدینة الفاضلة) دەڵێ: میان ڕەوی لە نێـوان هـەردەم پێکەنین وهەردەم داماویە، هەردەم خۆشی وهەردەم ناخۆشیە[١].
- هەرخودی میان ڕەوی (إعتدال) لەگەڵ (عدالة- دادگـەری) یـەك جەوهـەرن، بۆیـە لـە فیکـری ئیـسلامدا میـان ڕەویو دادگـەری لـە (مقاصـدەکانی) شەریعەتی ئیسلامین، (ابن سـینا ء) لەوبارەیـەوە دەڵـێ (العدالـة وسـط بـین الظلم والظلام).
- لە (دستور العلماء)ش هاتووە: بین التفریط والمفرط.[٢]
- پێناسی (حکمة) لە کۆنەوە لە (تعریفات جرجانی) واهـاتووە: (الحکمـة هـی هیئة القوة تحولیة العلمیة المتوسطة بین الجزیرة التي هي افراط القـوة والـبلادة التي هي تفرطها)[٣].

---

١ بۆ زیاتر سەرنج بدە (موسوعة المصطلحات العلم الاجتماع والسیاسي في فکر الاسلامي) مادة: الاعتدال.

٢ موسوعة مصطلحات جامع العلومـ قاض نظیری.

٣ الجرجاني - ل٥٤

- هەروەها بن يوسف العامرى لە كتيبى (سعادة الإ سعاد)دەڵێ: سياسەتى ڕاستو ميانڕەو ئەوەيە لەسەر هەردوو تەوەرى توندو نەرم، ترغيب وترهيب، بڕواو، هەريەكەيان لە زەمانو زەمينى خۆى بەكاربهێنى، ئەگينا سياسەتێكى نادروستە .
- ئەرستۆش لە كۆنەوە وتوويەتى: السياسة أهل الذراوة لاتستوى ولاتستقيم البتة الابالإضافة والهوات، بأن السياسة اهل الشرق لاتستقيم الا بالكرامة والإحسان.
- د. محمد عمارەش لە كتێبى (معركة المصطلحات) دەڵێ: وسطية الاسلامية ... هى انها عدل والتوازن بين قطبين ... وليست انحياز لواحد منهما ولا مقابزة التامة لهما! انها حق بين باطلين، ... والعدل بين ظلمين، والاعتدال والتوازن بين تطرفين وغلويين .

لە پێناسەكانو لە مقاصدى فيكرى ئيسلاميشدا دەردەكەوێ كە ئيسلام خۆى ميان ڕەوە نەك ميان ڕەوى ئيسلامى، هەروەك ياساكانى سروشتيش هەمووى لەسەر بنچينەى عەيارو ميان ڕەويە، ئينجا ئەو ژيانەى ئێمەى پێ بەردەوام دەبێت لە نێوان هەموو ئەو دژو جەمسەرانەى وەك: (خێرايى وەستان) (گەرم- سارد)(ڕەق- نەرم) (بەرز- نزم) (مەحاڵ- مسۆگەر)...، خۆ ئەگەر ئەو سروشتەى ئێمە تاك جەمسەر بوايە (واتە تەنها خێرايىو گەرمو ڕەق ...، ناوەڕاستەكانيان نەبوايە ئەوا پەكمان دەكەوت، ژيان كۆتايى دەهات، يان ڕاستتر ژيان هەر نەدەبوو، بەڵام خوا ئەم گەردوونەى وا بۆ ئێمە ڕێكو پەخ كردووە بسازێت، بە هۆى ئەو (ميانڕەويە)ى لە نێوان زۆر گەرمو زۆر سارد زۆر ڕەقو زۆر نەرم، ... خۆ بە هەزاران پلەى گەرمى لەو بوونەوەرە هەيە بە هەزارانيش لەژێر سفر هەيە، سەرنج بدەين ئەگەر زەوى ئێمە لە پلەى گەرمى ١٠,٠٠٠ بوايە يان ١٠,٠٠٠ لەژێر سفر بوايە يەكسەر ژيانو مێژوو دەوەستا، هەموو ئەوانە هاتوونەتە نێوانێكى هاوسەنگ ئەستاندەر، ژيانى ئاسايىو تێكرايى لە نێوان ١٥پلەو تا ٥٥

پلە دەجولێ ... ئەو بابەتە لە سروشتی پێ ی دەووترێ (هاوسەنگی)، نە نەرم بێ نەرەق، نەسارد بێ نەگەرم ... نە پێچەوانەکانیش، بوونایەتی (وجود)لە بوونی هەردووجەمسەری دژ بەیەك دەبێت، بەو شێوەیە ئەو میانڕەوی (اعتدالە) جەستەی ئێمەشی پێك هێناوە بەدروستی وستانددری، هەر بەزانندنیك لەو هاوسەنگی ومیان رەویە چ لەسروشت چ لە ژیانی جەستەیان و ئینجا ژیانی کۆمەڵایەتیشمان بە کارەساتی ترسناك کۆتای دێت، لە یەکەمیان کارەساتی سروشتی، لە دووەما نەخۆشی سامناك لە سێ یەما کێشەو گرفتەکانی کۆمەلایەتی وسیاسیی و ژیاری .

شریعەتی ئیسلامی ویاسا سروشتیەکان و میان ڕەوی کۆمەڵایەتی یەك سەرچاوەی هەیەو یەکتریش پاسادان دەکەن، لەسەر ئەو بنچینە قوولانە شریعەت هاتووە کە هەماهەنگە لەگەل یاساکانی سروشت وتەبیعاتەکانی مرۆڤ و لایەنی فسیولوجی و بایلۆجی ومرۆڤایەتی و کۆمەڵایەتیش، نابەو شێوە شریعەتی ئیسلامی خۆی بە میان ڕەوی هاتووە ئەو کاتی کە توندە، سزایە، بکوژە، .. هەر میان ڕەویە ... مانای میان ڕەوی هەرنەرمی وهەربێ دەنگی وخۆ بەدەستەوە دان نیە، .. ئەوە بنەمای ئیسلامە کەواتە ئەو زاراوە ناوێتەیەی (ئیسلامی میان ڕەو) (ئیسلامی سیاسی) (ئیسلامی نەرم) (ئیسلامی سەردەم) ... هەڵە وپەڵەیە، واتەئیسلامی نامیان ڕەو ئیسلامی ناسیاسی وئیسلامی توندیش هەیە، ئیسلام پارچە پارچە ناکرێ تا بەشەر بێت چاك ونیجابیاتەکانی لێ هەلبژێرێ .. هەروەك د. محمد عمارە [١]، د.یوسف قەرزاوی لەگەڵ کۆمەڵێك زانای تری لەو ترازە وای بو چوونە، لەگەڵ زانیاریەکی زۆر وخزمەتێکی زۆریشیان وا پیدەچی لەو تێڕوانینەدا ورد نەبن کە دەڵێن ئێمە ئیسلامی میانڕەومان هەڵبژاردووە بە واتا گول بژێرێکی ئیجابیان لە ئیسلام کردووە ودوای دەستکاری ئەوەیان لێ هەڵبژاردووە، بەشێکیش لە ئیسلام کە توندە بێ کەلکە

[١] بۆ زیاتر سەرنج بدە (معرکة المصطلحات) .. وای تۆمارکردووە (الوسطیة الاسلامیة)

بەجێیان هێشتووە !! . ئەوە زۆر ڕوونە ناشێ ونابێت،با ئەو مەبەستەشیان نەبێ ، دەروازەی ترسناك دەكاتەوە لەسەر خودی ئیسلام، دەشی بلّی موسولّمانی توندڕەو، نەرم ڕەو، میان ڕەو یان تەیاری توند ڕەو ونەرم ڕەو بەلام بۆ خودی ئیسلام هەلّەیە ... ئیسلام خۆی سیاسیە، میان ڕەوە پێویست بە ناوەلناوی ئیسلامی سیاسی، ئیسلامی میان ڕەو ... ناكا ٠

هەرچی مدرسەو ئاین وئایدۆلۆژیای ترە كەزیاتر لەژێر كاریگەری مروڤە ئەوا هەلەو چەوتیەكەی لەوە دێ لایەك زیاتر دەگرێ بە پێ ی (عەقلی كورت بینی) مرۆڤ وناتوانێ ئەو ستاندەرانە بدۆزێتەوە ومیان ڕەوبێت، دەبینین لیبرالیەت ئازادیەكی بێ سنور دەداتە تاك، شیوعیەتیش هەموو ئەو ئازادیەی ستاندۆتەوە، .. لەو لایە دەبینین ئەو مسیحیەتی ئێستا زۆر لاهوتیە، زۆر نەرمە، هەمووی لێ بووردنە، هەمووی قیامەتیە ... كەچی یەهوودی زۆر توندە . دەبینین بەرنامەی ئیسلام میان ڕەوە لەنێوان ئەو دوو تێپەڕینەو بریتیە لە: ئازادی بە سنور، دنیای‌و قیامەتی، روحی مادی، لێ بووردەی وسزا، .. هەلبەتە میان ڕەوی ئیسلام و شریعەتەكەی نەهاتووە بەدوای بەرنامەی مرۆڤ كەوتبێت و بە ڕاستە وسانتیمەتر ناوەراستەكانی ئەو لاو ئەم لای دۆزیبێتەوەو ناوی نابێ میان ڕەو و ناوەڕاست، نەهاتووە بەرنامەكانی لە نێوان نەرمیەتی مسیحی وتووندی یەهودی، لە نێوان بەرنامەی سەرمایەداری وبەرنامەی شیوعیەت، لە نێوان رادیكالی و پارێزگاری، لە نێوان نویگەرای وكەلتورایی .. هەلبژێریت وبارەگایەكی لە نێوان هەردوولا بكاتەوە ...، بەرنامەكانی دانەڕشتراوە لەسەر بنەمای (توفیقیە بین ماهو موجود)، نەهاتووە هەربەشێك لەلاكانی بەرامبەریەك وەرگرێت، بەلكو لە پێش ئەوانە ولەسەر بنچینەیەكی قوولی گەردوونی بەرنامەكانی خۆی داڕشتووە، بەرنامەی بەشەریە ئەو ستاندەروناوەڕاستەی نەدۆزێتەوە، بۆیە گەلێ جار مەرج نیە هەق وراستی لە ناوەڕاستی دوولای دژ بەیەك بێت، جاروایە بە حوكمی سروشتی ئیسلام لە لایەك نزیك ترە، هەر بە نمونە،لە دیموكراسی نزیك ترە نەك

دکتاتۆری، لە ئابووری سۆشیالستی نزیك ترە نەك لە هەردوو ئابووری شیوعیەت سەرمایەداری، لێرەدا هەندێ هەڵوەستە دروست دەبێ لەسەر لایەك لە پێ ناسەکانی پێشوو بە تایبەتی (د.محمد عمارە) مەرج نیە بە هاوسەنگی لە نێوان دوو (باطل)، دوو (غلو)...، بە پێچەوانە هەموو (باطلەکان) لە جەمسەرێکن و بەرنامەی ئیسلام لە نێوانیان نیە لە بەرامبەریتیان بە گشتیەکەی نەك لە (موفرەداتی).

میان ڕەوی وتەیارە ئیسلامیەکانی نوێ:

هەڵبەتە مەسەلەی ئەو پۆلێنانەی میان ڕەوی وتوند ڕەوی هەر بۆ ئیسلامیەکان دانەتراشراوە، لە بوهاری شیوعیەتیش ئەو دابەشیە هەبووە، بە بەشێکی تەواو پەیرەوکەری مارکسیەت دەووترا توند ڕەو، ئەوەی لە ژێر ڕۆشنایی سیاسەتی یەکێتی سۆڤیەتی سەودای لەسەر بنەماکانی مارکسیەت دەکرد گەلێ جار پێ یان دەووترا میان ڕەو، ئەو پۆلێنە بۆ زۆربەی بزوتنەوە بەرگری وشۆڕشگێڕەکانی وتراوە، لە زۆربەی ئەو پۆلێنانە (بەچەپیەکانیشەوە) سێ پۆلی سەرەکی بووینە، هەر بە نمونە لەناو حزب و ڕێکخراوە مارکسیەکانیش (٣) پۆلی سەرەکی هەبوو:

<u>پۆلی یەکەم</u> زۆر توندەکان کە بریتی بوون لە ڕێکخراوەکانی: بادرمانیهۆف، الویە الحمراء، فیدائی خەلق، یەکێتی باکۆینن..، زۆر ڕێکخراوی توندی تری جیهانی سێ یەم، تا ڕادەیەك لە کۆمەنیستی (چینی) نزیك تربوون کە بە (شۆڕشگێری)بەناوبانگ بوون.

<u>پۆلی دووەم</u> بریتی بوو لە حزبە شیوعیەکانی ئەوروپا کە بە (ئۆرۆشیوعی) ناوزەد دەکران، ئەوانە تا ڕادەیەك نزیك بوون لە ئەزموونەکانی سوشیالی دیمکراسیەکان بە ئاشتیانەی هەڵبژاردن وملی ملانێ ی دیمکراسیانەو هاتوونە

گۆڕەپانی سیاسی لەگەڵ حزبی برجوازیو لیبراڵیو سیستەمی سەرمایەداری بە گشتی .. ئەوانە تەواو لەگەڵ دەقەکانی مارکسی پێچەوانە بوون.

پۆلی سێیەم حزبە شیوعیەکانی تر کە بە هەردوو ڕێگەی ئامرازی شۆڕشگێریو ئاشتی کاریان دەکرد، لەناو ڕابوونی ئیسلامی هاوچەرخیش لەبەر چەندین هۆی مەعریفیو مێژوویی هونەریو سیاسیو سایکۆلۆژی لە کۆتاییدا فرە تەیار لە بزوتنەوە ئیسلامیەکان سەری هەڵداو سێ پرۆژەی سەرەکی لێ خەملی، هەریەکە لە کۆمەڵێك ئامرازی بنچینەی لێك جیان، بەڵام لە ئامانجدا هاوبەشن، بەو شێوەیەی خوارەوە:

پۆلی یەکەم:

بریتین لە پرۆژەی (اخوان المسلمین)و هەندێ تەیاری نزیك لەوان، ئەوانە پێ یان وایە مەرج نیە جیهاد مانای ناخۆشیو توندوتیژیو بەرگری بێت، ئەوەی بە ناخۆشی دێتەدی بە خۆشیو ئاشتیش دێتەدیو بە بەرهەم تریشە، لە سەردەمی (سيرة وفتح)یش ئەوانەی بە قەناعەتو بانگ (تهذيب بالسيرة) ئیسلام بووینە باوەڕیان قایم تر بووە ...، ئیتر ئەو تەیارە پێی وایە بە هۆی دەوڵەمەندیو فیکرو ئەزموونی ئیسلاما دەتوانن لە گۆڕەپانو لە ڕێی ئاشتیو دیموکراسیانە سەرکەوین، بۆیە دەبێ ئەوپەڕی نەرمیو هێمنی بپارێزێ وەك تاکە ستراتیجیەك دوور لە توندوتیژیو تێك شێوانی، هەڵبەتە کۆمەڵێك پاساوی تریان هەیە لەو کورتە باسە گوزارش ناکرێ، .. ئەو تەیارە لەو ئەزموونە دوورو درێژەی کە خەریکە بگاتە سەدەیەك تا ئێستا نەگەیشتۆتە دروستکردنی نمونەیەکی مورتاح بۆ سەرمەشقی ئەوانی تر، هەرچەندە لە تەقەلایەکی بوێرانە لە دوای سەرکەوتنی ﴿ئەزموونی (جیهادی ئێرانە)وە لە ساڵی ۱۹۷۹﴾ ئیخوانیش لە ساڵی ۱۹۸۰-۱۹۸۱ جاری جیهادێکی چەکداری توندیاندا لە سوریا بەڵام شکستیان هێنا.

ئەو ناوو ناتۆرەی وەك (نوسوڵی، متزمت، توند، متطرف، تیرۆرست، .. لەدوای شۆڕشی ئیسلامی ئێرانو ڕابوونی نوێوە سەری هەڵدا لەلایەن عەلمانیەتی

دکتاتۆری ناوچەکەو دەسەڵاتە جیهانی‌یەکان، ئەوەش زیاتر پاڵی بە ئیخوان المسلمین نا زاراوەیەی (میان ڕەوی) هەڵبژێرن بۆ دروستکردنی ناسنامەیەکی تایبەت‌و جیا لە باقی بزوتنەوە ئیسلامیەکان، بە پێی پۆلێن کردن‌و جێگیرکردنی ئیخوان لە نێوەڕاستی چەند تەیارێکی ئیسلامی ئەم سەرو ئەوسەر هەڵەیەکی زەقی تیایە، چونکە مەدرەسەکانی سۆفیگەری‌و دەروێش بە بزوتنەوەیەکی سیاسی ڕێز دەکەن‌و توندڕەوە سیاسیە نوێکانیش لەلایەکی تر، ئیتر خۆشیان لە نێوان هەردوولا ... ئایا ئەوە راستە؟ نەخێر، لەبەر هۆیەکی زۆر سادە، چونکە سوفی‌و دەروێش بزوتنەوەی سیاسی‌و مەدرەسە نین، ئینجا ئەگەر سیاسیش بن لە هەندێ شوێن شێوەی برایانی وەرگرتووە، هەندێ شوێنیش شێوەی جیهادی وەك لە هەندێ وڵاتی ئەفریقی‌و لە کشمیریش حەرەکەی ئینقلابی ئیسلامی سۆفیگەریە، هەروەها زۆربەی بزوتنەوە کۆنەکانی کورد سۆفیگەری بووە. هەر لە بنچینەشدا (برایان) لە بەرگری‌و جیهاد دەمارگرژن، تا ڕادەیەکیش دەمارگریشن بۆ ڕێبازو ئەو فیکرەیەی (اللاعنف)*، هەر بزوتنەوەیەکی جیهادی گەشە بکا یان بتوانێ نمونەیەك دروست بکا ئەوا جێگەی ئیگەرانی پرۆژەی (اخوان) بووە، بۆیە گەلێ جار دوودڵ بووینە لە دۆزینەوەی ناوێکی ڕاست‌و دروست بۆ شۆڕشی ئیسلامی ئێران بزوتنەوە جیهادیەکانی تر، دان پیانەهێنانی (اخوان) بەو کۆمارە وەك دەسکەوتێکی جیهادی لایەکی دەگەڕێتەوە بۆ ئەو مەبەستە.

ئەو پاکانەکردنەش بەو زاراوانە زۆر دادی نەدا، هەرچەندە لەو کاتیدا کە بزوتنەوە ئیسلامیەکان لە گەشە بوون گەلێ جار لەلایەن زلّ هێزان‌و دکتاتۆرانی ناوچەکە بەسەر ئەو ڕێبازەو نەرم نیانەکەی هەلگوتراوە بە (میان ڕەو تەیاری عەقلانی‌و شارستانی..) وەسف کراون، بەڵام هەرکاتێ هەڕەشەی بزوتنەوە جیهادیەکان کەم دەبۆوە بەخێرای لەو وەسفانە پەشێمان دەبوونەوە ئەوانیشیان بەو زاراوەی (ئوسوڵی، متزمت، توند، متطرف، تیرۆرستیش..) تاوانبار دەکرد، لە

* کە لەو سەردەمە زیاتر بۆ تێڕوانینی غاندی دەگەڕێتەوە.

گۆڕەپانی سیاسی بێبەشیان دەکردن، هەروەك ئێستا لە زۆربەی وڵاتـان ئـەوانیش یان قەدەغە کراون یان بەرەو قەدەغەبین، ناوە ناوەش بە کۆمەڵ زیندانەکانیان لـێ پڕ دەکەنەوە ... لە ڕاستیدا سروشتی هەموو دنیا جۆرێك وایە دەیـەوێ دژەکـانی بەناوی جیاجیا پارچە پارچە بکاو بە نۆرە قوتیان بدا، .. نۆرەی هەمووشی دێـت، هەتا عەلمانیە نیشتیمان پەروەرەکانیش کە هەتا ئێستا بەخەم ساردی جارجـاریش پارمەتی دژ بە ئیسلامیەکانیان داوە ئەوا نۆرەی ئەوانیش دێت، لە دوا چواچێوەی (مل ملانێی شارستانی) بە ڕوونی ئـەوانیش دەگرێتـەوە، هـەر سـەرنج بـدە لـە سەرەتا سعودیە بە میان ڕەو ئێران بە توندڕەو، ئێستا نۆرەی سعودیە هاتووە بـە جۆرێك، هەتا لەناو عەلمانیەتیش سەرنج بدە مـروان بـەرغوثـی دادگـایی دەکـرێ چونکە عەلمانیەکی دڵسۆزە کەچی باقی سەرکردەکانی (فتح) لەوپـەڕی ئازادیـدان لەگەڵ ئیـسرائیل خـەڵات دەکـرێن، نمونـە زۆرە، .. ئـەزموونی جـەزائیریان لـەو بارەیەوە یەکجا زۆر جێی سەرنجە (محفوظ نحناح) سەرۆکی بەشـی ئیخـوان بـەناوی (حرکة مجتمع سـلمي)، لەگەڵ عەلمانیەتی دەسەڵاتدار بەشداری لە دارشتنی ئەو ناو ناو تۆرانە کرد لە دژی ئیسلامیەکان (بە تایبەتی بەرەی ئینقازی ئیـسلامی) کـە بە دیموکراسیانە ٨٦٪ دەنگی میللەتیان هێنا، لایـەنگیری لـە ئینقلابەکـەی دژی ئیسلامیەکانو دژی دیموکراسیش کرد لە دژی بزوتنەوە ئیـسلامیەکان، ئەوەنـدەی دژایـەتی چـەكو بـەرگریو جیهـادی کـرد بـۆ ڕازیکردنـی لایـەنی عـەلمانیو دەسەڵاتدارەکان .. تا بتوانێ بە مورتاحیو بـێ نـاوو نـاتۆرە خـۆ هەڵبـژێری بـۆ سەرۆکایەتی، ئەو خەونە هاتەدی لە ١٥/نیسانی/١٩٩٩ لە ناکـاو لـە بڕیـارێکی (ئەنجومـەنی پارێزگـای دەسـتوری جـەزائیر)دا فەرمانیانـدا هەرچـی پاڵێوراوێـك بەشداری بەرگری چەکداری ڕزگاری جەزائیری نەکردبێت نابێ خۆی هەڵبژێرێ، بەو شێوەیە شێخ (محفوظ نحناح) بە سانایی لادرا، بەهۆی لایەنگیری نەکردنی لە توندو تیژی شۆڕشگێری! نا بەو شـێوەیە چـۆن شۆڕشـگێری تۆمەتـە بـۆ ئیـسلامیەکان ناواش نا شۆڕشگێریش تۆمەتە... کەواتـە چـۆنی لـێ دەردەچـن ... بـەو زاراوە

سادانە هەڵبەتە لێشی دەرنەچوون، لە تونس نـاوی (اتجاه اسلامی) بـە (نهضة) گۆردرا تا لەگەڵ یاسای نوێی (حزبەکان) بگونجێ کەچی هەر لە دواتر قەدەغـەیان کردن، لە تورکیا لە میسر، ... هتد.

لـە دەسـتورو یاسـای دەسـتکرد (دیفـاکتۆ) (دیجـۆرا) دیـاری دەکـا، بۆیـە دەسەڵاتدار پاساوی یاسایی کۆتایی نایەت بەرامبەر نێچیرو ناحەزەکانی، هـەردەم وە بەردەمی یاسای دەدەن‌و ئەو پرۆژەیەی ئیخوانیش هەر لە خولگەیەکی داخـراو دەسوڕێتەوە لەگەڵ ئەو خزمەتەشیان بە ڕابوونە ئیسلامی‌و دڵسۆزی‌و لێهـاتوویی‌و پاکیشیان هێشتا ئامانجە پیرۆزەکانیان نەهاتۆتە دی بەو ئامرازو ڕێگەیـە، ڕەنگـە زیاتر لە کاروان بەجێ بمێنن، جا بۆ پاساوی ئەو بەجێمانە گەلێ جـار بـە ناچـاری پەنا بۆ تێکدانی پرۆژەی بەدیل دەبەن بە پێی بۆ لوان.

پـۆلـی دووەم:

پرۆژەیەکی جیهادیە، بەو مانایەی جهاد تەنها جەنگو بەرگری بێـت، ئەوانـە بە (١٨٠) پلە بە پێچەوانەی پۆلی یەکەمن، تا ڕادەیەك حوکمی زیاد لە پێویست دەنێرن بۆ پۆلی یەکەم، ئەوانە پێیان وایە تاکە ڕێگەی گەیشتن بە ئامانج تەنها بە جیهادە، ئەوەش پەیرەوی سیرەی ڕاستەقینەیە، پێیـان وایـە هـیچ مافێـك لـەو جیهانە نادادگەریە بە خۆشـی نەدراوەتـەوە بـێ مانـدووبوون‌و شـۆڕش‌و جیهـاد، ئەوانە زۆربەی کۆمەڵە خەڵکێکی دڵسۆزی خوێن گەرمن، کەمتر لـە فیقهـەکانی (واقـع، تغـیر، سیاسـة شـرعیة، تـدرج، ممکـن،..) گەیـشتون، لـە حیکمـەت‌و زانستەکانی قورئان فەرموودە کەمێك سەرچیخن بە پێی هەندێ لە زانایانی بـاڵا، ئەوانە لەو سەردەمە زیاتر لە تەیاری (ئەلقاعدە) خۆی دەنوێنێ بەرنامەکانیان تـا ئێستا نەشیاوە وەك پۆلی یەکەم بە تۆبزیش نمونەیـەکی مورتاحیـان پـێ دروسـت نەبووە، لەناو خەڵکیش کەمایەتیەکن ناگاتە لە ٥٪، بە پێچەوانە گەلـێ نمونەیان تێکداوە لەگەڵ مەبەستی خزمـەتکردنی ئیسلامیـشیان، بـەڵام زەرەرو زیـانێکی زۆریشیان لە ئەزموونی ئیـسلامی داوە بـە پێـی شـارەزایانی بـواری ئیـسلامی،

دەشێ ئەو پۆلە لە هاوکێشەکەی (مۆدی) بنوێنرێت کە پێی وابوو (چاکسازی لە کۆمەڵو دەسەڵاتەوە دەست پێ دەکات ئینجا بۆ تاك،) کۆمەڵ ← تاك. کەچی چاکسازی ئەدەوی: لە تاك ← بۆ کۆمەڵ کە زیاتر پرۆژەی تەیاری یەکەم بوو.

پـۆلی سـێ یەم:

ئەو پرۆژەیە زیاتر نێوەندی هەردوولایە، نە نەرمی هەردەم نە ڕەقی هەردەم، نە ئەو سەر نە ئەم سەر،.. ئەوانە لە جیهان وەك هێزو ئەزموونێکی زیاتر واقیعیانە حسابیان لەلایەن دۆستو ناحەز بۆ دەکرێ، لەگەڵ پەیامی ئیسلامی زیاتر ڕێکن، هەم ڕێکیشە لەگەڵ یاساکانی سروشتو تەبیعاتە بنچینەییەکانی مرۆڤ وکۆمەڵ، وەڵامێکی ڕاستەوخۆو واقیعانەتری جیهانی ئێستاشە، ئەگەر پرۆژەی یەکەم ئاشتی بە تاکە ڕێگەی گەیشتن بە ئامانج بزانی ئەوا پرۆژەی دووەم جەنگو بەرگری بە تاکە ڕێگەی گەیشتن بزانێ ئەوا پرۆژەی سێیەم هەردوو ئامراز لە بارۆدوخی خۆی بە ڕەوا دەزانێ، واتە: جیاوازی بنچینەی لەگەڵ هەردوو پرۆژە ئەوەیە هەریەکە لە ئاشتیو بەرگری بە یەکێ لە ئامرازەکانی کاری ئیسلامی دەزانێ نەك بە تاکە ئامراز، ئەو پرۆژەیە لە شکستی پرۆژەی یەکەمو دووەم سەری هەڵداوە لە دوای هەشتاکانەوە هاتە مەیدانو سەرەڕای سەر ڕەقی زل هێزانی جیهان بەرامبەر ئەو پرۆژەیەش، بەڵام توانیویەتی بەو ماوە کورتە نموونەی واقیعی دروست بکا، دروستکردنی دەوڵەتو ئەزموونی ڕزگاریو ئەزموونی کاری سیاسیش، ئەو دەوڵەتانەی پێ دروست بووە: ئێران، سودان، ئەفغانستان، چیچان، .. ئەگەر ئەو سێیەی دوایش تووشی قەیرانی ترسناکیش کراون بەڵام بە سروشتی خۆی دروست بوو وەك ئەزموون، ئینجا حزب الله توانی بەو جیهادە بۆ یەکەم جار دوای مێژووی خەلافەت خاکی ئیشتمانی ڕزگار بکاو ئیسرائیلی لە خوارووی لوبنان دەرکرد لە ساڵی ٢٠٠٠ بە هۆی ئەو پرۆژەو بزووتنەوەی وەك میسرو ئوردەنو دەسەڵاتی فەلەستین ملکەچ بێ بۆ (الارض مقابل السلام)، ئینجا ئەزموونەکانی حەماس، جیهاد لە فەلەستین، بەرگریەکانی کشمیر،

چیچان، خوارووی فلپین، بوسنه وکۆسۆڤا.. سەرکەوتنەکانی هەڵبژاردنی بەرەی ئینقازی جەزائیرو پاکستان دوایش بەحرەین فلستین ولبنان، ... ڕاستی دروستی ئەو پرۆژەو نمونە دروست کردنیان پیشان دەدا .. هەروەها ئەو واقعەی لە بەلقان دروست بوو بەهۆی ئەو پرۆژەیە ئەگەر چی کەم و کوریش هەبێت، کێشەی کۆسۆڤا کەوتبووە بەر تەپ و تۆزی مێژوو ئەگەر هەر لەسەر ڕێڕەوی (ئاشتی وبێ تواناى) بڕۆیشتانایە بەڵام لەساڵی ١٩٩٧(سوپای ڕزگاری کۆسۆڤا KLA) دروست بوو بە ماوەیەکی پێوانەی کێشەکەیان بەرزکردەوەو گەیاندیانە ئەو ئاستەی ئێستای ڕزگاری، ئەوە هەموو بەرهەمی پرۆژەی پۆلی سێیەمە، هەروەك چۆن لە گۆڕەپانی هێز ئامادەیە ئاواش لە گۆڕەپانی دیکراسی و ئازادی و هەڵبژاردن ئاواش لە گۆڕەپانی خزمەتگوزاری بەرنامەی ژیان.

لیستی بەراوردە بنچینەییــەکان :

پۆلی یەکەم	پۆلی دووەم	پۆلی سێ یەم
١ـ هێمن ئاشتیانە وەك تاکە ڕێگە ونامرلز	١ـ توند و شۆڕ شگێڕانە وەك تاکە نامراز	١ـ هەردووکیان لە باروودۆخی خۆی
٢ـ چاکسـازی لە تاك بۆ کۆمەڵ تاك ← کۆمەڵ	٢ـ چاکسـازی لە کۆمەڵ بۆ تاك	٢ـ کومەڵ ↔ تاك واتە بە هەردوو ئاڕاستە
٣ـ بەرگریان نیە لە کاتی پێویـستیش	٣ـ لەکاتی ناپێویستیش پەنا بۆ بەرگری شۆڕشگێری دەبەن	٣ـ لە هەردوو باردا لە کاتی پێویـست
٤ـ نمونەی سەرکەوتویان نیە	٤ـ نیە	٤ـ نمونەیان زۆرە
٥ـ ڕا دەڕوانتە جیهان بە دڵنیایی وکۆمەڵگەیەکی سـاغ	٥ـ ڕا دەڕوانتە جیهان بە گومان وپیلان وسـيناريۆ وتاکتیك کۆمەلگەیەکی نەفامی خێرا تەکفیر کردنی خەڵك	٥ـ بۆهەر روداو و پێـش هاتەکان بە ئەندازەی خۆی حوکمی لەسـەر دەدەن
٦ـ (امربالمعروف) بێ (نهی عن المنکر)	٦ـ نهی عن المنکر..بێ (امر بالمعروف)	٦ـ امر بالمعروف ونهی عن المنکر
٧ـ گفت وگۆو دانوستان وئاشتی بێ هێز	٧ـ تبلیغ بێ دانوسـتاندن	٧ـ هەردوولا
٨ـ لەو پەری نەرم	٨ـ لەو پەری توند	، ٨ـ لەنێوان هەردوولا
٩ـ بەبەرپرسیاری بێ جورئەت	٩ـ بێ بەرپرسیاری بە جورئەتی	٩ـ هەردوولا

کامیان میــان ڕەون؟

ئەگەر سەرنج بدەیتە لیستی بەراوردە کـە زۆر بـەڕوونی دەردەکـەوێ کامیـان میان ڕەوە، خۆ ئەگەر بچینەوە لای پێناسەکان وهەتا پێناسەکانی د.محمد عمـارە کە گوزارشی لە (ڕێبازی برایان) دەکا هەروەها لە فکـری ئیـسلامیش، هـەمووی کۆکن کە (میان ڕەو) لە نێوان دوولای تێپـەڕیوە، زۆر توونـد، زۆر نـەرم، لێـرەدا

(تەیاری ئیخوان) لە نێوان دوولا نیـە، بـەڵکو لـە پەرگەیەکـە، لـە ناوەڕاسـتەکە تێپەڕیوە، .. بۆیە بەو پەری سادەیی دەردەکەوێ میان ڕەونینە، هەڵبەتە تـەیاری ئەلقاعیدەش میان ڕەونینە، تەیارو پۆلی سێ یەم پۆلێکی میان ڕەون. بەلام لێردا وەك پێناسـەکەی د.محمد عمارە نیە میان ڕەولە نێـوان دوو باطـل، دوو غلـو، .. ئەو پۆلانەی ئیـسلامی باطـل نـین، هـەموو مەبەسـتەکانیان خزمـەتی نامـانجی ئیسلامیە بەلکو ئەوە لە ئامرازو ڕێگە گرتنە، بە وردتر دەستنیشانی هەریەکە لە قۆناغەکانی گەشەیان بکەین دەبینین هەریەکە لە قۆناغێك لە زەمـان وزەمینێـك لە (میان ڕەوی) دەکەوێ، پرۆژەی (ئیخوان) لە سەراتاکانی گەشەکردنی سیاسی و بناغە دارشتنەوەی کۆمەلگەو ولاتە تـەواو دیکراسـیەکان دا تـەواو میـان ڕەون، دروشمی ئیخوان لە سـەرەتادا (هـەق، هێـز، برایـەتی) ئینجـا دووشـێر ونایـەتی (واعدوا لهم ما استطعتم..) وە بەشداری جەنگەکانی فلستین و سـینایان کـرد بـە دلسۆزی و لە خۆبردەی، بەلام کە ئەو ڕێڕەوە (تعمیم) دەکرێ بەسەر بـارۆدوخێکی وەك کوردستان، چیچان، کشمیر، جەزائیر، .. ئەوا لە میان ڕەوی دەکەوێ .

پۆلی سێ یەمیش لە وڵاتێکی دیکتاتۆری ولـە دژی داگـیر کـەر هەلوێـستی شۆر شگێریان هەیـە ئـەوا (میـان رەون) بـەڵام کـاتی لـە سـەردەتاکانی ڕابـوونی ئیسلامی و لە ولاتێکی فەزا ئازادا جاری توندو تیژی وجهاد دەدەن یەکـسەر لـە (میان رەوی) دەکەون، ..واتە تـەیاری میـان ڕەو ئەوەیـە وەك پێناسـەکەی (بـن یوسف العامری) کە دەلێ (سیاسەتی میان ڕەو ئەودیـە لەسـەر هـەردوو تـەودری توندی ونەرمی بڕوا هەریەکیان لە زەمان وزەمینی خۆی، .. هەر ئەوەشە لەگـەل (سیرە) دێتەوە، هەرخودی (ادعوا الی سبیل ربك بالحکمة..) مانـای ئەوەیـە بـۆ هاوین تاکە کراسێك لەبەردەکەی بۆ زستانیش جلی قورس، .. هـەر ئەوەشـە لـە مەبەستی پێناسەکەی (جرجانی لە بارەی حکمە)، لە ڕاسـتیدا تـا ڕادەیـەکی زۆر دەسەلاتداران بەرپرسن لە لادانی هەریەکە لە تەیاری یەکەم ودووەم لەسەر سـکەی ڕەسەنی خۆیان بەهوی ئەو فشارە سیاسی وناسایشی ویاسای بەسەریاندا، ئـەگینا

(٢٥) میان رەوی   الوسطیة – یعتدل   Moderate

لە سەرەتای دروست بوونیان یەك بەش بووینە بە میان رەویانە، بەلام فشاری دەسەلاتداران زیاتر هەریەکەی بەلایەك دا پالداون.

(٢٦)

نيشتمانی الوطنية patriotic

مانای كۆنو نوێیەكەی ئەو زاراوەیە زۆر لێك جیایە، لە ڕۆژئاواشی گەلێ جار تێكەڵی ناشینالیزم دەكرێو لێكیش جیان، ئێستا زیاتر مانایەكی سیاسی هەیە لە ڕووی یاسای بریتیە لەو خاكە سنوردارەی كە دەسەڵاتێكی سیاسی نەتەوەیەكی لەسەر بەڕێوە دەچێ یان لە هەوڵی دەسەڵات دروست كردنن، لایەنگرانی تیۆری نەتەوەگەری (نیشتمان) بە تۆخمێكی بنچینەی نەتەوە دەزانن، كاتێ سنوری نیشتمان جووت بێت بە سنوری نەتەوەكەی، ئەوەش بە دەگمەن نەبێ وانەهاتۆتە دی، كەچی هەڵساون ناوی نیشتمانەكەو نەتەوەكەیان جووت كردووە، ئەگەر سنوری نەتەوەیی‌و سیاسیەكەی یەكسان بێت، بەڵام ئەگەر نەتەوەو نیشتمانی تری بەركەوتبێت ئەوەیان ترسناكترە، كێشەی نەتەوەیی لەوەوە سەر هەڵدەدا، وەك توركیا بەناوی (توركە) كەچی نیشتمانی كوردستانو بەشێكی عەرەبیش بەركەوتووە بە ناوی ئەسكەندەروونە، ئینگلتراش بەشێكی ویلزو ئیرلەندەی بەركەوتووە، بۆیە لەوێ بەخێرایی ناوی نیشتمانی بوو بەبریتانیا كە ناوێكی ئاینی كۆنە گوزارش لە مانای خواوەندێكیانە، ئێران ناوێكی گشتی هەڵبژارد هەموو لایەك بگرێتەوە كە لە (ئاری)* هاتووە، ئەهات ناو لە وڵات بنێ (فارس)، پاكستان سێ پیتی یەكەمی لە هەرێمەكان هەڵبژارد .. ئەو تاوتۆیە تا ڕادەیەك چاكترە لە بە ناسنامەكردنی ناوی نیشتمان بە نەتەوەكە، .. هەرچەندە

* زۆربەی وڵاتانی ئاسیاو ئەورووپا ئارین، ماناشی (ماقوول) یاخود سەربەر، ئیتر سەربەرمانو تیۆری نازی لەوە هات، بە پێی (الموسوعة العربية الميسرة) یەكەمجار هندۆسیەكان ناوی ئاریان لە خۆ نا.

کوردستانیش لەو شێوەیە بەڵام کۆمەڵێك هۆی سروشتیو مێژووی واقیعی دەگمەن هەیە ئەو ناوەی لەگەڵ خۆی هێناوە، هەرچەندە کوردستان وەك نیشتمان جووتە لەگەڵ نەتەوەیی یەکەشی .

بوونی چەند نیشتمانو نەتەوەیەك لە سایەی یەك وڵاتو دەسەڵاتێك کێشەی نیشتمانی نەتەوەی لێ پەیدا دەبێ ئەگەر بەو ڕوانگەی سەروو (نیشتمان) بسیاسێنرێت، بۆیە هەم ئەو پێناس وڕوانگەی سەروو هەم واقعی نیشتمانی جهانی ئێستا کۆمەڵێك گرفتی سامناکی هەیە لەبارەی: سنوری نیشتمان، هێزە نیشتمانیەکان، پەیوەندی نیشتمان بە مرۆڤەوە، فرەنەتەوەو فرە نیشتمان لە چوارچێوەی یەك دەسەلاتەوە، ناسنامەی نیشتمانی ...بۆیە هەتا ئەو ڕێکەوتنە یاسای وسیاسی یەی لەسەر پەیوەندی هێزو حزبی سیاسی بە نیشتمانەوە کراوە تەواو ڕاستو دروست نیە کە وتراوە مانای هێزو حزبی نیشتمانی ئەوانەن کە: بەرژەوەندی دانیشتوانی ئەو سنورە لە سەرووی بەرژەوەندیەکانی تریەتی، یان بەرژەوەندیەکانی ئاسایشی نەتەوەیی.. ئەوەش هەمان کێشەی ناوەڕۆکی ئاسایشی نەتەوەییو کێشەی سنوری ڕاستەقینەی نیشتمانە، نەك ئەو سنورانەی ئیمپریالیزمی جهانی لە پێناو بەرژەوەندی خۆی کێشاویەتی یان ئەو سنورەی کەلە ژێر چەپۆکی دەسەڵات دروست بووەو بێ دەسەڵات تیایدا بێبەش کراون .

گەشەی ئەو زاراوە:

نیشتمان لە بنەچەی دا زاراوەیەکی سیاسی نەبووە، لەسەراتاکان ولەناو عەواما گەلێ جار بەو کێڵگەو پاوانو تخووبی دێیەکە وتراوە (مەفتەن)، نیشتمان زادەی نەتەوایەتی نیە مانای زمانەوانی نیشتمان (وطن) لە (لسان العرب)[1] و (قاموس المحیط)[2] بە (منزل الاقامة) هاتووە، الوطن: المنزل تقیم بە وهو موطن

[1] لسان العرب ــ ابن منظور، مادة: الوطن.
[2] قاموس المحیط ــفیروز آبادي.

الانسان ومحله) ماناکەی لە بنەچەدا لەو فەرمووده هاتووه: (انه نهى عن نقرة الغراب وأن يوطن الرجل فى المكان بالمسجد كما يوطن البعير) واتە شێوازی مانای تاکی وەرگرتووە نەك کۆمەڵە کەسێك، لە فەرهەنگە کۆنەکانی ئیسلامی نیشتمان و نەتەوه هاوتای یەك نەهاتوونە، ابن خلدون لە (مقدمة) باسێکی نیشتمانی ونوممەتی کردووه بەلام جیایە لەگەل تێگەیشتنی ئێستا، هەمووی دەگەڕێتەوە بۆ ئەو لێکدانەوەی خوارەوە کە دەبینین نیشتمان لە(دارالا سلام)دا بەند نەبووە بە نەتەوایەتی وسیاسەت و عەقیدە ... بۆیە (نیشتمان) کراوە سێ بەشی گۆڕاوو هەرودك لە (دستور العلماء) هاتووه :(الوطن الاصلي هو : مولد الرجل فى بلد، وطن الإقامة: وهو موضع ينوى أن يستقر فيه خمسة عشر يوما او اكثر من غير أن يتخذه مسكنا، وطن السكني: وهو موضع ينوى فيه الاقامة اقل من خمسة عشر يوما)[1]، ئەو پێ ناسە کراوەیە بەپێ ی دەسەڵاتی سیاسی ئیسلامی، واتە نیشتمان سنوری نەبووه نیمکانی هەبووه هەموو سەر زەوی بە نیشتمان حساب بکرێ وەك زانایانی ئیسلامی بەتایبەتی(ا. شافعی)ش وای بۆ چووه،لە ئاینە جهانیەکانی وەك مسیحی ونیسلام نیشتمانیان نەبووەو نیە بەڵکوو هەموو سەر زەوی نیشتمانیانە ، کەواتەلەو ساتی (دار الاسلام) نیشتمانی هەموو کەسێك بووه بە گواستنەوەشەوه، نەك نیشتمانی عەرەب و تورك و عەجەم و، ....هتد . بۆیە لە ڕەگەزانامەش ناوی نیشتمانی ونەتەوه نەنوسراوە، بەناوی ئیسلامی نووسراوەو بەس[2]، لە فەرهەنگە کۆنەکانی تری ئیسلامیش هەتا (ابن منظوریش) شوێنی لە دایك بوونی کردۆتە (موطن الاصل) نیشتمانی ڕاستەقینە، بەڵام ئەو (ژینگە)شی بۆ زیادکردووه[3] ،(موسوعة الكشاف..)یش هەردوو دۆخی لە دایك بوون وژینگەی بە(نیشتمان) داناوه ... بەکورتی زۆربەی

---

[1] موسوعة مصطلحات جامع العلوم ــ قاضي نگيري ــ مادە ــ وطن

[2] بۆ زیاتر سەرنج بدە هەردوو زاراوەی (ناسنامە) و(نەتەوایەتی) لەو فەرهەنگە

[3] معركة مصطلحات ــ د. محمد عمارة مادة : الوطنية فطرة انسانية

فەرهەنگەکان ئەو دۆخانەی بە (نیشتمان) هەژمار کردوە: (لەدایك بوون، بژێوی، جێنشین، ژینگە، ...) ... واتە (نیشتمان) پێ ناس ومانای تاکی هەبووە نەك بەکۆمەل وسیاسەت.، زۆربەی زانایان ئەوە بە سروشتی تر لەقەلەم دەدەن هەروەك د. محمد عمارە ئەو پێ ناسە (تاکیەی) سەرووی بۆ (نیشتمان) تەواوتر لەگەل (فیترەتی مرۆڤ) دەگونجێنێ نەك ئەو مانایەی ئێستای، بەو شێوەیە لە فەرهەنگی خەلافەت هەتا ١٩٢٤/٣/٣ بەمانای (دار الاسلام) بووە نەك دار(العرب، عجم، تورك، کورد، ...)، لە دوای ئەو مێژووەو سەرهەلدانی عەلمانیەت وبیرۆبڕوای نەتەوەگەری (نیشتمان) پێناسێکی سیاسی نیمچە رەگەز پەرستی وەرگرت، لە کەلتووری رۆژئاوا و جیهانی ئانیسلامی ئەگەر مانایەکی هەبووبێ لە سەردەمی رۆمان ومدرسەی یۆنانی بە شوێنی لە دایك بوون (مسقط الرأس) وتراوە، بۆیە لە زۆربەی زمانەکانی ئەوروپی ئێستاش نەتەوایەتی و نیشتمانی و جێی لە دایك بوون و... زۆربەی زاراوەی ناشی (natio)، ناتزی، دوتش، ڤۆلك ،پاتریۆت..هتد وەرگرتووە .

سەرهەلدانی سیاسی و یاساییانەی :

ئەوپێناسە تاکیانەی سەروو گوزارشی لە سەردەمێك دەکرد کە سەردەمی ئینتمای خیلەکی وئیمپراتوریات بوو، پەیوەندی نیشتمان ونەتەوەو دەسەلاتی سیاسی نەبوو، یان زۆر لاواز بوو، بۆیە زور سروشتی بوو هەردەسەلاتەکی سیاسی لە هەر شوێنێك دروست ببوایە، ئەسکەندەری مەکدۆنی دامەزرێنەری یونان خەڵکی مەکدونیایە ودەولەتی لەبابل بوو، عبدالرحمنی کوری رۆستەم فارس بوو دەولەتی لەمەغریب دروست کردبوو، صلاح الدین دەولەتی لەمیسر بوو، عوسمانی لەناوەراستی ئاسیا لەدەست مەغۆل هەڵاتبوون لە ئەوروپا دەولەت بوون، گیان پۆلایەکانی کورد (جنبلاطی ئیستا) دەولەتیان لەشام ولبنان بوو.. ئەو کاتی لە رووی یاسایشەوە (بنەمای (سیادە) نەبوو، سنوری نێو دەوڵەتی بەگشتی بریتیی

بووه لەو خاكەی لە ژێر پێی دوا سەربازی ئیمپراتۆرە بچووكو گەورەكان، كەمتر تاكیش هەستی بە خۆشەویستی نیشتمان كردووە، بەڵام لە ئیسلامدا ئەو هەستە بە (دار الاسلام) بەشێك بووە لە ناوجەرگەی عەقیدە، هەڵبەتە لەگەڵ (وطن)ی ئێستای نەبووە، پەیوەندی خاك بە مرۆڤ تاك تاكی بووە، تا ئەوكاتەی مرۆڤەكان لەسەر بنچینەی رەچەڵەكو نیشتمان تۆیەلیان كرد، ئینجا ئەو پەیوەندیە لە سەدەكانی (١٨بۆ١٩) لە تاكەوە گواسترایەوەبۆ كۆمەڵو نەتەوایەتی لێ چەكەرەی كرد، یەكەم جار لە ئەوروپا بیرو ئایدۆلۆجیەكانی نەتەوەیی چەكەرەی كردو لە سەرەتاكانی سەدەی بیستەم بە یەكجاریش سیستەمی ئیمپراتۆریەكان گۆڕان بۆ دەوڵەتی نەتەوەیی هاوچەرخ، ئەو كاتی نیشتمانو نەتەوەو دەسەڵاتی سیاسی خرانە پەیوەندیەكی سیاسی ئۆرگانیكی، دوایش بەرز بۆوە بۆ ئاستی یاسای نێودەوڵەتی، بەجۆرێك كە ئەو سێ توخمە بنچینەییە سازابی بەپێی یاسای دەونی مافی بوون بەدەوڵەتی پێدراوە ١- هەرێم (نیشتمان) ٢- گەل (نەتەوە) ٣- دەسەڵاتی سیاسی)، لەوەوە بنەمای سیاسی و یاسایی و جارنامەی "مافی گەلان" هاتە دی، ئی دی نیشتمان هەم بووە زاراوەیەكی سیاسیو یاسایو هەم بووە پرسێكی سیاسیو دەستوری كۆمەڵایەتیو فكریش، لە فەرهەنگە نوێكان نیشتمان یەكسان كرا بە خاكی نەتەوەیەكی یەك زمان ویەك مێژوو ویەك بەرژەوەندی وهەتا بەشێك یەك ئاین ویەك باری دەروونیو فەرهەنگو كەلتووریش بۆ زیاد كرا، معەمەر قەزافی دەڵێ: القاعدة السليمة هي لكل قوم دين[1]، بەڵام بەدەگمەن وا رێك دەكەوێ، هەڵبەتە رەگەزی تریش دەبێ بۆیە بەرەبەرە حزبی نیشتمانی و دەوڵەتی نیشتمانی جێگەی دەوڵەتی نەتەوەیی گرتەوە، یەكەم جار لە ئەمریكا بە هۆی شۆرشی رزگاری ١٧٧٦ز ئەو وەرچەرخانەی دەوڵەتی نەتەوەیی بۆ دەوڵەتی نیشتمانی بناغە رێژ كرا، لە زۆربەی دەستوورەكانی وڵاتانی عەرەبیو توركیاش پێناسێكی سەرەتای نیشتمانی كردووە بە بەندی یاسای

[1] كتاب الاخضر.

سنورو پەیوەندی بە خەڵکی وڵاتەکەی بەستۆتەوە، لە بەرامبەریشدا وەك چارەسەری یاسای بۆ نەتەوەو ڕەگەزو ئاینو کەلتوور چەمکی (هاو نیشتمانی- هاووڵاتی) داهێنرا لە جیاتی (هاونەتەوەیی)، یەکەم ڕوبەروو بوونەوە لە نێوان نیشتمانی و نەتەوایەتی دیسان هەرلە شۆڕشی ئەمریکی ساڵی ١٧٧٦ز گوزارش دەبی، چونکە بەریتانیو ئەمریکی یەك ڕەگەزو ڕەچەلەك بوونو نیشتمانیان جیا بوو، دیارە فاکتەری نیشتمانیش لە نەتەوەیی بەهێزتر بوو بۆیە شۆڕشەکە سەرکەوتووبوو بەریتانیا دەرپەڕێندرا، ئەوەش زیاتر لەگەڵ چەمکیو کۆمەڵگەی مەدەنی ڕێك دەکەوێ و لە چەمکی نیشتمانی (نەتەومیەك) ترازان، بۆیە بەشێکی تر نیشتمانیان بە دەر لەنەتەوە بە دەسەڵات بەستەوە وەك لە فەرهەنگی (اعرف مذهبك) هاتووەو دەڵێ نیشتمان ئەو پەیوەندیە توندو تۆلەیە کە خەڵکی وڵاتێك پێك دەبەستێت، لێرە سەرچاوەکەی دەسەڵاتە نەك سنوری خاکێك ونەتەوەیەك، ئەو پێ ناسەی ئێستاو واقیعەکەش زادەی مەدرەسەی لیبراڵیەو ئەگەر وردتر بڵێین زادەی مەبەستەکانی ئیمپریالیزمی بووە لە چواچێوەی (فرق تسد)ی جهانی بۆ سانای زاڵ بوون بەسەریدا، هەروەك کاتی فیرعەونەکان لەو ئەزموونە یان دا بۆ زاڵ بوون پانتای ئیمپراتۆریان کردە (٤٢) پارچە، بە هەمان شێوە لە ئامۆژگاری (ئەرستۆ) بۆ ئەسکەندەری مەکدۆنی بۆ زاڵ بوون بەسەر ئیمپراتۆریەکەی لە ڕۆژهەڵات داوای لێکرد پارچە پارچە یان بکەو هەریەکە دەسەڵاتدارێکی نامۆیان لەسەر بسەپێنی بەڵام لە خۆیان بێ، ئیتر لەوەوە بیرۆکەی ئەو دەوڵەتە بچووکانە لەجیاتی (دارالإسلام) هاتە کایەوە لەلایەن ڕۆژئاواو لەسەرەتای سەدەی بیستەم پەیرەو کراو ئەو واقیعەی ڕۆژهەڵاتی ناوەراستی لێ هاتەدی بە مەینەتی کوردیشەوە.

ڕای مەدرەسەکان:

ئەو واقیعەی ئێستای نیشتمانی بەهۆی دەسەلاتەوە گەلێ جار لەلایەن سیاسەتمەدارە بالاّو نووسەرو توێژەرەوەکانیش لایان وەك ڕاستیەکی مێژووی دەردەکەوێ، لەیادیان دەچێ کە ئەو واقیعەی سنوری نیشتمان داهێنراوە بە مەبەستی ئیمپریالیزمی، هەموو مەسەلە پەیوەندیدارەکانیش لەگەلی بە نەتەوایەتیو دەولەتی نەتوەەیی .. پیلان بووە، بە هۆیەوە نەتەوەی سەر دەستو بن دەست دروست بووە، کێشەو پشێوی بەردەوام هەیە ... بەلاّم واقعێکە بۆیە سڕینەوەی بەیەکجار لەلایەك و پیرۆزکردنیش لەلایەکی ترەوە هەردووك تێپەرین و پەرەگرتنە (تطرف) وەك ئێستا لە ڕای مەدرەسەکان لێ یان دەردەکەوێ :

مەدرەسەی شیوعیەت دان بە نیشتمان ناهێنێ نەك ئەوانەی ئیمپریالیزم دروستی کردووە وەك عێراق، تورکیا، ولاّتانی عەرەبی.... بەلکو دان بە نیشتمانە سروشتیەکانیش ناهێنێ هەروەك لە مانیفێستەکەی بە زەق تر باسی دەکاو دەلێ (کرێکاران نیشتمانیان نیەو بەرژەوەندیەکانیان لەسەرووی هەموو بەرژەوەندیەکی ترە)[1] ، ئەوە لە چاوچێوەی ناکوکی چینایەتی وەك ناکۆکی بنچینەی لە قۆناغی سەرمایەداریدا، ناکۆکیەکانی تر ناسەرەکین، کرێکارانی هەر ولاّتو سنورێك بەشێکە لە کرێکارانی جیهان، هەر دروشمی (ئەی کرێکارانی جیهان یەکگرن) لەودوە هاتووە، پاساوێکی تری ئەوەیە زۆربەی ئەو نیشتمانانە ئیمپریالیزم دروستی کردوون ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ کێشەی نەتەوایەتی لەسەر دروست بووە، بە ڕای شیوعیەت قەلاچۆکردنی ئیمپریالیزم وسیستەمی سەرمایەداری هەموو کێشەکانیشی لەگەلّ چارەسەر دەبێ ... بۆیە خەباتی نیشتمانی بە (جزئی) لەقەلەم داوەو خەبات دژی سەرمایەداری (کلی)یە... هەلبەتە دووەم لەپێش یەکەمە، (کلی) شەرعی ترە لە (جزئی)، بەلاّم بە ڕوونی

---

[1] بیان الشیوعی ــــ مارکس، ئەنجلس .

دەردەکەوێ فەلسەفەو دروشمی مارکسیزم لە واقعیکی جیهانی گرنگ خۆی لاداوە کە نەخشەی میژووی نوێ یە و نیشتمان وکیشەکان مەزن ترین بزوینەر بووینە، هەربۆیەش شیوعیەکان بەزۆری لەرێ ی ئەو رزگاری نیشتمانیە گەیشتونەتە دەسەلات کەبە (جزئی) لە قەلەمی داون، نەك لە رێی ناکۆکی چینایەتی و نەگونجانی هێزی بەرهەم هێنەر وپەیوەندیەکانی بەرهەم هێنان کە جەوهەری تیوری مارکسیە لە بارەی شۆرش، ئینجا کیشەی نیشتمانی وداگیرکاری (جزئی) نیە هەروەك بەشێك لە ئیسلامیەکانیش جارجار بۆچوونی وایان هەبووە بە چەوتی، چونکە داگیرکار هەرداگیرکەرە چ ئیمپریالیزمی بێت چ بچووك و دەڤەری بیت هەروەك ئیبن تەیەمیەش وای فتوا داوە ، بۆیەش بەشێکی زۆر لە فەرهەنگەکان ئیمپریالیزم دەکەنە دووبەش: ئیمپریالیزمی دەرەکی کە بریتیە لە ئیمپریالیزمی جیهانی، دوەم ئیمپریالیزمی ناوەکی کە بریتیە لەو دەسەلات حکومەتانەی کە نیشتمانی نەتەوەیەکی تریان خستوتە ژێردەستی خۆیان بە زۆری وەك کیشەی کوردستان، ... دوای ئەزموونیکی زۆر مدرسەی مارکسیزم ناچار هەندێ دەستکاری لە بنەماکانی شیوعیەت کردو هاوێرێکی گرنگ بۆیاساکەی فلسفی مارکس زیاد کرا، وا نوسرایەوە (دەکرێ) "ناکۆکی دووەم لە هەندێ دۆخ جێگەی ناکۆکی یەکەم بگرێتەوە"، لەوانە ناکۆکی بزوتنەوەی رزگاری - نیشتمانی لەگەل داگیرکەران بە پێش ناکۆکی کرێکار وسەرمایە بکەوێ، لەگەل زنجیرەیەك سەرەنجامی تر لەو دەستکاریانە ئەوانیش وەك واقعێك دەولەتی نیشتمانی ومانای نیشتمانیان لە دەستور ومەنهەج تۆمار کرد وبەپێچەوانەی راو بۆچوونەکانی (ترۆتسکی کە لە کتێبی- ثورة الدائمة) هاتبوو، بەو شێوەیە شیوعیەکان لە سەردەمی خۆیان رۆلێکی میژوویی گرنگیان بینی لە رزگاری - نیشتمانیدا. تا رادەیەکیش توانیبیان کێشەی فرە نیشتمانی لە یەك ولات چارەسەر بکەن .

هەرچی مەدرەسەی لیبرال دیمکراسیشە کە لە سەروو باسکرا بەرپرسە لە ڕاپێچکردنی ئەو واقیعە نادادگەریەی جیهانی سێیەم، بەتایبەتی لە دابەشکردنی نیشتمان بەو شێوەیە، بەڵام لەناوەخۆیدا توانیویەتی بەهۆی بە دەستوریکردنی چەمکی (هاوولاتی) لە کۆمەڵگەی مەدەنیدا لە جیاتی (هاونەتەوەیی) زۆربەی کێشەکانی نیشتمانی چارەسەر بکا، هەتا لە قۆناغی ئیمپریالیزمیش چاکتر بووە لە داگیرکەرانی نەتەوەگەری نوێی محەلی، کە بە هیچ شێوەیەك کێشەی نیشتمانی بەو پێناسەی"نیشتمان"- و بەندکردنی بە نەتەوەی (ئومە)- پێ چارەسەر نابێ، دەمارگیریەکی زیادەڕەویان بۆ نیشتمان هەیە، گەلێ جار بە ئایینو پیرۆزیەکی وای دەخەملێنن کە مرۆڤ تیایدا بە ڕاگیرە، هەر ئەو کارەشە، کاردانەوەیەکی لەنێو نیشتمان پەروەرانی کوردستان دروست کردووە سروودی (ئەی ڕەقیب) بکەنە سروودی نیشتمانی کە تیایدا هاتووە (..دینمانە ئاینمانە هەر نیشتمان !)، لە هەمان کاتدا دەبینین سرودی نیشتمانی (چیچانی) (٧) جار (لاالە الا اللە)ی تیایە، لە یەکەمدا ئاین دەکەنە بەشێك لە نیشتمان لە دووەمدا نیشتمان دەکەنە بەشێك لە ئاین، ئەو دوو تێڕوانینە زۆر لێك جیایە بەتایبەتی لەو سەردەمە، ئەوانەی بەشی یەکەم عەلمانیەتەو بەرەو کزیو لاواز بوونن لە گیانی بەرگری، ئەوانەی نیشتمان دەکەنە بەشێك لە ئاین ئیسلامیەکانن گیانی بەرگریان زۆرەو بەرەو سەرکەوتن لەوانە (چیچان، کشمیر، مۆرۆ..) هەتا ئیسرائیلیش نیشتمانی کردۆتە بەشێك لە ئاینی، بۆیە بەسەر دەسەڵاتدارانی عەرەب چاك زاڵ بووە، کە ئەوان بە پێچەوانەی ئیسرائیل ئاینیان کردۆتە بەشێك لە نیشتمان لە باشترین دۆخیاندا.

لە فیکری ئیسلامیشدا واقیع بەشێکی گرنگی فیقهی ئیسلامە بەناوی (فقە الواقع).. بۆیە ئەو فیقهە وا دەڕوانێتە وەلائی نیشتمانی بە دیاردەیەکی ئەفامی، بەلام لەبەرئەوەی واقیعێکە ئیسلام بەرپای نەکردووەو بەرپاش ناکا بە پێی (.... قُلْ إِن كَانَ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ وَإِخْوَانُكُمْ وَأَزْوَاجُكُمْ وَعَشِيرَتُكُمْ وَأَمْوَالٌ اقْتَرَفْتُمُوهَا وَتِجَارَةٌ تَخْشَوْنَ كَسَادَهَا وَ

مساكن ترضونها احب اليكم مـن الله ورسـوله وجهـاد فـي سـبيله فتربـصوا حتـى ياتي الله بأمره والله لايهدى القوم الفاسـقين)... زۆر ڕوونـه هـەموو ئـەو وەڵامـە شاقوڵیانەی: خوێن، ڕەچەڵەك، خێڵەكی، ئابوری، نیشتمان، كۆمەڵایەتی میراتـی، ... وەرناگیرێن، ئەوانە ئینتمان نـەك ولاء، ئەگـەر وەلانـی مـرۆڤ بەنـد بـوو بـە ئینتمای شاقوولی ئەوا سەچاوەكانی نەفامی ورەگەز پەرستی لێرەوە سەرهەڵدەدا، بۆیە لە نێو هەموو ئەو ئەلقانە ئەلقەی وەلانی ئینتمای ئاسۆیی وەردەگرێلە لایەن ئاین، ... ئـەوە ئەسـلەكەیە، بـەڵام واقعەكـە جـۆرێكی تـر، بۆیـە بەشـێك لـە ئیسلامیەكان لە قەبلاندنی ئەو بەراوردە لایەك مەغـدور دەكـەن كـە بـە پـێ ی ئەسل حوكم لەسەر ئەو واقعە دەكەن گەلێ جار لەنێوان ئـەو (ئەسـل) و(واقیعـە) تووشی ناكۆكی هەلوێست دەبن، سەرنج بدە گەورە زانایەكی وەك (سـعید حـوی) چەندە بیر تیژو وردیشە كەچی دەبینین لەو نێوانە لە نـاكۆكی دایـە، لەلایـەك لـە وەسفی (ئومەت) حەوت یـەكێتی بـۆ هێنـاوە حەوتەمەكـەی (وحـدة اللغـة) یـە ئەوەش نەشیاوە چونكە ئومەت چەمكێكی ئاسۆییە هیچ پەیوەندی بە (زمان) نیە كە چەمكێكی شاقولیە، هێندەی پێ ناچێ ئەو جارە لە وەسفی (نیشتمان) دەڵێ: (... اما مجتمع الاسلامي فإرتباطـه بـالوطن والقـوم بمقـدار إرتبـاط هـذا الـوطن واهله بالاسلام، فولاء المسلم لإسلامه اولا واخيرا) [1]، بەو شێوە دەبینین لەیەكـەوە بە هەڵە داچوو بە حوكمی ئـەو واقعـەو لـەدووەما ڕاسـتی پێكـاوە بـە حـوكمی ئەسلەكە، هاتۆتـە سـەرهەمان ڕای (جمـال الـدين أفغـاني) كـەدەڵێ:(لا جنـسية للمسلمين الا في دينهم) ، بە وردی ئەقەبلانـدن لـە نێـوان واقـع وئەسـل زۆر جـار دەبێتە هۆی قەیرانێكی فكری ئیسلامی وگەلێ جاریش بزوتنەوەیەكی ڕزگاری ـــ نیشتمانی بە (أنفصالي، فتنە، تعصب، ..) تاوان بار دەكەن، لەو بارەیەوە (شـێخ سعید پیران) جوان ترین بنەمای دارشت كاتێ داوای لە مەڵبەندی خەلافـەت كـرد كە لەو كاتی عـەلمانی تـوركی زال بـوو، وتـی : یـان خەلافـەت بگەرێتـەوە یـان

[1] (١)(٢) سعيد حوى ـ الاسلام ـ ل ٣٤١ـ٣٤٢

کوردستانیش وەکو ئێوە خاوەنی دەوڵەتێکی سەربەخۆ بێت، هەرچەندە ئێستا ئەو لەنگیە بەرەو چارەسەریە هەموو لایەك خەریکە تەواو لەو بنەمایەی (شێخ سعید) دەگەن، لەنگیەکە واقعێکی خەستە تێروانینی هەموو کورت بینێك دەگۆڕێ، وا دەزانن ئەو واقیعە وەختیەی نیشتمانی ئێستا ڕاستیەکی مێژووییە، وادەزانن ئیسرائیل هەر لە فەلەستین بووەو، کوردستان بەشێك بوە لە عێراق ... ئەو وڵاتانەی ئێستا هەروا بووینە .. نەخێر، کوردو عەرەب هەزاران ساڵ لەو نیشتمانەی (عێراق) برا نینە بەڵکو هەزاران ساڵە لە (ئومەتێك) و (دار الاسلام ـ نیشتمانی ئیسلامی) برا بووینە، نەك لەو عێراقەی کە لە ڕێکەوتنی سایکس بیکۆی ١٩١٦ دارژراوەو ١٩٢١ جێبەجێ کراوە بە مەبەستی پارچە پارچەکردن لە لایەك و لە لایەکی تریش لەپێناو سەرکەوتنی بەڵێنی بەلفۆر ١٩١٧ لەگەڵ کۆمەڵێك مەبەستی ئیمپریالیزمی جاڕ دراو نەدراو، بۆیە نیشتمانی عێراقی هیچ پاساوێکی مێژوویی، جوگرافی، کەلتووری، فەرهەنگی، ئاینی، ....نیە جاران ئەو شوینەی ئێستا ناوی عێراقە هەر بەشێك لێی ناوێکی هەبووە ، تا پێکهێنانی عێراق لە ١٩٢١ لەلایەن بەریتانیاوە، لەو ناوانە: أرض السواد، میزوپۆتامیە (بلاد مابین النهرین)، نجد، جزیرە، شام بەلای ڕۆژهەڵاتەکەی ئەریما، بلاد بابل، بلاد اشور، بلاد کلد، عیراق العربی (بصرە)، عراق العجمی (کوفە) بلاد الرافدین، منتفك، ئەراك، ... ئیتر شیا ئەو نیشتمانە دەستکردە بەناوی عێراق بۆ عەرەب ناوبنرێ لەلایەن ئینگلیزەوە (لەلایەن : مسبیل، لورانس، کۆکس) هەڵبژاردراوە، بەڵام تێکەڵکردنی دوو نیشتمانی عەرەبی وکوردی لەژێر ناوێك گەورەترین کێشەی دەستوری‌و سیاسی‌و ئاینی‌و مرۆڤایەتیشە کە چۆن ئینتمای دوو نیشتمانی ڕەسەن جیا لە نیشتمانێکی داهێنراو لەلایەن ئیمپریالیزمەوە کۆدەکرێتەوە؟ ... لەوەوە کێشەی نیشتمانی بزوتنەوەی ڕزگاریخواز پەیدا بوو، لە سەرەتادا عەلمانیە نەتەوەگەریەکان ڕۆڵی بەرچاویان بینی بەڵام

لەو سەردەمە زیاتر بزوتنەوە ئیسلامیەکان هەلگری ئەو بەرگریەن، باbزانین کامیانە.

کامیان نیشتمانی ترن؟ ئیسلامیەکان یان عەلمانیەکان

.نەتەوەگەری سیاسی وا خۆی دەناسێ کە بۆ رزگاری نیشتمانی وتەواوکردنی بەرنامە سیاسیەکانی نەتەوەیی هاتووە، کەمتر ئەو ئەرکەی بە چەپیەکان و ئیسلامیەکان دەبینن، لەو لاشەوە چەپیە راستەقینەکان نیشتمانیان نیە بە پێ ی دەقی مارکسیەت، بۆیە ئەوانیش ئەو ئەرکەیان بە ئەرکێکی بورجوازی و رەجعی لە قەلەم دابوو، هەرچی ئیسلامیکانیشە هەتا دوای رابوونی ئیسلامی و هەردوو شۆرشی ئیسـلامی ئێرانی ئەفغانیو ئەو ئەرکەیان بەئەرکێکی عەلمانی دەزانی ... بەلام ئێستا ئەو تیروانین و واقعە گۆراوە، بەدەگمەن نەبێ ئێستا بزوتنەوەیەکی عەلمانی بەنەتەوەگەریشەوە نادوزیەوە خاوەنیەتی بەرگری چەکداری بکا، لە راستیدا بە پێ ی گەشەی تکنۆلۆجی سەربازی ئیمپریالیزم و داگیرکەران قوناغەکانی بەرگریش گوراوە، بەشێوەیەك کە قوناغی یەکەم تکنولوجیای سەربازی یەکەی داگیرکەران ئەوەندە بەهێز ئەبوو ئەوا بە بەرگری یەکی میللیانەو نەتەوەییەکان دەکراو ئەنجامێکی باشی بووە، ئەو قۆناغە هەتا شەستەکانی سەدەی رابووردوو دەوامی کرد، دوای گەشەسەندنی زیاتری ئەو تکنولوژیە لەتوانای نەتەوەگەری ئەما ئەو جارە پێویستی بە رێکخستن و پلان و دارشتنی بنەماو ئایدولوژیا بوو، بۆیە چەپیەکان لەو قوناغەدا گەرم بوون قوناغی دووەمی هێرشی ئیمپریالیزمیان پشتەو شکێن کردەوە، .. لە قۆناغی سێ یەم وکۆتای ئیمپریالیزمی کە بە تکنۆلۆجیایەکی زەبەلاح وا هاتۆتە مەیدان ئەوا بەرگریەکەی نەلەتوانای نەتەوەگەری ئەلە توانای چەپیەکانیشە، زیاتر پێویستی بە بنەمای ترکمەو عەقیدە هەیە ،بۆیە ئێستا تەنها ئیسلامیەکان ئەو بەرگریەیان پێ دەکرێ، کەواتە سروشتیە کە دەبینین بزوتنەوەکانی رزگاری ـ نیشتمانی: چیچان،

کشمیر، خوارووی فیلیپین، خوارووی لبنان، فەڵەستین، .. تەنها ئیسلامیەکانن، هەروەها ئەو بەرگریەی ئێستای عێراق و ئەفغانستان بە ئاشتی و بە ناشتی، ئەوانەی لەسەرتاسەری بەلقان کرا ... با سەرنج بدەینە (حزب الله) لە خوارووی لبنان، کاتێ ئیسرائیل لە ساڵی ١٩٨٠ خوارووی لبنانی داگیر کرد ئەوا (حزب الله) لەدایك نەببوو، پڕی لوبنان حزبی عەلمانیو دیموکراسیو نەتەوەییو چەپیو سوشیالیستی بوو، میلیشیاشیان هەبوو، کەچی کەس بەو ئەرکە هەڵنەسا تەنها، (حزب الله) پێی هەڵسا، هەتا سوپای لوبنانیش بەو ئەرکە هەڵنەستا.... کەواتە ئەو حزبانەو سوپای لبنانیش ئەرکی نیشتمانیان چیە ئەگەر بەرگری داگیرکەریش نەکەن؟ لەو سەرەنجامە بەشێکی زۆر لە عەلمانیەکان بە چەپی و لیبراڵی و نەتەوەگەریو سوشیالیستیشەوە بە خێرایی گەرانەوە سەر بنەماکانی میکاڤیلی لە سیاسەت، بۆیە زیاتر بەرژەوەندی تایبەتی رەچاو دەکەن تەواو وازیان لە ئایدولوژیاو مەبادینەکانو بەرگری هێناوە، بە دەگمەن لایەنێکی وەك پ ك ك ماوە لەو پۆلە لە ئەرکی بەرگری بێت، بنەمای میکاڤیلیش لەو سەردەمە هەرگیز بەرگری لە تواناادا نیە، هەر خۆی وتویەتی (حبي لروحي دون حبي لبلادي)[1]، ئاواش ئەو جۆرە عەلمانیە پەیرەوی ئەو بنەمایە دەکەن، بۆیە دەبینین زۆربەی تەیارە عەلمانیەکان لە بێژینگی ئەو هاوکێشەو پرسیارە دەرناچن: ئاخۆ ئەگەر بەرژەوەندی نیشتمانیو بەرژەوەندی حزبی خودی تێك گیرا کامیان سەردەخەن؟ هەڵبەتە روونە یەکسەر بەرژەوەندی خودی حزبیەکیە بەڵام ئەو حزبەی کە مولکی تایبەتی خۆیتیان، وەك لە سەرجەم ئەزموونەکانی کوردستانو عەرەب هاوشێوەکانی دەردەکەوێ، لە کوردستان ئەو پرسیارە هێشتان لە گۆرەپان وەلامێکی بەزەقی نیە چونکە ئیسلامیەکان نەیانتوانیوە بەتەواوی بەرنامەی رزگاری نیشتمانی هەڵگرن وەك فەلەستینو چیچانو کشمیرو خوارووی فلیپینو خوارووی لوبنانو بەلکان . . گرا_ ئەوانە ولاتیان لەلایەن (غەیرە ئیسلام)

---

[1] بروانە (الامیر).

داگیرکراوە نازانن داگیرکار هەر داگیرکارە چ ئیسلامی بێ چ نائیسلامی، زۆر لە مێژە (ابن طاوس) ڕێسایەکی گرنگو بوێری داهێناو دەڵێ: (کافر العادل خیر من مسلم الجائر) هەروەها (ابن تیمیة) لەبارەی داگیرکەریەکانی مەغول فتوای دا: ئەگەر داگیرکەر قورئانی لەسەر سەریش بوو مادام داگیرکەرە بەرگری بکەن تا دەری دەکەن، ئیسلامیەکانی کوردستان بەرگریان کردووەو لە شاخ بوونە، خوێنیان ڕشتووە، بەشداری ڕاپەرینو بەرگریەکانی دوای ڕاپەرینیان کردووە بەکردە، بەڵام بە گوفتە کەمیان لەسەر کوردستانو چارەنوسەکەی وتووە، بۆیە بەشێکی زۆر لە عەلمانی بۆ هێنانی سوپای داگیرکەر بۆ سەر کوردستان یان لە کیمیاییو ئەنفال بەشدار بووە کەچی مزایەدە لەسەر ئیسلامیەکان دەکا، ئەگەر سەرنج بدەینە ئەو گوفتەیەی (نووسەری حیزبی شیوعی کوردستان کە لە ژمارە-٤٧-ی هەفتەنامەی هاووڵاتی هاتبوو) دەڵێت: ئێمە بە ئەندازەی دوورو نزیکی ئیسلامیەکان لە کوردایەتی لێیان نزیك دەبینەوە .

لە کاتێکا حزبی شیوعی کوردستانی نەبووە، عێراقی بووە، چونکە کوردستانی بە نیشتمانی سەربەخۆ نەزانیوە، ئینجا لەسەر دیوارەکانی شارەکانی کوردستان دەیاننووسی (کوردایەتی شەرمەزاریە).

یەکێتی نیشتمانی و عەلمانیەت:

لە جیهانی ئیسلامی هەندێ گەلاڵەی کۆمەڵایەتیو سیاسیو نیشتمانی هەیە لەلایەن عەلمانیەوە دەخرێتە ڕوو کە زۆربەی دەستورەکانیشیان بە هۆیەوە پێ دارشتووە، ئەوانە دەڵێن ئێستا هەموو نیشتمانێك لە چەند ئایین و مەزهەب و تایفە پێك هاتووە، ئیتر هەر دەسەڵاتێکی تری غەیرە عەلمانی یەکسەر دەبێتە پارچە پارچەو یەکێتی نیشتمانی تێك دەچێ، بۆیە بنەمای عەلمانی دەبێ لە (ثوابت)ەکان بێ، بەهۆیەوە دیکتاتۆریەت پەیڕەو دەکەنو زل هێزانی جیهانیش بە

راگەیانــدنو کــردەو گۆتــە تــا رادەیــەکی زۆر پــشتگیری لــەو گەلالەیــە دەکــەن، بەتایبەتی لەنێو جیهانی عەرەب.

بەلام ئەگەر سەرنجێکی بەدیقەت تری بدەینە ئەو گەلالە دەبینین :

١. زۆربەی ئەو ولاتانەی یەکێتی نیشتمانی تێك چووەو پارچە پارچە بووینــە هەر عەلمانی دەسەلاتدار بووە، جەنگە تایفیو ئاینــەکانی: لبنــان، چــاد، راونــدا، بوروندی، ئەنگولا، سۆمال، یەمەن، ... هتــد لــەو ســەردەمەدا، دیــسان پارچــە پارچە بوونی یــەکێتی ســۆڤیەت، یۆگــسلاڤیا، چیکوســلوڤاکیا، .. هــەر لەســەر دەستی دەسەلاتی عەلمانی بووە، یەك نمونە هەیە لە ئەزموونی ئیــسلامی ئــەویش ئەفغانستانە کە بووە جەنگی ناوخۆی ئــەویش لــە پێــشدا لــە ئــەزموونی حزبــی شــیوعی ئەفغانــستانیش کــە زل تــرین هێــزی لــە پــشتەوە بــوو، کەچــی نــەك کۆمەلگەکە خــودی حزبــی شــیوعی بوونــە دوو بــالّ (پەرچــەم) و (خــەلق) و لــە ململانێی خوێناوی بون، هەردوو سەرکردەشیان (نور محمد تراقی، حفیظ الله امین) کوژران، ئەوە یەك سەدەیە عەرەب پەیرەوی عەلمانیەت دەکا کەچــی هێــشتا لــەو (٢٢) پارچەیە رزگار نەبووینە، ئەو جیهانە پڕیەتی لە نموونەی پێچەوانە.

٢. ئەو گەلالەیە پشت دەبەستێت بە ماناو بوونی نیشتمانێك کە ئیمپریالیزم وای دروست کردووە کە ئەو ســنورە لەســەر بنــچینەیەکی کۆمەلایــەتی سیاســی، ئاینی، جوگرافی، مێژووی، ... ڕاستو ڕەوا نەبێت، ئەوەك ئــارامی وەرگــرێ،... ئەهاتووە پشت بەمانایەکی ڕاستەقینەی نیشتمانی سروشتی ببەستێت (کە هەیە) بێ دەستکاری ئیمپریالیزم.

٣. ڕاستە لە هەندێ ولات دەبینی لەژێر دەسەلاتو بنەمای عەلمانی ئارامە، لەوانە تورکیا بە نموونە ... بەلام بەزەبری ئاگرو ئاسن وەستاوە قەدەغــەی زمــانی زك ماکی کوردی کردووە، لە عێــراق گەیــشتە ڕادەی کیمیــایی بەکارهێنــــان لــە ولاتــە دکتاتۆریــەکانی تــریش بــەو شــێوەیە، لــە یوگوســـــلاڤیا هــەموو لایــەك تێکگیران لە شەرێکی درندانانەدا، نەك هەر دکتاتۆری زۆر جــار لــەناو جەرگــەی

دیموکراسیش ئەو تێکگیرانە ڕوودەدات لە لوبنان لە نێوان مەسیحیو ئیسلام مەسیحی خۆبەخۆ، ئیسلام خۆبەخۆ بە هەموو ئاراستەیەك، لە هیند لە نێوان سیخو هیندۆس، ئیسلامو هیندۆس هەموو لەگەڵ هەموو، سۆماڵ یەك نەتەوەیە یەك مەزهەبو ئاینن کەچی هەر هۆزێك دەسەڵاتو نیشتمانێکیان بۆ خۆ جیا کردۆتەوە هەمووش دەسەڵاتی دەستوری عەلمانی بووە، سەرباری نموونەکانی بورندی، ڕواندا، چاد،... ئینجا کێشەکانی نیشتمانی لە وڵاتە هەرە دیموکراسیو عەلمانیەکانی وەك: (فەرەنسا- کورسیکا)، (ئیسپانیا، باسك)، (بەریتانیا، ئیرلەندا)، (هەردوو ئەمریکاو ئوسترالیا- لەگەڵ دانیشتوانی ڕەسەنەکەی)، (سریلانکا، تامیل)، (هیند، کشمیر)، (قوبرس)...هتد.

٤. ئەو یەکێتی نیشتمانیەی ئێستا هەیە، لەسەر فەرهەنگو گەلاڵەی ڕەگەزپەرستیو زەبرو زەنگی پێچەوانەی بنەماکانی مافی چارەی خۆنووسی میللەتان دروست بوە، کە ئاینو یاسای نێودەوڵەتی هەموو یاسایەکی مرۆڤایەتی دانی پیا هێناوە.

٥. کەواتە دەسەڵاتی عەلمانی لەو گەلاڵەیدا ئەگەر چی جیاوازی ئاین و مەزهەب ناکا، بەڵام لەو لایە ناتوانێ نەتەوەو نەژادە جیاجیاکان بسازێنێت لە چالاکیە تایبەتیەکانی، واتە هەر دەبێ دکتاتۆری بێت، بەو شێوەیە ئەو گەلالەیە لە مەبەستو ڕێڕەودا دکتاتۆریانەیە، ڕاستە لە هەندێ وڵاتی تەواو دیموکراسی توانیویانە ئەو یەکێتی یەی نیشتمانی بە ئارەزوو مەندانە بچەسپێنن بەهۆی دارشتنی مافی هاووڵاتی لە جیاتی مافی هاونەتەوەی و هاوئاینی، وەك لە کەنەدا بینیمان لە ساڵی ١٩٩٨ هەرێمی کیبك- کە فەرەنسی زمانن جیان لە کەنەدی زمان ئینگلیزی - بە هەڵبژاردنێکی ئارەزومەندانە لە ٥١٪ دەنگیان بۆ مانەوەدا لەگەڵ کەنەدا، لە ئیسلامیشدا مادام فاکتەری شاقۆلی کاریگەری نەمێنێ ئەو کێشانە ئۆتۆماتیکیەن چارەسەر دەبێ، کێشەی فرە ئاینیش لە ئەزمونە کۆنەکانی خەلافەتی ئیسلامی بە سانای چارەسەر کراوە مادام مافی

هاوولاتی بەند نەبێت بە ئایدولوجیاو عەقیدەو ئینتمایەکانی تر، بۆیە دەبینین هەموو کەمایەتیەکی مەسیحی، یەهودی، ئاگر پەرست، گا پەرست، ... بەسەر بەستی لەناو خەلافەتی ئیسلام ژیاون بێ ئەوەی بچەوسێنرێنەوە بەو ئاوە، با سەرنج بدەین دوای ئەوەی قوبرس لە ١٥٧١ لەلایەن عوسمانیەکان گیرا سەربەخۆیی تەواو درابوە کنیسە لەلایەن باب العالی، ئوسقف وەك نوینەری میللەتی رۆمی ئەرسەدۆکس دووەمین کەسیتی دانرا لە سالی ١٧٥٦ لەسەردەمی سولتان محمدی دووەم، دوایش لە ١٨٥٦ لە سەردەمی عبدالمجیدی یەکەم ئەنجومەنێکی ئیداری دادگای پێك هێنرا لە چوار ئەندام لە تورکی ویۆنانی[1] قەشە دوەم کەسێتی ئەو ئەنجومەنە بوو لەدوای والی، ئیتر ئەو کێرو گرفتانەی تایفی و مەزهەبی و ئاینی لەنا دادگەری دێت جا هەر لایەك بن .

[1] موسوعة السیاسیة —د کیالی

(٢٧)
جەنگــی ڕەوا الحرب العادلة justice war

جەنگ توندترین ناکۆکیە، ئەوە پێناسەیەکی فەلسەفی گشتیە، پرسـیارێکی زۆر هەیە لەبارەی سەرچاوەو بنەچەی جەنگو سەرەتای پەیـدابوونی لـە شـێوەی: ئایا هۆکاری بنـچینەی جـەنگ کامەیـە؟ جـەنگ هـەر هـەبووەو هـەردەمێنی؟ جۆرەکانی جەنگ لەگەڵ گەشەی مێژوو گۆڕاون؟ تەرازویەکی چەسپاو بۆ ڕەوایـیو ناڕەواییەکەی هەیە؟ بۆچی ئەو زاراوەیـە لـە فەرهـەنگی سـەربازییەوە پەڕیتـەوە فەرهەنگی سیاسیش؟

هەڵبەتە هەر مەدرەسـەو سیـستەمێك بـە جۆرێـك وەڵامـی ئـەو پرسـیارانە دەداتـەوەو ڕوانگـەی جیاجیـای بـۆ دروسـت دەبـێ، هەریەکـەش گـوزارش لـە بەرژەوەندی مەدرەسەیەك دەکا، بۆیە ئـەو زاراوە زیـاتر سیاسـیە نـەك سـەربازی (معجم الحديث للتحليل السياسي) بەو ڕوانگـە پێناسـی جـەنگی کـردوە: (حالـة صـراع بـين كيانـات سياسـة حـادة) (قـاموس الـسياسي)یـش دەڵـێ: (الحـرب في الاصطلاح الدولي، صـراع مـسلح بـين دولـتين او فـريقين مـن دول ينـشب لتحقيـق مصالح وطنية).

سـەربردەو سـەرچاوەکـانی جـەنـگ:

جەنگ بەشێکە لە مێژووی مرۆڤ، بۆیە زۆربـەی دەیگێڕێتـەوە بـۆ سـەرەتای مێژووی کوشتاری نێوان (قابیلو هابیل)، جار وایە زێدەڕەوی تیا دەکەنو دەڵـێن ئەو کوشتنە یەکەم جەنگی جیهانی بوو، بەشێکی تر دەیگێڕنەوە بۆ ئەو مێژووەی

کە کۆمەڵگەی چینایەتی پێ دروست بووە، واتە بە پێ ی ئەو تیۆرە (ئەوە تیۆری مادیە کانە - بەتایبەتی مارکسیەت) جەنگ بەند بووە بە قوناغێکی مێژووی، بەشێك لە ئەنسروپۆلۆجیەکان دیاردەی جەنگ و ئەو درندایەتیەی لەگەڵیەتی دەدەنە پاڵ کۆمەلگای سەرەتای[1]، (سپنسر)یش دەڵێ:(مانای گەشە کردنی کۆمەڵ بریتیە لە: وەرچەرخانی کۆمەڵگەیەکی دامەزراو لەسەر جەنگ بۆ کۆمەڵگەیکی دامەزراو لەسەر پیشەسازی)، بەشێکی تر لە (تەتەوریەکان) پێ یان وایە هەر خودی مرۆڤ ئەوەی ئاژەڵە بۆیە غەریزەی پەلامارو جەنگ خوازی هەیە، بەشێکیش لە توێژەرە دەرونیەکان پێیان وایە سەرچاوەی جەنگ دەگەرێتەوە بۆ نەگونجانی ئارەزووە جنسیەکان، لە هەموویان بەناوبانگ تر ڕای مارکسیەکانو بەشێکی زۆریش لە ئابووری ناسەکانە دەڵێن:جەنگ بەهەر هۆیەكو لەژێر هەر ناوێك رووبدا لە دوا هۆیدا هەر بۆ فاکتەری ئابووری دەگەرێتەوە، لەوێش ڕا جەنگەکە هەر چونێك بێت هەرلە ماهیەتدا بۆ جەنگی چینایەتی دەگەرێتەوە با لەسەر خانیشدا ناوو هۆی تریش هەڵگرتبێ، جەنگی چینایەتی جەنگێکی ئابووری یە لەو بارەیەوە (ماوتسی تۆنگ کە زیاتریسپۆرە لێی) دەڵێ:(جەنگ بۆ یەك چرکەش لە ئابووری جیا نابێتەوە)[2]، بۆیە دەڵێن جەنگ لەگەل پەیدابوونی چینایەتی پەیدا بووە بە نەمانی ئەو چینایەتیەش (لە شیوعیەت) بەیەك جاری بنەبڕ دەکرێ .

ئەوە کومەڵێك ڕاو بوچوون بوو لەو بارەیەوە، لە ڕاستیدا جەنگ بە جمکی لەگەڵ مرۆڤ هاتووە، قوناغی نیە مادام ڕەگو ریشەکانی دەگەرێتەوە سەر دەروونی مرۆڤە کە هەردەم پێك هاتووە لە (جووتە دوودژ - زوجی-دیاد)ی (خێرو شەر)، (نەرم ورەق)، (بەبەزەی و توند)، (دەروون و رەوشت)، (مادی وگیانی)، (ئاسویی وشاقوڵی)، .. ئەو کۆمەلە دژانە سەرەنجام سروشتێکی تایبەتی وئالۆز

---

[1] مقدمة في الانثرو پولوجيا الاجتماعية

[2] بۆ زیاتر سەرنج بدە: أ- رأس مال ـ مارکس ب - في التناقض - ماو

بۆ مرۆڤ دروست دەکات، یەك پێوەر ناتوانێ لەهەموو بارێکدا ئەندازە کێشی ئەو سروشت تەبیعاتەی مرۆڤ بەووردی بکا ، هەربۆیەش کێشەی هۆیەکانی هەڵچوونی مرۆڤ و بەجەنگ هێنانی ئالوز بێ، جا مەرج نیە ئەو جەنگە هەر بە هۆی ئابووری یان جنسی بێت، زۆر شێوە جەنگی تر هەیە، لەوانە: دەسەلاتو زالیەتی، عەقیدەو بیروڕا، نەریت و چینایەتی، خێڵەکی، ناوچەگەری، نەژادی، نەتەوایەتی، ... زۆر جۆری تر لەجەنگە نوێیەکانی یاسایی، دەولـــــــی، ڕزگاری، .... مەرج نیە یەك هۆکار -لەوانەی سەروش- پەیدا کەری جەنگ بێت، جار وایە کۆمەڵێك هۆکار لەوانە کەڵەکە دەکاو هۆکارێکە دوای دەبتە بەهانەو جەنگی ڕاستەوخۆی پێ هەڵدەگیرسێ، لەو کاتە هۆیەکانی جەنگ بۆ هۆیە ڕاستەخۆو ناڕاستەخۆ کان دابەش دەکرێت، هەموو ئەو هۆکارانەی جەنگ کە لە سەروو ڕێز کراون دوو بەشی سەرەکین : یەکەمیان، هۆکارە شاقۆلیەکان، دووەم هۆکارە ئاسۆییەکان، بەهەمان هۆش جەنگی شاقۆلیی وجەنگی ئاسوی لێ دروست دەبێ، جەنگە شاقولیەکانی وەك: جەنگی خێلەکی، نەژادی، نەتەوەگەری، ناوچەگەری، بنەمالەی، ڕەچەلەکیەکانی تر...) لەلایەن زۆربەی ئایدولۆژیە مرۆڤایەتیەکان وەك ئاین ئاسا بەجەنگی ئارەواو (دواکەوتەی) لەقەلەم دەدەن ئەگەر بەرگری نەبێ، بەلام لەسەرجەم جەنگەکان جەنگی بەرگری وجەنگی دەست درێژ کار وەك یەك نین، جا ناسنامەیان هەر چیەك بێت، چونکە بەرگری کەر بەرپرس نیە لە جەنگ وسەرەنجامەکانی ، ئەو مەسەلە کوردی یە تەواو ڕاست نیە کە دەڵێن،(چەپلە بە دەستێك لێنادرێ) بەمانای لە جەنگا هەردوولا لێ ی بەرپرسیارن، ڕاستە لە ئاشتیا بە هەردوولا نەبێ ناکرێ بەلام جەنگ بەیەك لاش دەکرێ، بەتایبەتی هەندێ مدرسەو سیستەم جەنگ بە (دەرمانی مێژوو) دەزانن، لەوانە ماركسیەت لە بارەی جەنگی چینایەتی هەروەها تیۆرەکانی یەهودی لەبارەی جەنگی (هرمجدۆن)، جا لەو کاتە لایەنی بەرامبەر چی بکا، لەو سەردەمەش گەلێ جار دەبینین یاسای نێو دەوڵەتی بەرانبەر جەنگێك دەکەوێتە

قەیرانی بێ وەڵامی ناخۆ کامیان دەست درێژکارە ؟ لەبەر پاراستنی بەرژەوەندی ناوێرێ وەڵامێکی بێ پێچ وپەنا بدەنەوە، لەهەمان کاتیشدا تێکرای جەنگ سەلبی نیە هەروەك تێکرای جەنگیش ئیجابی نیە، ئەگەر لای بەرگری کەر (نەك دەست درێژکار) کەمێك بەرنامەیەکی مرۆڤایەتی هەبێ ئەوا زۆر بەسانای وەسفی ئەو جەنگە دەگۆڕێ، ناشێ بلێی ئەو جەنگە شاقۆلیە، ئەو وەسفانە دەبنە وەسفێکی عەوام، وەسفی ورد لەو کاتی وادەبێت دەست درێژکار جەنگێکی شاقۆلی دەکاو بەرگری کەریش ناسۆیی، بۆیە دەبنە دوو جەنگی مدرەسی و شارستانی ولێك جیاش، ... بەو شێوە جەنگی بەرگری دەگاتە پلەی جەنگی ڕەوا، ئەوا ئەگەر بەرنامەی سیاسی لایەنی بەرگری زیاتر بەرەو دادگەری بێت، چونکە لەنێوان ئەو هەموو جەنگە هەر جۆرێك لە جەنگی ڕاست و دروست هەیە، کە پێ ی وتراوە "جەنگی ڕەوا"، کەواتە جەنگی ڕەوا دۆخێکی تایبەتی یە لە جەنگە ناسوییەکان، لە بنەچەدا ناوی (جەنگی ڕەوا) بۆ ئەوە هاتووە تالە جەنگەکانی تر جیا بکرێتەوە، کە بە جەنگی نارەوا ناوزەد دەکرێ، دیسان هەر مدرەسەو سیستەمێك بەپێ ی ناوەرۆکی ئایدۆلۆژیاکەیان یەکێ لەو جۆرە جەنگانەی پێ (ڕەوایە)، لەوەوە تێك گیرانی سیاسی و فکری و فلسفی مدرەسەکان روو دەدا و زاراوەی (جەنگی ڕەوا)ش دەبێتە زاراوەو چەمکێکی سیاسی.

ڕای مەدرەسەکان:

لە کاتێکا لیبرال دیمکراسەکان و ڕۆژئاوا هەموو ئەو جەنگ و دەست درێژ کاریانەیان پێ ڕاستو ڕەوایە کە لە خزمەتی بەرژەوەندی دابێ، ئیتر هەموو ئەو شێوە پەلامارە ئیمپریالیزمیو کۆکوژیو وێرانی .. ڕەوای پێ دراوە بە دیموکراسیو مەدەنیانەش، دەنگی زۆرایەتی پەرلەمان ورێکخراوەکانی مەدەنی و مافی مرۆڤیان تەواو هەبووە، بەهێزی یاسای دەستوریشەوە، ئەوە هەموو لەلایەك

لەلایەکی تریشەوە بەهەمان تەرازوو ئەو مدرەسە ڕەوای بە بەرگری دەدا لە بەرژەوەندی لەدژی داگیرکەران و خۆشی کە ئیمپریالیزم بووە، ئەوەش لە چوارچێوەی کارەکانی مرۆڤە کە هەردەم بەشەکانی ناکۆکە لەگەل یەکتر، هەلبەتە ئەو مدرەسەیە لەجەنگەکانی ٥٠٠ سالەو ١٠٠ سالەو ٣٠سالەی .. ئەورووپی و لە هەردوو جەنگی جیهانیو جەنگە ڕەگەزپەرستی و نەژادی وناپارتاید و... جەنگی ئێستای شارستانی بەرپرسیارە .

هەرچی مدرسەی مارکسیەتیشە تەنیا ئەوجەنگانە بەرەوا دەزانێ کە لە نێوان چینەکان ڕوودەدا، جالە هەر قۆناغێکی مێژووی جۆرێك لە جەنگی چینایەتی نواندووە، لە کاتێکا پێی وایە لە (مشاعة البدائية) کۆمەڵگەیەکی بێ چین بووە، لەوێ جەنگی چینایەتی نەبووە بەڵکو هەرجەنگ بە گشتی نەبووە، بەڵام جەنگێکی تر لەگەڵ سروشت هەبووە، بە هەمان ڕوانگە لە قۆناغی بەندایەتی تەنیا جەنگی بەندە لە دژی (خاوەن- سادە) پێ ڕەوا بووە، لە قۆناغی دەرەبەگایەتی (جەنگی جوتیار دژی دەرەبەگ) ،لە سەرمایەداری (جەنگی چینی کرێکار لە دژی سەرمایەداری) بەرەوا دەزانێ، لە قۆناغی کۆتایی مێژووشدا کە (سوشیالستی وشیوعیەتە) ئەوا جەنگ بە یەکجاری کۆتای دێت[1]، دیسان جەنگی لە شێوەی ناکۆکی لەگەل سروشت لە پێناو بەرهەم دێتەوە، واتە جەنگی ڕەوا لە ڕوانگەی مارکسی لە کۆتاییدا لە پێناوی نەمانی جەنگە ....، تا ئێرە ڕای مارکسیەت بووە .

هەرچەندە لێرەشەوە وەك پێشتر کەوتۆتە ناکۆکی لەگەل خۆ، چونکە لە لایەك دەلێ هەموو جەنگەکان لە ماهیەتدا جەنگی چینایەتیە و ڕەوایشی پێ داوە، لەلایەکی تریش کۆمەلە جەنگێك بە جەنگی ناڕەوا دەزانێ، ئینجا ئەو قۆناغانەی مێژوو ودابەشیەکەی ڕاست دەرنەچوو هەتا تەرازوو پێوەرەکانی کە لەسەری بنیات دەنێ ڕاست دەرچێ، ئنجا تاکە نمونەیەك نیە تا بیسەلمێنێ جەنگی

---

[1] بۆ زیاتر سەرنج بدە کتێبەکانی (مارکس، ئەنجلس، لینین،تروتسکی، ماوتس تۆنگ ..)

(٢٨)

زايــۆنى الصهيونية Zionism

بزوتنەوەیەکی سیاسی یەهودی یە، یەکەم جار لەسەر زاری (ناتـان برنبـاوم - ١٨٩٠) ناوبراوە، زایون شاخێکە لە خوارووی قودس لە فەلەستین وبـە سـەهیونی لە (تەورات) هاتووە، بـە پێـی (جـدول الـشروح –كتـاب المقـدس) بـە (مدینـة الداود)یش هاتووە بە کۆن ترین گەڕەکی ئۆرشلیمی پۆلین کردووە .

مەبەست لێی شاخی (زایون) بکاتە بەلگەی گەڕانەوەی خـاکی فەلەسـتین بـۆ یەهوودی بەهۆی گرێدانی کەلتوری ئایینیو مێژوویی بە بەرنامەی سیاسی، ئـاوا زایۆنی وەك زاراوەو ڕێباز یەکەم جار زیاتر لەناو یەهودی ڕۆژئاوا چەکەرەی کـرد، ئەو داوایەی (زایۆنی) کرا ڕای گشتی بەهۆی هۆنینـەوەی سـەربردەو پـێش بینـی ئاینی، ئیتر بووە بەشێك لـە ئـەدەبیاتی نوسـەرانیان لەوانـە: کتـێبی (بحث عـن الصهیون- هەش کایـشر- ١٧٩٥- ١٨٧٤)، هـەروەها کتێبـی (ڕۆمـاو قـودس ١٨١٢-١٨٧٥)...، بووە هۆی چەکەرەبوونی شەبەنگێکی ئایدۆلۆژی زایۆنی وەك:

١- یەهود سامیەو ڕەچەلەکی عبـریەو پاکن پێویستیان بە پاك ڕاگرتن هەیە لە خاكو ولاتێك کە تا ئێستا نیانە.

٢- فەلەستین خاك و ولاتی دێرینی یەهودو ئیسرائیلە.

٣- دەولەت تاکە زامنێکە بۆ کۆل نەبونەوەی یەهود بەهۆی پرۆسەی (دژ بـە سامیەت).

٤- سەرکەوتنی یەهود لەو دەولەتە جیهانیش پێ دەحەسێتەوە .

وەك ڕێکخستن‌و پەیرەوکردنیش لـە بەرنامەیـەکی سیاسـیدا سـاڵی١٨٩٧ بـە سەرپەرشتی هرتزل - خاوەنی کتیبی (الدولة اليهودية)- کـۆنگرەی (زایـۆنی) لـە (بازل - سویسرە) جاری ڕێکخراوێکی زایۆنی درا بە ئامادەبوونی زیـاتر لـە ٢٠٠ نوێنەری جیهانیان، تیایدا بڕیاریاندا فەلەستین بکەنە نیشتمانیان.

سـەربردەی زا یۆنـی:

ئەو تەقەڵایە زۆر کۆنـە، پاڵپـشت دەکرێتـە سـەر دەقـی ئـاینی، لـە (کتـاب المقدس- جدول والشروح مادە: اسرائيل) وا هاتووە: بەو ١٠ خێڵەی سەرووی سینا ووتراوە (مملكە اسرائيل) کە دامەزرێنەرەکەی یربعـامی یەکـەم لـە دوای وەفـاتی سلێمان پێغەمبەر لە ٩٣٠ پ ز، ناوی فەڵەستینیش بە پێی هەمان سەرچاوە لـە (فلـسطيا)ی یۆنانی لە ڕێی دورگەی کریت هـاتووە، چـەندین جـار بـە هاوبەشـی ڕۆژئاوا ویستویانە (قودس) بگرن، (٢) جـار رزگـار کراوەتـەوە، یـەکیان لەسـەر دەستی (عمر کوری خەتاب) دووەم جار لەسەر دەستی (صـلاح الـدین ئـەیوبی)، تەقەڵا سیاسی‌و بڕوابیەکانیش لـەوەش کـۆنترە، بەشـێك زایـۆنی دەگێڕنـەوە بـۆ هەمان مەبەستی (ماسۆنی)، بەشی هەرە زۆری فەرهەنگـە باڵاکـان قۆناغـەکانی زایۆنی دەبەستنەوە بە تەقەڵاو بزوتنەوە یەهودیەکانی وەك ﴿بزوتنەوەی مکـابین- (٥٨٦ /٥٣٨)﴾ پ ز، بزوتنەوەی ﴿بارکوفیا(١١٨ /١٣٨)﴾ دوایـش بزوتنـەوەی مـوزمن کرینـی، بزوتنـەوە (داڤیـد روسـیل)و قوتابیـانی (سـۆلومون مولـوح ١٥٠٠/١٥٣٣)ز بزوتنەوەی (نـشەبین ئیـسرائیل/١٦٠٤/١٦٥٧)، شـیتای زفـی (١٦٢٦/١٦٧٦)، بزوتنەوەی جولەکە لە ڕۆسیا ١٨٨٢ ز، .. تا دەگاتـە زایـۆنی نوێی (هرتزل) لەکۆتایی سەدەی ١٩، زۆربەیان داوای گەڕانەوەی (گەلی جـوو)یـان کردۆتەوە بۆ سەر خاکی فەلەستین، لە قۆناغی نوێشدا ئـەو تەقەڵایـە ئامـانجێکی بنـچینەی ئیمپریـالیزمی بـوو، لـە سـاڵی١٨٤٠ دیـسان سـەرۆکی بـەریتانیا (بالمرستون) داوای لە یەهودیەکان کرد کۆچ بکەن بـۆ فەڵەسـتین، بالمرسـتۆن لـە

بیرەوەریەکانی دەڵێ تەقەلاّیەکی زۆرمان لەگەڵ (سلطان عبدالحمید)دا بە ماددە فەلەستین بفرۆشێ، قایل نەبوو (سلطان عبدالحمید)یش لە بیرەوەریەکانی و لە نامەکەشی بۆ (محمود ابو الشامات)ئەو ڕاستیە دوپات دەکاتەوە: ئەوکاتی هەرێمو مەملەکەتی گەورە کڕین فرۆشتنی لەسەر دەکرا لە نێوان ئیمپراتۆرو ئیمپریالیزمە جۆر بە جۆرەکان، ئەمریکا (فیلیپین)ی لە ئیسپانیاو بە ٢٠ ملیۆن $ کڕی یەوە، دوایی زۆربەی ویلایەتەکانی ئێستای ئەمریکای کڕیەوە، بەریتانیا ڕووباری دیجلەی لە ئیتحادیەکان کڕی، کۆرسیکاش چەند جار کڕینو فرۆشتنی لەسەر دەکرا...، هەر بە پێی بیرەوەریەکانی (بالمرستون) وادیارە (سلطان عبدالحمید)و خەلافەتەکەی زۆریش پێویست بە ماددە هەبووە، بەلاّم بەهیچ جۆرێك قایل نەبووە یەك بستە خاکی فەلستین بفرۆشێ، ئەو ڕاستیە لەلای زۆر سەرچاوەی جیهانیو خودی یەهوودیش هاتووە، بڕی (٥) ملیۆن لیرەیان بردە پێش عبدالحمید نەیفرۆشت، بەلاّم دوایی ئیتحادیە عەلمانیەکانی تورکو سەرکردەکانی شۆرشی (مەزنی) عەرەبی زۆر بە هەرزانترو بە بڕی (٤٠٠,٠٠٠) لیرەیان فرۆشت یان بە پێی سەرچاوەی تر بە دوو سینیە زێڕ، ڕووباری دیجلەش بە (٢٥٠,٠٠٠) لیرە فرۆشرا بەریتانیا، لەو سەردەمی یەهوودی وەك پەنابەر لە خەلافەت وەردەگیران بە هۆی ئەو ستەمەی لێیان دەکرا لە ئەوروپا، بەلاّم دوای ئەو جمۆجولە گوماناویەیان سولّتان عبدالحمید لە ماوەی (١٠) ڕۆژ سێ فەرمانی دەرکردوو بڕیاریدا چیتر وەرنەگیرێنو بنێردرێنەوە ئەو شوێنەی لێی هاتوون، لە ڕاقەی فەرمانەکان هاتبوو ئەو جووانە ئەگەر ڕاست دەکەن پلانی دروست کردنی دەوڵەتی موسەویان نیە لە فەڵەستین با بچنە ئەمریکا خاکی بێ ئەتەوەی لێیە با ئاوەدانی بکەنەوە، لەو هەنگاوەش عەلمانیە تورکو عەرەبەکان پشتگیری یەهودیەکان بوون، ئەو کاتی بە پێی رەچەڵەك عەرەبە عەلمانیە ئەتەوەییەکان پاگندەی ئەوەیان دەکرد کە یەهودیش لە ئەسڵدا سامینو لە ڕەچەڵەکی عەرەب نزیکترن بەلاّم عەجەم لە عەرەب نزیك نیە، بۆیە بەشێك لە عەرەبە عەلمانیەکان دژی ئەو فرمانانەی

عبدالحميد بوون، يەهودیەكان پەنايان بۆ پرۆژەو چارەسەری تر بردووە بۆ دۆزینەوەو نیشتمانێك، لەوانەش دوزینەوەی برازیل دوای ئوگەندا، ئینجا كینیا جار جار ئۆر لە عیراقیش، چونكە هەتا بارە هەرە لاوازەكانی خەلافەتیش ئەو ئاواتەی یەهوودی وروژئاوا نەدەهاتە دی، بەلام لەگەڵ سەرهەڵدانی عەلمانیەت و پەرەسەندنی بیری نەتەوایەتی لە جێی خەلافەت و دروست بوونی قەوارەی نەتەوەیی و بەیەكجاری داڕووخانی خەلافەت لەسەرەتای سەدەی بیستەم ئەو دەرگا قوفل دراوەیان بۆ كرایەوە، ئیتر كەلەشی نیشتمانی ئیسلام كەوتە سەر سەفرەی چەندین جۆری ئیمپریالیزمی وەك (قسعەكەی فەرموودەكە)، یەكەم جار رێكەوتنی (سایكس پیكۆ - ١٩١٦) بۆ كێشراو جهانی ئیسلامی پارچە پارچە كرا بۆ یەكەم جاریش كوردستان وەبەر ئەو پارچە پارچە رەسمیە كەوت، وایان دابەشیەوە تاهەر لە تێك گیران و ناكۆكی ناوەخۆیی بخنكێن و بەساناى پلانی تری داهاتوو جێ بەجێ بكرێ، بەو شێوەیە دروست بوون و داهێنانی ئەو وڵاتانەی وەك عێراق و سوریا توركیا و.... هتد یەكێ لە مەبەستەكانی جێ گیركردنی بەلێنی بلفۆری وەزیری دەرەوەی بریتانیا (ئەرشەر بلفۆر) لە ١٩١٧/١١/٢ بۆ یەهودیەكان درا، كە ولاتێكیان لەسەر خاكی فلستین بۆ دروست بكەن، لە دەرفەتێكی گونجاودا لەبەرامبەر یارمەتیدانی ئینگلیز بۆ شۆرشی عربی ١٩١٦ لە دژی خەلافەت ودروست كردنی عێراق و سوریا و.... ئەوا سەركردەكانی ئەو شۆرشەش دان بە بوونی ئیسرائیل و بەلفۆر بهێنن، بەو پێیە مەلیك فەیسەل عێراقی بۆ دروست كرا وەك دەولەتێكی سەربەخۆ، ملك فیصلیش لەگەل وایزمان نوینەری یەهودی بە ئامادە بوونی (لورانس) پەیمان نامەیەكی دووقولی لە٣\١١\ ١٩١٩ لەجیاتی عەرەب مۆر كردو پیك هاتبو لە ٩مادە دانی نا بە واقعی سایكس -بیكو و بەڵێنی بەلفۆر هێناو وایزمانیش مۆرەكەی لەجیاتی فلستین كردووە -دەقی رێكەوتنەكە لەكتێبی(ملك فیصل الاول ص٢٨-٢٩) بە ئینگلیزی وعەرەبی بخوێنەوە.

دەقی بەڵێنەکەی بەلفور:

﴿برام/ للۆرد روتشیلد*، خۆم بە بەختەوەر دەزانم لە جیاتی حکومەتی خاوەن شکۆ ئەو لێدوانەی خوارەوەتان بۆ بنێرم وەك هاوسۆزی بۆ خواستەکانی زایۆنی (یەهودی) کە لە ئەنجومەنی وەزیران پێ قایل بوون: (حکومەتی خاوەن شکۆ بەسۆزەوە دەڕوانێتە گەلی یەهودی بۆ دروست کردنی نیشتمانێکی نەتەوەی لە فلستین، بەپێی تواناش هەموو ئەرکەکانیان بۆ دەرەخسێنێ ، دەبێ بشزانرێ مافە یاسایی و مەدەنیەکانی غەیرە یەهودی دانیشتوانی فەلەستین پێ شێل نەکرێ ﴾ - براتان ئەرشەر بلفۆر-١٩١٧ .

لە ساڵی ١٩٤٨ ئەو کیانە دروست کرا بە دروشمی (من النیل الی الفرات)، ڕۆژهەلات ورۆژئاوا و نەتەوەیکگرتووەکانیش لە ١٩٤٩/٣/١١ دانیان پیا هێنا، دەقی بەلگەنامەکەی دان پیا هێنانیش لە کۆتای ئەو نوسینە تۆمار دەکەین . نیتر ئیسرائیل خۆی پرچەك کردو ئەوەی نازیەکان بەوانیان کرد تۆلەکەیان بەسەر خەڵکی فلستین دارشت، یەهودی خۆی بەدەست ئایدۆلۆژیای نازی گرفتاربوون، بەلام بەهەمان ئایدولوژیای وەرگێردراو بۆسەر زایۆن کاریان دەکرد، بۆیە گەلێ جار بە(نازیة الصهیونیة) ناویان دەبردن، چونکە نەژادی یەهودی دەخەنە سەرووی نەژادەکانی تر .. ئەو بیرە لەوە دێ کەئاینی یەهوودی یەکێکە لەو ئاینانەی (مکتسب)نیە ،واتە موبەشیر ودەعوەی نیە تاخەڵکی نوێ ی لێ وەرگیرێ، ئەو سیفەتە ئاینی تریش هەیە ئاوا رەچەلەکی ومیراتیەوەك زەردەشتی بەنمونە، بەلام زیندەگیەکەی بێهێزە نەبوویتە ئاینێکی نەتەوەی شۆفینی ، هەرچی یەهودیەتە زیندەگی ئاینەکەیان بەهێزە لەلایەك و لە لایەکی تر خەڵکی تری لێ وەرناگیرێ نیتر ئەو هێزە تیایدا پەنگ دەداتەوە بۆ رەگەزپەرستیو خۆیە زل زانی و پەیدابوونی دروشمی (شعب الله المختار) وەك ناسنامەیان-ئەو تەقەلایە لەلایەن

* : بارون رۆتشیلد رابەری جالیەی یەهودیەکان بوو لە بریتانیا .

عەرەبی شۆڤینیش ئـاوا دراوە کـاتی دەیانـەوێ ئـاینی ئیـسلام بکەنـە مـولکی عەرەبو زاراوەی ئومەی عەرەبیو (أمتـی العربیـة والاسـلامیة) بـەکاردەهێنن-، گوایە خەلکی تر هەمووی لەپێناو ئەوان دروست بووینە، دەبێ بۆیان یەخ بکـرێن هەروەك لە پرۆتۆکۆلی (١١) حکماء صهیون واهاتوە تیایدا خەلکی تـر لەلایـەن یەهودیەکان بە (جوویم) یان بـە (أمـمي)، نـاودەبرێن، جـاران یەهوودیـەکان بـە مسیحەیەکانیان دەووت (جوویم)، دوای هەرچـی یـەهودی نەبوایـە بـە (جـوویم) ناوبراوە بە مانای نەفامو غەوارە، ئیتر جوویم لە پێناوو خزمـەتی ئـەوان دروسـت بووینە وەك مێگەلە مەڕ هەروەك لە (تەلمود)و (پرۆتۆکۆلات صـهیون) و ... زۆر سەرچـاوەی تریـان هـاتوومو بنـچینەی (شـعب الله المختـار) لێـرەوە دێ، لەگـەڵ کۆمەلێك بیروڕای سەیرتر لە بنەماکانی (حیزبی نەتەوەی ئاینی)ی زائیف یهوداك (١٨٩١/١٩٨٢) هاتووە: ((ان الله یظهـر نـزول مـسیح کخـلاص البـشر بـالمعجزة التالیة: جعل کل اراض تحت سلطة الیهود المقدسة التوراتیة)) ئەوەش مەولـەتێکی خوایـیە بۆ داگیر کردن چەوساندنەوەی میللـەتانی تـر، هـەروەك لـە درێـژەی ئـەو مەبدەئانەی تر هاتووە (وکـل تنـازل یـؤدي الی تـأخیر نـزول المـسیح) ئـەو بابەتـە مێژوویانە لەگەڵ چەند بابەتێکی داهاتووی مێژوویانە لـە مزگێنـی سـەرکەوتنی (حەتمی) یەك دەخەن لە داستانێك بەناوی (هرمجدۆن).

بیـرۆکـەی (هـرمجــدۆن):

بیرۆکەی بوونی جیهان لەژێر دەوڵەتی یەهودیو هاتنەخواردوەی (ح. مسیح) و هەڵبژاردنی (شعب الله المختار) (کە یەهودن) بۆ ئەو دەورە گرنگە لەلایەن خـواوە بۆ ڕزگاری بەشەریەتە وەك پێویـستیەکی مێـژوویی، (هرمجـدۆن) بەرزاییەکـە لـە بەرزاییەکانی (جلیل) لە سەرووی فەلەستین، ناوی ڕاستی دەشتی (مجیدۆ)یە، یەکەم جار ناپلیۆن بینیو وتی ئێرە دوا جەنگی یەکلاکەرەوە بـەخۆ دەبینـیو جیهـانیش کۆتای دێت بە پێی (کتاب المقدس)، هەر ئەو جەنگەشە بە نـاوی (هرمجـدۆن) لـە

تەورات، ئیتر زۆری لەسەر نووسراوە تا ئێستاش لەوانـە: (س.س.کـریس ١٩٧١) سەرۆکی قەشەکانی تەوراتی لە ئەمریکا کە بە رادیکالیە مەسیحیەکانیش ناوزەد دەکرێن، (هال لیندرس -الکـرة الارضـیة العظیمـة الـسابقة)... لـە هـەمـوو ئـەو نووسینو پێش بینیو مێژوویانەدا دەوڵەتی ئیسرائیلو هـاتنی مەسـیح بەیەکـەوە دەبەستنەوە دژی دکتاتۆران زۆرداران‌و ....، (لیندس) ئەو جەنگەی هەرمەجـدۆن بـە (کۆتایی مێژوو) دەزانی،و دەڵێ: تەنها (١٤,٤٠٠) یەهودی لە جیهان دەمێنێـت لە دوای ئەو جەنگە، ئەو تیۆرە ئاینیانە بووینـە بنـچینەیەکی سیاسـی دەوڵـەتی ئیسرائیلو پێرەوی دەکەن، سەرنج بدە هەتا (رۆنالد رێگن)ی سەرۆکی ئـەمریکای پێشوو دەڵێ: ئەو نیشانەو مەرجانەی هەرمەجدۆن بەدیارکەوتن ماوە (مەسـیح)یـش بگەڕێتەوە، هەریەکە لە (مۆلویل، لندس، روبرتسن،..) زۆری تـریش رایـان وایـە کە هەردوو کتێبی پیرۆزی (مقدس‌و ئینجیل) پـێش بینـی گەڕانـەوەی (عیـسی) دەکەن لەدوای جەنگە ناوکی هەر دەشبێ رووبدا، ئینجا مەسیحیش دابـەزێ بـۆ سەرپەرشتی جەنگی هرمجدۆن، دوای ئەویش١٠٠٠ سـاڵ لـە جیهـان حـوکم دەکـا پێش ئەوەی بە یەکجاری مێژوو کۆتایی بێت ... ئـیتر تیۆرەکـەی (فۆکۆیامـا)ش هەر لەوبیرە داکانەیە دێت بەجۆرو گوزارشێکی تر کە دەڵێ: (کۆتایی مێـژوو) لـە لیبرال دیموکراسیە، لیبراڵ دیموکراسیش ئەو مبادیئـە ١٠٠٠ سـاڵەکەی تیایـە لـە دیموکراسی‌و بەختەوەری رۆژئاواو شارسـتانیەتەکەیان. ئەوانـە هـەمووی کۆمەڵـە تیۆرو سەربردەو پێش بینی ئاینی بووە بۆ بیرۆکەی زایۆنی‌و دەوڵەتی ئیـسرائیل‌و پاکی ئەو نەژادەو زیاتر بالأیـان لـە خـەلکی تـر، بۆیـە ئـەو بیرۆکەیـە لەلایـەن جیهانەوە بە جۆرێك بە رەگەزپەرستی وەرگیرا تا ئەو رادەیە لە سـاڵی ١٩٧٥ بـە بریاری نەتەوە یەکگرتووەکانی (ژمارە: ٣٣٧٩) بزوتنەوەی زایـۆنی بەشـێوەك لـە شێوەکانی رەگەزپەرستی ناسرا لە رووی یاساییەوەش، ئـەو کـاتی لـە ئـەمریکاو ئەفریقیا ئەو جۆرە رەگەزپەرستی گەرمەی بوو، بەڵام دوای هەڵوەشانەوەی بلـۆکی

سۆڤیەتی پێشوو لە ساڵی ١٩٩١ جارێکی تر ئەو بڕیارە بە خێرایی هەڵوەشایەوە.

لە بەرامبەر هەموو ئەو هەنگاوانەش تەیاری نەتەوەگەری عەرەبو دەسەڵاتدارانیان ڕۆژبەڕۆژ لە کشانەوەن، لە ساڵانی دوای ١٩٤٨ بە ئیسرائیلیان دەووت (کیان المزعوم) دوای (کیان الصهیونی) ... بووە ئیسرائیلی ئاسایی، ئێستا تەنها داوای زەوی لەدەستچووەکانی جەنگی١٩٦٧ دەکەنەوە، واتە تەنها بە ئۆتۆنۆمی قایلن .. بەو شێوەیە هەتا عەرەب لە ئیسلام دوور کەوتۆتەوە زیاتر سەر شۆڕی ئیسرائیل بووینە، لە کێشەیەکی جیهانیو ئیسلامی بەرەبەرە بچووک کرایەوە، قۆناغ بە قۆناغ، بووە کێشەیەکی عەرەبیو ئیسرائیلی، دوایی بووە کێشەی نێوان ئیسرائیلو (جبهة الرفظی) ئینجا (جبهة المواجهة)، دوای هەر دژی (ڕێکەوتنی ئاشتی کام دیڤد).. تا لە دوای هەموو گەڕانەوە ڕیزی کام دیڤید، بووە کێشەیەکی ناوەکی نێوان دەسەڵاتی فەلەستین و ئیسرائیل، ئێستا لە ژێر سیستەمی نوێی جیهانیو لەژێر ڕۆشنایی ئەو دۆخەی عەرەب تیایە قایلن بە هەموو چارەسەریەك، وەك ستراتیژی تاقانە ئاشتی خوازن لەژێر گورزی ئیسرائیلو بەردەوامی تیۆرەکانی بێ ئەوەی لە هیچ هەنگاوێکی واز بهێنێ، تەنانەت عەلمانیەتی عەرەب لە ستراتیژیەکانیاندا ئەوەندە نامۆ بووینە دۆستەکانیان خستە خانەی دوژمنو پێچەوانەش بە پێچەوانە، لە جیاتی ئیسرائیل شەڕێکی ٨ ساڵییان لەگەڵ ئێران کرد، تا ئەو ڕادەیە لە کۆنگرەی ١٩٨٧ عەممانی سەرانی عەرەب بە تێکرای دەنگ (جگە لە لیبیاو سوریا) ئیسرائیل بە هەرەشەی یەکەم حسێب نەکرا بەڵکو ئێران وا حساب کرا، ئێرانیش لەگەڵ سەرکەوتنی شۆڕشیان، سەفارەتی فەلەستینی خستە جێی سەفارەتی ئیسرائیل، یەکەم جارە عەرەب بتوانن بە سەربەرزیو بێ سەودا خاکی خۆیان ڕزگار بکەن لەسەر دەستی (حزب الله)ی لوبنانی هاوپەیمانی ئێران، کە لە ساڵی (٢٠٠٠) توانی خواروی لوبنان ڕزگار بکا بە زەبری چالاکی سەربازی لە دوای (٢٠)

ساڵ داگیرکردنی، بە گەڕانـەوەی عـەرەب بـۆ نـاوەڕۆکی ئیـسلام فلـستین رزگـار دەکرێتەوە وئاشتیەکی ڕاستەقینە لەگەل یەهودیەکان (نەك زایۆنی) دەگەڕێتـەوە، هەردوولا مافی چارەی خۆ نووسیان بەدەستی خۆ هەیـە لەسـەر خـاکی ڕەسـەنی خۆیان بە پێچەوانەی ڕای هەندێ شۆڤێنی عەرەب کە هەموو یەهود بە دوژمـن و (أبناء القردة والخنـازير) دەزانێ، ئەوەیان لە (مقاصد)ی ئیسلام دوورە، لە کۆنەوە تا ئێستا ئیسلام چاکترین نمونەی پێکەوە ژیانی ئاینە جیاجیاکانی پێك هێناوە.

دەقی بەڵگەنامەی دان پیا هێنانی نەتەوەیەکگرتووەکان بە ئیسرائیل :

وثيقة القرار ٢٧٣ـ١١/٣/١٩٤٩ قبول اسرائيل عضو فى امم المتحدة ... تقرر ان اسرائيل دولة محبة للسلام، لذلك نقرر ان تقبل عضواً في امم المتحدة:

لایەنگیری بڕیار: ئەرجەنتین، ئوستراليا، پۆلیڤیا، بیلۆروسیا، کەنەدا، تـشیلی، چین، کۆلومبیا، کوستاریکا، کۆبا، چیکۆسلوڤاکیا، دومنکان، ئیکوادور، فرنسا، گواتیمالا، هایتی، هندۆراس، ئایسلاند، لیبیریا، لوکمبۆرك، مکسیك، هۆلەنـدا، نیوزیلاند، نیکاراگوا، نەرویج، پەنەما، پاراگوای، پیرۆ، ڤلیبین، پۆلەندا ئۆکرانیا، جنوب ئەفریقیا، یەکێتی سۆڤیەت، ئەمریکا، ئورگوای، ڤەنزویلا، یۆگوسلاڤیا .

دژەکان : ئەفغانستان، بۆرما، میسر، حەبەشە، هند، ئێران، عێـراق، لبنـان، پاکستان، سعودیە، سوریە.

بێ دەنگ : بەلجیکا، بەرازیل، دانمارك، سلڤادور، یۆنان، سیاح، سوێد، ترکیـا، بریتانیا ..

بەو شێوەکۆی (٣٧) دەنـگ بەرامبـەر ١٢ دەنـگ دژو ٩ دەنگـی بـێ لایـەن ئیسرائیل وەك دەوڵەتێکی ئاشتیخواز بووە ئەندام لـێی.

بۆ زیاتر لە باسی زایۆنی ئەو باسانە سەنج بدە أـ موسوعة الـسياسية ب ـ موسوعة الاديان ج ـ معجم ديانـات واسـاطير عـالميـة د ـ اسـاطير المؤسـسة ـ غارودي

(٢٩)

تیـــرۆر الارهاب terrorism

لە کۆتایی سەدەی ١٩ لە نێـوان سـالآنی (١٨٩٤ تـا ١٩٠١) پێـنج سـەرۆك تیرۆرکران، بریتی بوون لە سەرۆك‌و شای: (فەرەنسا، نەمسا، ئیـسپانیا، ئیتالیـا، ئەمریکا)، دوای لـە سـالّی ١٩١٤ جێنـشینی نەمـسا (ئەرشـیدوك فردینانـد)و خێزانەکەی لەلایەن (پرانسـیب–قوتابیەکی سربی سەر بە ڕێکخراوی -کف الاسود- بوو) تیرۆرکران‌و جەنگی جیهانی یەکەمی لـێ هەلّگیرسـا، ئـیتر ئـەو ڕووداوانـە بوونە هۆی لێکۆلینەوەی لە زاراوەی تیرۆر، لە سەردەمی (عصبة الامـم)یـش لـە سالّی ١٩٣٤شای یوگوسلاڤیا (ئەلەکزەندەری یەکەم) تیرۆرکرا، لەگەلّ زۆر ڕووداوی تر دژ بە دەسەلاّت وایکرد تیرۆری دژ بە دەولّەت ببێتـە مـادەی لێکۆلّینـەوە وەك بەندێکی یاسای نێو دەولّەتی، بۆ یەکەم جاریش لە مادەی (٢)ی (عـصبة الامـم) سیفەت‌و سروشتی تیرۆر دیاریکرا، ئیتر بووە مادەیەکی نێودەولّەتی.

ئەگەر چی (تیرۆر) وشەیەکی لاتینیە، بەلاّم لەو سەردەمە بە هەموو زمانەکان بەکاردێت، یان لە هەندێ زماندا وشەیەکی هاوتایان بۆ داتاشـیوە، لـە عەرەبیـدا (ارهاب)یان لە بەرامبەر داناوە، بەلاّم تەواو ماناو مەبەسـتی تـیرۆر- بـە مانـای ڕەشەکوژی- نادا، ئیرهاب بە تۆقاندن‌و زەندەق بردن دێت، یان وەك لە فەرهەنگی (إعرف مـذهبك)دا هاتووە ئیرهاب زیاتر لە (Totalitarzm) نزیـك تـرە، واتـە مەرج نیە ئەنجامی کردەوەکەی دابێت، لە کاتێکدا تیرۆر- لە مانای ئێستادا- بـە کوشـتن‌و ئەنجامـــدانی کردەوەکـــەی دێـت، وەك لـە دوای زیـاتر دەردەکـەوێ جیاوازیان هەیە.

تیرۆر(بە تایبەتی تیرۆری سیاســی) زۆر مــشت و مــڕی لەســەرە لــە بــارەی: بنەچەکەی، شمولیەتی، ناسنامەی...ئایا هەر دیاردەیــەکی کۆمەڵایــەتی و زادەی لایەنی شەڕی ئادەمیزادە یاخود سروشتیەو ڕەسەنایەتی خۆی هەیە؟ پەیوەستە بــە قۆناغێکی مێژوویی یان بــە تــەریبی لەگــەڵ مێــژووی مــرۆڤ هــاتووە؟ هەمیــشە سەلبیە یان جار جاریش ئیجابیاتی هەیە؟ ئایا جیاوازی لە نێــوان تــیرۆر وتــیروری سیاسی هەیە؟ کەواتە تــیرۆری سیاســی لــە کەیــەوە پەیــدابووەو کــێ هەمیــشەو ئێستاش بە کاری دەهێنێ؟ ئایا تیرۆر ناســنامەی هەیــە؟ پێنــاس و نیــشانەکانی چیە؟ بۆچی تا ئێستا پێناسە سیاسیەکانی بە پێی ئەو یاسا(نادادگەریانەش) هــەر نەخراوەتە قاوغێك؟ ئایا پێوانەی کۆتایی بــۆ دیــاری کردنــی کــاری تیرۆرســتی و تیرۆر چیە؟ ...

کەم زاراوە هەیە بە ئەندازەی تیرۆر مشتومڕو قەبارەی جیاوازی هــەلگرێت، هۆیە سەرەتاکەشی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە زاراوەیەکی زیاد لە پێویست سیاسیە، زادەی جم و جۆڵی بەشەری و ڕۆژئــاوای دوورە ئایینیــە، کــەمتر بناغــەی فکــری هەیە، بۆیە بواری لێك کێشانەوەی بەو سەرو بەم سەر گەلێك زۆرە، هــەتا ســاڵی ۱۹۸۳ (۲۰۹) پێناسەی ڕەسمی جیاجیای لێ تۆمــار کــراوە[1] ،ئێــستا گەیــشتۆتە هەزاران، بە پێچەوانەی چەمکە ڕەسەنەکان کــە داکــوتراوێکی فکــری و شــەرعی هەبێت کەمتر دەتوانێ ئەوەندە مانا جیاجیایە هەلگرێ.

بنەچــەی تیرۆر:

لە سەرچاوەو فەرهەنگە کۆن و نوێکانی ڕۆژهەلاتی و ڕۆژئاوای وەك ئزمخشری، ابن کثیر، لسان العرب، فەرهەنگی فەرەنسی ۱۹٦٤، فەرهەنگی ڤــۆلتیر(۱۷۰۱) فەرهەنگی ڕیشیلە ۱۷۱۹ ..تا دەگاتە فەرهەنگی جۆزی ۱۹۳۹و دائــرە المعــارف

[1] بۆ زیاتر بڕوانە: موسوعة العربیة- بابەت: الارهاب الدولي.

١٩٧٣، موسوعه العاليـه، (G.b.Encyclopidioe)ی بریتانیـاو فەرهـەنگی بەناوبانگی ئۆکسفۆرد.. هەمووی مانای تیرۆرلەسێ خاڵی سەرەکی کۆدەکەنەوە :

١- مانای ترس و توندوتیژی و تۆقاندنی سایکلۆجی.

٢- دەسەڵاتداران و خاوەن هێزەکان لە دژی خەڵکی لە خۆیان بێ هێزتـر وەك (تۆقاندن) بەکاریان هێناوە.

٣- هەندێ جاریش بە ڕەفتاری لەشکری داگیرکەر یان دادگا بێ بەزەییەکانیش وتراوە تیرۆر.

کەواتە زۆر کۆنە، بەڵام وەرگەڕانی لە مانایەکی: کۆمەڵایەتی بۆ سیاسـی، لـە سایکۆلۆجی بۆ ئایدۆلۆجی، لە تاکی بۆ کۆیی .. ئەوا هەموو توێژینەوەکان یـەك ڕان کە لە دوای شۆڕشـی فەرەنـسی ١٧٨٩ هـاتووە کاتـێ (ڕۆبـسپیر، گۆسـتو، گۆدون) لە ٢ ساڵی فەرمانڕەوایان بە ناوی دروشمەکانی شۆڕش و ئازادی کۆمـەڵێك فەرمانی (تیرۆرانەیان) جاردا، بەسـەردێری (شمـشێری یاسـا لەسـەر ملـی تـاوان باران) لە دژی ناحەزانی شۆڕش یان ڕاست تـر بڵێین وەك ئێـستا ئاسـا (لـە دژی دەسەڵاتی خۆیان) کە بەرەسمی لە ئەنجومـەنی نیـشتمانی ودەزگـا مەدەنییـەکانی فەرەنـسی دارژا، پێیـان دەوتـرا (پـەیرەوانی ئایـدۆلۆژیای چـاکۆپیان)، لـە دوای کەوتنی (ڕۆبـسپیر) بە (٢) ڕۆژ لە ١٧٩٢/٧/٢٩ لە گۆڕەپانی شۆڕش بـە تـاوانی (تیرۆریزم) لە سێدارەدرا بە هەمان ئەو (مەقسەلەی) کە هاوڵاتی و تێکۆشـەرانی پێ لە سێدارە دەدرا، ئیتر لە دوای ئەو ڕووداوە چەمکی تیرۆریزم باوی وەرگـرت و لە دیاردەیەکی سایکلۆجی پەڕیـەوە بـۆ سۆسـیۆلۆجی، لـە تاکـەوە بـۆ کـۆ، لـە ڕەمەکیەوە بۆ ڕەسمی، لە کۆمەڵایەتی بۆ سیاسیشەوە،.. لـە سـەدەی ڕابـردووش زیاتر بە فاشیەکان دەوترا تیرۆریزم وەك لە فەرهەنگی ئـەو سـەردەم دەردەکـەوێ، بەڵام سیاسـەتمەدارانی جـاران (تـیرۆری سیاسـیان) بـە گـشتی دەدا پـاڵ ڕارەوی میکاڤیلی، چونکە ناڕەواترین ئامرازێکە کە پێی بگەیتـە ئـەنجام و تـەنهاش لـە ڕارەوی میکاڤیلی بۆ کاری سیاسی حلال کراوە ...لە هەموو بارێکدا ئەسـڵەکەی

له تۆقاندنی خه‌ڵکی یه‌وه هاتووه له لایه‌ن کاربه‌ده‌ستان و تاوانباران، بۆیه هه‌موو فه‌رهه‌نگه‌کان تا دوای نیوه‌ی سه‌ده‌ی (٢٠)یش به‌و شێوه‌یه تیرۆریان ڕاڤه کردووه، هه‌ر به نموونه (قاموس السیاسی) له ساڵی ١٩٦٧ نووسراوه پێناسـی وه‌ك خـۆی ئه‌وه‌یه: (محاولة نشر ذعر والفزع لاغراض السياسية والارهـاب وسـيلة تـستخدمها حكومة استبدادية لإرغام الشعب على الخضوع والاستسلام لها أو على شـعب مـن شعوب لإشاعة روح الإنهزامية) له دوای ١٩٧٠- ١٩٨٠ گۆڕدرا زیاتر به به‌رگری میلله‌ت دژی دیکتاتۆر وتراوه تیرۆر بێ ئه‌وه‌ی ناو و هۆی (کرده‌که- فعل) بـه‌یان بکرێت که ده‌سـه‌ڵاته دیکتاتۆریـه‌کانن، لـه ڕاسـتیدا لـه ڕیـزی میللـه‌ت و بـێ ده‌سه‌ڵاتانیش کاری تیرۆریستی هه‌یه. بـه‌ڵام زۆربـه‌ی کاردانـه‌وه‌ی هه‌ڵـسوکه‌وتی ده‌سه‌ڵاتدارانه، له سیسته‌می نوێ زیاتر له(کار) باز ده‌ده‌ن بۆ سه‌ر (کاردانـه‌وه) و ده‌خه‌نه ژێر میکرۆسکۆب و دوایش دادگا، تێکه‌ڵیه‌کی نارِه‌وا هه‌یـه لـه سـنور و ماناو چه‌مکه‌کان، پێویستی به لێك جیاکردنه‌وه هه‌یه، له‌لایه‌ك کۆمه‌ڵێك بڕیاری یاسای نیو ده‌وله‌تی هه‌یه سه‌باره‌ت به به‌رگری گه‌لان له مافی چاره‌ی خـۆ نوسـی وه‌ك: پـه‌ره‌گرافی (٣)ی مـاده‌ی (١)المقاصـد، بڕیـاری ژ:١٥١٤ی خـولی(١٥)ی ساڵی١٩٦٠ز، وه بڕیاری ٢٦٢٥ی ٢٤\ئه‌کتوبـه‌ر\١٩٧٠وتیایـدا مـافی بـه‌رگری چه‌کداریشی دا، زۆری تریش به‌ڵام گه‌لی جاریش له‌گه‌ل تیرۆر تێکه‌ڵ کراون .

ئیــرهاب، تیرۆر، توندوتیژی:

ئه‌وانه به گشتی لێك جیان، له فه‌رهه‌نگی میلله‌تـه تێکـشکاوه‌کانی جیهـانی سێیه‌م به حوکمی لاسـایی کردنـه‌وه و کلکایـه‌تی هه‌رسـێك تێکـه‌ڵ کـراون، لـه کۆتاییدا ئێمه‌ین زه‌ره‌رمه‌ند تیایدا، چونکه تێکه‌ڵ کردنی چاك‌و خراپه، ڕه‌ســه‌ن و نارِه‌ســه‌ن، یاســاو نایاسـایی، .. لـه کاتێکـدا تـیرۆر بـه‌و مانایـه‌ی ئێـستای "ڕه‌شه‌کوژی"، سه‌لبیه، زۆر جیایه له‌گه‌ڵ توندوتیـژی و ئیرهـاب (نـه‌ك ئیرهـابی سیاسی)که ئه‌و دووه‌ی دوای مه‌رج نیه هـه‌موو ده‌م سـه‌لبی بـن، جـار وایـه زۆر

پێویستن، له سنوری خۆشی یاسایەکی گـەردوونی و سروشـتی و مرۆڤایـەتی یـە، وەك له خوارەوە بە خێرایی باسی دەکەین:

* ئیـرهاب له بوونەوەر:

ئەگەر ئیرهاب بەو مانایەی (گۆڕانێکی توندو تیژ) بێت، ئەوا سـاناتر لایـەنی سەلبیو نیجابیەکـەی لـە زەمـان و زەمـین و ناراسـتەکەی دەردەکـەوێ... لـەو بوونەوەرەدا (بە گەردوونو سروشت و کۆمەڵەوە) دوو جۆر یاسـای گـۆڕان هەیـە، یەکەمیان گۆڕانی هێمن و پلە بە پلە هەمیشەییەکانن، دووەمیـان تونـدو تیـژ و لەناکاوەکانن، یەکەمیان زۆرەو دانیمە بەڵام دووەم چ لە گەردوون چ لـە سروشـتی خۆمان نموونەی دەگەمەنی وەك: (ئەستێرە ڕەشەکان (الثقوب السوداء)، ئەسـتێرە نیوترۆنیـەکان، سـوپەرنۆڤا، .... تـا دەگاتـە گرکـان و بروسـکە و لافـاو و تەقینەوەکانی ترو گەردەلول و زەمین لەرزین و تاڤگـەکان و.... هتـد دەشـتوانین ئەو دوو گۆڕانکاریە لە ڕەوتی ڕووبارێـك دەرخـەین کـە چـۆن بـە ئاسـایی خـۆی هێمنانەو پلە بە پلە دەڕوا بەڵام ناوە ناوە لـە ناکـاو دەبێتـە تاڤگـە و کۆمـەڵێك گۆڕانکاری خێراتر دروست دەکا، ئەو نموونە پڕ بە پێستی مێژووی کۆمەڵیشە کـە چۆن مێژووەکەی وا هاتووە بە گۆڕانکاری هێواش و چەندایەتی و پلە بـە پلـەی و بەیـژەیی شـان بەشـانی گۆڕانکاریـە چـۆنایەتی ناکـاو و تونـدەکان، جۆرەکـانی جموجۆڵی ڕۆژانەی واقعیو کۆمەڵایەتی بریتیە لـە گۆڕانکـاری یەکـەم، هەرچـی گۆڕانکـاری دووەمـە (واتـە تونـدو تیـژەکان وەك: شۆڕشـەکان و یـاخی بـوون و وەرگەڕانو جەنگ و تێك هەڵچونەکـانە (بۆ زیاتر سەرنج بـدە چـەمکی شـۆڕش لەو فەرهەنگەدا).

* ئیــرهاب له دەروونی مرۆڤدا:

لایەنی شەڕی مرۆڤ بە هەردوو شێوەی کــپ کــراوی و مــەیلی پەلاماریەکــەی بەشێکە لە سروشتی ئەو مرۆڤە، کە لە ناخی مرۆڤ شــین بــووە لەگــەڵ خێــر وەك "جووتە" (القاعدة الزوجیــة-دیاد)ی بوونەوەر،، (بۆ زیاتر سەرنج بدە ناخی مــرۆڤ لەو فەرهەنگە) .

بۆیە مرۆڤی شەڕانی هەم ئیرهابیە هەم ئیرهابیش بــۆی دەرمانــە(*)، هــەروەك ئەو ڕێسایە لەسالی ١٨٦٨وە لەلایەن سیرنۆ سیکۆفیج سەلماندوویە (هێز تەنها بە هێز دەوەستێنرێ)، ئینجا دیگۆلیش جاری دا کە دەرگای ئاشتی بــە کلیلــی هێــز دەکرێتــەوە ....، هــەموو مرۆڤێــك بەرێــژەی جیاجیــا لــە ناخیــدا (ئیرهــابی) هــەلگرتووە، (فألهمهــا فجورهــا وتقواهــا)، بۆیــە ئەمــەنی بریتیــە لــە گۆڕانــە هێمنــەکانی جەســتەیی و عــەقلی و کۆمەلایــەتی و هــەم گۆڕانــە توندوتیــژی و ئیرهابیەکان بە پێی بارودۆخی کۆمەلایەتی و باری ئەو کەســەش لــە هاوکێــشەی نێوان عەقڵ و ئەفسدا.

بەو شێوەیە لە هەرسێ تەوەری سروشتی -کۆمەلایەتی -مرۆڤایــەتی گــۆڕانی توندو ئیرهاب یاسایەکی زیندەکیە شان بە شانی گۆڕانە هێواشەکان.

بە کورتی ئەو جیاوازیانەشیان هەیە هەر بۆ زانین لەو خشتەکەدا:

گۆڕانی لەسەرخۆ	گۆڕانی توندوتیژ
١. لەسەر خۆیەو هێمنە	١. خێرایە و توندە
٢. بەرەبەرەیە	٢. لە ناکاوە
٣. گۆڕانی چەندایەتی یە	٣. گۆڕانی چۆنایەتی یە
٤. هەمیشەیی یە	٤. ناوەناوەیە
٥. ئاسایە	٥. دۆخە
٦. قەبارەی گۆڕانی بچوکە	٦. قەبارەی گۆڕانی گەورەیە

* ئەوە مانای وانیە کە وێچووی ڕایەکەی (فریدریك هاکر)بێ کە وتویەتی: (أفضل لنا أن نرهب الاخرین من ان یرهبنا الاخرون)

به گشتی بەشێکه لـه سـوننەتی گـەردون و زینـدەگیش، واتـه ئـەو تـرس و تۆقاندنه بەشێکه له یاسای ژیان، بەڵام با بزانین کەی و له کێ را دەبێتـه سـەلبی وەك هەموو چەمکەکانی تر له سنوری خۆی ترازا بە سەلبی وەردەگـەڕێ وەك لـە پەرەگرافی داهاتوو روون دەبێتەوە٠

سـەلبی و نیجابی ئیرهاب:

له راستیدا (تیرۆر) بەو مانایەی سـەرروو (رەشـەکوژی) سـەلبیە، بـەڵام کاتـێ تیرۆرو ئیرهاب تێکەڵ دەکـرێ دەبـێ تـەرازووەکی وردتـر بـەکاربهێنین بـۆ سـنور کێشکردنی لایەنی نیجابی و سەلبیەکانی، لـەوەو پـێش گەیـشتینە ئـەنجامێکی رەها کە ئیرهاب بـەو مانایـەی (نـەك دەشـێ یـان ناشـێ) بـەڵکو پێویـستیەکی ژیانیشه له (١٢) شوێن له قورئان وای باس کردووە، له هەموان نـزیکتر (واعـدوا لهم ما استطعتم من قوة ومن رباط الخيل ترهبون به عدو الله وعـدوكم ..) کەواته نابێت لەبەر شەپۆلێکی کاتیدا سنورەکان تێکـەڵ بکـرێن و(تعمـيم)ی چـەوتەکان بکرێن، هیچ شتێك نیە دوو لای چـاکی و خراپـی نـەبێت ئـەوەتا زانـستیش کـە بیناکەرە له هەمان کاتدا وێران کەریشه، هاوکاری لەسەر (إثم- تەاوان)و سـلبیە، لەسـەر چاکەش نیجابیە، توندوتیژی لەگەڵ پیاو کوژو رێگران چـاکە لەگـەڵ پیـاو چاکانیش خراپە، زۆر جار ئەو لاسایی کردنەوانە بە هەڵەت دەبەن، لەبەر ئـەولێك جیانەکردنەوانـە، وەك دەبیـنین یاسـای ئـەحزابی کوردسـتانی ١٩٩٣ کـە لـە پەرلەمانی کوردستان دەرچوو و دەڵێ (نبذ الإرهاب بجميع أشكالها) جـارێ باسـی ئەوە ناکەین وەك خاوەنی کتێبی بەناوبانگی (ارهـاب الـسیاسي) دەڵێـت هـەموو دەسەڵاتدارانی ئێـستا (كل اشكال الارهـاب) بـەکاردەهێنن، بـەڵکو مەبەسـتمان لەوەیە هەموو (اشكال ارهاب) سەلبی نیە، بەڵکو ئیرهاب هەیە له شوێن و کاتی خۆی نیجابیە وەك لە خوارەوە دەردەکەوێ:

ســودەکانی ئیرهاب:

جاروایە ئیرهاب ئەو سودانەی هەیە، زۆر بە کورتی شتێکی لیٚ باس دەکەین :

١. دەبێتە هۆی پابەندبوونی سەرپێچی کەران بـە یاسـا، واتـە یاسـا خۆشـی هەوێنی ئیرهابی لەگەڵەو پێویستە لە هـەموو زەمـان و زەمینێـك، خـۆ لـە نـاو جەرگەی ئەمەریکای سەرمەشقی شارستانی (بە حساب) لە کارەبا کوژانەوەکـەی ١٩٨٥ی کالیفۆرنیا کە چاوی یاسا کەمێك بزربوو زیاتر لە ٧٠٠ تـاوانی لێکـرا، واتە ترس و تۆقاندن بۆ ئەو جۆرانە هـەردەم پێویـستە جگـە لـەو میللەتـەی کـە بەتێکڕای دەگەنە پلەیەکی مەدەنی بالا لەچەمکی ئومەت.

٢. دەبێتە هۆی هەڵوەستەکردنی تاوان باران لە تاوان پـێش ئـەوەی ئـەنجامی بدەن.

٣. بەشێکە لە مافی مرۆڤ، چونکە ئەو ترسە(ئیرهابـە) وای لـیٚ دەکـات هـەم گیانی (قوربانیەکە) هەم گیانی (تاوانبارەکەش) ڕزگار بکاو ئەوێری بیکا ...وەك لە (مقاصد)ی ئایەتەکەش (واعدوا...ترهبون به .....)....ناڵیٚ بیان کـوژن دەڵـیٚ بیان ترسێنن با تاوانەکە نەکەن، ئـەو ئایەتـە لـە چوارچـێوەی قەڵاچـۆی تـاوان و وەزارەتی بەرگریە بۆیە دەبینین لە ٣٠ساڵی حـوکمی خەلافـەتی ڕاشـیدین تـەنیا دەستی چەند کەسێك براوە کەچی ئێستا مانگانە لەم وڵاتە دەیـان کـەس گیـانی لەدەست دەدات بە قوربانی و تاوانبارەکەش.

٤. دەبێتە هۆی ئاسایش و ئارامی وڵات و جیهان، سەرنج بدە ئـەو وەڵامـەی وەزیری بەرگری یابان سەبارەت بەو پرسیارەی کە ڕۆژنامەنوسـێك لێـی پرسـیبوو ئاخۆ یابان هەیبوایە بۆمبی ناوەکی بەکاردەهێنا لە تۆڵەی هیرۆشیما و ناگـازاکی لە دژی ئەمەریکا..لەوەڵاما وتی ئەگەر یابان چەکی ئەتۆمی هەبوایـە ئەمـەریکا هەر نەیدەوێرا لە هیرۆشیما و ناگازاکی بدا تا بیر لە تۆڵە سەندنەوەکە بکەینـەوە، ئەو ناارامیەی ئێستای جیهانیش لەوەیە کە لایەك پڕ چەکەو تۆقێنەر(مرهب)ە و لایەکیش دەست بەتاڵ، ترسی پێشەکیە کە ڕێگر دەبیٚ لە تاوان.

٥. دەبێتە هۆی بوون و پارێزگـاری لـە سیـستەم و (تشکلیة) کۆمەڵایـەتی و سەربازی و هەتا یەکەی خێزانیش.

٦. دەبێتــە هــۆی ترســاندن و تۆقانــدنی داگیرکــەر و دەســت درێژکــەر و ئیمپریالیزم و مــشەخۆران تـا سـل بکەنـەوە لـە پرۆسـەی داگیرکـاری و سـتەم، هەروەك (فرانتز ڤانون) دەڵێ: ڕزگاری- نیشتمانی- یان ڕاپەڕینی نەتـەوەیی یـان هەر جۆرە ڕزگاریەکی میللەتان لە کۆتاییدا فەوتانی ئیمپریـالیزمی و داگیرکـەرە هەر دەبێ بە شێوازی توند و تیژ کۆتایی بێت[1]، بەهەمان شێوە بـۆ سـتەمکار و دیکتاتۆران چ بە تاك چ بە کۆ. ئەو ئیرهابـە پێـچەوانەیە نـەبێت ئـەوا ئیرهـابی ستەمکاران بە هیچ ئامرازێك لە هیچ سنورێك ناوەستێ.

زیانەکانی:

ئەوەی سەروو سوودەکانی ئیرهابە ئەگەر لە زەمان و زەمینی بەمەرجی خـۆی بەکارهات، بەڵام هەر ئـەو دەرمانـە دەبێتـە دەرد ئەگـەر بـەکارهات لـە دژی : میللـەت، لـە دژی هـەق، چەوسـاوان، گـەلێکی بندەسـت، ڕەشـەکوژی دژی سیاســەتمەداران و بیریــاران، لــە دژی بیروبــاوەڕی جیــا، لــە دژی ڕەخنــەگر و ئۆپۆزیــسیۆنی مــەدەنی و یاســایی، ....ببێتــە بیــانۆ بــە دەســت زل هێــزان و دەسەڵاتداران، ئەوانە هەمووی شێوەن لە ئیرهابی سیاسی کـە بەشـی هـەرە زۆری بابەتی داهاتومانە.

جیاوازی نێوان ئیرهاب و ئیرهابی سیاسی:

واتە جیاوازی نێوان تیرۆر و ئیرهاب چونکە مانای ئێستای تیرۆر چ سیاسـی چ ناسیاسی بە مانای کوشتنە نەك تۆقاندن، تیرۆرکرا واتە کوشترا، کە دەڵێی ئەوانە کۆمەڵێکی تیرۆرسیتن یان کەسێکی تیرۆریـستە بـە مانـای بکـوژە..کـەمتر ئـەو

[1] معنبوا الارض - ص١٣

زاراوەیە ڕوو لە حکومەت و دەوڵـەت و دەسـەڵاتی خـاوەن یاسـا دەکـرێ ئەگـەر ڕەفتاریشی تیرۆریستانە بێت، سیستەمی جیهانی ئێستا بـەرەو ئـەو بنەمایـەن، دەیەوێ زاری چەوساوە بگرێ، بە چەوسێنەر نـاڵێ بوەسـتە، بـە چەوسـاوە دەڵـێ کاتێ چەوسێنەر ستەمت لێ دەکا هاوار مەکە، مەجوڵێ بەرگری نەکـەی چـونکە دەچیە خانەی تیرۆریزم! ڕەنگە ئەوە یەکێ لە مەبەسـتەکانی (سـایکس- پیکـۆ- ١٩١٦) بێت لە دابەش و دروستکردنی ئەو دەوڵەتـە سـەرکوت کەرانـە. ئـەوەش نادادگەریەکی زەقی ئەو سەردەمەیە، کەواتە تیرۆر ئەو ماناو مەبەستە نادا بۆیـە گەڕاینەوە سەر (ئیرهاب) لە جیاتی تیرۆر.

بێجگە لەوەش ئێستا زۆر ڕوونە کە جیاوازیەکی زۆر هەیە لە نێوان (ئیرهاب)و (ئیرهابی سیاسی)، ئەگەر (ئیرهاب) ڕەگـو ڕیشەی قوڵ ببێتەوە بۆ ناو گـەردوونو سرۆشت و ناخی مرۆڤ ئەوا ئیرهابی سیاسـی بـە هـەموو ڕەنگـەکانی یـەوە وەك: (ئیرهابی فکری، ئیرهابی عەقیدەیی، ئایینی، کەلتوری، نەژادی، نەتـەوەیی، ..) دەرهاوێشتەی جموجۆڵی کۆمەڵایەتیەو لە داهێنانی دەسـەڵاتدارانی دیکتاتۆریـە، هـیچ ئەسـڵێکی شـەرعیو مـەبادیئی و گـەردوونی نیـە، تاوانیـشە، زادەی سیاسەتێکی میکاڤیلیانەیە، دژی سەربەستی بیروڕاو دەسـت گـۆڕی دەسـەلات و بزوتنـەوە ڕزگـاری خـوازو ئیـسلامیەکانو هـەتا چـەپی و دیموکراتخوازەکانیـشە، ئێستاش وا کراوەتە چـەکێك بـۆ مانـەوەو پـاوان کردنـی دەسـەڵات و چەواشـەی ڕاستیەکانە، ئیرهابی سیاسی کە زیاتر لە تـیرۆر نزیکـە چ خـەڵکێك بیکـەن بـۆ گەیشتن بە دەسەڵات یان چەسپاندنی ڕای خۆیان چ دەسەڵاتدار بیکا بـۆ مانـەوەی لە دەسەڵات یەك تاوانـە، ئیرهـابی سیاسـی دەکەوێتـە بەشـی پانتـایی سـەلبی ئیرهابەوە، (ئیرهاب)و (ئیرهابی سیاسی)لێك جیان تێکەڵکردنی ئەو دوو چـەمکە زۆر ترسناکن ئەوا(تاوانبارو قوربانی)، (چاکەو خراپـە)، (داگیرکـەرو داگیرکـراو)، (تێکدەرو چاکساز)، (دیموکراسیو دیکتاتۆر)، (ئیستعمارو یارمەتی)، (تۆقێنـەرو تۆقێنراو).... هەموو ئەك تێکـەڵ دەکـرێن، بـەڵکو پێـچەوانەش دەبنـەوە، وەك

نیستاله جیهانی سێیەم بەگشتی و وڵاتانی عەرەبی بە تایبەتی (کوردیش لەو سەلبیەدا وێ چووی وڵاتانی عەرەبە) بە زەبری هێز و زینـدانی و تیرهـاب بیروباوەڕیان دەگۆڕن بۆ لای خۆیان، بەشی سیاسی لە ناسایشەکان بە ناشکرا دەکرێنەوە،لە هەنگاوێکی هەڵەی پەرلەمانی کوردستان بە یاسای فەرمی لە بڕیاری ژ:٣٥ی سالی ٢٠٠٦ ڕێگەی بە دەزگای سەرکوتی پاراستن وزانیاری داوە بوونی یاسایی هەبێ، سەرۆك هەتا مردن هەر سەرۆکی وڵات و حزبە، نوێ ترین دیاردەش ئەوەیەدەسەلات وحزبەکەی کردوتە مولکیەی تایبەت و میراتوەك لە سوریا ڕوویدا، لە پاداشتی لایەنگیری ئەو ناهەقیەو دەسەلاتەکەی پارچە زەوی و ئیمتیازو لێبووردن و فیتۆت پێ دەبەخشێ، تەزکیەو (مقاعد خاصة)ت خەڵات دەکا بە پێچەوانەی ئەوانەی کە ڕەخنەیان لێ دەگرن بێ بەشیان دەکەن لە ژیان ئەگەر زیندانی و تیرۆریشیان نەکەن، .....ئەوانە هەمووی جۆرێکن لە ئیرهابی سیاسی بۆیە (دوفرجه) لە کتێبی (ارهاب السياسي) دەڵێ:زۆربەی دەسەلاتداران هەموو شێوەکانی ئیرهاب بەکاردەهێنن، لە کۆتاییدا زۆر پێوانەکان تێك دەشێوێ و چڕ دەبێتەوە، بۆ پێوانەیەکی حیزبی و لەوێش بۆ سەرۆك ئەوەش نەك لەگەڵ ئیسلام لەگەڵ مەدەنیەت و بنەماکانی پێشکەوتن و دیموکراسی و دادگەریش هەرگیز ناگونجێ بە تایبەتی بۆ میللەتێك کە لە قۆناغی ڕزگاری یان بیناکردنی کۆمەلایەتی بیت، کەواتە دیاری کردنی سنوری نیوان ئیرهاب وئیرهابی سیاسی وەك هەموسنورەکانی تری کۆمەلایەتی (دادگەری و ستەم، سەوداو سوو، یارمەتی و داگیرکردن، چاکەو خراپە، غەریزەو سنوور، ڕادەو ئارەزوو، حیکمەتو تەنازرل، گوتەو کردە، .....) بە حیزبێکی سیاسی لیبرالی دیاری ناکرێت، بە یاسا ناکرێت بە بڕیاری پەرلەمانی ناکرێ، بەلکو قوول دەبێتەوە بۆ تێڕوانینی فەلسەفی، پێویست بە مدرسەی فکری و بەرنامەیەکی ئایدۆلۆژی دەکا کە سیستەمی سیاسی سنووری نێوان ئیرهابی ئیجابی و ئیرهابی سەلبی دیاری بکات.

مەدرەسـەكان و ئیـرهاب:

لە باسی تیرۆرو مانای ئێستای زۆر كێشە نیە كە لە لایەن هەموو لایـەك بـە دزێوی سەیری دەكرێو كەس خۆی لـێ ناكاتە خاوەن، بۆیە ناسنامەی نیە، بـەڵام مەسەلەی ئیرهاب جیایە.... هەرچەندە هەموو ئەوانـە دیـسان نـەك پێناسـێكی سیاسیو فەلسەفیو كۆمەڵایەتی روونی نیە، هەتا پێناسێكی یاسـاییو دەولیـشی بە یەكگرتوویی نیە، لە كـۆنگرەی جاكارتـای وڵاتـانی موسـڵمانیش لـە مـانگی ٢٠٠٢/٤ نەگەیـشتنە هـیچ پێناسـێكی یـەكگرتوو..نـەیانتوانیوەو نـاتوانرێ سنورەكانی ئیرهابو ئیرهابی سیاسی، تیرۆرو تیرۆرستانو تیـرۆر لێكـراو.. لێـك جیابكەنەوە.

ئەوەی باسكرا لە برگەكانی پێشوو لە راستیدا هەڵوێستی فیكری ئیسلامییە كە چۆن لە گەردوون یاسا هەیە ئاواش لە كۆمەڵ، هیچ بەندێكی شەریعەت نییـە بناغەی گەردوونیو سروشتی نەبێت، جا زۆرجار هەڵەو لادانێك لە یاسـا دەكـرێ ئەوەیان نادەمی زادەكەیە نەك بەرنامەكە، هەرچی مەدرەسەو سیستەمەكانی ترە لەو بارەیەوە وردنـین، زۆربـەیان سـنورەكان تێكـەڵ دەكـەن .... هـەر بـەكورتی باسێكیان دەكەین:

١. مەدرەسـەی لیبـراڵ دیموكراسـی:

وەك لایەنی واقیعیو مێژوویـیەكەی بریتیە لە داگیرو داگیركـاریو ئیـستعمارو خۆ پرچەك كردنو تۆقانـدنو ئیرهـابی میللـەتان، خـاوەنی دووجـەنگی جیهـانی دڕندانەن، بەكارهێنەری چەكی ئەتۆمیو كیمیایین لە یابانو ڤێتنامو كەمبۆدیا..، یەكـەم تیرۆرو تۆقاندنو بەكارهێنانی چـەكو باروتو چـەكی قەدەغـەی تـر لـە لایەن ئەوانەوە بەكارهاتووە، چەكی ئەتۆمیو چەكی كیمیایی لە لایەن ئەمـەریكا بەكارهات یەكەم جـار، گـازی ژاراوی لـە جـەنگی جیهـانی بـەكارهات، یەكـەم فراندنـــی فرۆكـــە لەلایـەن فەرەنـساوە بـەكارهات كـــاتێ سـەركردەكانی

شۆڕشی جەزائیری فڕاند لەناو فڕۆکە لە ساڵی ١٩٥٦ کە بۆ دانوستاندن لەگەڵ فەرەنسیەکان بە ئاسمانەوە بوون ، بەهەمان شێوە چەندین تیرۆریان کردووە لە کاتی دانوستاندن و دیالۆگ، لە رووی تیۆریشەوە هەموو زاناو فەیلەسوف بە سیاسەتمەدارانی ئێستاشیانەوە کۆکن کە هێز و ئیرهابە چارەسەر ، دروشمەکەیان ئەوەیە (لە جیاتی بمان تۆقێنن با بیان تۆقێنین) هەتا خودی ئاشتی لە روانگەی ئەوان هەر بە هێز دێتە دی وەك لە بنەما بەناوبانگەکەی (دیگۆل) هاتووە: (دەرگای ئاشتی هەرگیز بە کلیلی هێز دەکرێتەوە)، ئیتر هەزاران تاوان و رەشەکوژی و وێران و تۆقاندنی رۆژئاوا هەیە، زۆربەشیان بە بڕیار یاسای رەسمی و مەدەنی و دەنگی پەرلەمانی و دیموکراسیانە دارێژراوە، ئێستاش بە هەمان ماهیەت بەردەوامن تەنیا شێوەو ئەدرێسی دەگۆڕن، راستە ئێستا ئەوان راستەوخۆ تیرورناکەن بەلام تیروری میللەتان دەکەن، راستەوخو یان لەرێی وەکیلە دەسەلاتدارەکانیان، پشتیوانی دەسەلات داری تیروریستن، هەروا خۆ پڕ چەك دەکەن و خەلکی تریش چەك دەکەن، جیهان هەمووی کەوتۆتە ژێر تۆقاندنێکی بێ وێنە.

٢. مەدرسەی شیوعیەت:

لایەنی واقعیەکەی لەوەی پێشوو چاتر نیە، مێژووی ٧٠ ساڵەی شیوعیەت سەرباری جەنگ و کوشتارو تۆقاندنی جیهان، ئەوا رەوشەنبیرو نەیاران و هەتا هاورێیانی خۆشیان نەك هەر تۆقاندوە بەڵکو تیرۆرکردووە، وەك مدرسە تەواو باوەڕیان بەیەك لاکردنەوەی فکری و سیاسی هەبووە لە رێی تیرۆر، واتە پەیڕەوی ئیرهابی سیاسیان کردووە وەك بنەمایەکی رەسەنی شیوعیەت نەك تەنها رەفتاری شیوعیەکان، ئەنجلس کتێبێکی هەیە بە ناوی (دور العنف في التاريخ)، مارکس ئامۆژگاریەکی بە ناوبانگی هەیە بۆ شیوعیەکان و دەڵێ (ئێوە ئیسلاحی مەبن توندو شۆڕشگێڕ بن) واتە تۆقێنەرو ئیرهابی بن وەك (لینین) روون تر لە کتێبی

(من اين نبدأ) دەڵێ: (مبدئيا نحن لم نرفض ابدا ولايمكننا أن نرفض الارهاب إنه وجه من وجوه الحرب، ربما لايمكن استغناء عنه في بعض الظروف)، لە کۆتاییدا ئەو بنەمایەی باکۆنین لەو مدرسە خەملی کە دەڵێت (خێر لەومیە: تێك و پێك شکاندنی چی واقعیە)[1]، ئەوەش لەسەر بنچینەیەکی ڕەسەنی مارکسی و یاسای دیالێکتیەکان هاتووە، کە پەیڕەوانێکی زۆری (باکۆنین) هەبووە لە ئەوروپا لە شێوەی ڕێکخراو بە ناوی: (ارادة الشعب)، (إشتراكيون الثوريون)، (إنتقام)، (المرعبون)، (ديناميتيه)، (إتحاد باكونين إيطاليا)، (لجنة الثورة)...ڕێکخراوی تیرۆرستی بوونە، تا ئەو دوایيەش شان بەشانی (ئۆرۆ شیوعیة)و (سۆشیال دیموکاسی)- (الوية الحمراء إيطاليا)، (خلايا المسلحة لاتحاد لشعبي الفرنسا)و ڕێکخراوی (بادرمانیهۆف) لە ئەڵمانیای ڕۆژئاوا هەبووە- کە دامەزرێنەرەکانی: (ئەندریاس بادرو ئۆلریك فاینهۆف) چەپیەکی برجوازیش بوون، زۆر ڕەوشەنبیریش بوون چاکیش لە مارکسیەت گەیشتبوون .....زیاتر لە دژی ئەو هەنگاوانەی ئۆرۆ شیوعیەکان دروست ببون ...بەڵام لە ڕاستیدا ئۆرۆشیوعیەکان واقعیانە تر بوون بەو بەرنامە هێمنانەیان لە ئەورۆپایەکی دیموکراسی، کەچی ئەو ڕێکخراوانە مارکسی ڕەسەنتر بوون لەوان، لە پێش ئەوانەش لە ڕوسیا ڕێکخراوی ((نیهیلیزم- کە دروست کەرەکەی تۆرچینۆف بوو) دژی ئاین و لە پەیڕەویدا کوشتنی ناغاو برجوازی تومارکردوە، بۆیە تیرۆریستیان ڕەسەنایەتی لە ناو کۆمەڵگەیەکی جیهانی وەگرت لەگەڵ فکرەی شیوعیەت.

٣. مەدرەسەی سۆشیالیست و نەتەوەییەکان:

هەڵبەتە باڵی سەرەکی سۆشیالیستی لەسەر ئەو دوو مدرسەی سەروو حسابە بە مێژووەکانیشیانەوە. ئینجا ئەو ئایدۆلۆژیەی کە ناوێتەیە و پێك هاتووە لە نیوە نەتەوایەتی و نیوە لیبرالی یان سۆشبالیستی یان شیوعی ئەوا سیستەمێکی

[1] مبادئ الثورة- باكۆنين

ڕادیکـاڵی ترســناك و تۆقێنــەری لــێ پەیـدابووە وەك: تورانیــەکان، نازیــەکان، فاشیەکان، بەعسیەکان، نەژاد پەرستەکانی تـرو ...هتـد کاریگەریـەکی زۆریـان لەسەر جیهان هەبووە، مەینەتیەکانی کوردی ئێستاو تۆقانـدنی لەسـەر دەسـتی ئەوانەیە زیاتر.

بەرگـــری و ئیرهاب:

بەشێکی گرنگی تر لەو پیلانەی ئێستای جیهان ئەوەیە بەرگری و شـۆڕش دژی ستەم و چەوساندنەوە بە(ئیرهاب، تیرۆر، عنف) لە قەڵەم دەدەن، دەیەوێ ئـەو بـە نوێترین چەك داتکوتی و خێرو بێری وڵات بخواو پارەی ئەو فیشەکەت لێسەنێتەوە کە تۆی پێ تیروردەکا، برسیت بکا، سەگت تێ بـەردا، بەسـەرو مـاڵ بتـسوتێنی هەتا زمانت لێ قەدەغە بکا، ئەوبیتە خاوەن ماڵ و تۆش بێگانە، ئینجـا ئەگـەر بە کۆنە تفەنگێك بەرگریت کـرد پێـت دەڵـێ ئیرهـابی، تیرۆریـستی، تێکـدەرە، نایاسایی ....، هەڵبەتەداگیرکەران ئەوزاراوە یاساییەیان بۆئامادە کردووین، دەبـێ ئاگادار بین ئەچین بەلای ئەو پیناسانە کەلە کۆتاییدا دەبتە تیغ بۆ ملـی خۆمـان، ئەگـەر بـە وردی سـەرنج دەینـە ئـەو پێناسـانەی نێـو دەولـەتی دەیـەوی ئـەو ئیجرائەتانەی لەدەرەوەی یاسا دەکرێ بـە تـیروری پـۆلین بکـا، هەڵبەتـە ئێمـەی کوردیش خاوەن دەولەت و یاسا نین، بەپێی ئەو پێناسە یاساییانە بێت جم وجـۆلی شۆڕشـــگێرانەکانمان هــــەمووی دەچـــێتە خانــــەی تــــیرۆر بــــە ســــەرکردە مێژووییەکانیشمانەوەو دوژمنانیشمان دەکەونە خانەی هەق ، بویە دەبـێ وریـابین لە هەڵبژاردن ولایەنگیری لە پێناسـە جیاجیاکان، ئەگینا تەڵەی ئیقلیمی وجیهانی ئامادەیە بتلیستێنی بەتیرور، جگـە لـە کوردسـتانی سـەروش هەتالەودوایـەش جاروابوە ناوی کوردستانی عیراقیش بە تیرۆر هـاتووە، لەوانـە وتـاری foreign affairs ژ: ٥ سـالی١٩٩٦، هەروەها سەرنج بـدە terrorism and garillaی (ولتر لاکیور)٠

ئیسرائیل خاوەنی گەورەترین جبەخانەی قەدەغەکانیشە کەچی چەند کۆنە چەکێك لە ناو باخیرەیەك دۆزرایەوە گوایە هاتووە بۆ بەرگری کەرانی فلستین خەریك بووە دنیای لەسەر وەرگەڕێ، لە خوارووی ئەفریقیا سپیە نەژاد پەرستەکانی رۆژئاوا و قوتابیانی لیبرال دیوکراسی، مرۆڤێکی رەشیان خستبوە ژێر چەپۆکی ٢ سەگی دڕندە کەچی کە کابرای رەش ویستبووی تەنیا سەگەکان لە کۆڵ خوی بکاتەوە دەمانچەیان لێ راکێشابوو پێیان گوتبو هەی تیرۆرست ئەوا دەتەوێ لە سەگەکان بدەی!!

ئەوە پلانێکی زۆر گەورەیە بەسەر فەرهەنگی جیهان و نێودەوڵەتیش، چونکە هەموو پێناسەکانی کۆن بۆ تیرۆرست هەر دەسەڵاتدارو داگیرکەری گرتۆتەوە، هەتا راپۆرتەکەی (لیژنەی تایبەتی-UN- دەربارەی تیرۆر لە ساڵی ١٩٧٣) دەڵێ: کارە تیرۆریستیەکان دەگەڕێتەوە بۆ ئەو داپلۆسینەی کە دەسەڵاتداران ئەنجامی دەدەن دژی میللەتانو گەلانی ئازادی خواز کە بۆ مافی چارەی خۆنوسینو ئازادیەکانیان تێ دەکۆشن، لەو سەردەمی بڕیاری یاسای نێو دەولەتی کە لە نەتەوە یەکگرتووەکان دەرچوو لە٢٤\ئۆکتۆبەر\١٩٧٠ژ:٢٦٢٥شەرعیەتی بە بەرگری چەکداری وشۆرشیش داوە ، کەچی ئێستا دەیانەوێ هەموو میللەتان بێ بەرگری خۆ بدەن دەست، بەڵام یاسای بەرگری یاسایەکی سروشتی و گەردوونی زیندەگی و خواییە، ئەو بەرگرییە هەر سروشت و رووەك گیاندار و هەتا بەکتریایەکیش هەیەتی چ جای مرۆڤ، ئەگەر بەرگری نەکا لە قیامەتیش تاوانبار دەبێت وەك لە ئایەتەکانی (ظالمی أنفس) هاتووە.

ئاقمی ئیرهابی:

لەوەی سەرەوودا کە باسمان کرد وامان لێ نەکا هەڵوێستی رەهایی لە توندوتیژی و بەرگری وەرگرن بێ رەچاوی زەمانو زەمینی خۆی، لە بارێکی ئاسایی و ئازادو دیوکراسیانە ئارام ئەوا بەکارهێنانی توندوتیژی چ لە لای

تاقمەکان چ لە لای دەسەلاتدار زۆر سلبیە، مانای وایە ئەو دەستەو تاقمانە نوقسانن لە بنەماو بەرنامەو ئایدۆلۆژیاو زەخیرەی فکری، خێرا پەنا دەباتە بەر ئیرهاب، لەو سەردەمەدا دوو چینی سەرەکی لە تاقم و کۆمەڵە سیاسیەکان بە ناهەق پەنا دەبەنە بەر ئیرهاب وتیرۆر، یەکەمیان: عەلمانیە نادیموکراسیەکان کە لە فکرو مەبادینا قەلۆش بوونە دووەم هەندێ دەستەو تاقمی خاوەن مەبادینو عەقیدەش کە بە چاکی لە دەست نیشان کردنی قۆناغ و واقیع نەگەیشتوون، ئەوانەش لە هەموو لایەك هەیە چەپەکان، ناشیونالیزمیەکان، ئاینیەکان، هەتا لیبرالیەکانیش ...(بۆ زیاتر سەرنج بدە زاراوەی (پەرەگر) لەو فەرهەنگە)، ئەو ئەزانیەنەی چینی دووەم خزمەتێکی زۆر بە بەرنامەی چینی یەکەم و دەسەلاتدارە دیکتاتۆریەکانیش دەکەن، هەڵبەتە چینی یەکەم لەبەر قەلۆشیان زۆر پێویستیان بە دەسەلات هەیە تا بە هۆیەوە ئەندام و لایەنگر لە ڕێی ئیمتیاز پەیدابکا، ئەو جۆرە دەسەلاتدارانە ئیرهاب، تیرۆر، توندوتیژی بەکاردەهێنن بۆ پارێزگاری لە دەسەلات لە ژێر ناوی جیاجیای یاسایی و دیموکراسی و بە ئازادی دەزگای داپلۆسێنەری دروست دەکا زیندانی پڕ لە سیاسەتمەدار و نووسەر و ڕەخنەگر دەکا. ئا لێرەدایە زۆربەی ڕەوشەونبیرانی دڵسۆز دروشمەکەی بەوورد دادەڕێژن دەڵێن: بەکارهێنانی توندوتیژی و ئیرهاب و تیرۆر ناڕەوایە چ بۆ گەیشتن بە دەسەلات چ بۆ پارێزگاری دەسەلات، لە ڕاستیدا هەندێ دەستە و تاقمی ئیرهابی فاولی گەورە دەدەنە دەسەلاتدارانی جیهانی و ئیقلیمی و ناوەکیشی، ئەوەش لایەنێکی تری ئالۆزی کێشەکانە لەو جیهانە، هەڵبەتە پەنابردنی هەندێ دەستەو تاقمی بچووك لێرە ولەوێ بۆ ڕەشەکوژی و تیرۆر هیچ ئەسلێکی ئاینی ڕەسەنی نیە، چونکە ئەوەندە دەوڵەمەندە لە فکرو عەقیدە و ئایدۆلۆژیا و سیاسەت و ئەوونە، هیچ پێویستیەکی بە تیرۆر نیە (لا اکراه في الدین) (فمن شاء فلیکفر ومن شاء فالیؤمن) ئەگەر ئاین گۆڕین بە تۆبزی نەبێت چ بنەمایەك بۆ تۆبزی گۆڕینی فکرو سیاسەت دەمێنێ، کۆمەڵ و تاقمەکانی سەر بە مەدرسەی مەبادینی

هەردەم پێویستیان بە نێو میللەتە تا بەرنامەکەیان لێ ساغ بکەنەوە، ئەوەش کەشێکی نارامی پێویستە نەك تۆقاندنو راوەڕاو کە سایکۆلۆجیەتی خەلکی پێ دەشکێ‌و. هیچ مەبادیئێك بە سروشتی وەرناگرێ، بۆیە لە مێـژووی موسـلمانانـدا بـە دەگمـەن دەسـتەو تـاقمی تیرۆرسـتی لـێ پەیـدابووە، لەوانـە بەشـێك لـە (خەوارجەکان) یان (جەماعەتی شێخ الجبل) لە خۆراسان. بەلاّم جیهانی تر پڕیەتی لە نموونەی کۆن‌و نوێ لەوانـە (فرسـان الهیکـل، جماعـة جـوبتیر، الـسحر الاسـود، جمعیة قطاع الطرق، جماعة خصیان روسـیا، محـاکم التفتـیش، کوشـتن‌و سـوتاندنی زانایان تا دەگاتە شۆڕشی ڕەشەنبیری سـتالینی و دوایـش مـاوی، هـەروەها لـەو دوایەش خەمیرە سوورەکان لە کەمبۆدیا، ڕێکخراوەکانی (الویة الحمـراء) لە ئیتالیا (بادر ماینهۆف - واتە سوپای چـەکدار) لـە ئـەلمانیا، سـوپای سـووری یابـانی، خلایا الثوریة الفرنسیة، اشتراکیون الثوریون، فهد، انتقـام. المرعبـون، دینامیـت، اتحاد باکونین ایطالیا، لجنة الثورة... ڕێکخراوی لـەپ ڕەشـەکان (کـف الاسـود)ی سربی.. دەزگاکانی سـیاو موسـادو KGB و میـتو موخابەراتـەکانی تـر، لـە پرۆتۆکۆلی (١٨-حکماءصهیون) دەڵێت: ((وەکیلـەکانمان کـارێکی زۆری تـیرۆری ماقوولانەیان ئەنجام داوە))، جیهـانی ئێستاش پڕیـەتی لـە ولاّتـان‌و دەسـەلاّتی ئیرهابی‌و وەك (د.ئەدۆنیس ئەکرە) دەڵێت: (ئیرهابی سیاسی یەکێ لە ئەسلـترین سـتراتیجیەتی سیاسـی دەسـەلاّت‌و حکومـەتانی نوێیـە)، بەتایبـەتی ولاّتـانی عەرەبی‌و هەندێ ولاّتانی ئیسلامی تر.

کـێ تیـرۆریستە؟

پرسـیارێکی سـانایە کەچـی لەسـەردەمی بـێ دادگـەری (یـان تەرازوویـەکی سەرانسەری)وەك زۆر پرسیاری تری وا سانا وەلاّمـی ڕوونـان دەسـت ناکـەوێت، ٨ ساڵ جەنگی عێراق‌و ئێران کرا لە پێش چاوان دەزگایـەکی ڕەسمـی دەولـی بـوێری نەکرد لایەنی دەستپێکەر دەست نیشان بکا، لە کوردستانیش ئەو هـەموو شـەڕە

براکوژیە کرا کەس نەیتوانی لایەنی دەست پێکەر دەست نیشان بکا،هەرچەندە لەهەردووجەنگی براکوژی و عیراقی و ئیرانی لایەنی شەڕانی وەك مانگی چاردە دیار بوو، هەتا لە دوا سات لە بەرنامەیەکی ڕادیۆی مونتیکارلۆ (نقطة الساخنة) لە نوێنەری پارتی ویەکێتی هەمان پرسیارکرا، ئەوانیش لە وەڵامی زەق ڕایان کرد .....دەبێت ئەو مەتەڵە چی بێت؟ لەو سەردەمە هەق ناگۆترێت، لە قورئانی پیرۆزدا زۆر بە توندی بەگژ ئەو دیاردەیە داچویتەوە (ولا تلبسوا الحق بالباطل وتكتموا الحق وأنتم تعلمون) ...لە فەرموودەش هاتووە: (هلك قوم مالم يقل للسيء أسأت..) بۆیە ئەو پرسیارەش ئاخۆ کێ ئیرهابیە؟ قەیرانی بێ وەڵامیمان هەیە، ئایا ئەوەی دەچەوسێتەوە بە کیمیاوی لێی دەدرێ؟ ئەوەی زیندانی پڕ لە بیریارو سیاسەتمەدارو هونەرمەندو خەڵکی ڕەش و ڕووت دەکا تیرۆرستە یان قوربانیەکە؟ ئایا کامەن ییرهابی سیاسی پەیڕەو دەکەن میللەتانی ژێر دەستە یان داگیرکەران؟ زل هێزان یان بێ هێزان؟ بەرەی خێر یان بەرەی شەڕ؟ ..پرسیار زۆرە؟

وا پێدەچێ هەر وڵاتەو بە جۆرێك پێناسی سیاسی و یاسایی تیرۆر دەکا بۆیە جار وایە پێناسەکانی ئەوانیش خۆیان و دەوڵەتی زل هێزو دەسەڵاتە ڕەسمیە دیکتاتۆریەکان دەگرێتەوە بۆیە وازیان لە پێناس و نیشانەکانی هێناوە، گەلێ جار ڕۆژئاوا دەیەوێ هەندێ بزووتنەوەی ڕزگاریخواز یان ئیسلامی بخاتە ئەو لیستانە بەڵام هەر بە خێرایی هاوتای بۆ دروست دەبێ کە بڵێن (بانێکەودوو هەوا)، ئینجا ئەو کاتەی تیرۆرست دەست نیشان دەکرێ کە دادگەری لە جیهان هەبێت یان بە لایەنی کەمەوە لەو وڵاتە جۆرێك ئازادی و سەربەستی بیروڕا و دیموکراسی و دەست گۆڕی دەسەڵات هەبێت، دادگەری نیە کاتێ ڕێکخراوی (پ.ك.ك) بە تیرۆریست بلیستێنرێ لەگەڵ ئەوەش هەندێ جەو جۆڵی بە داناییانە نەکردووە بەڵام دەبێ ئەو زەمینەو بارودۆخە ئەوی پەیداکردووە چی یە؟ بریتیە لە چەوساندنەوەی نەتەوەیی، پاکتاوی ڕەگەزی، شۆڤینی. ڕەگەزپەرستی، چەوساندنەوە، سوتاندن، قەدەغەی هەموو شتێك لە کورد هەتا زمانیش لە ژێر

داموو دەزگاكانى تۆقێنەر، ....هەڵبەتە ئەوە بەرهەمی دەبێ، ئینجا دادگەری ئەوەیە یەكەم جار (كـار)ەكـە هەڵسەنگێنی و بـڕی ئینجا كاردانـەوەی، هـەتا ڕێكخراوەكانی تری ئەوروپاش لەوانە (الوية الحمراء) لە ئیتاڵیا كـە لـە وڵاتێكـی دیموكراسی و ئازادی سیاسی پەیدا ببوو بۆیە هیچ پاساوێكی تیرۆرستانەیان نیـە، كەچـی لـە دوای لێكۆڵینـەوە دەبیـنین دامەزرێنەرەكـەی (رینـاتۆ كۆرشـیۆ) مەسیحیەكی ئاینی پـەروەریش بـووە لـە كاردانـەوەی بزوتنـەوەی فاشـیەكان كـە چالاكیان هەر بە گەرمی مابووەوە، لە ساڵی ۱۹۷۰ ئەو ڕێكخـراوەی لـە دژیـان دروست كردووە ....تا گەیشتە ئەو ڕادەی (ئەلدۆمیرۆ)ی سەرەك وەزیـرانیش كـە هەڵبژێردرا بـوو بیرفێـنن و تـیرۆری بكـەن ...بۆیـە پێویـستە لـە بنـچینەكانیان بكۆڵینەوە، دەبینین (كار)ەكان، توندوتیژی دیكتاتۆریانە بـووە لـە وڵاتەكـە، یـان وەك جیهـانی ئێـستاو مەبدەنەكـەی ئەمـەریكا (یـان لەگـەڵمی یـان ئیرهـابی) گەورەترین ئیرهابە هەر زیاتر ئیرهاب دەزێنێ، ... لەسـەرجەم ڕا زۆر بـە ڕوونـی دەردەكەوی كە لەگەل هەبوونی هەندێ دەستی تیرۆریستی بێ ناسنامە بەلام ئـەو هەبوونە بو زل هیزانو دەسەلاتە دیكتاتۆرەكان پاسـاوێكی دەگمەنـە بـۆ لێـدانی تەڕو وشك و ئۆپۆزۆسون و ڕەخنەگرو نەخوێندنەوەی خەڵكی تر، سـاغ كردنـەوەی ململانێی شارستانیەكانەو زیاتر ڕۆژئـاوا دەیـەوێ ئـەو تۆمەتـە بـە بزوتنـەوەی ئیسلامیو نیشتمان پەروەرە ڕاستەقینەكان وەبنوسێنێ كە لە بەرژەوەنـدی ئـەوان نین، جا ئەو بزوتنەوانە چەكدار بن یان بـێ چـەك، میـان ڕەو یـان تونـد ڕەو، ... ئەگەر ئۆپۆزۆسـیونی چـەكدار تیرۆرسـتیە ئـەوا كۆلۆمبیـا، مەكـسیك، زۆربـەی وڵاتانی ئەمـەریكای لاتینـی و ئەفـەریقا ئۆپۆزۆسـیۆنی چـەكداری هەیـە بۆچـی بەوانیش ناوترێ تیرۆریست، هۆتـۆ و تۆتـسی چـیان لێـك كـرد، بەوانـە نـاوترێ تیرۆریست لە كاتێكدا ئەمەریكا مەشقی چەكداری بەو عێراقیانە دەكرد لەمەجەر بەهەمان شـێوەش ئۆپۆزۆسـیۆنی ئـەفغانی، ئەگـەر بزوتنـەوەی ڕزگـاری خـوازی تیرۆریـستێ بزوتنەوەكـەی تـەیموری ڕۆژئـاوا، باسـك، تامیـل، هندۆسـەكان و

سیخەکان، سوپای چەکداری خوارووی سودان، بە بەشی سەروو دەوترێ تیرۆریست کەچی بە بەشی خواروو ناوترێ، بەڕاستی یاسای نەفامیە بانێك سەد هەوایە. خۆ ئەگەر بزوتنەوەی ئایینی تیرۆرستێ خۆ ئیسرائیل لەسەر ئەو دەقـە ئایینیانـە ئـەو ئیرهابە دەکا، لە پرۆتۆکۆلی (١٨)ی حکمـاء صـهیون دەڵێ ((...قامـت وکلائنـا بإنجاز عدد مـن الاغتیـالات الفردیـة..))!!، دەیـان ڕێکخـراوی تـری مەسـیحی و یەهودی و بوزی ...چەکدار هەن ...بۆچی ئەوان تیرۆریسـت نـین؟ ...خـۆ ئەگـەر ئەوان ڕوون نین ...خۆ ڕەشەکوژی و کوشتنی ژن و منداڵ تیرۆریستە هـەر دەبیـنین زل هێزان و داگیرکەران و حکومەتە دیکتاتۆریـەکانن پـەیرەوی دەکـەن جـا چ بـە دەمانشە یاخود تۆپ و فڕۆکە فەرقی چیـە، خـۆ ئەگـەر کوشـتنی سیاسـەتمەدارو موفەکیر تیرۆریست بێت بکوژانی پـاتریس لومومبـا، ترۆتـسکی ...تـا دەگاتـە فتحی شقاقی، ابوجهاد، محمد بـاقر الـصدر، صـالح یوسـفی، بـە ئاشـکرا دیـارن ....کەواتە کێ تیرۆریستە؟ واتە تیرۆر زارەوەیەکی زیاتر سیاسیە کـەمتر بناغـەی فکری و ئایدۆلۆژی و ئایینی هەیە، بۆیە چاك ئاناسرێتەوە دەتوانرێ هەر زل هێزێك بەزنجیرە وەك تۆمەت بەکاری بهێنێ لە دژی بچووك تر لە خۆی لە کاتی پێویـستا بێ هیچ پاڵپشتێکی یاسایی گشتی، هەتا داواکردنی خەڵکی کوردسـتانی سـەروو لە تورکیا بە زمانی خۆیان بخوێنن لەسـەردەمی حکومـەتی ئەجەویـد ئـەوا ئـەو داوایەیان بە داوایەکی تیرۆریستیانە ناساند، با سەرنج بدەینـە سـێ نموونـەی زەق لەو بارەیەوە:

١. لە ساڵی ١٩٩٩ ڕوسـیا بـەڕەسمی و لـە ڕێـی ڕادیـۆ و تەلـەفیزیۆنی ژن و منداڵ وگیانلەبەری ناو گرۆزنی (چیچان) ئاگادار کردەوە ئەگەر لـە مـاوەی (٤٨) سەعات دەرنەچن بە تیرۆریست لە قەڵەم دەدرێن!

٢. لە مـانگی ٨/٢٠٠٠ ئەمـەریکا بـە هـەمان شـێوە ڕێکخـراوی (فـتح)ی فەلەستینی ئاگادار کردەوە ئەگەر [illegible] وام نەبێ لە دانوسـاندن لەگـەڵ ئیـسرائیل ئەوا دەیگێڕێتەوە لیستی تیرۆر.

٣. نموونەی سێیەم لە هەموان سەرنج ڕاکێشترە، دەبینین ئەگەر چەکداری بزوتنەوە ئیسلامیەکان هۆی تۆمەتی تیرۆر بێت ئەوا بۆ چەکیشیان هەر تۆمەتە ...محفوظ نحناح[1] سەرکردەیەکی ئیخوانە لە جەزائیر، زۆر بەناوبانگە کە بە هەموو هەڵوێستێکی خوارو خێچی دەوڵەت قایلە و هەرگیز چەکدار نەبووە بە ماستی سپی وتوە ڕەش لەبەر خاتری دوورخستنەوەی لەو تۆمەتەی ئیرهاب، لە ١٩٩٤/٤/١٥ بە ڕەسمی لە مەیدانی هەڵبژاردنی سەرۆکایەتی دەرکرا بە تۆمەتی چەکدار نەبوونی لە کاتی بەرگری جەزائیر ...واتە ئەوجارە بۆ چەکیەکەی بووە داو و بە ئەندازەی تیرۆر کاری لێکرا. کەواتە چی بکات؟!

[1] لە ساڵی ٢٠٠٢ وەفاتی کردووە

(٣٠)

ديموكراسي الديمقراطية Democracy

وەك زاراوە وشەيەكى كۆنى ئەغريكى يە لە (ديموس+ كرات) پێك هاتووە، واتە دەسەلاّتى گەل، دواى يۆنانيەكان كرديانە ديوكراتى و بەكاريان هێنا، ئێستا (دەسەلاّتى گەل) بەمانا(ديوكراسى ئەسينيە) يان (ديوكراسى ڕاستەوخۆ)شى پێ دەڵێن بۆ نوێنەرو پێناو(وسيط)، جار وايە ئەو وەسفەى سەرۆكى ئەمريكى (ابراهام لنكۆلن)يشى پێ دەدرێ (دەسەلاّتى گەل لە پێناو گەل).

گەشەكردنى:

بە پێى چەندين سەرچاوەى مێژووى لە سەدەى (٦- پ- ز) لە يۆنانى كۆن نموونەى بەكارهێنانى هەبوو، بەلاّم لە (معجم الحديث للتحليل السياسي) دەڵێ لە سەدەى ٤ پ. ز بووە نەك ٦ پ- ز، لەو كاتى لە شارۆچكەيەكى بچووك هاوولاّتيان كۆدەبوونەوە بۆ بريار دروستكردن،بە پێى (جمهوريه أفلاتون) شارێك بريتى بووە لە هەرێمى دەولەتێك، بەلاّم دەبێ ئەوەش بزانين لەو كاتى ماناى هاوولاّتى تەنيا چينەكانى سەروو وماقولەكانى دەگرتەوە، چينەكانى هەژارو بەندەو ئافرەت وغەوارەو ڕەگەزە بێ هێزەكانى نەدەگرتەوە، كەمايەتيەكى دەگرتەوە بە پێى زۆربەى سەرچاوەكان ژمارە ى دانيشتوانى ئەوساى(ئەسينا) ٣٠٠٠٠ كەس بووينە بە پێى ماناى ئۆرستكراتى بۆ هاوولاّتى كەميكى لەو دانيشتوانە بۆ ديوكراسى گرتووتەوە كە زانايانى ئەو سەردەمە بە تايبەتى (ئەفلاتون) داواى بۆ كردووە، تا ئەودواييەش ئەو بنەمايە پەيڕەو دەكرا لە لايەن

رۆژ ئاوا،له كاتى داگير كردنى كوردستان له لايەن بريتانياوله كاتى راپرسيەكەى سەبارەت بە لكاندنى كوردستان بە ئيراقەوە راپرسيەكە تەنها ئەوانەى دەگرتەوە كە زياتر لە ٢٠٠روپيەيان هەيە و تەنها شولى ٢٠٠ كەسى كرد لە سلێمانى* .

هەرچەندە لە نوسينەكانى هەريەكە لە(هيرۆدۆس)، (ئەرستۆ)، (ئەفلاتون).. لە بارەى ديموكراسيان نووسيوە زۆر شاريان بە ديموكراسيانە وەسف كردووە، بە بەراورد لەگەڵ ئەرستۆكراسى و حكومەتى ئۆليگاركيەوە، بەڵام (شكلى)بووە هەر ئەرستۆكراسيەكە بووە.

سەردەمى واش هەبووە زياتر دەسەڵاتە لاوازەكان پيادەى ديموكراسيان كردووە، چونكە پێويستيان بە راى خەڵكى هەبووە، دەسەڵاتە بە هێزەكان نەيان كردووە، بۆيە زۆر جار لە مێژوودا ديموكرسى مانای دەسەڵاتى لاوازى داوە[1]، رۆمانيەكان ديوكراسيان بەكارنەهێناوە، ناوە ناوە لە مێژوودا بە دەگمەن نمونە دەهێننەوە٠

لە ساڵى ١٢١٥ ز (ملك جۆن سانتير) دەستووری (ماگناكارتا)ى لە ئينگلتەرا جاردا و دانى پێهێنا كە خەڵكى تريش دەسەڵاتى هەيە شان بەشانى دەسەڵاتى (مەليك) لە ئەنجوومەن ،ئەوە بە سەرەتايەكى ديوكراسى هاوچەرخ دەژمێرن، لە سەدەكانى (١٧) و (١٨) لە نێو ئينگلاند ديوكراسى راستەوخۆ بەكاردەبرا، لە ١٧٩٢دوايى شۆرشى فەرەنسى زياتر ئەو چەمكە گەشەى كرد، لە سەردەمى رابردووى ئەوروپاو هەڵوەشاندنەوەى ئيمپراتۆريەكان بۆ وڵاتى هاوچەرخ زياتر باوى وەرگرت، ديارەكانى پەرلەمان و ئازادى تاك و هەڵبژادن و رەخنەو دەست گۆرى دەسەڵاتوو فرەيىو (لا مەركەزيەت)و ... هەريەك بە

---

[1] G- B- Enciclobia

* لەو ٢٠٠ەش تەنها ٢٢كەس قايل بوون كوردستان بە عێراق بلكێ ،بۆ زياتر بروانە بەلگەنامەى A-٨٦٣٥ تقرير رقم - -دائرە المعتمد السامى البريتانى فى البلاد مابين النهرين .

ڕێژەی خۆی بە دیاردەی دیموکراسی حسابە، بەلاّم لەو سەردەمەی پەرەسەندنی دانیشتوان و ئالۆزی ژیان پیادەی تەواوی ناکرێ و نەکراوە وەك (ڕۆسۆ) گۆتەنی.

ئەو هۆیانەی بوونە وەرچەرخانی دیموکراسی ڕاستەوخۆ (ئەسینی) بۆ دیموکراسی ناڕاستەوخۆی هاوچەرخ دوانن:

١. زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان.

٢. یەك نەبوونی بەرژەوەندی گشتی...حەتمەن بەرژەوەندیەکان لێك جیان بە ئاسۆیی و ستونیانەوە، بۆیە یەك دەنگ نابێ ...مەگەر تەنها بە ئاین بێتەوە دی، هەرچەندە (ڕۆسۆ) زیاتر پێی وایە دیموکراسی ئەسینی (نەکراوەو ناکرێ)[1] بە دەگمەن هەندێ نموونەی کۆن و نوێ باس دەکرێ، تەنیا چەند هەرێمێکی سویسرا (کلارس، ئەپێتزل، ئەنتروالد) گوایە دیموکراسین، لیبیاش دەڵێ من دیموکراسیە ڕاستەوخۆ و میللیەکەم، ئێستا هەمووی ناڕاستەوخۆیەکەیە، لە ڕێی ئەنجومەن و دەزگا و نوێنەران بڕیار و فەرمان پەیڕەو دەکرێ، ئەوەش لە مانا ڕەسەنەکەی دادەکەلێ، بەو هۆیەوە لە دوو سەدەی ڕابوورددوا گۆڕانێکی زۆر بەسەر دیموکراسیدا هاتووە وە بگرە هەر وڵات و هەر شارستانیەك بە شێوەیەك دیموکراسی پەیڕەو کردووە، بۆیە زۆر جۆرە دیموکراسی لێ پەیدا بووە، هەندێکیان بە نمونە تۆمار دەکەین لەو پەرەگرافەی داهاتوو .

جۆرەکانی دیموکراسی:

١. دیموکراسی میللی یان ڕاستەوخۆ، ئەوە دیموکراسی ڕەسەنە (ئەسینی)یەکەیە، ئێستاش لەو جیهانە نمونەی نیە تەنیا (لیبیا) دەڵێ ئێمە لەو جۆرە دیموکرسیەین ! هەندێ هەرێمی سویسراش.

---

[1] في عقد الاجتماعي

٢. ديموكراسی نوێنەرایەتی: چەند نوێنەرێك لە جیاتی میللەت بڕیار دەدەن وەك سیستەمی ئێستای وەزارەت و دەزگاکانی پەرلەمان و دەزگاکانی تری سیاسی.

٣. دیموکراسی ناوەندی: داهێنانێکی شوعیەت بووە، واتە دیموکراسیی بۆ ئەنجومەنی سەرکردایەتی، گوێڕایەڵی خواروو بۆ سەروو یان وەك بنەمای (نفذ ثم ناقش).

٤. دیموکراسی سۆسیالیستی ...(سەرنج بدە سۆسیال دیموکراتی لەو فەرهەنگە).

٥. دیموکراسی مەسیحی، یان ئایینی نوێ ..بگەڕێوە بۆ بەرنامەی (محطاط و عبر- رادیۆی- مۆنتی کارلۆ) ١٩٩٨/٨/٢٧ دەڵێ: إن الله دیموقراطي في عمله.

٦. دیموکراسی لیبڕال (سەرنج بدە لیبرال دیموکراسی لەو فەرهەنگەدا).

٧. زۆر جۆری تری دیموکراسی هەیە ...بەڵام بە گشتی دەکرێتە دوو جۆر: یەکەمیان دیموکراس ڕاستەوخۆو بەشەکانی تر بە(دیموکراسی ناڕاستەوخۆ) حسابە، دیموکراسی ڕاستەوخۆ نەماوەو ڕەنگە نەشبوبێت، دیموکراسی ناڕاستەوخۆش ئایدۆلۆژیاو بنەماو ڕێبازو مەبادیئی نیە، کۆمەڵە ڕێکەوتن و بەهایەکی سیاسی هاوبەشە، هەموو لایەك کۆکن لەسەری بۆیە ئەو هەموو دۆخە وەردەگرێو خۆی بە تەنها نیە لەگەڵ تەیارو مدرەسەیەکی تر بوونی سەربەخۆیی دەبێت.

هەڵسەنگاندنی:

مەبەست لە هەڵسەنگاندنی هەردوو لایەنی سەلبی و ئیجابیەکەیەتی بەگشتی: هەڵبەتە هیچ شتێك نیە دوو ڕووی چاکیو خراپی نەبێت، بۆیە شتێکیش نیە لە هەموو دۆخەکانی بۆ هەموو لایەك ساف ئیجابی، حەلال، چاك، خێر، .. بێت بە هەمان شێوەش نی یە ساف سەلبی، حەرام، خراپ، شەڕ، ....بێت، ناواش دیموکراسی ئەو سیستەمە ئەفسوناویە نی یە وەك لە

زۆربەی پەیڕەوانو ڕاپۆرتە سیاسیەکانی لایەنە کوردستانیەکانیش هاتووە، نەخێر، هەروەك لە پێشتر عەلمانیەتی کوردستان لە قەبلاندنی مارکسیەتدا وا بەهەڵە داچووبوون و ئەوکاتی پێیان وابوو دیموکراسی ئامرازێکی برجوازیە، کەچی ئێستا بە (دەرمانی هەموو دەردان)ی ناو دەبەن، ڕەنگە بەشێکیان لە کاردانەوەی ئەو سیستەمە دیکتاتۆریانە بێت، بەگشتی وەك لە لایەن ئیسلامیەکان پێناس دەکرێو دەڵێن، دیموکراسی چاکترینی نێو عەلمانیەتە، یان چاکترین داهێنانی بەشەریە، ...ئەگینا پڕیەتی لە سەلبیات.

سەلبیاتەکانی:

ئەگەر دیموکراسی پڕ لە باڵای خۆشی پەیڕەو کرا واتە میللەت سەرچاوەی دەسەڵاتیش بێت ئەوا ئەو سەلبیە سەرەکیانەی هەیە کە هەریەکەیان دەبنە سەرچاوەی چەندین لقی تری سەلبیات، وا هەندێکیان لێ هەڵدەبژێرین:

١. زۆرجار بووە و هەمیشە میللەت یەك ڕابووینە کەچی هەڵەبووینە، هەر بە نموونە زاناو و نەزانی سەر ئەو زەویەی خۆمان واتێ گەیشتبون زەوی ناوەندی گەردوونە کەچی (کۆپەر نیکۆس) بە تەنها پێچەوانەی ئەو کۆ ڕایە بوو لە کۆتاییدا ڕایە تاقانەکەی ئەو ڕاست دەرچوو، کەواتە زۆرایەتی پێوەری ڕاستی و دروستی ودادگەری نیە، زیاتر لەوەش هەردوو توێژینەوەی ئایینی و زانستی کۆکن کە ڕای گشتی عەوامی خەڵك بەشی هەرە زۆری بەهەڵە داچووە، زیاتر ئەو بابەتانە دەگەڕێتەوە بۆ پسپۆڕی، خۆ ئەگەر ١٠٠ ئەندازیار ڕایان وابوو ئەخۆشێك عەمەلیات نەکرێو یەك دکتۆر ڕای پێچەوانە بوو ڕای دکتۆرەکە وەردەگیرێ، با سەرنج بدەین لە کۆتایی مانگی ٢٠٠٠/١ لە پەرلەمانی میسر کێشە بەناوبانگەکەی (مافی خولع لە لایەن ئافرەت) ی خستە بەردەم ئەنجومەنی زانستی (زانکۆی ئەزهەر) کە پێکهاتبوون لە (٤٠)کەس، لە ئەنجامی دەنگ دان ٣٥ بەرامبەر (٥)کەسی ناڕازی دەرچوو، دوای لێکۆڵینەوەیەکی سەرەتایی دەرکەوت

ئەو (٣٥) کەسە پسپۆڕ نەبوون تەنها ئەو (٥) کەسە شارەزای (شەریعەت) بوون‌و دەنگیان دژی ئەو (خولعە)دا ....لە کۆتاییدا زۆرایەتی دەنگی هێنا بەڵام ڕاستی ژێرکەوت، بەو شێوەیە دەنگی نا پسپۆڕی وەك یەکە لە دیموکراسی، هەڵبـژاردنی خەڵکێك بـۆ (فـەرمانڕەوای) لـە هـەموان زیـاتر پـسپۆڕی دەوێ، وەك دەشـزانین عەوامی خەڵك (نەك ئومە) هەرگیز پسپۆڕنین تا بـزانن نوێنـەری ڕاسـت بـۆ خـۆ هەڵبژێرین‌و بەکەم شتێك سـەرە ڕۆیانـە هەڵدەخەڵـەتێن‌و هـەنگاوو هەڵوێـست‌و دەنگـەکانیان نوقـسانە، لەیـەك لایـەنی‌و نـاقوولی و نـەنجام لێـك نەدانـەوەو هەنوکەییانـە هەڵـدەقولێ،... لەوبارەیـە دەقـەکانی ئـایینی، دەرون ناسـی و ئەنترۆپۆلۆژی یەکان ...ڕای میللەت بە ڕایەکی هەڵخەڵەتاوی تێ نەگەیشتوو لـە قەڵەم دەدەن، کەچی لە دیموکراسیەت ئەو ڕایە سەرچاوەی حوکمە.

٢. لە دەنگ دانا دەنگی زانایەك و نەزانێك، فەیلەسۆفێك و نەخوێنـدەوارێك، خـۆفرۆش و نیـشتمان پـەروەرێك، دکتۆرێـك و نەخۆشـێك، خۆپەرسـتێك گـشت ویستێك ... وەك یەکەو هەریەك دەنگێکە، هەتا لەنێو میللەتانی ئەوروپاش (کە بـە حـساب پێـشکەوتوون) زۆربـەی میللـەتان لـە دەنـگ دانـا هەڵخەڵـەتاون و دەنگێکی قەناعـەتی نیـە، کێـشەکەش لەوەیـە خـەڵکی عـەوامی ئـەوروپا نـە ئارەزووی سیاسیانەی هەیە نە پسپۆڕیشن لێی، هەڵبەتە پرۆسەی دیموکراسیش بـە دەنگدان و هەڵبژاردنیشەوە پرۆسـەیەکی سیاسیە ....

٣. لە زۆربەی دۆخەکان ئەو نوێنەرانەی هەڵیان دەبژێرن ئۆتۆماتیکیانە دەبنە نوێنەری بەرژەوەندی خۆیان و دەوڵەمەندان، بۆیە لەو سیستەمە هەژاریەکی زۆر و کەمایەتیەکیش خۆشگوزەران دەبن، هەر لە ئاماریکی ئـەمریکی سـامانی یـەك تاك بە ئەندازەی (٢٠٠)ی ئەمریکیە، ئەو دۆخە لە کیشوەرێك بۆ کیـشوەرێکیش ڕاستە، هەر لە ڕاپۆرتی ١٩٩٨ی ئامارەکانی نێونەتەوەیی بە هەمان شـێوەش لـە (قمة الارض- جوهانس برگ) ئامـاری ترسـناك تـر پێـشکەش کـرا، ئـەو دۆخـە گەیشتۆتە وڵاتانی خۆشمان، ئەو دیموکراسیە وای بۆ هەندێك ڕەخساندووە بەرپرسی

حزبی و ئیداری وا هەبێت مووچەکەی بە ئەندازەی (٤٩٦) موچە خۆری ئاسایی وەربگرێت.

٤. کێشە سەرکیەکانی جیهان و ناوەخۆش، چ تاك چ بە کۆمەڵ بە دیموکراسی چارەسەر نابێت، هەتا کێشەی نەتەوایەتی پێ چارەسەر نابێت کە گوایە تاکە چارەسەریەتی، ئەوەتا لە وڵاتانی دیموکراسیش کێشەی نەتەوایەتی بە گەرمی لە ئارادایە وەك: کشمیر- هند، کوردستان- تورکیا، فلستین - ئیسرائیل، ئیرلەندا- بەریتانیا، کۆرسیکا- فرنسا، باسك- ئیسپانیا، سریلانکا- تامیل، زۆربەی وڵاتانی هەردوو ئەمەریکاو- گەلانی رەسەنەکەی، ئوسترالیا- بورجوانیەکان،....
لەو ئوقبتانیەیە سیستەمی دیموکراسی تەوافوقی سەری هەڵدا،ئەوەش دابەشی دیموکراسیە بۆ (دیموکراسی بەشی –دیمقراطیة الجزئیة-(sub- dimocracy واتە لە هەر بەشەی کیانی نەتەوەو پێکهاتێك پرۆسەیەکی دیموکراسی سەربەخۆ جێ بەجێ دەکرێ، ئەو جۆرەش لە چیکوسلۆفاکیای پێشوو و قوبرس‌و لبنان‌و عێراقی ئوێش پەیرەو دەکرێ، لە هەمووی سەیرتر ئەوەیە کوردستان یەك پێکهاتەو نەتەوەو ئاین‌و مەزهەبە.. کەچی لەژێر سایەی سیستەمی عەلمانی ئەو دووحزبە پەیرەوی دیموکراسی تەوافوقی دەکەن، هەرچەندە هەریەکە لەلای خۆی دیسان ئەو دیموکراسیە شەپرەیەش تێك دەشێوێنێ‌و ناوێکی ماقوول نامێنێ لێی بنێن .

٥. خودی دیموکراسی دیموکراتخواز دروست ناکا، تەنها بەرژەوەندی پەرستەکان دروست دەکا، نموونەی جەزائیر بەڵگەنەویستێکە بۆ سەرجەم ئەو ئەزموونانە، ئیسلامیەکان بە دیموکراسیانە زیاتر لە ٨٠٪ ی دەنگیان هێنا کەچی حکومەت و عەسکەر هەڵیان وەشاندەوە و جیهانی دیموکراسیش نەك هەر دەنگیان هەڵنەبڕی بەڵکو لایەنگری حکومەت و لایەنە عەلمانیە دۆڕاوەکانیان کردوە دیموکراسی سەربڕا لەبەر چاوان.

٦. لە کۆنەوە تێبینی رەگەزپەرستی لەسەر دیموکراسی هەر هەبووە، لە کاتێکدا لە هەموو مێژوو و بە ئێستاشیەوە بە دەگمەن نموونەیەکی نیە لە نێو

قولەرەش‌و بەندان کەگەیشتبێتە پلەی سەرکردایەتی وەك لە ئیسلاما (بلال حبش) پێی گەیشت، پیاوێك ئاوا هەژارو غەوارەو بەندە بە دیموکراسیانە بگاتە پایەکی ئاوا (نموونەی نەبووە)، هەر بۆیەش دیسان راپۆرتی ۲۰۰۱ی رێکخراوی لێبووردنی گشتی کە لە کۆتایی مانگی (۷) بلاو کرایەوە رەگەزپەرستی دا پاڵ زۆربەی وڵاتانی جیهانی نوێش، ئەو خەلەلە لە ناخی دیموکراسیە مادام راستی و دادگەری بە زۆرایەتی دەنگ و کەمایەتی دەپێورێ لە ئەنجاما زۆرایەتی کەمایەتی دەبا، ئەوەش هەمان یاسای بنچینەیی (دارونیەتی کۆمەڵایەتیە)کە لە کۆتاییدا (البقاء للاصلح) بۆ بەهێزو زۆرەکان دەبێت، ... ئیتر ئەوە سەرچاوەی کۆمەڵێك دەردی نابووری‌و نەتەوەیی و چینایەتی و... دەبێت.

٧. لە دیموکراتیا بانێك و دوو هەواو چەند هەوا زۆربـاوی دەبێت، هەر لەژێر خوردکردنەوەی ئەو دیموکراسیە بووە جەنگەکانی جیهانی لێ بڕیاردراوە، بە تاوانەکانی بەکارهێنانی چەکەکانی کیمیاوی و ناووکی و گینۆسایدی تری هەر بە پرۆسەی دیموکراسیش نازیەکان گەیشتنە دەسەڵات، تا ئێستاش تاوانێکی زۆر بەدەنگی رەسمی دیموکراسیانە دەکرێ ...

ئیجابیاتەکانی:

بێجگە لەو خاڵانەی سەروو زۆربەی پانتای دیموکراسی ئیجابیە، هەر ئەو وەسفەی رەنگە بەس بێت بۆ ئیجابیاتەکانی کە دە وترێ چاکترین داهێنانی بەشەریە، لەو وەسفەدا ئیسلامیەکانیش تیادا هاوبەشن[1] مەبەستیان لەوەیە مادام حوکمی ئیسلامی ئامادە نەبێت ئەوا دیموکراسی لە هەموویان چاکترە، لە سەربەستیەکانی بیروڕاو دەست گۆڕی دەسەڵات و سەروەری یاسا بۆ گشتی و مافی نەیاری سیاسی و یاسایی، ...هتد. بەکورتی هەموو ئەو جۆرە سیستەمانەی داهێنانی بەشەری وەك مەدەنیەت، دیموکراسی، سەروەری یاسا، امم المتحدە،

[1] علی باپیر- چارەسەری کورد لە نێوان ئیمان و پەرلەماندا

مافی مرۆڤ، مافی ئافرەت، یاساكانی تری نێودەوڵەتی، مافی چارەنووس، زۆر داهێنانی تر، ئەوانە دادگەری‌و بەهەشت ناهێنن بۆ مرۆڤ بەڵكو لە باشترین دۆخیاندا لە دۆزەخیان رزگار دەكەن.

تێبینی: هەندێ خاڵی تری سەلبی‌و ئیجابی هەیە بۆیە تۆمارمان نەكرد چونكە بەشێكی دەكەوێتە ئەستۆی لیبراڵ دیموكراسی‌و بەشێكی تری دەكەوێتە ئەستۆی پەرلەمان و .... هەڵبەتە هەریەكەیان لەوانە جیان لەگەڵ خودی دیموكراسی.

دیموكراسی و مەدرەسەكان:

ئەوەی ئێستا پەیڕەو دەكرێ لە جیهان هیچی دیموكراسی ڕاستەوخۆ (یان دیموكراسیە ئەسینیەكە) نیە، فەرمان ڕەوای ڕاستەوخۆی هەموو گەل بێت، بەڵكو لە ڕێی نوێنەران و ئەنجومەن هەڵبژاردنە ، واتە دیموكراسیەكی ناڕاستەوخۆی یان (دیموكراسی نوێنەرانی) یە، بگرە هەر وڵاتو هەر شارستانیەك بەجۆرێك دیموكراسی بۆخۆی سوڕاندوە هێناویەتە سەر واقیعی میللەتەكەی، بۆیە دیموكراسی ئەمەریكا لەگەڵ ڕووسیا جیان، لەناو عەرەبیش وەك (معمر قزافی) بە نوكتە وەسفی دیموكراسی كردو ووتی: لە دوو وشە پێكهاتووە یەكەمیان یۆنانیە دیمۆس واتە (حوكم) دووەمیان (كراسی) عەرەبیە كەواتە دیموكراسی مانای (حكم كراسی)[1]!! لە كوردستانیش شەڕ لەسەر دەسەڵات دەكرێ كەچی هەموو لایەكیش بە خۆ دەڵێن دیموكراسی، لە كاتێكدا دەست گۆڕی دەسەڵاتو قایل بوون بە ئەنجامی سندووقەكانی دەنگ خاڵی جەوهەری دیموكراسیەو لەو سەردەمەدا، هەرچەندە دیموكراسیەتی كوردی زۆر پێشكەوتووترە لە دیموكراسیەتی عەرەبی ئێستا، بەهەر حاڵ چونكە دیموكراسی ئایدۆلۆژیاو ڕاڕەو بەرنامەو مەبادیئی چەسپاو نین، زیاتر پەیمانێكی سیاسیە نەك ڕارەوی سیاسی،

---

[1] لە كۆنگرەی هاوبەشی ئەفریقی ئەورووپی ئەو باسەی كرد.

واته میکانیزمێکه بۆ ڕێکخستنی ڕەنگە جیاجیاکان، (لیون براددر) لەکتێبی ((political ideology)) وە (جاك لیڤی)ش لەکتێبی (democracy) زوری تریش وەسفی دیکراسی بەبێ لایەن وبێ ئایدیولوژیا و...دەکەن، بۆیە تارادەیەك ناونانی حزب وحکومەتێك بە (پارتی دیموکراتی) هەڵەیە، دەشێ حزبێك لیبرالی بێت یان لیبرال دیموکراسی بێت، بە هەمان شێوە مدرسەی دیموکراسیش نیە، هەر مدرسەیەك بە جۆرێك سوودی لێ وەرگیراوە، واتە هەموویان لەگەڵ دیموکراسی لێك جیان، ئەو تۆمەتە زۆر بە هەڵەیی دەدرێتە پاڵ ئیسلامیەکان بە نادیموکراسی ناوزەدیان دەکەن، کەچی هیچیان دیموکراسی نین، ڕەنگە هەندێکیان لەبەر نوقستانی خۆی زاوزێ لەگەڵ دیموکراسی (یان هەر سیستەمێکی ئیجابی وباو) دەکا. ڕاستیەکەی ئەوەیە لە باری سروشتی خۆی دیموکراسی ئەو پەیمان و میکانیزمە دەدا بەو مدرسانە کە تواناکانیان لە ڕێی دیموکراسیەوە بتەقێنێتەوەو کامەیە سەرکەوتوو گونجاو. بۆیە دیموکراسی بەو پلە خەستە بەند نیە بە قۆناغی مێژوویی و پێشەکیو گەشەی سەرمایەداری و مەدەنیەت و عەقلانی ...هتد، هەروەك (ئالان تورین) لە کتێبی (ما هي الديمقراطية؟) دەڵێ دیموکراسی نایەتەدی بێ عەلمانیەت[1]، ئێستاش عەلمانیەتی کوردی و عەرەبی سەر لەنوێ ئەو بانگێشەیان زیندوو کردۆتەوە و دەڵێن دیموکراسی ئەو کاتە دێتەدی کە ئاین و سیاسەت لێك بکرێتەوە...!! ئەوەیان چ پەیوەندی بە دیموکراسی نیە، ئەوە مەزهەبی میکافیلی و هۆبزیە، ئەوانە بیانوی دیکتاتۆرانە کە لە دیموکراسی دەترسن، ئەگینا دیموکراسی ڕێکەوتنێکە و بەرهەمی سەعاتێکە لە هەموو سەردەم و لە هەموو ئاستێك و زەمان و زەمینێك دەکرێ، چاکترین نموونەش دیموکراسی سنگالو نایجیریاو هندستان و ....زۆر وڵاتی تر، لێرەدا دیموکراسی ئەو میکانیزمە دەبێت کە کامیانە میللەت هەڵی دەبژێرێ، ئیتر کە هەڵبژێردرا مانای هەڵبژاردنی دیموکراسی نیە، مانای ئەوەنیە ئەوەی هەڵبژێردرا دەبێ

[1] خۆ دیوکراسیە ئەسینیەکە کە پەیدابوو نە عەلمانی و نە ڕاسمالی هەبوو.

پەیڕەوی دیموکراسی بکا وەك زۆربەی ڕەوشەنبیرانیش وای تێگەیشتون- نەخێر، ئەو مدرسەیە بەرنامەی خۆی پەیڕەو دەکا کە لە ڕێی دیموکراسیەوە دەنگی دراوەتێ جا چ شیوعیەتە، چ سۆشیال دیموکراتە، ئیسلامە، لیبرال دیموکراسە، واتە دیموکراسی هەریەکە لە لیبرالی وشیوعی وئیسلامی دەدا بەلام خۆی نە لیبرالەو نە شیوعیەو نە ئیسلامیشە، بەو شێوەیەی زۆر بەکورتی باسێکیان دەکەین.

١. لیبرال دیموکراسی:

بەشی زۆری عەوامی خەلك و ڕەوشەنبیرێکی زۆر (دیموکراسی) و(لیبرال دیموکراسی) تێکەل دەکەن، بویتە هۆی کۆمەلێك کێشەو هەلسەنگاندنی چەوت، لە کاتێکدا دیموکراسی تەنها میکانیزمێکە، ئایدۆلۆژیا نیە، ڕێباز نیە، لیبرال دیموکراسیە ڕێبازێکی کۆمەلایەتی و سیاسیە وە سیستەمێکی تێڕوانینی ژیانەو ڕۆژئاواش پیشەنگیەتی، کۆمەلێك گۆڕانکاری بەسەرهێناوە، لە کۆتاییدا هەر هەمان مانا دەبەخشێ و ئەو مدرسەیە دەیەوێ کۆمەلگەیەکی لیبرالی و ڕێبازێکی ئابووری سەرمایەداری دروست بکا لە ڕێی پرۆسەی دیموکراسی، ئەو سیستەم و شێوازە نوێ نیەو زادی (عەولەمە)ش نیە، بەلکو بەرهەمی پرۆسەیەکی مێژوویی سەرمایەداریە، دیموکراسیەتێکە گەمارۆ دراوە بە سیستەمێکی کۆمەلایەتی لیبرالی بۆیە هەرچەندە بەرواڵەت پێکهاتووە لە فرە لایەنی و سەربەستی بیروڕاو نوێنەرایەتی پەرلەمان و یاسای نۆیۆزسیۆن و دەست گۆڕی دەسەلات ...بەلام لە کۆتاییدا هەر دەسەلاتی سەرمایەدارانە بەسەر زۆرینەی گەل، لە جەوهەردا مانای هەر شێوە ی ئەو گەلەیە لە یۆنانی کۆن، تەنها بۆ چینێکە، چینی بورجوازی، بۆیە ناهەقی مارکسیەکان نەبووە کە بەو جۆرە سیستەمەیان وتووە دیموکراسی بورجوازی، هەرچەندە لە هەموو مدرسەکانی

تر لە دیموکراسی نزیك ترە کەچی دیسان لە دیموکراسیە ڕەسەنەکە زۆر دوورە، چونکە:

أ. ئەو نوێنەر پەرلەمان و حکومەتەی هەڵ دەبژێرێن دیسان هەر کەمایەتیەکن بەسەر زۆرایەتیە ، زۆربەی جار نوێنەری بەرژەوەندی هەڵبژێر ناکەن.

ب. ئەو دەنگ دانە هەڵخەڵەتاوی تیایە، و دەستورەکان ڕێگرن لە گۆڕانکاری ڕیشەیی، و دیموکارسیشیان تەنگەبەر کردووە.

٢.مەدرەسەی شیوعیەت:

خۆی بەرنامەیەکی تیروتەسەلە، (دیکتاتۆری پرۆلیتاریا)ش یەکێ لە کۆڵەگە بنچینەییەکانیەتی، بۆیە لە ڕووی واقعی بریتی بوون لە کۆمەڵێك ڕژێمی دیکتاتۆری ڕەسمی، زۆر بە ناستەنگ جێگەی جۆرە دیموکراسیەك کراوە لە قۆناغێکی گواستنەوە بە ناوی (دیموکراسی ناوەندی)،ئەوەش هەر دیوێکی تری مانای دیکتاتۆریە، ئەوەیان لە کاتی تواناو دەسەلاتی ڕەهایتیان، بەلاّم وەك حزبێکی شیوعی بۆ بەشداری ژیانی سیاسی لەگەڵ حزب و لایەنە نا شیوعیەکان، ئەوەیان مەیدانێکی مشتومڕی خەست بووە، بە شێکی ڕەسەنی شوعی(چەپیەکان بە گشتی) باوەڕیان بە توندو تیژو ئیرهابانەهەبوە لەدژی دام و دەزگای سەرمایەداری بەحزب و لایەنە سیاسیەکانیش، بەشێکی تریش کە زیاتر (ئۆرۆ شیوعیەکان) بووینە پێیان وابووە دەشێت لە ڕێی دیموکراسیانە بینای سۆسیالیستیو دوایش شیوعیەت بکرێ...بەو بنەمایەوە چوونە ناو مل ملانێی دیموکراسیەکانو بەرجەستەیەکی ڕاستەقینە تری شیوعیەتیان پێش کەش کردووە لە چەندین وڵات، خەریك بوو بگەنە دەسەلاّت لە وانە حزبە شیوعیەکانی فەڕەنسا، برتغال، ئیتالیا، .....واتە لە قۆناغێك لە قۆناغەکان دەشێ دیموکراسی وەك ئامرازێك لە خزمەتی شیوعیەت وەرگیرێت، نەك دیموکراسی خۆی ئامانج

بێت .... ئەگینا سەرانی شیوعیەت هەردەم دیموکراسیشیان بە ئامرازێکی بورجوازیانە لە قەڵەم داوە، وەك خزمەتکارێکی سەرمایەداری.

٣. مەدرەسەی سۆشالیستیەکان:

لە راستیدا ئالێرەدا- واتە سەبارەت بە دیموکراسی - هەردوو سۆشیالیستی سەربە رێبازی مارکسی و سۆشیال دیموکراسی و دیموکراسی لێکجیابوونەوە، ناو لە سۆشیالیستی مارکسی نرا "سۆسیالیستی زانستی" تا بە تەواوی لە سۆسیالینستەکانی تر جیابکرێتەوە بە تایبەتی (سۆسیال دیموکراسی) کە بە (دوو روویی) وخراتر لە سەرمایەداری باس کراوە لە لایەن: مارکس، ئەنجلس، لینین،.. لە کاتێکا سۆسیالیستی زانستی هەمان هەڵوێستی شیوعیەتی سەبارەت بە دیموکراسی هەبووە، کەچی سۆشیال دیموکراسیەکان زۆر جیاواز بوینە، تەنانەت لەگەڵ ئۆرۆشوعیەکانیش، سۆسیال دیموکراسەکان لە ئامانجە بنەرەتیەکانیش هەندێ مەبادینی سۆسیالیستیان خەفەکردوە بە مەبدەئی دیموکراسی رەسەن و رای جەماوەر و.....بەڵام لە کۆتاییدا ئەوانەش هەر دیموکراسی نین بەڵکو دەیانەوێ کۆمەڵگەیەکی نیمچە سۆشیالیستی لە رووی ئابووری پێك بهێنن لە رێی پرۆسە دیموکراسیەکان ..بۆیە ناویان نراوە سۆسیال دیموکراسیەکان .....ئێستا ئەزموونەکانی ئەو مدرسەیە سەرکەوتوو تر بوو لە ناو شیوعیەت و سۆشیالیسیتەکانی تر.

٤. مەدرەسەی ئیسلامی:

هەروەك لە مدرسەکانی پێشوش دەرکەوت کە هەریەکە رێگاو بەرنامەو ئامرازە کۆمەڵایەتیەك دەگرێتەبەر بۆ پەیرەوکردن و پێشکەشکردنی نموونەیەکی کۆمەڵگەی دادگەر، لە ئەنجامداو لە کۆتاییدا کۆمەڵگەیەکی دیموکراس دروست نابێت و هەر خودی فەرمایشتی (کۆمەڵگەی دیموکراسی) چەوتە، بەڵکو

کۆمەڵگەیەکی لیبراڵ یان شیوعی یان سۆشیالیستی یان ئیسلامی یان تێکەڵێك لەوانە دروست دەبێت، بە هەمان شێوش بەرنامەی ئیسلام وا دەخرێتە مل ملانێی دیموکراسیانە بۆ وەرگرتن و پێشکەشکردنی نموونەیەکی نوێی کۆمەڵگەی ئیسلامی، بەڵام دەبێ بزانرێ کە بەرنامەی ئیسلامی وەك بەرنامەعەلمانیەکانی تری وەك: (شیوعی وسۆشیالیستی و لیبراڵ و ...)نیە کە بەردەوام دەستکاری بکرێت و زیادو کەمی تێدا بکریت، یان زاو زێی پێ بکرێ لەگەل مدرسەو ریبازو تەوژمی تر، بەلکو بەرنامەیەکی تێرو تەسەلە جێگەی هیچ هاوردەیەکی تێنا نابێتەوە، بەرنامەیەکی چەسپاوە بۆ کۆمەڵگەیەکی گۆڕاو، ئەو بەرنامەیەی لەسەردەمی نەزانی و مرۆڤ فرۆشتن و نافرەت لە چاڵ نانەوە کۆمەڵگەیەکی باڵای پێشکەوتوونموونەیی دروستکرد هەمان بەرنامە لە سەردەمی ئینتەرنێت و فابریکەی باڵاو عەولەمی قێ دروست دەبێتەوە، ئێستا وا نەك هەر ململانێ لەگەڵ مدرسەکانی عەولەمە دەکا بەلکو بە تاکە چارەسەر بۆ هەموو کۆمەڵ خۆی گەڵاڵە دەکا، کەواتە پەیوەندی ئیسلام و دیموکراسی پەیوەندی زاوزێ نیە، هاوبەش نیە، تەواوکەری یەکتریش نین، ..دیموکراسی تەنها ئامرازێکە بۆ گەیشتن بە ئیسلام، واتە قۆناغێکە لە رێگە، لە کاروان، لە نێوان (سفر)و (یەك)دا، بۆیە حوکمەکان لەسەر دیموکراسی بە زەمان زەمین و وێستگەی پێگەیشتنی کۆمەڵگە دەگۆڕێ ....ئەگەر ئاستی کۆمەڵ لە نزیك سفر و ژێر یەك بێت جیایە لەگەڵ ئەوەی لە سەرووی یەك بێت، ئە قەبلاندنی ئەو (ئاستەیە) بوویتە هۆی بەرپابوونی دەمەتەقێیەکی بێ پسانەوە لە ناو ئیسلامیەکان لە بارەی دیموکراسی، کە بە سەرەکی دەبنە سێ بەش :

بەشی یەکەم: بە تاکە رێگای گەیشتن بە ئامانجی دەزانن و هەتا دەیگەیێنینە پلەی هاوبەشی شەریعەت.

بەشی دووەم: بە کوفری دەزانێ.

بەشی سێیەم: ئەو بەشە زیاتر واقعیانە ترو سەرکەوتوو ترە کە بەرێگەیەك لە رێگەکانی دەزانی لەکات و سات و قۆناغی خۆی.

ئەوەی یەکەم و دووەم وەك لە توێژینەوەکانی زۆربەی زانایەکانی سەردەمی رابوونی ئیسلامی دەردەکەوێ کە لیبرال دیموکراسی و دیموکراسی تێکەڵ کردووە.....بۆیە هەریەکە بە جۆرێك دیموکراسی بە رێبازێکی کۆمەلأیەتی و سیاسی لە قەڵەم داوە و ناوی وەك: (أسلوب الحیاة، دین المعاصر، عقیدة الدیموقراطیة، .....)بە پاڵ وەناوە، هەموو ئەو ناوو هاوەڵناوانەش هەڵەن ....ئەوانە دەشێ لیبرال دیموکراسی بن بەلأم دیموکراسی ئەو سیفەتانەی نیە، بە تایبەتی دیموکراسی ئێستا مانا رەسەنەکەشی گۆڕاوە وەك لە پێشوو باسکرا، زیاتر مانای (دەست گۆڕی دەسەلأت، ئازادی بیروڕا، هەقی معارەزەیی، سەروەری یاسا بۆ گشت، ..) هەموو ئەو ئیجابیانە بە جۆرێك لە جۆرەکان لە ئیسلام دا هەیە، بەلأم لە هەمووشیان لێك جیایەو ....هەر بە نمونە لە دیموکراسیدا (معارەزە) هەمیشەییە ئەگەر بەشداری (حوکم) نەبوو ...کەچی لە ئیسلامدا ئەرکی معارەزە دۆزینەوەی بەڵگەی بێ شەرعیە، واتە هەمیشەیی نی یە، لەسەر هەق لایەنگریەتی ولەسەر ناهەق ناتەبا دەبێت. هەروەها دەبینین بالأترین شێوەی دیموکراسی (یان دیموکراسی ئیجابی) لە ناو ئیسلام ساغ دەبێتەوە، با سەرنج بدەین: راستی مانای دیموکراسی بریتیە لە(الولایة للشعب) لەوەشدا وەك باسمان کرد کۆمەڵێك سەلبیاتی هەبوو، سەلبیاتەکانیش لە سروشتی ئەو(شعب)ە دێت کە نەزان و نەفام و عەوام و....زاناو پسپۆڕ تێکەڵە، بەلأم کاتێ ئەو (شعب)ە پەروەردە دەبێت و گەشەدەکات بۆ پلەی (ئومە)کە نەزانی و نەفامی و عەوامیەتی تیا نامێنێ ئەوا (ولایة للشعب) دەبێتە (ولایة للامة)، ئەوەش (مقاصد)ی بنچینەی حوکمی ئیسلامە ...بەو شێوەیە (دیموکراسی سەلبی) دیموکراسیە نزم و دواکەوتووەکەیە لەگەڵ ئیسلام ناکۆکە ئەگینا (دیموکراسی بالأ) ناکۆك نیە لەگەل بیری ئیسلام، ئەو دۆخە بۆ هەردوو جۆری دیموکراسیەکە راستە

چ ئەسینیەکە (ڕاستەوخۆیەکە) چ گۆڕاوەکە (ناڕاستەوخۆیەکە)، ئەوکیشانە هەر زادەی ئەو دەم ودەستە نیە ئەگەر بەووردی سەرنجی بدەینی دەبینین ئەوەش دەچیتەوە کیشەکانی فقهی کۆن، بەشیك پێیان وابوو شریعەتی خودا لە خودی شتەکان هەیە بۆیە وەك پیویستی بەشەری بەرە بەرە دیتە جێ بەجی بوون، ئەگەر پەیامیشی لەگەل نەبوایە، ئەو ڕەوتە پێی وایە عەقلی بەشەری ڕاست ودروستیش دەگاتە هەمان ڕاستیەکانی پەیام لە دوا گەشتی گەشەسەندنیدا، هەرچی لای ترە عەقلی پێ دەست کورتەو تەنها پەیام بەتاکە سەرچاوەی دادگەری دادەنێ، ئیترلەگەل سەرەتاکانی دیموکراسی لەگەڵ (حكم الشعب) ناتەبا دەبێتەوە پێی وایە حوکم تەنها نی خوایە، لاکەی تریش پێی وایە حوکمی خوایە،بەڵام چۆنیەتی پێی گەیشتنی بەدیموکراسی وعاقلا نە لەهەموونامرازەکانی تر چاك ترە، ئەوەش زیاتر لەسەردەمی کۆن ونوێدا سەرکەوتوتر بوینەبە هۆی بەرنامەکانی چاکسازیان.

کەواتە ئەرکی بنچینەیی بزوتنەوە ئیسلامیەکان لە فەزای دیموکراسیدا گەشەپێدان و پەروەردەکردنی تاك و کۆمەڵە بەرەو پێش و بیناکردنی ژێرخانی ئەخلاقی و فکری ئەو کۆمەڵگەیە، ئەو کاتی بە ئۆتۆماتیکی خۆی دەبێتە کۆمەڵگەیەکی ئیسلامی ئەگەر دەسەڵاتداران لە دیموکراسیەتەکە پەشیمان نەبنەوە ...ئەوەش دەروازەی چارەسەرکردنی تێك گیرانی یەکجاری نێوان دیموکراسی و فکری ئیسلامیە.

* تێبینی: هەڵبەتە جارێکی تر لە زاراوەکانی فیکری ئیسلامیدا دەگەڕێینەوە سەر ئەو بابەتانە.

ئەزموونە نوێکانی:

لێرەدا کەمتر مەبەستمان لە دیموکراسیەتی رۆژئاوایە کە خاوەن کەلتورێکی مێژوویی‌و زەمینەیەکی ئاینی مەسیحی بۆ سازاوە گەمارۆدراوە بە لیبرالیەتی کۆمەلایەتی‌و ئابووریەکی سەرمایەدارانە، وای لەو دیموکراسیە کردووە (مسەیەر) بێت، بۆیە دەبینین زیاتر لەیەك سەدەیە ئەو دوو حزبەی ئەمەریکی بە نۆرە فەرمانڕەوان، زیاتر مەبەستمان لە ئەزمونی ولاتانی موسلمان نشینە، لە دوای شکستی شیوعیەت لە ۱۹۹۰ بە دواوە جۆرێك دەروازەی دیموکراسی ناوەناوە دەکرێتەوە بە خێرایی دادەخرێ، لەو ولاتانەی کە بۆ ماوەیەکیش بێت دیموکراسی بە ڕاستی لێ نەهاتبێتەدی. ئەوا بە خێرایی ئەو لایەنانە گەشەی کردووە کە خاوەنی بەرنامەو پەروەردە و ئایدۆلۆژیاو ......بە پێچەوانەش هەموو ئەو لایەنانە شکستی خواردووە کە خاوەن بەرنامەیەکی نامەبدەئی و عەلمانی بووە کە هەر خۆویست و بێ خزمەتگوزاری بووە، بۆیە بینیمان لە ولاتانی جەزائیر، ئوردەن، تورکیا، بەحرەین، مەغریب، نایجیریا، پاکستان، مالیزیا، هەندێ ولاتی تر ...لە هەمووی ئیسلامیەکان زۆر بە خێرایی لێی سەرکەوتووبوون، هۆیەکەش سادەو ساکارە، ئەومیە ئیسلامیەکان دەولەمەندن لە بەرنامەو فکرو مەبادیئەکان کە بەشی هەموو کەسی پێوەیە، کەچی حزبە عەلمانی و دەسەلاتدارەکان دەولەمەندن لە ماددەو زەبرو زەنگ، مادەکە بۆ کەمایەتیەك و زەبرو زەنگەکەش بۆ زۆرایەتی، بۆیە لە دیموکراسی ونازادیدا زۆرایەتی دەنگ بە ئاسانی لە عەلمانی و دەسەلاتداران لادەداو ئیسلامیەکان دەنگی گەلێ زۆریان دەهێنا، بەلام بەشی هەرە زۆر لەو ولاتانە بە پشتیوانی رۆژئاوا لەو دیموکراسیە ڕاستەقینە پشێمان دەبوونەوە، جۆرێك لە دیموکراسی دەتاشرا کە هێزە سەرەکی وکاریگەریەکانی لێ هاوێر دەکرا، ئینجا حیزبی دەسەلاتدار تەنها لەگەلٚ چەند حزبۆکەو لایەنی وا دەچووە نێو پرۆسەکە کە دەرچوونی خۆی مسۆگەر بێت، ئەو دیموکراسیەی جیهانیش روون تر دەردەکەوێ رۆژ بە رۆژ بە تایبەتی لەو هەموو خۆپیشاندانە

جیهانی و نەرەکیەکانی ولاتانی لایەن لە جەنگی عێراقی ٢٠٠٣ کە دیموکراسی و ڕای گشتی و زۆرایەتی دەنگ و شەرعیەتی دەولی ...بەرامبەر هێز هەر ژێرکەوتووە.

(٣١)

سیستەمی دوو حزبی نظام الحزبين BI-PARTY

سیستەمی دوو حزبی چەمکێکی سیاسی سەربەخۆیە، مەبەست لێی ئەوەیە لە وڵاتێکی دیموکراسی دوو حزبی سەرەکی بۆ منافەسەی دەسەڵات چالاکی سیاسی دەکەن ،حزبی سێیەم و چوارەم و....هەیە بەڵام رۆڵێکی وایان نیە، عادەتەن بە نۆرە دەسەڵات دەگرنە دەست، نەك دوو حزبی منافسی جەنگی لە پێناو دەسەڵات وەك ئەو ئەزموونانەی لە کۆتایی سەدەی بیستەم هەریەکە لە: کوردستان لە نێوان (پ.د.ك)و (ی.ن.ك) روویدا، لە چاد لە نێوان (حسین هەبری‌و غۆکۆنی عویدی)، لە یەمەن لە نێوان (حزبی سۆشیالیستی و حزبی کۆنگرە)، لە ئەنگۆلا لە نێوان (یەکێتی نیشتمانی بە سەرۆکایەتی ساڤمبی و بەرەی میللی بە سەرۆکایەتی نۆگستینۆنیتۆ لە ساڵی ١٩٧٦ بەدواوە)...، راستە ئەو ئەزموونانە دوو حزبی بوینە بەڵام دیموکراسیانە نین و زیاتر دوو حزب و دوو دەسەڵاتیشیان بە خۆ داوە بێ ئەوەی بگەڕێنەوە دەنگی میللەت، سیستەمی دوو حزبی دیموکراسیانە ئەوەیە کە لە ئەنجامی دەنگی میللەت و چالاکی سیاسی دروست بوینە، هەریەکەیان کە دەنگی سەرکەوتن دەهێنێ کەمتر پێویستی بە دەنگی حزبی منافسەکەی یان حزبێکی تر دەبێت بۆ هاوپەیمانیەتی و تەواوکردنی ژمارەی یاسایی یەکەی بۆ حکومەت دروست کردن، ئەوەی تر جاری جەنگ نادا بەڵکو دەبێتە معارەزەیەکی یاسایی‌و تا هەڵبژاردنێکی تر، دەتوانین دوو نموونەی زۆر بەناوبانگ لەو سیستەمە وەرگرین یەکیان بەریتانیا بوو ئەوەی تر ئەمەریکا، کەمێك هەڵوەستە لەسەر مێژووی ئەزموونەکانیان دەکەین بۆ چاکتر تێگەیشتن:

نمونەی یەکەم – ئەزموونی بەریتانیا (کرێکاران و پارێزگاران):

لە ساڵی ١٦٨٠ز را بەرە بەرە لێك نزیك بوونەوەیەك سەری هەڵدا بۆ یەکخستنی ڕاوبۆچوون و پاڵێوراوی بۆ دەسەڵات لە لایەن کۆمەڵێك خەڵکی بازرگان و پیشەسازو تەکنۆکرات کە پێیان دەوترا (وێگ –دوای لە چینی برجوازی خەملی)، چینی دووەم زیاتر ئەو خەڵکانە بوون کە دەرەبەگ و جوتیاری گەورە و پیاوانی ئاینی و لایەنگرانیان لە پارێزگارانی داب و نەریتی بەریتانیای ڕەسمەن دەکرد پێیان دەوترا (تۆری)، چینی یەکەم زیاتر ئارەزووی گۆڕانیان هەبووە کەچی چینی دووەم (تۆری) ئەوانە (محافزکار- پارێزکار) زیاتر کۆنەپەرست بوینە، دوای لە چاکسازیەکانی (١٨٣٠، ١٨٧٦، ١٨٨٤)....بە تەواوی بوونە دوو حزبی لیبراڵ (ئەحرار)و پارێزگاران، لە کۆتایی سەدەی (١٨) حزبی کرێکاران دروست بوو تا گەیشتە ئاستێکی چالاك، لە نێوان ١٩٢٢ تا ١٩٣٥ بووە سیستەمی سێ حزبی (کرێکاران، ئەحرار، پارێزگاران)، لە دوایـدا (حزبی ئەحرار- لیبراڵ) بە جێما، سیستەمی دوو حزبی لە دوای ١٩٣٥ خەملیَ لە (کرێکاران و پارێزگاران)، تەنها لە دۆخە سەختەکان هەڵوێستەکانیان هاوبەش بووە وەك لە جەنگی جیهانی دووەم بە سەرۆکایەتی (چەرچڵ) لە ساڵی ١٩٤٥ بۆ یەکەم جار کرێکاران بردیانەوە لە هەڵبژاردن ئیتر تا ئێستا بە نۆرە دەسەڵات دەگرنە دەست.

نمونەی دووەم-ئەزموونی ئەمەریکا (کۆماری دیموکراسی):

لە دوای سەربەخۆیی ١٧٧٦ز و گەشەی کێشە سیاسیەکانی دەسەڵات زیاتر سیاسەتمەداران بوونە دووبەش (نەك دوو حزب)، یەکێتیەکان بە سەرۆکایەتی (هاملتۆن) و کۆماریەکان بە سەرۆکایەتی (جیفرسۆن)، ئەو دابەشیە لە سەردەمی ج. واشنتۆن بوو، ئەویش زیاتر لایەنگری (یەکێتیەکان) بوو، دوای تەواو بوونی هەردوو دەورەکەی ج.واشنتۆن لە ساڵی ١٧٩٦ ململانێیەکی سیاسی توند لە

نێوانیان پەیدا بوو لەسەر هەڵبژاردنی سەرۆکی نوێ، هەریەکە لە(ج ئادەمز) پاڵێوراوی یەکێتیەکان و(جیفرسون)یش پاڵێوراوی کۆماریەکان بوو، لە ئەنجاما ئادەمز دەرچوو، لە ساڵی ۱۸۰۰ نۆرەی کۆماریەکان هات و دەرچوون، لە ساڵی ۱۸۲۸ یەکێتیەکان ناوی خۆیان گۆڕی بۆ (دیموکراسی)، کۆماریەکانیش بە سەرۆکایەتی (ابراهام لینکۆلن) وەك خۆیان مانەوە، لە جەنگە ناوخۆییەکانیان دا بەرە بەرە ئەو شێوە حزبیەی وەرگرت، لە ساڵانی ۱۸٦۰- ۱۹۳۳ کۆماریەکان وەك تاکە حزبێك لە گۆڕەپان بوون ..تا (رۆزفلت)ی دیموکراسی دەسەڵاتی وەگرتەوە لە ۱۹۳۲ وە تا ئێستا هەر بە نۆرە دەسەڵات دەگرنە دەست وەك سیستەمێکی دوو حزبی[١]، دوو حزبیەکەی سیستەمی ئەمریکا توندترە، ڕەنگە لە بریتانیا مۆڵەتی ئەو سیستەمە درێژە نەکێشێ.

ئەوەی سەروو دوو نموونەی مێژووی بو لە دروست بوونی ئەو سیستەمە، بەشێکی زۆر لە لێکۆڵەوەران پێیان وایە ئەو جۆرە سیستەمە بە جۆرێك لە دیکتاتۆری و یان (دیکتاتۆری دیموکراسیانە)ی لە قەڵەم دەدەن، چونکە زۆربەی دابەش و دارشتن و پێکهاتنی هەڵوێستی ئەو دوو حیزبانە لەسەر بنچینەی بەرژەوەندی چینە باڵاکانە، حزبی بەرژەوەندی لێ دەردەچێت ئەك مەبادیئی، ئیتر رۆڵێکی زۆرینەی چینی هەژاری تیا نامێنێ، بەڵام ئیجابیاتیشی ئەوەیە بە سانایی حکومەت پێك دەهێنن، بڕیار دەدەن، کاروبار ڕادەپەڕێنن بێ قەیران، یەکسەر دەنگی یاساییان تەواوە بێ (ئینتلاف)کە یەکێکە لە قەیرانەکانی ئەزموونی دیموکراسی و فرەیی وەك ئەزموونی ی فرنسا کە ماوەیەك لەو قەیرانە وا ئالابوو، هەر کابینەی حکومەت دەگۆڕا .

ئەو جۆرە سیسیتەمە لە ڕۆژئاوا زۆر درێژەی کێشاوە، وا ئێستا لە عەولەمە ئاسۆی فرە حزبی لێ سەری هەڵداوە، لە جیهانی سێیەم ئەو جۆرە دوو حزبیە چ بە دیموکراسی چ بە نادیموکراسی تەمەن درێژ نیە، لە تورکیا (ئەجمویدو دیمیریل)

[١] بۆ زیاتر بڕوانە –النظم في العالم المعاصر-د.سعاد الشرقاوي. النظم السياسية د.مشهداني

چەند ساڵێك لەهەشتاكانی سەدەی ڕابووردوو بە هاوتایی وا هاتن ،دوای گەشەكردنی (حزبی ڕەفاهو- حزبی دادو پەرەپێدان)ی ئیسلامی ئەو هاوسەنگیەی هەڵتەكاندو لەو ساتەی نووسین هیچیان تاكە كورسیەكیان نیە لە پەرلەمان، هەروەهاش ئەزموونی یەمەن لە نێوان هەردوو حزبی سۆشیالیستی (علی ناصر)و كۆنگرەی (علی عبدالله صالح) تەنها چەند ساڵێكی خایاند (حركة الاصلاح)ی ئیسلامی وەك هێزی سێیەم كەوتە مەیدان و لە هەڵبژاردنی ١٩٩٣ (٦٣) كورسی هێنا، حزبی سۆشیالیستی تەنها (٥٦) كورسی هێنا، حزبی كۆنگرە (١٢١) كورسی هێنا كوتایشی بە سیستەمی دیارشی (دوانەیی) هێنا.

هەروەها لە پاكستان لە نێوان (ڕابیتەی ئیسلامی-بەسەرۆكایەتی نەواز صشریف)و (حزبی گەل-بەسەرۆكایەتی بنەماڵەی بۆتۆ) ماوەیەك ئەو هاوتاییە پەیدابوو، دوای ڕابیتەی ئیسلامی بە شێوازی دیموكراسی بە یەكجاری زاڵ بوو بەسەر گۆڕەپان تا كودەتاكەی (پەرویز مشرف)، لە كینیاش بەهەمان شێوە (یەكێتی نیشتمانی)و (یەكیتی دیموكراسی)، ... لە كوردستانیش لە دوای ١٩٧٦ سیستەمی دوو حزبی بە نادیموكراسیانە بەردەوام بووە تا ئێستا، (پ.د.ك)و (ی.ن.ك)، لە یەكەم هەڵبژاردنی نیمچەدیكراسی لە١٩٩٢(پ د ك) ٤٦٪ دەنگی رابەریشی ٤٨٪ ، ٢٥٦٧٢ دەنگی لە یەكێتی زیاتر هێنا، بە هەمان شێوە ئەو دوو حزبەش وەك جیهانی سێیەم وا پێدەچێ هێزی سێیەم لەسەر دەستی ئیسلامیەكان جێگە بە سیستەمی دوو حزبی لە كوردستانیش لێژ بكا. ئەو وەستانەی لەسەر شێوەی سیستەمی دوو حزبی دەق دەگرێ لە جیهاندا گۆڕانی زەحمەتە، بەڵام لە جیهانی ئیسلامی ئەو گۆڕانە تەنها بە (ئیسلامیەكان) دەكرێ چونكە هێزی گۆڕان لە ئیسلام دا خەستە، بۆیە زۆربەی سیستەمەكانی دوو حزبی چ بە دیموكراسیانە چ بە نادیموكراسیان لەسەر دەستی ئیسلامیەكان كۆتایی پێهات. لەهەر وڵاتێك ئەگەر زیاتر لە دوو حزبی لێ پەیدابوو كە قورساییان بایی ئەوە ئەبێ بە تەنها حكومەت دروست بكا، ئەوا سیستەمی فرە حزبی پێ

BI-PARTY (٣١) سیستەمی دوو حزبی نظام الحزبین

دەوترێ، هەڵبەتە هەموو ئەوانە لە چوارچێوەی سیستەمێکی فراوانتری دیموکراسی کە بە(فرە لایەنی- تعددیە) ناو دەبرێ.

(٣٢)

فره لايەنی التعددية pluralism

چەمكێكی سیاسیە مەبەست لێی بوونی چەند لایەنی سیاسی لە چوارچێوەی دەوڵەتێكی دەستووری سیستەم دیموكراسییە، زۆرجار فـرە لایەنیـەكی ڕواڵـەتی دەكرێ وەك لە جیهانی عەرەبی زیاتر، بـەڵام حزبـی سـەركردە سـەرۆكی هـەتا هەتایـە ... لـە ژێـرەوە دەوڵـەتی نادسـتوری و مولكیـەتی دەوڵـەت (پاشـای نادەستوری) دەسەلات دارە، ئەوەیان فرەلایەنی ساختەیە.

لەو سیستەمەدا وەك پێشوو نیە، زیاتر پێویستی بە هاوپەیمانیـەتی و لیـستی هاوبـەش دەبێـت هـەم بـۆ هەڵبـژاردن هـەم بـۆ پێكهێنـانی حكومـەت و بەردەوامیەكەی، ئەگینا زۆربەی جار ڕووبـەڕووی قـەیران و نائـارامی دەبێتـەوە، زۆرجاریش سەوداو سەوداكاری ماددی بەرامبەر ئـەو هاوپەیمانیەتیـە دەكـرێ بـۆ وەگرتنی ڕادەی یاسایی دەنگەكان، زۆرجاریش ئەو دۆخە ڕەنگ دەداتەوە سەرباری ئابووری و كۆمەڵایەتی و سیاسی و هەتا سایكۆلۆجیش بە سەلبی، بۆیـە هەنـدێ لە زانایان ڕەخنەی توند ئاراستەی ئەو سیستەمە دەكەن، هەتا (ملـك فیـصل) ی یەكەم شای عیراق لـە ١٩٢١ زۆر دژی فـرە لایـەنی سیاسـی وحزبـی بـوو، بـەڵام سیاسەتی بالای بریتانیا بێ دەنگی كرد ، لە لایەن زانایانەوە ئـەو سیـستەمە بـە ئامرازی دابەش و پارچە پارچـەیی میللـەت حـسێب دەكـەن، شـەڕە دەسـەڵات و بەرژەوەندی پەرستی و چەند ڕوویی و گواستنەوەی وەلائوسەنگەر ...وەك لایـەنی سـەلبی ئەو سیستەمەیە، سەرباری قەیرانی گۆڕانی خێرایی حكومـەت، تەنانـەت لە فرنسا لە ساڵی ١٩٤٦ تا ١٩٥٨ (٢١) كابینەی وەزارەت دروست كراو گـۆڕا.

به تێکڕایی له کۆماری سێیەمی فرنسا نزیکەی ١٠٠ کابینـه دروسـتکراو گـۆڕا ....تا دیگۆل له ١٩٥٨ هاوپاێانیەکی دروست کرد، نیتر ئەو قەیرانه کـەم بـۆوه بۆ نێوان ڕاست ڕەوەکانی–دیگولی‌و چەپ ڕەوەکانی سۆشیالیستی، ....بۆیه ئـەو سیستەمه له چاو دیکتاتۆریەت وسیستەمی شمولی نیجابیه ئەگینا نموونەیی نیه، ئێستا دیسان نەخشەی سیاسـی وا دەگـۆڕێ، حزبـی سـەرەکی بـەرەو لاوەکیـەو پێـچەوانەش، بەتایبـەتی لـه جیهـانی ئیـسلامی کـه بزووتنـەوه ئیـسلامیەکان کەوتونەته گۆڕەپانی سیاسی به شێوازێکی دیموکراسیانه وا بەره بەره کۆتـایی بـه سیستەمی فره لایەنی‌و هەتا دوو حزبیش دەهێنرێ هەروەك بینرا له جـەزائیر لـه ٨٦٪ ی دەنگیان هێناو بێ پێویستی به هاوپـەیمانی لەگـەڵ هـیچ حزبێکـی تـر، (بەرەی ئنقازی ئیـسلامی جزائـر) بـه سـەرۆکایەتی پرۆفـسۆر عـەباس مـەدەنی دەیتوانی حکومەت پێك بهێنێت بەهۆی خزمەت و دڵسۆزیەکەی بـەردەوام بێـت، هەروەها له تورکیاش له فره لایەنیەوه (حزبی دادو پەرەپێدانی ئیسلامی) دەنگی تەواوی هێنا وەك تاکـه حـزب لـه دەسـەڵاتدا ....بـەڵام ئـەزموونی جـەزائر بـه دیموکراسیەوه له لایەن دەسەڵاتی سەربازیەوه وەرگێڕدراوه بۆ دیکتاتۆریەوه ..بۆیه ئێستا جیهانی ئیسلامی لەگەڵ بوونی دیموکراسی ڕاستەقینه یەکسەر کۆتـایی بـه فرەلایەنی دێت.

ئەو دیاردەیه هەر له جیهانی موسڵمان نشین نیه، چونکه فـره لایـەنی تـەواو ڕاست و دروست نیه، له بەرامبەر دیکتاتۆریەت هاتەکایەوه هەرله چـاو ئـەویش نیجابیـه، ئـەوا لـه ئـەوروپاش ڕادیکالیـەکان بـەرەو گەشـەن وەك بینـرا لـه هەڵبژاردنەکانی فەرەنسا، نەمسا، ڕووسیا، ....هەڵبەته ئەو تاك حیزبەی سـەروو که ئیسلامیەکان به دەستیان هێناوەو دەهێنن لەو جەوهەرەدا جیایه لەگـەڵ تـاك حزبی دەسـەڵاته دیکتاتۆریـەکانی وەك حزبـی شـیوعی، نـازی، فاشـی..وحزبـه دیکتاتۆریه نەتەوەگەریەکان وعەلمانیەکانی تر، له یەکەمدا له ڕێی دیموکراسـی و ڕای میللەتـه لـه دووەمـدا لـه ڕێی دیکتـاتۆری و ئینقلابـی سـەربازی و ڕای

کەمایەتی و تاکە کەسێکە ، هەڵبەتە فرەلایەنی زور پەیوەستە بە دیموکراسیەوە، تافرە لایەنی هەبی دیموکراسی پێویستە، بەلاّم هەردووکیان ئامانجی ئەبەدی وئەزەلی نین، لەکۆتایدا یەکێ لەو مدرەسانە دەردەچێت ئیتر کۆمەڵگە بە دیموکراسیانە لایەنەکانی تر خانەنشین دەکا، وەك ئێستای تورکیا وئێران وفلستین و زۆر شوێنی تریش بەرێوە ن .

مەدرەسەکان و فرە لایەنی:

ئەو فرە لایەنیەی باس کرا لە پێش تر بە ئاسایی خۆی ئەوە دەقاو دەق هەڵوێستی مدرسەی لیبرال دیموکراسە، کە تەواوە رەنگ دانەوەی بازاڕی ئازادو چالاکیە سەرمایەداریەکانە، بۆیە فرە لایەنی سیاسی یەکێکە لە کۆڵەگە بنچینەییەکانی بنەمای لیبراڵ- دیموکراسی، لەو مدرسەیە فرەلایەنی ئامراز نیە ئامانجیشە، واتە فرە لایەنی لە پێناو گەیشتن و دۆزینەوەی ڕاستی و دادگەری نیە، پاساوەکانی فەلسەفی و زانستیش بۆ ئەو هەڵوێستە سیاسیو کۆمەڵایەتی و ئابووریانە ئەوەیە کە سروشت و گەردوون بە تێکڕایی لە ڕەنگ و جۆری جیاجیا پێك هاتوون، بە هەمان شێوەش پێکهاتەی دەروونی بەشەری و کۆمەڵگەش لە تەبیعاتی جیا جیاو ئاستی جیاجیا پێکهاتووە، ئاکرێو ئاشێ لەیەك قاوغ کۆبکرێتەوە، بۆیە فرەلایەنی بە دیاردەیەکی ڕەسەن و پێویست دەزانن، تا رادەیەك سۆشیال دیموکراسیەکانیش هەمان ڕایان هەیە بە تایبەتی دوای زەق بوونەوەی عەولەمە و دارمانی مدرسەی شیوعیەت، ئەگینا پێش تر ڕایان وابوو کە فرەلایەنی واقیعێکە بەلاّم مەرج نیە واقیعێکی ڕاست و دوورست بێ، بۆیە هاتنیان بۆ ناو ئەو واقعە بە مەبەستی کۆتایی هێنان بە فرەلایەنی و بەرەو بنیادنانی کۆمەڵگەیەکی سۆسیالیزم بووە.

هەرچی مدرسەی شیوعیەت بوو، تەواو پێچەوانەی ئەو فرەلایەنیە بووە، ئەو مدرسەیە پێی وابوو حزب نوێنەری چینێکە، چینەکانیش لە ئاکۆکی (مان و

نەمان) دان لەگەڵ یەکتر، بوونی یەکیان نەبوونی ئەوی ترە، بۆیە فرەلایەنی بەرای مارکسیەت دیاردەیەکی ڕۆژئاواییە و لە خزمەتی سەرمایەداری و چینی برجوازیە، لە جیاتی فرەلایەنی فکرەی دیکتاتۆری پرۆلیتاریا هاتەدی[1]، کە لە کۆتاییدا دەبووە دیکتاتۆری تاکە شەخس و تاك حزبی بە تەواوی ماناو سیفاتی دیکتاتۆریەو، لەسەر ئەو بنچینەیە لە وڵاتانی سۆشیالیستی و یەکێتی سۆڤیەت تەنیا بوار بە(حزبی شیوعی) دەدرا گوایە نوێنەری چینی کرێکارە بە بێ منافەسە و هەڵبژاردن، لە دەستوریش وا تۆمار دەکرا وەك بە ڕوونی لە دەستوری سۆڤیەتی ١٩٧٧ ڕۆڵی حزبی شیوعی وەك سەرکردە و پێشڕەو بە تاقی تەنها دەکا، بەڵام سەرەنجام ئەو تاك ڕەوی دیکتاتۆریەی شیوعیەت لە لایەن کۆمەڵ ڕاپێچی ڕابردوو کرا، هەڵبەتە ئەوانەی دژی فرە لایەنن و باوەڕیان بە دیاردەی (تاك حزبی و حزبی سەرکردە) هەیە جگە لەوەی پاساویان ئەوەیە کە پەیام و ڕزگاریان پێیە بۆ قۆناغێکی میللەتەکەیان یان یەکجاری، گوایە پەرینەوەو دەرباز و جێبەجێکردنی ئەو پەیامە تەنها بەو حزب و سەرکردەیە دەکرێ ....لەوانە حزبە ناسیۆنالیزمەکانی نازی و فاشی، شۆڤینی، فالانژسی، بەعسی، تورانی، .... هەروەها چەپیەکان و هەندێ باڵی ئیسلامی سەلەفیش ئەو باوەڕو پاساوەی هەیە.

هەرچی هەڵوێستی فکری ئیسلامیە ئەوا وەك هەڵوێستەکانی تر دووبەشی سەرەکیە لە نێوان دروستی و نادروستی (وەك زیاتر لە چەمکەکانی فکری ئیسلامی بە درێژتر باسی دەکەین)، بەڵام بەشی هەرە زۆری بزووتنەوە ئیسلامیەکان ڕایان وایە کە فرە لایەنی گۆڕەپانێکی ئازادە بۆ بەشداری کردنی خەڵك و دەرخستنی بەرنامەکان، مادام لە هەڵبژاردنی ئاینا مرۆڤ ئازاد بێت ئەوا لە هەڵبژاردنی عەقیدەی سیاسیش ئازادە، بۆیە لە مدرسەی ئیسلامیدا فرەلایەنی قەدەغە ناکا بەڵام تێ دەکۆشێ لە پێناو نەهێشتنی لە ڕێی پرۆسەی دیموکراسی،

---

[1] بۆ زیاتر سەرنج بدە : أ- مبادئ الشوعية- انجلس ب. بيان الشوعي- انجلس- ماركس ج. الدولة والثورة- لينين د- نظم السياسية ل٢٢٧

واته هەتا لە کاتى دەسەڵاتى ئيسلاميش بە تۆبزى رێ لـە فرەلايـەنى سياسـى و ئاينى ناگيرێ، هەروەك لە ئەزموونى نوێى سوودان و ئێران بينيمان، مەولەت بـە حزبى نا ئيسلاميش دراوە، لە ئێران رێ بە (حزبى تودە- حزبى شيوعى)ش دراوە لە توركياش (حزبى دادوگەشە) حكومەتە بە تەنها حزبەكانى تريش سەربەستن لـە چـالاكى سياسـى، ئيـستا واى لێهـاتووە كـاتى ئيـسلاميەكان لەرێيـە دەگەنـە دەسەلات بوار بۆ لايەنە عەلمانى ونوێزيسوێنيش دەكرێتەوە، بە هـەمان شـێوە لـە نموونەيەكى مێژوويش لە شوێنێكى وەك قوبرس كـە نزيـك پايتـەختى خەلافـەتى عوسمانيش بووە زۆر لێشى بالاّ دەست بووينە كەچى دەبينين لە دواى رزگـاركردنى لەسالى ١٥٧١، لە لايەن (بـاب العـالى)ى عوسمانيـەوە سـەربەخۆيى تـەواو درا كەنيسە ئۆسقف وەك نوێنەرى ميللەتى رۆم و ئەرتۆدۆكسى قوبرسـى، لـە سـالّى ١٧٥٩ز وە دووەمين كەسێتى ولاّت لە دواى (والى) ناوى هاتووە،، لە سـەردەمى سـولّتان عبدالمجيـدى يەكـەم (١٨٣٩-١٨٦١) لـە ١٨٥٦ ئەنجومـەنى ئيـدارى و دادگاى پێكهات لە چوار چێوەى نوێنەرى هەريەكە لە يۆنانى و موسـلّمانى[1]، بـە هـەمان شـێوەش لـە قۆنـاغى (ئينتقاليـدا) هـەموو واقعێـك لـە لايـەن فكـرى ئيسلاميەوە هەڵسوكەوتى لەگـەڵ دەكـرێ، بـەلاّم بـە مەبەسـتى گـۆڕينى نـەك گونجانو ڕاهاتن لەگەڵى، بەو جۆرە وا هەڵـسوكەوتى لەگـەڵ واقعـى فـرە لايـەنى دەكا، هەموو كەرەستەو ئامرازى هاوتا بوونى مرۆڤەكانى پێيە لەسەر ئەو زەويـە بێ پێويستى بە فرە لايەنى، بە پێچەوانەى مەدرسەى شـيوعيەت كـە بانگێـشەى دژى فـرە لايەنـە و كەچـى بەرنامـەو عەقيـدە سياسـيەكەى هـەموو كۆمەڵگـە ناگرێتەوە، لـە باشـترين دۆخيـدا چـينێك لـە كۆمەڵگـەى دەگرتـەوە كـە چـينى كرێكـاران بـووە، ئـەگينا چـينەكانى برجـوازى و دەردبـەگو جوتيـارو....هتـد چينەكانى ترى كە ناوى نراوە وردە برجـوازىو زۆر توێـژى تـرى نەدەگرتـەوە، لـە ئيسلامدا لەسەر ئەو بنچينەيەى چينايەتى و هێزى ماسولكەو قەبارەى مولكيـە

[1] موسوعة السياسية ب٤ ل٧٤٦

ناڕوانیته مرۆڤ، به‌ڵکو له‌سه‌ر بنچینه‌یه‌ك ده‌ڕوانێته مرۆڤ که هه‌موو مرۆڤ تیایدا وه‌ك یه‌ك هاوبه‌شه، ئه‌ویش بنچینه‌ی عه‌قڵه، بۆیه به‌رنامه‌ی ئیسلام کراوه‌یه بۆ هه‌موو مرۆڤێك له‌سه‌ر ئه‌و زه‌ویه بێ هاوێرکردن، هه‌ر بۆیه‌ش مه‌حاڵ نیه کۆبونه‌وه‌ی هه‌موو مرۆڤایه‌تی له‌سه‌ر به‌رنامه‌یه‌کی عه‌قلانیه‌ت هه‌روه‌ك چۆن هه‌موو مرۆڤایه‌تی ئێستا کۆکن له‌سه‌ر ڕاستی و دروستی (٣+٤=٧)، له‌و کاته‌دا فره لایه‌نی نابته پێویست، بۆیه دیارده‌ی سروشتی و گه‌ردوونی فره ڕه‌نگی و فره ئاستی و جیایی سروشتی و مرۆڤ و جیای شێوه‌ی نابته پاساو په‌رژین له ڕێی ئه‌و هه‌ڵوێسته گه‌ردونیه، ده‌بێ به وردتر تێی بنۆڕی، ئه‌و پاساوانه بۆ فره لایه‌نیه‌کی کۆمه‌ڵگه‌یه‌کی ستونیه، واته پاساوه بۆ ئه‌وه‌ی ڕه‌وایی فره‌لایه‌نی ڕه‌گه‌زی‌و تایفی‌و نه‌ته‌وه‌یی و ئایینی و کۆمه‌ڵایه‌تی کلاسیکی پێ وه‌رگرێ ....به‌ڵام پاساو نیه بۆ کۆمه‌ڵگه‌یه‌کی ئاسۆیی، که تیایدا تاکه‌کانی مرۆڤ له ئینتیما ئاسۆی (عه‌قلی، فلسفی، سیاسی، ئاینی،....) یه‌کسان بن.

فره لایه‌نی له عه‌وله‌مه‌دا:

له عه‌وله‌مه‌دا گۆڕان به‌سه‌ر نه‌خشه‌ی کلاسیکی عه‌قیده‌و هزرو فه‌لسه‌فه‌و ئینتمای سیاسی هاتووه‌و زیاتر دێت، لێره‌دا سنوری جوگرافی نابێته فاکته‌رێکی پۆلین، نابێته له قالب دانی بیروراو عه‌قیده ....، بیرو تێروانین و هه‌تا ئینتمایه‌کانیش (عابر القارات)ه، هه‌ر بۆیه‌ش ئه‌و ڕستانه‌ی ئێمه‌ی موسڵمان، ئێوه‌ی مه‌سیحی، ئه‌وانی هندۆسی، ئه‌وروپای مه‌سیحی ... ده‌قیق نین، وه‌ك مه‌سه‌له‌که‌ی نیسبی ئاینشتاینی لێهاتووه ١٠٠٪ ڕاست و دروست نین، به هه‌مان شێوه‌ش ئه‌و ڕستانه‌ی دار الاسلام، دار الکفر، دار الحرب، ... ئه‌و حوکمه ڕه‌هایانه پڕ مانا نیه به تایبه‌تی له سه‌رده‌می عه‌وله‌مه، مادام ئه‌و حوکمانه‌ی (دار الاسلام)، (دار الکفر).. له‌سه‌ر بنچینه‌ی سنوری جوگرافی ده‌درێ نه‌ك له‌سه‌ر بنچینه‌ی عه‌قلی سیاسی کۆمه‌ڵگه، ئه‌وه له‌و سه‌رده‌مه هه‌ڵه ده‌رده‌چێ....به

تایبەتی لەو ساتەی کە سنوری جوگرافی (لەو عەولەمەدا) کاریگەری لەسەر مرۆڤەکانی نێو باوەشیدا زۆر لاواز بووە، ئێستا هەر تاکێك ڕاستەوخۆ لەگەڵ هەموو جیهان کارلێك دەکا، بۆیە ئەو تاکە کوڕی هەموو جیهانە نەك شوێن و ناوچەو نیشتمانێك، وا ئێستا دەبینین لە (دار الاسلام) -ئەگەر ڕاست بێت دارالاسلام یەکسان بێت بە وڵاتانی موسڵمان نشینەوە- ئەوا پۆشاکی ئیسلامی لێ قەدەغەیە، مزگەوتەکان دادەخرێن، .....کەچی لە (دار الکفر)ە بە دەگمەن نە بێت ئەگینا هەر ئازادی هەیە بۆ ئیسلامەتی، لە (دار الاسلام) پڕیەتی لە ئنتمای شیوعی و سوشیالیستی و لیبرالی....پڕیەتی لە ئنتمای فەلسەفی و عەقیدەی جیالە ئیسلام، با لە ناسنامەشی نوسرا بێت ئیسلام، بەهەمان شێوەلە ئەورووپاش دەبینین پڕیەتی لەوئینتمایانەو ئینتمای ئیسلامیش، ئەو چوار مدرسە سەرەکی یە (ئاینی، سۆشیالیستی، شیوعی، لیبرالی) لە فەزای سیاسیدا بە جیهان تەنینەوە بێ ئەوەی فاکتەرە شاقوڵیەکان لە شوێنی جوگرافی و نیشتمان و ڕەچەڵەك ڕێگر بێت، بەو شێوەیە عەقیدە و ئاین و ئینتمای سیاسی بە تەواوی لە جوگرافیا جیا بویتەوە، ناوچەیەك نیە بە ڕەهای بۆ مدرسە و ئاینێك لەو ساتەدا، ڕەنگە لە ئایندە جۆرە وصفێکی تر هەڵگرێ، هەر خۆشی ئاین و هەموو بیرو بڕوایەکی ئاسۆیی میراتی نین، لە باوك و دایکەوە بۆی بێنێتەوە، بەڵکو وەرگیراوە (مکتسبە) و خۆی لێی بەرپرسیارە بە پلەیەك، کەواتە هەڵەیە ئەگەر بڵێین ئەورووپای مەسیحی و سەرووی ئەفریقای ئیسلامی و هندستانی هندۆسی و یابانی تاوی و .....لە خودی ناویەك میللەت و نیشتمان ئەو ڕەنگانەی تیایە بابە زارەکی و ناسنامەدا ناوی تر هەڵگرێ لە ..مەسیحیەت و هندۆسی و ئیسلامیدا، ئەو ناسنامەیە گوزارش لەجەوهەری مرۆڤی نوێ ناکا، لە ڕاستیدا ئەو جەوهەرە شێوازێکی ترە لە ئینتماو لایەنگیری بۆ مدرسەکان کە پێك هاتوون لە ناوێتە بوونی ئایدۆلۆژیاو ئاین، ئەو ئاینانەی کە پێویستیان بە تەواوکردن هەیە لە لایەن ئایدۆلۆژیای مرۆڤەوە، واتە لە هەموو جیهان وا بەرەو ئەو ڕەوتەیە

کە لە هەر فەرزایەکی سیاسی نینتما و بوونی هەر چوار مذهبەی سەرەکی لێ پەیدا دەبێت، واتە فرەلایەنی لە عەولەمەدا بە لایەنی کەمەوە چوار لایەنی تیایە یان زیاتریش لە پێکهاتەی نێوانیان، ئەو چوار لایەنە لە سەروی دەستوور و یاسان، ئەوانە تەزکیەی گەردوونیان هەیە بۆ مەزڵەتی چالاکی سیاسی لەو فەترە مێژووییە، ئەگەرچی لەو سەردەمە ئەو فاکتەرە (واتە عەولەمە) بنچینەو داینەمۆی فرە لایەنیە بەڵام هەڵەشە ئەگەرفرە لایەنی تەنها بدەینە پاڵ عەولەمە، بەڵکو گەلێ جار دیاردەی لێك ترازان (ئنشقاق)و کێشەی تایبەتی و سزای حزبی ....بوویتە پەیدابوونی فرە لایەنی، ...هەروەك ئەزموونی حزبە کوردستانیەکان بەڕوونی دەردەکەوێ، دەبینین زۆربەی حزبە کوردستانیەکان لە حزبی پێش خۆیان جیابوینەوە، بە تایبەتی لە (پ.د.ك) .

دەبێ لە لایەکی تریشەوە تێبینی بکرێت کەوا (عەولەمە) فرەلایەنی دەدا لە هەمان کاتیشدا فاکتەری سڕینەوەی فرەلایەنیشی هەلگرتووە[•]،، چونکە هەتا هەتایی نیە لە کۆتاییدا عەولەمە یەکیان تەزکیە دەکا، بە پێی یاسای (البقاء للاصلاح) یەکێ لەوانە کە لە فکرو فەلسەفەکەی وئینجا پیادە کردنەکەی لە هەموان دەوڵەمەندترە، لە بەرنامەو پەیڕەوکردنا لە هەموان شمولی ترو تێروتەسەل ترە، ئەوەیان سەردەکەوێ و چارەنووس کۆمەڵی سەر زەوی دیاری دەکا..نەك هێزی سەربازی بەڵکو زیاتر بەهۆی پێویستی کۆمەڵ بەو بەرنامەیە وەك دەربازو چارەسەری کێشەکانی مرۆڤ و کۆمەڵ.

[•] هەتاکاریگەری لەسەر لێك نزیك کردنەوەی فرە زمانیش کردووە بۆ یەکخستنی، وا نێستا لە کوردستان بەرە بەرە زاراوەی زمان لەنێو دەچی لە قازانجی زاراوەی تر، یەکێ لەوانە زاراوەی هەولێرە

(٣٣)

پێكـدادانی شـارستانیەكان اصـطدام الحضارات
the clash of civilization

لە وەرگێڕانی ئەو چەمكە لە سەرچاوە ئینگلیزیەكەی بۆ عـەرەبی بـە ڕستـەی جیاجیایا گوزارش كراوە لەوانە: (صـراع الحضـارات، اصـطدام الحضـارات، ...... بۆیـە لـە كوردیەكـەش بـە (پێكـدادانی شـارستانیەكانو ململانێی شارستانیەكان، ......) هاتووە.

ئەو ئەدرێسەی سەروو كتێبێكە لە لایـەن (سـامۆئیل هنـدگتون)ی ئـەمریكی نووسرایتەوە لە دوای شكستی شیوعیەت لە ئەوەتەكانی سەدەی ڕابووردوو، زیـاد لە پێویست برەوی پێـدرا، بـە كـورتی دەیـەوێ بیـسەلمێنێ كـە جیهـانی نـوێ و عەولەمە دابـەش بـووە بـۆ چـەند شارسـتانیەكی جیاجیـای سـەرەكی ڕۆژئـاوای مەسـیحی، ئیـسلامی، كۆنفۆشـیوسی، ئـەفریقی، یابـانی، هیندۆسـی، ئەرتەدۆكسی،..... هتد ئـیتر ئـەو شارستانیانە لەگـەڵ یـەك ناسـازێنو پێكـدا دەدەن، لە پێش هەمـوویان شارسـتانی ئیسلامیو شارسـتانی ڕۆژئـاوایی بـە هیچ شـێوەیەك پێك ناگەنو ناشـێت تێـك بگەن بە یـەك دادەدەن بـە پـێی ئەو تیۆرە......، سـەرەنجامی ئەو ململانێیەش هەم لە ناوەڕۆكی ئـەو كتێبـە هەم لە كتێب و ئەدرێسێكی تایبەتی تر هاتووە بـە نـاوی (كۆتـایی مێـژوو) لـە نووسـینی فۆكۆیامـا، لەگـەڵ چـەندین كتێـبو تـەنزیراتی نـوێی تـری وەك (سەركەوتنی بێ جەنگ- نیكسۆن) تەنزیراتـەكانی (كیـسنجر)...بـە هـەموویان هـەروەك (مەسەلەی جـەنگی هرمجدۆن) نامۆژگاریـەكی ناڕاستەوخۆی جیهـان دەكەن كە بـە خێراتـر خۆیـان تەسـلیم بـە شارسـتانی ڕۆژئـاواو

(حتمية التاريخية)ی سەرمایەداری بکەن، ئێستا ئەو تیۆرە لە سەردێری کتێبێك دەرچوو بووەتە چەمك و زاراوەیەکی سیاسی و فکری و فەرهەنگی، بۆیەتە چەکی تیۆری‌و پیادەکردنی ڕۆژئاوا لەو قۆناغەدا، واتە بە کورتی دروستکردن‌و تەنزیرکردنی بناغەیەکی فراوانی کۆمەڵایەتی‌و سیاسی و زانستی‌و مێژوویی‌و ئابووری‌و نەژادی‌و ئاینیشە...بۆ ئەو ململانێ و دۆخەی جیهانیەی ئێستا، بە هۆی ئەو تیۆرە هەموو ئەو ئامانجە داگیرکاری و چەوساندنەوەو جیهان خۆری‌و نادادگەریەکەی کە لە بەرامبەردا خەباتی گەلان و تەقەلای پەیداکردنی زانستی‌و ڕزگاریەکانی نیشتمانی و فکری و سیاسی و فەرهەنگی.. بە سەریەکی کۆکردۆتەوە بە ناونیشانی (ململانێی شارستانی) پیشانی دەدا، ....بۆیە ئەو تیۆرە ئێستا چەمکێکە گوزارش لە سیاسەتی ڕۆژئاوا دەکا بەرامبەر جیهان بە گشتی‌و جیهانی ئیسلامی بە تایبەتی، بە هەمان شێوەش بۆ هەڵسەنگاندن‌و لێکۆڵینەوە لەو تیۆرە نابێت تەنها لە لاپەڕەکانی ئەو کتێبە بۆی بگەڕێین بەڵکو ڕۆژانە نموونەی نوێی لێ پەیدادەبێ‌و بەڵگەی نوێی بۆ پەیدا دەکەن هەر لە ڕاستیشدا بە درێژایی بەشی هەرەزۆری بەرەی پێك گەیشتنی هەردوو شارستانی ئیسلامی‌و مەسیحی لە جیهاندا وەك هێڵی تەماس ئارام نین و ئارادەیەك ئەو تیۆرە بەهێز دەکا، نەك بۆ ڕووداو جەنگە مێژوویەکانی نێوانیان هەتا بۆ سەردەمی ئێستاش، وەك دەبینین لە نێوان (چیچان‌و ڕووسیا، ئەرمینیاو ئازەربێجان، ئەلبانیاو کۆسۆفۆو بۆسنەو سربیا، هەردوو بەشی قوبرس، بەرەی مەسیحی‌و ئیسلام لە لبنان، مەغریب‌و ئیسپانیا، سودان‌و خوارووی، میسری‌و قبتیەکان، ئەریتریاو ئەسیوبیا، ویلایەتە موسڵمانەکانی نایجیریاو بەشەکانی تری نایجیریا .... تا دەگاتە تەیمووری خۆرئاواو ئەندۆنیسیا، فلیپین‌و ئیسلامیەکانی مۆرۆ ....، چەمك و بانگەوازەکانی ئەمریکا لە بارەی تیرۆر، عەولەمە، سیستەمی نوێی جیهانی، ....هەروەها دووبارە دابەش کردنەوەی جیهان بۆ دوو بەرە (یان لەگەڵمی یان دژمی) وەك (ج. بۆش لە دوای ١١/ی سپتمبری ٢٠٠١ز

جاری دەدا) هەمان دروشمی دارشتەوە کە لە کێشەی کوبای١٩٦٢ سەری هەڵدا وڵاتە بچوکەکانی کەوتنەوە ژێر تیرهاب، ئەوانەو هێزەکانی ئەمریکاو داگیرکردنی ئەفغانستان و عێراق و هەنگاوەکانی داهاتویشی پەیرەوکردنی ئەو تیۆرەیە.

بەڵگە نوێیەکانی ئەو تیۆرە:

گەرچی ئەو تیۆرە داهێنانە نەك دۆزینەوە، بەڵام رۆژانە بەڵگەی رواڵەتی (شکلی) دێتە پێش پاساوەکانی ئەو تیۆرە بەهێز بکا، بەشێکیش لەو پاساوانە لە لایەن هەندێ تەیاری ئیسلامی پێشکەش دەکرێ بەو تیۆرە بێ ئەوەی بە چاکی هەست بە خۆیان بکەن، جاردانی جەنگ لەگەڵ رۆژئاوا، تەقینەوەکانی بێ سنور، گوتارەکانی دژ بە سەرانسەری رۆژئاوا......یارمەتیەکی راستەوخۆی ئەو تیۆرەیە، دەبێتە بەڵگەی سەرباری دروستی ئەو تیۆرە، هەر بە کورتی و خەستی بەشێکیان لێ هەڵدەبژێرین:

١. هەموو ئەو ململانێیەی کە لە سەروو باسکرا لە نێوان رۆژئاوای و میللەتانی ئیسلام.

٢. پەیدابوونو بەردەوامی ناکۆکی میللەتانی ئیسلامو گەلانی دراوسێیانیشیان. هەر لە: عەرەبو جوو، کشمیرو هند، ئیسلام و هندۆس، ئەرمینیاو ئازربێجان، لیبیاو چاد، سودان و دراوسێکانی خوارووی، .....لەگەڵ نموونەکانی سەرووی پێشێووی نێوان ئیسلام و مەسیحی لە بەرەی جیهانی ئەوا بەڵگەیەکی تری پێکدادانی شارستانی ئیسلامە لەگەڵ شارستانی رۆژئاوا. ئیتر لەگەڵ ئەم هەموو تەقەڵاو مەزنکردنەی (مەترسی ئیسلامی) بە ئەدرێسی جیاجیای وەك مەترسی تیرۆر، یان وەك دەڵێن شیوعیەت بەیەك تەوەر دژایەتی دەکردین خەریك بوو هەڵمان لوشی، کە تەوەری ماددی بوو، ئێستا ئیسلام بە دوو تەوەر دەیەوێ هەڵمان لوشی. کە(تەوەری ماددی و روحی)یە....یان وەسفکردنی پێغەمبەری ئیسلام بە رابەری تیرهاب، قورئانیش بە کتێبی

ئێرهاب، ...... دەیانەوێ ململانێیە فکری و سیاسی و شارستانیە هێواشەکان وەرگێڕن بۆ توندو تیژی کە ئەوان لێی زالن.

٣. ئەو فتواو و گوتارانەی ڕابەرانی جیهادی ئیسلامی بەرامبەر بە ڕۆژئاوا: داواکردنی جیهاد لە دژی ڕۆژئاوا ..وەك ئەو هەڵسوکەوت و هێرشانەی (القاعدة) بە شلم کوێری، زۆر فتواو هەڵسوکەوتی تر بێ ویست و ئارەزووی خۆیان یارمەتی چەسپاندنی ئەو تیۆرەیان داوە، وەك بەڵگەی سەربار بۆ زانستی ئەو تیۆرە.

٤. زۆر نموونەو بەڵگەی دروستو ورد هەیە، تا ڕادەیەك ئەو تیۆرە بسەلمێنێ. با سەرنج بدەینە کوردستان کە وڵاتێکی نموونەیی بووە لە پێکەوە ژیانو تەبایی هەروەك لە ڕاپۆرتی لێژنەی نێودەوڵەتی (کێشەی موسڵ ١٩٢٥)یش بە نموونەیی ئەو پێکەوە ژیانەی تۆمار کردووە، لە ڕەوتی مێژوویش جیاوازی مەسیحیایەتیو ئیسلام دوو جۆر ژیانو فەرهەنگو کەلتووری دروست نەکردووە .. بەلام لە قۆناغی نوێدا وا دەبینین فەرهەنگی مەسیحی کوردستانیش بەرە بەرە بەرەو دۆخێکی تایبەتی دەڕوا، ئینجا لەوەش بە سەرنج تر کە تەواو ئەو تیۆرە دەسەلمێنێ ئەوەیە هەموو ڕێکخراوە بیانیەکان چ خزمەتگوزار خەیری چ سیاسی کە دێتە کوردستان یەکسەر لەناو مەسیحیەکان دەگیرسێتەوە، ئەوە بە سادەیی دێتە بەرچاو بەلام وەك بەڵگەیەکی بەهێز گوزارش لەوە دەکا کە فەرهەنگ و شارستانیەتی مسیحی ناگونجێ لەگەڵ شارستانی میللەتی کورد، کەچی دەگونجێ لەگەڵ مەسیحیەکانی کوردستان، بە مانایەکی تر واتە شارستانی (مەسیحی کوردستانیش) جیایە لەگەڵ خەڵکی کوردستانی لە دوای زەق بونەوەی عەولەمە.

بەڵگەکانی دژی ئەو تیۆرە:

بۆ ئەوەی چاکتر لە بناغەو مەبەستەکانی ئەو تیۆرە بگەین پێویستە لە پێشدا چەند ڕاستیەك هەیە بزانرێ کە لە خوارەوە تۆماری دەکەین لە بارەی مەبەستی

ڕاستەقینەی ئەو تیۆرە، ئینجا باری مێژوویی و واقعی ئەو تیۆرە، لەگەڵ پێناس و ماناى شارستانى، لەگەل چەند خاڵێکی تریش، ....زۆر بە کورتی:

١. بە ڕەخنەیەکی بیناکەرانە بۆ هەندێ نوسینى بەرزی بەرەی شارستانى ئیسلام دەست پێ دەکەین، ئەو نووسینانەی لە دژی ئەو تیۆرە نووسرایتەوە چەند کتێبێك و گوتارێکی بەناوبانگ لەوانە (حوار الحضارات- گارودی فرنسی)، (تفاهم الحضارات- خاتمی ئیرانی)، (تواصل حوار الحضاري- مؤتمر قمة العربية).. زۆر بابەتی چاکی لێهاتووە بەڵام دوو تێبینی بنچینەیی هەیە لە بارەیان:

أ. ئەو دەڵێ جەنگە، جاڕی جەنگیشیان داوەنووسەری ئیسلامیش بە هەڵاتنەوە داوای ئاشتی دەکەن، وەك مەسەلەی ئیسرائیل و عەرەبە، ئەو لە مەیدانە بە چەك و جبەخانە، کەچی گوتاری دەسەڵاتدارانی عەرەبیش هەر داوای ئاشتیەکی سەرشۆڕانە دەکەن و دەڵێن (خیارنا للسلام خیار الاستراتیجي والوحید)!!.. ئیتر لەو پەڕی دۆڕاوینە، بە هەمان شێوەش لە بەرامبەر ئەو تیۆرە شێوەیەکی وایە، ڕۆژئاوا بە خۆی و ئەو تیۆرەوە باسی پێکدادان دەکا تۆش هەر باسی دانوستان و دیالۆك دەکەیت، ئەو دەیەوێ ئاشتیەك بێت تیایدا خۆت بدەیتە دەست.

ب. هەر ئەو گەڵاڵانەی (حوار الحضارات) (تفاهم الحضارات)..هتد ماناى وایە تەسلیمی ناوەڕۆکی ماناکەی ئەو تیۆرەی (صراع الحضارات) بووی، واتە دابەشی شارستانی هەیە لەو جیهانەو واقعێکە، کەچی وانیە، ئەگەر بە وردی سەرنجی بدەینێ، ئەوە وەك مەسەلەی شەڕە نوسینەکەی نێوان (دۆهەرنگ)و (ئەنجلس)ە، مارکسیەکان تیۆرەکەی خۆیان بە نوێی دارشت لەسەر بنچینەی (یەك ڤاکتەری- ڤاکتەری ئابووری)، ڕەدەکانی دۆهرنگ لە بنچینەدا تەسلیم بوون بوو بە (یەك ڤاکتەری)، کە دەیگوت ئەخێر فاکتەری ئابوری کۆمەڵ ناجولێنێ بەڵکو (چەوسانەوە- الاستعباد) ئەو ڕۆڵەی دەبینی ..بەو شێوەیە لە کۆتاییدا بۆ چوونی ئەنجلس بەسەر دۆهرنگ زاڵ بوو، لێرەش بەو شێوەیە لە کۆتاییدا تەسلیم بوونە بە

(پێکدادانی شارستانی) کە لە ڕاستیدا ئەو پێکدادانە نیە جۆرە پێکدادانێکی تر هەیە.

٢. لە زۆر سەردەم و بۆنە و واقیعی تری جیهانی باس لەوەها ململانێیەك کراوە وەك (صراع الطبقات- ململانێی چینەکان) کە لە لایەن مارکس و ئەنجلسەوە دوایش بووە ڕێبازێکی سەرەکی شیوعیەت، ئینجا لە پێش تر باس لە (صراع الاقوام- ململانێی نەتەوەکان) کە لە لایەن فەیلەسوف و زانایانی ئەڵمانیاو ئیتاڵیاو ئەورووپیەکان هاتبوو دوایش گەیشتە بەشێك لە سیاسەتمەدارو زانایانی تورك وعەرەبیش ...بەو شێوە زۆر جۆر ململانێی لەو شێوەیە گەلاڵە کراوە وەك صراع الاجناس،صراع الحضاری البربری ،... سەرەنجامی نەبووە، بوویتە هۆی سەرەنجامی سەلبی ڕەگەزپەرستی وەك سەرهەڵدانی فاشیو نازیو بەعسیو ....

٣. بناغە فکریەکانی ئەو تیۆر و ململانێیە لە جەوهەردا دەچێتەوە سەر هەمان (صراع الانواع- ململانێی جۆرەکانی) تیۆری پەرەسەندنی داروینی و ئەو بەشەی کە لە لایەن (سپسنر)و دوایش بە ناوی داروینیەتی کۆمەلآیەتی بلاو بۆوە، هەمان هۆکاری مانەوەشی پێداوە کە لە تیۆری داروین بە (البقاء للاصلاح) باس دەکا، لە کاردانەوەی (هیگل)و (شپنگلر) دوایش (لینین) کە هەریەکە لەوانە بە جۆرێك باسی شارستانیان کردووە لە کۆتاییدا بە قازانجی خۆیانیان سوڕاندووە، هیگل و شۆبنهاورو نیتچە چارەنوسی شارستانی بۆ نەتەوەی مەزنی ئەڵمانیا نیشاندا، هەرچی شپنگلرە لە کتێبی (داتەپینی ڕۆژئاوا) پێشبینی داڕمانی شارستانی ڕۆژئاوای کردووەو گوایە شارستانی ئاسیا جێی دەگرێتەوە...

(لینین)یش پێش بینی کۆتایی مێژووی سەرمایەداری کردبوو لە کۆتایی سەدەی بیستەم ...، هندگتۆن سودیش لە تێڕوانینی هەریەکە لە (ابن خلدون) (ڤیکۆ) (هارینگتۆن) لە بارەی تەمەنی شارستانیەود وەرگرتووە هەڵساوە،

بەرگێكی هونەری و زانستی زیاتری بــە شارســتانی داوە كــە لــە جەوهــەردا لــەو تیــۆرەی (ئەرنولــد تــوینبی ١٨٨٩- ١٩٧٥) هــاتووە لــە بــارەی (التحــدي والإستجابة)، كە تیایدا هاتووە هەركاتێ (تحدی) واتــە دوژمــن و ترســی دەرەكــی نەمێنێ پرۆسەی شارستانی پێشكەوتن و یەكێتی نــاوەوە لەباردەچــێ، (تــوینبی) گــەلێ جــار شارســتانی جیهــانی لەســەر بنــچینەی كۆمەڵگــەی مەســیحی ئەرسەدۆكس، كۆمەڵگەی ئیسلامی، كۆمەڵگەی هندۆسی، ....كۆمەڵگــەی وەك شارستانی بەكارهێناوە. لەسەر ئەو بنچینانە زۆربەی ســەرۆكەكانی ئــەمریكا لــە گوتاری سیاسیان دا ترسێكی دەرەكیان داتاشیوە، یان ترســی شــیوعیەت، ترســی ئیسلامی، ترسی تیرۆر، ....هتد هندكتۆن ســودی لــەو تیــۆرە وەرگرتــووە و لــە تیۆرەكانی (نایبول) كە دەڵێ شارستانی رۆژئاوا لە هــەموان گونجــاو تــرە، ئینجــا لەوانەی پێشووش بۆ دارشتنی وەها تیۆرێك.

٤. ئەو جۆرە تیۆرانە لە بنەچەدا لە چــەوتی زەمینەیــەك چــەكەرە دەكــا كــە پێناسی شارستانیە، لەو كۆمەڵگانەی پەیوەستن بە ئاینێكی بێ شەریعەت(بــۆش) ئەوا زۆر چەمك هەیە بە خێرایی بەرەو ئەو بۆشاییە دێ و پڕی دەكاتەوە، بۆیە لە رۆژئــاوا ئــەو چــەمكانەی وەك: (فەرهــەنگ، كــەلتور و شارســتانی،كۆمەلگە، مدرسە، فلسفە، یاسا،دەولەت ...) لە پێناس و راڤەدا رۆڵی ئــاین دەبیــنین، وەك لێرەدا پێناسی شارستانی لە لایەن (هندگتۆن)ەوە هەمان ئەركی ئاینی دراوەتــێ، بۆیە ئەو دابەشیەی جیهانی بە خۆوە دەبینی ئەگینا شارستانی ئەو رۆل و ئەركەی نیە (هەروەك زیاتر لە بابەت و چەمكی فكری (شارستانی) باس دەكەین.

٥. كەواتە زۆر روونە ئــەو دابەشــیەی جیهــانی لەســەر بنــچینەی شارســتانی بنەمای زانستی نیە، لەسەر بنچینەی ئاینیــە زیــاتر، هــەمان ململانــێی كــۆنی كەلتووری تەوەرەی یۆنانی- رۆمانی دوایی فرنسی و بریتانی بە ئیسلامیە، بەلاّم بەرگێكی شارستانی بە بەرخراوە ..ئەوانەش لەگەڵ گەشەی زیاتری فكــرو هەنــدێ رووداوی لە ناكاو زیاتر ئاشكرا دەبێ.

٦. ئەگەر لە قوڵایی مێژووش شیابێت ئینتمای شارستانی جارجار پلەیەکی لە جیاوازی وەگرتبێت، هەرگیز لەو سەدەمەی عەولەمی و یەك پارچەیی و تێکچڕژانی دیاردەکانو مولکیەتی گشتی زانست- کە تۆخمی بنچینەیی شارستانیە- ئەوا ئینتمای شارستانی جیاجیا نیە لەو جیهانە، تاوەکو ململانێی شارستانیش هەبێت، دەشێت ئینتمای سەقافی، فەرهەنگی، کەلتوری،ئاینی جیا هەبیت، کە هونەرو ئاین و نەریت و مێژوویەکی تایبەت دورستی دەکا، ڕەنگە میللەتان، کیشوەرەکان لەوانە لێك جیابن بەڵام لە شارستانیا هەموو دانیشتوانی سەرزەوی لێی هاوبەشن و بابەتێکە لە (منهج)نیە، داهێنانی بەشەریە، هەر بۆیەش دەبینین لە (منهج)ی ئیسلام کە لەوپەڕی هەستیاری لە فەرموودەدا هاتووە (زانیاری لە چینیش بوو وەریگرە)، واتە زانست و زانیاری و شارستانی وەردەگیرێ و کارلێك دەکا، بەڵام ئەی وتوە دادگەری و پرۆگرام و شەریعەت لە چین یان ئەمریکاش بوو وەرگرن.. (بۆ زیاتر سەرنج بدە جیاوازیەکانی زانست و ڕێباز لەو فەرهەنگە)،

٧. ئەگەر ئەو ململانێیەی شارستانی ڕاست بوایە نابوایە ئەو ڕووداوانە لە چوارچێوەی یەك شارستانی ڕوویدا وەك: جەنگی سەد ساڵەی نێوان فرنسا و بریتانیا، دوای سی ساڵە لە ئەڵمانیا، ئینجا هەردوو جەنگی جیهانی، ئەو هەموو کێشانەی تری ئێستای بریتانیاو ئیرلەندا، فرنسا و کورسیکا، باسك و ئیسپانیا، بەلقان، هەردوو ئەمریکا لەگەڵ ڕەگەزەکانی تر، ....هەموو ئەوانە لە چوارچێوەی یەك شارستانی بووە، ئینجا جەنگی عێراق لەگەڵ (ئێران، کوێت، کوردستان)، هەردوو یەمەن، جزائر و مغرب، ....کێشەکانی تر، هەروەها کێشەی مەزنی نێوان چین و سۆڤیەت، ڤێتنام و کەمبۆدیا، ....زۆربەی ڕووداوە مەزنەکان لە چوارچێوەی یەك شارستانی بووە، هەتا ئەگەر بە پێناسی و ڕوانگەی (ململانێی شارستانیش) ڕوانیمانە جیهان. بۆیە زیاتر (صراع البدائل) و (صراع المدارس)ە

نەك (صراع الحضارات) واتە لە ڕیزکردنی ناکۆکیـەکان بـە دەگمـەن ئـەو وەسـفە ناچێتەوە سەر ململانێی شارستانی.

٨. لـە عەولەمـەدا زیـاتر دابەشـیەکی ئـەو تەوەرانـە وەردەگـرێ: هـەژاری‌و سەرمایەداری بە هـەموو خانەکانیـەوە، لیبڕالـی وەـەبادینی، ڕزگـاری خـوازی‌و داگیرکاری، ئاینی و عەلمانی، دیکتاتۆریەت و میللەتان و ئازادیخوازان، .....بۆیە دابەشیەکە نە لەسەر بنچینەی کیشوەرو شارستانیە نە لەسـەر بنـچینەی زمـان‌و ڕەگەزو نەژادیشە، سەرنج بدە ئەو هەموو خۆپیشاندان و بەرگریەی لە ڕۆژئاوا لـە دژی عەولەمەی سەرمایەداری دەکرێ، کێشەکانی سەروو و خواروو، سـەرنج بـدە ئەو ململانێ توندەی نێوان بزووتنەوە ئیسلامیەکان و دیکتاتۆرە عەلمانیەکانی ناو شارستانی ئیـسلامی زۆر بەهێزترە لە ململانـێی نێـوان حکومەتـە عەرەبیـەکان لەگەڵ ڕۆژئـاوا، تـا ئـەو ڕادەی زۆربـەی سـەرۆکەکانی عـەرەب دیـالۆك لەگـەڵ ئیسلامیەکان بە حرام دەزانن کەچی دەرگای دیالۆگ لەگـەڵ ئیـسرائیل و ڕۆژئـاوا هەردەم لەسەر پشتە.

٩. ئـەو هێڵـە تەماسـەی باسـکرا گوایـە لـە بەیـەك گەیـشتنی شارسـتانی ئیسلامی‌و مەسیحی بەیەکدادانە .... ئەوانـەش هـەمووی کێـشەی ئیـسلامی‌و مەسیحی نیە، کێشەی شارستانیش نیـە،...ئەگـەر کـەمێك لێـی قـووڵ بینـەوە دەبینین کێشەکان بریتین لە:

أ. کێـشەی ڕزگـاری خوازیـە وەك چیـچان لـە دژی سـۆڤیەت، بۆسـنیەکان‌و ئەلبانیـەکان لـە دژی سـربیا، فەلەسـتینە عەرەبـەکان لـە دژی ئیـسرائیل، مەسیحیەکانی خوارووی سودان لە دژی سوودان ....تا دەگاتە تیموری خۆرئاواو بەرەی مۆرۆ لە ڤلیپین .. ئەوانە بەشێك نین لە ململانێی شارستانی بەڵکو ئەوانە بەشێکن لەو ململانێیەی جیهـانی نێـوان داگیرکـەرو داگیرکـراوی وەك ئیرلەنـداو باسـكو کوردسـتان‌و کـشمیرو کورسـیکاو فلـستین‌و بیابـانی ڕۆژئـاوا وهـەردوو ئەمریکاو ئوسترالیاو تبت...زۆر شوێنی تر.

ب. بەشی دووەم ململانێی کێشەی سنوورەکانە وەك لە نێوان ئەرمینیا و ئازەربێجان، مغرب ئیسپانیا هەتا بریتانیا و ئەرجەنتین.

ج. بەشی سێیەم دەسەڵاتی دیکتاتۆریە لەگەڵ گەلانی وەك کێشەی قبتی لە میسر، ویلایەتە ئیسلامیەکان و نایجیریا، ....

د. بە دەمیان نموونەی پێکەوە ژیانی ئاسایی هەیە لە نێوان شارستانی ئیسلامیو مەسیحیی وەك دەبینرێ ئێستا لە لبنان، لە فلستین، لە کوردستان، لە زۆربەی وڵاتانی عەرەبی و ئیسلامی تر.

رەگەزپەرستی و ئەو تیۆرە:

بە روونی رەگەزپەرستی بەو تیۆرەوە دیارە، هەروەك ئەریتی زۆربەی رۆژئاوا وایە، ئەو هەموو جەنگ و ماڵ ویرانانە لەسەر پاکی و ناپاکی نەژاد (سۆپەرمان)و تیۆرەکانی (هەرمن، هەرخۆمان، ...) بۆیە زۆربەی زاناو فەیلەسوفو سیاسەتمەدارانی بە ویژدانی رۆژئاواش لەگەڵ ئەو تیۆرە نین، هەر لە ئەسڵدا ئەو رەوتە تیۆرەو (هندگتۆن) خۆشی پێناسێکی وای لە شارستانی هەڵبژاردووە لایەنی رەگەزپەرستیەکەیە، ئەویش پێناسەکەی (پیترمان)ە لە کتێبی (مدخل الی إجتماع الحضري) مانای شارستانی بە شارو ئەهلی شار لێك دایتەوە بە چینێکی پێشکەوتوو و ژیرو پێشرەو زانیوە، ئەهلی لادێش بە دواکەوتەیی و (بداوە- رەوەند)و بێ عەقڵی لە قەڵەم داوە ..ئەمو بۆچوونەش هەر لە ئەسڵدا لەگەڵ پێناسو ئەسلی وشەی (شار: civis)کە وشەیەکی لاتینی گونجاوە تا بە پیاو ماقوڵانی رۆمان بووترێ "شارستان"، وشەیەکە بۆ لێك جیاکردنەوە لە خەڵکی ترکەگەلێ جار بە(بەربەر) ناویان براوە، یەکەم نووسەر ئەو زاراوەی بە کارهێنابێ (میرابۆ ١٧٥٧) لە کتێبی (مقال فی السکان، مقال فی الحضارة) بەڵام بەو رەگەزپەرستیەی پێناس نەکرد زیاتر بە مانای (تەعمیر)، بە کورتی پێناسە سەلبیەکانی زیندوو کردۆتەوە کە باڵایی ئەریتو رەوشتو جۆری ژیانی:

ڕۆمان بەسەر خەڵکی تری (بەربەر)، شار بەسەر لادێ (بەداوە)، مەسیحی بەسەر غەیرە مەسیحی (ئەتنیك)..دەردەخا.

هەڵبەتە گیانی ڕۆژئاوا جۆرێك لە ڕەگەزپەرستی تیا دەردەکەوێ لە زۆربەی چالاکیەکانیان، هەتا زانستیش، ئەوان بە ڕوانگەی ڕۆژئاوا مێژووی جیهان دەخوێننەوە، هەموو دۆزینەوەکانو کەلتوری فیکریو بەشەریو زانستی بۆخۆیان پاوان کردوە، سەرنج بدە خەڵکێکی زۆر گەیشتوونە سەر لوتکەی (ئێڤرست) لە هملایە، کەچی تا نوسترالیەك لە ساڵی ١٩٣٥چووە سەری ئینجا ئەو مێژوویەیان بۆ یەکەم مرۆڤ تۆمار کرد کە گەیشتبێتە سەر ئەو لوتکەیە، هەر بۆیەش (داکانەی) زانست بۆ باپیرانیان دەگێڕنەوە وەك: (أب التاريخ- هيرۆدس)، (أب الجغرافية- سترابۆ)، (أب علم الاجتماع: ارستۆ)، (أب علم السياسة: افلاتون)، (أب الديالكتيك: هركليت)، (أب الطب: كيرانتۆس)..، ئەو خەسڵەتە لە هونەریش زیاتر ڕەنگ دەداتەوە لە زۆربەی فلیمەکانیان خەڵکی بەوەحش دەنوێنن یەکێکی ڕۆژئاواش دەبێتە ڕزگارکەرو ڕێ نیشاندەریان....ئەوانە هەمووی لە ناخی دەروونێکی ڕەگەزپەرستیەوە هەڵدەقوڵێ با خۆشی ئەوەی نەویستبێ.

ئێستاش هەمان جەوهەری ڕەگەز پەرستیە لەو دابەشیەی شارستانی ڕۆژئاوا بەسەر غەیرە ڕۆژئاوا، بۆیەش ئێستا دەبینین ڕەگەزپەرستیەکی بەربڵاو هەیە، خەریکە ڤیتۆ بۆ تەواوی ئەمەریکیەکان لە یاسای دەولی پەیداکەن، سەرنج بدە نموونەیەك لە کەنەدا لە ساڵیادی جەنگی کەنداوی ڕزگاری کوێت ڕێپێوانێك کرا نزیکەی ١٨٣ خاچیان هەڵگرتبوو کە یەکسانە بە ژمارەی کوژراوەکانی ڕۆژئاوا لەو جەنگەکە کەچی کوژراوانی کوێتیو سعودیو زۆر وڵاتی تری هاوپەیمانیان هەر بەمرۆڤ و گیان لەبەر حساب نەکران، ئینجا لە قەرەبووی زیانەکانی گیانی وەك دەرکەوت لە نێوان ئەفغانیەك کە بەدەست ئەمریکا گیانی لەدەست دەدا لەگەڵ ئەو ئەمریکیەی بە دەستی ڕۆژهەلاتیەك گیانی لەدەست دەدا بە ڕەسمی بۆ

ئەمریکییەکان داوای قەوبوی (١٥٠) قـات زیـاتر لـە ئەفغانیەکـەی دەکـرد ، بـە تەرازووی ئەمریکی لە قەرەبوویانە ئەوروپی و ئەمریکیش جیابوو زۆر.

مەبەست و نهێنیەکانی ئەو تیۆرە ... ئەو تیۆرە بۆچی؟

ڕۆژئاوا بە دوای فاکتەرێکی مەبادینی و سیاسی و کۆمەڵایەتیە کە ئەو تیایدا براوە بێت و نەبووە، نەك هەر بەرامبەر ئیـسلام بـەڵکو بـۆ هـەموو جیهـان جـا هەموو تیۆرەکانی شۆڕشـی کۆمـەڵایـەتی، چاکـسازیەکان، بینـای کۆمەڵایـەتی، مەدەنیەت، ڕەوشی مۆرڤایەتیو دادگەری ....هەرچی مەبادینی بێت لە کۆتاییدا لە قازانجی سەرمایەداری نیە، لە دنیای مەبادینیدا ئیسلام لێی باڵا دەست دەبێ، ئەوەیان لە کۆنەوە لە لایەن سەرکردە سـەربازیو سیاسـیو فەیلەسـوفەکانیان بـە ڕوونی هەست پێکراوە بۆیە ئامۆژگاریە بەناوبانگەکەی (کرۆمر) کە وتوویەتی بـۆ ئەوەی دەست بەسەر جیهانی ئیـسلامی دابگرن هەوڵ دەن ئـەو ئاینـەیان لـە نێـو دەرکێشن، یان بـشێوێنن، ماکینـەی مـەبادینیو توانـای بەرگریـەکانیان پـەکی دەکەوێ، یەکێ لە مەبەستەکانی سایکس- بیکۆی ١٩١٦و دروست کردنـی ئـەو دەولەتۆکانـەی وەك عـیراق وسـوریا وئـوردەن وکویـت و... ئـەوەبووە، هەرچـی ڕۆژئاواشە یان مدرسەی لیبرالیەتە بەگشتی تـەنیا لـە تکنۆلۆجیـاو زانـست بـاڵا دەستو پێشڕەون، ئەوەش ناسـنامە نیـەو مـوڵکی گـشتیە، ئـیتر چـۆن بتـوانن تیۆرێکی ململانێی لەسەر دارێژینو بیکەن بە مولکی ڕۆژئاوایی بە تەنها، هـیچ ململانێیەکی کۆمەڵایەتیو سیاسیو فکـــریو فلـسفیو... لەسـەر بنـچینەی زانستی دروست نابێـت، بۆیـە (شارسـتانیان) دۆزیـەوە کـە بنـچینەی زانـستو تکنۆلۆجیای هەیە و بە دەمامکێکی تر بیکەنە ناسنامەو پۆلێنی جیهانی نـوێی پێبکەن، بەو شـێوەیە تیـۆری (ململانـێی شارسـتانی) چـەکەرەی کـرد و بـووە چەکێکی تیۆریو فکری نوێ لە دەست ڕۆژئاوا، دەتـوانین مەبەسـتەکانی ڕۆژئـاوا لەو تیۆرە لە (٥) خاڵی سەرەکی کۆبکەینەوە:

١. بۆ ئەوەی ناکۆکیە واقعیەکانی ئێستا لە ئاینیو چینایەتیو ڕزگاریدا وەرگەڕێ بۆ ناکۆکیەکی وەهمی نێوان شارستانیەکی پێش کەوتوو و شارستانیەکی دواکەوتوو، هەڵبەتە ئەو لە یەکەم لاوازەو لە دووەم بە هێزە.

٢. ڤاکتەرێك بدۆزێتەوە تا جیهان بە جۆرە ئەخشەیەکی لێلاوی و ناڕاستی دابەش بکا کە کێخوایەتی خۆی لێ مسۆگەر بکاو ئەو خاڵە لاوازانەی جیهانی سێیەم لە دواکەوتەییو نادیموکراسی بقۆزێتەوە بۆ زاڵیەتی بە ناوی شارستانیەکەی، لە کۆتاییدا لە ژێر پەردەی یاساییو زانستیدا شەرعیەت بە سەرمایەداری، و پێویستیەکانی لە بازاڕو جەنگو زاڵیەتی مسۆگەر بکا.

٣. هەردەم بتوانێ دوژمنێکی داتاشراو بۆ هەموو ڕۆژئاوا بدۆزێتەوە تا ناکۆکیە ڕاستەقینەکانی چینایەتیو ژیانیەکانی لە ژێر بیانوی (خطر الخارجي- مەترسی دەرەوە) بشارێتەوە.

٤. بتوانن خۆ لەو فاکتەرانە لادەن کە لێی لاوازن بە تایبەتی ڤاکتەری ئایدۆلۆجی، هەر بۆیەش لە چلەکانی سەدەی ڕابردوو دەنگی (کۆتایی ئایدۆلۆژیا) بەرزکرایەوە، ئێستاش گەلێ ئەزانی جیهانی سێیەمو کوردیش ئەو دەنگە هەڵدەبرن نازانن ماناو مەبەستی چ دگرێتەوە لە چوارچێوەی ململانێی شارستانی، ئەوان لە فاکتەرەکانی سیاسیو ئایدۆلۆجیو فلسفیو ئاینی و فکری بەگشتی لاوازن، بۆیە لە ستراتیژیەتی ئەوان دایە کە لە جیاتی (صراع المدارس) بیکەنە (صراع الحضارات)، ئەگەر بە داتاشراویش بێت.

٥. تا بتوانن ئەو (عەولەمە)یە لەسەر بنچینەی ئەو فاکتەرە بێت کە ئەوان لێی بالادەستن، ئەویش سەرمایەداریو تکنۆلۆجیایە، واتە بە ڤاکتەری ئابووریو زانستە ئەتوانێ عەولەمە بخرێتە ناسنامەی ڕۆژئاوا، نەك بەوە ئایدۆلۆجیا هەموو بەشەریەت یەکخاو ڕزگاری بکا، لە (عەولەمە)وە بگوێزرێ بۆ (عالمی) کەسکەو سروشتی خۆیەتی.

(٣٤)

كۆتایی مێژوو نهاية التاريخ
The End of History

ئەوەش وەڵامو ئەدرێسی كتێبێكی هاوشێوەی (ململانێی شارستانیەكانە) لـە ڕەهەنـدەكانی فكـریو سیاسـیو زانسـتیو ئەزمونیـدا، (فرانسـیس فۆكۆیامـا) نوسیویەتی، كە بە ڕەچەڵەك یابانیەو ئێستا دانیشتووی ئەمریكایە، ڕووداوەكـانی دارمانی شیوعیەتو بلۆكی سەربازگەی ڕۆژهەڵات زیاتر بویری پێـدا ئـەو تیـۆرە گەڵاڵە بكا، بە تایبەتی لە كاردانەوەی جارنامەی سۆڤیەتی (ئیمپریالیزم كۆتـایی مێژووی سەرمایەداری یـە)[1]، بـەخێرایی بـووە چـەمكێكی سیاسـی زۆر بـەكار، ویستویەتی ئەو ململانێیە لە (ململانـێی شارسـتانی) ئەخـشەكێش كـراوە لـەو كتێبەدا یەكلایی بكاتەوە بە سەركەوتنی مسۆگەر بۆ شارستان و نموونەی ڕۆژئـاوا لـە: بـازاڕی ئـازادو سـەرمایەداریو سیسـتەمەكانی سیاسـیو دیموكراسـیو كۆمەڵایەتی لیبراڵیو هەروەها سیستەمی یاساییو ئـەخلاقی مەدەنیـەتو مـافی مرۆڤ .. ئەو ئەدرێسە هەر سەردێری كتێبێك نیە، بۆ ئەو قۆناغە گوزارش لـە ڕاو بۆچوونی ڕابـەرانی ڕۆژئـاوا* دەكـا، بەشـێكە لـەو هەڵمەتـە نوێـەی جیهـانی سەرمایەداری بۆ دەست بەسەراگرتنی جیهان لـە عەولەمـەدا، ئـەوەش چـەكێكی تیۆریە لە بەرەكانی فكـرو فەلسـەفە و تیـۆری سیاسـی شـان بـە شـانی چـەكی

[1] هەڵبەتە ئەمریكاش قەڵا مەزنی ئیمپریالیزم بوو بە پێی فەرهەنگی سۆڤیەت.

* هەموو دەم كە ناوی ڕۆژئاوا دەهێنین مەبەستمان ڕابەرانی ڕۆژئاوایە، ئەگینا ڕۆژئاوا یەك ڕەنگ و ئاست نیە، چینی جیاوازو هەڵوێستی جیای تیایە.

سەربازی، بۆ ڕووخاندنی ورەو باری دەروونی جیهان بە گشتیو ئیسلام بە تایبەتی، تا بەبێ جەنگ خۆیدەنە دەست هەروەك لە کتێبەکەی نیکسۆن (سەرکەوتنی بێ جەنگ) دایهێناوە، بۆیە گفتوگۆ لەسەر ئەو جۆرە کتێبانە لە چوارچێوەی ڕەوشەنبیری دانیە بەلکو بەرنامەیەکی سیاسیو سەربازیە، هەر ئامۆژگاری نیە بۆ جیهان کە بە پێشڕەوایەتیو سەرمەشقی ڕۆژئاوا قایل بن، بەلکو لا بەلا هەرەشەلە مدرسەو سیستەمو ئەزموونەکانی تر دەکا وەك مەسەلەی (هرمجدۆن)ی یەهودیەت داوایان لێ دەکا بە خێرایی واز لە ڕێبازوفەرهەنگەکانیان بهێنن، چونکە وەك (حتمیة التاریخیة)ی مارکسیەت ئەویش دەیسەلمێنێ کە هەم شارستانیەکانی ترو هەم نموونەکانی تری ژیانی ڕۆژهەلاتیو مدرسە ئاینەکانی تر شکست دەهێنن و ناتوانن نموونەیەکی زیندوو و سەرکەوتوو دروست بکا، ئاماریکی زۆری ولاتانی جیهانی کردووەو هەموو دیاردەکانی دیکتاتۆریو ڕەفتارە فاشیستەکانو جەنگی کۆمەلایەتیو دواکەوتوویەك دەداتە پال غەیری ڕۆژئاوا، وەسفی سیستەمو شارستانیو ڕێگەی ژیانی جیهانی تر دەکا کە گوایە ئەگونجاوە لەگەل پێش هاتە مەوزوعیەکانی جیهان، لەوەسفێکی تری دا هاتووە: کێشەی ئیسلام لەگەل ڕۆژئاوا نیە بەلکو لەگەل نوێگەراییە، کە ئیسلام لەگەل گەشەی زانستو تەکنیك ناگونجێ.

تا ئێرە بە کورتی ماناو مەبەستو گەلالەی ئەو چەمكو کتێبە کراو لە بەشەکانی شارستانیو مدرسەکان زیاتر باسی ناوەرۆكو مەبەستی کراوە.

سەربردەی "کۆتایی یەکانی مێژوو" لە مێژوودا:

هەلبەتە ئەو ئەدرێسە یەکەم جار نیە دەنووسرێ لە بارەی (کۆتایی مێژوو) بە جۆراو جۆر نوسرایتەوە، نوسینەکانی (فۆکۆیاما) وەك بۆچوونەکانی: ئایبولو هیگلو مارکسو لینینو زۆریتر کۆتایی مێژوو بە کۆتاییو (دنیا خرابوون)نازانێ وەك پێش بینیەکانی ئایینی، هە سوو ئاینەکان بە جۆرێك لە جۆرەکانی باسی

(کۆتایی مێژوو)یان کردووە، تیایدا جیهان کۆتایی دێت، هەرچی مەبەستی ئەوانەیە گۆڕانی کۆمەڵ لە گەشەی کۆمەڵایەتی لەسەر سیستەمێك بە یەکجاری دەچەقێ! ..ئەوەش خۆی لە خۆیدا ناچێتە عەقڵەوە، ناکۆکە لەگەڵ یاسا بنچینەییەکانی (گەشەسەندن)، هەموو ئەو تیۆرانە جۆرە هەڵچوونێکە بەهۆی ڕوودانێکی مەزنی ناکاوی ئەو ساتی دروست دەبێ، لە بۆچوونو قەبلاندنا زۆربەی جار بەهەڵەش داچوینە، ئەو جۆرە ڕووداوانە بوێریەك دەدەنە نووسەر لە سنووری مەعقولی ڕەت بێت، چەند نموونەیەك لەو جۆرە کۆتاییانە لە تەودرەکانی زانستیو کۆمەڵایەتیو سیاسی دەهێنێتەوە:

- کە یەکەم تەلەفزیۆن لە ساڵی ١٩٢٦ لە لایەن (چۆن پێرد)ەوە دامەزرێنراو لە ساڵانی ١٩٣٦ گەشەی کرد..چەندین تیۆر بۆچوون دەرچوون لە بارەی شکستی ڕادیۆ و(گوێ) وتیان تەلەفزیۆن کۆتاییە ...کەچی نە تەلەفزیۆن کۆتایی مێژوویی ڕاگەیاندن بوو نە ڕادیۆش شکستی هێنا.

بەهەمان شێوەش کە ڕادیۆ دۆزرایەوە کەوتەکار وتیان کۆتایی بە ڕۆژنامەو خوێندنەوە هات مێژوو بووە مێژووی گوێ گرتنو ئیتر باس لە کۆتایی مێژوو کرا لە (گوێ) نەك لە (چاو)، کەچی لە تەلەفزیۆن جارێکی تر باسی لە (چاو)کرایەوە، بەو شێوەیە کۆتایی مێژووی هیچ ئەندامو دەزگایەك نیە، بەهەمان شێوە چاپ پەیدابوو وتیان ئەوە کۆتایی مێژووی قەڵەمە.

- نموونەیەکی تریش بۆچوونی خۆشی تیایە ....کاتێ بیرکاری پەرەی سەندو دۆزینەوەی تازەی تیا دەرکەوتو پەلی هاوێشت بۆ زانستەکانی تر، ئەوا (فۆری)و زۆر لە زانایانی بیرکاری وای بۆچوون کە هەموو شتێك لەو جیهانە بریتیە لە بیرکاری، ئیتر بیرکاری بە کۆتایی زانستی مێژوو و تەرازووی پێشکەوتنیشی حسێبکرا، هاوکێشەیەکی بۆ مۆسیقاش دارشت وتی هەموو شت هەتا مۆسیقاش بە هاوکێشەی بیرکاری گوزارش دەکرێ:

ئەوە هاوکێشەکەیە... $Yn= y_1 \sin n_1 + y_2 \sin n_2 +$

• له بـواری سیاسـیو كۆمه‌لآیـه‌تیش زۆرجـار ئـه‌و كۆتاییانـه به‌سـه‌ر ڕۆم و شۆڕشی فرنسیو ئیمپراتۆریه‌كانی تر هـه‌لگوتراوه، لـه هـه‌موان بـه‌ڕیكوپێك تـر (هیگل) تیۆرێكی (كۆتایی مێژوو)ی له بـاره‌ی نه‌تـه‌وه‌ی (ئارمـان) [1] داڕشـتوه، گوایه مێژوو هه‌رجاره‌ی له ده‌ست نه‌ته‌وه‌یه‌ك بووه به به‌سه‌رمه‌شـقی پێـشڕه‌و،ئه‌و جاره به ڕابه‌رایه‌تی نه‌ته‌وه‌یی ئارمانیاوه هه‌ر له ده‌ست ئه‌وانیش ده‌مێنێ چـونكه نه‌ته‌وه‌یه‌كی داهێنه‌رو پاكو شایسته‌ن ...كه‌چی وا ده‌رنه‌چوو تووشـی گـه‌وره‌ترین سه‌رئێشه بوون به هۆیه‌وه.

• هه‌روه‌ها ماركس (حتمية التـاريخ)ی بـه‌هۆی كۆمـه‌لێك به‌لگـه‌ی بـه‌هێزی زانستیو فلسفیو ئابووری داڕشت گوایه مێژوو له (شـیوعیه‌ت) كۆتـایی دێـتو سـه‌رمایه‌داریو بـاقی سیـسته‌مو ڕێبـازو ئـاینو شارسـتانیه‌كانی تـر شكـست ده‌هێنن..

• لینین و باقی ڕابه‌رانی سۆڤیه‌تی پێشوو له جه‌نگی ساردو گه‌رمیاندا له‌گـه‌ل ڕۆژئاوادا دروشمی (ئیمپریالیزم كۆتایی مێژوو سه‌رمایه‌داریه)یان هه‌لگرتبوو، ئـه‌و قۆناغه‌ی ڕۆژئاوایان ناونابوو (ئیمپریـالیزم)و گوایـه ئـه‌وه بـالآترین شـێوازو دوا قۆناغی سه‌رمایه‌داریه، به ڕزگاری میلله‌تان ئیمپریـالیزمیش ده‌ڕوخـێو كۆتـایی سه‌رمایه‌داریه..

• به‌و شێوه‌یه تیۆری زۆری تری كۆتایی مێژوو ده‌رچوو لموانه نه‌ته‌وه‌گه‌ریـیه عه‌ره‌به‌كان به ناوی (أمة عربية واحدة ذات رسالة خالدة) (خير الآمة)و یـه‌هودیش به‌ناوی (شعب الله المختار)، و هه‌روه‌ها هه‌مریه‌كه له (هال لینـدرس)و (مولویـل)و (روبرتسن) كۆتایی مێژوویان له تیۆره‌كه له(جه‌نگی هه‌رمجدۆن) داڕشـتووه له‌سـه‌ر

---

[1] به عه‌ره‌بی ئه‌لمان هه‌لّه‌یه‌و كورد ناوی (ئاره‌مان)ی بردووه هه‌ر له ئه‌سلیشدا خۆی ئه‌ره‌مانه نه‌ك ئه‌لمانیا، ئه‌سلدا ڕه‌نگه له ناری‌مان هاتبێ و به ئینگلیزی (german) له‌گه‌ل وشه‌ی (كرمانج)ی كوردی لێك نزیكن و ڕه‌نگه یه‌ك سه‌رچاوه‌ی هه‌بوو بێ.

دەستی یەهودەکان، (ئۆگۆست کونت)یـش کۆتـایی مێـژووی بـە بـیرو بەرنامـەی زانستی هێنا لە قۆناغەکانی ژیان (ئەفسانە- لاهوتی- زانست)

● بە هەمان شێوە کەوتنی سەربازگەی سۆشیالیست ئەزموونەکەیان ئەو بـارە فکری و دەولیەی بۆ (فۆکۆیاما)و داڕێژەرانی ئەو تیۆرە دروست کردووە کە جـاڕی کۆتـایی مێـژوو لەسـەرمایەداری بدەنـەوە ...لـە گەلیـشدا جـاڕی کۆتـایی ئایدۆلۆجیاش داوە..زۆر سودیش لە بۆچونەکانی (ئایبول) وەرگرتووە کە بـاس لـە نموونەی سەرکەوتووی لیبڕالی و دیموکراسی فەرهـەنگی ژیـانی ڕۆژئـاوا دەکـا بـە بەراورد لەگەڵ فەرهەنگی ژیانی جیهانی تر.

هەڵبەتە هیچی ئەوانەی سەرووش ڕاست دەرنەچووە و مێژووش ناوەستێ.

لە ڕاستیدا مێژووی بونەوەر بە زەوی و ئاسمان و ژیانـەوە کۆتـایی هەیـە، لـە چەندین سەرچاوەی جیا، لە گـەردوونا کۆتـایی فـراوان بـوونی هەیـە کـە دەبێتـە کۆتایی بوونەوەر، دەشێ یەکێ لە(ئەستێرە ڕەشەکان- ثقوب السوداء) قوتمان بدا، دەشێ سووتەمەنی خۆر لە هاوکێشەی He ← H٢ کۆتایی بێت، دەشـێ لەسـەر زەوی بە چەندین هۆی تـر مێـژووی ژیـان کۆتـایی بێـت، .... زۆر شـیانی تـری زانراوە، بە مـسۆگەر ژیان و بوونەوەر تـەواو دەبـێ، بـەڵام مـادام ژیـانی کۆمـەڵ بەردەوام بێت کۆتایی بە مێژووی گـۆڕان نایـەت، هـەردوو گـۆڕانی چـەندایەتی و چۆنایەتی وەك دوو یاسای یەك سوننەت بەردەوامە، سەرەڕای ئـەوەی سیـستەمی (سەرمایەداری)و دادگەری دژ بە یەکن ، بۆیە ئـەو سیـستەمە لـە بنـچینەدا بـە نەخۆشی هەمیشەیی ناوزەد کراوە، ژیانو ئەزموونی وەستاوە لەسەر سەرنەکوتنی ئەزموونی تر، ئەگینا خۆی ئەزموون نیە، ئەخشەو بەرنامەی نیە، ....هەروەك لە بابەتی مدرسەکان، کۆمەڵگەی لیبڕالی، ...زۆر شوێنی تر باسکراوە، لە ڕاسـتیدا بزووتنـەوەی مێـژووش وەك بزووتنـەوەی زانیاریـە (حرکـة المعرفـة) بزووتنـەوەی زانیاری بە تێکڕایی هەر دەجوڵێ بەڵام تـاك تـاکی (جزئیـات)ی لـە دۆزینـەوەی (ڕاسـتی) دەوەسـتێ، ئـەوەش (قیمـة المعرفـة)یـە، بـە هـەمان شـێوەش مێـژوو

ناوەستێ‌و هـەردەم لـە جووڵەیـە بـە گـشتی، بـەڵام لەکۆتاییـدا ئامـانجی هەیـە (غائیە)، ئەویش وەك تاك تاك لە دۆخە دادگەریەکـەی ئـارام دەگـرێ ...تـا لـە کۆتاییدا هەمووی لە مەبادینەکانی دادگەری ئارام دەگرێ وەك لایـەنی (ڕێبـازی مێـژوو)، و لاکـانی تـری زانـستی مێـژوو بـەردەوام گەشـە دەکـا،، هەڵبەتـە مەبادینەکانی دادگەریش تەواو جیایە لەگەڵ مەبادینەکانی سـەرمایەداری، بۆیـە شیاتی گۆڕان‌و وەرچەرخان‌و هەتا وەرگەڕانیش لە سیـستەمی سـەرمایەداریدا لـە هەموو سیستەمەکانی تر زیاترە.

کەواتـە کۆتـایی مێـژوو لـە نێـو هـەموو سیـسـتەم‌و ڕێبـازو ئـایینی‌و مەدرەسەیەك هەیە، لە بەرنامەی ئیسلامیش وا دەڕوانێتە مێـژوو کـە کۆتـایی دێـت لـە پـەیڕەوی کردنـی شـەریعەتی ئیـسلام لەسـەرانـسەی جیهـان نـەك وەك سەرەنجامی دەعوە و ئاینی پەتی، بەڵکو وەك پێویستیەکانی کۆمـەڵ وتـاك، بـۆ چارەسـەرکردنی کێـشە هەمەلایەنـەکانی کۆمـەڵ، هـەرووەك ئێـستا دەبیـنین کۆمەڵگەی ڕۆژئاوا و ڕۆژهەلات، ئوستراليا، ئەفریقیا بە ئەندازەی جیهانی ئیسلام پێویستی بەو بەرنامەیە هەیە تا بناغـەکانی کۆمەڵگەیـەکی دادگـەری دروسـت بکا. لە قورئانیش هاتووە (لقد كتبنا في الزبـور مـن بعـد الـذكر ان الارض يرثهـا عبادي الصالحون ....)، هەروەها لە فەرموودەش ئەو هاوکێشە هاتووە:

(پەیام) (دادگەری) (میرات) (دیکتاتۆریە) (ئیسلام)

- نبوة - خلافة (الراشدون)- ملك العذرذ- جبرية - خلافة الراشدة
- سيبلغ هذا الدين ما بلغ الليل والنهار

زۆربەی مەهسەو ڕێبازە جیاجیاکانی وەها هاوکێشەیەکیان هەیـە بـۆ کۆتـایی مێژوو، وا گرنگترینیان لێ تۆمار دەکەین جگە لەوانەی سـەروو کـە باسـمان کـردن بە(کۆتایی مێژووی فۆکۆیاما)شەوە:

- مارکسیەت: درندایەتی ← بەندایەتی ← دەرەبەگایەتی ← سەرمایەداری ← سۆشیالیستی ← شیوعیەت
- ڤیکۆ: سەردەمی پەرستن ← سەردەمی پاڵەوانیەتی ← مرۆڤیەتی ← داڕووخان ← گەڕانەوە بۆ پەرستن.
- ئۆگست کۆنت: لاهوتی ← میتافیزیکی ← زانست
- فریزەر: جادوو ← ئاین ← زانست
- تەتەوریەکان: دڕنایەتی ← خێڵەکی ← ئیمپراتۆری ← پاشایەتی کۆماری

National

(٣٥)

ئاسايشى نەتەوەيى أمن القومي Natrunal Security

چەمكێكى ياسايى‌و سياسيە لەو سەردەمە ڕاستەوخۆ مانای نەتەوەگەری ناگرێتەوە نەوەندەی گيانی دەسەڵات دەگرێتەوە بە تايبەتی لە ولاتانی ديكتاتور، عادەتەن نەنجومەنێكيشی بەو ناوە وەك بالاترين دەسەڵات بۆدروست دەكرێ، هەرچەندە مێژوو نووسان هەردەم ويستوويانە ڕەگو ڕيشەی ئەو ناوو چەمكانە بۆ قولايی مێژوو بگەڕێننەوەو زۆربەی جاريش دەيگێڕنەوە بۆ مدرسەكانی يۆنانی كۆن، ڕاستە ناوەرۆك و مەبەستەكانی كۆنە بەلام وەك چەمك (ئاسايشى نەتەوەيى) لەگەڵ مەسەلەی نەتەوايەتی‌و وەرچەرخانی سيستەمی ئيمپراتۆريەو بۆ (دەوڵەتی هاوچەرخ) سەری هەلداوەو بوويتە چەمكێكی سياسی‌و ياسايی و ستراتيژی، گەلێ جار لە سەرووی دەستوورو پەرلەمان‌و حكومەتيشە، ئەركەكانی فراوان‌و ترسناك ترينيانە، بە پێی پێناسە نوێ و جۆر بەجۆرەكانی وەك: (ليپمان، پرۆفيسۆر بانی، بيدك، د. حامد الربيع، فەرهەنگی وێبستەر، تا دەگاتە موشی دايان‌و كيسنجەر...) ئەو زاراوەيە قاوغێكی ياسايی وسياسی و هەتا فەلسفيشی بە ڕوونی نيە، بەلام هەموو لايەك كۆكن لەسەر چەند لايەنێك لە بنەماكانی ئاسايشى نەتەوەيى كە بريتيە لە: دڵنيايی خەڵك (هاولاتی‌و نەتەوەو دەوڵەت) بەرامبەر ترس و هەڕەشەی دەرەكی و ناوەكی، ئيتر ئاسايشی تاك‌و كۆمەڵ و خێزان‌و كۆمەڵگەو جيهان‌و بوارەكانی ئابووری‌و ژياری‌و سياسی ئايدۆلۆژيايی و نەژادی....دەگرێتەوە، لەكۆتايدا لەو بوونەوەرە هيچ كەستەواو بەرەهايی دڵنياو دوورە نبگەران نيە چ لەكاردساتی بەشەری يان سروشتی يان گەردوونی كە

زۆربەیان بەدەرە لە توانای بەشەری بۆیە یەکێ لە وەسفەکانی بەهەشت ئەو جۆرە دلنیایی وئاسایشە ڕەهایە بۆ ئادەمی زاد فەراهەم دەکرێ، (موسوعة السياسية) بە سادەتر پێناسێکی (ئاسایشی نەتەوەیی) بە ڕوانگەیەکی زیاتر یاساییانە نەك سیاسیانە کردووەو دەڵێ: (زامن کردنی سەلامەتی دەوڵەت لە هەرەشەی ناوخۆو دەرەوە)[1]، بەڵام لێرەدا مەبەستی دەوڵەتێك پێك هاتبێت لەسەر بنچینەی نەتەوەیی، واتە (دەوڵەتی نەتەوەیی) کاتێ سنوری سیاسی ئەو دوڵەتە یەکسان بێت بە سنوری جوگرافی نەتەوەکە (پێی دەوترێ دولة القومية) هەروەك لە (موسوعة العالمية) وا هاتووە، دەبێ تێبینی بکرێ لەو پێناسەدا باس لە هەرەشەی ناوەخۆشی کردووە، کە لە جیهانی سێیەم (عربی بەتایبەتی) زیاتر مەبەستیان معارەزەی دەسەڵاتیشە، ئەوە جۆرێکە لەو ئاسایشە..بوار دەدرێت بە دیکتاتۆر بەناوی هەرەشە لەسەر ئاسایشی نەتەوەیی دەست لەمعارەزە بوەشێنی.

لە سەرەتادا چەمکی (ئاسایشی نەتەوەیی) بە ئاسایشی بارودۆخی هێزی سەربازی تایبەت بوو، دوای هەموو لایەنەکانی دەوڵەتی گرتەوە،هەلبەتە هەموو لایەك کۆك نین لەسەر ئەو بنەمایانەی کە ئاسایشی نەتەوەیی لەسەر وەستاوە، هەندێك پێناسەکانیان هەمان پێناسو ڕێ و شوێنی پارێزگاری دەسەڵاتە، بەشێکی تر بەهێزکردنی سەربازیە، بەشێکی تر پارێزگاری بەرژەوەندی ئیمپریالیزمی و داگیرکاریە لە دژی بەرگری کردن، ..زۆربەی چوارچێوەکەی دەدرێتە دەوڵەتێك، جا سروشتی ئەو دەوڵەتە بە خۆیو بە دەستووری سیستەمی حوکمی چۆنە ئەوەش بەشێکی تری بابەتەکەیە، لە وڵاتێکی نزیك خۆمان کە پێك هاتبێ لە فرەنەتەوەو فرە نیشتمانو فرە فەرهەنگ.. ئەوا لە خوێندنەوەیەکی سەرەتایی بنەماکانی ئاسایشی نەتەوەیدا دەردەکەوێ دوو نەتەوە لە یەك وڵاتی وا جێیان نابێتەوەو تەواو مانای دوو سەرکە بەرانەکەیە، چونکە دوو ئامانج و دوو بنەماو دوو دنیای لێك جیا دەبن (مادام بە پێوانەی نەتەوەگەریە)، سەرنج بدە

[1] الموسوعة السياسية- د كيالي ج١ ل٢٣١

فەرهەنگى دەسەلاتى عێراقى بەعسى لەبارەى ئاسايشى نەتەوەيى دەڵێ: (فالأمن القومي العربي هو الأمن الوطن العربي الكـبير..)[1]، بـەو سـەرەنجامەدەگاودەڵێ: (..وتجسيداً لايدولوجية حزب البعث، يعتبر القطر العراقي ذلك القطـر الـذي يجعـل بـالقول والفعـل مـن امنـه الـوطني جـزءا مـن الامـن القـومي العربـي...) بـەو شاقوڵیەی چ پەیوەندیەك بە ئاسایشی نەتـەوەیی كـورد وتوركمـان و ئاشـووری و كلدانی عێراقی هەیە هەتا شیعەی خواررووش، ئـیتر ئـەو هـەموو جـەنگ و مـاڵ وێرانیە باجەكەی گەلی عێراق بەگشتی دایەوە، هەڵبەتە ئاسایـشی نەتـەوەیی لـە دۆخی وادا (واتە لە دۆخی دەوڵەتی نەتەوەییدا) یەكسان دەبێ بـە بەرژەوەنـدی و تێڕوانینی نەتەوەیی دەسەلاتدار، بوونی ئاسایشی نەتـەوەیی بـێ دەسـەلاتیش بـە مانای یاسـایی و دەسـتووری و سیاسـیەكەی دەبێـتە هەڕەشـە لەسـەر ئاسایـشی نەتەوەیی سەردەستەكە...، بەو شێوەیە دوو ئاسایشی نەتەوەیی پێچەوانە دروست دەبێ، كۆتایی دێت بە زاڵ بوونی نەتەوەی سەردەست، نەتەوەی بن دەستیش هـیچ بوارێكی تری لە بەردەم نامێنێ جگە لـە شـۆڕش یـان خۆبەدەسـتەوەدان...ئـەوە نهێنی كێشەی نەتەوەییە، خەڵكی كوردستان نمونەیەكن لە نەتـەوەی بـن دەسـت هەروەك نەتەوەكانی ئەو سەردەمەی فەلەستین، كشمیر، چیچان، ئیرلەندا، بەربەر، تبت، تامیل، نەتەوەكانی ڕەسەنی هەردوو ئەمریكا و ئوستڕالیاو...، ئەوانە ماناو بوونی ئاسایشی نەتەوەییان لە چوار چێوەی دەولەتەكـە نابیـت، ئـا لێرەدایـە بـە زەقی ئاسایشی نەتەوەیی دەوڵـەتی وا تێـك دەگـیرێ لەگـەڵ بنـەماكانی چـارەی خۆنووسی میللەتان و هەتا بەشە یاساییەكەی كە لە بڕگەی (٣)ی مـاددەی (١)ی (نەتەوە یەكگرتووەكان) هاتووە، زیاتر لەگەڵ بنەمای یاسای نێو دەولەتی (مبـدأ عدم التدخل) دێتەوە، جا لەو كاتەیە هەقی خۆیەتی یان جیابوونـەوە وەك (شـێخ سعیدی پیران) هەرزوو هەستی پێكردو جاڕیداو وتی یـان دەولـەتی سـەربەخۆ بـۆ ئێمـەش یـان جـۆرە دەوڵـەتێك بـێ دوو ڕلـە نەتەوەگـەری نـەژادیو ڕەگـەزیو

[1] تعريفات ببعض المصطلحات -مادة : (الامن القومي)

چینایەتی....ئەو داوای کرد ئیسلامی بێت، بە تەنها ئەوە دەتوانێ کۆمەڵە مەبادیئێکی نویێ ئاسۆیی وا بۆ فرە نەتەوەکانو فرە فەرهەنگو فرە نیشتمانیەکان داڕێژێتەوە بەشی هەموان بە یەکسانی تیا بێ.

ئێستا ئەگەر بۆچوونی ڕەخنە گرانیش بێت ئەوا کورد کەمتر خاوەنی ئاسایشی نەتەوەییە ئەگەرچی خاوەن کیانی شۆڕشگێڕیش بووە، هەر لەبەر ژێر دەستی نیە بەڵکو بەهۆی هەڵسوکەوتی ڕێبەرانیە لەو سەردەمەدا، مادام لە تێك گیرانی هاوکێشەی نێوان بەرژەوەندی حزبیو کەسێتیو بەرژەوەندی باڵای گەلو نیشتمانا ئەوا یەکسەر یەکەم بەسەر دووەم دەخەن، ئیتر پانتاییەك بۆ ئاسایشی نەتەوەیی نامێنێ، ئەوەش هۆیەکانی زیاتر دەگەڕێتەوە بۆ سروشتی ئەو مدرسانەی کە ئەو جۆرە ڕێبەرو حزبانەی پێوە پا پەندە، ئیتر لە ئەنجاما لە بەردەم بنەمای بەرژەوەندی تایبەت هیچ خەتێکی سوورو، نەگۆڕێك، پیرۆزیەك، قەدەغەیەك... نامێنێ، ئەو دۆخە بەزەقی لە کوردسان دیارە، بەڵام لە جەوهەردا هەمان دۆخە لە زۆربەی وڵاتانی دیکتاتۆری بە تایبەتی وڵاتانی عەرەبی، لە وڵاتانی دیموکراسی ڕۆژئاوا تەواو زاڵ بووینە بەسەر نەریتە سیاسیە خۆویستیەکان، سەرچاوەی ئەو زال بوونەش لە(ثوابت، مەبادیئەکان) هاتووە لە بەرنامە ئاینیەکان کە بەرژەوەندی گشتی لە سەرووی بەرژەوەندی تایبەتی بێت..بۆیە هەرگیز سەرچاوەی ناگەڕێتەوە بۆ مدرسەکانی لیبرالیزم و لقەکانی، هەر بۆیەش لەڕۆژ ئاوا ئەگەر(بەرژەوەندی باڵای وڵات و ئاسایشی نەتەوەیی یەکەی) لەگەڵ (بەرژەوەندی حزبی دەسەڵاتی) تێك بگیرێ ئەوا بێ هیچ گرفتێکی وا یەکەم زاڵە بەسەر دووەم، بە پێچەوانەوە لە وڵاتە دیکتاتۆریە جۆربەجۆرەکان دەبێتە چەکێکی یاسایی لە دژی ئۆپۆزیسیونی نیشتمانی، زیاتر لە پێناو ئاسایشی دەسەڵاتە نەك وڵات، هەر لە بنەچەشدا لە ئەزموونی بەشەری یەکەم جار ئەو چەمکە لە لایەن (لویسی چواردم) پەیدابوو (بەپێی زۆربەی شارەزایان) لویس بەهێزبوونی دەرو دراوسێو یەکتر داگیرکردنی بە هەڕەشە زانی لەسەر فرنسا، ئەگەر هێرشیش ڕوو لە فرنسا

نەبێت، لە دابەشی دەسەڵاتو جیهاندا پتەوی ناسایشی یەکێکیان دەبێتە هەڕەشە لەسەر ئەوی تر، بە تایبەتی ئەوانەی (بەدیلن بۆ یەکتر)، ئاسایشی یەکێتی سۆڤیەت هەڕەشە بوو لەسەر ئەمریکاو پێچەوانەشی بە پێچەوانە، هەتا وڵاتە بچووکەکانی جیهانی تریش بە تایبەتی ناوچەکانی ئاژاوەو درێژکراوەکانی سایکس پیکۆدا، هەتا ئەزموونی سیستەمی دوو حیزبی یەك وڵاتیش، وەك ئەزموونی (پ.د.ك)و (ی.ن.ك)، هەرچەندە ئەوە ئەسڵ نیە ٠

لە وڵاتە دیموکراسیەکانیش ئەنجومەنو دەستورێکی وا پیادە دەکەن کە لە کۆتاییدا زیاتر لە خزمەتی چینێك بێت، هەرچەندە لە پێناسی دەستووری ئەو ئەنجومەنە وای لێ ناخوێندرێتەوە، بەلکو چی لە بەرژەوەندی باڵای وڵات و میللەت بێت بەگشتی ئاوا تۆمار دەکرێ، ئەنجومەنی ئاسایشی تورکیا پێك دێت لە زۆرینەی جەنەڕاڵەکان و بەرپرسی هەرە باڵای دەسەلات، زۆر بە ساناییی جم وجۆڵەکانی ئیسلامی، چەپی، کوردستانی.. بە هەڕەشە لەسەر ئاسایشی تورکیا لە قەڵەم دەداو قەدەغەی دەکا، هەتا داواکردنی خوێندن بە زمانی کوردی بە داوایەکی تیرۆرستیو هەڕەشە لەسەر ئاسایشی تورکیا ئاسانرا، ..بەو شێوەیە ئەو چەمکە لە زۆربەی وڵاتان بەشێك لە داپڵۆسین و چەترێکی ئێدەکی یاساییە بۆ چەوساندنەوەو دەرکردن لە گۆڕەپانو پاوان کردنی دەسەڵاتە بۆ چین و کۆمەڵێك بە تۆرە ئەگەر دیموکراسی بن، هەر جۆرێکی داهێنراوی زیرەکانەی دیکتاتۆریە.

ڕای مەدرەسەکان:

دوای خوردو سادەکردنەوەی ئاسایشی نەتەوەیی دەبینین تا ڕادەیەکی زۆر پەیوەستە بە (مقاصدەکان)ی دەستوورو سیستەمی دەسەڵات لە لایەكو لە لایەکی تریش بە مدرسەکانی سیاسی، چونکە بەرژەوەندی باڵای هەر میللەتو وڵاتێك لە لایەن مدرسەو شارستانیەکان جیایە لەگەڵ ئەوانی تر، ئەوەش دەگەڕێتەوە بۆ تێگەیشتن لە ژیانی مرۆڤ، مانای مافی مرۆڤ، ڤاکتەرە

کاریگەریەکانی سەر مرۆڤ و کۆمەڵ...بەو شێوەیە (ئاسایشی نەتەوەیی) لە سیستەمی وڵاتە شیوعیەکان زۆر جیایە لەگەڵ وڵاتانی لیبڕالی ڕۆژئاوا، ئەوانەش لەگەڵ وڵاتانی دیکتاتۆری نەتەوەگەری جیهانی سێیەمو عەرەبی، هەموو ئەوانەش لەگەڵ دەوڵەتی ئیسلامی ڕاستەقینە، .....لە کاتێکدا لە ڕۆژئاوا زیاتر ئاسایشی جەستەییو خۆراکی گرنگە (واتە لایەنی ماددیەکەی)، دەبینین لە شیوعیەتدا ئاسایشی چینی کرێکارو نوێنەرایەتی لە دەسەڵاتو پرۆلیتاریا گرنگە، بە هەمان شێوە دەبینین لە سیستەمەکانی حوکمی وڵاتێکی وەك عێراقی سەردەمی (صدام حسین)- کە نمونەیەکە لە وڵاتانی عەلمانی نەتەوەگەرىو دیکتاتۆری - ئەوا ئاسایشی نەتەوەیی کەمتر مانای بەرژەوەندی باڵای میللەت و وڵات لە بەردەم خەونەکانی سەرۆك دەمێنێ و زۆربەی سامانی وڵات و هاوڵاتیان و...دەخستە خزمەت بەرنامەیەکی هەڵە...بۆیە لەو جۆرە وڵاتە ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەیی نەبووە، ئەو ئەنجومەنە لە وڵاتە دیکتاتۆریەکان بە گشتی هەر لە هاوکێشەکەی دەسەڵاتی میللەت یەکسانە =بە دەسەڵاتی سەرۆك نقوم بووە، ئەو کاتی مانایەك بۆ ئەنجومەنی ئاسایش و ئەو ئاسایشەش نامێنێ ئەوکاتی ئاسایشی نەتەوەیی بریتی دەبێ بە ئاسایشی دەسەڵاتی سەرۆك، هەروەك بە زەقی لە هەڵسوکەوت جەنگەکانو دانوستانو پەیوەندیە دبلۆماسیەکانی عێراقی ئەو سەردەم بەدی دەکرا، ئەوەش لەوەوە دێت کدیکتاتۆری ئیستا وەك جاران ئیشتمان پەروەر نین زیاتر بەرژەوەندی کەسێتی خۆی دەخاتە سەرووی هەمووان ، هەر بۆیەش دیکتاتۆرو زالمی ئیستا ترسنۆکیشن .

لە ئیسلام دا ئاسایشی نەتەوەیی بەو زاراوە نەبوو (تەنها ئاسایش- أمن- باسکرا بێ) بەڵام لە ناوەڕۆکدا پەیرەوکراوە و دەکرێ، چونکە ئەو چەمکە جۆرێك لە ڕەگەز پەرستی تیایە، لە مەبەستو ئامانجدا ئاسایشی هەموو مرۆڤی سەر زەویە، بەڵام وەك واقعێکیش کە وڵاتی سنوردار هەیە ئەوا بە پێی ئەو واقعە بۆ ئەو قۆناغە هاوشێوەی ئەو ئاسایشەو ئەنجومەنەکەش پیادە کراوە، هەروەك لە

ئێران دانراوە، ئاسایش لە ئیسلامدا هەر تەنها بۆ دەسەڵاتو چینێکو نەتـەوەو ئاینو سنورێك نیە، لێرەدا ئاسایشی فکری و ئـابووری و ئـایینی و ئایـدۆلۆژی و ژیاری و فەرهەنگی بۆ گشت لایەکە لە باری سروشت و ئاسـایی خـۆی، نـەك لـە کاتی دەست درێژی و جەنگا، هەڵبەتە ئاسایش بۆ دەست درێـژکارو پیـاو خـراپ نیە. ئەو ئایەت و فەرموودەو ڕێسا گشتیەکانی ئیسلام لە بارەی ئاسایشە کە لـە خوارەوە تۆماری دەکەین:

- فليعبدوا رب هذا البيت الذي أطعمهم من جوع وآمنهم من خوف.
- من رأى منكم منكراً.........
- أمر بالمعروف ونهي عن المنكر..

لە بارەی زاراوەی (أمن) لە ئەدەبیاتی ئیسلاما زۆری لەسەر نوسراوە:

- لەبارەی (امن العام)دا زانایانی ئیسلام وتویانـە (الأمـن اهنـأ عـيش والعـدل أقوى الجيش)
- ماوردي- کتێب (ادب الدين والدنيا): أمن العام تطمنن اليه النفوس، وتنـشر فيه الهم، ويسكن فيها البدي، ويأنس فيه الظعيف.

لە وەرچەرخانەکانی ئێستای جیهان بەرەو عەولەمە زیاتر (ئاسایشی نەتەوەی) بەرەو تەرازوی ڕوانگەی ئیـسلامی وەردەچـەرخێ، کـەمتر ئـەو مانـاو مەبەسـتە کلاسـیکیەی جـارانی دەمێنێـت، لـە ئیـسلامدا ئاسـایش هـەر ناگەڕێتـەوە بـۆ دەسەڵات، بەشێکی زۆریش لێ دەگەڕێتەوە بۆ ناو کۆمەڵگـە، ئـەوەش بەشـێکی گرنگی کۆمەڵگەی مەدەنیە لە ئیسلامدا، بلاوکردنەوەی ئاشتیو ئاسایش ئەرکی بنـچینەییە، زامنکردنـی ژیـانو تـەبایيو هاریکـاریو هـەموو بنەمایـەکی ئەخلاقيو دادگەری.. تاکە سەرچاوەی ئاسایشی تاكو کۆمەڵە...کە لەو پێناسانە کەمتر بە لای داچوینە، ئیتر دڵنیا کردنەوەی دەزگا کۆمەڵایەتی لە تاك- خێزان- نەتەوە- کەمایەتی نەتـەوەیيو نـەژادیو ئـایینيو فەرهـەنگی چینایەتی هـەتا معارەزەی یاسایش بە شەریعەتی ئیسلامی دەچەسپێ کـە ئومـەتێك دروست

بکرێو دادگەریش لە فەرمانڕەواییدا، بۆیە کاتێ نوێنەری ئەهلی کتاب نامەی بۆ (عمر) هێنابوو، وای زانی ئەویش وەك ئەو سەردەمەی ئیمپراتۆران لەناو چ کۆشك و تەلارویەرژینی پۆلاو دیواری بڵندو حیمایەو .. کەچی کە پیشانیاندا لە ژێر سێبەری کۆنە دیوارێك پاڵی دابووە وە بە تەنها، ئەو نوێنەرەش سەری بە جارێك سورما و وتی، عدلت ثم أمنیت فنمت...

بنەمای هەموو ئەو دڵنیایانە کە لە یاسای دراوسێی گشتی، بنەمای تکامل اجتماعي، تكافل اقتصادي، ذمة، اقتصاص، ......لە ئیسلامدا وا هاتووە مادام ئاسایش تاکێك پێشێل کرا ئەوا ئاسایشی گشتی پێشێل کرا، مادام خراپەیەك (منکرات)ێك جێی بۆوە بێبەرگری ئەوا دادگەری تێك ڕووخا..، مادام زاڵم بووی ئەوا زوڵمیشت لێ دەکرێ و ئاسایش نامێنێ.

لەسەر ئەو بنچینانە دەتوانین چەند بنەمایەك بۆ ئاسایشی نەتەوەیی لەهەردوو ڕوانگەی فکری ئیسلامی و مرۆڤایەتی دابڕێژرێن کە گوزارش لەو قۆناغە مێژووییە دەکا وە بۆ زیاتر ناوچەکەی خۆمان:

١. ژێر دەستەیی و چەوساندنەوە سەرچاوەیەکی بەردەوامی ناڕامیو ناسایشە، ڕزگاربوونیش چارەسەریەکەیەتی، ئەخشەی (سایکس پیکۆ) لەو وڵاتانەی ئێمە بۆ ناڕامی سنورکێش کراوە.....کەواتە هەڵوەشاندنەوەی ئەو ڕێکەوتنامە ئیمپریالیزمانە و قەڵاچۆی داگیرکاری و چەوساندنەوە بنەمایەکی هەرە بەهێزی ئاسایشی نەتەوەیی ئەو قۆناغەیە.

٢. نادادگەری یاساکانی جیهان، بنەمای"بەرژەوەندی تایبەتی" سەرچاوەیەکی تری ئەو ناڕامی و ناناسایشەیە، دڵنیایی خەڵك دەشلۆقێنی، لە جیاتی ئەوە بنەمای "بەرژەوەندی گشتی"و دادگەریە دڵنیاییو ئاسایشی پێ دەگەڕێتەوە.

٣. دەبێ هەروەك تاکەکان لەسەر بنچینەی یاساو ڕەوشتی بەرز ڕەفتار لەگەڵ یەك بکەن (لايؤمن أحدكم حتى يحب لاخيه مايحب لنفسه) تا ئەو بنەمایە نەکرێتە پەیوەندی دەولیش ئەوە جیهان ئارام نابێ، ئەگینا گەورە بچووك قوت

دەدا، ئاسایشی نەتەوەیی لایەك لەسەر حسابی لایەکی بێهێزتر دەبێ، حوکمەکان بانێكو دوو هەواو چەند هەوا دەبێ، هەروەك لە ئیسلامدا بەو جۆرە حوکمانە وتراوە (حکم الجاهلية).

٤. ولاتیش وەك تاك دەبێ لە ژێر بنەمای (لایظلم ولایظلم) نابێ ئاسایشی نەتەوەییەکەی هەرەشە بێت بۆ سەر ئاسایشی نەتەوەی ولاتێکی تر.

٥. هێزی بەرگری (نەك هێزی هێرشکەر)و توانای ماددیو یەکێتیو یەك ریزیو یەك سەرکردەو یەك بیروباوەڕو سپاردەیی لە دەسەلاتو پێش کەوتنی زانستی و .....بنەمای گرنگی ئاسایشی نەتەوەییە.

٦. پەروەدەکردنی خەلکیو خەلکی جیهان بەگشتی لەو سەردەمەدا بە رەوشتی بەرزو وشیاری مرۆڤایەتیو خۆنەویستی بەشێکی گرنگی زامنکەری ئەو ئاسایشەیە، پێچەوانەشی ئەنجامی پێچەوانە دەداتەوە.

٧. دەزگایەکی بەکارترو دادگەری تر لە جیاتی (UN) وەك دەزگا لە سەرووی هەموانو بێ ڤیتۆو بەراستی نوێنەرایەتی فەرمیی جیهان بکا بە کەمایەتیەکانیشەوە.

٨. دەسەلات وەك سپاردە بێت نەك مولك، کە سەرچاوەی دیکتاتۆریەتو پادشایەتیو پاوان کردنی دەسەلاتە، ئەوانەش سەرچاوەی نائارامیو دلنیاییو تێکدانی ئاسایشی گشتیو تایبەتیشە، لە بەرامبەردا دەست گۆڕی دەسەلاتو سەربەستی بیروڕاو ئازادی و هەلبژاردن و...دەبتە پتەوکردنی پەرژینە بالاکانو خەملینی بنەماکانی ئاسایشی نەتەوەیی لای هەموو تاکێك.

هاتنەدی ئەو بنەمایانە تەنها ناکەوێتە سەر دەستوورو یاسا بەلکو زیاتر دەکەوێتە سەر مدرسەکانی سیاسیو فکری سەرەکی (ئیسلامی، لیبرال، سۆشیالیستی، شیوعیەت)..

ئاسایشی نەتەوەیی کوردستان:

لە ڕاستیدا ئاسایشی نەتەوەیی بە پێی بنەمای بەرژەوەندی دەکرێتەوە چوار بەشی سەرەکی:

١. ئاسایشی زل هێزانی جیهانی لە وڵاتانی سەرمایەداری و ئەوانەی دەیانەوێ کۆنترۆڵی دەروازەکانی عەولەمە بکەن.

٢. ئاسایشی نەتەوەیی وڵاتانی زاڵی نەتەوەیەکی سەردەستە.

٣. ئەو میللەتانەی ژێردەستن.

٤. وڵاتە تاك نەتەوەییەکان یان گرفتی کێشەی ستوونی.

هەڵبەتە هەریەکە لەوانە چەند بنەمایەکی هاوبەشی هەیە لە هەمان کاتدا لە چەند بنەمایەکیش لێك جیادەبنەوە، بۆیە نابێ ڕابەرانی عەلمانی کورد ئەو بابەتەش وەك مەسەلەی تیۆری سیاسی و فلسفی و فکری هەڵسن لە پێناو دارشتنی بنەماکانی ئاسایشی نەتەوەیی لە هەر شوێنێك بێت و چۆن بێت هەر بیهێنن...، نەخێر دەبێ زۆر بە وردی بزانن بنەماکانیَ ئاسایشی نەتەوەیی (کە لە کۆتاییدا تۆماری دەکەین) لە کوێدا سەرچاوەکانی بوون و ڕاست کردنەوەیەتی، لە کوێشدا سەرچاوەی مەینەبی و بەردەوامیەکەیەتی، لەو چوار پۆلەی سەرەوودا کامەیە شوێنی کوردستان؟ ئاخۆ لە بەرەی عەلمانیەت بن یان ئاینی؟ لە بەرەی نەتەوەگەری یان ئومەتی؟ لە کام بەرەی ململانێی شارستانیەکان بن؟ لەبەرەی میکافیلی و بەرژەوەندی پەرستی؟....هەموو ئەو پرسیارە ئاسایشیانە بە ڕوون کردنەوەی هەرەشەکانی سەر ئاسایشی نەتەوەیی کوردستان ڕوون دەبێتەوە، ئەگەر پێناسەکەش وەك بە سادەیی دەربڕا لێرەش هەر مانای پاراستنی بەرژەوەندیە باڵاکان و نەگۆڕەکانی میللەتانی کوردستان بێت لە هەڕەشەی دەرەوەو ناوەوە کە بریتین لە ١- داگیرکەران و هەموو یارمەتیدەرەکانی، ٢- ئەو بیروباوەڕو ئایدۆلۆژیاو یاساو نەریتە دەولیانەی ڕەوایی ئەو داگیرکەریەی لەسەر وەستاوە کە بریتیە لە ئایدۆلۆژیای نەتەوەگەری عەلمانی و سۆشیالیستی دیکتاتۆری، یاسای

(عدم التدخل)و (سيادة الدولة) (ئەندامیەتی دەوڵەتان بۆ UN لە جیاتی نەتەوەکان-(کە ناویشی نەتەوە یەکگرتووەکانە کەچی نەتەوەیەکگرتوو نیە ولاتە یەکگرتووەکانە)-، ئەریتە دەولیەکان بە تایبەتی ئەوەی ئێستاکە هەموو هەڵسوکەوتی رەسمی دەوڵەت بەرەوا دەزانن هەرچیەك بێت کەچی بەرگریو رزگاری بە ناڕەواو بەدەر لە یاساو جارجار بە تیرۆرستیش لە قەڵەم دەدەنو زاراوەی وەك (إنفصالي، تجزئة، خروج عن قانون، دعاة العنف، مخربين، أرهابيين...) دەدەنە پاڵ شۆڕشگێران· ٣- هەموو ئەو رێکەوتنو ڤاکتەرە مێژوویانەی بویتە هۆی مەینەتی خەڵکی کوردستان لە سەرەتای سەدەی رابردوودا دەست پێدەکاو بریتین لە:

أ. ڤاکتەری جیهانی کە خۆی لە رێکەوتنامەی سایکس پیکۆ ١٩١٦ سان ریمۆ ١٩٢٠، قاهیرە ١٩٢١، لۆزان ١٩٢٣ کە مدرسەی لیبرال دیموکراسی و رۆژئاوایی لێی بەرپرسیارە، یان دەکرێ بڵێین عەلمانیەتی جیهان.

ب. ڤاکتەری ئیقلیمی کە بریتین لە سەرهەڵدانی بزووتنەوەی دەستووریو عەلمانیو نەتەوەگەری ئتحادیەکانو دوایش ئەتاتورکو مدرسەی نەتەوەگەری عەلمانی عەرەبی.

ج. ڤاکتەری ناوەکی کە خۆی دەنوێنێت لەو هاوکاریە هەڵخەڵەتاویەی تەیاری عەلمانی کوردی کردیان لەگەڵ تەیاری عەلمانی تورکیو جیهانی بە تایبەتی ئەو وەرگێرانەی رێکەوتنی سیڤەر بۆ لۆزانو وەرگێرانی خەلافەت بۆ کۆماری عەلمانی تورکی.

بنەماکانی ئاسایشی نەتەوەیی کوردستان:

١- هەموو هەنگاوە پێچەوانەکانی تەوەرەکانی (هەڕەشەی ناسایشی نەتەوەیی) کە لە سەروو باسکرا بە وردیو تەواویەوە، کە زیاتر هەڕەشەکانی دەرەکیە.. ئەو خاڵانەی داهاتووش زیاتر هەڕەشەو دژە هەڕەشەکانی ناوەکیە.

٢- یەك ریزیو یەك رابەریو هەموو دەروازەكانی كە دەچێتەوە سەر ئەو یەك ریزیو یەك رابەریە، بۆ ئەو مەبەستە دەبێ:

أ. ئەو میللەتە وا پەروەردە بكرێ لەسەر ئەو بیروباوەرو ئایدۆلۆژیانەی كە رەسەنن‌و زۆرایەتی هەرە زۆری قەبولّی دەكەن نەك ئەو فكرو ئایدۆلۆژیانەی كە دەبێتە پارچە پارچەكردن‌و نەگونجێ لەگەلّ عەقیدەی زۆرایەتی.

ب. فرەلایەنی لە قۆناغی رزگاری- نیشتمانی پەسەند نیە، بەلاّم ئەگەر واقعێك بێت ئەوا نەبتە فرە دەسەلاّت فرە رێبەر فرە گیانی میلیشیایی.

ج. خۆ دوور خستنەوە لە دەروازەكانی بەرژەوەندی تایبەتی وێرانكەر.

٣. راهێنانی میللەت لەسەر بنەماكانی ئەخلاقی‌و بەرگری لە كاتی پێویستو وای لێ بكرێ بەرژەوەندیەكانی گشتی بخاتە سەرووی بەرژەوەندی تایبەتی، ئیتر ئۆتۆماتیكیەن دەبنە پاراستنی بنەماكانی ئاسایشی نەتەوەیش، ئەوەش مانای دروستكردنی ئومەتێكە كە راست گۆیی، هاریكاری، بەهاناهاتن، بە ئۆقرە، خۆنەویستن، رەوشەنبیر، .... ئومەتی وا فێلّی لێ ناكرێ، لێ ناخوردێ بە هەموو لایەك، بە پێچەوانەی بنەما ئەخلاقیەكانی فكری ماددی، كە دەبتە هۆی درۆزنی، خۆویستی، هەلّەشە، خۆفرۆشی‌و میللەت‌و خاك فرۆشی، ئەزانی، پارچەپارچەیی‌و خێرا گۆڕاوی...... لە كۆتاییدا ناتوانێ بەرگری نیشتمانی بكا لە كاتە سەختەكان.

٤. دروست كردنی رێبەرێكی كاریزمی میللی روحی، باوەشی وا فراوان بێت جێگەی هەموو رەنگو تەرزوو چین‌و بیروباوەری جیاو ئایدۆلۆژیای جیا ببێتەوە، رێبەرێك بێت لە سەرووی حزبایەتی‌و منافەسەو چاو لە تەختو خۆویست، خاوەن بەرنامەو بیروباوەرێكی مەزنی وا بێت ئامۆژگاریو رێنماییەكانی لە هەلّسوكەوتەكانی دابێ، ... بە كورتی عەقیدەی زالّ بێت بەسەر ئارەزووەكانی دەروونی.

٥. پەروەدەی زانستیو تەکنیکیو داهێنانی بزووتنەوەی وشیاریو بیناکردنی ژێرخانی کۆمەڵ بە هەموو ئاراستەکانی ئابووریو تەکنیکیو فکریو شارستانیو مەدەنیەتو ئەخلاقیو شۆڕشگێڕیو ئاشتی خوازی و بۆ هەموو ئەو بنەماو دەروازەکانی سەروو دەبێ بە وردی بۆی بگەڕێین ئاخۆ ئەو بنەمایە لە کام مدرسە بەدی دەکرێو پێی دێتەدی لە (ئیسلامی، لیبرالی، سۆشیالیستی، شیوعی) کامە مدرسە دەرچوو ئەوا ئاسایشی نەتەوەیی کوردستان لە ستراتیژیەتدا دەبێتە ئاسایشی ئەو مدرەسە لە هەرسێ ئاستی جیهانیو ئیقلیمیو ناوەکی.

(٣٦)

developmentalism

پێشکەوتوویی التقدم advance- progress

وەك ماهیەت پێشکەوتوو نوێنەرایەتی مانایەکی کۆن دەکا، لەگەڵ مرۆڤایەتی ماناکەی بەجۆرێك هەبووە بەڵام وەك چەمك زۆر کۆن نیە، تا ڕادایەك تێکەڵیەکیش هەیە لەنێوان پێشکەوتنەکانی هەریەکە لە: کۆمەڵایەتی، ئابووری، زانستی، فیکری، .. ئەوانە لە بنەچەدا لێك جیان، ئەوەی لێرە مەبەستمانە پێشکەوتنی کۆمەڵایەتیە، بەتاك و کۆوە، پێچەوانەی دواکەوتن بەجێمانو (رەجعیەت)، جار وایە ئەگەر لە دژەکان نەگەین لەخودی بابەتەکە چاك ناگەین، دواکەوتوو (رەجعیەت) بەزۆری لەو سەردەمە بەو مانایە بەکاردێ کە یەکێك یان لایەنێك پشت بە فاکتەرە کلاسیکیەکان ببەستێت لەوانە فاکتەرە کۆمەڵایەتیو خێڵەکیو تایفەییو رەچەڵەکیەکانی تر، لە رووی ئایدیۆلۆژیاو فکریش پشت بە سەرخانی ئەو فاکتەرانەی سەرووی کۆمەڵایەتی ببەستێت، یان لە رووی کەرەستەو ئامراز ئارەزووی کەلو پەلە کۆنەکانت بێت، هەڵبەتە هەر مەدرەسەیەك بەجیا دەروانێتە هەردوو چەمکی (رەجعیەت)و (پێشکەوتن)، پێشکەوتنیش کاریگەرە بە بەشەکانی تری پێشکەوتنی زانستیو ئابووریو تەکنەلۆجی.. بەڵام هەر یەکە ماناو شوێنی خۆی هەیە بەداخەوە بەشی هەرە زۆری فەرهەنگو ئەنسکلۆپیدیەکانیش تێکەڵیان کردووە، وا هەندێکیان لێ هەڵدەبژێرین.

را یە جیاجیاکان:

‡ لەو سەردەمە لە فەرهەنگە دەولیەکان پێشکەوتوویی بە پێشکەوتنی باری ئابووری ولآتو ژێرخانەکەی لەداهاتو نوێگەرایی‌و ئاستی زانستی‌و تەکنۆلۆجی.. لێك دەدرێتەوە، پاشکەوتوویش- تخلف نەك (رەجعیەت) بە پێچەوانەی سەروو لێك دەدرێتەوە.

•ئەو تێروانینەی سەروو هەر فەرهەنگە پاسایەکانی نەگرتۆتەوە، فەرهەنگە سیاسی‌و کۆمەڵایەتیەکانیش کاریگەرن بەو بۆچوونە، فەرهەنگێکی وەك (موسوعة علم الاجتماع) کە لەوانی تر چاکتر بۆی چووە، کەچی لەباس‌و مادەی (تقدم الاجتماعي)و (تخلف اجتماعي) هەر بە سادەی بە رادەی پێشکەوتن‌و پاشکەوتنی دەزگاکانی لێك دایتەوە، نەك خودی مرۆڤەکان، هەرچەندە لاباسێکی مرۆڤەکە دەگرێتەوە، لەکاتێکا گەوهەری باسەکەمان مرۆڤە نەك ئامرازو دەزگا.

• فۆرێ، ابن رشد، .. پێیان وایە پێشکەوتنی هەر میللەتێك بە پێشکەوتنی ئافرەتانیان دەپێورێ.

• بەشی هەرە زۆری ئابووری ناس‌و مەدرەسەی مادی‌و مەدرەسەی لیبرالیەکانیش پێشکەوتن لایان مانای پێشکەوتنی ئامرازەکانی بەرهەم هێنانە.

• بیترمان: پێشکەوتنی بە شارو لادێ بەستۆتەوە، لەکتێبی (مدخل الی علم اجتماع الحضري) دەڵێ شار پێشکەوتووەو لادێش دواکەوتوو، زۆر روونە ئەوەیان تێروانینێکی رەگەزپەرستی کۆنی رۆمانی‌و یۆنانی لە ئەسڵی زاراوەکانی (سیاسەت)و شارستانی)و (مەدەنیەت).. ئەوان وەرگیراوە.

• ئوکست کۆنت: پێشکەوتن مانای پێشکەوتنی زانستی.

• نەتەوەگەریەکان: پێشکەوتن دەبەستنەوە بە ژینگەو خاك‌و رەچەڵەك، ئیتر رەچەڵەکی ئەورووپی‌و ئاوهەوای ئەورووپی هەر دەبێ میللەتێکی پێشکەوتووو پێشرەوی جیهان بدات، وەك خۆیان دەڵێن، لەناو عەرەبیش (خاکی پەیامەکان) هەردەبێ پێشرەوی جیهان بێت، لەناو یەهودو سرب‌و ئەرمەن‌و تورك... هەریەکە

لە بە جۆرێك دیدێکی وای هەیە.

• پێشکەوتوویی لای زاناکانی تر پێوانەی جیاجیای تری هەیە، لای (سپنسر) بەمانای لە ١- سادەیی بەرەو ئالۆزی ٢- لەیێکەوەیی بەرەو پەرش و بڵاوی و دوورکەوتنەوە.

• زۆر جۆرە تێروانینی تر هەیە کۆماری لە پادشایی پێ پێشکەوتووترە.

یان بەپێی سیستەمی سیاسی و ئینتمای مەدرەسییەکەی، ...هتد. پێش و پاش کەوتوو دیاری دەکرێ.

لە راستیدا ئەو پێوانو تەرازوانە بۆ پێشکەوتن ئەوەندە وردو تێر نین، زۆربەیان دەردی یەك لایەنی هەیە، جارێ پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی گشتیو پێشکەوتنی تاك تێکەڵ کراوەو یەك هۆکارو بنچینەی دراوەتێ، ئنجا مەرج نییە شارێك لە لادێیەك رەوشەنبیرو پێشکەوتووتر بێت، یان خاوەن ئاشی هەڵمی لە ئاشی هەوای پێشکەوتووتر بێت، یان ئافرەتێکی سەر کۆمپیوتەر پێشکەوتووتر بێت لە ئافرەتێکی سەر دەستار، ئەوەیان راستە ئاشی هەڵمی پێشکەوتووترە لە هەوایی، کۆمپیوتەر لە دەستار، بەڵام مانای وانیە خاوەنەکانیشیان پێشکەوتووتر بێت، بە هەمان شێوە مەرج نیە وڵاتێکی کۆماری پێشکەوتووتر بێت لە وڵاتێك پادشایی زۆربەی وڵاتە گرنگەکانی ئەورووپی پادشایین، کەچی لە ئەفریقا تەنها (سوازیلەندو لیسونۆ، مغرب، نیین) پادشایین ئەوی تر هەمووی کۆمارین بەو تەرازوە بێت ئەوا ئەفریقا پێشکەوتووترە لە ئەروپا.. ئنجا یابان ئەك پادشاییە، هێشتا سیستەمی ئیمپراتۆریەو زۆر پێشکەوتووشە لە تەکنەلۆجیاو ئیدارەو باری ئابووری.. ئەو مەرجانەی سەروو رەها نین، ئنجا لە رایەکەی (سپنسەر)یش بە روونی دەردەکەوێ دیاردەیەکی سروشتی و بایۆلۆجییەکانی کردۆتە بنچینە بۆ پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی، دەشێ لە بایۆلۆجیا گەشەکردنو پێشکەوتن مانای لە سادەییەوە بەرەوئالۆزی و لێك دوورکەوتنەوە بێ، بەڵام هەمان مانا لە کۆمەڵایەتی پێچەوانە دەبنەوە، لێك دوورکەوتنەوەو یەك نەگرتن مانای

پێچەوانەی پێشکەوتنە..

بۆ لێك كردنەوەی هەموو ئەو لێڵی و تێك گیرانـە بەتایبـەتی لـەنێوان مانـای پێشکەوتنی تاك‌وكۆ ئەوا بە پرسیارێكی سادە دەست پێدەكەین: ئاخۆ مرۆڤێكـی پێشکەوتوو چی پێـشکەوتووە؟ جـل‌و بـەرگ‌و شـێوەیەتی یـان مـاڵ و سـامان و سەیارەو كارگە؟ یـان بڕوانامەیـەكی بـاڵا و پایەیـەكی باڵایـە.. كامەیـە یـاخود شۆڕشگێڕو سیاسەتمەدارێكی بەرزە.. لە سیاسەتمەداریـشدا كامەیـە میكاڤیلیـە، مەبادینیە، لیبرالیە، یان سەرجەمیانە، ئەوانە هـەمووی لەلایـەك نـەدی گرنگـی ڕەوشت‌و بەها.. لە وەڵامی ئەو پرسـیارە بـەو خـوردكراوەیی كـەس بـوێری ناكـا (پێشکەوتوویی) بداتە پاڵ فاكتـەرە ڕواڵەتیـەكانی وەك: جـل‌و بـەرگ‌و سـامان‌و بڕوانامەو پایە.. بەڵام باسەكە كە لەتاكەوە دەپەڕێتەوە بۆ كیان‌و كـۆو كۆمـەڵگا ئەوا ئەو جارە لە وەڵامی پرسیاری هاوشێوەكەی ئاخۆ كۆمەڵگەیەكی پێشکەوتوو یان وڵاتێكی پێشکەوتوو چی پێشکەوتووە؟ بەخێرایی وەڵامـت دەسـت دەكـەوێ‌و دەڵێن پێش كەوتنی باری ئابووریەكـەیتی، واتـە فاكتـەرەكانی كاریگـەر لەسـەر كۆمەڵ، كامەیە یەكلاكەرەوەی (پێشکەوتن) لەو فاكتەرانە: ئابووری، ڕەچـەڵەك، كۆمەڵایـەتی، ژینگـە، پەیوەنـدی جنـسی، دەروونـی، ئاسـتی فێركـردن، لـە بەرهەمەكانی ئاسۆیش (زانست‌و فەلسەفەو ئایـدیۆلۆژیاو ئـاین‌و پێكـەوە ژیـانی سیاسی‌و حزبایەتی.. واتە بە كـورتی فاكتـەرە شـاقوڵیەكانە یـان ئاسـۆییەكانە؟ دەتوانرێ ئەو پرسیارانە ڕوو لە تاكیش بكرێت ئاخۆ كام لایـەنی مرۆڤـە پێـوەری پێشکەوتنی هەڵگرتووە لە شێوەو جـل‌و بـەرگ، ماسـولكەكانی، گـەدەی، بـاری جنسی، نەژادی، ڕەچەڵەكی، ئێرو مێیاتی، ماڵ‌و سامانی، پایەی.. یـان هـەموو ئەوانە تەنیا هۆكاری یارمەتیدەرن و گرنگەكە ئەوەیـە چـی لـە مێـشكدایە. لـە وەڵامی (كێ مرۆڤێكی پێشکەوتووە؟) دوای كـەمێك دەمـەقاڵێ هـەموو لایـەك دەگەنە ئەو ئەنجامەی كـە مرۆڤـی پێـشكەوتووو دواكـەوتوو زیـاتر بـەوەی لێـك دەدرێتەوە كە چی لە مێشكیدایە (بەو مانایەی چی لەدڵ‌و دەروونی دایە)، بـەڵام

که باس له کیانو ولاّتو جیهان دەکرێ، ئەوا زۆربەی هەرە زۆری پشت بەو واقعە جیهانیە دەبەستریّتو یەکسەر وەلاّمی پیّشکەوتن بە مانای پیّشکەوتنی پیشەسازیو زانستیو باری ئابووری وەردەگیریّ، بۆیە جیهان بەو پیّوانەیە دابەش کراوە ولاّتە پیّشکەوتووەکان، ولاّتانی تازە پیّگەیشتووەکان، ولاّتانی دواکەوتوو..
جار وایە بە شیّوازیّکی رێز لێنان بە ولاّتە پاشکەوتووەکان دەوترێ — ولاتە تازە پیّگەیشتوەکان یان جیهانی سێیەم)، ئەگینا بە بەجیّماوو بەربەرو هەمەج و..
ناوی تریشیان لیّ دەنریّ، بەو شیّوەیە تیّکەلکردنی پیّناسی پیّشکەوتوویی بۆ تاکو بۆ کۆ بە ئەنقەستە لە بنچینەدا، مەبەستی تایبەتیانە، ئەوەیە لیبرال و سەرمایەدارەکانی رۆژئاوا لەرووی مادیو تەکنەلۆجیا پیّشکەوتوترنو ئیتر دەیانەو لەو فاکتەرەی کە لیّی بالاّدەستن تەرازوویەکی هەلّسەنگاندنی گشتی لیّ بتاشن و بیکەنە تیّڕوانینیەکی نویّ بۆ ژیانی نویّ لە پەیوەندیەکانی دەولی تا دەگاتە ئایدیۆلۆژیای تاك و رەوشت و بەها مرۆڤایەتیەکانی تر، بەو شیّوەیەش تیۆری (ململانیّی شارستانیەکان) هاتە کایەوە، وەك بەدیلیّك بۆ ململانیّی مەدرەسەکانی فیکریو سیستەمی سیاسی کە لیّی دەست کورت بوون، لە ململانیّی شارستانیدا توخمی بنچینەی زانستو تەکنەلۆجیایە کە ئەوان لیّی دەست دریّژن، بۆیە بلیمەتانە ئەو تیۆرەیان داهیّناو دایان تاشی (نەك دۆزرابیّتەوە)، بەو شیّوەیە پیّشکەوتن بەند کرا بە شارستانیو ئەویش بە زانستیو تەکنەلۆجیا.. ئیتر لیبرالی رۆژئاوا لیّی بالاّدەستن واتە پیّشکەوتوون، گەورەترین چەمکیان بۆ خۆ پاوەن کردووە کە دەروازەیەکی ستراتیجیە بۆ پیّشڕەویو سەرکردایەتی کردنی جیهان و هەتا ئیستعمارکردنیشی.

لەوەی سەروو بەڕوونی بۆمان دەردەکەویّ کە هەر ولاّتیّك مادام تەکنەلۆجیدارو سەرمایەدار بیّت پیّشکەوتووە کە عادەتەن ئارامو بەمو ئەسەساتی بوونو مەدەنیەکی ڕوالّەتیش لەگەلّ دیّ، جا با شەڕانگیّزو بیّبەزەییو ئیستعمارو بیّ دادگەریش بن، بەو پیّیە ئەلّمانیای هتلەری، ئیتالیای مۆسۆلینی،

(٢٦) پێشکەوتوویی متقدم advance- progress

ئـەمریکای ترومـان، سـۆڤیەتی سـتالینی، هـەموو ئیـستعماریەتیش ولاّتـانی پێشکەوتوون! ئیتر پێشکەوتن هیچ ناکۆکی نامێنێ لەگەڵ داگیرکـاریو بەکۆمـەڵ کوشتنو ئیمپریالیزمیو برسی کردنو دابەش کـردن.. لـە چـەمکە ئەخلاقیەکـەی دادەرنێ، ئەوەش گـەورەترین نـاکۆکی زەقـە چـونکە پێـشکەوتوویی مرۆڤایـەتی پەیوەستە بە (ڕێباز) نەك (تەنها زانست)، پێـشکەوتووی مانـای هـەبوونی نیـە، دواکەوتوویش مانای نەبوونی نیە، بەو پێیە بێت ئەوا لـە ولاّتـی خۆشمـان ئاغـاو برجوازیو سەرەك خێڵو دەسـەلاّتدارو دەوڵەمەنـدەکان پێـشکەوتوون و جوتیـارو کرێکارو پالاّو کاسبکارو نووسەرو ڕەوشەنبیری نەداریش.. دواکەوتوون.

ئەوە تێڕوانینێ ڕۆژئاوایی لیبرالی دیموکراسی چەوت و بێپێوەرە، ڕەتکراوەتەوە لەلایەن هـەموو مەدرەسـەو سـەنتەرو زۆربـەی زانایـانیش، مەگـەر مەدرەسـەو لایەنێك کە قەلۆش بێـت تـەنیا لاسـای کردنـەوە پـەیڕەوی بێـت، هەڵبەتـە لـە کۆمەڵگەیـەك کـە (مەبادینـەکانی ملکەچـی بەرژەوەندیەکانیـەتی) مەحاڵـە پێشکەوتوویی راستەقینەی لێ بێتە دی، وەك تاکیش مادام بەرژەوەندی تایبـەتی خستە سەرووی بەرژەوەندی گشتی هەروەك ئێستا زیاتر باوی وەرگرتووە هـەرگیز مرۆڤێکی پێشکەوتوویی لێ دروست نابێ بۆیە هەموو ئامارەکان بە ژمارەو کێرڤ (خط بیانی) دەیسەلمێنن کە جیهانی ئێستا - بە پێوەرەی دادگـەری -زۆر نزیکـە لە یاساکانی دەریاو دارستان با تەکنەلۆجیاو زانستیش هەر پێشکەوتوو بێت.

پێوەرە چەسپاوەکانی فەلسەفەی مارکسیش بۆ هەموو چەمکێك (لێـرەش بـۆ چەمکی پێشکەوتن) ئەوەیە تا چەند ئایدیۆلۆژیای بەرەو شیوعیەتە بـا ئێنتمـای چینایەتیشی لەو نەبێت، هەرچی کیانە کۆمەلاّیەتیو دەزگا سیاسی و سیـستەمە ئابووری و ولاّتیش بەگشتی بەوە هەڵدەسەنگێنرێ کە ڕێڕەوە مێژوویـیەکەی چەندە نزیك بوویتەوە لە قۆناغی شیوعیەت، چـەندە وەرچـەرخاوە لـە سـەرمایەداریەوە بەرەو سۆشیالیستیو شیوعیەت کە دواوێستگەی پێـشکەوتنی هـەموو جیهـانو مێژووشە کە پێی دەڵێن (حتمیة التأریخیـة)، جـا گـرنگ نیـە ئـەو ولاّتـە خـاوەن

پیشەسازیە، دیکتاتۆریە، جەنگەڵستانە، ڕای میللەت چیە..
ڕای سۆشیال دیموکراسەکانیش وەکو زۆربەی جار بە لێڵیو دوودڵی دەردەکەوێ، بەشێکیان بەلای ڕۆژئاواییو بەشەکەی تر مارکسیەت، هەرچەندە لەو سەردەمە زیاتر بەرەو ڕۆژئاوان لەو پێناسەشدا.
لە فیکری ئیسلامدا بەتەواوی (پێشکەوتن)ی لێك جیادەکاتەوە (هەر خۆشی جیایە) لەگەڵ پێشکەوتنی زانستیو تەکنەلۆجی، بەندیشی نەکردووە بە زەمەن و قۆناغی کۆمەڵایەتی، لەکاتێکدا مارکسیەتو لیبرالیەکانو مەدرەسەی عەلمانی بە تێکڕای پێیان وایە پێشکەوتن بەشێوەی هێڵێکی بێ گەڕانەوەیە هەموو کۆمەڵ بەدوای یەك پێیدا تێپەڕ دەبن، هێڵەکەش بەندە بە زەمەن لە جەمسەری (کۆن) دەست پێدەکات بەرەو نوێ و پێشکەوتن، واتە هەموو نوێیەك لێرەدا پێشکەوتووتر دەبێت لەوانی پێشەخۆی، یان وەك هێلکاریەکەی مارکسی کە بە سپرینگی سەردەکەوێ، بەهۆی هەرسێ یاسای دیالێکتیکی (١- یاسای ناکۆکیەکان. ٢- یاسای وەرچەرخانی گۆڕانە چەندایەتیەکان بۆ چۆنایەتیەکان. ٣- یاسای نەفی نەلنەفی)، جارێ بەلای ئەوەدا ناچین ئەوانە چەندە مەرجی (یاسا)ی لێ سازاوە، مەبەست لێرەدا مارکسیەت پێی وایە ئەو گەشەو پێشکەوتنە کە بەهۆی ناکۆکیە ناوەکیەکان دروست دەبێت هەردەم بە پێش دەکەوێ، هەر ئەلقەیەکی سەروو هەم نەفی ئەلقەی پێشووە هەم نەفی کراوی ئەلقەی پێش خۆیەتی، هەر یەکەش مانای قۆناغێکی کۆمەڵایەتی دەبەخشێ کە سیستەمی بەرهەمهێنانی پێشکەوتووترە لەوەی تر بەهۆی ئامرازی پێشکەوتوو، بەدوایدا سیستەمی زانستی و سیاسیو کۆمەڵایەتی و فیکری و دەروونیو هەرەدوایەکەی ئاینیشە دەگۆڕێت و پێشتر دەکەوێ، جارێکی تر ناگەڕێتەوە سەر قۆناغی یەکەم، ئەوە (یاسای ڕەوشی مێژووە) هەموو باڵ و مەدرەسەکانی عەلمانی لەسەری کۆکن بەرەو سەرکێشی مێژوویی (الجاذبیة التأریخیة) دەڕوا.. بەو شێوەیە ئەگەر ئەو تێڕوانینە خوورد کەینەوە بە سادەتر مانای وایە هەردەم وڵاتانی

سۆشیالستی پێشکەوتووترن لە وڵاتانی سەرمایەداری، هەروەها کرێکار بە رەهایی پێشکەوتووترە لە بۆرجوازی، جوتیار لە ئاغا، چینی کرێکاریش لە چینەکانی تر، تەواو پێچەوانەی بۆچوونی لیبراڵی و رۆژئاوایە.. هەر بۆیەش لە تیۆری سیاسی مارکسیدا یەکێ لە مەرجەکانی سەرکەوتنی شۆرشی (پێشڕەوێکی پرۆلیتاریا)یە، ئیتر لەناو یەك وڵات و میللەتیش پێشکەوتن و دواکەوتن دەبتە چینایەتی.. کەچی لە واقعدا دەبینین تەواو پێچەوانەیە، هەتا لەو میللەتانەی کە دابەش بوون بۆ سۆشیالیستی و سەرمایەداری وەك کۆریای سەروو و کۆریای خواروو، هەردوو یەمەن، ئەڵمانیای رۆژهەڵات و رۆژئاوا... دەبوایە سۆشیالیستەکان پێشکەوتوتر بێت کەچی پێچەوانەکەی راست تر دەرچوو.

هەموو ئەو تێروانینانەی سەروو بە (تطور الخطي)یشەوە، بە تێروانینی هەموو مەدرەسە مادی و عەلمانیەکانیشەوە بە ناکۆکی خۆ بەخۆ و بە واقعیش شکستی هێنا و دێنێ..

لە فیکری ئیسلامیدا پلەی پێشکەوتنی کۆمەڵ و تاکیش بەو شێوەیە نادۆزرێتەوە، جارێ پێشکەوتنی میللەتان و مێژووش بە (راستەهێڵ- وەك تەتە وریەکان)ی رۆژئاوا نیە، نەوەك (سپرینگیەکەی) مارکسیشە، لەبەر هۆیەکی سادە، چونکە دادگەری و یەکسانیو پیاوەتی و بەزەیی و هاریکاریو مرۆڤایەتی لە سەردەمێك زۆر زیاتر هەبووە لە ئێستا کە پلەی زانستی تەکنەلۆجی نزیك سفر بووە.

فیکری ئیسلامی بە راستەقینەتر وەڵامی ئەو پرسیارەی پێشوو دەداتەوە لەبارەی فاکتەری بنچینەی پێشکەوتنی مرۆڤ، لەنێوان جوانیو مۆدێرنیو شێوەی دەمو چاوو قژو خوێنو سامانو کۆشکو تەلار پایە رەچەڵەکیو خانەدانیو پلەی خوێندن و.. هەموو ئەوانە ناتوانن بڕوانامەی پێشکەوتن بە مرۆڤێك بدەن، گرنگ نیە ئەو مرۆڤە چی لەبەردە، چی دەخوا، کوڕی کێیە، کوڕی چ زەمانو زەمینێکە، پایەی هەیە، نیە، .. گرنگ ئەوەیە چی لە مێشکیدایە، چی لە دڵ و

دەروونی دا هەیە، یان زانستیانە تر دەری ببڕین تا چەندە لایەنی ئەخلاقی زاڵە بەسەر لایەنی دەروونی (وەك لە بابەتی ناخی مرۆڤ باسکرا)، واتە تا چەند ئەو مرۆڤە بەرەوشت و هاریکارو بە ئەمەكو خێرمەندو پابەند بە یاساو بەرپرسیاریەتی گشتی و چەندە بە خەم بەرژەوەندی گشتیە چەندە وڵاتپارێزە، راستگۆو بەبەزەیی و خۆنەویست و... تا ئەوەیە پێوەری پێشکەوتن هەم لە واقعیشدا هەم بەپێی پەیامیش، ئەوانەش هەمووی مەبادینەکانی سەرەتای رەوشتن، واتە پێشکەوتن‌و پاشکەوتنی تاك بە ئەندازەی پانتای رەوشتی هەڵدەسەنگێنرێ تاخۆ ئەو گیان لەبەرە ئادەمیزادە یاخود گورگە، بۆیەش نامانج(مقاصد)ی هەموو پێغەمبەرەکان (انما بعثت لأتمم مکارم الأخلاق)..

بە هەمان شێوەش کیانە سیاسی و دەزگا و کۆمەڵگە و مەدرەسە و وڵات و سیستەمەکانیش بە هەمان پێوەر هەڵدەسەنگێنرێ، ئیتر ناشێ بڵێین هەرگیز پەیوەندی نێو دەوڵەتی پەیوەندیەکی بەرژەوەندیە.. ئەوەیان لەو سەردەمە باوە بەڵام ئەوە نیشانەی رەسەن‌و بنەچەی مرۆڤ و کۆمەڵگە نیە، کۆمەڵگەیەکی جیهانی دادگەرو یاسای نێو دەوڵەتی راست‌و دروست پەیدا نابێ، چاکترین نیشانەی پێشکەوتنی کۆمەڵ بە رەهبەر (مرجع)و سەرۆکەکانی دەردەکەوێ چەندە مەبدەئی (سید القوم خادمهم)ی پەیرەو کردووە، کە کۆمەڵگەیەکی خۆنەویست و بە مەبادئیت پێشکەش دەکا.

ئەو بنچینەیەی پێشکەوتن لەژێر خانەکانی رەوشت‌و عەقڵانیەت پەیوەندی بە شوێنی جوگرافی‌و رەچەڵەك‌و ئینتمای چینایەتی‌و نەتەوەی نیە.. بەڵکو دەکەوێتە سەر پەروەردە و پرۆسەی زانستی چاکسازی، هەر بۆیەش بەرنامەی ئیسلام (پوختەی ئاینی هەموو پێغەمبەرەکان بووە) ئاینێکی جیهانی و سەرمەشقی پێشکەوتنیشە ئەگەر بە راستەقینەی پەیرەو بکرێت، ئاینەکانی دەستکردیش سەرمەشقی دواکەوتن (رجعیت)ە مادام کۆڵەگەکانی فیکری و سیاسی بریتیە لە فاکتەرە شاقوڵیەکان، خۆ ئەگەر هەر بپەرێتەوە بۆ فاکتەرە ناسۆییەکان ئەوا

یەکسەر دەچێتە سەر ڕاڕەوەی میکاڤیلی و درۆو بێئەمەکیو بەرژەوەند پەرستیو خۆویستی، گیرفان پڕکردن و پایە ویستی..گورگایەتی وەك میکافیلیو هۆبزو نیتشەو..وەسفیان کردووە .

لێرەدا دەگەینە ئەنجامێکی گرنگ ئەوەیە ڕەوتی مێژوویی و پێشکەوتن وەك ڕەوتی مێژووی زانیاری و زانست و فەلسەفە و تەکنەلۆجیا نیە، لەکاتێکدا راستە ئەوانە سیفاتی (monotonice- أطراد)یان هەیە، واتە لەگەڵ زەمەن ساڵ بەساڵ زیاد و فراوان دەبن، ئیتر ئەو کێرڤە وەردەگری، بەڵام پێشکەوتنی کۆمەڵ و تاك بەو شێوەیە نیە، هەم لەناو نەخشەی دەروونی مرۆڤ و هەم لەسەر نەخشەی واقیعی کۆمەڵایەتیش، چونکە هەر مرۆڤێك لەگەڵ بوونی ڕەوشت و بەهاکان بە میرات و زگماکی ناهێنێ نە بەچاك و نە بە خراپ، بۆیە مەحاڵ نیە کوڕی شۆرشگێرێك خائین بێت، کوڕی خائینێك نیشتمان پەروەر دەرچێت، هاوسەری فیرعەون چاك و هاوسەر و کوڕی ح.نوح خراپ... هەندێ تێڕوانینی سەردەمی یۆنانیەکان ڕاستی تیابوو لەوانە لەبارەی پێشکەوتن وتویانە: کۆمەڵگە پێش دەکەوێ، بەڵام دوای وەك وەرزەکان لە (بوهار) دەچێتە هاوین و زستان و دەمرن، یان بە دەورەی گەنجی-پیری-مردن، یان قۆناغی (زێڕین)، قۆناغی زیوی، برۆنزی، ئاسن، .. تا ئێستاش ئەو بیرۆکەیە بەردەوامە و بەشێکی ڕاستە کە پێش کەوتن لەگەڵ زەمەن ڕاستەوانە نیە.. بەڵام بازنەیش نیە (وەك وەرزەکان، یان منداڵی و گەنجی و پیری مردن..).

کەواتە ڕەوتی مێژوویی کۆمەڵگەش وانیە وەك لە هێلکاریەکانی (مارکس) یان (تطوریەکان).. ئەوەیان دەشێ ڕاست بێت بۆ پێشکەوتنی زانست و تەکنەلۆجیا و فەلسەفە و زانیاری، بەڵام پێشکەوتنی کۆمەڵ و تاك بە شێوەیەکی ترە وەك ئەو هێلکاریەی گوزارشت لەگەشەسەندن لەڕوانگەی ئیسلامی ومارکسی دەکا (بڕوانە نامیلکەی : هەڵبژاردن لە نێوان ئیسلام وعەلمانی -نووسەر) ، بۆیە دەشێ بڵێی کۆمەڵگەی کوردەواری پەنجاکان پێشکەوتووتر بووە لە ئێستا، یان

لادێییەك پێشکەوتووترە لە شاریەك، یان کۆمەڵگەی ئیسلامی سەرەتای (ژمارەی پێوانەییە) لە پێشکەوتن، ئەو دوا وێستگەی پێشکەوتنە لە مێژووی کۆمەڵ و دەشێش چەندجارە ببتەوە، ناشکەوێتە سەر قۆناغی مێژوویی و ئاستی زانستی، هەرچەندە کاریشی لێ دەکا، ئیتر ئەو پێوەرانەی گوایە هەردەم شاریەك لە لادێییەك پێشکەوتووترە، یان دەوڵەمەندێك لە هەژارێك، ئەوروپییەك لە ئاسیاییەك، ئاغایەك لە کرمانجێك، بەرێوەبەر لە فەرمانبەرێك.. ئەمو تەرازوانە چەوتن، ئەوە پێوەرو تەرازووی بۆرجوازیو لیبرال دیموکراسیو زۆربەی عەلمانییەتە.

هەتا ناکەوێتە سەر بڕوانامەو پلەی زانستیش، ئەوەتا چەندین خاوەن بڕوانامەو نووسەرو توێژەرەوەی باڵاو پزیشکان.. بەرژەوەندی تایبەتی بە حەوت قات خستۆتە سەر بەرژەوەندی گشتی لە رەوتی ژیانیدا.

(٣٧)

ستراتيج سوقي strategic

ئەو زاراوە زیاتر لە کاروباری سەربازیەوە گەشەی کردووە، دوای پەڕیەوە بۆ بوارەکانی ترو ئێستا لەنێو سیاسەتو دیپلۆماسیەتو پلانە ئابووریو کۆمەڵایەتیو زانستیو هەتا لە ڕێڕەوی تاکیش بەکاردێت.

لە بنەچەدا وشەیەکی یۆنانیە مانای (خطط عامة- پلانە گشتیەکان)[١]، بەڵام بە پێی (الموسوعة العربیة) ناوێکە نەسڵەکەی لە (strategos) هاتووە، دوو وشەی لێکدراوە، یەکەمیان (stratos) واتە هێزەکان، دووەم (ago) واتە سەرپەرشتی دەکەم[٢]، یان خودی، بە مانای سەرپەرشتی کۆمەڵێك هێز کردنو ڕاپەڕاندنی، دوای لە سەدەی (١٩) لەلایەن (کلاوزیفتز) پێناسێکی سەربازیانەی پێدرا، بەو مانایەی ئامانجە سەرەکی و دوورەکان بپێکی، دوای هەریەکە لە (هارت، بۆفر، ماو، سۆلوفسکی..) ڕۆڵێکی گرنگیان بینی لە فراوان کردنی مانای (ستراتیجیەت) بۆ نێو سیاسەت بەهەمان مانای (نەخشەی درێژ لەپێناو هێنانەدی ئامانجی سیاسی)، ئینجا دوایی پەڕیەوە زۆربەی بوارەکانی ژیانی لە ئابووری و کۆمەڵایەتی و فێرکردن و.. هەتا دەگاتە بەرنامە شەخسیەکانیشی گرتەوە، بۆیەش کۆمەڵێك پێناسی بەخۆ وەرگرتووە، بەشێك پێیان وایە هەرچی گرنگیەك ئاسایی نەبێت ئەوا ستراتیجە، لە (موسوعة العربیة) پێناسەکانی کۆکردۆتەوە، دەقەکەی بە عەرەبی تۆمار دەکەین: (علم و فن یعنیان بدراسة

---

[١] الموسوعة السیاسیة ج١ ل١٦٩

[٢] الموسوعة العربیة- مادة: ستراتیج.

طاقات وقوة المتاحة، وتوفير الخطط والوسائل لتحقيق أهداف السياسية تحقيقاً مباشرة أو غير مباشرة)، زانستيشه چونكه ئەودستێته سەر زانياری‌و وردبوونەوەو ئەزموون، هونەريشه چونكه چۆنيەتی هێنانەدی له كەسێكەوە بۆ كەسێكی تر جيايە[1]، بەشێكی تريش به (فن القيادة- هونەری سەركردايەتی) ناو دەبەن، يان (فن الحرب- هونەری جەنگی) يان دەڵێن (الحرب خدعة) جەوهەری ستراتيجيەته كاتێ دەبەسترێتەوە به تاكتيك، لەرووی سياسيش وا رێكەواتوون كه بريتيه له (دياريكردنی رووكاری سەرەكی بزوتنەوەكەو ئيمكانيەتەكانی هێنانه دی ئامانج)، كه ناوی ستراتيج دێت يەكسەر (تاكتيك)يش وەك جمك لەگەڵيدا قووت دەبێتەوە، بۆيه پێناسی ستراتيج له تاكتيك جيا نەكرايتەوە، ئەگەر ستراتيج (فن القياده يان فن الحرب) بێت ئەوا (تاكتيك) (فن القيادة في ميدان المعركة آنياً) كراوە، واته تاكتيك تەواوكاری بەش و قۆناغەكانی ستراتيجيەته، بۆيه له سياسەتيش دا پێناسی تاكتيك هەروا هاتووە كه (بەدەست هێنانی دەستكەوتێكی سياسی ساتی له مەيداندا)[2] هەرچەندە زۆربەی جار بەپێی ئەو پێناسانەو بەپێی واقيعی مەيدانيانەش تاكتيك له جوغزی ستراتيج دەردەچێ.. بۆيه دەبينين ستراتيجيەتی ئەو حزبو لايەنو بەرنامانەی (بەتايبەت كه مەبدەئيش نەبێت) دەبێته كۆمەڵه كردارێكی تاكتيكیو بەس، بەپێچەوانەی بەرنامه عەقيدەييەكان كه زۆربەی هەڵسو كەوت و مەيدانيەكانيش ستراتيجيەو تاكتيك مەودايەكی زۆری نيه، ئنجا (تاكتيك) زياتر لەگەڵ دوژمن نەك لەگەڵ دۆستو هاوتاو هاوپەيمانو سنور ببەزێنێ بۆ فريودانو هەڵخەڵەتاندنی هەموو كەس، ئەوەش دارِنينی ستراتيجه لەناوەرۆكه ئەخلاقيەكان، (توقية) زاراوەيەكه له فقهی ئيسلامی له ناوەرۆكدا تا رادەيەك دەچێتەوە سەر (تاكتيك)، هەرچەندە له سەرەتای (سيرة) بەكارهاتووە، بۆ هەموو سەرەتايەكو له قۆناغەكانی بێ‌هێزی

[1] الموسوعة العربية.
[2] ما العولمة ؟- د.حسن حنفي، د. صادق عظم.

پێویستە، بۆیە لە دوایيدا لەلایەن (ڕارەوی شیعە)و بەشێکی زۆری ئیمامەکانی ڕارەوی سوننەش ڕێی پێداوە لە بارودۆخی خۆیدا، هەروەك ئێستاش زیاتر لە هەموان (بزوتنەوەی برایان) بەکاری دەهێنن.. ئەوەی کێشەی لەسەرە زیاتر ئاخۆ چەندە دروستەو دەشێ لەگەڵ هاوڕێو لایەنە ئیسلامیەکانی تر بەکاری بهێنن؟ چەندە دروستە بۆ فریودانو هەڵخەڵەتاندن بەکاری بهێنی؟.

لەو سەرەدەمەدا مەبەست لە ستراتیجیش هەموو ئەو نەخشە درێژخایەنانەیە کە دادەڕێژرێ بە بەرنامەو پرۆژەیەك بۆ ئامانجێکی دوور یان چەند ئامانجێك.

هەڵبەتە (تاکتیك)یش لە باری دروستی خۆی مانای ئەو هەنگاوە دەمو دەستانەیە کە لە خزمەتی ستراتیجە، زیاتر ئەو هەنگاوانەش دەگرێتەوە کە لە ڕووکەش ئاسایی نینو تەواو ناگونجێن لەگەڵ سروشتی بەرنامەکە یان هەتا بەرنامە ستراتیجیەکەش بەڵام لە بنچینەو دیوی ناوەوەدا خزمەتی پرۆژەو ستراتیجیەکە دەکا، ئێستا کەمتر ئیشوکارێك ماوە بێ پلانو بەرنامەو ستراتیجیەت بە تایبەتی لە عەولەمەدا، چونکە بۆ هەر هەنگاوێك، بۆ هەر بەرنامەو پلانێك بەدەیان پلانو هەنگاوی دژ پەیدا دەبێت، مادام ئیشو کارەکانی بەشەریەت زیاتر تێك دەچرژێو بەرژەوەندیەکان ڕاستەوخۆترو بە پانتاییەکی فراوانتر تێك دەگیرێن، بۆیە لەگەڵ ئەو فرمییە، فرە ستراتیج پەیدادەبێ لە هەرە چاكو هەرە خراپ، سەلبیو ئیجابی..، جا ستراتیجی زانستی بریتیە لەو هەنگاوانە:

١- دۆزینەوەی سەرچاوەکانی دروستکەری ڕوداو واقیعی هەنووکەیی.

٢- دۆزینەوەی جۆری پەیوەندیە دیارو نادیارەکانی ئەو سەرچاوانە.

٣- دۆزینەوەی ڕووکارو مەوداو ئیمکانیەتو فاکتەری هەرە کاریگەر لێیان.

٤- نەخشەو پلان داڕشتن بە پێی ئەو دۆزینەوانە بەهۆی یاسای (علة ومعلول) تا بتوانی دەستکاری هۆیەکانی (علل) بکەی بۆ هێنانە دی ئامانجە ویستراوەکان، دەبتە هۆی کۆنترۆڵکردنی ڕوداوەکانو وەرچەرخاندنی لە قازانجی

بەرنامە ستراتیجیەکە، بەو شێوەیە کارێکی پسپۆڕیە نەك عەوامی.. بۆیەش سەرکردەیەکی خاوەن ستراتیجی هەنگاوەکانی هەردەم ئەو نیشانانەی هەیە:

١- قووڵە نەك سەر چیخە.

٢- بابەتیە نەك تەنیا خودی.

٣- ئەنجامەکانی ئەو هەنگاوە تەواو هەڵسەنگێنراوەو ناکاوی تیا نابێ.

٤- هەنگاوەکە هەمەلایەنی لێك درایتەوە نەك لەسەر یەك لا بیناکرابێت.

٥- دووربینی تیایە نەك هەنوکەییانە.

ئەو نیشانانە یەکە یەکە لەگەڵ هەنگاوەکانی (سیرة) تەواو جووت دەبێت، هەروەها لەگەڵ زۆربەی سەرکردە دانا و زاناکان کە توانیویانە واقیعی جیهانو ناوچەکەیان بگۆڕن، هەر لەو سەردەمەش ستراتیج دەورێکی گرنگی هەیە لە هەموو بوارەکان بۆ وەرگێڕانی رووداوە سەلبیو نیمچە سەلبیو قەدەری نادیار بۆ ژێر کۆنترۆڵ، بۆ مسۆگەرکردنی چارەنووسێکی دیار، ستراتیجیەتێکی راستو دروست هەردەم دەتکاتە خاوەن بەرنامەو پرۆژەی هەمەلایەن و ئەو بەرهەمانەی دەبێت:-

١- بەهۆی ئەو ستراتیجیەتە سوود لە هەموو دیاردە و رووداوەکان وەردەگیرێ، هەتا سەلبیش بێت ، لای سەلبیاتەکەی روو لە دەربکرێتو لای ئیجابیەکەش بۆ ناوەوە.

٢- هەردەم دەزگاو (تشکیلەکان) مونەسەساتی و رێك و پێك دەبێت.

٣- لەپێش رووداو دەبێ نەك لە دوای.

٤- ئەو جۆرە بەرنامەو پرۆژانە لە باری ئاساییو نائاسایی، یاساییو نایاسایی، زانستیو نەفامی، مەدەنیو سەربازی، شەڕو ئاشتی... کاری خۆیان ئەنجام بدەن.

٥- ئەگەر هەڵوێست هەنگاوەکانیشیان لە زەمانو زەمیندا لێك جیا بن ئەوا لە ماهیەتدا هاوبەشە.

٦- دياردەكانی پەشيمان بوونەوە، رەمەكی، عەبەسيەت، ناكاوی، دووبەرەكی، ناكۆكی نێوان كردەو گوفتە، نێوان بنكەو سەركردە، نێوان ئێستاو داهاتوو، هەنگاوی بێ ئەنجام كەمتر لەو فەرهەنگە جێگەی دەبێتەوە.

٧- لە هەر پرۆژەيەكی ستراجيداردا بەشەكانی سەروو خواروو، لە دەرەوەو لە ناوەوە، رەسمیو نارەسمی.. بێئەوەی ئاگاداری يەكيش بن هەڵوێستەكانيان جووت دەبێت نەك هەر لەسەر رووداوو كێشەكانی رابوردوو، هەڵوێستە سەرەكيەكانی فيكری و فەلسەفیو كۆمەڵايەتی و سياسی.. هەتا لە رووداوە نوێكانيش.

٨- جمو جۆڵو چالاكيە جياجياكانی كۆمەڵايەتیو سياسیو ميللیو ياسايیو نایاسايیو هونەری و رەوشەنبيری و وەرزش.. لە كۆتاييدا هەمووی دەرژێتە ناو يەك دەرياچەی ئەو ستراتيجيەتە.

٩- دەتوانرێ لەژێر ناونيشانی جياجيا ئەو ئامانجانە بهێنرێتە دی.

١٠- هەردەم پرۆژەكە تێرو تەسەلو ستاندەر دەبێ، رەگی قووڵ دەبێتەوە بۆ كۆمەڵايەتیو سياسی و فيكریو رای گشتیو نيشتمانی و مێژوويی.. هەردەم فرە كارتت لە دەست دەبێت، فرە رێگەو بوارت لەبەردەم دەبێت، زۆربەی دەرگاكانت بۆ والآ دەبێتەوە، هەتا لەژێر دەسەڵاتە ديكتاتۆريەكانيش هەموو رێگە و كارتەكانت لە دەست نابێتەوە، هەردەم خاوەن بەديلو هاوتا دەبێ، بەكورتی لە ئيجابياتی هيچ رووداو و دياردەو گەڵاڵەيەك بێبەشی نابی، تاكە سەرچاوەيەك داينەمۆت نابێ تا دوژمن بە ئاسانی وشكی بكا.. هەردەم خاوەن فرەسەرچاوەی..

ستراتيج لە مەدرەسەكانی عەلمانيدا كەمتر مەبەستی خزمەتی مرۆڤايەتی دەبێ، مەبەستەكە لە كۆتاييدا مادی ئابوورية، لە فيكری ئيسلاميدا ستراتيژيەت بۆ هەموو لايەن دادەرێژرێو هەموو بوارەكانی ژيان دەگرێتەوە، بەلام (بيت القصيد) بزر نيە، مەبەست تيايدا خزمەتی مرۆڤە، هەرچەند لە فيكری ئيسلاميدا ئامرازو ئامانج بێ مرۆڤ نيە ئەپەسنديشە، بۆيەش لە هەموان گرنگتر

ستراتیجیەتی: دروست کردن و بینای کۆمەڵایەتی و مرۆڤە کە لە مەدرەسەکانی عەلمانی ئەو لایەنە گرنگ و ناوەندی نیە، ئیتر بەشی هەرەزۆری بەرنامە و ستراتیجیەتی ئیسلام بۆ ئێستاو داهاتووە نەك بۆ رابوردوو،بە پێچەوانەی پۆلێکی فراوان لە رۆژهەڵاتناسی (مستشرق)ەکانو هەندێ نووسەر بالآی خۆشمان کە وەسفی ئاین دەکەن وای دەناسنەوە گوایە ئاین لەگەڵ عەلمانیەت لەو رووەدا بەوە لێك جیادەکرێتەوە کە ئاین گرنگی بەرابوردوو دەداو عەلمانیەتیش بە داهاتوو و چارەنووس.. ئەوەیان بوختانە، راستیەکەی ئەوەیە عەلمانیەت گرنگی زیاتر بە (ئەو ساتە) دەدات، بەڵام ئاینی ئیسلام زیاتر بە چارەنوس، نەك تەنیا (رۆژی دوایی) چارەنووس مرۆڤ لەسەر ئەو زەویە، واتە جگە لە (بڕوا) و (رۆژی دوایی).. ئەوا بەرنامە کۆمەڵایەتیو سیاسیو ئابووریەکانیشی هێزێکی ئیمچە سەربەخۆن بۆ لەباوەش گرتنی کۆمەڵو دادگەریو خۆشگوزەرانیو پێشکەوتن.

(٢٨)

پاكتاوى رەگەزى- (تەعريبو تەتريك) تطهير العرقي Ethnic Cleansing

لێرەدا هەردوو چەمكى (تەعريب)و (تەتريك) تايبەتن لە بابەتەكەمان، بەڵام ئەو دووەش بەشێكن لە چەمكێكى فراوانتر كە پێى دەڵێن (پاكتاوى رەگەزى)، ئەو دياردەيە نوێيە لەگەڵ سەرەنجامەكانى بيرى نەتەوەيىو هەڵمەتە ئيمپرياليزمىو داگيركارى سەرى هەڵداوە، بۆيە دەبينين ئەو چەمكە كەمتر لە فەرهەنگە كۆنەكان تۆماركراون، هەتا لە (دائرە المعارف العالمية)، (موسوعە العالمية).. نەبووەو نيە، مەبەست لە پاكتاوى رەگەزى ئەو پرۆسەيە كە دەسەڵاتى رەسمى هەڵدەستێ بە گۆڕينى ديموگرافى ناوچەيەك، واتە نەخشەى دابەش بوونى رەنگەكان دەگۆڕێ، بەهۆى گواستنەوەى (بەخۆشى يان ناخۆشى) خەڵكێكى جيا لە رەچەڵەكى دەسەڵاتدارو لەجياتى خەڵكێكى تر دەهێننە جێيان كە لەو رەچەڵەكە بن، لە كوردستان ئەو پرۆسەيە لەو سەردەمە بە (تەعريب) ناوبانگى دەركردووە، (تەتريك- بە تورك كردن) كەمتر بۆتەوە.

ئەو دياردەيە هاوكاتە لەگەڵ ئەو هەنگاوانە:

١-پەيدابوونى سيستەمى ئيمپرياليزمى.

٢- پەيدابوونى بيرى نەتەوەيىو عەلمانى.

٣- لەدواى سيستەمى ئيمپراتۆريەت بەگشتىو لە ناوچەكەو كوردستانيش لەدواى لاوازىو دارمانى خەلافەتى عوسمانى سەرى هەڵدا، بەپێى (موسوعة السياسية) دياردەى (پاكتاوى رەگەزى) يەكەم جار لەلايەن نەتەوەگەريە عەلمانيە

تورکەکان (کە بە تۆرانی ناوی بردووە) ئەنجام دراوە لە دژی نەتەوەی غەیرە تورکی وەك ئەرمەن و عەرەب و کوردو چەرکەس..، وردتر لەلایەن (توماس بوا) پرۆسەی (بەتورك کردنی) دژ بە کورد یەکەجار لەسەر دەستی (انور پاشا) گەورە بەرپرسی حزبی (اتحاد والترقی- عەلمانی نەتەوەیی) کراوە[١]، ئەنوەر پاشاو (ئیتحادیەکان) لەکۆتایی سەدەی (١٩) دامو دەزگایان لەناو خەلافەت دروست کردبوو هەر لەو کاتیەوە بناغەی ئەو دیاردە نوێو سەلبیانەی: دەمارگیری نەتەوەیی، پاکتاوی رەگەزی، جیاوازی نەتەوەیی، دووبەرەکی، ... دروست ببوو، ئەوە مانای ئەوە نیە پاکانە بۆ دامو دەزگای هەندێ لە خەلیفەو سوڵتانەکان بکرێ، نەخێر، بەڵام مانای ئەوەیە خراپەو چاکەی ئەو خەلیفانە شێوازی نەتەوەگەری نەبووە، بۆیە ئەو شێوازە لەگەڵ سەرهەڵدانی تەیاری عەلمانی نەتەوەگەری کە لە کۆتای سەدەی (١٩) لەناو خەلافەت خۆیان دەمامك دابوو، بەتایبەتی ئەو (٣) سەرکردەیەی (ئیتحاد الترقی- انورپاشا، طلعت پاشا، جمال پاشا) هەریەکە وەزارەتەکانی (ناوەخۆ، جەنگ، دەرەوە) یان لەدەست بووە، نیتر کاریگەریان زۆر بوو لەسەر دروستکردنی روداوەکانی لە جۆری پاکتاوی رەگەزی لەدژی ئەرمەن دوایش کورد، چونکە ئەوانە زیاتر کاربەدەست بوینە بۆیە ناوی ئەو ولاتە لە کتێبەکانی ئەورووپی بەناوی (وڵاتی ئەنوەر) ناسرابوو.

بنەچەکەی: هەڵبەتە سەرچاوەی ئەو دیاردە بە شەپۆل لای رۆژئاوا لەگەڵ بیری عەلمانیەت و نەتەوەگەری سەری هەڵداوەو هاتۆتە ناوچەکەش، پاڵنەرێکی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی ئاڵۆزی لەگەڵ بووە، هەروەك لەگەڵ نەتەوەو خەلکی هەردوو ئەمریکاو ئوسترالیا کراوە، کە نەتەوە رەسەنەکانیان ئەوانەن: لە بەرازیل (گوارنا، توینابا)، کۆلۆمبیا (نشیتشا)، پاراگوای (گواران)، بۆلیڤیا (أبهارا)، پیرۆ (انکا، کیشوا)، هندۆراس (مایا)[٢]، ئوسترالیا (پورجوان).. کە

[١] بۆ زیاتر سەرنج بدە: تأريخ الاكراد- تۆماس بوا ص١٩٥
[٢] بۆ زیاتر سەرنج بدە الموسوعة العالمية

ئێستا خەریکە ناویان هەر بزر بێت، لە ئەمریکا هندیە سورەکان کەمتر لـە ٩٪ی دانیشتوان پێـك دێـنن. هـەروەها لـە ئیرلەنـدای سـەرووش (گـالی)زمانـەکانی ئیرلەندای ڕەسەن مەزهەبیشیان (کاسـۆلیکە) مەزهـەبی ئینگلیـز (پرۆتـستان)ە دووچاری پرۆسەی پاکتاوی ڕەگەزی بە ئینگلیزکـردن بوونـەوە،و ئێـستا بوونەتـە کەمایەتی بەهۆی ئەو پاکتاوی ڕەگەزیە.

لە هەموو نموونەیەك نزیكو زەقتر بە فەرەنسی کردنی سەروی ئەفریقا بـوو تـا ئەو ساتەش ناسەواری ماوە، ئیتر لە ئەفریقاو جیهان زۆر نەتەوە هەیە بـە زمـانو نەریتو واقیعەوە تواونەوە بەهۆی ئەو پاکتـاوە ڕەگەزیـە کـە ئێـستا زۆربەشـیان ئەندامن لە ڕێکخراوی فرانکۆ فۆنیە، چونکە ئەو پاکتاوە هەر قـەتیس نـەما لـە گۆڕینی دیموگرافی ناوچە، بەڵکو بۆ تەواوکردنی ئەو پرۆسەیە هەڵمەتی پێـشینەی (غزو الثقـافي)، پاکتـاوی زمانـەوانی، کـەلتوری، مێـژویی، مەزهـەبی، ئـاینی، ڕەچەڵەکی، نەژادی، .. زۆر لای تریش دەگرتەوە.

لە هیندستانیش گەورەترین لێك جیابوونـەوە بـەهۆی ئـەو پاکتـاوە ڕەگەزیـە دروست بوو لەسـاڵانی ١٩٤٧ ئـاڵوگۆڕێکی دەگمـەن ڕوویـدا، موسـڵمانەکان بـۆ پاکـستانو هندۆسـەکانیش بـۆ هینـد، هـەتا سـیکەو بوزیـشی گرتـەوە، وەك شێوازێکی مەزهەبی، ئـەو شـێوازە کـۆن ترینیانـە هـەتا لـە مێـژووی ولاتـانی ئیسلامیش.

لە خوارووی ئەفریقا ئەو جۆرە سیاسەتە تـا کۆتـایی جـەنگی سـاردیش هـەر بەردەوام بوو، شێوازی نەژادی وەرگرتبوو، سپی پێستەکان لەدژی ڕەش پێـستەکان کە بە ڕژێمی ئاپارتاید بەناوبانگ بوو، لە فەلەستینیش شێوەی ئاینی وەرگرتبوو. لەدوای هەڵوەشانەوەی شیوعیەتو گەڕانەوەو زیندووبوونەوەی فاکتەرە شاقوڵیەکانی نەتەوەگـەری دیـسان پاکتـاوی ڕەگـەزی بـە چـەندین ئاڕسـتەی ئـایینی (لەگـەڵ موسڵمانەکان)، مەزهەبی (لەگەڵ کرواتیە مەسیحیەکانی کاسۆلیك)، نەتەوەگەری (لەگەڵ ڕەچەڵەك ئەلبانی لە کۆسۆڤا).. هەمووی لەلایەن سربەکان کرا..

لەدواى سەدەى ١٩ ھەر بە گەيشتنى بيرى عەلمانيەتو نەتەوەگەرى بۆ سەر دەسەلآت ئەو دياردەيە رووى لە كورد كردووە، شێوازى وا لە كۆن ھەبووە لەسەر بنچينەى مەزھەبىو ئاينىو چينايەتى بە تايبەتى لەلايەن رۆم، بەلآم بەو مانـاو مەبەستو ماھيەتە نەبووە، لە كوردستان ھەرگيز راگواستن بەو شێوازەش نەبووە، كە جارجار بە يەكێ لەو سێ دۆخو ھۆيانە روويان دەدا:

١- كاتێ سەرەك خێلێك لەناوچەيەك لە دەسەلآتى (ئيمبراتۆر ياخود فەرمانڕەواى ناوچەكە) ياخى دەبوو دەگەيشتە دەربەدەركرانو بەرەو ناوچەكى تر بە كۆڕەو.

٢- يان لەسەر سنورى نێوان دوو ئيمبراتۆريەت يان دەسەلآتى دەڤەرى ھەست كراوە ھەندێ خێڵ پەيوەندى بە ئيمبراتۆرەكەى تر كردووە راگوێزراوەتەوە.

٣- پالنەرێكى گرنگ تريش ھەيە جار وايە (ئيمبراتۆر) چەند ناوچەيەكى گرنگى بەچەند خێلێكى بە بڕشت دەسپارد بۆ پارێزگارى لە ھێرشى دەرەوەو ئيتر لە شوێنى خۆيان بەكۆ دەچوونە ناوچەكە بۆ بەرگرىو جێنشين دەبوون، ئەو دۆخەى دواى لەمێژوودا بەرچاو كەوتووە لەگەڵ خێلەكورديەكان كراوە، بەلام لە ھيچ دۆخيكيان دا گۆرينى ديوگرافى نەبووە، ھەروەك محمدأمين زكى بەگ لە كتێبى (كوردو كوردستان) ل٤٣ ھەندێ نمونەى نەقڵ كردووە وەك خۆى دەينوسينەوە: ((شاعەباس گەورە بۆ محافظە كردنى حدودى شمال شرقى ئيران بەرامبەر توركمان بعض عشائيرى كوردى لە شمال غربى ئيرانەوە نقل كردوە خوراسان وەك (شاھدار، زافرانلو، كيوانلو، امانلو..).. ئەوەش جێگەى شانازىو پياوەتى ئەو عەشيرەتانە بووە)).

ھەرچى دياردەى (بەتورك كردنو بە عەرەب كردن)ە ئەوا لەدواى سەدەى بيستەم لە ھەموو لايەك لەگەڵ كورد كراوە، لە يەكێتى سۆڤيەتيش بە تايبەتى لە سەردەمى (ستالين) بە سياسەتى توانەوەش، بەلآم لە قۆناغى نوێدا لەدواى سالى ١٩٥٨ز وگەيشتنى بيرى نەتەوەگەرى عەلمانى (عروب)ى بە دەسەلآتەوە بۆ

عێراق زیاترو راستەوخۆتر ئەو سیاسەتە پەیڕەو کراوە، لەلای ئێران کەمتر ئەو جۆرە سیاسەتە پەیڕەود کراوە، تایبەتمەندیەك هەیە لەو لایە نەك هەر لە سەردەمی (شۆڕشی ئێرانی دوای ١٩٧٩) بەڵکو لە زەمانی (شا)ش ئەو بیرە نەتەوەییە کەم تر ئەو تەفاعولەی کردووە لەگەڵ میللەتانی رۆژهەلات، زیاتر بیری مەزهەبی زەق تر بووە بەسەر نەتەوەیی، بۆیە دەکرێ‌و دەشێ سیاسەتی مەزهەبی‌و پاکتاوی مەزهەبی لێرەو لەوێ بووبێ، بەڵام (بەفارسی کردنی کورد) وەك زاراوەش دەگمەنە، لەکاتێکا ئەو شەپۆلە هەمە لایەنەی پاکتاوی رەگەزی لە دژی کورد کە لایەنەکانی زمانەوانی، کەلتوری، مێژوویی، کۆمەڵایەتی، ئابوری، جوگرافی‌و مێژوویی‌و زانستیشی گرتبۆوە ئەوەندە بە گوڕو تین بووە تا ئێستاش کە (١٦) ساڵە لەدوای راپەڕین‌و دروست کردنی حکومەتی خۆی کەچی دیاردەی تاوانەوەی نەتەوەی کورد لە پرۆسەیەکی ئاڵۆز لەناو جەرگەی کوردستان‌و دەوروبەری هەر بەردەوامە (بەتایبەتی کە بەرنامەی بیناکردنەوەی مرۆڤ لەلایەن حکومەت وحزبە کوردستانیەکان رەچاو ناکرێ)، لەو (٣) تەوەرە:

١- بەدرێژایی سنوری بەیەك گەیشتنی نێوان کوردو عەرەب لە خواروو.

٢- لەناو هەولێر لەگەڵ تورکمان بوون.

٣- هەڵوەشانەوەی ئینتمای نەتەوەیی مەسیحیەکان بەرەو ئایینی‌و کەلتوری رۆژئاوایی.. سەرەڕای کۆچ‌و هەڵوەشانەوەی تری ئینتماکانی نیشتمانی‌و نەتەوەیی.

ئەو مێژووەی بۆ پاکتاوی رەگەزی نەتەوەی کورد (یان هەر بە گشتی) دانراوە کە دەیگێڕنەوە بۆ قوڵایی مێژوو هەروەك گێڕانەوە مێژوویی سیاسی‌و مەینەتی کورد بۆ قوڵایی مێژوو.. هەردووکیان چەوتە، هەڵبەتە چەوسانەوە هەبوە، ئەوەی دەڵێین نەبووە چەوسانەوەی نەتەوەییە، هەر بۆیەش لەسەردەمی خەلافەتدا رەنگە بنەماڵەی سەردەست‌و بن دەست هەبووبێت، بەڵام هەرگیز نەتەوەی سەردەست‌و بن دەست نەبووە، بەهەمان شێوەش سیاسەتی (تەتریك- بەتورك کردن) نەبووە،

ئەسڵەن تـورك ئەوەنـدە دەسـەڵاتدار نەبوويـنـەو ئيمتيـازى زيـادى نـەبوە ئەگـەر كەمتريش نەبووبێت، بۆيە ناوى (تورك) زياتر هاوتاى (أعرابي) بووە [١]، هەتا لە كوردسـتانيش نـاوى سـەربازى عوسمـانلى بـە تـورك نـەهاتووە لـەبارە هـەرە خراپەكانيش لە كوردستان ناويان بە (جل خوارەكان) يان (گورگەبۆرەكان)[٢] ناوو نازناوى هـيـچ خەليفەوسـەركردەيەك بـە تـورك نـەهاتووە، (د. قوتيبـە شـهابى) فەرهەنگێكى دەگمـەنى لـەناو نازنـاوى خەليفـەو پادشـاو سـوڵتانو واليـەكانى مێژووى ئيسلام كۆكردۆتـەوە بـەناوى (معجم ألقاب أرباب السلطان في الدول الإسلامية من عصر الراشدي حتى بدايات القرن العشرين).. لـەو (معجم)ەدا تەنيا نازناوێكى نەتەوەگەرى يان رەچەڵەكى تيا نيە وەك شانازى بـە عەرەبايـەتى يان بە توركايەتى يان بە كوردايەتىو فارسايەتى.. كرابێ، تەقەلايەكى تريش لەو شێوە لە لايـەن (ساطع حصري) كـراوە، ئەنـدامانى پەرلـەمانى (مەبعووسـان) نوێنەرى نەتەوەو ويلايەتەكەيان نەدەكرد بەڵكو هەريەكە بەپێى مـادەى (٧١)لـە دەستوورى عوسمانى (مەشرووتيەى يەكەم) نوێنەرايەتى هەموو ميللەتى عوسمانى دەكرد، تەنانەت لە دەزگاى رەگەزنامـەى عوسمانليـەكان نـاوى نەتـەوەيى تۆمـار نەدەكرا، يەكەمجار هێماى (ع)* لەبەرامبەر ئەفسەرە عەرەبەكان دانرا لەسەردەمى ئيتحاد والترقي بـوو لـەدواى ١٩٠٩، بۆيـە خەلافـەتى ئيـسلامى لـەو ديـاردەو تاوانانە بەرپرس نيـە، بەپێـچەوانە هـەر لەگـەڵ ئـەمانى دەسـەڵاتى خەلافـەتو سـەرهەڵدانى فيكرى عەلمانيەتو نەتەوەگەرى پەيدا بـووە، هـەر بۆيـەش دەبيـنين ئەخشەى كوردسـتانى ئێـستا بـەهۆى پرۆسـەى پاكتـاوى رەگـەزى نـاوا بـچووك بوويتەوە، ئەونەخـشەيەى لايـەنى كـوردى بـڵاوى دەكاتـەوە ئـەو ئەخـشەيە لـە سەردەمى خەلافەت بووە.

[١] بۆ زياتر سەرنج بدە (ساطع حصري- محاضرات في نشوء القدهة).
[٢] بۆ زياتر بڕوانە: (ياداشتەكانى- رفيق حلمي).
* واتە عەرەب، گوايە ئەو ئەفسەرانە گومانى ئەوەيان لێدەكرا كە پەيوەنديان بە سوپاى هاوپەيمانان هەبێ لە جەنگى جيهانى يەكەم

نەخشەی کوردستان لە سەردەمی خەلافەت لە چەندین سەرچاوە هەیە، بۆمـان دەستنیـشان دەکـەن وەك سـیاحەتنامەی ئـەولیا چـەلەبی (لـە سـەدەی ١٧)، گەریدەکانی ئیبن بەتوتە، معجم البلدانی یاقووت حەمەوی، (شەرەفنامە) کە لە سەدەی (١٥٤٣-١٦٠٣)، لە کتێبی (کوردو کورستان- ئەمین زەکی بەگ-سەدەی بیستەم)، لـە رێکەوتنامـەی سـیڤەری١٩٢٠ بەنـدی (٦٢) بەشـەکانی سـەروو و خواروو دیاری دەکات، هەروەها لیژنەی (تحکیمی موصل) کە لـە ١٩٢٤/١٠/١٣ دروست ببو پێکهـاتبوو لـە (ڤۆنـت نیکلی، موسـیو برسـت، کولومـل پـولس) راپۆرتەکەیان لە ١٩٢٥/٧/١٦دا (عصبة الأمم) تیایـدا هـاتووە: نـاو موصـڵیس کوردی زیاتر بووە بە رێژەی ٨\١٥ یان بـە پێـی هەنـدێ سەرچـاوەی تـر ٨\١٧، لـە هـەولێر رێـژەی تورکمـان ١,٥٪ هەرچـەندە لـە سەرانـسەری (سـەرژمێریەکە) کوردێکی زۆر ناونووسی نەکرابوون لە ترسی سەربازی کردن.[1]

ئنجا بەڵگەنامەکانی تـری مێـژوویی، لەوانـە ئـیبن خلـدوون (جبـل حمـرین)ی ئێستای کە زیاتر لە ١٠٠کم لـە کوردسـتان دوورکەوتۆتـەوە بـە (جبـل الأکـراد) ناوبردووە، هەروەها زۆر لەناوی شاخەکانی.. هەتا لە لبنان لە نزیك (مرجعیـون) (جبل الأکراد)و زۆر ناوی تری کوردی لێ هەیە، لە میسریش زۆر لەناو ئیـداری و سەربازیو کوردین..، لە نەخشە کۆنـەکانی ئیـسلامی (ئیدریـسی) (مـسعودی) (ئەلبیرۆنی) (ئستخاری)[2]،.. ناوو خاکی کوردسـتانی لێ تۆمـار کـراوە لەبـەر گەورەیی، زۆر سـەرچاوەی تر لەبەر بەهێزی شەخسیەتی کورد بەدرێژایی خەلافـەت وا هەستیان کردووە کە میللەتانی تـری عـەرەبو تـورکو تورکمـان و ئاشـووریو کلدانیو کەمایەتی تـر تواوەتـەوە، لەوانـە (تۆمـاس بـوا) دەڵـێ: تـا سـەرەتای

١ بە درێژی لە (کوردو کوردستان) ئەمین زەکی بەگ بخوێنەوە.
٢ بۆ زیاتر سەرنج بدە: نەخشەکانی ئەوانە لە (العراق في الخوارط القدیة)، هەروەها بروانە: (أطلس حضارة الإسلامیة).

بيستەميش (تورك) لەناو كورد دەتوايــەوە[١]، هەڵبەتــە تــورك‌و توركمــان لێــك جيان، رايەكى فراوان وا دروست بووە گوايە توركمانى كوردستان پاشماوە پاكتــاوى رەگەزيى عوسمانليەو رەچــەڵەكيان توركيــە، يــان پيــاوى تــورك (turk-man).. نــەخێر ئەوانــە لــە دووريێگــە هــاتوون، يەكــەميان بــۆ كرێگرتــەيى بەتايبــەتى لەسەردەمى عەباسيەكان وەك ســوپاى ئــازاى جــەنگى بــەكارى دەهێنــان، دووەم لەگەڵ هێرشەكانى مەغۆل‌و تەتەر.. هاتوون لە ناوەڕاستى ئاسيا هــەروەك (ابــن خلدون) جوانتر هەردوو رەگەزى تــورك‌و توركمــانى لێــك كردۆتــەوە هــەتا لــەناو توركياش توركمان جيابوونە..

هەڵبەتە پتــەوى شەخــسيەتى كــورديش نيــشاندەرى پتــەوى بــارى سياســى و كۆمەڵايەتى‌و مێژوويى‌و جيوپۆلۆتيكى‌و هێزى سەربازى بووە، باشترين بەڵگــەش هەتا سەرەتاى سەدەى بيستەم (سەيدەكان)يش لەناو كــورد تواونەتــەوە، دەبيــنين هــەتا لــەناو فــارس كــە خــاوەن شەخــسيەتى بــەهێزى مێــژووين نەتواونەتــەوەو ئيمتيازى كۆمەڵايەتيان هێشتا زۆرە، هەروەها ئاشــورى‌و كلــدانى و لــەناو كــورد تواونەتەوە..، تا ئەو ساتەش كە كورد دوو حكومــەتى بــۆ خــۆى دروســت كــردو شەخسيەتى نەگەيشتۆتە نيوەى ئاستى ئەو ســەردەمى.. چــاكترين نمونــەى لاوازى ئێستا ديارەدى كۆچكردن‌و هەڵوەشــانەوەى ئينتمــاى نيــشتمانيە بــە ســانايى..، ئەوەش كۆمەڵێك هۆى ديارىكراوى هەيــە، سيــستەمى سياســى‌و كۆمەڵايــەتى‌و فيكرى‌و تا دەگاتە ڕاگەيانــدن لێــى بەرپرســيارن كــە نــەتوانراوە بينــاى مــرۆڤ و شەخسيەتى كورد دابڕێژنەوە..، دەتوانين بڵێين لە هەموان زيــاتر نــەريتى سياســى كورد تەعريب كراوەو دەســەڵاتى كــورديش تــا ئــەو ســاتەى نووســينيش هێــشتا وێچووى دەسەڵاتى سياسى عەرەبە كە بە سفر وەسف كراوە، هەروا لــەرزۆك بــووە بەهۆى ئەو كۆمەڵــە شكــست‌و چەواشــەكارى‌و فريودانيــەى لــە چــەپ‌و ڕاســت، سەروو خواروو، دەرەكى‌و ناوەكى... بينيوە.. ئيتر ئەو دۆخە زەمينەيەكى ســانا

١ تۆماس بوا - (تأريخ الاكراد) ل١٩٧.

ساز دەدا بۆ سەرکەوتنی پاکتاوی رەگەزی بەسەریدا.

لە کۆتاییدا ماوە بڵێین پاکتاوی رەگەزی نەك هەر لە فیکری ئیسلامیو فیکرەکانی تر هەتا لە فیکری نەتەوەگەریش جێگەی شەرمە، بۆیە بۆ پێکەوەژیان لە دەوڵەتی نەتەوەییش چەمکی (هاوولاتی) دروست بوو کە فراوان ترە لە نەتەوەو رەچەڵەك، لەرووی یاسایی بەشێکی چاکی لە کێشەکانی کۆمەڵایەتی چارەسەرکردووە کە لە بنەچەدا لە دەوڵەتی ئیسلامی پەیڕەو کراوە..

(٣٩)

راگەیاندنی بە ئامانج   اعلام الهادف
Obiective Media

راگەیاندن لـە بنـچینەدا مانـای بڵاوکردنـەوەی راسـتیەکانە وەك خـۆی، جـا رووداون یـان دیـاردەو پەیوەنـدی کۆمەڵایـەتیو سروشـتیو سیاسـین.. یـاخود مێژوویی.. ئەوەیان پێناسێکی زانستی تەواوە بۆ کۆمەڵگەیـەکی پێگەیشتوویی ترازی (ئومەت) بێت بە هەموو مانـاو تـاوەرۆكو نیـشانەکانی، لـەو کاتـە ئـەو راگەیاندنە تەنیا ئـەرکی بڵاوکردنـەوەی رووداو دەنـگو باسـەکان وەك خۆیـەتی، بەڵام لەو ئاستە بەخوارەوە واتە کۆمەڵگەیەکی پێ نەگەیشتوو ئەو راستیانەش لێ دەبێتە دەرد، بۆیە راگەیاندنیش لەو دۆخانە زیاتر لایەنی رێباز وەردەگرێـت نـەك زانـستی، لێـرەدا راگەیانـدنی ئامـانج دار لـە راگەیانـدنی بـەرەڵا بـەوە لێـك جیادەکرێتەوە یەکەمیان هەموو شتێك بڵاو ناکاتەوە.

بنەچەکەی: لە هەموو سەردەمێك بەپێی بارودۆخی کۆمەڵایەتیو هونـەری سەردەم راگەیاندن رۆڵی خۆی بینیوە، نوسەرو شاعیرو قـسەزان بـۆ دەسـەڵاتدارە سیاسیە جۆربەجۆرەکان پارسەنگ بووینە لە دروست کردنی رای گشتی بۆ چـاکەو خراپە، بانگەوازو ئاگاداریەکان لەرێی پیاوە دەنگ بەرزەکان بڵاوکراونەتەوە، بەڵام (راگەیاندنی بە ئامانج- اعلام الهادف) جگە لە پێغەمبەرەکانو درێژکراوەی ئـەو بەرنامە کۆمەڵایەتیو سیاسیانە کەمتر هەبووە، هەرچەندە لە مەدرەسەی یۆنـانی هەندێ رێنمای لەو بارەیەوە لە کتێبی (جمهورية- کۆماری) ئـەفلاتوون هـاتووە.. تیایـدا دەڵـێ‌بـاس کردنـی هـەموو شـتێك لـە (راگەیانـدن) بینـای کۆمەڵگـە

دەرووخێنێ، هەتا ئێستاش ئەگەر دەزگاو حکومەت ولایەنی سیاسی بۆ بەرنامە بۆ ئەوا راگەیاندنێکی تەواو بەرەڵای هەیە بۆ گوێدانە سەرەنجامەکانی، بۆیە لە ئەزموونی بەشەری بەتایبەتی لە رۆژئاوا کەمتر ئەو دوو مانایەی راگەیاندن بەجیایی بەدی دەکرێ، هەر تەنیا سەرچاوەی هەمووی (ئینگلیزیەکەی، فەرەنسی، ئەڵمانی...) زۆربەی ئەوروپی لە (information)ی لاتینی هاتووە بە مانای (دەنگو باسو روون کردنەوە بۆ خەڵکی).

لەگەڵ پەیدابوون وگەشەی تەکنیك وئامراز راگەیاندن گەشەی کردووە وەك (چاپ، رادیۆ، تەلەفزیۆن، تا دەگاتە ئینترنیت..)، بەم شێوەیە:

• چاپ لەساڵی ١٤٣٦از دۆزراوەیەوە لەلایەن چۆتنبرخ[1] دوای کەمێك سینەماش دۆزرایەوە لەلایەن ئەدیسۆن.

• وێنە لە ساڵی ١٨٢٢ دۆزرایەوە.[2]

• بروسکە لە ساڵی ١٨٣٨ دۆزرایەوە.[3]

• رادیۆش لە سەدەی (١٨) سەربردەی دەست پێدەکا، بەڵام لە سەدەی بیست ئیزگەی رادیۆیی دروست بوو بەپێی (الإعلام الدولي والعلاقات الإنسانية)، بەپێی (موسوعة العربية)ش لەساڵی ١٨٩٥از ئێزگە دەستی بەکارکردووە (هەر نزیکە لێك).

• تەلەفزیۆن: بەپێی (تأريخ الصحافة)و (الاعلام...- د.یوسف ابو هلالە) ئەوا یەکەم تەلەفزیۆن لەساڵی ١٩٢٦ لەلایەن (جۆن بیرد) دامەزرێنرا، یەکەم پەخشی تەلەفزیۆنی لەساڵی ١٩٢٧ لەنێوان واشنتنو نیویۆرك بووە، لەساڵی ١٩٣٦ تەواو کەوتە کار، بەپێی (الموسوعة العربية)ش لەساڵی ١٩٣٤ کەوتۆتە کار، هەتا ساڵی ١٩٥٠ تەنها پێنج وڵات تەلەفزیۆنیان هەبووە.

---

[1] الإعلام الدولي والعلاقات الإنسانية.

[2] الموسوعة العربية.

[3] الموسوعة العربية.

● یەکەم بڵاوکراوەی دەرەوەیی (بەپێی الاعلام الدولی...) بەناوی (لاگازیت) بووە، زۆرسەرچاوە یەکەم رۆژنامە بۆ ئەزموونی چین دەگێرنەوە، بەپێی (الموسوعة العربیة...)ش هەر لەدوای دۆزینەوەی چاپ یەکەم رۆژنامە لە ئەڵمانیا لەساڵی ١٦٠٩ز دەرچووە، یەکەم گۆڤاری زانستیش لەفەرەنسا لە ١٦٦٦ز دەرچووە، [1] یەکەم رۆژنامەی عەرەبیش لەساڵی ١٨٢٨ز لە سەردەمی محمد علی پاشا لە میسر دەرچووە بەناوی (الوقائع المصریة)،لە بەغداش یەکەم رۆژنامە بەناوی الزوراء لە ساڵی ١٨٦٩ز ژمارەی یەکی رۆژی سێ شەممە لە سەردەمی داوود پاشا دەرچوە .

تا گەیشتە ئەو رادەیە لە سەردەمی سۆڤیەتی پێشوو تەنها لەو وڵاتە ٦٣٩ رۆژنامە دەردەچوو، هەندێکیان تەنها تایبەت بوون بە دژایەتی ئایینیو ئیسلام لەوانە (المآخذ اسلام)، (دین اسلام)، (فینم دین).. رۆژنامەی وا هەبوو رۆژی سێجار بەسێ رەنگی جیا دەردەچوو وەك لەوەی چین بەناوی (کین یان) [2]، سەرەرای ئەو ئاژانسانەی وەك: رویتر، ئەسوشیتدپرێس، .. ئەو دەزگایانەش هەروا تا ئیستاش بەکارن، چونکە لە سەرەتادا کە رادیۆ دۆزرایەوە وتیان (ئیتر کاری رۆژنامەو چاپ تەواو) کە تەلەفزیۆنیش پەیدابوو وتیان کاری رادیۆش تەواو، کە کۆمپیوتەرو ئنتەرنێتیش هات وتیان ئیتر چاپو رادیۆو تەلەفزیۆنو مەکتەبە تەواو دەبێت کەچی هەمووی وا شان بەشانی یەك بەکارن لەو جیهانە.

لە پێناسە سەرەکییەکانی دا: راغب ئەسفەهانی (اعلام)ی بەهاوتای (اخبار) ریزکردووە، وەك زاراوەش دەڵێ: ((هو نشر الحقائق والمعلومات الدقیقة الصادقة بهدف التنویر والأقناع))، هەڵبەتە ئەوە پێناسێکی نزیکە لە (اعلام الهادف) نەك ئەو راگەیاندنەی شێوازی میکاڤیلیو هتلەری کە ئێستا زۆربەی وڵاتانو حزبە عەلمانیەکان پەیرەوی دەکەن.

---

[1] تأریخ الصحافة، الاعلام..
[2] بۆ زیاتر سەرنج بدە (الاعلام...) هەروەها (الاعلام الشیوعي المعاصر).

هەرچی (الاعلام...)ی (د.یوسف ابو هلاله) وای پێناس کردووە: ((استعمال وسائل الأعلام وأساليبه كافة ضمن حدود الشرع لبيان الحق، ودعوة الناس وتعرية الباطل وصدهم عنه، لئلا يكون للناس في البعد عن الإسلام حجة.))

لە کتێبی (الإعلام في ضوء الإسلام) هاتووە: ((هو نشر الحقائق والأخبار والأفكار والآراء في وسائل الإعلام المختلفة.))

راگەیاندن لە کۆنو ئێستاشەوە هەروا رۆڵی گرنگ تر دەبێت بەهەموو ئاراستەیەك، بە سەلبیو ئیجابیشەوە، ئامرازێکی دووڕووە، دەتوانی خزمەتی مەزن بۆدروست کردنی رای گشتیو وشیاری خەڵکی پێ بکرێو دەشتوانرێ چەواشە بکرێ، مەرج نیە راگەیاندنی چەواشە هەموو دەم درۆو هەڵخەڵەتاندن بێت، جار وایە دەنگو باسی راستیش بڵاو دەکاتەوە یان داوایەکی راستیش بکا مەبەستەکەی چەواشەکاریو وێرانیە، ئیمام عەلی ناوی لەو ترازە ناوە ((كلمة الحق يراد بها الباطل))، تا لێرەدا پێناسی راگەیاندنی لیبرالی روون ترە کە بە سادەییەکەی ئەوەیە : هەموو جۆرە دەنگو باسێك بڵاو دەکاتەوە بێ گوێدانە بیناکردن، ئەوەش لە چوارچێوەی مەبادیئەکانی لیبرالی دێت کە (سەربەستی تاکەکەس لەسەر حسابی سەربەستی کۆمەڵ)ی زیادکردووە، بەگشتی ئەوانە بەناوی (رارەوی تاك- مذهب فردي) دێت، چونکە روداوەکانیش بەگشتی دوو بەشە، یەکەمیان پەندو وانەی پەروەردەی وان مرۆڤی پێ بینا دەکرێ، بەشی دووەمیان وێران کردنو فێرکردنی تاوانو نادڵسۆزیو نیشتمان فرۆشیو بەرژەوەندی پەرستیو خۆویستی...هتد، راگەیاندنی (هادف) تەنها بەشی یەکەم هەڵدەبژێرێ بۆ بڵاوکردنەوە، دووەمیش تەنها دەتوێژێتەوەو تایبەتی دەکا بۆ پسپۆڕان، واتە دەنگو باسو رووداوەکان بەسەر ئاستەکان دابەش دەکا، هەریەکە بەشی خۆی دەداتێ تێکەڵی ناکا، بەشی توێژینەوە لە دیاردە سەلبیەکان تایبەت دەکا بۆ پسپۆڕان نەك بۆ عەوامی خەڵك، تەنها دەنگو باسە پەروەردەییەکان هەڵدەبژێرێ بە هەوادا بۆ گشتی بڵاودەکاتەوە، کە خزمەتی ستراتیجیەتی بەرنامەی بینای

کۆمەڵایەتیە، ﴿وَإِذَا جَاءَهُمْ أَمْرٌ مِنَ الأَمْنِ أَوِ الْخَوْفِ أَذَاعُوا بِهِ وَلَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَإِلَى أُولِي الأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ وَلَوْلاَ فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ لاَتَّبَعْتُمُ الشَّيْطَانَ إِلاَّ قَلِيلاً﴾، بۆیە راگەیاندنی (هادف) تەنیا مولکی (ئاینی) یان فیکری ئیسلامی نیە، بەڵکو زۆربەی بەرنامە خاوەن ئایدیۆلۆژیەکان بەجۆرێك لە جۆرەکان وان، بەڵام نەك وەك راگەیاندنی شیوعیەت کە سانسۆری وا تەسك کردبۆوە تەنها (وەك خۆیان دەڵێن) لە خزمەتی شیوعیەت بێت، هەتا سانسۆری خستبووەسەر دەنگو باسی زانستیش، نەدرێسی سەیر سەیر پەیدا ببوو وەك فیزیای پرۆلیتاریا، زانستی برجوازیانە، زانستە مەیل میتافیزیکەکان، گەردوونی مەیل میسالی.. یان وەك هەڵمەتەکانی ستالینو ماوتسی تۆنگ بەناوی زانستیش چینایەتیە!

ئەو جۆرە تێڕوانینو سانسۆرە راگەیاندنێکی (هادف)ی سەلبی دروست کردبوو کە تەنها رێی بەو دەنگو باسانە دەدا کە لە خزمەتی حزبایەتیە تەسکەکە بوو، یان لە خزمەتی دەسەڵاتداران نەك لە خزمەتی بینای کۆمەڵایەتی بێت، ئێستاش ئەو ئاسەوارەی ماوە زۆرێك لە حزبە عەلمانیەکانو ناوەندو دەزگاکان تەنیا ئەو جۆرە دەنگو باسو توێژینەوانە هەڵدەبژێرنو بڵاودەکەنەوە کە چۆن خەڵکی وا رابێنن لە کۆتایدا لایەنگری ئەو جۆرە دەسەڵاتدارانە بکەن بە خۆشی یان ناخۆشی، راگەیاندنێك کە خەڵکی بەرەو عەوامیەتیو مێگەلیو ناوشیاری دەبا، ﴿فَاسْتَخَفَّ قَوْمَهُ فَأَطَاعُوهُ...﴾، تەواو پێچەوانە لەگەڵ راگەیاندنێك کە خەڵکی دروست دەکا بەرەو مەدەنیەتو ئومەتو وشیاری، .. بەپێی هەردوو ئایەتی پێشووش نە راگەیاندنێکی بەرەڵا بە رەهای نە بە سانسۆرێکی مقەسی تیژ پۆزەتیڤن، ئیتر ئەوە ماناکەی روونە کە هەتا دەنگو باسیش نابێت بێ سانسۆر بڵاوبکرێتەوە، سانسۆرێکی گەردوونی تەرازوو بالا نەك سانسۆرێکی سیاسی، سانسۆر ناوبانگی زراوە بە سەلبی کاتێ دەبێتە چاودێر لەسەر راگەیاندنو نووسینو بیروبڕوای بەرامبەر، بەڵام سانسۆر لەسەر راگەیاندنێکی دژ بە بینای

کۆمەڵایەتی زۆر پێویستو نیجابیە، جار وایە ئەوانە تێکەڵ دەکرێنو بە هەڵچوانە رایەك دەگوترێ، با میللەت هیچی لێ نەشاردرێتەوە..! ئەوە هەڵەیە هەرچەندە لە کاردانەوەی دیکتاتۆریەتی راگەیاندن وا هەڵدەچێ، چونکە هەموو لایەك لە توێژەوەرەکان کۆکن کە راگەیاندنو کاریگەریەکانی لەژێر رۆشنایی سۆسیۆلۆجیو ئەنسرۆپۆلۆجیو فەلسەفەو تیۆری سیاسیشدا دەبێ ئامانجی هەبێت، پەروەردەو رێکخستن بێت، بە روانگەی یاسا بنچینەییەکانی کۆمەڵایەتی، یاسای تاوان، تایاسایی سیاسیش.. جەخت لەسەر ئەوە دەکەن بڵاوکردنەوەی دەنگو باسە سەلبیەکان هاندانی خەڵکە لەسەر کاری سەلبیات،کە خێراتر کار لە مرۆڤ دەکا هەروەك تێکدان بەگشتی لە سیستەمی ئەو گەردوونەماندا ساناترو خێراترە لە بیناکردن، مرۆڤیش هەروا لایەنی شەڕی ساناتر دەوروژێ نەك لایەنی خێری (بەتایبەتی عەوام)، بۆیە دەنگو باسە تێك دەرەکان کاری گەری خێراتر دەبێت لەسەر خەڵکی، جا دەبینین بەشێك لە راگەیاندنەکانی (رۆژنامەگەری، کەناڵەکان، نووسین..) ئەو رووکارە دەگرێتە بەر بە مەبەستی ناوبانگو بازاڕ لەسەر حیسابی ئەو بینا ستراتیجیە، یان ئۆرگانی حزبو دەزگایەك کە دەست کورتە لە بەرنامەی کۆمەڵایەتیو بیناکردن ئەوا قەرەبۆی بێبازاریەکەی بەو شێوازە راگەیاندنە دەکاتەوە، کە لەدوای خوردکردنەوەیەك هەمان مانای بەرژەوەندی تایبەتی خستنە سەر بەرژەوەندی گشتیە، بابە ناوی: سەردەم سەردەمی ئازادیە، دەبی راگەیاندن ئازاد بێت.. نەخێر بۆ هەموو شتێك دەبێ پێوانەو یاسا هەبێت، یاسای چاپەمەنیو وەزارەتی راگەیاندن تا رادەیەك شایستەیە ئەگەر نەبێتە دەردی پاوەن کردنی ئازادی، لەو بارەیە زۆربەی وەزارەتەکانی راگەیاندنی وڵاتە دیکتاتۆرەکان ئەو ئەرکەی سانسۆری ئازادی پێ سپێردراوە هەروەك وەزارەتی ئەوقافو وەزارەتی رەوشەنبیری... بەڵام هەندێ وڵاتیش هەیە وەزارەتی راگەیاندنی هەر نیە وەك ئەمریکا، بۆیە چینەکانی کۆمەڵ خۆیان لەوانە چاتر ئەو چاودێرو سانسۆرە مەدەنیە بن، هەتا یاداشت وسکاڵای خۆشیان هەڵبژێرن بەو تەرازووە هەمووی

بڵاونەکرێتەوە، با لە سەرحسابی مافی خۆشی بێت، سەرنج بدە سەربردەی ئەو (شێخە-دەڵێن ئەو شێخە راوێژکاری صلاح الدین ئەیوبی بووە) زۆر گرنگە بۆ ئەو بابەتە،وادیارە لەو کاتی سەرقاڵی دووبارە دروست کردنەوەو بیناکردنەوەی کۆمەڵگەی ئیسلامی بووینە، چۆن لەگەڵ ئەو بەسەرهاتە رەفتار دەکا بە لێزانیو رەچاوی بەرنامەی بینای کۆمەڵایەتیو راگەیاندنی بەئامانج دەکا، ئەو شێخە بە سواری وڵاخ لەرێگەی تووشی کەسێك دەبێ خۆ بە نەخۆش دەردەخا، شێخ داوای لێ دەکا کە لەگەڵی سوار بێت، نەخۆشەکە دەڵێ من ناتوانم بەجووتە سوار بین لەبەر نەخۆشیەکەم، شێخیش دادەبەزێو نەخۆش بە تەنها سواری وڵاخە بەنرخەکە دەبێتو (وەك دز نەك نەخۆش) بۆی دەردەچێت، شێخەکە بانگی دزەی کردو وتی ئەی دز وڵاخەکە بۆ خۆت، بە یەك مەرج، دزەکەش گەڕایەوە بە سەرسوڕمانەوە وتی: ئەو مەرجە چیە؟ شێخ وتی: تەنیا مەرجم ئەوەیە لای کەس باسی مەکە، دزە وتی: من هەقی تۆم بردووە، خۆ باس کردنی قازانجی تۆیە.. شێخ وتی: بەڵێ قازانجی منە، بەڵام بە زیانی کۆمەڵگەکەم تەواو دەبێ، بە بڵاوبوونەوەی ئەو دەنگو باسە چیتر خەڵکی لە رێگەویان بۆ نەخۆش راناگرنو چاکە کەم دەبێتەوەو پیاوەتیو ئەخلاقو هاریکاری لەرزۆك دەبێتو بناغەی کۆمەڵگەشمان لەرزۆك دەبێت.

ئەگەر سەرنج بدەین رووداوێکی پڕ لە پەندو وانەیە بۆ بیناکردنەوەی کۆمەڵ، چونکە بڵاوبوونەوەی ئەو جۆرە دەنگو باسە هەڵتەکاندنو سەلبیە کارێکی قووڵ لە گیانی هاریکاریو بەزەییو بەهاناهاتنو متمانەو ئەخلاقو مرۆڤایەتیو خۆنەویستی.. دەکا چونکە هەر مرۆڤ خۆشی بە هەنجەتە لێی، پێچەوانەکانی زیاد دەکا لە بێبەزەییو خۆویستیو بەرژەوەندی تایبەتیو ئەنانیەتو دڕندایەتی ودڵ رەقی.. وەك ئێستا لە کوردستانیش ئەو دیاردە پێچەوانەیە بڵاوە، جاران کورد ناوبانگی بەوە دەرکردبوو کە میللەتێکی بەهاریکارو بەهاناو رووخۆش لەگەڵ میوانو بەزەییو چاکەو.. کەچی راگەیاندنێکی پێچەوانەی (هادف) یان

بێ‌خاوەنی لە (راگەیاندنێکی هادف) چەند روداوێکی راستەقینەو هەندێکیش هەڵبەستراو بەخێرایی بڵاوکرایەوە (رای گشتیەك)ی سەلبی وای وەرگرت کە گوایە چاکە لەو زەمانە دەبێتە خراپە، ئەوەیان بەسادەیی دێتە بەرچاو، بەڵام گەلێ گرنگەو داگیرکەران‌و دوژمنانی کوردیش بێ‌تاوان نین، بگرە بە بەرنامەی دارێژراو نامانجدارانەو تێکدەرانە پەیڕەوی ئەو پلانەیان کردوەو دەیکەن، خەڵکی سادەش کەمتر هەست بە ترسناکیەکەی دەکەن، لە ئەنجامە هەرە سەرەتاییەکانیشی ئەوەیە کەس ناتوانێ چاکەو هاریکاری لەگەڵ کەس بکا، ئیتر بناغەکانی کۆمەڵگە، گەل، نەتەوە، کۆمەڵگەی مەدەنی، .. ئومە، .. هەرچیەك هەیە تێك دەروخێ، بۆیە لە شەریعەتی ئیسلامدا حوکمی تاوان ئەوکاتی چەند قات گەورەتر دەبێت ئەگەر بڵاویش دەکرێتەوە یان لەبەر چاوی خەڵکی دەکرێ ناوو زاراوەی (أفشاء)ی لێنراوە، ئەو دۆخە زیاتر بۆ میللەتێك ترسناك ترە کە خەریکی خۆ دروست کردنەوە بێ، یان لە قۆناغی رزگاریدا بێ وەك میللەتی کورد، ئەوەیان کەمتر هەستی پێ‌کراوە نەك لەلایەن عەوامی خەڵك هەتا لەلایەن سەرکردایەتی‌و توێژەرەوەکانیش، تا ئێستاش راگەیاندنی کوردی نەیتوانیوە ئەو بینا کۆمەڵایەتی یەی (داگیرکەرانی تێکیان روخاندووە بە مەبەستی کوشتنی گیانی بەرگری) دروستی بکاتەوە، هەڵبەتە ئەوەیان وەك یاسایەکی گشتی بۆ هەموو وڵاتانی ئیسلامی‌و هەتا لە کات‌و ساتی خۆی بۆ هەمو جیهانیش پێویستە، ئەوەیان بەپێی پێوانە ئەخلاقی‌و پرانسیپەکانی بینای کۆمەڵایەتی، خۆ لایەن‌و مەدرەسەی واش هەیە ژیان‌و بەردەوامیەکەی وەستاوە لەسەر تێك روخاوی مرۆڤ‌و کۆمەڵگە هەروەك زۆرێك لە پۆلەکانی زیندەوەران ژیانیان لەسەر ناخاوێنیە، ئەو لایەن‌و مەدرەسانە لە کۆمەڵگەیەکی بە ئەمرازوو، مەبادینی، دادگەری، هەستیارو وشیار، ستاندەر، .. ناتوانێ بخوا، هەڵخەڵەتێنێ، راست چەوت بکاو چەوتیش راست بکا، ...هتد.

کۆمەڵگەی کوردستانی ئێستا لە هەموو کاتی زیاتر پێویستی بە

ڕاگەیاندنێکی (هادف)و بیناکەر هەیە، چونکە نەك هەر باری کۆمەڵایەتیو نیشتمانیو سیاسی.. تێکڕووخاوە باری دەروونیشی تەنك بووە کە دوا سەنگەری بەرگری باری شەخسیو سایکۆلۆجیە، با سەرنج بدەین لەناو کۆمەڵگەی خۆمان ئەو دەردە دەرونیانە خەریکە باو وەرگرێ، دەردەکانی (تەقەزوم، امتصاص ثقافي، صدمة الثقافية، انصهار ثقافي، غزو الثقافي، گومان، چەند ڕوویی، خودویستی، پەرتەوازەیی، چاولێکەری، بەدواکەوتن، مەزەندەی خراپی..)، لێرەوە سەرانی بەرژەوەندی پەرست ژیانو سەرمایەکەیان بیناکراوە لەسەر ئەو تێك ڕوخاویو چەواشەیەی خەڵکی هەروەك لە کۆنەوەش ژیانی پادشاو ئیمپراتۆرو دەستو پێوەندیان لەسەر ئەو فریودانو دەردو چەواشەکاریە بووە، لە هەموو جۆرە ڕاستیەك ترساون، ئێستاش ئەوانەو دەسەڵاتخوازو دیکتاتۆریەکانیش بەگشتی بە ئەندازەی موشەك لە ڕاگەیاندنی (هادف) دەترسن، لە بیناکردنەوەی مرۆڤو کۆمەڵ دەترسن، لە وشیاریو زانیاری خەڵکی ترساون.. بۆیەش دەبینین لەو عمولەمە سیاسیە هەر شەرعیەتو بڕەو بە فاکتەرە شاقوولیە کۆمەڵایەتیو کلاسیکیەکان دەدەن، ئەو نوێگەراییەش بەو نەساغیەی هەر مەرگە.. بۆیە ڕاگەیاندنی (هادف) ئەرکی زۆر گرنگو ئاڵۆزە.. بەداخەوە لە کوردستانو وڵاتانی عەرەبی بەگشتی ڕاگەیاندنی عەلمانی لەو بوارە نەیپێکاوە، لەپێش ڕاپەڕین ڕاگەیاندنی کوردی زۆر کاریگەر بوو بە سانسۆرێکی چەپی کەچی لەدوای دارمانی مەدرەسەی چەپو شیوعیەت ئەوجارە بەو ١٨٠پلە پێچەوانەو تەواو بەرەڵاکراوە، ڕاگەیاندنێك کات بەرێ دەکا بێ ئامانج مەگەر تێکیش نەدا، ئەوەیان بەوردی لە پشکنینێکی سەرەتای ڕاپۆرتی سیاسی کۆنگرەی حزبە کوردستانیەکان دەردەکەوێ کە هیچ وەسیەتێکی تیا نیە بەو مەبەستە[1]، نمونەیەك تۆمار دەکەین کەوا دەردەکەوێ زۆر دوورە لەو بابەتە کەچی چەندە کاریگەرو نزیکەو ڕاگەیاندنی کوردی سازی داوە سەرنج بدە: لەو ماوەیە چەند وتارو نووسینێك لەبارەی ژیانی

---

[1] سەرنج بدە هەریەکە لە ڕاپۆرتی سیاسی (پدك)و (ینك) بۆ نمونە.

(مەلا مستەفا بارزانی) نووسرا، گوایە پیاوێکی زیاد دنیایی بووەو مەشروبی خواردووەو...هتد[1]. سەیرتر لەوە لە وەڵامدا دەزگای راگەیاندنی گوڵانی (پ دك) گوایە بەرپەرچی ئەو جۆرە نووسینانە دەداتەوەو دەنووسێ: ((باشە کام سەرکردەی کورد هەیە مەشروبی نەخواردبێتەوە[2]))! ئنجا هەر دوابەدوای ئەمەش نازناوی (مەلا)شی لێ ستاندرایەوە.. هەموو ئەوانە راگەیاندنو گوتارێکی لیبرالی روخێنەرە لەبەر هۆیەکی سادە: جارێ ئەو زانیاریانە راست نین، ئنجا مەلا مستەفا پیرۆزی لەناو میللەتی هەیە، وا بەناوبانگە کە خۆنەویستو ئایین پەروەرو سەودانەکەرو بێسامانو دادپەروەر بووە، بۆیە لە ٩٥٪ی خەڵك ویستویەتی، کەچی ئێستا هیچ سەرکردەیەك لە ٥٠٪ی دەنگ نیە، خۆ ئەگەر ئەو زانیاریە راستیشی بوایە ئەوا ئەگەر رەچاوی (راگەیاندنی هادف) بکرێتو لە خەم بینای کۆمەڵایەتی کورد بوونایە نابوایە بڵاوی بکەنەوە (إفشاء نەکرێ) وەك شێخەکە، چونکە ئەو میللەتە زیاتر متمانەی دادەرمێ بە سەرکردەکانیان هەردەم خۆ بە هەڵخەڵەتاوو فێڵ لێکراو نەزانن کە زۆر کاریگەرە لەسەر سایکۆلۆجیەتی تاكو دەردەکانی بەزیوی (گومان، بێمتمانەیی،گوایە : راستی نەماوە، هەرکەسە بۆ خۆیەتی، ...)، چونکە ئەو کەسێتیانە هێمای مێژووین بەڵکو بەشێکن لە (ئاسایشی نەتەوەیی)و پاڵپشتە کۆمەڵایەتیەکان بۆ نمونەی کۆمەڵایەتیو سەرکردەی خۆنەویستی نوێ کە ئێمە قەیرانی کەمیمان لێ هەیە.

---

[1] هەر یەکە لە کتێبەکانی (جرجیس فتح الله)و (نەوشیروان مستەفا) هاتووە.
[2] بڕوانە کتێبی (پشکۆ نجم الدین) کە لە گوڵان دەرچوو.

(٤٠)

نەتەوایەتی القومية Nationalism

زۆر جۆرە پێناسی هەیە، هەریەکە بەپێی مەدرەسەو رۆڵەکانی لە واقیعو لە مێژوو و لە ئایندەشدا پێناسی خۆی هەیە، لە هەموویان باوتر کە لە لایەن نەتەوە گەریەکانی ئێستا پەیرەو دەکرێ ئەوەیە: (کۆمەڵە خەڵکێکی خەملیو لە نەتەوەیەك دا بەهۆی پرۆسەیەکی مێژوویی تیایدا زمانو مێژوو و کەلتوورو دەروونو خاکێکی هاوبەشیان بۆ دروست بووە)[1].

هەڵبەتە نەتەوەو نەتەوایەتی لێك جیان، نەتەوە ئینتمایەکی کۆمەڵایەتیە، بەلاّم نەتەوایەتی دەبێتە ئینتمایەکی کۆمەڵایەتی و سیاسی، هەروەك لە پێناسەکان دەردەکەوێ، لە فەرهەنگێکی وەك (موسوعة العالمية هەڵێنجراوی (دائیرەی معارفی بەریتانیا- G.E british)یە،) کە زۆر دەمارگیری نەتەوەییش نیە دەڵێ: (تعبير سياسي يعني شعور الناس جميعا بالإنتماء الى أمة واحدة).

لە هەندێ دۆخ جۆرێك لە رەوای وەردەگرێ، ئەگینا بە سیاسی کردنی ئینتما کۆمەڵایەتیەکان سەرچاوەی ستەم و نادادگەریە، لە (پێش ئیسلام) (نەتەوە-قوم) (بە بنەماڵەو تایفەك وتراوە تەنها بە پیاوەکانیان بێ ئافرەت)[2] یاخود بە کۆمەڵە خەڵکێك وتراوە کە بۆ ئیشێکی دیاریکراو هەڵدەستن[3]، بەلاّم لەسەردەمی ئیسلام

---

١ موسوعة السياسة – ع.غ.ف.ق، ج٤ ل٨٣٠.

٢ معجم الكنوز الامثال والحكمة العربي ، ل٣١، هەروەها مختار الصحاح-الرازي، مادە: القوم.

٣ بروانە: لسان العرب، معجم الألفاظ القرآن،...

(نەتەوە-قوم) بەو کۆمەڵە خەڵکە (ژنو پیاوە) وتراوە کە هەڵساونو ئامادەن بۆ کارێك هەروەك (مفردات الفاظ القرأن)ی راغب و (لسان العرب)و (قاموس المحيط).. (د.ترابی)یش هەروا دەڵێ: (.. والقوم كلمة في القرآن تشير الى من قاموا معا على شأن مشترك)[1]، لە قورئانیش کە باسی (یاقوم) کردووە مەبەستی نەتەوە نیە، (القوم: في الاصل مصدر قام يقوم فوصف به اى جعل وصفا شاملا للذكور‌ء الاناث لتحقيق القيام بهما، ثم غلب على الرجال خاصة لقيامهم بأمور النساء..)[2]، لە کوردیش وا پێدەچێ نەتەوە لە (نەوەی-تە)ی بادینی هاتبێت کە جاران کەفەرهەنگی ئەوان زاڵتر بوو بەسەر سۆرانی، ئیتر گەشەی ئەو زاراوە لە نەتەوەوە بۆ نەتەوایەتی (کە لە دوایی زیاتر باسی دەکەین) لە ئەنجامی (غیابی ئاینی راستەقینە)و گەشەی کۆمەڵە.. ئەوا بەشێك زیادە رەوی لێ دەکەنو دەیکەنە (مەبادیئی ئەمر) وەك (أمة عربية واحدة-ذات رسالة خالدة)، یان وەك لە کۆنگرەی بنیاتنانی حزبی بەعس ١٩٤٧ لە هەردوو مادەی (٣)و (٤) هاتووە: (أنه حزب قومي يؤمن بأن القومية حقيقة خالدة..) لە فەرهەنگی حزبی بەعس دەڵێ: (قومية ليست مرحلة تاريخية..)[3]، فاکتەری بەهێزتر بەکار دەهێنن بۆ دارشتنی بناغەیەکی (تەزویر) بۆی کە نیەتی، بۆ نمونە بەشێکی زۆر لە نەتەوەگەریەکان ئاینو مێژووو خاكو زمانو باری دەروونیو بەرژەوەندیو چارەنوسی هاوبەش دەکەنە بنچینەو فاکتەرەکانی پێکهاتنی نەتەوایەتی، جاریش وایە دەیگەیەننە رێزی نوێمە.

هەڵبەتە مرۆڤ زۆر جۆرە ئینتمای جیاجیای شاقوڵیو ئاسۆیی، وەرگیراوو میراتی، .. هەیە، هەندێك لەو ئینتمایانە نوستونو هەتا نەوروژێن دەرناکەون،

---

[1] المصطلحات السياسية في الاسلام. د.حسن ترابي.
[2] موسوعة المصطلحات جامع العلوم.
[3] تعريفات ببعض المصطلحات مادة: القومية

لەوانە ئینتمای نەتەوایەتی یـە، کـە ئینتمایـەکی سروشـتیە، لـە ریـزی زنجیرە ئینتمایـەکانی شـاقولی وەك: خێـزان، بنەماڵـە، تـیرە، خێـڵ، نەتـەوە..، بـە پێچەوانەی زۆربەی بۆ چوونە نەتەوەگەریەکان کە نەتەوە بە ئینتمایـەکی تایبـەت تر لەوانە حسێب دەکەن، سەرنج بدە ئەو تەقەلایەی (د.کیالی) داویەتیو دەڵێـت: (پەیدابوونی نەتەوایەتی سیاسی بۆ ئەومیە ئـەو دابەشـیە شـاقوولیەی خێڵـەکیو تائیفیو نەژادیو تیرەیی نەهێڵێ)[١]، نەخێر، ئەوەش هەر شـاقوولیە، هـەمو ئـەو جۆرە ئینتمایانە بەدمرە لە خواسـتی مـرۆڤ، میراتیـە، خوێنـە، بایۆلۆجیایـە، .. جەوهەری مرۆڤی پێ دیاری ناکرێت لە چاکەو خراپەو رەوشتو تەبیعات و.. ئـەو ئینتمایەش (بەنەتەواتیشەوە) (نەمر)و (ئەزەلی) نەبووەو نیـە، هـەروەك زۆربـەی نەتەوەگەریەکان وای بۆ چووینە، بەڵکو لە قۆناغێکی درەنگـی مێژوویـەوە ئـەو دیاردە مێژوویـانە زیاتر بەپێ ی پێویستو فاکتەری بابـەتی (لـە غیـابی ئـاینی راستەقینە) دروست دەبێت، جاران مرۆڤ تەنها پێویستی بەبوونی لە بنەماڵەیـەك بـووە مـادام بازنەیـەکی بـچووکی جـوگرافی مـەودای چـالاکیەکانی ئـابووریو کۆمەڵایەتی بووە، پاش گەشەکردنو فراوان بوونی ئەو بازنە، ئنجـا پێویـست بـە تیرەو هۆزیش بووە، لە دوای گەشەیەکی هەمەلایەنی کۆمەڵ -کەبریتیـە لـە پـێ نان لە قۆناغی عەولەمە- بەرەبەرە مرۆڤ پێویستی بەبوون لەنەتەوەیەك بـوو وەك ناسنامەش، جاران لە وەڵامی ئەو پرسیارە تۆ کێی؟ دەی وت مـن فلانـە هـۆزم، بەڵام ئەو پرسیارە ئێستا لە ژێر رۆشنایی بە جیهانی بوونا دەڵێ فلانـە نەتـەوەم، ئیتر پرسیاری وا لە (عەولەمە)ی تەواو رەنگە جۆرە وەڵامێکی تر بخوازێ..

پرۆسەی پەرینەوەی ئینتمای مرۆڤ لە خێڵـەوە بـەرەو نەتـەوە وەچـەرخانێکی سادە نەبووە، کۆمەڵێك گۆڕانکـاری ریـشەیی لەسـەرخانو ژێرخـانی کۆمـەڵیش لەگەڵ خۆی راپێچ کردووە، بەکورتی شتێکی لـێ باس دەکەین:

[١] موسوع السياسة.ع.غ.ف.ق، ج٤ ل١٨٠.

لە سیاسیەوە:

- لە سیستەمی ئیمپراتۆریەتەوە وەرچەرخاوە بۆ دەوڵەتی نەتەوەیی.
- لە پادشاییەوە[1] بۆ کۆماریەوە.
- لە سیوکراتیەوە بۆ دیموکراسیو دەزگاییو مەدەنیەتەوە.
- لە دیکتاتۆری تاکی بۆ دیکتاتۆری مونەسسەساتیشەوە.
- لە پەیوەندی خێڵەکی بۆ پەیوەندی فکریو (حزبی)یشەوە.

لە ئابووری:

- لە کشتو کاڵەوە وەرچەرخاوە بۆ پیشەسازیش.
- لە بەخێوکردن بۆ جێنشینیشەوە.
- لە قورسایی لادێ بۆ قورسایی شار.

لە کۆمەڵایەتی:

-لە ناسنامەی خێلەکیەوە بۆ نەتەوەیشەوە.
-لە دەرەبەگیەوە بۆ بەرجوازیەتیشەوە.
-لە جووتیاری بۆ کرێکاریشەوە.

لە ڕەووشتی:

- لە مەبادیئەوە بۆ بەرژەوەندی.
- لە بەرژەوەندیشەوە بۆ بەرژەوەندی تایبەتی تر.
- لە سیاسەتی مەبادیئی بۆ سیاسەتی میکاڤیلیشەوە.

لە فکری:

- لە ئاینی کلاسیکی بۆ عەلمانی.
- لە میسالی بۆ مادیشەوە.
- لە کاریگەری کۆمەڵایەتی بۆ کاریگەری ئایدیۆلۆجیش.

---

[1] هەڵبەتە مانای وانیە ئەو وەرچەرخانە ئەوەی پیشووی خۆی فت (نەفی) کردبێ، واتە لە کشتوکاڵیەوە وەرچەرخاویشە بۆ پیشەسازی وکشتوکاڵیش هەر ماوە، .. پادشایی هەرماوە..

- لە ئینتمای کۆمەڵایەتی بۆ ئینتمای سیاسیشەوە.

لە ئەحوالی تاکەوە:

- لە ئینتمای خێڵەکیەوە بۆ ئینتمای نەتەوەیشەوە.
- لە پێکەوەیی زیاتر بۆ بەتەنهایی.
- لە توانەوەی فاکتەرە کۆمەڵایەتیەکان بۆ فاکتەرە ئایدیۆلۆژیەکان.

لەگەڵ کۆمەڵێك گۆڕانکاری تر...٠

بەو شێوە گۆڕانی نەتەوەش بەرەو (عەولەمە) کە ئەوەیان لە راستیدا کۆتایی پێ هێنانی ئینتماو وەلای شاقوڵیەکانە بۆ ئینتمای ئاسۆیی کە ئەویش کۆمەڵێك گۆڕانکاری قووڵ لەسەرخانو ژێرخانەوە لەگەڵ خۆی رادەپێچێ.. لەهەمووی گرنگ تر ئەوەیە پانتایی(ئینتمای موکتەسەب- وەلا) جووت نامێنی لەگەل پانتایی (ئینتیمای میراتی)، بەڵکو (وەلا) لە ئینتما جیا دەبتەوە بە یەکجاری (زیاتر لە عەولەمە باسی دەکەین)، لێرەوە مانای چەوتی (نەتەوایەتی نەمر-خالد) دەردەکەوێ کە قۆناغێکە رەت دەبێ، ئیتر جیهانیش بەرەو دابەشیە لەسەر بنچینەی شارستانی وفەرهەنگیو ئایدیۆلۆجیو مەدرەسەییو لە کۆتاییدا بەرەو ئاینی دەبا، بۆیە هەم لە کۆنگرەی هەزارەو هەم زانایانیش ئاماژە بەوە دەکەن کە ئەو سەدەیەو قۆناغی عەولەمە دیسان گەڕانەوەو بەرەو ئاین چوونە.

بەو شێوەیە پەرینەوەی مرۆڤ بۆ نەتەواتیش ئاسۆو سەردەمێکی نوێی لە واقیعی کۆمەڵ هێنا ئاراوە، بەتایبەتی لە بواری سیاسیو دەستووریەوە، سەرنج بدە گۆڕانی پادشایی لە میسر بۆ کۆماری لە ساڵی ١٩٥٢ بەدواوە، بووە هۆی بە دەستووری کردنی بیرو ئینتمای نەتەوایەتی، هەروەك لە دەستووری ١٩٥٦ لە مادەی ١٩٢ نووسرا: (یكون مواطنون اتحادا قومیا للعمل علی تحقیق الاهداف التي قامت من اجلها الثورة).. ئاواش لە عێراقو ولاتانی تر ئیتر نەتەوایەتی کرا مەبادیئو تەرازووی سیاسی وهەتا ئەخلاقیش، لە زۆر کتێب باس لە (ئەخلاقی نەتەوەیی)یش کراوە هەروەك کتێبەکەی (ئەرنست بارکەر)، لەناو عەرەبو تورکو

نەتەوەی تریش نمونەی لێ پەیدا بوو، جۆرە رەوشتێکی چاكو شارستانیو کەلتووری باڵآو هەتا ئاینیشیان تایبەت بە نەتەوە کرد هەروەك لە (الكتاب الاخضر) وەك چارەسەرێك دەڵێت: (القاعدة السليمة هو ان لكل قوم دين)[١].

ئەوەی نوێ هاتە سەرنەو قۆناغە وشیاری ڕابوونو هەستی نەتەوەیی یە، کاتێ بینرا خەڵکی نەتەوەی هەیەو لەسەری یەکدەگرنو دەوڵەت دروست دەکەن..

لە (غیابی ئاینی راستەقینە) جۆرێك لە رەوایی وەردەگرێ، جەوهەرو ناوەرۆکی ئەو زاراوە لە ئەوروپا سەری هەڵدا نە ئیسلامو نە مارکسیەتیش بەشداریان لە دروست کردنی نیە، هەمو مێژوو فەرهەنگە ئیسلامیەکان بێشکنی هەر زاراوەی (قومیة)شی تیدانیە بەو ماناسەی ئێستا، لە هەموو کەلتوورو فەرهەنگی ئەمەوی، عەباسی، ئەیوبی، عوسمانلی، .. بابەتێك نادۆزیەوە بەناوی (قومیة) یان (عروبة) یان تورکایەتی یان کوردایەتی، هەتا لەسەردەمی عوسمانیش دەزگاکانی رەگەزنامە بەناوی نەتەوە تۆمار نەکراوە، بەناوی ئاینی بووە، ئەگەر بەووردی (معجم الكنوز الامثال الحكمة العربية) یان (معجم الالقاب أرباب السلطان في دولة الاسلامية) هیچی نیشانەی نەتەوەیی تیادا نیە، ئەو نازناوانە هەبووە: (أسد الدولة، الاشراف، الاعز، الاغا، الافضل، أفندي، أقبال الدولة، امين الدولة، تاج الملوك، الخواجة، شاهنشاه، صاحب الجلالة، الغازي، القائم بحق الله، القاهر، المستنصر بالله، المظفر، ملك الاشراف، ملك العادل، المهدي بالله، الناصر..هتد)، هەتا سەدەی بیستەمو بەرەبەرە لەگەڵ کشانەوەی ئیسلام لە گۆڕەپان ئەو جۆرە بیرانە هاتنە پێشو ناوی وەك: قائد العربي، ئەتا-تورك، بطل التحرير القومي، .. ناوی تری تورکیو عەرەبیو فارسیو.. هاتە پێش، لەسەردەمی ئەمەویەکان توندرەوی لە دەسەڵاتیاندا، بەشێك شێوازی ڕگەز پەرستی وەرگرتبو، ئەوەی لەخانەدانە عەرەبەکان (قورەیش)

---

[١] معمر القذافي - كتاب الاخضر

نەبوایە بە (موالی) ناوزەدیان دەکرد، دوای بە (شعوبی) ئەوانەش ئەو زانایانە بوینە کە عەرەبی بە سەر عەجەم (فضل) نەکردووە.

ئەتەوە لە ئیسلامدا تەنیا زمانەو بەس نەك (مێژوو، خاك، باری دەروونی، چارونووسی هاوبەش، حوکم، دەوڵەت، بەرژەوەندی هاوبەش، ..)، ئەوانە هەموو بە (عصبية) لەقەڵەم دراوە و(حرام) کراوە.. هەروەك لە فەرموودەش هاتووە (أيها الناس ان الرب رب واحد، والاب أب واحد، الدين دين واحد، ان العرب ليست لاحدكم بأب ولا أم، إنما هي لسان، فمن تكلم العربية فهو عربي)، لە قورئانی پیرۆزیش: ﴿يَاأَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ﴾.. بۆ رەت کردنەوەی هەمو ئەو فاکتەرانەی کاریگەر لەسەر مرۆڤ دەفەرموێ: ﴿قُلْ إِنْ كَانَ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ وَإِخْوَانُكُمْ وَأَزْوَاجُكُمْ وَعَشِيرَتُكُمْ وَأَمْوَالٌ اقْتَرَفْتُمُوهَا وَتِجَارَةٌ تَخْشَوْنَ كَسَادَهَا وَمَسَاكِنُ تَرْضَوْنَهَا أَحَبَّ إِلَيْكُمْ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَجِهَادٍ فِي سَبِيلِهِ فَتَرَبَّصُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ وَاللَّهُ لاَ يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ﴾.

لە مارکسیەتیش نەتەوایەتی بەروویەکی تری بەرجوازیەت لەقەڵەم دراوە، بۆیە لە مانفێستەکەی مارکس و ئەنجلس دەڵێ: (کرێکاران نیشتمانیان نیە)[1]

بنەچەو گەشەکردنی:

بەپێی هەموو پسپۆرو فەرهەنگەکانی ئەو بەشە لە سەدەکانی (١٨-١٩) لە نوسینەکان هیگل و نیتچە پێش تریش رۆسۆو شۆرشی فەرەنسی، بانگی سەربەخۆییەکانی ئەوروپی بەتایبەتی یۆنان و سربیا لە عوسمانی کراوە، بزوتنەوەکانی تری کە لە فکر بەرەو واقع بەرێکەوت وەك: لە ئەڵمانیا (لەهیگلەوە بۆ بسمارك تا نازیەکان)، فەرەنسا ش:لە رۆسۆ بۆ ناپلیۆن وشۆڤینیەت، ئینگلترا: (گلیدستۆن تا ئیمپریالیزمی)، ئیتالیاش: (گاریبادلی-مزینی تا فاشیەکان)..،

[1] بيان للشيوعي-ماركس-أنجلس.

بەو شێوەیە ئیسپانیاو جیهانی تری گرتەوە. نەتەوایەتی سێ دۆخ وەبەستی سەرەکی هەبووە، یەکەم ڕزگاری لە ژێر دەستی داگیرکەران، دووەم یەکگرتنەوەی پارچە پارچەیی نیشتمانێك، سێیەم داگیرکاری ...

یەکەم جار لە کۆتایی سەدەی (١٨) لە ئەڵمانیا وەك بزوتنەوەیەکی ڕۆمانسی لەلایەن نووسەرو سیاسەتمەدارو هونەرمەندەکانی سەری هەڵدا لەکاردانەوەی شکستەکانی[١]، (بسمارك)یش یەکەم پەیڕەوکەری بووە لە جەنگی ١٨٧٠زو یەك خستنەوەو دروست کردنی ئەلمانیا لە١٨٧١، هەرچەندە لەسەر ئەو سەرەتایە کۆك نین هەندێکی تر شۆڕشی فەرەنسیو جارەکەی مافی چارەی خۆنووسی گەلانی پێ سەرەتا بووە کە ئیمپراتۆرەکان بەرەو دەوڵەتی نەتەوەیی پێ وەچەرخا، بەشێکی تر (پەیمان نامەو ڕووداوی ویستیفالیا (WEST PHALIA)-١٦٤٨[٢] بەو سەرەتایە لەقەلەم داوە، بەشێکی تر هەڵمەتەکانی ناپلیۆن بۆسەر هەندێ میللەتی ڕەسەنو کاردانەوەیان دەکەنە سەرەتا، هەشە جارنامە (١٤) خاڵیەکەی مافی میللەتانی (ویلسۆن)ی سەرۆکی ئەمریکی کە لە سالی ١٩١٨ دەرچوو دەکەنە ئەو سەرەتایە، دوای مافی میللەتان لە (عصبة الامم - کۆمەڵەی نەتەوەیی لە مادە (١) فەقەرە -٣-)و تا دەگاتە چەپیەکان کە سەرەتای ئەو مێژووە بۆ شۆڕشی ئۆکتۆبەری ١٩١٧، جارنامەی (لینین) بۆمافی میللەتان کە بووە هۆی سەربەخۆیی فنلنداو پۆلەندا، ئنجا پەیدابوونی بزوتنەوەی رزگاری نەتەوەیی، تا ئەو ڕایەش کە لە هەردوو جەنگی جیهانی هەر لایەی نەتەوە بچووکەکانی ناو لای دوژمنی هان دەدا بۆ رزگاریو شەڕو کێشە..

بەداخەوە بەشی زۆری نووسەرانی جیهانی سێ یەمیش وەك ڕۆژئاوا بڕیارو هەڵوێستەکانی خەلافەتیان فەرامۆش کردووە، سەرەڕای ئەو سەلبیاتو کارە دڵتەزێنانە.. کەچی لەگەڵ سەرهەڵدانی کێشەی نەتەوەیی، لە کۆتایی سەدەی

---

[١] موسوع السياسة.ع.غ.ف.ق، ب٤ ل٨٣١.
[٢] بڕوانە (عەلمانیات) هەر لەو فەرهەنگە.

(١٩)و سەرەتای سەدەی (٢٠) خەلافەتی عوسمانی زۆر بڕیاری گرنگی دا سەبارەت بەسەربەخۆیی نەتەوەکانی عەرەبو کوردو چەرکەس و..لە هەموان لە پێش تر جارنامەی (جامعة الاسلامية)کە تیایدا هەر میللەتەو مافی دەوڵەتی پێ درابووکە ببنەوە ئەندام لەو جامیعەیە،کوردیش لە ڕێی شێخ سعید نورەسی ئەندامێکی چالاکی ڕیزی پێشەوە بوو، بەڵام سەرکەوتنی تەیاری عەلمانی کەمالی بەسەر خەلافەت بەشێك لە بڕیارەکانی لەباربرد، ئەوەی پێی ڕاگەیشتن بڕیارەکانیان ڕاگرت، ئینجا لە پێشتریش بە حوکمی سیستەمی (ویلایات)و شوڕاییانە کەمتر نەتەوەکان ئەو کێشەیان هەبووە (لە مەسەلەی کورد زیاتر باسی دەکەین).

ڕەنگە هەموو ئەوڕووداوانە دەوری خۆی هەبووبێ بۆسەرهەلدانی نەتەوەیی نەك تەنها یەکیان، بەهەر حاڵ لە کۆتایی سەدەی (٢٠) نەتەوایەتی بەفراوانی لە ئەورووپاشەوە پەڕیەوە بۆ جیهانی ئیسلام، بەپێی هەندێ سەرچاوە (ناپلیۆن) بە یەکەم گەیەنەری ئەو بیرە دانراوە، لەناو جەرگەی عوسمانیش حزبی ئیتحادو الترقی لە ١٨٨٩ دروست بوو، لەناو عەرەبیش بەدەیان سەنتەرو ناوەند دروست بوو بۆ ئەو مەبەستە، هەر بەو شێوەیەش لەناو کوردانیش وەك فکرەیەك تەنها لەناو ڕەوشەنبیران هەبوو، تا ناوەڕاستی سەدەی بیستەم ئینجا بووە خواستێکی میللی، کەواتە مێژووی سیاسی نەتەوەیی بەهەموو پێوانەیەك لەدوو سەدە تێ ناپەڕێ لە جیهان، بۆیە دەبینین هەرناوەی نەتەوەیەکیش لە بۆنەو ناوێك هاتووە، ئەسڵی ئەرمەنی گوایە لە خواوەندێکی جەنگی Armenius هاتووە[1]، ئەسڵی (فارس) (پارس) بوو، کە جاران بەزاراوەی شایەکانیان وتراوە زاراوەی پارسی[2]، لە فەرهەنگە کۆنەکانی عەرەبی لە (کشاف)یش ئەو ئەسڵەی تیانیە، بەڵام بەخەڵکی ئەفامە ڕەوەندە عەوامەکان وتراوە (عەرەب)[3]، (إبن أزرق) لەکتێبی (بدائع

---

[1] معجم الدیانات؛ أساطیر العالم، امام عبدالفتاح امام، ل١١١

[2] بۆزیاتر بڕوانە (فەرهەنگ فارسی عمید) ب١ (ا-ح) ل٤٩٥.

[3] المنجد في اللغة و الاعلام ل٤٩٥.

السلك في طبائع الملك) و (إبن خلدون)یش لە (مقدمة) بەراشکاوە تر باسی (عەرەبی) کردووە بە دڕندەو دژ بەشارستانی وەسف کردوە ئەگەر لە ئیسلام دابڕنرێ.

بە پێی هەندێ سەرچاوە تورکیش ناوێکی عەوامانەو هاوتای (بێ ئیدراك)یە[1]، ڕەنگە ناوی کوردیش بە خێڵەکیە تۆخەکانی دوور لە شارستانی ووترا بێ.

ناوی زۆربەی ئەو دەوڵەتە ئەتەومییانە بە سنورەکەشیانەوە هەر بەو شێوەیە هاتووە، واتە نیشتمانێکی دەستکردە، عێراق بەو پارچە زەویە ڕەشەی سەرووی بەسرەی وتراوە عێراق و ناوێکی فارسیشە لە ئەراك هاتووە[2]، لبنان شاخێکە ناوی (جبل لبنان) بووە، ئوردەن ڕووباری ئوردەن، کۆنگۆش بەناوی ڕوبارەکەی هاتووە... هەمو ئەو ناوانە نوێن بەبۆنەی جیاجیا ناویان لێ نراوە (جگە لە هەندێکیان) کە ناوی جوگرافیان هەبوە نەك سیاسی، چەند نمونەیەکیان لێ هەڵدەبژێرین:

ئەریتریا: لە ئەسڵدا ئەریتیریۆمە واتە دەریای سوور بەزمانی یۆنانی، بەو قوڕە سوورەی لە دەریاکە هەیەو سور دەردەکەوێ.

+**عێراق:** أرض السواد، بلاد بابل، بلاد اشور، میزۆپۆتامیا، بلاد مابین النهرین ...لەگەڵ زۆر ناوی تری هەڵگرتووە،زیاتر بەو پارچە زەویە ڕەشەی سەروو بەسرا وترا عێراق[3] لە ئەخشەی ئیبن ئەحۆقل ئەخشەکەی لە بەیەك گەیشتنی هەردوو ڕووبار لەقورنە دیاری کردووە لە ٥٠کم' تێ ناپەڕێ، (عیراقان) بە کوفەو بەسەر وتراوە، یان جاروایە کووفە بە (عراق العجم) ناوبراوەو سەرووی (بصرە) بە عراق العرب، هەرگیز کوردستان بەشێك نەبووە لە عێراق.. هەتا لە ئەخشەی

---

١ محاضرات في نشوء القومية، ساطع الحصري، هەروەها بڕوانە دراسات في حركة الكردية المعاصرة – د. عثمان علي.

٢ بروانە ئەخشەی ئیبن ئەحۆقل

٣ أطلس الحضارة الاسلامية.

ئیسلامی کۆن ناوی کوردستانی تیادایە ناوی عێراقی تیادانیە، عێراق بەو خاکە سوێرەش وترا کە ئەڕوێ[1] (سەرنج بدە: موسوعة التاریخ الاسلامي، ج٧ ل٦٢).

لبنان: شاخێك بوو بەناوی جبل لبنان.

ئوردەن: بەو دۆڵە وتراوە (وادی الاردن) کە ڕووبارەکەی تیادایە.

ئەسیوبیا: بەیۆنانی مانای وڵاتی دەمو چاو سوتاو (لەبەر ڕەشی) ئەوەیان وەك لە نووسینەکانی هیرۆدۆتس، ستراپۆ، ئینجیل، .. دەردەکەوێ بەهەمو ئەفریقیان وا وتوە.. ناوێکی ڕەگەز پەرستیە بۆیە لە ئیسلام هەر بەحەبەشە ناوبراوە.

ناوی ئەمریکا: بە (جیهانی نوێ-عالم جدید) ناو دەبرا، دوای لەساڵی ١٥٠٧ز (جمعیة العلماء المختصین) لە (سان دیبە)ی فرنسی ناویان نا ئەمریکا بە ناوی (ئەمریکۆ فیسبۆتکی) کە چوار جار چووبووە ئەمریکا لە ساڵی (١٤٥٤ز-١٥١٢ز).

+ **بریتانیاش** جاران ناوی خوایەکیان بوو دوای بووە تاجی شاهنشاهی.

+ **ئوسترالیا:** بەمانای لاتینی (خوارووـجنوب) .

+ **جزائر:** جاران ناوی بلاد بربر بوو دوایش (مغرب الاوسط)، دوای ئەوەی عوسمانیەکان شارێکیان لەسەر دەریا دروست کرد بەناوی (جزائر) ئیدی وڵاتەکەش بووە ئەو ناوە.

+ **سری لانکا:** جاران ئەو ناوچە بە سیلان ناوی ڕۆیشتبوو چونکە گوایە ئادەم لەو نزیکان هاتتە خوار لە دوای سزاکەی، لە ساڵی ١٩٧٢ ناوی نراسری لانکا بەمانای زەوی درەوشاوە، چونکە دەدرەوشاوە بەشەو.

+ **مۆریتانیا:** ئەو ناوە لە (مۆر) هاتووە کە ناوێکی ڕۆمانیو ئیسپانیە بە موسوڵمانانیان دەووت بە زمانی ڕۆمانی مانای (ڕەشتاڵە)، لەهەرجێیەك ئیسپانی پێ گەیشتبێ ئەو ناوە لێ هەیە وەك لە خوارووی فیلیپینیش بە موسڵمانەکان دەووترێ مۆرۆ..، لە سەرەتا بە سوپای (طارق کوڕی زیاد) کە خەڵکی سەرووی

---

[1] المنجد: ل٥٠١.

ڕۆژئاوای ئەفریقیا بوون وترا (مۆر)، بەڵام سەنیگالیەکان بەو ناوچەیەی ئێستای مۆریتانیان دەووت (ڤۆتی) دوای بووە (مۆریتانیا).

+ **ئەرجەنتین:** لە (ئەرجەنتیۆم) لاتینی هاتووە مانای خاکی زیوی (لەبەر ڕەنگی زەویەکەیان)[1]..

تەنانەت پاکستان کە دەوڵەتی دروست کرد هیچ ناوێکی پڕ بەپێستی نەبوو، کە جاران بە (دۆڵی سند) ناودەبرا، هەڵسا هەرپیتەی ڕەگەزێکی وەرگرت‌و (پاك)[2]ی لێ دروست کرد.. ناوی نەتەوەیی نەبووە، هەر لەبەر هەمان هۆی نەبوونی فاکتەری نەتەوایەتی‌و سستی ئەو هەستە دەبینین کورد حوکمی فارس‌و عەرەب‌و تورکی کردووە (ئەردەشێر، کریم خانی زەند، ..) لەسەر فارس‌و (صلاح الدین) لەسەر هەموو..، قاچاری تورك بوو حوکمی ئیمپراتۆریەتی فارسی کردووە، عەرەبێك حوکمی ڕۆمی کردووە، (عبدالرحمن بن روستم بن بهرام)، لە دەست فارس هەڵات چووە مەغریب، ئیمپراتۆریەتی ڕۆستەمی لە مەغریب دروست کرد لە (١٣٧-٢٩٧)[3]، لەسەردەمی عەبباسیەکان دەورێکی گرنگیشی بینی لە بڵاوکردنەوەی ئیسلام لەسەرووی ئەفریقیا ئەوە دوای ئەوە کوڕەکانیشی حوکمیان دەکرد، خەڵکی ئەوەندە پابەندی حوکم نەبووە، خەڵکی عەوام قایل بوون تەنها ناوی شازادەی لێ بنرابا، زۆر بەناگانەبوون هەتا ئیمپریالیزمە گەورەکان جار وابوو ئەو وڵاتانەیان دەفرۆشتەوە یەکتر، ئەمریکا (فلیپین)ی لە ئیسپانیا بە (٢٠) ملیۆن دۆلار کڕیەوە، چەندین ویلایەتی ئێستای کڕیەوە، ئیتحادیەکان

[1] نۆ هەموو بروانە: (موسوعة العربية ج٢ ل١٢٦). (موسوعة التأريخ الاسلامی، ج٤ ل٢٤٥). (موسوعة التأريخ الاسلامی ج٦ ل٥٠١).معجم البلدان - یاقوت الحموی هەروەها (إبن بەتروتە، نەخشەی هیرودتس، نبن الحوقل،....

[2] بە پێی خۆیان مانای خاکی پاکانە، بەڵام یەکێ لە گلەییەکانی بەنگلادیش (پاکستانی ڕۆژهەڵات) ئەوەبو کە پاك بریتیە لە پیتی یەکەمی ڕەگەزەکانی پاکستانی ڕوژ ناواو هیچ ڕەگەزێکی ئەوانی تیا نیە .

[3] موسوعة التاريخ الاسلامي. د.أحمد شلبي.

(لیبیا) یان هەراج کردبوو بە دوو کەشتی جەنگیی بدەنە ئیتالیا...، زۆربەی ئەو نیشتمانانە بی خاوەن بووینە سەودای وای لەسەر کراوە، ئەو کاتی پەیوەندی نیشتمانو نەتەوەو دەسەلاتی سیاسی لێك جیابوو، دوای لە سەردەمی ڕابوونی نەتەوەیی بە ئۆرگانیکیو سیاسیانە پێك بەستران، دوایش بوە مادەیەکی یاسای دەولی بۆ دروست بونی دەولەتی هاوچەرخ، بۆیە هەروەك نەتەوەییە عەرەبەکان هەڵەن کە وەسفی ئاشوریو ئەمەویو عەباسی بە عەرەبیانە دەکەن، مەغۆلو تەتەرو عوسمانی بە تورك، بەهەمان شێوەش هەڵەیە وەسفی ئەیوبییەکان: بە کوردایەتی بکرێت.

سەردەم سەردەمی نەتەوەیی نەبووە، سەردەمی ئیمپراتۆریاتو بنەماڵە بووە- ئەگەر ئیسلامی ڕاستەقینە نەبوبێ، ئیتر زۆرجار بە تەرازوویەکی ئەو واقیعەی ئێستا واقعێکی مێژوویی پێ هەڵدەسەنگێنین هەڵە دەردەچێ، وەك حوکم دان لەسەر (صلاح الدین) کە بۆچی دەولەتی کوردستانی دروست نەکردووە؟!!.

یان عەباسیو ئومەوی بۆ دەولەتی عەرەبیان دروست نەکردووە.. ئیتر ئەگەر وابوایە ئابوایە نەتەوەیە تورکەکان بە سەرکردایەتی ئەتاتورك شۆڕش لەسەر عوسمانی بکەن..

هۆکارەکانی سەرهەڵدانی نەتەوەیی -پوختە-:

١- قۆناغی مێژووییو گەشەی زانستیو تەکنەلۆجی.

٢- غیابی ئاینی ڕاستەقینە.

٣- پەیدابوونی بۆشایی ئایدیۆلۆجیو باوەڕ لەدوای لاوازبوونی مەسیحیەت، وەك ڕەهەندی ئەوروپیەکەی.

٤- پێویستی مرۆڤ بە کۆمەڵێکی کۆمەڵایەتی بۆ ئینتماو تەفاعول کردن.

٥- گەشەی ئامرازەکانی فریودان بۆ پەیداکردنو ڕاکێشانی لایەنگیری سیاسی لەلایەن دەسەلاتداران.

٦- گەشەی عەلمانیەتو سیاسەتی مەزهەبی میکافیلی.
٧- پاڵنەرە ئیمپریالیزمیەکان.
٨- پاڵنەرێکی دەروونی هەیە بۆ مرۆڤ، کە ئارەزووی خۆ دەرخستنی هەیە، بەتایبەتی رەوشەنبیران، بۆیە هەر کاتێ لە ئینتما ئایدیۆلۆیو سیاسیو ئاینیو (ئاسۆییەکان بەگشتی) شکست بهێنێت بەخێرایی دەگەڕێتەوە بۆ ئینتمایە (شاقولیەکانی) وەك خێڵەکیو نەژادیو نەتەوەیی و.. ئەوەیان داینەمۆیەکی بەهێزی ورووژاندنو نوێ کردنەوەی ئەو هۆکارەیە بەسەر هەڵدانیشیەوە.
٩- لەناو هەمو نەتەوەیەکیش داستانو سەربردەیەکی ئەفسوناوی هەیە وەك سەروەریو یادکردنەوەیەکی نەتەوەیی، لەناو کوردو ئاریەکان (سەربردەی نەورۆز) کە زۆر روونیشە ناکەوێتە عەقڵی دروست، هەروەها (تۆرانیەتی) تورکی، (هرمجتونو شعب الله المختار)ی عبریو یهودی، أرض الرسالاتی عەرەب، (ئارام)یش لەناو ئەرمەنیەکان، بەسەربردەی واش بیری فاشی لە ئیتالیاو نازی لە ئەلمانیاو شۆڤینی فرنسی و فالانژیسی ئیسپانی... .

جیاوازی نێوان دوو چەمك:

نومەو نەتەوە: لەلایەن نەتەوەگەریە عەرەبەکان تەقەلا دراوە نومەش بخرێتە ریز (قومیة)و خێل وبنەماله وخیزان هەروەك لە (کتاب الاخضر) بەروون تر هاتووە : الامة عبارة عن اسرة کبیرة بعد ان مرت بمرحلة القبیلة، بەو شێوەیە امە دەبتە زاراوەیەکی کۆمەلایەتی ستونی کەمێك فراوانتر لە نەتەوە، هەر بە سەرنجێکی سەرەتایی بەروونی دەردەکەوێ ئەو دوو چەمکە زۆر لێك جیان، کەچی زۆربەی نووسەرە نەتەوەییو فەرهەنگەکانیش یان بە ئەنقەست تێکەڵیان دەکەن یان لەژێر کاریگەری زانیاری تایبەتی ئەوروپی، نووسەرانی خۆشمان پێی بەهەڵەدا چووینە، لە فەرهەنگێکی باڵای وەك (الموسوعة العالمیة) کە بەو پلە نەتەوەگەریش نیە، کەچی ئاوای نەتەوایەتیو ئومەت تێکەڵ کردووە، سەرنج بدە

لە پێناسی نەتەوە، دەڵێ: (تعبير سياسي يعني شعور الناس بإنتماء جميعا الى أمة واحدة)[١]، بەهەمان شێوە (قاموس التربية) لە پێناسی (مادەی: nationalism —القومية: وعي قومي يركز على مجد الامة ثقافتها مصالحها)[٢]، هەروەهاله(القاموس السياسي)هاتووه : (..جملة عوامل معنوية التى تربط جماعة انسانية وتضمها فى ايطار وحدة تعرف بالوحدة القومية و تعرف هذه الجماعة باسم —الامة- .) زۆربەی ئاوا لێی بەهەڵە داچووینە.

تا رادەیەکی زۆر باویشی وەرگرتووە بۆیە فەیلەسوفێکی وەك (ئەنجلس)یش لە نووسینەوەی مەرجەکانی (ئومەت) گەڕاتەوە سەر هەمان مەرجەکانی نەتەوایەتی، لەدوای پشکنینێکی ورد لە زمانەکانی ئەڵمانیو ئینگلیزیو فەرەنسیو زۆربەیان وا دەردەکەوێ لە زمانی ئەوروپی ئەو دوو زاراوەیەی (نەتەوە)و (ئومە) بەیەك واتای (national) هاتووە، مەسیحیە نەتەوە گەریەکانی شام ولبنان یەکەم توێژ بوون کە دروشمی (العرب ثم الإسلام)یان بە کارهێنا ودامەزرینەری بیری نەتەوەی عروبیشن، لەوانە (بوتروس بیستانیو ئبراهیم یازچی ...نەجیب عازووری کتێبێکی بەناوی (يقظة أمة العربية) نووسی، ئومەی عەرەبیان هێنا ئاراوە لە جیاتی ئومەی ئیسلامی، ساتیع ئەلحوسەریش یەکەم کەس بوو (ناشینال)ی کردە (ئومە)و ئیتر (الامة العربية) بەکارهات، ئەگینا لە هیچ کتابێکی کۆنی ئیسلامی ئەو زاراوەی ئومەی عەرەبی نادۆزیەوەبۆیە زۆریك لە ئەکادیمیە نەتەوەگەریە عەرەبەکانیش وا تێگەیشتون کە نیازی قورئان لە ئوومە ئومەی عەرەبە*، نەخێر، ئومە تەنها لە فەرهەنگی ئیسلامی مانای خۆی هەیە، ناوبردنی نەتەوەیەك بە (ئومە) بۆ باڵاو پیرۆزکردنی نەتەوەگەریەکەیە، جار وایە مارکسیەکانیش زاراوەی (ئومە)یان بەو کۆمەڵە

[١] الموسوعة العالمية، ق- ب/١٨ ل٤٢٧.
[٢] قاموس التربية: مادة (nationalism)، د.خولي.
* لە کوردستانیش بەشێك وای تێگەیشتوون

خەڵکە داوە کە شێوازی بەرهەم هێنانیان وەك یەك بووە، لە جیهانی سێیەمیش کێشەی پێناسو تێکەڵکردنی (ئوممە) بە (نەتەوە)و هەندێ جار بە (نیشتمان)یش، جاروایە بە نەتەوەیەکی سیاسی وتراوە (واتە: ئوممە= نەتەوە + ئایدیولۆژیا)، لە ڕووی یاساییەوە بە میللەتانێك وتراوە ئوممە کە دەوڵەتیان هەبوویی بۆیەش ناوی (أمم المتحدة) واهاتووە.

وەك ڕونە قەیرانی ڕەوشەنبیرانی جیهانی سێیەم لەو ڕووەوە ئەوەیە ئیعتمادێکی لاساییکەرەوەیان کردۆتە سەر ڕۆژئاوا بۆ ئەو پێناسانە، لەکاتێکا پێناسی (ئوممە) تەنها لە شەریعەتی ئیسلام و (مقاصد الشريعة) دەکرێ هەروەك (م.وات)یش دانی پیادەهێنێ‌و دەڵێ: (ئوممە تایبەتە بە ئیسلام‌و هیچ سیستەمێك نە پێی دروست دەبێ، نە بۆی دروست بووە)[١]، بۆیەش دەبینین لە (تەرجەمەی ناشین) بە نەتەوەو ئوممەو جاریش وایە بە نیشتمانیش هاتوە، تێکەڵ بوە، هەتا لە وەرگێڕانی (نازی- لە پیتەکانی یەکەمی پارتی سوشیالیستی نەتەوەیی ئەڵمانیا- naze) بەهەرسێ جۆر هاتووە (حزبی سوشیالیستی نیشتمانی ئەڵمانی)، بە (حزبی سۆشیالیستی نەتەوەیی ئەڵمانی)، بە (حزبی سوشیالیستی ئوممەی ئەڵمانی)ش هاتووە، ئوممە لە هەموو ئەوروپا دەگێڕنەوە بۆ (nation) کە هەمان مانای نەتەوەو جاروایە نیشتمانیش دەدا، کە ئەوەش لە ئەسڵدا لاتینییە لە (natio)، ئەوەش لە (noscere) هاتووە بە مانای (زان) یان (زاوزێ)یان لە (ناسیوم ونیتوس) هاتووە دەکاتە (مسقط رأس)، ئەو مانایانەش زیاتر ڕەچەڵەك دەگرێتەوە، بۆیە ئوممەش لە پۆلەکانی شاقوولی‌و نەتەوەیی خانەڕێژ کراوە، لە کاتێکا ئەسڵیەکەی لە ئیسلام ئوممەیە هیچ پەیوەندیەکی بە ڕەچەڵەك‌و زمان‌و نیشتمان نیە، بەڵکو تەنها لەسەر ئاینی هاوبەش پێك دێت، بۆیەش (عباس محمود عقاد) دەڵێ: نە (nation) نە (people) نە هیچ زاراوەیەکی ئەورووپی

---

١ بۆ زیاتر سەرنج بدە: ا- الاسلام و الجماعة المتحدة- وات، ب- مايقال عن الاسلام، ل٢٤٩.

(غەیرە ئیسلامی) مانای ئومە نادات[1]. پێناسی ئومە لە کتێبە کۆنەکانی ئیسلامی وەك: جرجانی، ئیبن مەنزوور، فەیروز ئابادی، ئەسفەهانی.. بەو کۆمەڵە خەڵکە وتراوە کە وەڵامی دەعوەی ئیسلامیان داوەتەوە، ئەوەش (واتە ئەو ئاینەش) لەو فەترەیەی سەدەی (١٩) بەدواوە کەمتر ئەو رۆڵەی مابوو زیاتر فەرهەنگی عەلمانی لە جیهانی ئیسلامیش زاڵ تر بووە، فەرهەنگە جیهانیەکانیش وەك (موسوعة دیدرۆ، ئەکادیمیەی فەرەنسی ١٦٩٤، فیختە، رینان، مارسیل، هیگل، نتچە، مارکس، ئەنجلس، لینین، ..) هەموو ئەوانە لەبارەیان نووسیە، خاكو زمانیان کردۆتە بنچینەی ئومە کە دوو فاکتەری نەتەوەییە، بۆیە دەبینین وا تێکەڵ کراوە، سەرنج بدە (د.کیالی) چۆن لە پێناسی نەتەوەیی (هەروەك پێناسی سەروو لە موسوعة العالمیة) گەیشتۆتە ئومە، (أمة: مجموعة بشرية تكون تآلفهما تجانسها القومي عبر المراحل تاريخية تحقق خلالها لغة مشتركة تاريخ تراث ثقافي معنوي وتكوين نفس مشترك والعيش على الارض واحدة مصالح اقتصادية مشتركة مما يؤدي الى احساس بشخصية قومية، و تطلعات ومصالح القومية موحدة مستقلة)[2]، ئەوەش بەدەقی لە فەرهەنگی (حزبی بەعس) هاتووە بروانە (تعريفات ببعض المصطلحات – مادة: امة).

ساطع حصری کە جیهان بینێکی عەرەبی نەتەوەگەریە دەڵێ (..لكن لا الدين ولا الدولة ولا حياة الاقتصادية من مقومات الامة الاساسية، ولكن اللغة و التاريخ هما عاملان الامة)، لە (موسوعة العربیة)ش کە (نوێترین و بەهێزترین موسوعەیە) دەڵێ (ئومە) بەیەك فاکتەر دروست نابێت، واتە تەنیا بە ئاین دروست نابێت[3]، دیسان لە (موسوعة العالمیة) لە پێناسی (نەتەوە) بە (ئومە) کۆتای هاتووە، ئومەش بە نەتەوە: (قومية: تعبير سياسي، يعني الشعور الناس

---

١ ما يقال عن الاسلام ل٢٤٩.

٢ الموسوعة السياسية ب١ ل٣٠٦.

٣ موسوعة العربية ب٣ ل٦٣٤.

بالأنتماء جميعا الى امة واحدة)، (امة: مجموعة من الناس يتقاسمون ثقافةء تاريخاء لغة مشتركةء لهم شعور بالوحدة القومية)[1]، له بارەی نەتەوەیی هاتووه (الدولة القومية: هي اذا تطابقت حدود الدولة مع حدود الامة نفسها)[2].

له ئەنثرۆپۆلوجیەکانیش هاتووه: ئومه به: ١-بەرژەوەندی هاوبەش، ٢- خاکی هاوبەش، ٣-شارستانی هاوبەش، ٤-مێژوو، ٥-زمان، ٦-ئاینی هاوبەش[3].

له موسوعەی (مذاهبء مفاهيم في فلسفةء الاجتماع- ل١٥ -كه پسپۆرپیشه لەوبارەیەوه -) هاتووه: (ان الامة مرتبط اشد الارتباط باللغة، ..)، ئەوەش هەرداکۆکی لـه: (زمـان، مێـژوو، ئـابووری، دەروونـی، کـەلتوور، ..) وەك مەرجەکانی ئومەی له قەلەم داوه، بەلاّم له دوایدا دێتەوه سەر ئەو راستکردنەوه دەڵێ : ئومەو نەتەوایەتی له ئیسلامدا لێك جیان.

لەپیناسێکی دەگمەن بۆ نەتەوایەتی له لایەن (کـارلتون هـیس) کـراوه تـەنیا تێروانینێکی ئایـدیۆلۆجی کردوتـه بنـچینه نـەك میـژوو وخـاك وزمـان ودەلی : (نەتەوەیی بریتیه له کۆمەله خەلکێك که تێروانینێکی هاوبەشیان بـۆ گـەردوون و ژیان هەیه)[4] ئەو پێناسه نزیکه له (ئومـه) نـەك نەتـەوه، پێناسـەکانی ئـەلمانیو فرنسی وڕووسی بۆئومه لێك جیایه، ئەلمانی توخمی ڕەچەلەك بنچینەیه، لەفرنـسا نیشتمان، لەڕوسی ئابوری،.. تێگەیشتنی عەرەبو تـورك سـەبارەت بـه نەتـەوه بۆتەلمانیەکه دەگەڕێتەوه، لەڕووی یاساییەوه بەشێك پێیان وایه ئومه ئەوانەن کـه خاوەن دەوڵەتن، (قاموس المصطلحات السياسية والدستورية والدولية) له مـادەی ئومـه دەڵێ: (مـشتقة مـن أصـل لاتـيني –nasci بمعنـى يولـد) سـەرنج بـده بنەچەکەشی بردوتەوه سەرلاتینی! ·

---

[1] موسوعة العالمية ب ١٨ ل٤٢٧.

[2] موسوعة العالمية ب ١٨ ل٤٢٧.

[3] مقدمة في أنثربولوجيا الاجتماعية.

[4] Easy of nationalism

بەشێکیش هەیە ڕاستتر بۆی چووینە لەوانە (موسوعة کشاف اصطلاحات فنون) دەڵێ ئوممەت تەنها لەسەر بنچینەی ئاین دروست دەبێت، ئەوەیان تێڕوانینی فکری ئیسلامیشە بەسەرجەم زاناکان وپسپۆڕی ئیسلامی لەو بوارە، (لە بابەتی چەمکەکانی فکری ئیسلامی تایبەت تر لە ئوممە دەدوێین)، ئەوکاتی بۆمان دەردەکەوێ هەروەك (ئومە) لەسەردەمی پێغەمبەر ﷺ چۆن (سەلمانی فارسی و صوهەیبی ڕۆمیو گابانی کوردیو بیلالی حەبەشی عومەری کوری خەتاب) یەك ئومەت بووینە، لەدوای ئەویش وا دروست بووە بەبێ هاوبەشی زمانو مێژوو و خاكو باری دەروونیو جیای کەلتوری.. ئاواش ئێستا دەبینین (ڕۆجیە غارودی، سعید نورسی، سید قطب، ابو أعلی مودودی، خمینی..) هەریەکە زمانی جیا، ئابووریو خاکی جیا، کەلتورو مێژووی جیا.. کەچی یەك ئوممەتیشن.. پێناسەکەش هەمو ئەوانەن کە پێشوازیو پەیڕەوی لە پەیامی محمد ﷺ دەکەن، (کل من بعث الیهم نبي، ویسمون امة الدعوة، وأخری علی المؤمنین به وهم امة الاجابة)[1]. یان وەك د.حمیدالله وەسفی کردووە: (ئومە: ئەوانەن وەلامی بانگی پێغەمبەر ﷺ دەدەنەوە لە هەر سەردەمێکو لەسەر بنچینەی ئەو وەلامە یەك دەگرن، تێ دەکۆشن)[2].

ڕاستە لە قورئانیش بەزۆر جۆر مانا هاتووە بە زەمەن، بە خەڵکی، بە مێژوو، .. بەڵام لە (مقاصد الشریعة) ئەو مانایانەی هەیە بە تەنها کە لە پێناسەکەی سەروو هاتووە، بۆیە هەندێکی تر ئوممەو ئوممەی ئیسلامیشیان لێك جیاکردۆتەوە، لەوانە (معجم اصول الفقه)، ئوممەی وەك ئەتەوە پێناسی کردووەو (ئوممەی ئیسلام)یش هەمو ئەوانەن کە باوەڕی بە پەیامی پێغەمبەر ﷺ هەیەو ئامانجی: (هي تحقیق الاستخلاف لله في الارض بعمارتها وفق منهج الله ومراده)[3]،

١ موسوعة کشاف مصطلحات فنون ل٢٠٦٢.
٢ الوثائق السیاسیة في عهد النبوي و الخلافة الراشدة.
٣ معجم مصطلحات أصول الفقه، د.قطب سانو.

ئەنوەر جندی لە پێناسی ئوممە زۆر بە وریایی و ئەندازیارانە جیاوازی کردووە لە نێوان ئوممەو نەتەوە، کەچی هەریەکە لە زمان و جوگرافی و مێژووی بە تەماوی بەجێ هێشتووە، مەرجەکانی ئوممەی لە ٩ خال کۆکردۆتەوە، (بیروبڕوا، ووشیاری ئیسلامی، زمانی قورئان، مێژوو، نەریتە ئیسلامیەکان، پابەندی بە شەریعەت، بەندایەتی بە کۆمەڵ، پەیوەندی جوگرافی، یەك ئامانجی)[1].

(سعید حوی)ش بیریارێکی ئیسلامیە نیشانەکانی (ئوممە)ی لە کتێبی (الإسلام)بەو شێوەیە دیاری کردووە: (وحدة العقيدة، العبادة، السلوك والاخلاق، الدستور والقانون، القيادة، التأريخ، اللغة)[2].

ئەوەی جێی سەرنجە لێرەدا (سعید حوی)ش تا ڕادەیەك کەوتۆتە ژێر کاریگەری ڕابوونی نەتەوەیی، دەبینین هەردوو فاکتەری (زمان و مێژوو)ی کردۆتە مەرج، بەڵام هەر لە (ل٢٨٦)ی هەمان کتێب گەڕاوەتەوەو هەموو جۆرە پەیوەستێکی بێجگە لە ئیسلامی ڕەت کردۆتەوە بۆ بناغە داڕشتنی ئوممەو پەیوەندیەکانی بە نەتەوەو نیشتمانەو دەڵێ: (..أما المجتمع الاسلامي فأرتباطه بالوطن والقوم بمقدار أرتباط هذا الوطن وأهله بالاسلام، فولاء المسلم اولا وأخيرا).. هەڵبەتە ئەوەش هەمان ڕای جمال الدين ئەفغانیە کە دەڵێ: (لا جنسية للمسلمين الا في دينهم)..

بەو شێوەیە ئوممەت لە فیکری ئیسلامیدا ڕەچەڵەك و میرات نیە بەند نیە بە مێژووو زمان و خاك و باب و باپیران، واتە ئەو زاراوانەی وەك: أمة الالمانية، امة العربية، امة الكردية.. هەڵەن، لە بەرامبەریدا ئەو زاراوە هاوتایانە ڕاستن (امة الاسلام، امة المستجابة، امة الايمان، امة العقيدة.

ئیتر ئەو چەمکانە: دار الاسلام، وڵاتانی ئیسلامی، دار الکفر، دار الحرب، دار الامان، کۆمەڵگەی ئیسلامی، ئێمەی ئوممەتی محمد، لەو سەردەمە بەتایبەتی لەو

[1] معلمة الاسلام – مادة: المسلمون امة.
[2] الاسلام –سعيد حوى ل٣٤١-٣٤٢.

عەولەمەیەو لەژێر دەسەڵاتی عەلمانیدا ماناکانی پڕ بەپێستی نیە، هەموو ئەو پۆلێنە جیوگرافی‌و ڕەچەڵەکیە بۆ بنچینەی پۆلینی ئایدیۆلۆژی‌و ئاینی هەڵە دەردەچن، بە حسابی دارالكفر و دار الاسلام بێت.. کە دەرناچێت وەك دەبینین بە هەزاران مزگەوت‌و ناوەندی دەعوە لە ئەورووپاو ئاسیایە، بە هەزارانیش لێرە لە دایك‌و باوك و خاکێکی ئیسلامیەوەو عەقیدەکەی سوشیالیستیە یان چەپیە یان لیبراڵ دیموکراسی‌و نەتەوەگەریە.. بۆیە ئەو بانگەوازەی (پاپا) لە سەردانەکەی بۆ هند لە کۆتایی مانگی ١٩٩٩/١١ تا رادەیەك هەقە کە وتی: با بەندێك بۆ (مافی مرۆڤ) زیاد بکرێت کە هەر کەس بتوانی بەسەربەستی ئاینیش بگۆڕی.

ئینتمای (ئومەی ئیسلامی).. موکتەسەبە.. پرۆسەیەکە بەردەوام پێویستی بە پەروەردە و دروست کردنە.. نەك هەر لە دایك بووی سنورێکی جوگرافی بەناو ئیسلامی بێت ئیتر تاکێك بی لە (ئومەتی ئیسلام).. نەخێرئینتمای ئومەی ئیسلام زکماکی‌و میراتی‌و نەتەوەیی‌و..نیە، دروستکردنە، جوڵانەوەیە لە سەرەتاکانیدا حزبایەتیشە لە(حزب الله).. ﴿وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾. واتە (ئومە) زاراوەیەکی سیاسیشە لە کۆمەڵەی زاراوەکانی ئاسۆیی وەك (حزبایەتی، ئایدیۆلۆژیا، ئایین، مەبادیەکان، فەلسەفە،..) بنچینەی حزبایەتی ئیسلامی لە جیهانێکی وا بۆ ئەوەیە ئومەتێك دروست بکەی لە خاکێك (کە دەوڵەتی ئیسلامی) پێ دەوترێت، بەپێی بەرنامەی (قورئان‌و سوننە) وەك پێغەمبەر ﷺ ئەو کۆمەڵە هێڵە خوارو خێچەی کێشاو هێڵێکی ڕاستیش بە ناویان داو فەرمووی: (هذا صراطي مستقيماً فاتبعوه ولا تتبعوا السبل)، ئیتر پێویستی بە ئەرك هەیە بۆ کۆکردنەوەو ڕێکخستن‌و تێگەیاندن‌و ڕێنمایی‌و ئینتماکردن لەسەر ئەو هێڵە، .. کەواتە بزوتنەوەیەکی سیاسیە لەسەرەتادا، ئەگەر وردتر بیقەبلێنین خودی کۆمەڵگەی ئیسلامی ڕاستەقینە کۆمەڵگەیەکی سیاسیە، هەر بۆیەش لەسەردەمی پێغەمبەر ﷺ دوای خولەفای ڕاشدین‌و سەردەمی عومەری کوڕی

عبدالعزیز، صلاح الدین، زۆر سولتانی عوسمانیش دەبوایە هەمو کەس فێرە ئاینەکەی بکرێت بەپێی ﴿فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيَكْفُرْ﴾، ﴿لاَ إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ﴾، لە کۆتایی دەرچوونی ئینجا لێی دەپرسرا ئاخۆ ئەو ئاینەت دەوێ وەك بەرنامەی ژیان.. بۆی هەبوو وەری گرێ، بۆشی هەبوو رەتی بکاتەوە.. بەو شێوەیە ئومە دروست دەبێت بەردەوام دەبێت نەك وەك ئێستا، عەلمانیەتەو لەهەمان کاتیشدا دەڵێ ئومەتی موحەمەدم،و دەڵێ مارکسییم وئیسلامیشم، بەرنامەی (عصبي قومية)و دەڵێ رابەری ئومەی ئیسلامیم!، ئەو تێکەڵیە لە قازانجی ئیسلام نیە وەك تێکەڵ کردنی هێڵە راستەکەو خوارو خێچەکانە، ئەوانەی تێکەڵی دەکەن ودژی لێك جیاکردنەوەی ئەو دوو چەمکەن، مەبەستی سیاسیو ستراتیجی لە پشتەوەیە، دەیەوێ بیری نەتەوایەتی بسیاسێنێ و بنچینەیەکی فکریو فەلسەفی بۆ دروست بکا کە نیەتی، ئەوەش بەکورتی جیاوازیەکانی نێوان ئومەو نەتەوەیە:

١- نەتەوە لە زنجیرەی ئینتمای شاقولی (بنەماڵە، تیرە، هۆز، خێڵ، نەتەوە، ..)یە، کەچی ئومە لە زنجیرەی ئاسۆی (ئایدیۆلۆژیا، ئاین، مەبادیئی،سیاسی، حزبایەتی..)، هەڵبەتە زنجیرەی یەکەم کلاسیکیو دووەمیش پێش کەوتوونو مانا مرۆڤایەتیەکانە.

٢-ئومەت وشیاریەو نەتەوایەتی عەوامو هەڵخەڵەتاوەیە، ئەو دوو سیستەمە سیاسیو کۆمەڵایەتیو ئابووری یەی لەسەر هەر یەکەیان بنیات دەنرێ لەجەوهەردا زۆر لێك جیان.

٣-ئینتمای نەتەوایەتی بایۆلۆجیە، میراتە، خوێنە، .. بەدەرە لە خواستی خۆت، .. کەچی ئینتمای ئومە ئایدیۆلۆژیە، موکتەسەبە، مرۆڤایەتیە، عەقڵە، بەدەستە خۆتە، مخەیەری، ..

٤- نەتەوە لە باشترین بنچینەی زمانو خاكو مێژووو رەچەڵەك دروست دەبێت، کەچی ئومە لەسەر بنچینەی عەقیدە دروست دەبێت بێ پێویستی بە پرۆسەی مێژوویی هاوبەش لە خاكو مێژوو و زمان..

٥- نەتەوەیی –لەو سەردەمە –زیاتر بەرهەمی سایکس –پیکۆی ١٩١٦و پرۆژەکەی ئیمپریالیزمو سیکۆلاریش بەڕێوەی دەبات، ئومەتیش پرۆژەیەکی ئیسلامیە، بزوتنەوە ئیسلامیەکان بەڕێوەی دەبەن .

٦- فراوانترین سنوری ئیمکانیاتی نەتەوە سنوری نەتەوەکەیە، کەچی سنوری ئیمکانیەتی ئومە هەموو مرۆڤی سەر زەویە بە نەتەوەو نەژادو رەگەزی جیاجیاشەوە، بۆیە لە (ئومە) مانای کەمایەتیو (ئثنی)و زۆرایەتیو.. نامێنێ.

٧- ئەو دەوڵەتەی لەسەر بنچینەی نەتەوە دروست دەبێ، سنووردارە لە هەموو لایەك بە تایبەتی لە ڕووی جوگرافیەوە کەچی دەوڵەتی ئومە جیهانیە.

٨- نەتەوە ئینتمایەکی کۆمەڵایەتیە، ئومە ئینتمایەکی سیاسیە، واتە لە یەکەمدا تەنها ئینتمایە، لە دووەمدا ئینتماو وەلایە، لە یەکەمدا چالاکی وەلا دەبتە ڕەگەزپەرستی، لە دووەم دەبتە مرۆڤایەتی.

نەتەوە	ئومە
١- ئینتمایەکی ئاسۆییە.	١- ئینتمایەکی ستوونیە.
٢- وەرگیراوە.	٢- میراتە.
٣- دەڤەریو سنووردارە.	٣- جیهانیو بێ سنورە.
٤- بایۆلۆجیە.	٤- ئایدیۆلۆجیە.
٥- تاك زمانی.	٥- فرە زمانی.

(٤١)

بیری نەتەوەیی فکر القومي nationalism

لـە وەرگێڕانـی ئـەو کۆمەڵـە زاراوانـەی وەك: نەتـەوە، نەتەوایـەتی، بـیری نەتەوایەتی، ئایدیۆلۆژیای نەتەوایەتی.. لە بەرامبەرەکەیان بە ئینگلیزی یـان لـە لاتینیە رەسەنەکەی هەندێ گرفتی زمانەوانی ڕووبـەڕوو دەبێتـەوە، لـە ڕاستیدا نەتەوەو نەتەوایەتی، نەتەوایەتی‌و بیری نەتەوایەتی، .. هەتا لەگەڵ ئایـدیۆلۆژیای نەتەوایەتیش لێك جیان، (نەتەوە) بە کۆمەڵە خەڵکێکی هاوزمان دەوترێ، تـەنها چەمکێکی کۆمەڵایەتیە نەك سیاسی، نەتەوایـەتی دەبێتـە چـەمکێکی سیاسـی، بەمانای کۆبونەوەو وەلاء، لە زمان تێ دەپەڕێ بـۆ دارشـتنی بنـچینەی زیـاتری وەك، مێـژوو، خـاك، بەرژەوەنـدی بـالا، .. (بـەپێی هەنـدێ سەرچـاوە ئـاین‌و دەروون‌و کەلتوریش، ..) نەتەوەگەریە،نەتەوەپـەروەریش ئـەو کەسـانەن کـە ئـەو ئەرکە سیاسیە دەخەنە ئەستۆی خۆیان، هەرچی بـیری نەتەوەییـە.. زیـاتر لەوانـە قووڵ دەبێتەوە، لەباشترین دۆخیدا بریتیە لەو بیرو بەرنامەیەی کە دەیـەوێ جـەو جۆڵی سیاسی‌و جیهانبینیەکەی بە تەرازووی بەرژەوەندی نەتەوەیی بۆ مرۆڤایـەتی دارێژێ ودەگەڕێتەوە سەر بنەمای (أنصر أخـاك ظالمـا أو مظلومـا)، هـەر چـەندە خاوەنانی ئەو بیرە ویستویانە وەسفی بە : بیری مرۆڤایەتی، بـیری سـەردەم، بـیری رەسەن، .. بکەن، بەڵام لەبەرامبـەریشدا وەسفی بـەبیری رەگەزپەرسـتی‌و تەسـك‌و نەژادی و.. کراوە، هەروەك لە پێناسەکەی سەرووش وشەی (دەیـەوێ)ی تیادایـە، واتە شایەنی پەیڕەوکردن نیە بە ئاسایی، بۆیـە زۆربـەی زانـاو ئـەنثرۆپۆلـۆجی‌و

سیاسەتمەدارانیش بە بیرێکی نوقستان بگرە هەر (نەتەوایەتی) بە ئایدیۆلۆجیاش نازانن، جگە لە لێکدانەوەی زیادەڕەو..

لە راستیشدا یەکێ لە سروشتەکانی مێژووی مرۆڤایەتی بە زانستیو سیاسیشەوە ئەوە بووە لەگەڵ دۆزینەوەو پەیدابوونی دیاردەیەکی نوێ، شەپۆلێکی هەڵچوون لە لایەن کۆمەڵێك لە رەوشەنبیرو جیهان بینو سیاسەتمەدار دروست دەکا لە رادەی خۆی تێ دەپەڕێ، هەروەك دەبینین لە مەسەلەی نەتەوایەتیش، کە دیاردەیەکی ئاسایی گەشەی مێژووە (لە غیابی ئاینی راستەقینە)، ئیتر ئینتمای نەتەوایەتی ئاساییە، تاوان نیە، بەڵام کاتێ ئەو ئینتمایەو ئەو بەهاو رەوشتو نەریتو فەرهەنگو کەلتوری سەروەری نەتەوەیەك بەسەلبیاتو ئیجابیاتەوە، بە کۆنو نوێ یەوە، بە ستەمو ناهەقیەکەیەوەش.. ناوێتە بکەیت بۆ بەرنامەیەکی سیاسی، بیکەیتە رێ نیشاندەرێك، تەرازویەك، .. نەتەوەی ترو مرۆڤی تر پێ هەڵسەنگێنی..و جیهانی پێ ببینی بەو روانگەیەوە.. ئەوەیان بیری نەتەوەییە، کە دیاردەکانی شۆڤینی، رەگەز پەرستی، فاشی، نازی، تۆرانی، جەنگە جیهانیەکان، دیکتاتۆریەکان، .. تەعریب، تەتریكو پاکتاوی رەگەزی، .. هەتا بەشێکیش لە ئیمپریالیزمیو دەکەوێتە ئەستۆی ئەو بیرە، بە کێشەو مەینەتی کوردیشەوە چ فاکتەرە دەرەکیەکانی داگیرکاری چ فاکتەرە ناوەکیەکانی هۆی رزگارنەبوونی، بۆیە ئەو بیرە ئەگەر چی لە سەرەتادا لایەنێکی لە کاردانەوەو مەبەستی رزگاری بووە وەك ئێستا ئەو دەوڵەتە نەتەوەییانەی پێ دروست بووە، هەر خێرا بووە هۆی جۆرە داگیرکردنێکی (ئاسۆی)تر، نەتەوەی سەردەستو بن دەست، ستەمی نەتەوەیی.. لێ دروست بوو لە بەرامبەریشدا بزوتنەوەی رزگاری نیشتمانی لێ پەیدا بووە، گەلی جار ناوی –ئیمپریالیزمی نیشتمانی یان محەلی –لێ نراوە.

بۆیە هەریەکە لە بیری نەتەوەییو ئینتمای نەتەوەییو هەستی نەتەوەیی لێك جیان، هەر چەندە زۆرێك لە نووسەرو بیریارە نەتەوەگەریەکان تا ئێستاش تێکەڵی

دەکەن، لە راستیدا نەتەوایەتی ئینتمایە نەك وە لاء، بایۆلۆجیە نەك نایدیۆلۆجیا، خوێنە نەك سیاسەت، هەستە نەك عەقڵ، فسیۆلۆجیە نەك سوسیۆلۆجی، جمو جۆڵە نەك حزبو بەرنامە، هۆنراوەو پەخشانە نەك فکر، هەڵچوونە نەك زانست، وەختیە نەك دائیم، .. بیری نەتەوەیی دەیەوێ ئەو سنورانە ببەزێنێ بیکاتە (وەلاء، ئایدیۆلۆجیا، سیاسەت، ..هتد)، هەڵبەتە ناشبیتێ بۆیە دەبینین بیری نەتەوەیی بە تەنها بیرێکی شۆڤێنیو رەگەز پەرستیە یان داپۆشراوەو تەواوکراوە بەیەکێ لە مەدرەسەکان، هەر بۆیەش حزبە نەتەوەییەکانیش ناوەڵناوێکی مەدرەسەیەکی تری هەڵگرتووە، وەك حزبی بەعسی عەرەبی سۆشیالیستی، حزبی دیموکراتی کوردستان، حزبی سۆشیالیستی نەتەوەیی -نازی)، .. هتد، لە کۆنگرەی دامەزراندنی حزبی بەعس هاتووە: (.. یؤمن بان الاشتراكية منبعث من صميم القومية العربية)[1]، چونکە وەختیشە بۆیە دەبینین دروشمەکە (وحدة-حرية-اشتراكية)، کۆتای بە مەدرەسەکە دێت نەك بە عەرەبیەکە، بەشێك بەوە نەوەستاون دوو مەدرەسەیان هێناوە بۆ تەواوکردنی ئەو بیرە نەتەوەییە، جمال عبدالناصر دەڵێت: (بیری نەتەوەییمان بە دوو باڵ دەفرێ، سۆشیالیستیو دیموکراسی)[2]، ئیتر ناوەرۆکی ئەو بزوتنەوە نەتەوەییە تا رادەیەکی زۆر دەکەوێتە سەر ئەو مەدرەسەیەی کە بیرۆکەکەی پێ تەواو کراوە، بۆ نمونە ئەو حزبو بزوتنەوانەی بە سۆشیالیستیان تەواوکردووە ئەوا (فاشیەتو نازیەتو بەعسیەتی..) لێ پەیدا بووە، بەڵام دیموکراسیو ئیسلامیەکان جۆرێکی ترن.. بەدەرن لە رەگەز پەرستی، ئەوەش گەرانەوەیە بۆنەفامیو پۆلینە کۆنەکەی یۆنان کە خەڵکی دابەش کرا بۆکانزای زێرو زیو وناسن..و لەکۆتاییدا بنەماکەی ئەرستۆ (الناس ليسوا كأسنان المشط)ی لێ هاتەدی، بەپێچەوانەی یەکسانی ئیسلام، بەو پێیە بێت ئەوە بیلال حەبەشی تەنەکەیەو (أبو جهل) یش زێر.

[1] مؤتمر تأسيسي ١٩٤٧-مادة (٤).
[2] فلسفة الثورة- جمال عبدالناصر.

فەلسەفەی ڕەگەز پەرستی‌و زیانی بیری نەتەوەیی‌و نامرۆڤایەتیەکەی لە بنچینەدا لەوە دێ کە وەلانی مرۆڤ نابێت لەسەر بنچینەی ئینتمای زگماکی بێت، هەموو ئەو فاکتەرە کۆمەڵایەتی‌و نەژادی‌و ڕەگەزیەی دەگرێتەوە کە بوون‌و ئینتمات تیایدا بەدەست خۆت نیە، وەك بوونت لە بنەماڵەو هۆزو تیرەو نەژادو نێرینەو مێینە و.. بیری نەتەوەیی وەلانی مرۆڤ لەسەر بنچینەی ئینتمای نەتەوایەتی بەند دەکاو بیرو ئایدیۆلۆژیەکی ڕەگەزپەرستی لێ زادە دەبێت، کەنا مرۆڤایەتیە، ئایدیۆلۆژیاو بیری مرۆڤانە بەلایەنی کەمەوە دەبێ لەو سنورە بێت کە وەلانی مرۆڤ لەسەر بنچینەی عەقڵ‌و بەرهەمەکانی بێت کە ئینتماکردنی لەدەستە خۆتەو ئایدیۆلۆژیاو فکرو ئاین‌و حزب‌و بزوتنەوە عەقیدیەکان.. دەگرێتەوە، یان بە گوزارشێکی تر ئەگەر تەوەری ڕزگاری -نەتەوەیی زاڵ بوو بەسەر تەوەری ڕزگاری -کۆمەلایەتی ئەوا ڕەگەز پەرست دەردەچێ، پێچەوانەشی بە پێچەوانە.

مێژووی گەشەی ئینتماو وەلاء واهاتووە هەروەك لایەك لە نامانجی شۆڕشی پێغەمبەرەکانیش ئەوە بووە کە: وەلانی خەڵکی لەسەر بنچینەی زگماکی (لە: خوێن، ڕەچەڵەك‌و نەژادی‌و دەڤەری...) بگۆڕنە سەر بنچینەی عەقڵی، کە بریتیە لە بیروبڕوا تا ئومەتێك دروست بکەن نەك نەتەوەی جیاجیا، لە بەرامبەریشدا هەموو دەسەڵات‌و بەرنامە نەفامیەکان تا ئەوساتەش ویستویانە وەلانی مرۆڤ لەسەر بنچینەی دەسەڵاتی بنەماڵەیی، خێڵەکی، ئیمپراتۆریەتی، نەتەوەیی.. دروست بکات، هەر ئەوەش مێژووی گەشەی بەندایەتیە، وەلانی جاران بە ئەوروپیشەوە هەتا سەردەمی ڕابوونیش جگە لەو وەلانە کۆنەپەرستانەی سەرووش بۆ (دۆق، برگندیا، پادشا، شازادە، ئیمپراتۆر، کاتۆلیکی مقدسی، پاپا، کنیسە، ..) بووە، وەلانی نەتەوەیی گەشەی ماهیەتی ئەو فاکتەرە کۆنانەیە هەروەك عەلمانیەتیش گەشەی ماهیەتێکی کۆنی ئەو پۆلیە، گەشەی سەردەم هەردووکی کۆکردنەوە لە پێك گەیشتنی کۆمەڵێك هۆکاری تر بۆی لەوانە:

١-کۆتایی وەلاتی ئیمپراتۆریەکان بۆ نەتەوایەتی.
٢-فراوان بوونی ئینتمای خێڵەکیو دەڤەری.
٣-بەندبوونی تاك بە دەسەڵاتی دەوڵەتی نەتەوەیی زیاتربوو لە دەسەڵاتی ئیمپراتۆریەت کە ئەوکاتی تاك ئەوەندە راستەوخۆ لە ژێر کاریگەری دەسەڵاتی سیاسی نەبوو.
٤-پەرینەوەی ئینتما لە خێڵەکی یەوە بۆ بۆشاییەك (کە ئاینی راستەقینە یان مەبادیئێکی مرۆڤانە ئامادە نەبێت)ئەوا بەسروشتی خۆی بەوەلائی نەتەوەیی دەگا.

ئەگەرچی ئینتمای نەتەوایەتی کۆنە جا مرۆڤ هەستی پێ کردوون یان نا، ئینتمایەکی نوستوو بووە، هەتا ئەووروژێ ناجولێت، ئەو هۆکارە مێژووییانەی سەروو بوونە ورووژێنەر، بۆیە (ئەزەلیو ئەبەدی نیە)و (حقيقة خالدة) نیە[1]، وەك لە راپۆرتی (حزب البعث)و زۆر سەرچاوەی تر هاتووە، لە ئاینیش رەسەن تر نیە وەك ساطع حصری دەلێت: (تا ئێستا عەرەب (٣) ئاینی گۆڕیوە، کەچی عەرەبایەتیەکەی نەگۆڕاوە.. واتە رەسەن ترە)، بەلکو لە قۆناغێکی درەنگی مێژوویی هاتە مەیدان، ئەو دیاردە مێژووییانە زیاتر بەپێی پێویستو فاکتەری بابەتی (لە غیابی ئاینی راستەقینە) دروست دەبێت، بیری نەتەوەیی لە ئەوروپا لەو بۆشاییە ئاینە سەری هەلدا، لە لایەن چەند فەیلەسوفێك لەوانە (هیگل: بنچینەیەکی فەلسەفی بۆ دارشت، گەیشتە ئەو ئەنجامەی کە مێژوو لە بالای نەتەوەیی پروسیاو دوایش لە (ناریەتی*) کۆتای دێت، بسمارك بەو رێنمونیە ئەلمانیای لە سالی ١٨٧١دروست کرد،دوای سوپەرمانو سۆشیالیستی نەتەوەییو نازیەتی لێ پەیدابوو..)، بۆ رۆژهەلاتو جیهانی ئیسلامیش لەگەل هاتنی عەلمانیەتو کزبوونی خەلافەت دەستی پێکرد، یەکەم جار لەنێو چەند

[1] سەرنج بدە : تقرير سياسي التأسيسي حزب البعث -١٩٤٧- مادە (٣).
* هەرخودی ناری بەمانای ماقول وسوپەر مان دێت

ناوەندو سەنتەرێك لە لبنانو ئەستەمبوڵو قاهیرە.. زیاتر لای مەسیحیە عەرەبەكان سەری هەڵدا،لە نێو توركیش لەسەر دەستی یەهودیەكانی دۆنمە لەسالۆنیك سەری هەلدا، چونكە مەسیحیەكان وەك پاڵنەری دەروونی (خۆ دەرخستن) لە فاكتەری (ئاینی)دا بوونێكی كۆمەلایەتیو سیاسی لاوازیان هەبووە، بۆیە بەدوای فاكتەرێكی تر گەڕان- كە نەتەوەییە- بەهۆیەوە گوزارشیكی بە هیز تر لە ئینتماكەی بكا، هەربۆیەش كۆنگرەی (پاریس ١٩١٣نەتەوایەتی عەرەب) نیوەی مەسیحی بووەو بووە هۆی سەرهەڵدانی بیری نەتەوەیی بەخێراتر، بزوتنەوەی (ئیتحاد الترقی-كەلەسالی ١٨٨٩ز دروست بوو، دوای احمد رەزا سەرۆكایەتی وەرگرت)و كەسانی وەك (انور پاشا، طلعت پاشا، جمال پاشا) لە پایتەختی خەلافەت دروست بوون، بەهاوتای بیری ئیسلامیو میللەتی عوسمانیو بیری نەتەوەیی دروست بوو، لەوانە (نكین ئەلب) (٥) بەرگی لەسەر (تۆران) نووسی، نجیب عازوری كتێبی (یقظة الامة العربیة)ی نووسی، وەكتێبو تەنزیراتەكانی (ساطع الحصری) ..ئیتر ئەو بیرە لەسەرەتای سەدەی بیستەم هاتە جیهانی ئیسلامی، پێشتر نەبووە، هەتا لە (هند)یش كە خاوەن شارستانیەكی قووڵیان هەیە سەرەتای وشیاریو بیری نەتەوەیی بۆ ساڵی ١٨٨٥ز دەگێڕنەوە، كە (حزبی كۆنگرەی نیشتمانی هندی) دروست بوو، لە ساڵی ١٩٠٥ بووە رێكخستنێكی میللیو دوایی لە ساڵی ١٩١٦ غاندی سەركردایەتی ئەو حزبەو رزگاری نیشتمانی كرد، بەهەمان شێوە هەمو سەرچاوەكان ئەو هەستو سەرەتای بزوتنەوەی رزگاری نیشتمانی كوردستان بۆ سەرەتای سەدەی بیستەم دەگێڕنەوە، بەلاّم بیری نەتەوایەتی لەناو میللەتی كوردو هەندێ‌ میللەتی تری وەك فارس، بلوش، چەركەس، .. تا ئێستا رەگو ریشەی وای نیە، ئەوەش وەك وەسفەكەی (ابن خلدون) نیشانەی پێشكەوتنە.

رای مەدرەســەكان :

ئەگەر چى نەتەوايەتىو بيرەكەشى بەفرە مەبەست بەكارهاتووە لە كۆنو نوێوە لەلايەن رۆژئاواوە، لەوانە : بۆ رزگارى خۆيان، بـۆ داگيركردنـى خـەلكى تـر، بـۆ دابەش كردنو تێك گـيرانو نانـەوەو هەلگيرسـانى ناوەنـدى نـاكۆكى..، بۆيـەش دەبينين بەلێنە ئيجابيەكانيان بۆ ميللەتانو بەكورديشەوە جـێ بـەجێ نـەكردووە، وەك : بەلينـەكانى هاوپـەيمانانى روژئـاوا لـە فـەترەى جـەنگى جهـانى يەكـەم، ١٤بنەماكەى ويلسون لە١٩١٨، بەلێنەكانى جـۆرج ١٩٢٠، سـيڤەر ١٩٢٠..)، كەچى سەلبيەكانيان هەمو جـێ بـەجێ كـردوون وەك (بـەلفۆر ١٩١٨، سـايكس بيكۆ ١٩١٦، لـۆزان ١٩٢٣، سـعد ئابـاد ١٩٣٧، جـەزائير ١٩٧٥..هتـد)، تـا ئێستاش ئەو دۆخە بەردەوامە..

هەرچى ولأتانى سۆشياليستىو مەدرەسـەى چەپيـشە، بـەحوكمى بنـەماكانى بيرى ئومەمى لە ماركسيەت دان بەبيرى نەتـەوەيى نـانێنو هـەتا مـل ملانێـى نێوان داگيركەرو داگيركراويش بەسانەوى دەژمێرن، هەر چەندە هەنـدێ ناخـافتنى ماركس هەيە سەبارەت بـە ئێرلەنـدە، بـەلأم لـە دواى ئـەوەى زۆربـەى ولأتـانى سۆشياليستى دروست بوو بە پێچەوانەى ئەو (ئەسلە ماركسيانە)كە گوايـە دەبـى لە ولأتانى پيشەسازى دروست ببـێ، بـەلكو لـە ولأتـە كـشتو كـالىو لـەرێى بزوتنــەوەى رزگــارى خــوازى نەتەوايــەتى دروســت بــوون.. ناچــار دەســتكارى (ئەسلێكى) گرنگى ماركسيان كرد لە مەرپايەكانى ناكۆكى.. وە تۆماريـان كـرد كە: دەشێت جارجار **(ناكۆكى پلەيەك –كە ناكۆكى كريكار وبەرجوازيە -بـچێتە جى ّى ناكۆكى پلـە دووو بـە پێـچەوانەش)**، نموونـەو پيادەكردنيـشيان نـاكۆكى بزوتنەوەى رزگارى خوازى نەتەوەيى دژ بە ئيمپرياليزم بوو، كە بـەردەوامو توونـد بوو، كەچى بەردەوام نـاكۆكى كرێكـارانى رۆژئـاواو سـەرمايەدارەكان لەسـەرخۆ بوو..، مەدرەسەى چەپى بە چـاكى نـەيتوانى ئـەو سـنورانە لێـك بكاتـەوە كـە ئينتماو هەستى نەتەوايـەتىو بـيرى نەتەوايـەتى جيايـە، رزگـارى- نەتـەوەيىو

رزگاری-نیشتمانیش لێك جیان، ئنجا حزبی نەتەوەیی لە وڵاتێکی داگیرکراوو لـە وڵاتێکی سەربەخۆ دیسان لێك جیان.

لە ئیسلام دا ئـەو لێـك جیاکردنەوانـە بـە وردی دەسـت نیـشان کـراوەو لـە قورئانیش هاتووە: ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ﴾، واتە بۆ (تعارف) نەك (تقاتل) یان (احتلال) یان (افتخار)..تەعاروفیش واتە دان پیاهێنـان بـە یـەکتری، بـەڵام لـەو سنورە بترازێو ببێتە وەلائو بـیرو ئایـدیۆلۆجیا و.. ئـەوا ئیـسلام دژی وەسـتاوە: (لیس منا من دعا الى العصبية)، (لينتهين اقوام يفتخرون بآبائهم ماتوا انما هـم فحم جهنم.. الناس بنو آدم وآدم من تراب)، چاکترین دەستکاری ئـەو بنەمایـەی نینتماو وەلائەی (أنصر أخاك ظالما أو مظلوما) کرا لەلایەن پێغەمبـەر ﷺ رەگەز پەرستی و نامرۆڤانەی وەرگێڕا بۆ مرۆڤایەتی بێ ئەوەی دەستکاری شێوەی بکا تەنیا ماهیەتی گۆڕی، کە لە پێشتر مانای یارمەتی هاوخوێنی خـۆت بـدە چ لەسەر هەق بێت یان ناهەق.. وەری گێڕا بەو مانایەی.. ئەگەر هەق بوو یارمـەتی بدە، ئەگەر ناهەقیش بوو یارمەتی بدەو دەستی بگرە تا نەیکا.

تەقەلاکانی بە ئایدیۆلۆژی کردنی نەتەوەیی:

ئەو سەردێرە لەوە هاتووە کە نەتەوایـەتی بـیرو ئایـدیۆلۆژیا نیـە، وەك (إبـن خلدون)یش دەڵێ: (النسب علم لا ينفع و جهالة لا تضر)، بۆیە زۆر تەقەلای کۆن و نوێ هەیە تا بنچینەیەکی ئایـدیۆلۆژی بـۆ نەتەوایـەتی بدۆزنـەوە، هەنـدێکی لێ هەڵدەبژێرین:

١-شەیتان بە یەکەم ورووژێنەرو شانازیکەر بە رەچەڵەك دەژمێرێت، بووە هـۆی ئەو دۆخەی ئێستای شەیتان، کاتێ وتی من لە (صـادەم) گـەورەترم، رەچـەڵەکم ئاگرە، ئەسڵی ئادەمیش لە قورە.

٢-بەشێكى تر بنچینەى دەروونى زیرەكايەتى دەگێڕنەوە بۆ رەچەڵەك، (شعب الله المختار) ى يەهودى و(ارض الرسالات)ى عەرەب لەوە هاتووە، لە پروتوكولاتى(٥)ى حكماء صهيون هاتووە : وقد منحنا الله العبقرية كي نكون قادرين على القيام بقيادة العالم) ناشیونالیستە عەرەباكانیش ئەوە دەڵێنەوە،تەنانەت لە كتێبى (العروبە بين الشعوبيە والاستعمار) دەڵێ: هەموو خەلكى زەوى وئاسمان پێویستیان بە عەرەب وخاكى عەرەب هەبووەو هەیە، لەولاش هەریەكە لە : (ئەرسەر دى گۆبینۆى فەرەنسى، شامپرلینى ئینگلیزى، بمواس، فیشەر، ..) واى بۆ چوون كە تواناى عەقڵى نەتەوەیك لەگەڵ نەتەوەیەكى تر جیایە، گوایە هەندێ نەتەوە شایستەى پێشڕەوایەتى و سەركردایەتى سیاسى جیهان بكەن و خەلكى تریش لە خزمەتیان بن، گوبینۆ پێى وابوو ئاریەكانن شایستەى هەلگرتنى پەیام بۆ هەموو بەشەریەت، وەك بنەمایەكى ئایدیۆلۆجى، ئەوەش هەمان بۆچوونى كۆنى (رۆم) بووجگە لەخۆى خەلكى ترى بە (بەربەر) لەقەڵەم داوە هیرودوتس -كە بە باوكى میژووژمێردراوە- شەرى ئاسیایى وئەوروپى بەجەنگى بەربەرو مەدەنیەت لە قەلەم داوە وەك (شیشرۆن ١٠٦-٤٣ پ ز) وەسفى دەكا[1]، هەمان تێ ڕوانینى (داروینیەتى كۆمەلایەتیشە).. بەلام (باستیان) لە كتێبى (وحدة النفس)و (راتزل) لە كتێبى (حضارة التقليدية) سەلماندیان كە تواناى عەقڵى مرۆڤ یەكسانەو بەند نیە بەرەچەڵەك و نەتەوەو فاكتەرى جوگرافى.. ئەوەش هەمان راى ئاینى راستەقینەیە بە ئیسلام و چەپیشە.

٣-هیگل و چەند فەیلەسوفێكى تر بنچینەیەكى ترى مێژوویى و فەلسەفى و جیهانیان دۆزیەوە بۆ ئایدیۆلۆژیاى نەتەوەیی، گوایە مێژوو واهاتووە هەر جارەى نەتەوەیەك پێشڕەو بووە ئێستاش نۆرەى نەتەوەى ئەڵمانە پێشڕەوبن و گەیشتونە لوتكەى گەشەسەندن و ئەوە كۆتاى مێژووە.. بۆیە دەبێ نەتەوەى ئەڵمان

[1] شیشرون نازناوى "باوكى مێژوو"ى بە هیرۆدرتس دا .

سەرکردەی سیاسیو ئایدیۆلۆژیای جیهان بێت، لەوەوە بانگێشەی پاکی ئاریەتیش لە ڕەگەزەکانی تر هاتو دیاردەکانی سوپەرمانو نازیەتو بەجەنگی جیهانیشەوە لەسەر ئەو بنچینەیە دروست بوو، ئەو هەمو کوشتو کوشتارەی توخمی ئا ئاری کرا گوایە تا خزمەت بە مرۆڤایەتی بکرێو توخمی ئاری بەپاکی بمێنێتەوە تێکەڵ بە توخمەکانی تر نەبێت بەتایبەتی (یەهودی)، هەمان فکرەی (تۆرانیەت)و کوشتو بڕی (ئەرمەنی) و.. دوایش ئەنفالو کیمیایی دژ بە کورد کرا لە سەر هەمان بنچینەی جارنەدراو .

٤-بەشێکی تری نەتەوەگەریەکان بەهەندێ (سەفسەتە) دەیانەوێ بیسەلمێنن کە فاکتەری نەتەوایەتی بەهێز ترە لە فاکتەری سیاسیو ئایدیۆلۆجیو هەتا لە ئاینیش، ساطع الحصري دەڵێ: (لە قۆناغێکی دیاری کراودا عەرەب (٣) ئاینیان گۆڕیوە کەچی عەرەبایەتیان نەگۆڕاوە، کەواتە عەرەبایەتی ڕەسەن ترە لە ئیسلامیش)، (ملك فيصل)یش دەڵێ: (...و أننا عرب قبل موسىء عيسىء محمد)[١]، شبلي عيسميش دەڵێ: (أحيانا العروبة أوسع من الاسلام)[٢]، علي ناصر الدين دەڵێ: (الإلحاد بالدين غير هامء لكن الإلحاد بالعروبة جريمة)، العلايلي دەڵێ: (القومية هي دين العرب)، هەروەها لە (قضية العرب)دیسان دەلێ: عەرەبایەتی نبوەی سەردەمە) .. عمر فاخوریش لە کتابی (كيف ينهض العرب) دەڵێ: (عەرەب سەرناکەون هەتا خۆشەویستی ئیسلامی بەعروبایەتی نەکوژێننەوە)، لە کوردستانیش لە شیعریکی ئیبراهیم ئەحمد دەلێ: لەپیش ئاینا ئیمە هەرکورد بووین وهەر کورد دەبین، لە سرودی نیشتمانیەکەش وا هاتووە: (دینمانە ئاینمان هەر نیشتمان).

٥-هەردەم نەتەوەییو خوێن بەهێزترە لەبیروبڕواوەو هەتا عەقیدەی ئاینی، بەشێکی زۆری نەتەوەگەریەکان بۆ پاڵپشت کردنی ئەو بۆچوونەیان دەگەڕێنەوە

---

[١] ختابەکەی لە شام.

[٢] العلمانيةء الدولة الدينية، شبلي عيسمي ل٢١٣.

سەر (ئیمام غەزالی)و (إبن خلدون) کە وتوویانە پەیوەندی خوێن بەهێزوو دائیمترین پەیوەندیە[1]، بۆیە هەتا نەتەوەگەریە میان ڕەوەکانیش کردوویانە بنچینەی ئایدیۆلۆژی نەتەوەیی، سەرنج بدە (کتاب الاخضر) کە بە دەستوری لیبیا دەژمێرێت دەڵێت: (...العوامل الاجتماعية هي العلاقة القومية ...، ينتصر حتما العامل الاجتماعي على العامل السياسي، .. لذلك.. العامل القومي هو المحرك الحقيقيء الدائم للتأريخ)[2].

٦-نەتەوایەتی یەکێتی دروست دەکا، لە دوای دارشتنی ئەو سنورە دەستکردانەی پەیمانی سایکس بیکۆ ١٩١٦ بەپێی نەخشەی ئیمپریالیزمی.. ئیتر لەلایەن نەتەوەگەریە عەرەبەکان ئەو واقیعە نوێیەی زادەی ئیمپریالیزمیش دەکەنە بنچینەیەکی فکری بۆ یەکێتی نەتەوەیی و نیشتمانی، کورد لە هەموو خەڵکی تر لەو پاساوەزیان پێ کەوتووترە، کەچی نەتەوەگەری کوردیش گەلێ جار پەنا بۆ ئەو پاساوە دەبەن بۆ پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییە مەزنەی فکرو ئایدیۆلۆجی (بیری نەتەوایەتی)، دەڵێن ئاین دەبێتە هۆی پارچە پارچەیی نیشتمان و نەتەوە.. بە پێچەوانەوەش بیری نەتەوایەتی دەبێتە یەکێتی نیشتمانی، ئیتر لە (راپۆرتی سیاسی کۆنگرەکانی حزبە نەتەوەییەکان) زۆر دژی بزوتنەوەی ئاینی هاتووە، هەروەك (کتاب الاخضر) دیسان دەڵێ: (العامل الديني الذي يقسم الجماعة القومية، .. لذا، .. القاعدة السليمة هو أن لكل قوم دينا)[3]، لە راپۆرتی کۆنگرەی (حزب البعث) هاتووە: (..يعطوا الدعوة للوحدة العربية مضمونا ديمقراطيا اشتراكيا بعيدا عن صبغة الدين)..

٧-لەگەڵ ئەو هەڵمەتەی دژی ئاینیش، بەڵام لە لایەکی تریشەوە بەکاریشی دەهێنن بۆ بنیاتنانی ئایدیۆلۆژی نەتەوەیی، یەهودیەکان دەڵێن ئێمەین (شعب

[1] لە راستیدا ئەوانە وتویانە (پەیوەندی خوێن و ئاین نەك خوێن بەتەنها..).
[2] کتاب الاخضر -معمر القذافي- ل١٤٣،١٢٣.
[3] کتاب الاخضر -معمر القذافي- ل١٤٣،١٢٣.

الله المختـار)و يهـوذاك دەڵـێ: (نيـشانەيەك هەيـە بـۆ هاتنـەوەى مەسـيح و رزگاركردنى مرۆڤايەتى، ئەويش ئەوەيە كە دەبـێ لـەوكاتى يـەهودى دەسـەڵاتى سياسى جيهانى وەرگرێ.. بۆيـە هـەر رێگرتنێـك لـەو دەسـەڵاتە رێ گرتنـە لـە رزگارى مرۆڤ)[١]، -بۆ زياتر سەرنج بدە كێشەى (فەڵەستين) لەو فەرهەنگـە-، زۆر باسى تر لەو شێوەيان، لەسەر ئەو بنچينە ئايديۆلۆژيە ئاينيە دەوڵەتێكى سياسـى عەقيدەيى نەتەوەيى (عبرى)يان دروست كردووە، لەناو نەتەوەگەرى عەرەبيش ئەو تەقەلايە گەيشتۆتە رادەى هۆنينەوەى فەرموودەش وەك: (حب العرب من إيمـان)، (العرب مادة الاسلام، إذا ضل العرب ذل الاسـلام)، لـە كۆتاييـدا دروشـمى (أمـة عربية واحدة، ذات رسالة خالدة) و (العروبة قبل الاسـلام) و.. ويـستويانە (بـيرى نەتەوەيى عەرەبى) دەوڵەمەند بكەن بـەهۆى: گوايـە نەتـەوەى عـەرەب پـەيامى ئيـسلامى بۆ هەمو جيهان هەڵگرتوە، وەك ميشێل عەفلەق دەڵێ: (العروبـة جسم والاسلام روحها) هەڵبەتە ئەوەش هەمان بيروكەى هيگلە كە نازيەتى لـێ پەيـدا بوو، هەمان بيرى تورانيەتە كە عوسمانيەتى پێ رووخا قڕى ئەرمەنو كـوردى پـێ كرا، هەمان بيرى زايونييشە كە ئيسرائيلى پى دروست كراوە، .. لە تەقەلايـەكى ترى بەستانەوەى بيرى تەسكى نەتەوەيى بە دەرياى ئيسلامەوە ميـشيل عەفلـەق دەڵـێ: (هيچ عەرەبێك نيە ئيسلام نەبێ، .. سەرم سورماوە كە ئيـسلام عـەرەبى خۆش نەوێ)[٢]!

ئەو جۆرە تەقەلايانە زۆر لايەنى ترى گرتەوە، لە كۆتاييدا كۆمەڵێك فاكتـەرى فراوانتريان بۆ بيرى نەتەوەيى داتاشرا وەك: هاوبەشى مێژوو، بەرژەوەنـدى مـادى، هاوبەشى دەروون، هاوبەشـى ئـاين، هاوبەشـى خـاك، .. و زاراوەى وەك (ئومـە) بەكارهات، هەتا پەنايان بۆ فكرى ماركسيەتيش بـرد كـە وەك ئيـسلاميش نيـە

---

١ بۆ زياتر سـەيرى ا-أمريكا طليعـة الانهيار، ب-الاسـاطير المؤسـسة.. روجيه غارودى، ج-مادە هرمجتون، فى مصطلحات.

٢ الكتابات السياسية كاملة -ميشيل عفلق.

جیاوازی بکا لە نێوان نەتەوەو نەتەوەگەریو بیری نەتەوایەتی، ئەو هەمووی بە ڕوویەکی تری بورجوازی لەقەڵەم دابوو.. کەچی نەتەوەگەریەکان هەندێ ئاخافتنی (مارکس)یان لە بارەی ئێرلەندا دۆزیبۆوەو کردبوویانە بنچینەیەکی ئایدیۆلۆجیو بۆ بیری نەتەوەیی.. هەروەك زۆربەیان بەهۆیەوە ناوەرۆکێکی سوشیالیستی نەتەوەییان دابووە ئەو بیرە نەتەوەیی‌یە..

زیانەکانی:

لە ڕاستیدا هەمو ئەو تەقەلایانە لە مەودایەکی کورت نەبێت سەرکەوتوو نەبووە، چونکە تێکەڵکردنی کۆمەڵێك چەمكو خانەی جیاجیا بووە، هیچ نەتەوەیەك نیە بەرژەوەندی جیاجیاو ئینتمای جیاجیای تری نەبێت، نە خاكو نە ئاینو نە مێژوو.. ئەو فاکتەرە بەهێزو بەتەنهایە نین بۆ نەتەوەیی، ئنجا ئەو بیرە یەکێتی نەتەوەیی عەرەبی لە یەکپارچەیی کردۆتە زیاتر لە (٢٢) پارچەی ڕەسمی، سۆمالیکی یەك نەتەوەو یەك مەزهەبو یەك، .. کردۆتە دەیان پارچە.. لوبنان، ڕواندا، بوروندی، ئێرلەندا، هیند، عێراق، یوگوسلافیا، سۆڤیەتی جاران، ..) پارچە پارچە بوون.. یەکیتی نەتەوەی نەیتوانی یەکێتی ئەمریکیو بەریتانی بپارێزی بەڵکو شۆڕشیان لەدژی بەریتانیا لە ١٧٧٦ز هەڵگیرساندو بە داگیرکەریان وەسف کرد، ئیتر لەوساتیەوە دەوڵەتانی نەتەوەیی وەرچەرخان بو دەوڵەتی نیشتمانیو چەمکی هاوولاتی دەستووریانە هاتە جێی هاونەتەوەیی، لە چەندین شوێنی ئەو تەقەلایانە ئینتمای زگماکیو ئینتمای (مکتسب)یان تێکەڵو پێکەڵ کردووە.. بۆیە ئێستا ئەو بیرەنەتەوەییە لەژێر ڕۆشنایی گەشەی زانستیو شکستی ئایدیۆلۆجیای مارکسیو عەلمانی بەگشتی پێنانە عەولەمەوە.. لە هەمو کات زیاتر لە قەیرانو قەڵۆشی دەژی، جگە لە دەسەڵات پاڵپشتێکی تری وای بەدەستەوە نیە، ئەوەش سەرچاوەکەی کۆمەڵێك زیانی تری سیاسیو شارستانیو کۆمەڵایەتیو ئابووری و.. لە ڕاستیدا کاتێ (إبن خلدون) وتویەتی

(النسب علم لا ينتفع وجهالة لا تضر).. سەردەمی (نەتەوایەتی) نەبووە بۆیە تەنها لە پۆلی نەفامی بێ زیانی ڕیـحز کـردووە، بـەڵام لەسـەردەمی وروژانـدنی نەتەوەگەری زیانێکی زۆری هەبووەو هەیە، ئەگەر بابوایە تـا ئیـستا دەسـتکاری (..جهالة لا تـضر)ی دەکرد و(لا)یەکەی هەڵدەگرت، ئـەوەش لیـستێکی زیـاتری زیانەکانی بیری نەتەوایەتیە کە بە کورتیـەکەی:

١-بووە هۆی پارچە پارچە کردنی جیهانی ئیسلامو هەتا یەك نەتەوەش، کورد بووە چوار پارچەی سەرەکی.

٢-سەرقاڵ بوون پێك، بووە هۆی وەستان لەگەشەکردن.

٣-بووە هۆی دروسـت بـوونی نەتـەوەی سـەر دەسـتو ژێـر دەسـتو سـتەمو بوختان.

بەدەگمەن نەبێت هەموو نەتەوەگەریە عەرەبـەکانو تـورك نکـوڵی لـە بـوونی کێشەی کورد دەکەن، لە تورکیا لە هەموو دەسـتورەکان لـە دوای خەلافـەت بـە تورکی شاخی ناوبراون.. سەرنج بدە (موسوعة السياسية -الكيالي)، بە حیـساب زانستیەو بێ لایەنەو خەڵکی فەڵەستینیە نەك عێراقی سـەبارەت بـە بزوتنـەوەی رزگـاری کوردسـتان چ دەڵـێ کـە لـە کەسـێتی (بـارزانی) کـۆی کردۆتـەوەو نووسیویەتی:

(قائد المتمردين الانفصاليين الاكراد في شمال العراق، .. تمرد على الحكومة المركزية بالأتفاق مع قوة أجنبية،و عمل مع قوة الاستعمارية العالمية و محلية على استنزاف العراق عسكريا واقتصاديا و سياسيا و منعه من توجه الى فلسطين)!!.

٤- هەمو ئـەو دیـاردە ترسـناکانەی (ئیمپریـالیزمی، جەنگـە جیهانیـەکان، دیکتاتۆریەکان، فاشیەت، نازیەت، تۆرانیـەت، ئـەنفال، بەعـسیەت، ..) بەشـی زۆری دەکەوێتە ئەستۆی ئەو بیرە..

با تێچاویك بخەینە (توخمەکانی فاشیەت-عناصر الفاشية) کە بریتیە لە:

أ- گێڕانەوەی سەروەریەکانی نەتەوەگەری رۆمانی.

ب- دیکتاتۆریەت.

ج- بیروباوەڕی ئاوێتەی سوشیالیستیو دیموکراسی.

د- مەرکەزیەت.

هـ- نەتەوایەتی سیاسی واتە (ولاء القومي).

راستی خاڵی (٤) بە روونتر دەردەکەوێ،کە زۆربەی حزبە نەتەوەگەریەکان ئەو تۆخمانەی هەلگرتووە، لەگەل پەرەسەندنی ئەو نەتەوە گەریە بەرەو لوتکە زیاتر میللەتانی جیهان بەرەو کارەسات دەبا، تیایدا تاکە کەسێك دەکرێتەسەروەری، سرودو هۆنراوەی بەسەردا هەڵدەڵێن، بەپێی (القاموس السياسي) یەکەم سرودی نیشتمانی لە جیهان لە هۆڵەندا بەناوی (میر ولیەم نیساو-١٥٧٠) دەرکەوت، دوای سرودەکان ڕوو لە نیشتمانی ئەو سەرۆکانە کرا، وەك سرودەکانی ئەلمانیا لە سەرووی هەموانە، هەمرو نەتەوەگەریەکان سرودێکی ورووژێنەریان بۆدروست کرا، ئیتر بەرەبەرە سرودی نەتەوەی بە دەستووریش کرا لە جهانی ئیسلامیش.

٥-نەتەوایەتی بەپێی ئەو واقیعەی دەرهاوێشتەیەکی ناچاری گەشەی مێژووە بۆیە لەباروودۆخی خۆیدا ڕەوایە، جا ئەو ڕەواییە سنورو مەوداو ناوەڕۆکی هەیە.. کە ڕەت کراو سنورەکە بەزێنرا دەبتە دەرد، کیانی ئەو بیرو نیمچە مەدرەسەیە لە کارو کاردانەوەو ورووژاندن پێك دێت نەك ڕەسەن، بەشێوەیەك: کارەکەی بریتیە لە ڕەگەز پەرستیو داگیرکاریو کاردانەوەکەش خەباتی رەوای گەلانە، ئەگەر بە فراوانتر بیلێین ئەوا ناوەڕۆکی ئەو نەتەوایەتیە ئەوەستێتە سەر پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییە فکریەی کە لە بنەماکانی خەباتی نەتەوەیی هەیە، بە جۆرێك ئەگەر بە مەدرەسە توندە نامرۆڤایەتیەکان پڕکرێتەوە ئەوا لە رزگاری خوازی وەردەچەرخیتە داگیرکەرو ستەمکار، هەروەك (ئەهرۆ)ی هندی بە (مصطفی کمال)ی وتبو: ئەوانە دوێنێ رزگاری خواز بوون کەچی ئەورۆ ستەم لە کورد دەکەن[1]، نمونەی ئەوانە زۆربەی ولاتانی عەلمانی جیهانی سێ یەمە، لە هەندێ شوێنی تر بە

[1] لمحات من تأريخ العالم -نهرو-.

(شیوعیەت) ئەو ئایدیۆلۆژیـە تـەواوکراوە وەك: کـەمبۆدیا، ڤێتنـام، ئـەنگۆلاو ولاّتانی تری ئەفریقی.. سـەرەنجام ولاّتـی دیکتـاتۆری لیّ پەیـدا بـووە، بەشـێکی تریشی ئاینی بووە وەك: (ئێرلەندا، ئیسرائیل، پاکستان، ..)، ئێـستاش زۆربـەی بزوتنەوە رزگاری خوازەکان ئیسلامین وەك (کشمیر، چیـچان، فلەسـتین، خـوارووی لبنان، مۆرۆ، ..)، ئەگەر تیّ بینی بکرێت بـەرگری نیـشتمانی بەرەبـەرە لەگـەلّ گەشەی تەکنەلۆجیای داگیرکەرو ئیمپریالیزم گۆڕا بەسیّ قۆناغ: یەکەم لەسەرەتای رابوونی نەتەوایەتی ولاوازی تەکنەلۆجیای سەربازی داگیرکەران ئەوا بزوتنەوەکانی بەرگری نیشتمانی زیاترلە ئاستی توانای نەتەوەگەرییەکان بـوو، قۆنـاغی دووەم: لەگەلّ پەرەسەندنی تەکنەلۆجیای سەربازی چیتر لە توانای تەیاری نەتەوەیی نەما، ئـەوجا ئـۆرەی چـەپیەکان هـاتو پێـشەنگو سـەرکردەی بزوتنـەوەی رزگـاری نیشتمانیان کردتا هەشتاکانی سەدەی رابووردوو، قۆناغی سـێیەمو ئێـستاش لـە عەولەمەدا بـەرگری نیـشتمانی لـە توانـای هـەردوو تـەیاری نەتـەوەیی‌و چـەپی نەماوە، تەنها بە ئایدیۆلۆجیەکی بە هێزی وەك ئیسلامیەکان دەکریّ .

ئەنجام:

باس لە واقیعی نەتەوایەتی‌و سەرەنجامەکانی ناکەین، کە چـەندە دەردەسـەری بووە، نەك نەتەوەی بن دەست هەتا سەردەسـتیش، بەتایبـەتی عـەرەبو تـوركو سرب کە زیاتر پابەندبوونە بەو بیرە.. ئێستا ئەو بیرە بەجیّ مـا.. بـەلاّم لێـرەدا باسی ئەو فاکتەرانەی هاوبەشی مێژوویی‌و خاكو زمـانو بەرژەوەنـدی‌و دەروون.. لە ژێر رۆشنایی (مێژووی بینراو) باس دەکەین.. ئاخۆ بزانین ئەو فاکتەرانە چەندە توانیویەتی ئومەتێك یان هەتا مانای میللەتێك، یان گەلێك دروست بکا بـەهۆی ئەو فاکتەرە نەتەوەییانە، هـەر بـە سـووکە خوێندنەوەیـەکی واقعـی نەتەوایـەتی جیهانی‌و ناوەخۆش دەردەکـەویّ تـەنها (زمـان) راسـتەقینەیە، هـەروەك ئـاینی

ئیسلام بەتاكە فاكتەری نەتەوەیی داناوە.. ئەگینا فاكتەرەكانی تری وەك ئیستا یەكە یەكە باسیان دەكەین:

•مێژووی هاوبەش: مێژووی نەتەوەكان هاوبەش نیە، با هەر لە كورد دەست پێكەین بەپێی ئەو مێژووەی قۆناغی نەتەوەیی دەبینین یەك دەنگو یەك رەنگ نەبووینە، نەك بۆ كێشە كۆمەلایەتیو عەقیدیەكان هەتا بۆ كێشەی نەتەوەییش، بەشی هەرە زۆری لە ڕیزی داگیركەر بوون، لە پێش ڕاپەڕینی ١٩٩١ ژمارەی جاش زیاتر لە (٣٠٠) هێندەی (پ.م) بووە، ئنجا ئەو چەند هەزارەی (پ.م)ش لە شەری براكوژی بووینە، كەواتە مێژووی كام لایە مێژووی نەتەوەیی هاوبەش، كامە مێژووە پێكهێنەری نەتەوایەتی كوردی كردووە، ئێستاش خراتر، بەهەمان شێوە ناو عەرەبیش بریتیە لە فرە تەیاری جیای ناكۆك، هەر لە خودی نەتەوەییەكان تەیاری زۆرایەتی (ئیستسلامی، رادیكالی، رۆژهەلاتی، رۆژئاوایی، ..) بەش بەشو مێژوویەكی مل ملانێ یانەیان هەبووە ..

•بەرژەوەندی هاوبەش: هیچ نەتەوەیەك بەرژەوەندی هاوبەشی نەبووەو ناشبێ، هەر دیسان لە كوردستان چینی جیاجیای دژ بەیەك، بەرژەوەندی جیا وای كردووە ئەو هەموو خائینو خۆ فرۆشە نیشتمانو نەتەوەش بفرۆشن، ئیستاش چینایەتی تیك گیرانی بەرژەوەندی نەتەوەیی كورد بە هێز ترە لە جیاوازی چینایەتی براهماو شودراو مەنبوز لە هند .

لە ماركسیەت بەرژەوەندی چینایەتی هاوبەشەو بەس، بۆیە لە (بیان الشیوعي) دەلێ: كرێكاران نیشتمانیان نیە،كەچی دوای (ئەنجلس) كەوتۆتە ناكۆكی لە مەرجەكانی نەتەوایەتی، بۆیە ماركسیەكان تا درەنگ كوردستانیش نەبووینە و تاروخانی ئینجا شیوعیە كوردستانیاكان گەرانەوە سەر نەتەوەگەری.

•دەروونی هاوبەش: دەروون بەندنیە بە رەچەلەكو ژینگەو نەتەوەو سنوری جوگرافیو رەگەز.. ئەوەیان باسێكی زانستیە هەروەك (باستیانو راتزل سەلماندیان)، ئێستاش دەبینین لەناو یەك نەتەوە دەروونی جیاجیاو تەبیعاتی

جیاجیاو پێچەوانەی یەکترە.. بەڵکو بەندە بە هاوکێشەیەکی دەروونی کە لە(چەمکی ناخی مرۆڤ)باسمان کردووە،ئەوەیان دوورترینیانە.

◆خاکی هاوبەش: خاکی هاوبەش کوردی یەك نەخستووە وا چوار پارچەیە، کورد خۆشی وا زیاتر ژمارەی پارچەکانی زیاد دەکات، عەرەب زیاتر لە (٢٢) پارچەن،کۆریا یەك خاکەو دووکیانی سیاسی جیای داوە ...، ئەو مەرجە ساغ نیە چونکە کوردی زمان هەیە لەسەر ئەو خاکەش نیە کەچی ئینتما کوردیەکەی زیاترە.. ئەو کۆچە بەکۆمەڵەی خاك بەجێ هێشتن چاکترین بەڵگەی بێ‌هێزی ئەو فاکتەرەیە.. لەسەر ئەو بنچینانە نەتەوەیەکی وەك کورد کە لە گەرمەی قوناغی نەتەوەییە کەچی ژێرخانی لە ئاینی گواستراپتەوە سەر ئەو فاکتەرانەو بوویتە هۆی لەبارپەك هەلوەشاندنەوەی قولپەکانی .

ئەگەر لەسەرجەم دا تێی بڕوانین، دەبینین (ئیسرائیل) هیچ کۆمەڵگەیەکی لەو وەسفانە نەبوەو وابووبە کیانی نەتەوەیی، لەلایەکی تر هەموونەو فاکتەرانە لە نێوان ئەمریکاو بریتانیا سازاوە تەنها خاکیان جیا بو کەچی لێك جیابوونەوە بە شۆڕشیش لەولایەش بۆ عەرەب ئەو فاکتەرانە سازاوە دیسان ٢٢پارچەن .. کوردیش زۆربەی لێ سازاوە کەچی پارچە پارچە بووە،کەواتە ئەو مەرجانە تەواو دروست نین .

ئەوەی بێ گیروگرفت فاکتەری نەتەوەییە (زمانی هاوبەشە).. راستەو بەس.

(٤٢)

كـوردايەتى Kurdish Nationalism

گوزارشێكە هاوتاى بزوتنەوەى رزگـارى خـوازى كوردسـتانە، لەسـەر شـێوەى (عروبة)، لە قۆناغێكى درەنگەوە پەيدا بووە، مەبەستى بنچينەو كۆتايى دروست كردنى دەوڵەتێكى نەتەوەيـيە لەسـەر خـاكى كوردسـتان هـەروەك خـەڵكى تـر، كۆتايـشى دىَ بـەرزگارى ئـەگينا دەبێـە چـەمكێكى رەگەزپەرسـتى، بۆيـە ئـەو زاراوەيە لە هەموان ناسك تر وشياو ترە بۆ وەرگمرانە سەلبى، زاراوەيەكى نيسبى وبە ندە بە بارودۆخ و قۆناغى خۆى، هەروەك لە (عروبة)ش وا دەخوێندرێتەوە، لـە كاتێكدا بەسەرسوڕمانەوە دەڕواننە هەندێ بۆچونى سەبارەت بە عروبە بە تايبەتى لەلايەن ئيسلاميەكانەوە هەروەك نەنوەزجوندى كە گوايە جياوازيشى كـردووە لـە نێوان (قومية)و (عروبة)، قوميـەى رەت كردۆتـەوەو عروبەشـى بەسـتۆتەوە بـە ئيسلام*، رەنگە ئەوە بۆ قۆناغى خۆى جـوان بێـت بـەڵام ئێـستا بەتايبـەتى بـۆ غەيرە عەرەب گوتارێكى قێزەونە، زاراوەى كوردايەتيش ئاوايە، دەبـى ماناكـانى سنور كێش بكرى بە زەمانو زەمينى خۆى نەكرێتە دائـيم، ئـەگينا وەك ئـەنوەر جوندى و زۆرى تر بۆنى رەگەز پەرستى لێدێت، لە فەرهەنگەكانى نـازى وفاشـى و تۆرانى و بەعسى نەتەوەگـەرى دائيمـە، سـەرنج بـدە فەرهـەنگى حزبـى بـەعس

* بروانە :معلمة الاسلام -م٢ -العرب والاسلام ص٢٦٠-٢٦٩(واهاتوە:العرب مادة الاسلام، اختار الله تبارك وتعالى العرب لحملة رسالة الاسلام -ص٢٦٤،..وعلاقة الاسلام بالعروبة هى علاقة عميقة الجذور بعيدة المدى حتى تكـاد ان تكون علاقة عضوية -ص٢٦٠) لێرە جياوازيەكى نامێنى لەگەل ناشيوناليزميەكان .

(الشخصية القومية.. لها قابلية التجدد والإنبعاث وهذا ما جعلها أهلا لحمل رسالة خالدة[١])٠

بەپێی هەمو لێکۆڵەرەوەکان زاراوەی کوردایەتی لە نیوەی سەدەی بیستەم بەولاوە بەو فراوانیە نەبووە، لە شۆڕشی ئەیلولی ١٩٦١ زیاتر پەرەی سەند، لە کاردانەوەی داگیر ودابەش کردنی کوردستانەوە هاتە کایەوە، مێژووی نوێو نزیکی ئەو زاراوە باشترین بەڵگەی ترە کە کێشەی نەتەوەی کورد ناگەڕێتەوە بۆ (١٥١٤ز) چاڵدێران، بەڵکو لە قووڵترین مێژوویدا لە سەدەی بیست تێ ناپەڕێ، (بۆ زیاتر سەرنج بدە زۆربەی سەرچاوەکانی مێژووی بزوتنەوەی رزگاری خوازی کورد - محمد ئەمین زەکی، بلە چ شێرکۆ، د.عبدالرحمن قاسملۆ، جلال تاڵەبانی، د.کمال مەزهەر، رفیق حلمی، د.شمزینی، د.مجید جعفر، جلیلی جلیلی.. هەروەها کورد لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیا، کورد لە بەڵگەنامەکانی ئەرمەنی،،، کتێبە بیانیەکانیش..)، هەتا ئەو زاراوانەی عەرەبیش وەك: عروبة، وطن العربي، قومية العربية، امة العربية، امتي العربية والاسلامية، رأي العام العربي ... لە سەرەتای سەدەی بیستەم هاتووە، مەگەر زاراوەی (امة العربية) کەمێك زیاترو لە چارەکی کوتایی سەدەی ١٩ لەسەر دەستی (نجیب عازوری) هاتە کایەوە لە کتێبێك بە ناوی (یقظة امة العربية)٠

هەر چەندە کوردایەتی زاراوەیەکی تایبەت بە کوردە، بەڵام دیسان پێناسەکەی بەندە بەو مەدرەسەیە کە پێناسی دەکا، بەڵام بەتێکڕایی لە لایەن کەمایەتیەك نەبێ مانای بیری نەتەوایەتی نەداوە، هەر بۆ زانیاری جگە لە نەتەوەگەری تورك‌و عەرەب، نەتەوەکانی تری ئیسلام لە کوردو فارس‌و عەجەم‌و ئەفغان‌و چەرکەس‌و ئەلبان‌و بەربەرو.. کەمتر خاوەنداری بیری نەتەوەییان کردووە، دوور نیە ئەو دەمارگیریە پەیوەست بێت بە بەهاو نەریتی بەدەویەت‌و بیابانی، چونکە هەردووکیان (مسقط رأس) یان بیابانیە. هەرچەندە کوردو بەربەرو ئەلبان

---

[١] تعريفات ببعض المصطلحات –مادة: شخصية القومية

دراوسێی (عەرەب‌و تورك‌و سرب) هەرسێكیان بیری نەتەوەییان تیا پەیڕەو كراوە، بەتایبەتی كورد لە نێوان دوان بووە، ئەویش لەكاردانەوەو لاسایی كردنەوەدا هەندی توندڕەوی تێكەوتوە لەسەر ئاستی فكر، هەر بە نمونە لە ئەوروپا ئەو پرسیارە گەلاڵە بوو: كام لە پێش كامەیە؟ ئایین یان نەتەوە، ئیتر لەنێو عەرەب‌و توركیش ئەو پرسیارە سەری هەڵداو توركە نەتەوەگەریەكان وەلامیان بە ئینقلاب لەسەر خەلافەت داوە ، هەریەكە لە ساطع الحصری‌و ملك فیصل‌و زۆری تریش باسیان لەوە كرد كە ئینتمای عەرەبی لە پێش یەهودیەت‌و مەسیحیەت‌و ئیسلامیش بوە، بە هەمان شێوە ابراهیم احمد بە شیعر دەڵێ: لە پێش دیانەتاو لە پێش عیسی‌و موسی‌و محمد ئێمە هەر كوردین‌و هەر كورد دەبین، ئەوەش زیاتر كاردانەوەی داگیركاریە، جگە لەوانە چەمكی كوردایەتی لەودەمە مانایەكی مرۆڤانە دەدا:

١- بۆ مەبەستی رزگاری نیشتمانی نەك رزگاری- نەتەوەیی.

٢- هەموو ئەو كەسانە دەگرێتەوە كە لە كوردستان دەژین لە تورك‌و مەسیحی عەرەب .. نەك تەنها كورد، هەر بۆیەش بواری هەموو مەدرەسە جیهانیەكانی فكری‌و سیاسی هەیە بە ئەستۆی بگرن، هەتا ئیسلامیش.. ئیتر ئاسنامەی جەوهەری كوردایەتی زیاتر نەكەوێتە سەر ئەو مەدرەسەیەی كە بە ئەستۆی دەگرێ... ئەگەر بێ مەدرەسەش بوو، ئەوا كوردایەتیەكی ڕەگەزپەرستی لێ دەردەچێ.. كە كەمتر بووە تا ئێستا، بەلام هەلگرانی فیكری ئەو مەدرەسانە بەتایبەتی ماركسی‌و ئیسلامی كەمتر توانیان ئەو دوو چەمكەی (كوردایەتی‌و مرۆڤایەتی) پێك ببەستن بۆیە ماوەیەكی دوورو درێژ (حزبی شیوعی عێراق) كوردستانی نەبووە، تا (كۆمەڵەی ڕەنجدەرانی كوردستان) لە شۆڕشی نوێدا كۆتایی بەو قەیرانە هێنا، دوایی حزبی شیوعیش بووە كوردستانی، هەروەهاش لە ڕیزی ئیسلامیەكانیش هەتا (رابیتەی ئیسلامی‌و دواییش بزووتنەوەی ئیسلامی لە كوردستان)، ئەو قەیرانەی كۆتایی پێ هێنا ئێستا (یەكگرتوی

ئیـسلامیش..)- کـە عێراقـی بـوو- بـووە کوردسـتانی.. پەیوەندیـەکی روونو راستەوخۆ تر لە نێوان کوردایەتی وەك تەوەرێکی وەختی، دەڤەری، شـاقوڵی، ..و مرۆڤایەتیش وەك تەوەرێکی دانیم، جیهانی، ئاسۆی.. دۆزرانەوە،کـە بریتیـە لـە تەوەری:

١- رزگاری- نیشتمانی.

٢- رزگاری-کۆمەڵایەتی..

کە لە دوایی زیاتر باسی دەکرێ..

نەزانینی پێناسی کوردایەتی لەسەر ئەو بنـچینەی سـەروو تـا ئێـستاش نـەك نەتەوەگەری عەرەب هەتا هەندێ لە ئیسلامیەکانیش نەیانتوانیوە تێی بگەن کـە ئەوە (انفـصالی)و (تعـصب القـومی) و.. نیـە، بەهـەمان شـێوەش مەدرەسـەی شیوعیەت لە دوو لا ناوەڕۆکی ئەو زاراوەیەی پێ هەرس نەدەکرا، لە لایـەك هـەر بنەماکانی ماکسیزم ناخێوێتە بەسیاسی کردنی نەتەوایەتیو نیـشتمانی، بۆیـەش دەبینین (حشع) زۆر لەو کوردایەتیـە مورتـاح نـەبووە تـا ئـەو دواییـەش لەسـەر دیوارەکانی کوردستان وەك دروشمێکـی چـەپی هاوچـەرخ دەنووسـرا: (کوردایـەتی شەرمەزاریە)، ئەوەش دەگەڕێتەوە بۆ ڕایەکـەی (منـصور حکمت) (ناشـیۆنالیزم شەرمەزاریە)، لەویش بۆ مارکسیەتی ڕەسەن کە دەڵێن:(بەرژەوەندی کرێکاران لـە سەرووی هـەمو بەرژەوەندیەکـەو.. نەتەوایـەتی دووروویـیـە)، هـەر بۆیـەش ئـەو ئەزموونەی (کۆمەڵەی ڕەنجدەرانی کوردستان-کە مارکسی بوو) تەواو سەرکەوتوو نەبوو، چونکە بەشێکی گرنگی لێی جیابوونـەوە بـەناوی (عێراقـچێتی)و دیـسان کوردایەتیو کوردستانیان پێ بەند نەدەکرا بە مرۆڤایەتیو مەبادینەکانی رزگـاری کۆمەڵایەتی.

ئەو زاراوەی (کوردایەتی) زۆر بەندە بە مێژوویەکی نـوێی سـەدەی بیستەمو زاراوەی (کوردسـتان)و کۆمـەڵێك سـەرکردەی وەك (شـێخ عبیداللـە، شـێخ عبدالسلام، ملا سلیم، شێخ سەعید، سمکۆی شکاك، شێخ مـەحمود، سـەید ڕەزا،

قازى محمد، ملا مصطفى بارزانى، د.قاسملو، عبدالله ئۆجەلان، جەلال تالّــەبانى، مەسعود بارزانى، ..)، هەروەها بابەتى ترى وەك (كورد لە مێژوودا، سەرهەڵدانى كێــشەى كــورد، بەرپرســياريەتيەكەى، بــەردەوامى مەينەتيەكــەى، حزبــە كوردستانيەكانيان، چارەنووسى، ..)

هەروەها ئەو ڕووداوانەش:

١- دارمانى خەلافەت.

٢- سەركەوتنى هاوپەيمانان.

٣- هاتنى بيرى عەلمانى –نەتەوە گەرى.

٤- سايكس پيكو...

بەلاّم لە پێش ئەوانەو بۆ ئــەوەى لــەو بابەتانــە بگــەين زاراوەى (كوردســتان) دەخەينە پێش.

(٤٢)

Kurdistan كوردستان

ئەگەر چی لە بنەچەدا زاراوەیەکی جوگرافیە، لە هەرە بەرزترینی دەبێتە زاراوەیکی کۆمەڵایەتی، بەڵام لەو سەردەمەی کە لە لایەن وڵاتانی داگیرکاری کوردستانەوە نکوڵی لە بوونی کوردو کوردستان دەکرێ، بوویتە زاراوەیەکی سیاسی لە نووسینو هۆنراوەو بابەتی سیاسیدا، هەروەك لە هەمو جیهان فەرهەنگی داگیرکەرو داگیرکراو لێك جیایە، بگرە پێچەوانەش، لەلای داگیرکەر (خەباتی رزگاری-تەخریبو ئیرهابە، کوردایەتی-عەمالەتە، حزبایەتی خارج القانونە، شۆڕش عصاتە، .. بەڵام لای ئەو جاشو خائینو خۆفرۆش- صف الوطنیة.. بە فەرهەنگی داگیرکەر (کۆسۆڤۆ)یە لای خویان(کۆسۆڤا)یە، لەلایەن ئیسپانیاوە دورگەی ئیخلیایە، لە لای مەغریب لەیلایە، لەلای بریتانیەکان (کیبك)ە لەلای فرنسیەکان (فرنسای نوێیە)، لەلای تورك قوبرسە لەلای یونانی کبریاکە ..بەو شێوەیە لەلای ئێمەش کوردستانە، لە لای داگیرکەر شمال العراق یان جنوب شرقی ترکیا، لە لای ئێران کەمتر چونکە ئوستانەکە بەناوی کوردستانە.

لەڕووی یاساییەوە ناوی کوردستان بەڵگەیەکی تری پێگەیشتنی پەیوەندی یاسایی نێوان هەرێم وگەل ودەسەلاتی سیاسیە،بۆیە ئەوناوانەی کە گوزارش لە ناوی مێژوویی ئەتەوەکەی دەکا ناسنامەیەکی ئاشکراو زەقتری هەلگرتووە لەو ناوانەی ئەو گوزارشتە ناکەن وەك عیراق بە نموونە کەناوێکی عەرەبی نیە فارسیە، بەمانا پەیوەندی هەرێمی عێراقو گەلی عەرەبیو دەسەلاتی سیاسیەکەی

بێبنچینەیە، پێش ئەوەی لە مێژوو ئەو ڕاستیە دەرکەوێ لـە خـودی ئـەو ناوانـە دەردەکەوێ.

وەك روونـە (سـتان) بـەزمانی ئـاری (جێگـە) دەگرێتـەوە، وەك هندسـتان، پاکستان، قەبرستان، دارستان، .. بەپێی هەندی سەرچاوە (ستات)ی ئەوروپی کـە دوای مانای دەوڵەتی وەرگرت لەو ستانە هاتووە، لـە بنەچـەدا کوردسـتان واتـە نیشتمانی کورد، بەڵام ئێستا لەو مانایە فـراوانترە، کـە دەگـۆترێ (کوردسـتانی) تەنها کورد ناگرێتەوە، هەرچی لەسەر ئەو خاکە لە کـوردو تورکمـانو ئاشـوریو عەرەبیش دەگرێتەوە..

یەکەم جار سوڵتان سنجاری سەلجوقی (سەدەی ٥-٦هـ) لە رووی ئیداری ناوی لە ناوچەکانی کرمانشا تا کوردستان، یەکەم جاریش لەنوسینی فـەرمی لـەکتێبی (نزهة القلوب)ی ابن المستوفی لە سەدەی ١٢ هاتووەو وەسفی کوردستانی بـە ١٦ هەرێم کردووە،کەچی بەشێکی تر دەڵێن لەپێش ئەویش ئەو ناوە هەبووە، بەڵام بـۆ یەکەم جار هەرلەسەر نەخشەی ابن مستوفیش ١٣٣٩م کوردستان تۆمارکرا، بـۆ یەکەم جاریش لە سەردەمی عوسمانی کوردستان وەرچـەرخا بـۆ نـاوێکی ئیـداری وسیاسیو تابووە ئیالەتیش .

ئیتر نیشتمانی کوردان عێراقو کوردستان نیە پێکـەوە،.. ئـەوە یەکێکـە لـە گیروگرفتەکانی نێوان داگیرکەرو داگیرکراو.. عێراقێکی سنور دەستکردی سایکس بیکۆ ١٩١٦ نابێتـە بـەدیلی نیـشتمانی، ئـیتر وشـەی لێکـدراوی (کوردسـتانی عێراق-کوردستانی ئێران..) هەڵەیە، هـەتا کوردسـتانی خـواروو یـان سـەرووش تەواو دروست نیە کە جار وایە بەبـەدیلی ئـەو ناوانـە بـەکاری دەهێـنن، چـونکە کوردستانێکی (پارچە پارچە نـەکراو) زۆر لـە پـێش ئەوانـە بـەناوو ناوەرۆکـەوە هەبووە، مێژووی تورکیا زۆر ڕوونەو ناوێکی (بیدعە)ی نوێیە، بەڵام ناوی عێـراق کەمێك مشتو مڕی لەسەرەو گوایە کوردو عەرەب بە هـەزاران سـاڵە بـران لـەو نیشتمانە! ئەوەیان گوتاری داگیرکەرەو.. ڕاستە بران، بـەڵام لـە عێـراق هاوبـەش

نێو یەك نیشتمان نیە.. بۆیە لاباسێکی راست کردنەوەی بۆ تەرخان دەکەین بەخێرایی..

١-لەسەردەمی خەلافەتی ئیسلامی‌و ئیمپراتۆریەکان بەگشتی ویلایەتەکان لەسەر بنچینەی نەتەوایەتی نەبووە، زیاتر لەسەر بنچینەی ئیداری یان جوگرافی بووە، هەتا لەسەردەمی مشروتیەی عوسمانیش سەرنج بدە مادەی (٧١)ی دەستووری عوسمانی، بۆیە نەك کوردستان هیچ لە نیشتمانێکی نەتەوایەتی ویلایەتێکی سەربەخۆی نەبووە.. هەر بۆیەش هەتا لە کوردستانیش -کە لە میللەتانی تر زیاتر سەربەخۆییان هەبووە بەتایبەتی لەسەردەمی خەلافەتی ئیسلامی هەتا سەدەی بیستەمیش.. میرنشینەکانی کوردیش لەسەر بنچینەی نەتەوایەتی نەبووە یان خێڵەکی یان جوگرافی‌و بنەماڵەیی بووە.

٢- نەك کوردستان ئێستا واتێ بینی دەکرێ زۆربەی داگیرکەران نەتەوەی رەسەنی ناوچەکە نەبوونە، بەڵکو داگیرکراوەکان رەسەن تر بوونە[١]، باسك نەتەوەی ژێر دەستی ئیسپانیاو بەشێکیشی لە دەست فەرەنسیە، کەچی لە هەموو ئەوروپا مێژوویان قوڵترە، بەهەمان شێوە بەربەریەکان بەرامبەر عەرەب‌و ئەفریقیەکان، تامیلیەکان بەرامبەر سەنهالیەکان لە سریلانکا، هەروا تبت، کشمیر، فەلەستین، دانیشتوانی رەسەنی هەردوو ئەمریکاو ئوستورالیا، کورسیکیەکان بەرامبەر فەرەنسا، ئێرلەندیەکان بەرامبەر ئینگلیز، هەتا ئەسیوبیاش شارستانیەکی کۆنی هەیە کەچی تگری لەوێ رەسەن ترە ... بەهەمان شێوەش کوردستان بەرامبەر ولاتانی وەك عێراق‌و تورکیا..، ناویشی لە پێش ناوی عێراق‌و تورکیاو.. هەبووە،بەو شێوەیە ناوی کوردستانیش بەو مانا نیشتمانی‌و سیاسیەی ئێستای نەبووە، زیاتر بەناوچەی سنە وتراوە، بەلام لە نەخشەکانی کۆنی ئیسلامی‌و جهانی وەك: هیرۆدتس (سەدەی ٥، ٥پ ز)

---

[١] ئەوەش هەر نیشانەیەکی ئاشکرای بێ دادگەری جیهانە کە لە قورئان وەسفی دەکا (إِنَّ الْمُلُوكَ إِذَا دَخَلُوا قَرْيَةً أَفْسَدُوهَا وَجَعَلُوا أَعِزَّةَ أَهْلِهَا أَذِلَّةً وَكَذَلِكَ يَفْعَلُونَ).

وئیرانتۆس(١٩٦ پ ز).. بە میدیا گوزارشیان کردووە، ئیبن حۆقـل (٩٧٧ز)بـە بلاد الجبال گوزارشی کردووە، ابن مستوفی (لە سەدەی چاردە) ڕاستەوخۆ نـاوی کوردستانی لەسەر نەخشەجیهانیەکەی خۆی تۆمـار کـرد، کەچـی نـاوی عێـراقو ئەوانی تر یان نەهاتووە یان لە سەرووی بەسرەو بەس[1].

٣- خاکی کوردان (یـان کوردسـتان) هـەتا سـەدەی بیـستەمیش واتـە هـەتا کۆتایی خەلافەتیش پانتاییەکی فراوانی هەبوو، نیشتمانێکە لـە عێـراقو تورکیـا گەورەترە، هەر چەندە ئامارێکی نوێو وردی پانتای نیە چـەندی بـەرەسمی وتـراوە زۆر زیاترە، بەپێی فەرهەنگی (کوردستانی –گیوی موکریـانی)٤٠٠-٥٠٠٠كـم[2]، بەپێی معجم البلدانی یاقووت الحمـوی وابـن بەتوتـەو نەخشەئیـسلامیەکان وتـا شەرەفنامەو سیاحەتنامەو بەندی (٦٣)ی ڕێکەوتنی سیڤەر.. هاتووە یان ئەوەی لە (محمد امین زەکی بەك-کوردو کوردسـتان)، هـەتا لیژنـەی (ناوبـژی ویلایـەتی موصل)یش..، لە نووسینەکانی (إبن خلدون)یش ناوی (جبل حمرین)ی نێـستا بـە (جبل الاکراد) هاتووە، لە شامیش جبل الاکراد، حـصن الاکـراد، زۆرن هـەروەك (جۆرج حنا)ش دەڵـێ: بـوونی کـوردی لێ بـەهێز بـووەو زۆر لـە ناوەکـانی شـام کوردین[3]، بۆیە ئەو سنورەی لەهەندێ نەخشە بە زیادەرەوی دەردەکەوێ بنـچینەی خۆی هەیە، ئیبن بەتووتە کە لە بەسرە بەرەو شیراز بەرێ کەوتووە لە ڕێگا میـوانی خێلە کوردەکان بووە وەك خۆی باسی دەکا، یاقووت الحموی باسی نـاکۆکی کـورد وچینێکی تر بە ناوی (اهل الجامعه) لە ناو حیلله دەکا، بۆیە کووفە نـاوی عـراق العجم بووە خۆ هەتا کۆتایی سەدەی ١٩ لە ناو بەغداش هەسـت بـە شـوینەواری عەرەبی نەدەکرا تەنانەت ڕۆژی یەك شەم پشوودان بووە[3]، ئیتر سنووری کوردستان لە سەروو دەگەیـشتە نزیـك ئـاراراتو بـەرەو شـام وقـەراغ دەریـای ناوەراسـت،

---

[1] بۆ زیاترُ بروانە:أ-نەخشە کۆنەکانی ابن حوقل، ئیستخاری.. تا دەگاتە نەخشەکانی هیرۆدتس‌و بەتلیموس، ب- (أطلس حضارة الاسلامیة) ل٢٤٥- نەخشەی ئیدریسی-ل١٧١٧.

[2] قصة الانسان-جۆرج حنا ل٩٥.

[3] بروانە الاسلام والعلمانیة واثرهما فی نشاة الدولة العراقیة الحدیثة

دەهاتەوە فرات بەرەو بەغدا بو نزیك كەنداو لە رۆژهەلاتیش تانزیـك هەمـەدان و تەورێز، ئەو سنورە پانو بەرینە كوردستان بووە هەتا سەردەمی خەلافـەت بـووە، كە عەلمانیەتو بیری نەتەوەیی لەجیاتی خەلافـەتی ئیـسلامی هـات لەسـەرەتای سەدەی (٢٠)، ئنجا كوردستان بچووك كرایەوە تا ئەوساتەش بەردەوامە..

٤- لەو ولاتانەی كێشەی نەتـەوەیی هەیـە هـەمو ئـەو سـنورە بـەو ناوانـە دەسـتكردو نـوێن*، نێرلەنـدای سـەروو ناوێكـە لەسـالی ١٩٢٠ بـۆ ١٩٢١ بەفەرمانێكی بەریتانیا (٦) هەرێمی لە نێرلەنـدەی گـەورە جیـاكردەوە نـاوی نـا نێرلەندای سەروو كە تیایـدا زۆرایـەتی پرۆتـستانی ئینگلیـزی مـسۆگەركرد، .. لەسالی ١٩٧٢ ناوی سریلانكای لیّ نرا كە جاران زیاتر بـە (سـیلان) نـاو دەبـراو سریْ لانكا بە مانای (زەوی درەوشاوە)، (٢٢) سەدەیە زیاترە تامیلیەكان لـەوێن كەچی لەو سەدەیە بەو سنورە دەستكردو رابوونی نەتەوەیی بوونە كەمایەتی، (بۆ زیاتر سەرنج بدە ئەو ناوەسلّی ئەو ولاتانە لە بابەتی (نەتەوایەتی) ل٥٢).

ئەو ولاتانەی كە كێشەی نەتەوەیی هەیە وەك ئیسرائیلو فەلەستین، بەربـەرو جەزائیرو مەغریب، بەلقان، كـشمیر، كۆمارەكـانی سـۆڤیەت، ..هتـد، زوربـەیان ناوونیشتمانی خویان رەسەن ترە لەو ولاتـەی پێیـوەی لكـاوون، بەهـەمان شـێوە نێوانی كوردستانو عێراقیش، بۆیە پێویستە كەمێك زیاتر لەسەر ئەسـلّی عێـراق بووەستین:

● موسوعة التأريخ الاسلامی-ب٧، ل٦٢ دەلیّ:.. كما یشمل أرض السواد و هي التي تسمى العراق والتي تضم جزء الجنوبي من العـراق الحـالي، وكانـت جـزء من بلاد الفارس.

● مختار الصحاح-الرازي: ناوی عێراق فارسیة، عەرەبی نیە.

---

* هەندێكیان هەبرینە لەوانە یۆنان كەلە بنەچەدا لە ناوی ئـیونس هاتووە، هەروەها ئەسیوپیاش لە لایەن هیرۆدوتس ئەوناوەی لێنرا بە مانای ولاّتی دەم وچاو سووتاو چونكە یەكەم جار كەبینران وایان زانی ئەوە دەم وچاویان سوتایە بۆیە ئەوەندە رەشن .

- (موســوعة المــصطلحات العلـم والاجتمــاع والــسياسة في الفكــر العربــي و الاسلامي) هاتووه: له بارەی مانای (أرض السواد).. بەو بەشەی سەرووی (جزیرەی عەرەب) وتراوە (سواد)، چونکه بینیان که لـه (جزیـرة) زەویـەکی سپی بەیار، بێ دارو درەختو گیا، لەدەست کیسرا بوو، دوایی ناوی لـێ نرا عێراق به مانای زەوی ڕاستو بێ دۆڵو بڵندایی و شاخ و داخ..
- (الاحكام السلطانية-أبو يعلي الفراء الحنبلي): (سمو عراقا لأسـتواء أرضـيه خلت من جبال تعلوا وأودية تنخفض، والعراق في اعلام العرب هو: الاستواء).
- لسان العرب: بـەمانای شـاری شاهنـشاهیەکانو نـاوێکی فارسـی تـەعریب کراوە، جارجاریش بەمانای لیواری دەریا هاتووە.
- المنجد: دەڵێ بەو زەویە خوێـیاویەی بێ گژوگیا وتراوە عێراق.
- له نەخشه کۆنەکانی ئیسلامی (ئەلبیرۆنی، ئیدریـسی، مـسعودی، ..) یـان ناوی نەنوسراوە یان له سەروی بەسرەو خوارووی کووفه عێراقی عەرەبی بوەو باقیەکەی تر عێراقی عەجەمی بووە، لەسەر نەخشەکەدیاری کراوە، (سەرنج بـدە: الاسـلام والعلمانتيـة واثرهمـا في نـشأة الدولـة العراقيـة الحديثـة، وە هەروەها: اطلس الحضارة الاسلامية).
- له هەندێ سەرچاوەی تر وتراوە عراق العربـی و عێـراق العجمـی: مەبەسـت لێی عراق العربی بەسرا بووەو عـراق العجمـیش لـه کووفـەرا تاسـەروو بـۆ پانتایی خاکی فارس بووە. (له سەرچاوەکان: مختار الصحاح-الرازي، أطلس حضارة الاسلامية، الملل والنحل، سیاحەتنامه، شەرەفنامه، لـسان العـرب، قاموس المحیط، ...ناوێکی فارسیه له ئەراك هـاتووە بـەمانای شـاری شـا، لەراستیدا زوربەی هەرەزوری شارەکانی ئیراقیش فارسـی بووینـه نـەك هـەر بەغداو سامرا هەتا موسلیش ناوی نەسـلی نـو نەردەشـیرە، بابـل یـش لـه بافیلی فارسی هاتوە، الحديثة ناوی نودێ بووە[1] ...).

[1] بروانه : الاسلام والعلمانية واثرهما فى نشأة الدولة العراقية الحديثة .

• لەنەخشە کۆنەکانیش تاسەدەی بیستەم کەمتر ناوی عێراق هاتووە ئەو ناوچەیە زیاتر بە میزۆپۆتامیا* هاتووە لە نەخشەکانی بیانی، لەنەخشەکانی ئیسلامیش ئەگەر هاتبێت بەبچووکی لەنزیك بەسرە، لەهەموان ڕوون تر لەنەخشەی ابن الحوقل هاتووە لەچوارگۆشەیەکی بچووکی نزیك بەسرە ئاماژەی پێکراوە، ئەگینا لە هەموو ئەو نەخشانەی کتێبێکی وەك (تاریخ العالم DTV-) تاسەدەی بیستەم ئینجا ناوی عێراق هاتووە.

بەو شێوەیە عێراق بەو سنورەی ئێستای کە هەرگیز نەگەیشتۆتە بەغداو هیچ رەسەنایەتیەکی مێژوویی‌و ئاینی‌و جوگرافیشی نیە، هیچ بنچینەیەکی نیە بۆ ناسنامەی هاوبەش، بۆیەش هەزاران ساڵو بگرە دەیان ساڵیش نیە کوردو عەرەب گوایە بران تیای.. لەو کاتەی عێراق دروست بووە وەك (جمکێکی) دڕدۆنگ هەردوو جمکەکە لە ئازار دان، ئاواش هەردوو نەتەوە خۆشیان لێك نەدیوە بەتایبەتی خەڵکی کوردستان رووبەڕووی کۆ کوژی‌و وێرانی‌و جەرگ بڕین‌و کیمیایی‌و ئەنفال‌و پاکتاوی رەگەزی.. بوویتەوە..نەخشەی وڵاتەکەی دووچاری بچووك بوونەوە بووە، دووبران -لە بەش کردنا- لەبارە هەرە باشەکەی ئەوەیە ئەوان لە خواروو هەتا سەربانی بۆ خۆیان‌و بەشە زۆرەکەش کە لەسەربانی هەتا ئاسمانە دەدەنە کورد!.

مام هەژاریش دەڵێ:

بە فەرموودەی ئەو لە ژینا	هاوبەشین لە شایی‌و شینا
شین بۆ منو شایی بۆ ئەو	من ئەبێ لەرێم ئەو قەڵەو

* هەندێ سەرچاوەی کوردی مەزەندەیان بۆ ئەوە دەچێ،کە میزۆپۆتامیا لە جزیرەو بۆتان هاتبێ، ئارادمیەك پێ‌دەچێ چونکە،ئەو ناوە لەلایەن یۆنانیەکان بەو ناوچەیان وە نرا، ئەوانیش زیاتر لەو ناوچانەی جزیرەو بۆتان بوون،هەڵبەتە ئەو ناوە پەیوەندی بە (بلاد مابین النهرین)یە کە لە لە تەوراتیش بە ئارام نهرین هاتووە، بەڵکو ناوی (مابین النهرین)یش لە بنەچەدا بەپێی معجم البلدانی یاقووت حەوی لە (میان ڕۆزانی)عەجەمی هاتووە .

لەسەر ئەو بنچینە نەتەوەی سەردەست بانگموازی (عێراقی مەزن)و (یەکیتی عیراق)و (ابناء بلد الواحد)..دەکا

ئەو سنورە دەستکردەی (سایکس-بیکۆ١٩١٦)* نەك هەر جەرگ برینی کوردە، هەتا نەتەوەگەریەکانی عەرەبیش بەنارەوایی دەزانن بۆیەك خستنەوەی هەموو عەرەبو بە سنووری دەستکردی دەزانن، ئیسلامیە کانیشیان زۆر بە خەست تر، بۆیە لەیەك کاتدا ئینتمای تاك بۆ دوو ئیشتمان نابێت، ئیشتمانی راستەقینەی خەلکی کوردستان عێراق نیە، کوردستانە، مادام ئیشتمانی لەسەر بنچینەی فاکتەرە شاقولیەکانی بناسرێت، هەرکاتێ فاکتەری ئاسۆییش بووە بنچینەی پێناسی ئیشتمان ئەوا ئەو ئیشتمانە وەختیانە بەو مانایە نامێنێت ودەبیتە هەموو جهان یان وەك زاراوەی ئیسلامی پێی دەووترێ (دار الإسلام).

مێژووی کورد :

مێژووی سیاسی هیچ نەتەوەیەك لەسێ سەدە تێ ناپەرێ، ئیتر باقی مێژووەکەی تری نەتەوەیی نیە، بۆیە پشکنینو گوشینی رووداوە مێژووییەکانی نەتەوەیەك بەدوای رەگەزی سیاسی تیایدا زۆر قورسە، دەتوانرێ ئەو مێژووە لەسەر بنچینەی جوگرافی زیاتر دیاری بکرێت، (واتە رووداوەکانی ناوچەکە نەك فلان نەتەوە).

بەگشتی لە پێش ئیسلام ئەو مێژوانە زۆر لێلن، ئەگەر چی چەند شارستانیو کیانێکی سیاسی لەناوچەکە هەبووە، هەریەکە لە : هێرۆدۆش،، ستراپۆ زەینەفون..لە دوای ئەوانیش زانایانی ئیسلام باسی کورد زمانیان کردووە.. ئەوەی بەروونی دەردەکەوێ کورد لەسەر ئەو خاکەی کۆنترین میللەتێکە نەك لەسەر ئاستی ناوچەکە هەتا لە هەمو جیهانیش..

---
*

بەپێی سەرچاوەیەکی زۆر (مـنادەم) لـە دەوروبـەی (هیمالایـە) دابـەزیوە[1]، نـەوەکانی بـەو جیهانـە پـەرتو بلاوبووینـە، تـا تۆفانەکـەی (صـنـوح) دیـسان نادەمیزاد کۆتاییـان هاتـەوە، چـونکە تۆفانەکـە سەرانـسەری جیهـانی گرتبـۆوە هەروەك لە کتێبە جیاجیاو سـەرەکیەکانی جیهـانی کـۆن دەردەکـەوێ: قورئـانی پیرۆز، ئینجیل، مانۆیهندی، چیـسالپۆکی مەکـسیکی، کتێبـی پـیرۆزی هندیـە سورەکانی ئەمریکا، پۆپۆڵ ڤۆنغ، زەنـدە-ئاڤێـستا، .. هەریەکـە لـە ناوچـەکەی خۆیان دەنگو باسی تۆفانەکەیان لەیـەك کاتـدا نـەقڵ کـردووە[2]، لـەو بارەیـەوە (معجم دیانات‌و أساطیر العالم)یش دەڵێ: ئەو تۆفانە لە بەسـەرهاتەکانی یۆنـانی کۆن، ئـەمریکاو هنـد.. بـاس کـراوە لەیـەك سـەردەم، هـەمووش گێرسـانەوەی کەشتیەکە بۆ (جودی) دەگێڕنەوە. هەرچەندە بەشـێك لەوانـە د.أحمـد سوسـە لـە کتێبی (حضارة العربیة)و إمام عبـدالفتاح إمـام لـە (معجـم دیانـات و أسـاطیر العالم)و (موسوعة العربیة المیسرة) بەشێکی تری فەرهەنگە عەلمانیەکان دەڵێن: لە ئەرارات گیر بووە، راست ترین کتێب (أصدق الحدیث)یـش دەڵـێ: کەشـتیەکەی

هەر لەراستیدا مەبەستەکانی سایکس پیکۆ بریتیە لە:١- زامن کردنی بەلفور ١٩١٧ز ٢-پارچە پارچە کردنی جیهانی ئیسلامی ٣-لێکجیاکردنەوەی گەلانی ئیسلام ٤-لاوازکردنی توانای دەولەتو شارستانی ئیسلامی ٥-دروست کردنی دەولەتۆکەی بچووك بچوکی وەك عیراق سوریا وئوردەن ..تا هەروا بێتوانا و ناکۆك بن ٦-هەردەم جیهانی ئیسلامی ناارام بێت بەهۆی خستنە ژێردەستی هەندێ لەگەلان بۆ گەلی سەر دەست وەك کورد ٧-بۆ ئەوەی لەڕوی تەکنیکیشەوە دواکەوتەو بەکارهێنەر بن نەك بەرهەم هێنەر ٨-تا ئەو ناوچەیە دیوکراسی‌و ئازادی بەخۆوە نەبینی وهەر دیکتاتۆر بێت ٩- هەڵبەتە ئەو دابەشیەش تۆمانیکی دەبێتە هۆی لەناوچونی فکرەی دار الاسلام و ئومەی ئیسلامی‌و ..ئیتر هەڵتەکاندنی رابوردوو١٠- بۆ ئەوەی ئەو دەسەلاتدارانەی لەو دەولەتۆکانە پێك دێت تواناو گیانی شۆرش وبەرگری ریشە کێش بکا ١- بۆ ئەوەی بە خێرایی زال بن بە سەریاندا لە کاتی پێویست ...

[1] (إبن کثیر)یش لە (البدایة‌ء النهایة) ئاماژەیەکی پێ کردووە،هەریەکە لە ابن العباس وطبرانی‌و ابو النعیم‌و ابن العساکر بە هەمان شێوە، بە پێی فەرموودەش لە هند هاتە خوارێ، رایەکی لاوازیش هەیە دەڵێ لە تایف هاتـە خواری، لە (اطلس القران) دەڵێن.لەسیلان –سرندیپ) سریلانکای ئیستا هاتتە خواری‌و ابن بەتوتەش یەکەم جار زیارەتی ئەو مەزارگەیەی کردووە .

[2] بۆ زیاتر سەرنج کتێبی (کۆنترین رووداوەکانی مێژوو)-ئەلکسەندەر گەربۆفسکی.

(ســنوح) لە شاخی (جودی) کوردستانی سەروو گیرسایتەوەو جاریکی تر میـژووی مرۆڤایەتی لەویّ دەستی پیّ کردۆتەوە بۆ هەمو جیهان، زۆربەی شـارو دێـەکانی نزیك (جودی) نازناوی (نوح)ی پێوەیە، هەتا (شارناخ)یش گوایـە مانـای (شـاری نوحە)و گۆڕی (ح.نوح)و خانەوادەی لە خوارووی جودی یە لە شـام، بـەو پـیّ یـە کورد کۆنترین میللەتن لەسەر خاکی خۆیان لەو جیهانەو ناویشیان زور بەچرو پری بەندە بە جودیو خودایی .

لە دوای ئەو رووداوە تەنها میژووی میللەتە بـالاّ دەسـتەکانی وەك: فـارسو رۆمو ئاشووریو یۆنانی و.. رونە، باقیەکەی تر زۆر لێڵـە مـادام پەیوەنـدی خـاك وگەلو دەسەلاّتی سیاسی بەو جۆرە نەبووە، بەلاّم بەمـسـۆگەری سـەرۆکی هەنـدیّ دەسەلاّتی ئیمپراتۆریەتی کورد بووینە بەرەچەلّەك، ئەوزانیاریانە دەگەرێنـەوە بـۆ قوولاّیی ٤٥٠٠ پ.ز، لە (لولو، گوتی، ماد، کاردۆخی، کاردوو، ..) هەتا لـەناو فارسو دوایش عەرەب، بەپیّی هەندیّ سەرچاوەو ناوەڕۆکی ئـەو نامەیـەی لـە لایـەن (تـۆردانی پێنجـەم) بۆدامەزرێنـەری ئیمپراتۆریـەتی ساسـانیەکان (ئاردەشـێر)چـووە دەردەکـەویّ بەرەچـەلّەك کـورد بـووە،، زۆربـەی سـەرەتای شارسـتانیانەکانیش لـە بنەچـەدا درێـژکراوەی پـەیامێکی ئاسمـانی بـووە، پـاش ئیسلامیش هەتا دەولّەتی ئەیوبیو میرنیشینەکانی کـوردیشو تـا راپەڕینـەکانی سەرەتای سەدەی بیستەمیش بەناوی نەتەوایەتیو کوردو کوردستان نـەبووە، وەك هەموو میللەتانی تر قۆناغەکـەی وابـووە، پەیوەنـدی سیاسـی ویاسـایی نـەبووە لەنێوان هەرێم (نیشتمان)و گەل(نەتـەوە) ودەسـەلاّتی سیاسـی وەك ئێـستا، پـیّ ناسی کۆنو ناوەڕاستو ئێستاو داهاتووی نیـشتمانو نەتـەوەش گـۆڕاوە، جـاران بنەماڵـە نەتـەوە بـوو، دێیەکـەش نیـشتمان، ئینجـا بـۆ هۆزەکـەو دەڤەرەکـە بە"هۆیە"ناوزەد کراوە وەك چۆن عەرەب ناوی نـاوە (دیـرە)، ئێـستاش نەتـەوەو نیشتمان لە پەیوەندی ڕاستەوخۆدان کە دەسەلاّتی سیاسی لەسەر دروسـت دەبـیّ،

لە عەولەمەشدا رەنگە(زەمین) هەموو نیشتمان بێت، یاخود (دار الإسلام، دار الاشتراکیة، دار اللیبرالیة، ..).

واتە نیشتمان لە سنوری جوگرافی دەردەچێو دەبێتە مەدرەسەو ئینتمای مەدرەسی، جارێکی تریش بگەڕێنەوە سەر دەستوری ئیسلامو ئیشتمانی ئیسلامی ببێتەوە بنچینەی ئینتمای نیشتمانی.. ئەوەی زۆر روونە لە پێش ئیسلام،ئەو کوردستانە کەوتبووە نێوان رۆمو فارس هەر جارەی یەکێکیان داگیری دەکردو سەرانەی زۆرو ئازارو سوغرەو بێگاری.. زۆریان لێ دەکرا.

لە رووی کۆمەلایەتیشەوە هەردوو رێبازی(مازدەك)و (مانی)یان لە نێو بلاوکرابۆوە، جۆرە دیموکراسیو لیبرالیەکی کۆمەلایەتیو جنسی وابوو کەس خاوەنی کچو خێزانی خۆی نەبوو، مافی شموی یەکەم (diving right at the king) بۆ میرو وەکیلەکانی داگیرکەر بوو، خەلکی کوردستان لەویەری باری ئابووریو کۆمەلایەتیو سیاسی خراپ دابوو، پەرۆشی رزگارکەرێك بوون، بۆیە هەر ئاوبانگی ئیسلامو دادگەریەکەیان بیست، لە هەنگاوێکی دەگمەنی میللەتانی تر، لەلایەن ژێرەکانی کورد هەر لە سالی (١٤-١٦)ی کۆچی (گابانی کوردی) بە نوێنەر چووە سەردانی پێغەمبەر وو پەیوەندی بە ئیسلام کردو رێکخستنەکانی بەنهێنی لە کوردستان بلاوکرایەوە، هەر بۆیەش لە جەنگەکانی ئیسلام لە کوردستان (کە لە راستیدا دەکا جەنگی سوپای ئیسلام دژی داگیرکەرانی کوردستان)، بە پێی بەلگەنامەی راست هۆی تێشکانی رۆستەم ولەشکری فارس بە یەکجاریەدەگەرێتەوە بۆئەو یارمەتیە مەزنەی هێزەکانی (دێلم)ی کورد دایە پال لەشکری ئیسلام لە شەری قادسیە لەدژی ئەو هەموو زوڵم وزۆریەی فارس کەلە دوای شکستی میدیەکانەوە دەکرا[1]، ئیتر نەك بەرگری نەکرا،

[1] بۆ زیاتر بروانە : ١- شەرەفنامە ٢-أمجاد الاكراد -رۆژهەلاتناس ماستیان دەلێ:بۆیە دیلم وا بە توندی لە سوپای فارسی داو لایەنگری سوپای ئیسلامی گرت لەتۆلەی میدیەکانی باپیرانیان کە بەدەستی فارس تێك روخا، بەلام واپێناچی چونکە ئەو روداوەی میدیەکان ٦ سەدە پێش ئەو جەنگە

بـەڵکو پێـشوازی لێکـرا، چـونکە ئـەو سـوپایە عـەرەب نـەبوون زیـاتر سـوپای (حمرابوو- سوپایەکەی دێلم لەبەر نازایی ناوی لێنرابوو حەمرا) لە هەنـدێ شـوێن دەبووە ڕاپەڕین دژی هێزە داگیرکەرەکان کە بـەرگری سـوپای ئیـسلامیان دەکـرد وەك ناوچەی شارەزور، ئینجا یەکسەر والی ناوچە کوردەکان (والی حـمران و والی جەلەولا..) لەو حەمرایە ئەو کوردانە دانران، بۆیە ئـەو شـوێنەوارانەی بـە نـاوی ناودارانی ئەسحابەی عەرەب لەکوردستان گوایە لە جەنگ شەهید بووبن، ڕەنگـە بێ بناغە بن .

(تۆماس بوا) دەڵـێ: شـەڕێکی وا شـایەنی بـاس نـەکرا لـە کوردسـتان، بـە پێچەوانەوە بەخێرایی شارستانیو زانیاری بڵاوبۆوەو شەخسیەتی کوردیش بەهێزتر بۆوە[١]، دەسەڵاتێکی زۆریشیان پەیداکرد[٢]. (سیر مارك سایکس)یش دەڵـێ: کـورد بە ئاسانی ئیسلامیان وەرگرت، لە کتێبی (کوردو کوردستان -محمـد امـین زەکـی بەگ)یش دەڵێ: لە شانزەمین ساڵی هیجریدا تەماسیان لەگەڵ ئیـسلام کـرد، لـە (روح المعانی) ناوی ئەو هاوەڵە کوردانەی تیادایە.

چونکە ئیسلام هێزێکی (وەك ئیمپراتۆریەکانی تر) داگیرکەرو خێرو بێـر خـۆر نەبوو، بەڵکو خاوەن بەرنامەیەکی هەمەلایەنی ژیان بووە، چرایەکی ڕوونـاك لـەو تاریکستانە بوو، مەبەستیشی گەیاندنی ئەو بەرنامە بوو تـا هەرکەسـە حـوکمی خۆی بکات، بۆیە کوردیش لەدوای ئیسلام بوونیان بوونە خاوەنی خۆیـان، ئـەگینا لە دروستکردنی دەوڵەتی ئیسلامی تەنیا (٢٠٠٠) مـسوڵمانێك هـەبوو، بەشـی هەموو دنیای چۆن کرد.

لـە تەقەلایـەکی زانـستیانە وا پێدەچـێ لـە لایـەن هەنـدێ بـاڵی عـەلمانی توندیشەوە بێت، یان بەپێی هەندێ سەرچاوە بەهاوبەشی لەگەڵ (د.سعید) ئـەو

جـــەنگە بووە، بۆیە زیاتر بەلای ئەوە دەچی کە دیلەو جەنگاوەرەکان سەر بە ڕێکخستنەکانی ئیـسلام بووبن لە ڕێی گابان .

١ تأريخ الاكراد- توماس بوا، ل١٨٨.

٢ هەمان سەرچاوە، ل١٨٩.

کەسەی کە ئاینی مەسیحی هەڵبژاردو بەرنامەی (تەبشیری) لە (مۆنـاکۆ)و (رادیۆی پیرۆز بە زمانی کوردی) هەبور لـە ئەسـڵدا خـەڵکی سـنەیە، .. ئەوانـە پێـشتێکی نووسراویان گوایە لە ناوچەی هەورامان دۆزیتەوە تیایدا باس لە زوڵـمو زۆری سوپای ئیسلام دەکا (لە کۆتایی ئەو بابەتە دەقـی نووسـینەکە تۆمـارکراوە لەگەڵ تێبینیەکانی شارەزایان..).

باشترین بەڵگەی خۆشەویستی خەڵکی کوردستان بۆ ئەو بەرنامەیـەی ئیـسلام ئەوەیە:

١-یەکـەر ناوی منالەکانیان لەو سەردەمی تا ئێستاش هەموو بـووە (محمـد، علي، عمر..)، کەچی بەدەگمەنیش ناوی (یەزدەجور) یان (هەرقەڵ) وەك ئێستاش نیە بەناوی (ئەتاتورك)، (صدام)، (بەهلەوی)، (لینین)، (بۆش)، ..

٢-لە کوردستان بەپێچەوانەی جـەزیرەی عـەرەب دیـاردەی هەڵگەڕانـەوە نـە لەکاتی بەهێزی نە لە کاتی بێ هێزی ئیـسلام رووی نەدا.

٣-ئەو هەموو سەرکردەو والیو هونەرمەندو رەوشەنبیری لێ پەیدابوو.

٤-تا ئێستاش هەم کەلتوورو نەریتو ئەخلاقو عەقیدەی ئیسلامی لە هەموو کەلتوورو فەرهەنگەکانی جیهانیو عەقیدەکانی سۆشیالیستیو شـیوعیو لیـبراڵ دیموکراسی بەهێزترە.

٤-تەنانەت لەدوا ساتی هەڵوەشاندنەوەی خەلافەت،کـورد شۆڕشـی دژی ئـەو هەنگاوە کرد وداوای گەڕانـەوەی خەلافـەتی کرد،واتـە خێـری لێ بینیبـوو بۆیـە هەریەکە لە شێخ عبد السلام وملا سلیم وشێخ سعیدی نورسی وشـێخ سـعیدی پیرانو هەتا ئیحسان پاشاش ئەو داوایەی کرد .

بەو شێوەیە کورد مێژووی راستەقینەی بۆ دروست بـووە، سـەرەڕای بـەدکاری هەندێ خەلیفەو والیو سوڵتانەکان، بەڵام کورد شەخـسیەتو دەسـەڵاتێکی زۆری پەیداکرد لە بوارەکـانی سیاسـیو ئـابووریو کۆمەڵایـەتیو زانـستیو هونـەریو

سەربازیو شارستانیو هەتا سایکۆلۆژیو تەندروستیش، تا ئەو رادەیە بۆ یەکەم جار سەرکردایەتی جیهانی کرا لە دەوڵەتی ئەییوبی هەروەك شارەزایانی مێژووناسانی کوردیش هەمان بۆچوونیان هەیە، تۆماس بوا دەڵێ: بە درێژایی خەلافەتی ئیسلام (جگە لە هەندێ دۆخی تایبەت نەبێت) سەربەخۆییەکی بێ وێنەیان هەبووە[١].

بەشی زۆری مێژووی کورد بە رێکەوتن بووە هەروەك: هاتنی سوپای ئیسلام بەهۆی رێکەوتنی کابانو پەیامبەر دوایی لەگەڵ مەیموونی کوڕیدا، دوایش لەگەڵ دێلم، لە سەردەمی ئەمەویو عەباسی لە باروودوخێکی باش نەبووینە هەروەك زۆربەی میللەتانی مسوڵمان بەتایبەتی بنەماڵەی پێغەمبەر ﷺ لە دۆخێکی تەنگەباری بووینە، سەرەرای ئەوەش بەپێی (الملل والنحل والأعراق) و زۆر سەرچاوەی تر، جگە لە هەندێك دۆخ نەبێ نەگینا کورد سەربەخۆی تەواو بووە.

لە سەردەمی عوسمانلیش بە هۆی ریکەوتنی شێخ ئیدریسی بەدلیسیو سوڵتان سەلیمی یەکەم لەگەڵ ٢٣ میرنشینی کورد لە ساڵی ١٥١٤، پێك هاتبوو لە (٥) مادە تیایدا هەردوولا یارمەتی یەکتر بدەن لەکاتی پێویست، بە رێکەوتن کوردستان لە شەر لادراو، بووە هۆی دروست بوونی سیستەمی ویلایات و لامەرکەزیشو وەرچەرخانی سەڵتەنەتی عوسمانی بۆ خەلافەت، چونکە ئەو رێکەوتنە بووە هۆی داگیرکردنی وڵاتانی عەرەبیو وەرگرتنی بەیعەتی خەلافەت لە (متەوەکیل) لە میسر.

ئەو دۆخە بەردەوام بوو هەتا کۆتایی خەلافەتی ئیسلام لە سەرەتای سەدەی بیستەم، کە کۆمەڵێك گۆڕانکاری تریشی لەگەڵ بووە، هاتنو سەرهەڵدانی عەلمانیەتو بیری نەتەوەیی، کۆتایی وەرچەرخانی ئیمپراتۆریەکان بۆ دەوڵەتی نەتەوەیی.. لەوێشرا مەینەتی کوردیوەك مەینەتی نەتەوایەتی دروست بووە.. ئیتر بەردەوام دەبین لەباسی مێژووی کورد لەو مەینەتیەوەو هەم وەك زنجیرەی چەمکەکانیش.

---

[١] تۆماس بوا: تأریخ الاکراد. هەروەها بروانە: الملل والنحل والاعراق.

دەقی نووسـراوی سەر پێستەکە:

لە سەرچاوەی نا ڕەسمی دەست کەوتووە:

هورمزگان ڕمان ئاتران کوژان
ریشان شاردەوە گەورە گەورەکان
زۆر کار ئارەب کردە ندە خاپوور
گناو پالەیی هەتا شارەزور
شەنو کەنیکانو دیل بشینا
مەرد ئازا تەلی دەرووی هەینرا

گوایە ئەوە بوو لەسەر ئەو پێستە نووسرابۆوە،ئەو پێستەیە وەك باسی دەکەین ئێستا گەیشتۆتە مۆزەخانەی بەریتانیا، وا تێ بینی دەکرێ:

١-بەپێی پسپۆڕانی زمانەوانی زۆر وشەی نوێی تیادایە.. بۆیە بە دەستکرد دەچێت وەك ئەو ڕووداوەی (أنسان پلتداون)، کە ویستیان هەندێ ئێسك وا تەزویر بکەن لەگەڵ (تیۆری پەرەسەندنی-داروینی) بگونجێ..

٢-هەمان ئەو بەندانە بەش بەش لە شینی ژنانی دەرسیم هەیە، لێرە هەندێ ناوی تری (ئارەب)، (شارەزور).. زیادکراوە.. بۆ زیاتر سەرنج بدە کتێبی د.نوری دەرسیمی (دەرسیم لە مێژووی کوردستان)- دەقی هەڵبەستەکە بەلاتینی لە لاپەڕە (٤١) هەیە.

(٤٤)

مەینەتی کورد Kurdish Calamity

ئەو زاراوەش بە وشە تایبەتە بە کورد، بەڵام بە ناوەرۆك زاراوەیەکی جیهانیە، مەبەست لێی چەوساندنەوەی نەتەوەییە، هەڵبەتە لە پێش تریش لە قوڵایی مێژوو چەوسانەوە هەبووە وەك چەوسانەوەی: چینایەتی، کۆمەڵایەتی، ئاینی، خێڵەکی، رەگەزی، دەسەڵاتو بێ دەسەڵاتی، بەهێزیو بێ هێزی، ..تاد، بەڵام میللەتێك میللەتێکی تر بچەوسێنێتەوەو خاكو وڵاتی لێ داگیر بکاو بە پێی دەستورو یاسای رێکخراو نەتەوەی سەردەستو بن دەست دروست بێت ئەوەیان نوێ یە..، هەڵبەتە پرۆسەی هەڵمەتو داگیرکاریو پەلاماری ئیمپراتۆریو هەتا میرنشینو خێڵەکیانەش زۆربەی پانتای مێژوو پڕ دەکاتەوە، بەڵام دیاردەی چەوسانەوەی نەتەوایەتی لەگەڵ نەبووە وەك لەو (٢) سەدەیەی دوایی جیهانیو بەنسبەت کوردیش لەو سەدەی دوایی، .. بۆیە رستەی گوایە کورد هەزاران ساڵە دەچەوسێتەوە.. هەڵەیە، کە لە لایەن نەتەوەگەریو عەلمانیەکان بێ زانیاری دەگوترێ.. ئەگەر عاتیفیو هەڵچوونانەش بێت راستەوخۆ لە خزمەتی داگیرکەر دەبێت.. مانای وادەدا ئەو دۆخەی داگیرو دابەشکردنی کوردستان نوێو شاز نیەو داگیرکەران بێ تاوان دەکەن بەخۆڕایی! هەروەك سەرۆکی فرنسی وتی خۆ ئیمە لە مەینەتی کورد بەر پرسیار نین، بەڵکو مێژوو بەرپرسیارە، .. نەخێر هەروەك ئێستا زۆربەی میللەتانی جیهان رۆژی رزگاریو جەژنی نیشتمانیان هەیە، ئاواش رۆژو ساڵی داگیرکراویان هەیە..

جا بابزانین ئەو مێژووەی مەینەتی کورد لەکەیەوە بووە، دەست نیشان کردنی زۆر چەمکی بنەڕەتی سیاسیو کۆمەلایەتیو نەتەوەییش دەگۆڕێو راستی دەکاتەوە.

ئەگەر بەووردی سەرنج بدەینە فەترەی ئینقلابەکەی ١٩٠٨ بۆ ڕێکەوتنی نهێنی (سایکس- بیکۆ١٩١٦ز)ی لێ بەسترا هەتا سالّی ١٩٢٤ز کە خەلافەتی ئیسلامی تیادا رووخا، مەودایەکی پڕ لە رووداو وەرچەرخانی گرنگە بۆ هەر کەسێك کە دەیەوێ لە بنەچەو سەرچاوەو زەمان زەمینی "مەینەتی کورد" بگات، کەوتۆتە ئەو نێوانە.. کە باری کورد لەڕووی چۆنایەتیو سیاسیو کۆمەلایەتیو شەخسیەتی مەعنەویو دەسەلاتو نەتەوایەتیش، پێشو پاشی ئەو فەترەیە لە جەوهەردا لێك جیایە.. ئەوەش هەر هەمان مانای ئەدرێسی باری کوردە لە پێشو پاش خەلافەت، بۆیە ئەو بەراوردە بە وردتر ئەو رۆژەمان بۆ دیاری دەکا کە کورد تیای کەوتوە..

باری کورد لە پێشو پاش خەلافەت:

یان هەمان مانای ئەوەیە باری کورد لەسەردەمی خەلافەتو لەسەردەمی عەلمانیەت، بە بەراوردێك زیاتر هۆو لایەنە بەرپرسەکانی ئەو مەینەتیە دەردەکەوێ:

١ -بەدرێژایی سەردەمی خەلافەت کوردستان سەربەخۆ بووە، جگە لە هەندێ دۆخ، کە بەهۆی پەنادانی هەندێ لایەنی دژ بەیەك لە دەسەلاتی بالای خەلیفە دەبووە هۆی تێوەگلانی کورد، هەلّبەتە ئەوەش مانای ئەوە نیە حوکمی خەلیفەو سولّتانەکان زێرینو دادگەریو ئیسلامی راستەقینە بووبێت، نەخێر.. ستەمو نازاریان هەبووە بەلاّم بۆ گشتی بووە، شێوازی ستەمی نەتەوایەتیو دەسەلاتی نەتەوایەتی نەبووە، عەرەب بەسەر کورد یان تورك بەسەر چەرکەسو عەرەب، .. یان کورد بەسەر عەرەبو تورك و..هتد.

بۆیە (د.س.شاذلی) راست دەکات دەڵێ: (فقد إکتفی معظم خلفاء في دولتين الاموية و العباسية بتعبيرات الولاء من قبائل الكردية دون ممارسة حكم المباشر عليهم من دمشق و بغداد)[١]، کەواتە تەواوو ڕاستە (د.نوری دەرسیمی) کە دەڵێ هەتا ساڵی (١٩٣٦ز) کاتێ عەلمانیەتی تورکیا دەسەڵاتیان گرتە دەست ئنجا بۆ یەکەم جار بەدرێژایی مێژووی خەلافەتی ئیسلامی سوپای بێگانە هاتە دەرسیم[٢]، ئیتر بووە سەربازگەی داگیرکەرو مەیدانی کوشتەو کوشتارو قڕکردن تا ئێستاش.

کەواتە هەموو بەڵگەنامەکانی مێژوویی کە مێژووی جوڵانەوەی رزگاری نیشتمانی کوردستان بۆ سەرەتای سەدەی (٢٠) دەگێڕێتەوە هەماهەنگە لەگەڵ ئەو ڕاستیە، قووڵترین مێژوو لە لایەن (بەڵگەنامەکانی کورد لە بەریتانیا) دەیگێڕێتەوە بۆ ساڵی ١٩٠٨ز، هەشە بۆ پەیمانی سایکس بیکۆ-١٩١٦، بەشێکی تر بۆ شۆڕشی ئۆکتۆبەر ١٩١٧ کە تیایدا ئەو پەیمانەی (سایکس بیکۆ)ش ئاشکرا کرد، بەشێکی تر بۆ ساڵی ١٩٢٤و دەقاو دەق بۆ ئەو رۆژەی کە خەلافەت لە ١٩٢٤/٣/٣ هەڵوەشایەوەو دەسەڵاتی عەلمانی هاتە جێی، ئەو هەڵمەتە سیاسیو فەرهەنگیو کەلتوریو سەربازیەی کرایە سەر کورد، بەشێکی تریش پێیان وایە لەگەڵ سەربەخۆیی نەتەوە سەردەستەکانی کوردی تیادا هاوبەشەمەینەتی کورد دروست بووکە دەکاتە سەرەتای سەدەی بیستەم.

٢- بە درێژایی خەلافەت بەپێی سیستەمی سیاسی سەردەم دەسەڵاتی کورد هەرلە دەست خۆیان بووە، میرنشینو نیمچە ئیمپراتۆریەتیان هەبووە، هەر لە شەدادیو مەروانی (لەسەردەمی عەباسی) تا دەگاتە سەردەمی عوسمانلی دادگاو ئیدارەو هەتا سکەی دراویشیان هەبووە، بەزۆری شەریعەتی ئیسلامیشیان پەیڕەو دەکرد، بەڵام لەدوای خەلافەتو لەسەردەمی عەلمانیەت کوردستان دابەشو

---

[١] ملل و النحل و الاعراق ل٢١٨.

[٢] مێژووی دەرسیم- د. نوری دەرسیمی.

داگیرکراوە، نەك میرنشین بەڵکو ئەگەر ڕێکخراوێکیش هەبوبێت دەبێ لە کەلێنە شاخەکان بێتو کیمیاویو ئاگرو ئاسنی تێ گیراوە.

٣- لەسەردەمی خەلافەت هەتا دوا سوڵتانیش دەسەڵاتێکی زۆریشیان لە خودی دەوڵەتی خەلافەت هەبووە، بۆ ماوەی سەدەیەك دەسەڵاتی وەرگرتووە، ئنجا پایەی سیاسی بەرزیشیان هەبووە، هەر لە کۆتایی خەلافەت سەرۆکی مجلس أعیان (شێخ عبدالقادر)و سید تەهاش، سەرۆکی ئەنجومەنی شورای دەوڵەت بووە، بە هەزاران نمونەی تر، سەفیرو وەزیر کورد بووە، (شیخ الإسلام)و سەرۆك وەزیرانی چەرکەسو کوردو عەرەب و.. لەسەر بنچینەی کەفائەتو جارجاریش لەسەر بنچینەی وەلائی شەخسی، بەڵام لەسەر بنچینەی وەلائی نەتەوەیی نەبووە، سەرباری سەرکردە سەربازی و.. زاناو پێشەوای ئاینیو زانستی تر.. لەو کوردستانە.. تا ئەو رادەیە زۆربەی والیەکانی شامو میصرو شوێنانی تریش کورد بووینە، تا ئێستاش خانەوادەکانیان لەو وڵاتانە وەك چرایەکی ڕووناك ماون، هەروەك (تۆماس بوا) دەڵێ: دەسەڵاتی کورد لە دوای ئیسلام بوونیان ئەوەندە پتەو بووو زیادی کرد دەسەڵاتیان دەگەیشتە دەرەوەش[١]، هەروەها لە (مللو النحلو الاعراق) هاتووە: (وقد ترك سلاطين ال عثمان الشيوخ القبائل الكردية قدرا واسعا من الحرية في إدارة شؤونهم الداخليةو اعفوهم من الضرائب من مقابل تكوين ميليشيات تحرس حدودهم..)[٢].

بەڵام لەسەردەمی عەلمانیەت لە تێکڕای بەرەکان کورد زەرەری کردووە بە پاشیان خستووەو هاووڵاتی نەك پلە دوو، بەڵکو جار وایە وەك پێشوولە حساب کراوە.

٤-دەسەڵاتو (نفوز)ی کورد لەبارە هەرە خراپەکانی خەلافەتیش هەر زۆر بووە، باشترین نمونە.. لە کۆنگرەی (بەرلین)و ڕێکەوتنامەی (سان ستیڤانۆ)

[١] توماس بوا: تأريخ الاكراد ل١٨٨.
[٢] مللو النحلو الاعراق، ل٢١٨.

رۆژئاوا پشتی (ئەرمەنیان) گرت‌و داوایان لـە خەلافـەت کـرد کـە سـەربەخۆیی‌و مافیان بدات، کەچی ئەرمەنیەکان داوایان لەسەرانی کۆنگرە کرد کـە تـەنها داوا لە سەڵتەنەت نەکەن، داوا لە سەرکردە کوردەکانیش بکەن کـە قایـل بـن نـەگینا سەڵتەنەت بە تەنها بۆ کورد ناتوانێ مافمان پێ بدات، هـەروەك لـە بەنـدەکانی (١٦، ٦١) ئەم ڕێکەوتنە وا هاتووە، سەرنج بدە لەسەردەمی خەلافـەت خـەڵکی تر داوای مافی خۆی لە کورد کردووە، لە دوای خەلافەت‌و لەسەردەمی عەلمانیەت هەر کوردە نەك مافی زمانیشی لێ قەدەغە کراوە کە تەیرو گیـان لەبـەریش بـە زمانی خۆی قسە دەکەن، هـەر کـورد داوای کـەمترین مـافی خـۆی دەکـاو چـی پێ‌کراوە.

٥- هەموو ئەو دیاردانەی تەتریك، تەعریب، چەوسانەوەی نەتەوەیی، زیندانی سیاسی نەتەوەیی، کۆکوژی، پاکتاوی رەگـەزی، دابەشـی کوردسـتان، بەیاسـایی کردنی نیشتمانێکی تـر... هـەموو ئـەو دیاردانـە بـۆ یەکـەم جـار لەسـەردەمی عەلمانیەت لە دوای ساڵانی ١٩٢٠ دەسـتی پـێ کـردووەو بەرەبـەرە لەگـەڵ تـۆخ بوونی عەلمانیەت مەینەتی کوردیش خەست تربووە، بە پێی (توماس بوا-تـاریخ الاکراد)[1] یەکەم جار (انور پاشا) تەتریکی کـردووە، یەکـەم مێـژووی کۆکـوژیش دەگەڕێتەوە بۆ (مصطفی کمال)کاتێ لە خـەربوت گـازی ژەهراویـشی بـەکارهێنا بەپێی رۆژنامـەی (wr-aglu) ژ:٣٨٣ لـە ١٩/٩/١٣، یەکـەم نەخـشەش کـە کەرکوکی لە کوردستان جیا کـردەوە نەخـشەی سـایکس -پیکـۆ ١٩١٦ بـوو، یەکەم تەقەلای تەعریبیش ئینگلیز کردی لە کیشەی ویلایـەتی موسـڵ لـە دوای ١٩٢٣.

[1] تاریخ الاکراد- توماس بوا ل١٩٣.

مەینەتی و.. ساڵیادی:

مەبەست لێرە دەست نیشانی ئەو زەمانو زەمینەیە کە کورد وەك نەتەوە مەینەتی چەوسانەوەکەی دەستی پێ کردووە، بریتیشە لە مێژووی بزوتنەوەی رزگاری خوازی کورد، ریشەی زاراوەی کوردایەتیشە، ..ئەوەی زور بەدڵنیاییەوە هەڵیە ئەوەیە کە دابەشی کوردستانو مەینەتی کورد بگێرنەوە بو جەنگی چاڵدێرانی ١٥١٤ز.. لەگەڵ هیچ پێوانەیەکی مێژوویی و نەتەوەیی ناگونجێ بوێەش (توماس بوا) دەڵێ هەر لەدوای ١٥١٤ز میرنشینو دەسەڵاتی کورد زور تۆکمە بوو لە ئیدارەو فەرهەنگو هەتا سکەی دراویشیان هەبووە[١].

هەڵبەتە لە نێوان باری چاکی کورد (نسبیەن) لەسەردەمی خەلافەتی ئیسلامو تێك چوونی ئەو بارە حەتمەن رووداو وەرچەرخانی دیاری کراو هەیە، دەبی (خالی وەرگەران) بوویێ لە ژیانی ئەو کوردستانە.. ئەوەی تێبینی دەکرێت وەك توێژینەوەیەکی زانستیو واقعی نەك سیاسیو فکری، وا دەردەکەوێ لەگەڵ هەنگاوەکانی جێگیر بوونی عەلمانیەت (بەهەمو باڵەکانی چەپیو سوشیالیستیو نەتەوەییو لیبراڵ دیموکراسیشەوە..)و دەزگاکانی وەك بیروباوەرو حزبی ئیتحادو الترقیو دەستوور(مەشرووتیەت)و پەرلەمان (مەبعوسان)و رێکخراوە مەدەنیو هەتا گورانی پادشایی بو کوماریش لە زیانی کێشەی کورد بووە، بوێە بەشێك مەینەتی کوردی راستەقینە لەبەشی خواروو بە وەرگەرانی لە پادشایی بو کوماری لە ١٤ی تموز ١٩٥٨ دەزانن، هەر چەندە لەگەڵ دروست بوونی عێراق لە ١٩٢١ سازدراوە، بوێە یەکێ لە هەڵە ستراتیژیەکانی سەرکردایەتی عەلمانیەتی کورد لەسەرەتا تا کوتایی ئەوەیە، پێشوازیان لە هەمو ئەو هەنگاوانەی تەقەلا دەستوریەکەی مدحت پاشا لە ناوەراستی سەدەی ١٩، حزبی ئیتحادوالترقی سالی ١٨٨٩، دروستکردنی کوماری عەلمانیەتی تورکی لە ١٩٢٢و هەڵوەشانەوەی

---

[١] تأریخ الاکراد-توماس بوا ل١٩٣.

خەلافەت لە١٩٢٤، لە دوایشدا گۆڕینی شورا بۆ (مجلس وطني)، گۆڕینی عەقیدەو ئینتمای ئیسلامی بۆ بیری نەتەوەییو ئینتماکەی، .. ئەگەرچی (ملا مصطفی بارزانی) سەرکردەیەکی عەلمانی نەبووە، بەلام لە ژێر کاریگەری عەلمانیەتو بارودۆخی ئەوکاتیو دووره ولاتی وا دەردەکەوێ دڵخۆش بووه بە شۆڕشی ١٩٥٨ تموز، کە ئەوەش بەشێکە لەو هەڵەیەی پێشو باس کرا، چونکە هەمو هەنگاوەکانی عەلمانیەت بریتیە لە زیاتر جێگیر بوونی شەرعیەتیلەو ولاتانەی کە لە (سایکس بیکۆ) ١٩١٦ دامەزرێنران، ئەوەش بێ دوو دڵی لە زیانی ستراتیجی کوردە، ئەوە تویژینەوەیە (شەرم ناکا) ئەگەر راستی بڵێین هەر هەنگاوێکی ئیجابی بۆ عێراق (یان هەر داگیرکەرێکی تر) (نەك گەلی عێراق) ئەوا ئۆتۆماتیکیەن هەنگاوی سەلبیە بۆ کوردایەتی، ئەوە یاسای پۆلاینی (چارەی خۆنووسی کوردستانە)، کەواتە زۆر روونە لەگەڵ دروست بوونی دەوڵەتی نەتەوەیی بۆ تورکو عەرەب و.. مەینەتی کورد دروست بووە، ئەوەش هەنگاو بە هەنگاو لە دژی خەلافەت دەستی پێکردووە بە زیانی قورسی کوردیش کۆتایی هاتووە بەو شێوەیە:

١- هاتنی دەستوور لەق کردنی شەریعەتی ئیسلامی لە کۆتایی سەدەی ١٩و دروست بوونی لە(١٨٧٦ز).

٢- هاتنی بیری عەلمانی نەتەوەیی لەسەرەتای سەدەی ١٩دەست پێ دەکاو پەیدابوونی شەخسیاتی وەك (ئەنوەر پاشا، جمال پاشا، طلعت پاشا) کە سێ ناوەندی دەوڵەتی عوسمانی گرتبووو وەزارەتەکانی (دەرەوە، ناوەوە، بەرگری)، تا گەیشتە رادەی لادانی عبدالحمید لە١٩٠٩ بە راشکاوانەتر هاتنە مەیدان.

٣- پەیدابوونی اتحادو الترقی لە ١٨٩٩ز.. لە ساڵی ١٩٠٨ز ئینقلابیان کرد.

٤- لە ساڵی ١٩١٦ رێکەوتنی (سایکس بیکۆ) کرا، لە لایەن فەرەنسا.. بەریتانیاو ولاتانی رۆژئاواو رووسیای قەیسەریش‌و کوردستان کرا (٦) پارچە.

٥- لە ساڵی (١٩٢٣) ڕێکەوتنی لۆزان کرا لە نێوان تورکیای عەلمانی‌و ڕۆژ ئاوا، هەنگاوەکان یەك لا کراوە، سایکس بیکۆ جێبەجێ کرا، خەلافەت لێ خرا، لە جیاتی شەریعەت بووە عەلمانی، کوردیش بێ بەش کرا لە کۆی ١٤٣بەند ناوی کوردی تێدا نەبوو..لە کوردستانی خواروش کونگرەی قاهرە لە١٩٢١ گرێ درا وعێراقی پێ‌دروست بوو کورد لەکاروان بە جێما٠

٦- ئەو مل ملانێیەی عەلمانی‌و خەلافەت لەسەرەتای سەدەی بیستەم‌و بەلابەلاش لە چارەکی دوایی سەدەی (١٩) دەستی پێ کرد بوو، دوای جەنگی جهانی ١٩١٨ دەسەلاتەکان لێك جیابوونەوە، دەسەلاتی عەلمانی لە ئەنقەرە بوو، دەسەلاتی خەلافەتیش لە ئەستەمبوڵ، خەلافەت لە بڕیارێك دا مافی هەمو گەلانی دا، کە سەردەمی (دەوڵەتی نەتەوەیی) هات (هادی پاشا) نوێنەری (سوڵتان محمد وحیدالدین) بوو لەگەڵ (شێخ عبدالقادر شەمزینی وشەریف پاشا) مۆریان کرد کە سەربەخۆیی بدەنە کوردستان‌و هەردوو لاش لەگەڵ نوێنەری ئەرمەن (بوغوس پاشا) ڕێکەوتنی سیڤەریان مۆرکرد.. بەو شێوەیە کورد چارەنوسێکی روونی لە خەلافەت دیاربوو بە کەوتن‌و هەڵوەشانەوەی خەلافەت بەتایبەتی لە رۆژی ١٩٢٤/٣/٣ز بە دواوە کە بووە هۆی سەرکەوتنی عەلمانیەت بەیەکجاری بەسەر خەلافەت، دەستوری بەسەر شەریعەت، بیری نەتەوەیی، بەسەر عەقیدەی ئیسلامی، عەوام بەسەر ئوممەت، ئەنقەرە بەسەر ئەستەمبوڵ، .. لەگەڵ شکستی ئەو بەرەیە،کوردیش شکستی هێنا.. ئیتر هەڵمەتی کوشتو بڕو داخستنی ناوەندو مونەسەسە زانستی‌و فەرهەنگی‌و سیاسیەکانی کوردیش کە زۆربەیان لەژێر دەسەلاتی خەلافەت بوو تارو مار کران‌و پەلاماری سەربازی‌و کۆکوژی (مصطفی کمال) دەستی پێ کردو هەتا ئەو چەند ئەندامانەی کوردی لایەنگریشی لە سێدارە دان، .. ستەم‌و چەوسانەوەی نەتەوەیی کوردستان لەو ساتیەوە دەستی پێ کردو.. تا ئێستاش بەردەوامە.. کە پێی دەڵێن (مەینەتی کورد).

هۆیەکانی مەینەتی کورد:

پوختــــە:

لەبارەی شادنەبوونی کورد بە دەوڵەتو مافی چارەی خۆ نووس زۆر هۆی جیاجیا باس کراوە، لەوانە:

١- داخراوی کوردستان. ٢- نەکەوتنی سەر لێواری دەریا. ٣- نەبوونی مەڵبەندی بازرگانی. ٤- پێکهاتەی کۆمەڵایەتی. ٥- ناوشیاری. ٦- هۆیە مێژووییەکان. ٧-کەوتنی لە نێوان دوو ئیمپراتۆریەتی گەورەی‌وەك عوسمانی‌و سەفەوی. ٨-دەوڵەمەندی کوردستان لە نەوت‌و کانزاو داهاتی تر. ٩- بوونی وەك نەتەوەیەکی ئیسلامی‌و قینی رۆژئاوا لە دژی بەتایبەتی لە تۆڵەی گورزەکانی سەلاحەدین.. لەگەڵ زۆر جۆر هۆی تر باس دەکرێ .

ئەوەی ئەو توێژینەوانە خەست تر دەکا ئەوەیە بەپێی یاسای دەولیش کورد خاوەنی توخمەکانی دەوڵەت بووە. ١- هەرێمێکی دیارو روونی هەبووە سنووری بریتی بووە لە سنووری نەتەوەی کورد. ٢- گەلێکی رێکترو جێگیر تری لەسەر بووە لەچاو گەلی عەرەبی عێراقی بە نمونە. ٣- دەسەڵاتی سیاسیش هەبووە کە خۆی لە حکومەتی شێخ محمود دەنواند.

بەڵام لەلایەکی تریش هاوشێوەی کوردستان هەبووە بەو مواسەفاتە سەلبیانەی کە لەو خاڵانەی سەروو باس کراوەو کەچی رزگار بووەوو ئێستا دەوڵەتن.. بۆیە هۆی بنچینەیی‌یەکەی ئەو خاڵانەی سەروو بە تەنها نیە، ئەو بابەتە لە توێژینەوەیەکی سادە دەردەچێت بۆ مەدرەسەو تەوەرە جیهانیەکان، بەرپرسیاریەتی‌و مەینەتی‌و بەردەوامیەکەشی تاساتەش لە ئەستۆی عەلمانیەتەوەك مەدرەسە، بەو شێوەیەی خوارەوە:

تەوەری یەکەم (جیهانی): لە نێوان سایکس –پیکو ١٩١٦ بۆ لۆزان ١٩٢٣ دەنوێنێت‌و بەردەوامیەکەشی جەوجۆڵی ئیمپریالیزمی بە تایبەتی لە پەیمان

نامەکانی (پاریس ١٩١٧، لۆزان ١٩٢٣، سەعد ئاباد ١٩٣٧، بەغدا ١٩٥٥، ..
هەتا دەگاتە پەیماننامەی ١٩٧٥ جەزائیر، ..

تەوەرەی دووەم(ئیقلیمی): بریتی بوو لە گەیشتنی بیری نەتەوەو عەلمانیو دروستبوونی ئیتحادو الترقی، کەمال ئەتاتورک، تۆرانیەت، .. دروستبوونی دەوڵەتە نەتەوەییەکان لەسەر ئەو بنچینەیە کە بریتیە لە (سەربەخۆیی نەتەوەیی تورکو عەرەب..) لە تورکیاو عێراق لە سەرەتای سەدەی بیستەم لەسەر حیسابی بێ بەشی کورد.

تەوەرەی سێیەم (ناوەکی): بریتیە لە هەموو ئەو تەقەڵاو دەرفەت لەدەست چوونەی کە عەلمانیەتی کورد لەو سەردەمیدا بەهەڵەیی یارمەتی تەیاری نەتەوەییو بە عەلمانی کردنی خەلافەتیاندا.. هەروەك (رۆبەرت ولسن) دەڵێ: (..نەتەوەییە تورکەکان وا سەر نەدەکەوتن ئەگەر عەلمانیەتە کوردەکان وا یارمەتیان نەدابوونایە لە دژی ئەستەمبوڵ (خەلافەت).. (خالد بەگی کوردیش لەسەردەمی خۆی گۆتبوی: ئەو یارمەتیەی مصطفى کمالو ئیتحادیەکانو دژایەتی ئەرمەنیش، شمشێرە تیژی دەکەین بۆ ملی خۆمان)[1]، راستیانوتووە.. هەردوولا. بەکورتو پوختی هۆیەکانی مەینەتی کورد لە دیاریکردنی ئەو وەرچەرخانە گرنگانە لە هەناوی خەلافەتو ناوچەکە رویدا، بەو شێوەیە :

١- دارمانی خەلافەتی عوسمانیو جێگرتنەوەی بە دەوڵەتی نەتەوەیی.
٢- جێگرتنەوەی دەستوری عەلمانی لە جیاتی شریعەت .
٣- جێگرتنەوەی بیری نەتەوەگەری عەلمانی لە جیاتی بیروبروای ئایینی .
٤- جێگرتنەوەی بنەمای بەرژەوەندی تایبەتی لە جیاتی گشتی .
٥- سەرکەوتنی هاوپەیمانان بەسەر وڵاتانی ناوەند لە جەنگی جیهانی یەکەم... هەموو ئەو وەرچەرخانانە لە نێوان ١٩٠٨- هەتا ١٩٢٤ رویداو مەینەتی کوردی لێ دروست بوو.

---

[1] راپەرینی شێخ سەعید- روبرت ولسن، ل ٦٨.

هۆی بەردەوامی مەینەتیەکەی:

پوختـــە:

هۆکار زۆرە، بەڵام دیسان لەو سێ تەوەرەی سەروو کۆدەبێتەوە، ئەو بنەمایەی کوردستانی پێ دابەش کرا هەمان جەوهەرو (مقاصد العلمانیـة)یە لەو جیهانە کە بریتیە لە (بنەمای بەرژەوەندی تایبەتی) کە هەمو سـەرمایەداری لەسـەر بنیـات نراوە، ئێستاش هەمان ئەو بنەمایە پەیوەندیەکانی جیهـانیو ئیقلیمـیو هـەتا ناوەکیش رێك دەخاو سەرمەشقیەتی، کەواتە بەردەوامی مەینەتی کورد هەر ئـەو تەوەرانەی سەروو لێی بەرپرسیارن، یەکێ لە ئەنجامە هەرە سادەکانی ئەو بنەمایە ئەوەیە ناکۆکی داگیرکەرانی کوردستان هـەردەم بـچووك تـرە لەچـاو بەرژەوەنـدی هاوبەشیان لە مانەوەی دابەشی کوردستان، بەهەمان شـێوەش پەیوەنـدی دەولیو جیهانیش، واتە ئەوبەندانەی یاسای نێو دەوڵەتی لەبارەی مافی چارەی خۆنووسـی لاوازترن لە چاو ئەو بەندانـەیوەك (سـیادە)و (عـدم التـدخل للشؤن الداخلیـة)و بنەمای (تعـایش السلمی) .. بۆیـە مەینـەتی ڕاسـتەقینە کۆتـایی نایـە هـەتا عەلمانیـەت کۆتـایی نەیـەت یـان جەمـسەری بەرامبەریـشی کاریگـەر نـەبێت، (هەروەك لە پرۆژەکانی رزگاری کوردستان زیاتر باس دەکرێت).

بۆ هەموو ئەو بەشانەی سەروو لە نەتەوەییەوە تا مەینەتی کورد.. هەموو ئەو بەڵگەنامانەی پێویست لە نووسینێکی تایبەت سەبارەت بە (کوردستان) تۆمـاری دەکەین.. هەندێ بەڵگەنامە نوێن بڵاو نەکراینەوە.

١

(٤٥)

پـــــارت حـــزب party

مانای باوی ئێستای لەگەڵ ئەسڵەکەی کە لە قورئان هاتووە تا رادەیەك جیاوازە، حزبی ئێستا بە مانای (حزبی سیاسی)، بەو کۆمەڵە خەڵکەوتراوە کە پەیوەندیەکانیان رێکخراوە[1]، بەڵام لەوەرگێڕانی ئەو چەمکە (بەو مانایە) بۆ عەرەبیو ئنجا بۆ کوردی هەندێ کەمو کورتی لەپێناسو ماناو تەمەنو دابەش بوونی لەگەڵ خۆی دێنێ، چونکە حزب بەمانا قورئانیەکەی هەم بە مانا سروشتیەکەی زۆر فراوانترە لە (حزبی سیاسی)، هەتا چەمکەکانی هاوتاش لە (شورا)و (سەرۆك)و (بەرنامەو نەخشە)و... هەر بۆ سیاسەت نیە، بۆ دەزگا کۆمەڵایەتیو بازرگانیو زانستی.. هەتاوەرزشیەکانیش دەبێت، ئەوانە زیاتر چەمکی ژیانن، هەرچەندە سیاسەتیشوا بەرەو فراوان بوونە، بەرەو پێناسو مانای قورئانی دەروا..

پێناس: هەڵبەتە حزبیش زۆر جۆرە پێناسی هەیە، جیاوازیەکانی دەگەڕێتەوە بۆ جیاوازی مەدرەسەو تێڕوانینی سەرچاوەکان،وا بەشێکی لێ هەڵدەبژێرین:-

- فرانسو گوجیل: ئەو کۆمەڵە خەڵکە رێکخراوەن بە مەبەستی بەشداری لە ژیانی سیاسی کردن بۆوەرگرتنی بەشێك لە دەسەڵات یان هەمووی.
- هـ.کلسن: پەیکەرێکە کۆمەڵە پیاوێکی هاوڕا لەنێوی کۆدەبێتەوە بۆ مسۆگەرکردنی بەشداریەکی راستەقینە لە کاروباری گشتی.

١ المصطلحات السياسية في الإسلام- د.حسن الترابي، هەروەها (علم السياسه- صدرالدين قبانجي).

- بۆردۆ: بە هەموو ئـەو كۆمەڵـە خەڵكـە دەوتـرێ، كـە هـاوبیری سیاســیو دەیانەوێ زیاترین خەڵك كۆكەنەوە بۆ دەسەڵات وەرگرتن یان بە لایەنی كـەم كار لە بڕیارەكان بكەن.[١]
- دوڤرجە: كۆمەڵە خەڵكێكی یەكگرتوون لەسەر بنچینەی سیستەمێك.[٢]
- فەرهــەنگی (Oxford):[٣] ڕێكخراوێكــی سیاســیە هاوبەشــن لــە بــڕواو ئامانجو دەنگ دان لە هەڵبژاردنەكان.
- زۆربەی فەرهەنگو ئەنسكلۆپیدیە بەناوبانگەكانی ڕۆژهـەڵاتیش (جگـە لـە ماركسیەت) لەژێر كاریگەرەی ئەو پێناسە دەڤەریانەی ڕۆژئـاواییەن، لەوانـە: (موســوعة العالمیــة)، (موســوعة العلــم الاجتمــاع)یــش هــەر (دەســەڵاتو یەكێتی) كردۆتە توخمی بنچینەی حزب.
- (النظم السیاسیة)ش هاوشێوەیە توخمی (ڕێكخستن، ئایدیۆلۆجیا، ئامانج) بۆ حزب كردۆتە بنچینەو دەڵێ: (حزب بریتیە لە ڕێكخستنی كۆمەڵە خەڵكێكی هاوبیر، لەپێناو دروستكردنی ڕای گشتی بۆ خۆیو گەیشتنی بەدەسەڵات).

زۆر بەڕوونی لەو پێناسانە دەردەكەوێ كە زیاتر گوزارش لەڕاو ئەریتی سیاسی سیستەمێك دەكا كە ڕۆژئاواییە، توخمە بنچینەییەكانی ئەوانە بــووە: ڕێكخــستن، ژیانی سیاسیو دەنگ وەرگرتنو ئامانجە وەختیەكانی تر..

هەڵبەتە حزب پشت بە فەلسەفەیەكی قووڵ دەبەستێ، تارادەیـەكی زۆر بەنـدە بە پێناسی سیاسەت بۆیە (چاكسازی گشتی) یەكێكە لە بنچینەو ئامانجی كە لەو پێناسانە نەهاتوون، ئنجا ئەو پێناسانە نـاتوانی باوەشـی فـراوان بكـا بـۆ حزبـە شۆڕشـگێڕو ڕادیكـالیو معـارەزە... زیـاتر پێناســی لیــبرالین، لـەكاتێكا حـزب وەرگەڕانێكی گرنگە لەوەرچەرخانی ڕەوتی كۆمەڵ لەسەر بنچینەی فاكتـەرەكانی

١ بڕوانە: (النظم السیاسیة، علم السیاسة ،...).
٢ الأحزاب السیاسیة.
٣ Oxford-a.l.d.،٢٠٠٠.

شاقوولی رەچەڵەکیو کۆمەڵایەتیو نەژادیو هاوخوێنیو بۆ فاکتەرە ناسۆییەکانی بیروبـڕواو ئـاینو بەرنامــەو سیاســەت..، واتــە خــودی حــزب دانەیەکــە لــە فاکتەرەناســۆییەکان، ئــیتر دەوری ئــاین دە بینــی یــان بــە بــەدیل یــاخود بــە یارمەتیدەری، واتە تەواوی بەرنامــەکانی ژیــان دەگرێتــەوە.. نــەك بــەو پێناســە سادانە.. تا ئەو رادە (کلسن) تــەنها بــۆ پیــاوانی تــەرخان کــردووە هــەروەك لــە پێناسەکەی سەرووی دەردەکەوێ، بۆیە کەمێك قوڵتری گەڕانەوەی بۆ مێژوو دەوێ لەبارەی سەرەتای پەیدابوونو ماناکەو ئنجا پێناسی..

ســەرهەڵدانی حــزب:

ناتوانرێ بەچاکی لەحزب بگەین ئەگەر لە پرۆسە مێژووییەکــەی ســەرهەڵدانو دروست بوونی نەگەین.. کە بەو پرسیارانە دەست پێدەکــەین: بۆچــی حــزب لــە سەرەتا نەبوودو بە درەنگەوە پەیدا بوو؟ پەیوەندی گەشەی کۆمــەڵو حــزب چــیە؟ رەوتی مێژووی کۆمەڵ لەکام لا بــۆ کــام لایــە لــەو فاکتەرەپەیوەســتە شــاقولیو ناسۆییانە: بنەماڵەیی، خــوێن، خێڵــەکی، نەتەوایــەتی، کۆمەڵایــەتی، ئــابووری، چینایەتی، فیکری، سیاسی، ئایدیۆلۆژی، ئاینی، ...؟ وە مانای چی دەگەیــەنێ؟ کەواتە چەندە راستە دروست بوونی حزب لە (غیابی ئــاینی راســتەقینە) هــەمان مەبەســتی پەیامــە وەك داهێنــانی بەشــەری؟ ئەوانــەو چــەندین پرســیاری تــر دەروازەکان دەکاتەوە.

هەڵبەتە پێشکەوتن سیفەتی بنــچینەی بــەتاقی تــەنهای کۆمــەڵە، نــەك وەك مادیەکان ئەو سیفەتەیان داوەتە سروشــتو هــەموو گــەردوون، راســتە مــادە لــە سروشت دەگۆڕێ بەڵام گەشە وپــێش نیــە، زیــو نابێتــە زێــڕ، ئاســن نابێتــە زیــو لەخۆوە، ئاو نابێتە جیوە، .. رودکــی ســێو مــۆزت ناداتــێ... ئــەو تێڕوانینانــە هەمووی هەڵە دەرچووو گۆڕان لە سروشت بازنەییە، ئاو تەنها دەتوانێ لەو بازنــە بخولێتەوە لە گۆڕانە چەندایەتیو چۆنایەتیەکەی (شلە- هــەڵم- ســەهۆڵ- شــلە)،

روەكیش: (دەنكۆڵە-شتل- رووەك- بەر- دەنكۆڵە).. هەتا لایەنی بایۆلۆجی مرۆڤیش هەر بازنەییە (بە پێچەوانەی تیۆرەکەی لامارك‌و داروین): (مرۆڤ- نطفة- كۆرپەلە- منداڵ- مرۆڤ).. بەو شێوەیە تەنها كۆمەڵە بەكراوەیی (نابازنەیی) گەشە دەكا لە سەلبیەوە بەرەو ئیجابی، لە خوارەوە بۆ سەروو، لە چەندایەتیەوە بۆ چۆنایەتی، لەکەم دەسەلاتی بۆ كۆنترۆڵ کردنی سروشت‌و پەیداکردنی ئامراز، لە كاری ماسولكەی بەرەو كاری زیهنی، لە هەستەوەش بەرەو (عەقڵ)، لە فاكتەرە شاقوڵیەكان بەرەو ئاسۆییەكان، ... لە خودی مرۆڤیش ئەو گەشە فراوانە بە ئەمپیرێكی تەسك پیشان دەدرێت کە بریتیە لە کاریگەری زیهن (عەقڵ) بەسەر کاریگەریە زیادەڕەویەكانی تری گەدەو جنس‌و خۆویستی‌و باقی ئارەزووە دەروونیەكانی تر كە (دەروون-نفس) نوێنەرایەتی دەكا.

هەڵبەتە ئەو گۆڕان‌و گەشەكردنانە هەروا رەمەكی نین، چەندین یاسا‌و رێسا هەیە فەرمان لەسەر ئەو گۆڕانكاریانە دەكاو كاركەرە دەرەكی‌و ناوەكیەكان رێك دەخا، چەند رێسایەكی لۆژیكی هەڵدەبژێرین كە لێرەدا پێویستمان پێیەتی: •

١- لە هەر پرۆسەیەكی (گەشە) هۆكارە دەرەكی‌و ناوەكیەكان لەسەرەتا تا كۆتای لە پلەی (پێویست-ضروري) بەشداری دەكا.

٢- لەسەرەتادا هۆكارە دەرەكیەكان بنچینەیی ترن بەرەبەرە لەگەڵ رەوشی گەشەكردن (بنچینە بیایەتیەکە) لەلایەن هۆكارە ناوەكیەكان لەهۆكارە دەرەكیەكان دەستێنرێتەوە.

ئەو رێسایانەی سەروو بە ئاسانیی چەند راستیەكمان بۆ دەردەخا‌و چەندین لوغزیشمان بۆ دەكاتەوە وێنەیەكی بەرجەستەی سەرەتای كۆمەڵیشمان پێ دەدا بەو شێوەیە:

١- زۆربەی پەیام‌و موعجیزەی هەستیاری.

٢- كاری سروشت لەسەر كۆمەڵ خەست تر بووە.

٣- پێویستی تاك‌و خێزان بە بنەماڵە‌و خێڵ بۆ پارێزگاری لە دوژمن‌و

کارەساتە سروشتیەکان.

٤- ئاسۆی فیکری کۆمەڵایەتی تەسك بووە، چونکە هەر کۆمەڵە دیاردەیـەکی سروشتیو کۆمەڵایەتی دووبارە بوویان بە میراتی فیکری بۆ دەماوە.

٥- هێزی ماسولکە زیاتر یەکلاکەرەوە تر بووە لە هێزی عەقڵ.

... بەڵام دوای گۆڕانو گەشەسەندنی کۆمەڵ ئێستا لەرووی هۆکـاری نـاوەکی بەو شێوەیە:

١- پچڕانی پەیامی ئاسمانیو بوونی یەك بەرنامەی چەسپاوو سەرتاسەری.

٢- کەمتر ئیعتماد دەکرێتە سەر سروشت، لەجیاتی پەیوەندی جارانی مـرۆڤو سروشت راستەوخۆیانە بەرەبەرە نامێر بووە (ناوەند) لە ئەنجامدا زیـاتر کـۆنترۆڵی سروشت کرا.

٣- کۆمەڵـە بەشـەریەکانیش لـە بنەماڵـە بـەرەو خـێڵو نەتـەوە وا بـەرەو عەولەمەن.

٤- ئاسۆی گشتی فیکری کۆمەڵایـەتی زۆر فـراوان بـووە لـە بازنـە تەسـکی نیمچە میراتی دەرچووە.

٥- هێـزی ماسـولکەی ئێـستا تـەنها لـە پلـەی (پێویـستە نـەك بنـچینەو یەکلاکەرەوە) ئەو رۆڵە وا لای چالاکی عەقڵیو نەخشەو بەرنامەو پلانە.

٦- کۆتای موعجیزە وکارتێکەرە هەستیارەکانەو سەردەمی بـوونی بەڵگـەی عەقڵی یە.

ئەو گەشەکردنەی لەسەروو باس کرا لەلایـەن زۆربـەی زانـاو پـسپۆڕان رێکـن لەسـەری، بـەڵام هەریەکـە بـەجۆرێك دەریـان بڕیـوە، وا هەنـدێکی بەنمونـە لێ هەڵدەبژێرین:

- ابن خلدون: بداوە (رەوەندی) ←خێڵەکی ←دەوڵەت .
- مارکسیەت: دڕندایەتی ←بەندایەتی ←دەرەبەگایەتی ←سـەرمایەداری ←سۆشیالیستی ←شیوعیەت.

- ئۆگست كۆنت: لاهووتی ← میتافیزیکی ← زانست .
- فریزەر: جادوو ← ئاین ← زانست .

تەتەوریەكانی مادی: دڕندایەتی ← خێڵەكی ← ئیمپراتۆریەتی ← پادشایی ← كۆماری .

ئیسلام: نبوە ← راشدین ← میرات ← دیكتاتۆری ← گەڕانەوەی ئیسلام (راشدین).

بە هەمان شێوەی سەرووش گۆڕانكاری قووڵ لە مرۆڤیش وەك تاك روویدا، بـە تایبەتی رزگاربوونی لەدەست فاكتەرە شاقولیە كۆمەڵایەتیـەكانی كلاسیكی كـە عەقڵی زیندانی كردبوو نەتوانێ ناسنامەی ڕاستەقینەی خۆی وەرگرێ لە فاكتـەرە ناسۆییەكان كە جەوهەری مرۆڤ لەوێ دیاری دەكرێو مرۆڤەكـە دەكەوێتـە ژێـر كۆنترۆڵی عەقڵ كە جاران لەژێر كۆنترۆڵی میراتیو رابوردوو ئائیرادی بووە.

ئیتر بە ساناتر كۆمەڵگە رێـك دەخرێتـەوەو پـۆلێن دەبێـت لەسـەر بنـچینەی ناسۆی چینایەتیو فیكریو سیاسی.. كە پێشتر بـەهۆی پـەیامیش بـە زەحمـەت دەكرا، مرۆڤ ئەندامێكی كۆمەڵایەتی بووە بەهۆی پـەیام كۆمەڵگـەی ناسـۆی لێ دروست بووە، بەڵام بەشێوەی رەوەی لێـك دابـڕاو، هـەر پـەیامی لێ پـچڕا بێـت بەخێرایی گەڕاوەتەوە سەر فاكتەرە شاقوڵیو كۆمەڵایەتیە كلاسـیكیەكان، بـەپێی قۆنـاغی گەشـەی كۆمـەڵ، هـەروەك (موسـی) تـەنها ٤٠ رۆژ لێیـان دابـڕا لـە بەرنامەیەكی مرۆڤانەی زانـستی دادگـەریو مـەدەنی گەڕابوونـەوە سـەر یاسـاو سیستەمی نەفامیو گۆلك پەرستن. بۆیە تا ئامرازی هاتو چۆو بینینو بیستنیش گەشەی نەكرد ئینتمایـەكانی نـەگۆڕا تـا سـەرەتای سـەدەی (١٩) بەرەبـەرە لـە ئینتمای دەڤەری بۆ ئینتمای عەولەمی چەكمەی كردو جولا، ئیتر بەرەبـەرە بـوو بە كۆمەڵە ئینتماو ئەلقەی یەكتربڕ، (نەك تەماس)،وەك خێڵو نەتـەوەو نـەژادو چینو توێژو تایفەو رەشو سپیو ئاینی جیاجیاو دەستەو كۆمەڵەی فیكـری لێـك جیاو پیشەو پسپۆڕی جیا، لە یەك كاتدا مرۆڤی نوێ ئینتمای هەیە بۆ زنجیرەیەك

ئەلقەی کـۆك‌و نـاکۆك، شـاقولی‌و ئاسـۆیی، کلاسـیکی‌و تویْگـەرایی، ئـیرادی‌و ئائیرادی، عەقلی‌و رەچەڵەکی،.. لەکاتێکا کوردێکی هەژارو عـەرەبێکی ئاسـایی جیان لە ئینتمای نەتەوەیـداو ناتـەبان، کەچـی هـەردوولا یەکدەگرنـەوە لـەدژی دەوڵەمەندێکی عـەرەبی‌و کـوردی، نـاکۆکن لەگـەڵ ئەمریکیـەکی رەش لەسـەر بنچینەی جوگرافی‌و کەلتوری، یـەك دەگرنـەوە لـە دژی سـەرمایەداری، نـاکۆکن لەگەڵ تورکێك لە هەمان کاتدا یەکدەگرنەوە لەسەر بنچینەی ئاین، بـەو شـێوەیە لەناو یەك میللەت‌و شارێکدا ئەو هاوبەشی‌و جیاییە بە هەمان ئەندازە هەیە، ئەو ئەلقە کۆك‌و ناکۆکانەش لە کاریگەریدا یەکسان نین، لە هـەر زەمـان‌و زەمینێـك ئەلقەو ئینتمایەك گەشترو سەرەکی تر دەبێت لەوانی تر، بـۆ نمونـە لـە کوردسـتان بەهۆی ستەمی داگیرکـەری ئەلقـەی کوردایەتیەکـەی سـەرەکی تـر دەرچـووە لـە چینایەتی‌و نەژادی‌و خێڵەکی‌و تایفەیی.. لە ئەفریقاش نەژادی یەکەی، لە ئەوروپا چینایەتیەکەی،.. لەگەڵ تێکەڵ بوونی ئەو ئەلقانە زیـاتر دەوروژێ، ئـالێرەدا وەك گەشەی ئامرازی گوزارش لەو سۆزو هەستە فیکرەی حزب گەڵاڵە دەبێت.. چ ۆن؟ تا کێشەی مرۆڤ دەفەری بوو لە ئاستی خێڵێك‌و بنەماڵەیەك بووە ئەوا پەیوەنـدی خزمایەتی روون بوو پێویستی بە کۆکردنەوەو ناونوسین‌و رێنمایی نەبوو، بەڵام لە نەتەوەو چین‌و ئایینێکی گشتی (نەك ئاینێکی بە بەرنامە) هـیچ پەیوەندیـەکی وا توندی رێکخـراوی راسـتەوخۆ نیـە کۆیـان بکاتـەوەو رایـان پـەرێنێ بـە هـۆی ئۆتۆماتیکیەتی پەیوەندیە شاقولیە هەست پێ کراوەکان،تا یـەك رایـان بکـا... بەو شێوەیە ئۆرەی لەدایك بـوونی فیکـرەی حـزب دێتـە کایـەوە وەك پێویـستی بەشەری، ئەگینا وەك پەیام مێژوویەکی کۆنی هەیە، بەڵام فکری بەشەری بەدەیان سەدە لەدوای پەیام ئنجا بە گەشەی تایبەتی خۆی پێی دەگا.

یەکەم حـزب لە کوێ پەیدابوو:

هەڵبەتە لەوەش زاناو توێژەرەوەکانی رۆژئاوا ئەو سـەردتایەش دەگێڕنـەوە لای

خۆیان، پێیان وایە فیکرەی حزب یەکەم جار لە ئەوروپا سەری هەڵدا، لە سەرەتادا کۆمەڵە خەڵکێك یەك را دەبوون بەرامبەر هەڵبژاردن و دوای لە پەرلەمان (کوتلەی رای جیاجیا) دروست دەبوو.. بەو شێوەیە مێژووی حزب بەو شێوەی ئێستای لە ساڵانی ١٨٥٠ز دەست پێدەکات بەپێی (احزاب السیاسیة-دۆڤرجە)، زۆربەی سەرچاوەو فەرهەنگە جیهانیەکانیش هەمان رای (دۆڤرجە)یان هەیە کە حزب لە سەدەی ١٨ بۆ ١٩ پەیدا بووە.

(موسوعة علم الاجتماع)یش هەمان مێژووی تۆمارکردووەو دەڵێ: ((هەتا ساڵی ١٨٥٠ز لە هیچ وڵاتێك حزبایەتی لێ نەبووە بەو ماناو پێناسەی ئێستای حزب)). ئەگینا دەستەو یانەو کۆبونەوە هەبوە، بەشێك لە مێژوونووسانی تر دیاردەکانی دژایەتی کردنی پادشاکانی ئەوروپایانوەك ماهیەت بە جۆرێك لە حزبایەتی وەسف کردووە لە سەدەکانی (١٦) کە ناوی (وێگ)و (توری)یان لێ نراوە، بەڵام بەو پەیکەرو زیندەگیە سیاسیە نەبووە، لە ئەمریکاش لە نیوەی سەدەی هەڤدەم (تۆماس جیفرسون) حزبی دیموکراسی -کۆماری دروست کردووە، لەپێش ئەو مێژووەش وێچوویەك هەبووە وەك (موسوعة العالمیة) باس دەکا دەڵێ: (هەڵمەتەکانی ئەندرۆجاکسن بۆ سەرۆکایەتی لە ١٨٢٨ لایەنگرانی ناویان لەخۆ نابوو دیموکراسیەکان، بەڵام نەك شێوازی حزبی بێت)[1]. وەك ئەزموونی بەشەری مێژوویی رۆژئاوا روونترە بۆیە مێژووی سەرهەڵدانی بۆ ئەوێ دەگەڕێتەوە جا چ لە ئەوروپا بێت یان لە ئەمریکا.

بەڵام هەمووی یەك دەگرنەوە کە ئەو حزبایەتیە لەژێر سێبەری چالاکیەکانو ململانێی فراکسیۆنەکانی پەرلەمان هاتووە، ئەوانەش ئەو جۆرە حزبانەن کە پێناسەکانیان بۆ دارێژراوە (کە لە سەرەتا تۆمارمان کرد)، دوایی لەسەر دەستی یەکەم جار سۆشیالیستەکانو ئنجا شیوعیەکان بەتایبەتی (لینین) گەشەی پێکردو ناوەندیەتیو دیسپلینیو مەکتەب سیاسی بۆ زیادکردو ناوەرۆکێکی

١ الموسوعة العالمية – ج- ص٣٢٢.

نوێی بە حزب دا، تا ئێرە ڕای باوو ئەکادیمیە کە لەو سەردەمە ڕای ئـەکادیمی زۆر لە ژێر کاریگەری ئایدیۆلۆژیای ڕۆژئاوایە ئەگەر چی بە بێ لایەنیش دەژمێررێت.

بەداخەوە زۆربەی فەرهەنگو ئەنسکلۆپیدیەکان کەمتر گەڕاونەتەوە سـەر ئـەو مێژووەی کۆمەڵگەی مەککە کە چەند حزبی لـێ بوە بەو شێوەیە: حزبی ئیسلامی (پێیاندەوت حزبی محمد)، بێبـاوەڕانیش حزبـی بـوون، عـەوامو عەشـیرەتەکانیش هەریەکە حزبو نوێنەریان لە (دار الندوة) هەبوو، ئایندارە کلاسیکیەکانی تـریش حزبێك بوون..واتە کۆمەڵـە حزبێـك هـەبوو لـەو شـارە.. ﴿وَلَمَّا رَأَى الْمُؤْمِنُونَ الأَحْزَابَ...﴾.واتە زۆر حزبی لێ بووە، بەلاَم بەگشتی دوو بەشی سـەرەکی بـووە، (حزب الله)و (حزب الـشيطان)وەك لە قورئانی پیرۆز وای دابەش کردووە. هەڵبەتە چالاکیەکانی تەبشیری ئاینیو بزوتنەوەی ماسـۆنیو.. هـەموو ئەوانـە سـەرەتای حزبی بووینە.

بۆ ناو جیهانی ئیسلامیشوا پێدەچێ یەکـەم حزبـی عـەلمانی (اتحـاد التعـالي والترقـي) عـەلمانی تـورکی بێـت کـە لـە سـاڵی ١٨٨٩ دروسـت بـووە، بـەپێی پشکنینەکان لەپێش ئەوە حزب نەدۆزراوەتەوە، هەرچەندە لەپێشدا (ترکیا الفتاة — جوان تورك) کە لە ١٨٦٥ سەری هەڵداوە، لەناو عەرەبیش (جمعية العلم الـسوري کە لە ساڵی ١٨٥٨) سەری هەڵداوە، بەلاَم بە فەرمی حزبی نەبووینە.

بەپێی (موسوعة العالمية) لەناو عەرەب کۆنترین حزب (حزبی ئومەی میسریە) کە لە ١٩٠٧ بە سەرۆکایەتی (حسن عبدالرزاق)، بەشێکی تر حزبی تونس الفتـاة کە دامەزرێنەرەکەی عەلی پاشا لە ١٩٠٨ز بە یەکـەم دادەنێـت، بـەپێی هـەمان (موسوعة)، یەکەم حزبیش لە عێراق (حزب الحر العراقی)١٩٢٢ دامەزرێنەرەکەی (محمود نقیب)ە، کە بە فیتی ئینگلیز دایمەزراند، بەلاَم ئەگەر عێـراق کوردسـتانی ئەوسای گرتبێتەوە، ئەوا لە کوردســتان (تعالي و ترقـي کورد جمعیـت لـەر) لـە ساڵی ١٩٠٨ز دروست بووە،واتە (موسوعة العالمية) بە هەڵەدا چـووە ئنجـا لـە پێش ئـەو مێـژووەش کۆمەڵـەو حزبـی تـر هەبووینـە لەوانـە: حـزب العهـد بـە

سەرۆکایەتی عزیز میسری –لـە بنـەڕەتا چەرکەسـی بـوو، جمعیـە النهـضة بـە سەرۆکایەتی محمد سەدر، حزبی ئیسلامی بەسەرۆکایەتی محمد داغستانی ...

ئێستاش بە هەزاران حزب لەو جیهانە پـەرش‌و بـڵاو بـووە، بووەتـە بەشـێکی گرنگ لە چالاکی بەشەریەت‌و وێنەکێشانی چارەنووسـەکانی، یـەك جـۆرو یـەك پێنـاس ناتوانـێ شـێوازی ئـەو هـەموو حزبانـە لـەخۆ بگـرێ، بـەڵام دەتـوانین گوزارشێکی تەواو گشتی بدۆزینەوە کە هەموو لێی هاوبەش بن، **حزب بریتیە لـە یـەکگرتنێکی ئارەزومەندانـەی کۆمەڵـە خـەڵکێك لەسـەر بنـچینەو کۆمەڵـە ئامانجێکی نیمچە هاوبەش.**

حزب لە روانگەی مەدرەسـەکان:

ئەو پێناسە جیاجیایانە گوزارش لە دیدە لێك جیاکـانی مەدرەسـەکان دەکـا، حزب لە روانگەی مـەدرەسەی لیبرال دیموکراسیدا زۆر جیایە وەك لە مەدردسەکانی تر، لێرەدا ئەو پەروەردەو ئایدیۆلۆجیاو مەبادینەکان بەشێکی لاوەکین لەچاو یـەك گرتنی بەرژەوەندیەکان، بەرژەوەندی گـشتیش نیـە، بەرژەوەندیـەکی هەنوکـەیی، بۆیە حزبایەتی لەویێ یان هەڵخەڵەتاویە یان چینایەتیەکی روتە، لـەو سـەردەمەش کەم وایە حزبێك نوێنەرایـەتی چـینە هـەژارەکان بکـا هـەر چـینەکانی سـەروون خاوەنی بەرژەوەندیـەکی هاوبەشـن‌و چـالاکیە حزبیـەکان بـەکار دەهێـنن، بۆیـە هەڵخەڵەتاوی بۆ چینەکانی خواروەە.

هەرچی مارکسیەتیشە لە کاردانەوەی ئە رەوتە لیبرالیـە، پێـی وایـە حـزب‌و بیروبـاوەڕو سیاسـەتیش بەگـشتی رەنگدانـەوی بـاری چـینایەتیەکەیەتی، واتـە ئینتمای چینایەتیەکەی لەژێرخاندا بە سانای ئینتمای فیکریش لەسەر خان دیاری دەکات.. بۆیە حزب بەروانگەی فەلسەفەی مارکسی تۆخمێکە لەسەرخان‌و هەردەم حزب گوزارش لە چینێك دەکا.. لە کۆتاییدا بۆچـوونێکی هاوشـێوەی ئیـسلامی هەیە لەو دابەشیە دیارشیەی (یان حزب الله یان حزبی شـەیتان)، ئـەوا ئـەوانیش

یان حزبی پرۆلیتاریایە کە بریتین لە حزبە شیوعیەکان یـان حزبـی برجوازیـە کـە بریتیە لە حزبە نەتەوەییو کۆمەڵایەتیو لیبرالیەکان..

لە راستیشدا کۆمەڵە بنچینەو پاڵنەرێك هەیـە یـەك یەکـەو پێکەوەشـی بـۆ پێکهێنانی حزبی جوداجودا وەك:

١- بەرژەوەندی چینایەتی بە تایبەتی لە جیهانی سەرمایەداری.

٢- پایەو پوول وەك حزبە دەسەڵاتدارو دیکتاتۆرو حزبی سەرکردە.

٣- بەرگری، وەك بەشێك لە حزبـە نیـشتمانیو نەتەوەییـەکانی بـن دەسـتو نەژادە چەوساوەکانو هەندێ کەمایەتی تر.

٤- بیروباوەری، وەك حزبە ئیسلامیو حزبە مارکسیەکانی پێشوو...و هەنـدێ حزبی رادیکالی تر.

وەك دەردەکـەوێت ئـەو ئامـانجو بنـچینانە هـەمووی خێـر نیـە، هەرچـەندە دیاردەی پەیدابوونی حزب لە مێژوودا نیشانەیەکی زەقـی پێـشکەوتنی کۆمـەڵو بیری بەسەریە، نیشانەی وەرچەرخانی قورسایی:

کاریگەرییە کۆمەڵایەتیەکانەبەرەو کاریگەریـە فیکریـەکان، لـە کاریگەریـە بایۆلۆجیو میراتیەکان بەرەو ئایدیۆلۆجیو فێربوون، لە کاریگەریە (لا إرادیەکان) بۆ (إرادی)، ... بە کورتی لە ئینتما شاقولیەکان بـۆ ئاسـۆییەکانە، ئـیتر مانـای بەرەبەرە مرۆڤ لەگەڵ کۆنترۆڵی خۆیو سروشت کۆنترۆڵی مێـژووش دەکـا، بـەڵام رەوتی مێژووی کۆمەڵ تۆماتیکیو میکانیکی نیە بە یەك جار بپەڕنەوە، وەك لە تیۆرانینی (تطوریە مادیەکان) هاتووە، نەخێر، پاش ماوەو شـوێنەواری فاکتـەرە کلاسـیکیەکان لەگـەڵ خـۆی راپێـچی مێـژووی نـوێ دەکـا، بۆیـە کـاروانو حزبایەتیەکـەش (خێـرو شـەڕ)و (سـەلبیاتو ئیجابیـات)، (رەنجـەرو رەنجبـەر)، (داگیرکەرو رزگاری)، (هەقو ناهەق)... بـە جمکـی دەهێنێ،هەربۆیـەش لەگـەڵ پەیدابوونی حزب کۆمەڵێك جۆرە حزبی لەگەڵ پەیدا دەبێت، وا هەنـدێکی بەنونـە تۆمار دەکەین:

١- حزبە نەتەوەگەریەکـان:

ئێستا زیاتر لە وڵاتانی عەرەبو تورکیاو سربیاو رووسیاو... لە ئەوروپاو ئاسیاو بەرەو لاوازیە، لە کوردستان کەمتر نمونەی ئەو جۆرە حزبە هەیە، نیشانەیەکی روکەشی ئەو حزبانە (نەك جەوهەری) ناوەکانیان لە کۆتاییدا ناوی نەتەوەکەی پێوەیە نەك وڵاتو نیشتمانەکە، وەك حزبی بەعسی عەرەبی سۆشیالیستی، پارتی سوشیالیستی کورد، بەرەی تورکمانی، .. کۆمەڵگە لەسەر دەستی ئەو حزبانە زۆر تاڵی کێشتووە، بۆیە حزبە دەسەڵاتدارەکانی لەو جۆرە هەردەم مەڵبەندی پشێوی جەنگە لە ناوچەکە.. هەروەك جاران بینیمان لە هەلمەتەکانی ناپلیۆنو شۆڤینیەتەکەی، فاشیو مۆسۆلینی، نازیو هیتلەر، ڤالانژیسیو جنرال فرانکۆ ..وە نیستاش دەبینین عێراق، تورکیا، سربیا کە زیاتر لەو جۆرە حزبە دەستەڵاتدارە بوونە بۆیە لەگەڵ هەموو دەوروبەرو لە ناوەخۆشی سەرچاوەی نائارامین.

لە کوردستان سەرەڕای داگیرو دابەشو ستەمی نەتەوەیو دراوسێی دوو تەوەری جیهانی لەو ترازە حزبانەن کەچی کەمتر لەو جۆرە حزبەی لێ پەیدا بووە، نمونەی دەگمەن (کاژیك)و (پاسۆك)ە.

٢- حزبـە نیشـتمانیەکـان:

ئەو جۆرە حزبانە گەلێ بڵاون، جیاوازیەکی سادە لەنێوان حزبی نەتەوەگەریو نیشتمانی (نەك لە جەوهەردا) وەك لە سەروو نیشانمان دا، لە ناوەکەشی دەردەکەوێ، کە لە کۆتاییدا ئاخۆ ناوی نیشتمانەکەی پێوەیە یان نەتەوەکە، لە کوردستان زۆربەی حزبەکان (کوردستانین- نەك کورد) واتە نیشتمانین نەك نەتەوەگەری.

٣- حزبی نەژادی:

بەشێك لە توێژەرەوەکان هەردوو حزبی کۆماریو دیکراسی ئەمریکی بەو جۆرە حزبانە دەشوبهێنن، لە ئەفریقاو هەندێ شوێنی تر بەلاوازی ماوە.

٤- حزبــە دیمکراسـیەکــان:

تا رادەیەك ئەو ناوە بە هەڵە باوی وەرگرتووە (حزبی دیمکراســی) نیــە چــونکە (دیمکراسی) ئایدیۆلۆژی نیـە، بۆیە دەبینین وڵاتێکـی دیکتــاتۆری وەك ئــەڵمانیای رۆژهەڵات ناوی ئەڵمانیای دیمکراسی بوود، کە ئایدیۆلۆژیای شیوعیەت بووە، یــان بەرەی دیمکراسی فەلەستین، ... لە راستیدا لەو سەردەمەدا حزبــە دیمکراســیەکان بە مانای زیاتر حزبە لیبرالیــەکان دێــت، هــەر حزبێــك ســەر بــە مەدرەســەیەکی رادیکالی نەبێت (-کە لەو سەردەمەش قەیرانی هەیــە-) بــە لیــبرالی حــسابە، بۆیە زۆربەی حزبەکانی جیهــانی بــەرەو ئــەو تــرازەن، هەڵبەتــە رۆژئــاوا پێگــەی سەرهەڵدانی ئە جۆرە حزبانەن.

٥- حزبــە سۆشــیالیستیەکــان:

ئێستا لەدوای دارمانی شـیوعیەت حزبــە سۆشیالیــستە (بــەناو زانــستیەکان) هەڵوەشانەوە زیاتر حزبە سۆشیال-دیمکراسیەکان ماوون، ئەوانــەش زیــاتر بــەدیلی حزبە لیبرالیەکانن لە رۆژئاوا، بۆیە بەخێرایی پەرینەوە بۆ ئەفریقاو ئاســیاش کــە جاران کەمتر هەبوو.

٦- حزبە خێڵەکیەکان :

ترازێکە بەدەگمەن ماوە، نمونەی هەرە زەقی (حزبی ئەنکاسا)یە لــە خــوارووی ئەفریقا کە نوێنەرایەتی خێڵی (زۆلۆ) دەکا بە سەرکردایەتی بۆتەلیزی.

٧- حزبــە تــایفیــەکــان:

لەو شوێنانە هەیە کــە ململانێــی تــایفی لــێیە، لــە شــوێنێکی وەك لبنــان هەریەکە لە حزبی مەسیحی بە هــەردوو تایفــەوە حزبــی تایفیــان هــەبوو (حــرب کتائب) بە سەرۆکایەتی بنەماڵەی پێــر جومــەیل، حزبــی (الــوطنین الاحــرار) بــە سەرۆکایەتی بنەماڵە کمیل شمعون، هەروەها حزبی سوننیو شیعی هەیــە (حرکــە أمل)، حزبــی دورزی- هەرچــەندە ناویــشی سۆشیالیــستە (حزبــی سۆشیالیــستی پێشکەوتوو- بنەماڵەی جونبلات) لە پاکستانو ئەفغانستانو هند بە پێی تــایفی

هندۆسی، ئیسلامی بە هەردوو باڵی (سوننەو شیعە)، لە بۆڕندا لە نێوان هۆتـۆو تۆتسی، .. هەتا لە نایجیریا وا تێبینی کراوە کە سێ ئایینی سەرەکی لێ بووە لـە کۆتاییدا سێ حزبی سەرەکی لێ پەیدا بووە.

٨- حزبە ئاینیە کلاسیکیەکان:

وەك لەو نمونانەی هیندو نایجیریا باسکرا، لە ترازی نوێش ئەو حزبە مەسیحیو یەهودیانەی بەخێرایی لە زۆربەی وڵاتانی رۆژئاوا پەیدا بووینە، هەنـدێ دەسـتەو کۆمەڵی واش لەناو ئیسلام هەیەوەك (کۆمەڵەی موسـڵمانانی ئەندەنوسـیا) یـان (رابیتەی ئیسـلامی پاکستان، ....).

٩- حزبـی دەســـەڵات:

لە هەمو شوێنێکی دیکتاتۆری هەیە، بێ مەبادینە، لەگەڵ دەسەڵات دایە بە چارەنووسەوە، گەلێ جار بە حزبی مووچەو پایەش ناو دەبرێت.

١٠- حزبــە ئومــەمیەکــان:

حزبە شیوعیەکانن، کە جاران گـەورەترین فراکسیۆنی جیهـانی بـوون، بـەڵام ئێـستا لە: چین، ڤێتنـام، کۆریـای سـەروو، کوبـا، لاوس وەك حزبـی دەسـەڵاتدار ماوون بە قەیرانەوە، بەڵام ئومـەمی تـەواو جـووت نیـە لەگـەڵ نامانجـەکانیان، چونکە ئەوان لە هەر ئومـەتێك چینێك تیایـدا نامانجـە (کـە چـینی کرێکـارە- پرۆلیتاریا)و چینەکانی تر دوژمنن، بۆیە ئومـەمی نـین لـە راسـتیدا، هەرچـەندە واش باوی وەرگرتووە.

١١- حزبە ئیســلامیەکــان:

ئەوانــە ئومــەمین بــەڵام بــە ســەرەتایەکی نیـشتمانی دەسـتیان پـێکردووە، هەرچەندە ئیسلامیەکان بەخۆیان نە بەناوی (ئومەمی) نە بە (عەولـەمی) قـایلن دەڵێن ئێمە جیهانین، بەرەو گەشەن، لەدوای ١٩٨٠ی سەدەی رابـوردووو لـەدوای هــەردوو شۆڕشــی ئێـرانو ئەفغانـستان بـەخێراتر ســەریان هەڵـداو پـەیامێکی گەردوونیان بـۆ هــەموو بەشــەریەت هــەڵگرتووە، جارنامەیـەکی ڕەتکردنـەوەی

هـەموو ئـەو دابەشـیەی سـەرووە، دامـاڵینی مرۆڤـە لـە وەلای هـەموو جـۆرە ئینتمایەکی شاقولی، نەك رەت کردنەوەی ئینتمایەکە.

چـەند دابەشـیەکی پێچـەوانە:

چەند جۆرە حزبێك هەن هاوتاو جمکن، بۆیە پێکەوە ناویش دەبرێن، لەوانە:

١- حزبە رادیکالیو حزبە محافزینەکان: بەجۆرێك یەکەمیان خاوەن بەرنامـەو گۆڕینی ریشەییو دووەمیشیان پارێزگاری کردنە لە واقیعەکە.

٢- حزبە میکاڤیلیو حزبە مەبادئیـەکان: یەکـەمیان بەرژەوەنـدیو فـرتو فێڵو فریودانو نەچەسپاویو بەرژەوەنـدی پەرسـتیو هـەموو جـۆرە ئـامرازێکی رەواو نارەواو بۆ مەبەستی تایبەتی، کەچی دووەمیـان حزبـی راسـتگۆو یـەکێتی گۆتەو کردەو بەڵێنو مەبادئیە، ئەندامانو سەرکردەکانی خزمەتێکی بیروباوەڕێك دەکەن لە پێناوا بۆی دەژین کەچی لە یەکەما لەسەری دەژی.

٣- حزبە عەلمانیو حزبە ئاینیەکان: یەکەمیان لە هەرە باشیدا ئاین لە ژیانو دەوڵـەتو سیاسـەت جیادەکاتـەوەو بـەڕێزەوە خانەنـشینی دەکـا دەیکاتـە مەسەلەیەکی شەخسیو لەچوارچـێوەی دەسـتور چـەند بەنـدێکی بـۆ دەکاتـەوە. دووەمیان ئاین بـە سەرچـاوەیەك وەك (مەسـیحیو یـەهودیو بـوزیو هندۆسـی و...هتد.) دەزانن یان وەك ئیسلامیەکان بـە تاکـە سەرچـاوەی یاسـاو دەسـتوور دەزانن بۆ رەوتی تاكو کۆمەڵ، لێرەدا ئاین دەستوور رێك دەخا نەك پێچەوانە.

٤- حزبە چەپ ڕەو راســت ڕەواکان: کەمتر مـاوە، بـەکورتی گوایـە یەکـەم نوێنەرایەتی هەژاران دەکاو دووەمیشیان دەوڵەمەندان.

پێشـکەوتوترین حـزب:

بۆ وەڵامی ئەو پرسە هەموو حزبێـك بـە خێرایـی دەڵـێن مـن پێـشکەوتووم، مـۆدێرنم، دژی رەجعیـەتو دواکـەوتوویم، بـەڵام پێـوەرو تـەرازووی مێـژووی،

کۆمەڵناسی، ئەنسرۆپۆلۆجی، ... سیاسی، ئنجا واقعی لەو وەڵامە بەرپرسیارە، زۆر ناڵۆزو لێڵیش نیە، مادام ئەسڵی حزبایەتی مانای پەرینەوەی کۆمەڵگەو تاکە لە کاریگەرە شاقولیەکانی ئنتمای تاك وتانیفیەتو ئاینی کلاسیکیو خیلەکیو رەچەڵەکیو نەژادی یە بۆ کاریگەریە ئاسۆییەکانی ئنتمای عەقیدەیو فکریو مەدەنی یە، واتە دیاردەی حزبایەتی تا رادەیەکی زۆر لە پرۆسەی مەدەنی دەچێت ئەویشو حزبایەتیش بریتین لە دارنینی کاریگەریە کۆمەڵایەتی یەکانو فاکتەرەکانی سەروو لە سەر تاكو دارشتنەوەی کاریگەرو خستنە ژێر رێنمای کۆمەڵێکی کراوەی نوێی فکری، بەو شێوەیە ئەو حزبانەی لەسەر بنچینەی خێڵەکی نەژادیو نەتەوایەتیو جوگرافیو تایفەگەری دروست دەبێت یان هێزێك لەوانە وەردەگرێ بە (حزبی دواکەوتوو کلاسیکی) حسابن یا هەر ناوی نوێگەرایش لە خۆ بنێن یان لە ولاتێکی تەکنۆلۆجیداریش بێت، لە کۆتاییدا هەروەك ئەخشە کۆمەڵایەتیەکان بەرژەوەندی تایبەت پاڵنەری سەرەکی جمو جۆلە سیاسیو ناسیاسیەکانی دەبێت.

بە پێچەوانەش ئەو حزبانەی بە سافی لەسەر بیروباوەر دروست دەبنو ئەندامو لایەنگرانیا رەچەڵەكو نەژادو نەتەوەو چینو زەمینی جیاجیایە ئەوەیان پێشکەوتووە، جا لەو پێشکەوتووەش دیسان پلە هەیە، هەڵبەتە حزبە مارکسیەکانیش لەو خانەن واتە بیروباوەرین، مەبادیئەکانیان جیهانیە بەڵام چینایەتیە واتە (پرۆلیتاریا) دەگرێتەوە، بەهەمان شێوەی تەسك ترو خێراتر حزبە لیبرالیەکانی رۆژئاواش چینایەتیەو (چینی برجوازی)و جوگرافی تەسك دەگرێتەوە، بۆیە پێشکەوتووترین حزب ئەو حزبەیە مەبادیئەکانی جیهانی بێتو کراوەش بێت بۆ هەموو مرۆڤ لەسەر ئەو زەویە بێ هاوێر.. ئەوەش تەنها حزبی ئیسلامی راستەقینەیە، دەتوانین جۆری حزبایەتی لەسەر بنچینەی دواکەوتوویی و پێشکەوتوویی بەو شێوەیە رێز بکەین:

حزبی خێڵەکی، حزبی نەژادی، حزبی تانیفی، حزبی نەتەوەگەری، حزبی

نیشتمانی، حزبی لیبرالی، حزبی نومەمی، حزبی ئایینی، حزبی ئیسلامی، لێرەدا تێبینی دەکرێ حزبی لیبرالی لە ریزەکانی پێشووە، لە راستیدا ئەو حزبە نەیتوانیوە بە حزبایەتی خەلکی لە کاریگەر کۆمەلایەتیە کلاسیکیەکان رزگار بکا بەلکو ئەوە زادەی پرۆسەی دیموکراسیو بازاڕی ئازادو سەروەری یاساو دەولەتی مەدەنی یە، بەلام ئەو جۆرە هەلْ وەشاندنەوەیە بۆ بیناکردنەوە.

(٤٦)

حزبه كوردستانیه‌كان الاحزاب الكوردستانیه
Kurdistani Parties

وه‌ك زاراوه به‌كاردێت بۆ ئه‌و حزبانه‌ی كـه سـنوری چـالاكی سیاسـیان تـه‌نها كوردسـتانه،واته لـه كۆتـایی ناوه‌كـه‌ی (كوردسـتان)ی پێوه‌یـه وه‌ك ئیـشتمانی كوردستان، لـه‌و سـه‌رده‌مه‌دا بـریتین لـه: (پـدك)، (ینـك)، (حـسك)، (حـشك)، (یه‌كگرتووی ئیسلامیی كوردستان)، (كۆمه‌ڵی ئیسلامی كوردستان) ...

هه‌ڵبه‌ته حزبایه‌تی (له غیابی دادگه‌ری راسـته‌قینه‌دا) داهێنـانێكی به‌شـه‌ری ئیجابیه، هه‌رچه‌نده پرۆسه‌یه‌كه‌وا ده‌رده‌كه‌وێ پارچه‌پارچـه‌كردنی میللـه‌ت بێـت، وه‌ك مه‌سه‌له‌ی (درۆ)یه هه‌رچه‌نده سه‌لبیه، به‌لاّم كه منـاڵ درۆی كـرد نیـشانه‌ی جولاّنو سه‌لامه‌تی عه‌قڵیه‌تی (وه‌ك لایه‌نی ئیجابی)، جا بـه‌گوێره‌ی پێـشكه‌وتنی شارستانیو سیاسیو باری ئابینیو فه‌رهه‌نگـه گـشتیه‌كانیانو دۆخـی ده‌روونـی چینو توێژه‌كانی میللەت ئایدیۆلۆژیاو رای گشتی حزبه سیاسیه‌كان ده‌خه‌ملن.

له‌سه‌ر ئه‌و بنچینه زۆر ئاساییه په‌یدابوونی حزبایه‌تی له‌ناو میلله‌تانی جیهانی سێیه‌م پاشكه‌وتووش، سه‌ره‌ڕای ئه‌وه‌ش حزبایه‌تی له‌ناو كـورد (به‌تایبـه‌تی لـه‌ناو ره‌وشه‌نبیرانی) بگره له پێشه‌نگا بووینه، به‌لاّم له په‌نجاكان به‌دواوه زیـاتر بووه‌تـه بزوتنه‌وه‌یه‌كی میللی، ئه‌وه‌ش به‌هۆی:

١- داگیرو دابه‌شكردنی كوردستانو سته‌می نه‌ته‌وه‌یی.

٢- گه‌یشتنی فیكری ماركسی.

مێژوومكــی خێــرای حزبایــەتی لە كوردســـتان:

كوردستانو رەوشەنبیرانی كوردستان وادیـارە دەورێكـی گرنگیـان هـەبوو لـە دروستكردنی بڕیارو ڕوداوو مێژووی سیاسی ناوچەكە.

بەپێی زۆربەی سەرچاوەكانی دروستكردنی (حزبی ئتحادو الترقی -كـە دوایـی بووە، مولكی نەتەوەگەریە عەلمانیە توركەكان) دامەزرێنەرەكەی كورد بووە، ئـەو چوار قوتابیەی پزیشك دامەزرێنەری (اتحاد الترقی) بوون: ئیـبراهیم تـەمو، محمـد ڕەشید چەركەسی، د.عبدالله جودت، د.ئیـسحاق سـكوتلی)[1]، ئـەو دوو نـاوەی دوایی (كوردن)، زۆربەی بڵاوكراوەو ڕاگەیاندنو ڕێكخراوە مەدەنیـەكان لەدەسـت كورد بووە، شەریف پاشا گۆڤاری (مشروطیـەی عوسمانی) بـەڕێوە دەبـرد، دوایـی ڕێكخراوی (تشكیلات اجتماعی عوسمانی) لە دەست ئەمین عـالی بـەدرخانی، .. دواییش رادیكالی عوسمانی هەر لە دەست شەریف پاشا بووە، د.عبـدالله جـودت گۆڤاری (عوسمانی) لە دەست بووە، سەرەڕای زۆربەی پایـەكانی تـری ئەنجومـەنی دەوڵەت، شورا، جاروایە باب العالی، شێخ الإسلام، زۆرێك لەوالیـەكانی دەرەوەی كوردستانیش، سەفیرەكان، ... لـە دەسـت كـورد بـووە، یەكـەم جـاریش لەسـەر دەستی د. عبدالله جەودەتی كورد پیتی لاتینی هێنرا نێو توركیای هاوچەرخ.

هەر لەدوای ئاشكرا بوونی نیازی توركایەتیەتی (ئیتحـادو ترقـی) ئـەوا هـەر خێرا ئەوانەو شەریف پاشاو (ذو الكفـل)و ئەمین عـالی بـدرخان حزبـی (تعـالیو ترقی كورد جمعیتلەر)یان دروست كرد لـە ١٩٠٨، بـە یەكـەم حزبـی بـە مانـای حزبایەتی لە كوردستان دروست بووە، بە سەرۆكایەتی شێخ عبدالقادر، هەرچـەندە ڕاوبۆچوونی تر هەیە لەسەر یەكەم ڕێكخراوی، بـەپێی بەڵگەنامـەكانی ئەرمـەنی دەڵێن (یەكێتی كـورد) یەكـەم ڕێكخـراوی كـورد بـووە بـە سـەرۆكایەتی (شـێخ

---

١ تركیا الفتاة... أرنست راموز، هەروەها (كوردو كردستان في وثائق البریطانیة.. و زۆربەی بەڵگە نامەكانی تری روسی عوسمانی ئەرمەنی دوپاتی دەكەنەوە.

عبیدالله نهری)، راستە لەپێش (کورد تعالیو ترقی جمعیەت لەر) وەك (ئەمین زەکی بەگیش) تۆمـاری کـردووە ڕێکخـراوی تـری وەك (کۆمەڵـەی هێڤـی)، (رادیکالی عوسمانی)، (تشکیلاتی اجتماعی)، (لامرکزی)، (رادیکالی عوسمانی)، ... بەڵام ئەوانە ڕێکخراو بوون نەك حیزب[١].

لەناو حزبی تعالیو ترقی کورد کێشەیەکی توونـد هـەبوو لەسـەر هەڵوێـست وەرگـرتن لەمـەڕ کێـشەی خەلافـەت کـە لـەو سـەردەمی خەلافـەت ببـوە دوو دەسەڵات، یەکەمیان تەوەری عەلمانیە نەتەوەگەریـە تورکـەکان بـە سـەرۆکایەتی (مستەفا ئەتاتورك) لە ئەنقەرەو دووەمیان لە ئەستەمبۆل (بە سـوڵتانیەتی محمـد وحیدالدین) سەرەك وەزیرەکەشی (فرید پاشا) بوو بەتایبەتی لە فـەترەی ١٩١٨-١٩٢٢، لەبەر ئەوەی سولتان بە کردە مـافی کـوردی دابـوو تـا دروسـت کردنـی دەوڵەت هەروەك لە ڕێی وەفدی تایبەتی سوڵتان (هـادی پاشـا)و وەفـدی کـوردی (شریف پاشا)و (عبدالقادر شمزینی) هەم لەسەر سیڤەرو هەم لەسەر گەشەسەندنی نوێی کێـشەی نەتـەوەکان.. بـەڵام لەگـەڵ مـستەفا ئـەتاتورك هـیچ ڕێکـەوتنو مۆرکردنێك نەبووهەر خەریکیش بوو لە ژێرەوە ئەو یاساو ئیمتیازانەی کـە کـورد بـە درێـژایی خەلافـەت بـە دەسـتی هێنـابوو هـەمووی هەڵوەشـێنێتەوە، هـەتا سیڤەریشی کردە (لۆزان) لەسەر هەموو ئەو جیاوازیانە ئەوا بـاڵی ئیـسلامی نـاو (حزب اتحاد والترقی کورد)و بالی عـەلمانی کـۆك نـەبوون، لـە دەرەوەش کێـشەی هەبوو لەگەڵ عەلمانیە کوردەکان، بالی ئیسلامیەکان پێیان وابوو لەڕێ خەلافـەت مـافی کـورد زامـن تـرە، کەچـی عەلمانیـەکانی وەك: شـەریف پاشـا، بەشـێك لەبدرخانیەکان، ئیسحاق سکوتلی... لەو لایەش حسن خەیریو برنجـی زادەو ٧٢ نوێنەری کوردی تریش لە ئەنجومەنی نیشتمانی تورکیا بوون، کوردی عێراقیش لە عەلمانیەکان بەرەو لای (ئەتاتورك) بوون هەروەك (رفیق حلمـی) لـە یاداشـتەکانی باسی دەکا، باڵی ئیسلامیەکان دەرفەتیان بـە عەلمانیـە کوردەکـان دا تـا لەگـەڵ

[١] بۆ زیاتر بروانە: حزبە کوردستانیەکان لەو فەرهەنگە .

ئەتاتۆرك میللەتی کوردیان بەرەو هەڵدێر برد، ئیتر لە کۆتایی رووداوەکانو سەرکەوتنی ئەتاتۆرك بەسەر سوڵتان ئنجا دانیان بە هەڵەکان هێناو ئیسلامیەکانی کورد بەخۆکەوتنو هەریەکە لە شێخ عبدالقادر، شێخ سەعیدی پیرانو سعید نەورەسیو زۆری تر.. تا شۆرشی شێخ سەعید دەستی پێ‌کرد لە ١٩٢٥و لە کۆتاییدا سەرکەوتوو نەبوو، حزبی ئتحاد والترقی لە ١٩٢٧کۆتای پێ‌هات، ئنجا نۆرەی حزبی خۆیبوون هاتو حکومەتی ئەراراتیان دروست کرد بە سەرۆکایەتی (احسان پاشا) ئەو ئەزموونەش سەرکەوتوو نەبوو.

کورد تا ئەو سەردەمەی دوای جەنگەکانی جیهانی لەشام ومسریش دەوری سیاسی گرنگیان هەبوو، لە نیوەی سەدەی رابوردووش ئینجالەلای تەواوی خەڵکی کوردستان ستەمی نەتەوایەتی(حزبایەتیش) هەستی پێکراو بزوتنەوەی رزگاری نیشتمانی کوردستان لەگەڵیدا پەیدابوو کە دەوری هەرەگرنگی دەگەرێتەوە بۆ بیروبروای (پ دك –ئەویش بۆ ژ ك)و قۆناغێکی نوێ دارشت لە مێژووی حزبە کوردستانیەکان، وەك لە دوایدا دەردەکەوێ بریتیە لە (حزبی دایك)و هەموو ئەو حزبە عەلمانیانەی ئێستا حزبە کوردستانیەکان پێك دێنن لە لقو پۆپی ئەو هاتوون، هەردوو سەرکردە (قازی محمد- مەلا مستەفا) زیاتر ئەو تەوژمە روحیەیان پێدا کەوا بچەسپێ لەناو میللەتی کورد.

١- پارتی دیموکراتی کوردستان:

لەساڵی ١٩٤٦ لە یەك گرتنی هەردوو حزبی رزگاریو شۆڕش بەناوی پارتی دیموکراتی کورد دروست بور کە هەمان ساڵی جاڕدانی کۆماری مەهابادیشە، دامەزرێنەرەکەی (هەمزە عبداللە)، بەپێی ئەدەبیاتی نوێی (پ د ك) دەڵێن: سەروەری دامەزراندنی ئەو پارتە هەر بۆ (مەلا مستەفا)* دەگەڕێتەوە، کە ئەوکاتی لە کوردستانی ئێران (پ د ك) باوی وەرگرتبوو تا لەمودیوەی کوردستانیش دروست بێتو هەر بە سەرۆکایەتی خۆی، هەر لایەنەی حزبی شۆڕشو هیوا لە دوای جەنگی جیهانی دووەم ڕا ڕەگو ڕیشەیان دروست ببوو، بە چەندین قۆناغو کێشەو دووبەرەکیدا تێپەڕین تا گەیشتنە دروستکردنی (پ د ك)، بەکارترین شەخسیەتەکانی (ئیبراهیم ئەحمەد، شێخ لەتیف، هەمزە عبداللە، جەلال تاڵەبانی، ساڵح حەیدەری، ...).

هەرچەندە ڕای تر هەیە کە ئەو حزبە لە بیستەکانی سەدەی ڕابووردوو کاری کردووە – بۆ زیاتر بڕوانە نووسینێکی فراوانو تایبەتی لە بارەی حزبە کوردستانیەکان -توێژەر

ئایدیۆلۆژیاکەی:

بە گەلێ قۆناغو وەرچەرخاندا تێپەڕیوە بەپێی کاریگەرو نزیکی جۆری ئەو سەرکردەو مەیلی فەلسەفیان لەناوەندی بڕیارەوە، بە کورتی بەپێی کاریگەری بارزانی ناوەڕۆکی ئایدیۆلۆژی بۆ دروست بوە، بارزانی زیاتر مەیلی بە ئاینیو ڕێڕەوی ڕەسەنی کورددا کەوتوە، کەمتر کەوتۆتە ژێر کاریگەری ئەمری واقیعی ڕۆژهەڵاتیو ڕۆژئاوایی، بە گشتیەکەی حزبێکی نیشتمانیو نەتەوایەتی بووە،

* بۆ زیاتر بڕوانە: حزبە کوردستانیەکان (دانەر)- تیایدا هاتووە کە ئەو حزبە دامەزرێنەرەکەی ئە هەمزە عبداللە یە نە مەلا مستەفا .

جارجاریش مارکسی بوون له غیابی بارزانی وه‌ك له كۆنگره‌ی ۱۹٥۳ی كـه‌ركوك به‌ره‌و ماركسی چوون، له سالّی ۱۹۷۹ كۆنگره‌ی (۹) به ته‌واوی له ماده‌ی (٥)و (٦) دیسان گه‌رانه‌وه سه‌رماركسیه‌ت كـه لـه‌و سـه‌رده‌مـی لـه كوردسـتان بـاوی وه‌رگرتبـوو، لـه‌دوای شۆڕشـی ئیـسلامی ئێـرانو كـۆنگره‌ی (۱۰) جـارێكی تـر گه‌رانه‌وه سه‌ر نه‌ته‌وه‌یی‌و دیموكراسیه‌كه‌یان، ئێستا وه‌ك حزبێكی لیبرالی نه‌تـه‌وه‌ی ئه‌وه‌نده گرنگی به مه‌بادیءو بیروباوه‌ڕ نادەن، زیاتر كۆكردنه‌وه‌ی خه‌لكیـه له‌سـه‌ر بنچینه‌ی به‌رژه‌وه‌ندیو تاراده‌یه‌كیش مێژووی سه‌روه‌ری‌یه‌كه‌ی.

كه‌مێـك له مێژووی:

• له‌دوای شكستی مه‌هاباد مه‌لا مسته‌فا كه‌وته یه‌كێتی سۆڤیه‌ت تا شۆڕشی ۱۹٥۸ عبـدالكریم قاسـم گه‌رایـه‌وه عێـراق (پـارتی) قه‌ده‌غـه بـوو، بـێ ئـه‌و سه‌ركرده‌ش بالّی ئیبراهیم احمدو بالّی همزه عبدالله هه‌ر له مله‌ملانێ بـوون، دوای همزه عبدالله به یه‌كجاری ده‌ركرا.

• له‌و نێوانه‌ی ۱۹٥۸ هه‌تا له سالّی ۱۹٦۱ عبدالكریم قاسم‌و مه‌لا مـسته‌فا نه‌گه‌یشتنه هیچ ئه‌نجامێك.

• له ۱۱ی ئـه‌یلول ۱۹٦۱ شۆڕشـی ده‌سـتی پێكـرد بـه سـه‌رۆكایه‌تی مـه‌لا مسته‌فا وا باوه ده‌لّێن به ڕێبه‌رایه‌تی (پ دك)یـش كـه مـه‌لا مـسته‌فا سـه‌رۆكی بووه، به‌لاّم به‌پێی هه‌ندێ سه‌رچاوه له‌وانه (لا أصدقاء سوى الجبـال) یه‌كـه‌م جـار پارتی به‌یانی دژی ئه‌و شۆڕشه ده‌ركـردووه دوای چـووه‌ته نـاوی، واپێده‌چـێ ئـه‌و پارته هه‌موو ده‌م له‌گه‌لّ مه‌لا مسته‌فا یه‌ك نه‌بووبێنه .

• له‌سـالّی ۱۹٦۳ عبدالـسلام عـارف‌و حزبـی بـه‌عس ئینقلابیـان به‌سـه‌ر عبدالكریم قاسم كردو هه‌لّمه‌تێكی به ته‌وژم تر كرایه سه‌ر كوردو حزبـی شـیوعی عێراقی‌و خه‌لكێكی نوێ چووه ڕیزی شۆڕش.

• له‌به‌ر نه‌بوونی ئایدیۆلۆژیایه‌كی توندو تۆلّ كێشه‌ی فره‌تـه‌وژمی تیـابووه،

بۆیە لەدوای کۆنگرەی (٦) قەلادزە لە ١٩٦٤ ساڵی (م.س) بە سەرکردایەتی (ئیبراهیم احمد- جلال تالەبانی) دیسان لەدژی (مەلا مستەفا) راست بوونەوە، گوایە رەجعی‌و خێڵەکی‌یە بەناوی (مەلایی)و (جەلالی).

• لەساڵی ١٩٧٠ لە١١ی ئادار رێکەوتن نامەکە راگەیەنراو عێراق بە دەستووری دانی نا بە ئۆتۆنۆمی بۆ کوردستان، بۆ ماوەی ٤ ساڵ جێ بە جێش بکرێ .

• لە هەمان شەوی ١١ی ئادار بارزانی لێبوردنێکی گشتی گرنگی جاڕدا بۆ جاش‌و جەلالی، ئەو سەردەم زۆربەی ئەخشەکانی حکومەتی هەڵوەشاندەوە، جەلالیەکانیش بە خێرایی کۆنگرەیەکیان بێك هێنا بەناوی (پارتی شۆڕشگێڕی کوردستان) چوونە ناو (پ دك).

• لەو فەترەیەی ١٩٧٠-١٩٧٤ بەهۆی باشی ئیدارەو کاریزمی سەرکردەکەی بووە گەورەترین حزب، زیاتر لە ١٠٠٠٠٠ ئەندامی هەبوو.

• لە ١٩٧٣/٧/١٧ حزبی بەعس‌و حزبی شیوعی عێراقی بەرەیەکی دووقوڵیان راگەیاندو بەو شێوەیە ئەو حزبە دیسان کەوتەوە سەنگەری حکومەت‌و پارتی بەجێ‌هێشت، بەبیانوی گوایە بەرگری لە حکومەتێکی نیشتمانی‌و خۆماڵی ئەوت دەکەن لەدژی ئیمپریالیزمی ئەمریکی ئەوەك وەك ئەزمونی تشیلی‌و سلفادۆر ئەلیندی دوبارە بێتەوە، گەیشتە رادەی چەك وەرگرتن لە حکومەتی عێراق .

• لە سەرەتای ساڵی ١٩٧٤ حکومەت یەك لایەنانە یاسایەکی دەرکرد بەناوی یاسای ئۆتۆنۆمی بۆ کوردستان هەردوو ئەنجومەنی (یاساداانان)و (جێبەجێکردن)ێکی لاوازی دروست کرد، یەکسەریش دەستی بە شەڕ کردەوەو هێزی هێنا کوردستان‌و پرۆسەی (تعریب)یش هەر بەردەوام بوو.

• دوای یەك ساڵ شەڕ لەلایەن شۆڕشی کورد بە رابەرایەتی (پ دك) پشتیوانی شای ئێران‌و ئەمریکاو حکومەتیش لەگەڵ حزبی شیوعی‌و جاشێکی

زۆرو وڵاتانی سۆشیالیستیو لە ڕێکەوتن نامەی جەزائیر ١٩٧٥/٣/٦ عێراقو ئێرانی شا کۆتاییان بە شۆڕشی ئەیلول هێنا، لەبەر ئەوەی ئەو حزبەو شۆڕشیش زۆر بەند بوو بە شەخسی مەلا مستەفا وەك سەرکردەیەکی زۆر خۆشەویست بۆیە کە مەلا مستەفا جاری کۆتایی شۆڕشو دەست کێشانەوەی لە سیاسەت دا بە یەکجاری هەم شۆڕشو هەم (پارتی)یش کۆتایی هات.

بۆیە بەشێك لە ناحەزانی ئەو شۆڕشە ئەو پرۆسەیە بە زاراوەی (ئاشبەتاڵ) ناوزەد دەکەن، چونکە لەکاتی جاڕدانی کۆتایی شۆڕشی خاوەنی ئیمکانیەتێکی زۆری مادیو بەشەری بووو هیچ مافێکی نوێی بۆ کوردیش دەستەبەر نەکرد.

- قۆناغی نوێی حزبایەتی -

مەبەست لەدوای ١٩٧٥ بەدواوەیە، کۆمەڵێك سیفاتو نیشانەی تایبەتی خۆی هەیە جیا لە پێشتر.

٢- یەکێتی نیشتمانی کوردستان:

لە ١٩٧٥/٦/١ لە شام دروست کرا لەلایەن (جلال حسام الدین تاڵەبانی- مام جەلال)، لە پێکهاتنی سێ باڵی سەرەکیو کۆمەڵێك کەسایەتی خاوەن ئەزموونی وەك (نەوشیروان مستەفا- د.فۆاد مەعصوم- د.کمال حسن خۆشناو- د.کمال فۆاد- د.عمر شێخ موسی..).

باڵەکانی ناو یەکێتی:

پێکهاتنێکی داهێنەرانەی زۆر بلیمەتانەی پیادەکردنی یاسای سێیەمی مارکسی بوو لە فەلسەفە (قانون وحدة و صراع المتناقضات) بەو شێوەیە:

١- کۆمەڵەی رەنجدەرانی کوردستان: بەپێی تەقویمی خۆیان لە ١٩٧٠/٦/١٠ لە لایەن (شهاب شێخ نووری-وەستا ئەنوەر- جعفر کۆیی) دروست کراوە، بەناوی کۆمەڵەی مارکسی لینینی کوردستان تارادەیەك لە سەرەتای ١٩٧٦(ماویانە) بووە، بوو بە باڵێك لەناو یەکێتی.

٢- باڵی بزوتنەوەی سۆشیالیستی کوردستان: بە تەقویمی خۆی هەر لە دوای ناشبەتاڵ مانگی ١٩٧٥/٤ بۆی دانیشتن لە ورمێو بەرەسمی لە مانگی ١٩٧٦/٨ یادی دروستبوونی دەکەنەوە.

٣- باڵی خەتی گشتی: ئەو باڵە بیدعەیەك بوو لە مارکسیەت، چونکە بنچینەی چینایەتیو مەنهەجی دیالیکتیکی نەبوو، بەلاَم توانرا لەو باڵە کۆمەڵە خەڵکێکی بیروباوەڕی جیاو نینتمای جیا لە ئاغاو نیشتمان پەروەرو نامارکسی جێگەیان ببێتەوە، زیاتر جەماوەری تایبەتی مام جەلال بوون.

بەو شێوەیە وەك سکرتێری یەکێتی وەسفی دەکرد یەکێتی ئەو تەیرە جوانە بووە کە بە دوو باڵ دەفڕێو لەشە گەورەکەشی خەتی گشتی بوو، قاوغەکەی وا دارێژرا بوو، کە بیانوو بواری هیچ تەیارو لایەنێکی تری فکریو سیاسی نەمێنێ لە دەرەوەی ئەو قاوغەدا.

ئایدیۆلۆژیای: ڕێکخراوێکی مارکسی بوو لە سەرەتادا بەلای (ماوی) دا، دژی ئیمپریالیزمی جیهانیو سەرمایەداریو ڕەجعیەتی ناوچەکەو برجوازیەتی ناوخۆ بوو، دۆستیشی ولآتانی سۆشیالیستیو هێزە ڕزگاری خوازو شۆڕشگێڕەکان بوو، نوێنەری زەحمەتکێشو هەژاری کوردستان بووە..ئەوەش ستراتیجیەت وخەتی سووری شۆڕشی نوێ بوو.

دۆخی دروست بوونی:

١- باری ناوەکی: پ دك زۆر بەبێئومێدی جاری کۆتای شۆڕشی ئەیلوولی دا بە حزبایەتیشەوە، بۆ ماوەی ساڵێك تەنها جەو جۆڵی حزبی شیوعیو پارتی-عزیز عقراوی-و پارتی شۆڕشگێڕی-عبدالستار تاهیر شریف-و بزوتنەوەی پێشکەوتن خوازانی-عبدالله اسماعیل- مەلا ماتۆڕ...هەبو، هەموویان لەریزی حکومەت بوون، حکومەتیش زۆر توندو زاڵ بوو، ئیتر کوردایەتی دیسان کەوتەوە نێو شیعرو گۆرانیو شانۆگەری، کۆمەڵە ڕایەك لەو سەردەمی باوی وەرگرت کە زیاتر گوتاری یەکێتی بوو گوایە ئەو شکستەی کورد لە ئەنجامی کوردایەتیەکی کلاسیکیو خێڵەکیو تاکرەو دەست کورت لە: تیۆری زانستیو عەلمانیو مارکسی بووە، بەتایبەتی ئەو شکستەی ١٩٧٥ هاودەم بوو لەگەڵ سەرکەوتنە مارکسیەکانی ڤیتنامو کەمبۆدیاو لاوسو ئەنگۆلاو مۆزمبیق و... بەو شێوە تەیاری عەلمانی مارکسی زۆر تەشەنەی کرد لە کوردستانو حزبی شیوعیش لەبەر عێراقیانەیو لاوازی هەڵوێستی بەرامبەر کورد ئەو شەپۆلەی پێ هەرس نەکرا، بۆیە ئەو شەپۆلە بووە زەخیرەیەکی قەبە بۆ (ی ن ك).

٢- باری ئیقلیمی: هەرسێ ولاتی (عێراق-بەعس، ئێران-شاه، تورکیا-ئەتاتورکی) ڕێکەوتنی خنکێنەریانەهەبوو لەدژی کورد، سوریاو عێراق ناکۆك بوون.

٣- باری جیهانی: جیهانی سەرمایەداری بەپێی (مەبدەئی بەرژەوەندی) ئەو لایەنە بوو هەر تیایدا بە کورد وە دەدرا (من جحر واحد..)، ولآتانی

شۆسیالیستو یەکێتی سۆڤیەتیش پەیمان نامەی ۲۰ ساڵی هەبوو لەگەڵ عێراق، وڵاتانی جیهانی سێیەمو جامعەی عەرەبیش شۆڤێنیانە پاڵپشتی عێراقیان دەکرد، تەنیا کۆمەڵە وڵاتێکی وەك (چین، کۆریا، لیبیا) لاتەریك بوو، ئەویش جگە لە (لیبیا- معمر قذافی) کەمتر نامادەی هاوکاری بوون، بۆیە بارودۆخێکی ناوەکیو ئیقلیمی جیهانی زۆر سەخت بوو بۆ شۆڕشی دروست کردنەوە، بەلام ڕێچکەیەکی تەسکی وا لەبەردەم مابوو کە کوردایەتیەکی بە ناوەڕۆك مارکسی هاوچەرخ جیا لە مارکسیەتی شیوعیە ڕەسمیەکان دروست بێت ئەویش (ی ن ك) بوو.

کەمێك لە مێژوی:

● هەر ساڵێك لەدوای دروست بوونی چالاکی پێش مەرگانەشیان لە شاخەکانی کوردستان دەستی پێکردو بە گەیشتنی کەسانی وەك (علی عسکری، د.خالد سعید، سید کاکە، محمد حاجی محمود..) بۆ ڕیزی شۆڕشی نوێ لەناوەوەدا تەکانێکی مەزنی پێدا، زۆر بەخێرایی ڕووبەڕووی کێشە کۆنی (جەلالیو مەلایی) بوونەوە، لە هەمووی ترسناك تر شەڕی هەکاری بوو لە ١٩٧٨/٦/٤ (ی ن ك) شکستێکی گەورەی هێناو زۆربەی سەرکردە مەیدانیەکانی لەدەست دا، لە سەرەنجامدا کێشەش زیاتر کەوتە ناو ڕیزەکانی بە تایبەتی لەنێوان هەردوو باڵی بزوتنەوەو کۆمەڵە، (ی ن ك) هەر تەنها (۷۰) پێشمەرگەیەکی بۆ مایەوە.

● لەساڵی ۱۹۷۸ شۆڕشی ئیسلامی ئێران دەستی پێکردو لە ۱۹۷۹ سەرکەوت، ئیدی باری (ینك)و کورد بەگشتی لەو تەنگە خنکیە رزگاری بوو.

● لە هەمان ساڵ عێراق دیسان لە حزبی شیوعیداو دیسان بە کوردستان خۆیان گرتەوەو ئەو تیۆرەی (لا أصدقاء سوی الجبال) دەرکەوت بۆ ئەوانیشە، هەرچەندە هەڵوێستی حزبی شیوعی بەرامبەر جمو جۆڵی پێشمەرگانەی یەکێتی سەلبی بوو، بە رجعی دژ بە میری نیشتمانی لەقەڵەمی دابوو.

● لە ۱۹۷۹ بەهۆی کۆمەڵێك هۆکاری فیکریو ئیداریو مێژوویيو دەروونی

بزوتنەوە بەتەواوی لە (ینك) جیا بۆوەو زیاتر لە نیوەی پێشمەرگەو فەرماندە هەرە چالاکەکانی لەگەڵ خۆی برد کە نزیکەی ٧٥٠ نەفەر دەبوون بە سەرۆکایەتی رەسول مەند.

• لەساڵی ١٩٨٠ دوو بەرەی دژ بەیەك دروست بوو، یەکیان زیاتر بە سەرکردایەتی (یەکێتی) دووەمیان بە سەرۆکایەتی تەوەری پارتیو حسك، حزبی شیوعی لە هەردوو بەرەدا ئەندام بوو.

• لەدوای هەڵگیرسانی جەنگی عێراق- ئێران، جەنگی ناوەخۆی کە بە (براکوژی) ناودەبرا بە گەرمی لە هەموو لایەكو بەهەموو روکارێك دەستی پێکرد.

• لەساڵی ١٩٨١ یەکەم شەڕی سەرتاسەری براکوژی دەستی پێکردو بەهۆی درەنگ بەهاناهاتنی هێزەکانی (پدك) حسك شکستی هێنا، رۆڵی یەکێتی زیاتر پتەو بوو.

• لەساڵی ١٩٨٢ (ینك) بەهانای حزبی دیمکراسی کوردستانی ئێران چوو، کە بەرەو شکست بوو لە بەرامبەر هێزەکانی پاسداارانو پ د ك، ئەوکاتی ناوی هێزەکانی یەکێتی بەهێزی پشتیوان دەخوێنرایەوە.

• لە یادی ١٩٧٤/٤/٢٤ی بەردوماناکەی قەلادزەدا یەکێتی توانی جۆشو خرۆشێکی بێوێنە بە خەڵکی بداو خۆپیشاندانو بەرگریەتی میللی لەناو شارەکان دروست بکا، زۆربەی ناوچەکانی سۆرانی گرتەوە، یەکێتی زیاتر بەرەو گەشەو حزبەکانی تریش بەرەو کزی بوون.

• لە جەژنی هەمان ساڵ بڕیاری دا لە (لەشکری ئیسلامی) بداو هەموویانی چەك کرد کە لەشکرێکی زیاتر دروست کراو نارەسمن بوو، پەیوەندی زیاتر بە لیبیا بوو نەك ئێران، بەڵام (معمر قذافي) چاکەی بۆ کورد زۆر بوو وەستا.

• دوای ئەوە پەیکەری ئیداریو سیاسیو سەربازیشی گۆڕی، چوار مەڵبەندی کردەوە: مەڵبەندی (١) لە حاجی مامەند (مەلا بەختیار بەرپرسی بوو)، مەڵبەندی (٢) لە یاخسەمەر (جبار فەرمان بەرپرسی بوو)، مەڵبەندی (٣) لە

لەوەرتێ (سید مجید بەرپرسی بوو)، مەڵبەندی (٤) لە بالیسان (د.کمال خۆشـناو) بەر پرسی بوو، کە پێکهاتبو لە (٣) بەرپرسی کۆمەڵەو یەکێتی شۆڕشگێران- کە لە یەکگرتنی بزوتنەوەی پاشماوەکەو خەتی گشتی یەکیان گرتبوو.

- لە ساڵی ١٩٨٢ لە سەرکردایەتی (حزبی شـیوعی- حـسك- پاسۆك)ی داو، گەورەترین زیـان بـە حزبـی شـیوعی کـەوت، هێـزی (پ دك) کـەمتر لـەناو کوردستانی عێراق بوو.
- هەموو ئەوانە زەمینەیەکی سازدا بـۆ دانوسـتانێکی نیمـچە ڕەسمـی لەگـەڵ حکومەتی عێراق بۆ ماوەی ساڵێکو تیایـدا حکومـەتی عێـراق زۆر سـوودی هەمەلایەنی وەرگرتو لەبارە هەرە تەنگەکەی فشاری سەربازی ئێرانی دەرچوو.
- سەرنەکەوتنی یەکێتی لەو ستراتیجیەی دانوسـتان لەلایـەكو لەلایـەکی تـرو ماندووبوونی حزبی شیوعیو حسك بە بیرۆکراسیەتی بڕیـاری ئەوسـای پـارتی (وەك خۆیان دەیانوت)، لەولایەش ئەخشەی قەڵاچۆی کوردو ئەنفالو کیمیـای بەڕێوە بوو.. هەموو ئەوانە پاڵیان نان بەرەیـەکی (٨) لایـی پێـك هـات لـە ١٩٨٨/٥/٧، بەبێ ناوهێنان یەکێتی بووە سەرکردەی ئەو بەرەیە چونکە:
  ١- بە حوکمی بوونی یەکێتی لە مەیدان.
  ٢- ئامادەو جورئەتو مونەسەساتیەکەی.
  ٣- چالاکی خەستی سەربازیەکەی.
  ٤- داهێنانی سیاسیو ئیداریو پێشڕەوایەتی لە گۆڕانو بەرەنگاری.
  ٥- چاوشکانی لایەنەکانی تر.
- لەدوای ئەم هەنگاوە زۆربەی لایەنەکان، جگە لە حزبی شـیوعیو بزوتنـەوەی ئیسلامی پاسداریان لەگەڵ خۆ هێنا.
- لەدوای وەستانی جەنگی عێراقو ئێران کەوتنـە دیـوی ئێـران، دارمانەکـەی مارکسیەتیشی بەسەرهات، زۆربەی کادیرانو پێـشمەرگەکانیان یـان هاتنـەوە عێراق یان بەرەو ئەورووپا چوون.
- لەو فەترەیە چالاکی هەموو حزبـەکان زۆر سـست بـوو، جگـە لـە جموجـۆڵی

سکرتێری (ینك).

● لە ١٩٩٠/٨/٢ عێراق کوێتی گرتو بووە هۆی لێدانی، هەروەها هەڵگیرسانی راپەڕین لە ١٩٩١/٣/٥ کە داینەمۆکەی دیسان یەکێتی بوو زیاتر لە هەموان.

● یەکەم کۆنگرەی (ینك) لە هەولێر لە ١٩٩٢ بەستراو تیایدا:

١- هەردوو باڵی کۆمەڵەو شۆڕشگێڕان هەڵوەشانەوە.

٢- سۆشیال دیموکراسی هاتە جێی مارکسیەت.

● لەدوای هەندێ کێشەی ئیداریو ناهاوسەنگی (بەرەی کوردستانی)و تەقەلای یەکێتی وەك حزبی سەرکردە گەیشتنە ئەو ئەنجامەی هەڵبژاردنێك بکرێتو یەکێتی وای دەبینی کە لە ٧٠٪ی دەنگ دەهێنێ، کەچی لەگەڵ زەحمەتکێشان بەیەك لیست دابەزین، ئنجا ٤٣,٨٪ی بەدەست هێنا، ١٤٠٤٦ دەنگی لە (پارتی) کەمتر هێناو یەکێتی بەو ئەنجامە قایل نەبوو، سیستەمی (پەنجا بە پەنجا) حکومەتو پەرلەمانیان دروست کرد.

● لە کۆتایی مانگی/١٢/١٩٩٣ شەڕێکی سەرتاسەری لەگەڵ (بزوتنەوەی ئیسلامی لە کوردستان) کرد.

● لە ١٩٩٤/٥/١ خوولی یەکەمی شەڕیشی لەگەڵ پارتی کرد، دوای گەشەسەندنی ئەو شەڕە هەریەکە لە پارتیو یەکێتی هێزی ئەقلیمیان هێنا بۆ ئەو شەڕە، لە ئەنجامدا بووە هۆی دوولەت بوونی ئیدارەو وەستانی پەرلەمان. تا لە ٢٠٠٢ یەکەم دانیشتنی پەرلەمان کراو یەکێتی بە ئەنجامەکەی هەڵبژاردنی ١٩٩٢ وەك خۆی قایل بوو، لەدوای ئەو هەموو شەڕو شۆڕە لەسەر دەسەڵات وا دەرکەوت یەکێتی دەسەڵاتی لاواز تر بوو.

٢-پارتی دیموکراسی کوردستان- سەرکردایەتی کاتی (س.ك) قیادة مؤقتة :

لەدوای شکستی ١٩٧٥خانەوادەی مەلا مستەفا بەرەو رۆژئاوا چوونو خەلکی تریش بێ هیچ رێنماییەك پەرتو بلاوبوون بە سەرکردەو بنکەوە، بەشێکی تریش گەرانەوە عێراق، بەشێکی کەمی تری بەرزۆز بە نیازی ئیشکردن بوو، لەوانە (سامی عبدالرحمن، د.محمود عوسمان، ...)، د.محمود بەتەواوی لێیان جیابۆوەو (پ د ك- لیژنەی ئامادەی) دروست کرد، عەلی سنجاری (یەکێتی دیموکراتی کوردستان)ی دروست کرد، سامی عبدالرحمن یش سەرکردایەتی کاتی (پ د ك) دروست کرد، بەپێی تەقویمی خۆیان لە ١٩٧٦/٥/٢٦.

ئایدیۆلۆژیای ئەوجارەیان زیاتر وەرچەرخا بوو وەك (ینك) بەرەو سەربازگەی سۆشیالیستیو مارکسیایەتیو دوورکەوتنەوە لە رۆژئاواو دەرەبەگی ناوەخۆ، لە بارودۆخێك دروست بوون هەروەك لە پێشەکیەی (ینك) نووسراوە، بەپێی ئەدەبیاتی (ینك) ئەوانە لە کاردانەوەی دروستبونی یەکێتی دروست بوون، ئەگینا وازیان هێنابوو.

کەمێك لە مێژووی:

بەپێی تەقویمی خۆیان هەر لەگەلْ دروستبوونی ئەو، (س.ك) لە مانگی (٥)ی گولان مەفرەزە سەرەتاییەکانی پێشمەرگەو (شۆرشی گولان)ی لێ دروست بۆوە.

- لەدوای دروست بوونەوەی کێشەی سەرکردایەتیان هەبوو، بارزانی قایل نەبوو بەو شۆرشو حزبایەتیە نوێیە، بۆیە لە سەرەتاوا رێکەوتن کە (نیدریس بارزانی)وەك رابەرێکی هێنا، بەلام لە کۆنگرەی (٩) بە یەکجاری (سامی عبدالرحمن) لادراو (مسعود بارزانی) بووە سەرۆكو (س.ك) نەماو بۆوە (پارتی دیموکراتی کوردستان).

● سامی عبدالرحمن (حزبی گەل)ی دروست کرد.

● کەمتر دەهاتنە ناوچەرگەی کوردستان، زیاتر چالاکیان سێگۆشەی سنورەکان بوو، لە سالآنی ١٩٧٩، ١٩٨٠، ١٩٨٢، .. دەهاتنە کوردستانو لەلایەن یەکێتی دەردەکران.. تا بەرەی ١٩٨٨.

●لەدوای سەرکەوتنی شۆڕشی ئێران ١٩٧٩ ئەوانیش بوژانەوەو لە وەلآمی پیرۆزبایی سەرکەوتی (أ.خمینی) داوای لە بارزانی کرد بگەڕێتەوە ئێران، بەلآم پێرا نەگەیشت، لە ١٩٧٩/٣/١ لە ئەمریکا وەفاتی کرد، بەپێی وتارەکەی نیسانی ١٩٧٩ی (مسعود بارزانی) مردنەکەی ناسایی نەبوو بەدەستی ساواکو سیا بووە.[1]

● لەو ماوەیەدا زیاتر سەرقاڵ بوو بە شەڕی حدکای دیوی کوردستانی ئێرانو لەولایەش لەگەڵ یەکێتی.

● لە ١٩٨٨/٥/٧ لە بارەگای حزبی شیوعی بەرەی کوردستانی جاڕدرا.

● لە ڕاپەڕینی ١٩٩١/٣/٥ بە شلۆقی هاتنەوە کوردستان لە چوارچێوەی بەرەی کوردستانی، هەرچەندە بەدوودڵی دەیانڕوانیە ئەو ئەنجامەی ڕاپەڕین، بەلآم تەکانو خۆدروستکردنیان لە هاتنی سەرۆکی پارتی خۆی بۆ گۆڕەپانی کوردستان ڕاستەوخۆ ئەو تەوقانەی شکاند کە پێشتر بەری گرتبوون، تا لە شەڕی کۆڕێ خۆی سەرپەرشتیان بوو.. ئەگینا کادیرو لایەنگری کەم توانای هەبوو.

● لە کۆنگرەی (١١) کۆمەڵێك کادیرانی بەتواناو ئەزمومونی سۆشیالیستو پاسۆك هاتنە ناو پارتیو ناوەکەی بووە (پارتی دیموکراتی کوردستانی یەکگرتوو).

● لە هەڵبژاردنەکەی پەرلەمانو ڕابەرایەتی دەنگی یەکەمیان هێنا بەرێژەی ٤٥,٢٪ دەنگی ڕابەرایەتیش لە ٤٨,٣٪، ٢٥٦٧٢ دەنگی لە سکرتێری یەکێتی

---

[1] بۆ زیاتر بڕوانە وتارەکەی کاك مسعود لە ١٩٧٩ کە لە زنجیرە کتێبی (ئەوەی بەعس پێی نەکرا أ-ڕوشەن کردی) فیصل دباغ- لە بەرگی دواوەی نووسراوەتەوە، ئەو وتارە بە کاسێتیش بلاو بۆوە وەختی خۆی.

زیاتر هێنا.

● حکومەتو پەرلەمانیان بە (پەنجا بە پەنجا) دروست کرد، یەکەم شەڕیان بە هاوبەشی دژ بە (PKK) بوو، بە هاوکاری حکومەتی تورکیا.

● لەدوایدا روبەڕووی شەڕی ناوخۆی بۆوە لەگەڵ یەکێتی هەروەك قۆناغەکانی لەوێ نوسراوەتەوە.

٤-حزبی سۆشیالیستی یەکگرتووی کوردستان (حسیك):

لە ساڵی ١٩٧٩ لەیەك گرتنی باڵی جودابووەوەی (بزوتنەوەی سۆشیالیستی کوردستانی ناو یەکێتی) بە سەرۆکایەتی رسول مەمەندو (لیژنەی ئامادەیی-پارتی دیکراتی کوردستان) بە سەرۆکایەتی د.محمود عوسمان دروست بوو، وا رێکەوتن کە رسول مەند سەرۆکی ئەو حزبە بێتو د.محمود جێگر.

ئایدیۆلۆژیای: نەتەوایەتی+ سۆشیالیستی زانستی.

کەمێك لە مێژووی:

بەدیلی ئەو دۆخە مێژووییەی بە میرات وەك ناکۆکی مابۆوە لەنێوان (جەلالیەتو مەلاییەت.. بە زاراوەی خۆیان) وا دەهاتە بەرچاو کە هێزێکی سێیەم بێت، بۆیە لە سەرەتا حسیك زۆر گەشەی کرد کەسانی سیاسیو سەربازی وەك :(شمس الدین موفتی)، (عدنان موفتی)، (قادر جەباری)، (تاهر علی والی)، (مەلا ناصح)، (محمد حاجی محمود)، (قادر عزیز)، (عادل مراد)، (عبدالخالق زەنگەنە)، .. (سید کاکە)، (عولا بۆر)، (عولا سور)، (سید سلیم)، (ئەنوەر مجید سولتان)..تیابوو.

● لەدوای ئەو لێك جیابوونەوانە نەخشەیەکی سەربازیو سیاسی وا خەملی کە ناوچەکانی بادینان تەنها پارتی لێ بوو، سۆرانیش حسیكو یەکێتی تێك ئاڵابوون، ئیتر بەو عەقلیەتە ستالینیانەی ئەو سەردەم هەر زوو تێك گیرانو بەخێرایی مێژوویی ئەو حزبە بووە شەڕی براکوژی با نەشی ویستبێ.

● ئەویش لەساڵی ١٩٨٠ لەرێی د.قاسملو دانوستانێکی یەك لایەنی جارنەدراوی لەگەڵ حکومەتی عێراق کرد بێ هیچ ئەنجام.

● لەساڵی ١٩٨١ رووبەرووی شەڕێکی سەرتاسەری بوو لەگەڵ (ینك)و شکستی هێنا هەرچەندە لەسەربازیش ئەو بەهێزتر بوو، بەلام لە نەخشەو پلانی

سیاسی زیاتر شکستی هێنا.

● لەدوای کارەساتی پشت ئاشانی ١٩٨٢ بە یەکجاری ئاودیوی ئێران کران.

● لە ١٩٨٥/١٢/١٢ قادر عزیز وەك تەیاری مارکسی ناو حسیك جیابووەوەو حزبی زەحمەتکێشانی کوردستانیان دروست کرد.

● لەدوای ماندوبونێکی زۆر بە سستی پارتیو بیروکراتیەتی- وەك لەوکاتی وتیان لە١٩٨٧پێش جارِدانی بەرەی کوردستانی بەخۆیانو سەرکردایەتیان لەگەڵ حزبی شیوعی تەسلیمی ئەمری واقیعی یەکێتی بوونەوە، بە یەکجاری وازیان لە هاوپەیمانیەتی پارتی هێنا، دوایش بوونە لایەنێکی لاواز لە بەرە هەشت قۆلیەکە.

● لە راپەڕین رۆڵێکی بەرچاویان هەبوو لە چوارچێوەی بەرە.

● لە هەڵبژاردنەکەی ١٩٩٢ لە ٢,٥٪ دەنگیان هێنا، بۆ رابەریش د.محمود تەنها ٢٣٣٤٢ دەنگی هێنا.

● لە ١٩٩٢/٢/٥ بوونە دووبەشی (سید کاکەو محمد حاجی محمودو قادر جەباری) لەگەڵ (پارتی گەل- سامی عبدالرحمن) یەکیان گرتو یەکسەر هاتنە ناو پارتی، بەشەکەی تریشی بە سەرکردایەتی رسول مامند چوونە ناو یەکێتی.

● لە کۆنگرەی (١١)ی پارتی جارێکی تر دیسان محمد حاجی محمود لە پارتی جیابوەوەو حزبی سۆشیالیستی دیمکراسی کوردستانی دروست کرد، تا ئێستاش وەك لایەنێکی ناسەرەکی جمو جۆڵی سیاسی هەیە.

٥- حزبی شیوعی کوردستان (حشك):

بەرەسمی لە ١٩٩٣/٦/١٨ بەدواوە بە حزبێکی کوردستانی لیست دەکرێ، لە کۆنگرەی (٥)ی (حشع) کە لەژێر دروشمی (الدیمقراطیة والتجدید) بەسترا، پێشتر لیژنەی هەرێمی کوردستان بوو لە (حزبی شیوعی عێراقی-حشع)دا، ئینجا بووە حزبێکی سەربەخۆ بە سەرۆکایەتی (کریم احمد).

ئایدیۆلۆجیاکەی روونە- مارکسی- لینینی.

کەمێك لە مێژووی:

هەڵبەتە بەپێی پێناسی (حزبە کوردستانیەکان)، (حشع) حزبێکی کوردستانی نیە تا ئەو مێژووەی سەرروو، بەلآم مێژووی (حشك) هەر مێژووی (حشع)ە، بۆیە دەبێت شتێکی بەخێرایی هەر لێ باس بکەین.

+ لە ١٩٣٣/٣/٣١ بەناوی (لجنة مکافحة الاستعمار) بزوتنەوەیەك دروست بوو بە سەرۆکایەتی (عاصم فلیح)، لەدوای گەڕانەوەو دەرچوونی لە (زانکۆی شیوعی) مۆسکۆ.

+ لە ١٩٣٥ بووە (حشع)، دوای لە ١٩٣٨ سەرۆکایەتی بە (یوسف سەلمان- فهد) سپێردرا (مسیحی بوو)، لەگەڵ (عزیز محمد، زکی خیری، عامر عبدالله، مکرم تالەبانی، کریم احمد...).

+ هەڵوێستیان بەرامبەر کێشەی کوردجێگیر نەبوو جاروابوو بە نازیو کرێگرتەیان لەقەلەم دەدا جاریش وابوو داکۆکیان لە مافی چارەی خۆ نووسیبۆ کوردستان دەکردەوە، بەتێکڕاییەکەی بەندیان کردبوو بە چارەنووسی کێشەی پرۆلیتاریا لە عێراق.

+ زۆر جار دوو لەت بوونە یان لەتی تری لێ بوویتەوە لەوانە :(کتلة العمل، وحدة النضال، لجنة الوطنیة الثوریة، الأتحاد، رایة الشغیلة).. بەلآم سەرەکیەکەی

لە ساڵی ١٩٦٧ لەسەر کێشەی چینیو سۆڤیەتی ئەوانیش لێرە دابەش بوون بۆ:

١- قیادە مرکزی- عزیز الحاج- چینی.

٢- لجنە مرکزی- عزیز محمد- سۆڤیتی.

+ لەدوای چوونە ناو شۆڕشی ئەیلول لە ١٩٦٣ هەتا دوای ڕێکەوتنی نادار دیسان لەگەڵ حزبی بەعس (بەرەیەکیان) راگەیاند لە ١٩٧٣و چەکیشیان وەرگرت.

+ لە شەڕی چارەنووسی ١٩٧٤-١٩٧٥ لە بەرەی حکومەت بوون.

+ لە دوای شکستی ١٩٧٥و نەمانی شۆڕشی کورد یەکسەر هەم چەك کرانو سیاسەتی (ضغط علی القواعد وتقریب القیادة)یان لەگەڵ بەکارهاتو زۆر لاوازی کردن تا لە ساڵی ١٩٧٨ بەناچاری دیسان بەرەو شاخەکانی کوردستان هاتنەوە.

+ لە ١٩٨٣/٥/١ لەدوای نێوان کردنێکی نەزانانەی شەڕی براکوژی خۆیان بوونە گەورەترین بەراگێڕ، بە کارەساتی (پشت ئاشان) بەناوبانگە کە نزیکەی ٢٠٠ کادیرو پێشمەرگەیان بەدەستی (ی ن ك) لەناوچوون بەدیلەوە، هەریەکە لە (کریم احمد، احمد بانی خێلانی)و سەرکردەکانی تریان دەستگیر کران.

+ تا لە ١٩٨٨/٥/٧ لە ڕێکەوتنە سەرانسەریەکە (حشع)یش لایەنێك بوو لەو (٨) لایەنەی بەرەی کوردستانی.

+ لەدوای ڕاپەڕینو دارمانی شیوعیەت لە مەدرەسەوە زیاتر فیکرەی دروست کردنی (حشك) هاتە ئارا، بەتایبەتی ئەو دەنگەی لە هەڵبژاردنەکانی پەرلەمانی کوردستان کە تەنها ٢١١٢٣ دەنگی هێنا دەکا لە ٢,٠٢٪

+ لە گۆنگرەی (٥)ی شەقلاوەی ١٩٩٣ (حشع) بووە چەند پارچەیەکی ویستراو نەویستراو:

١- حشك- کریم احمد

٢- پارتی کاری سەربەخۆی کوردستان (ابو حکمت)و (محمد حەلاق).

٣- حشع- دحمید موسی.

جیابوونەوەی (حشك) بە ڕێکەوتن‌و نەخشەو پلان بوو، لە ئەسڵدا ئەوە لیژنەی هەرێمی کوردستان بوو کە لە کۆنگرەی (٣) ی ساڵی١٩٦٧ بڕیاری لەسەر درابوو، ئەو حزبە بە حوکمی مێژوویی‌و دابڕانی لە کێشەی کوردو ئایدیۆلۆجیە (مارکسی لینینی)یە زەقەکەی ئێستا وەك حزبێکی بچوك لە کوردستان کەمتر ئاسۆی گەشەکردنی لە پێشە.

٦- كۆمەڵ و بزوتنەوەی ئیسلامی لە كوردستان:

چەند بەراوردێكی جیا لە ئەدەبیاتی ئەو بزوتنەوە هەیە وەك یادی دامەزراندنی، چونكە لەپێشتر رێكخستنی (ئیخوان) لەپەنجاكان لە كوردستان هەبووە، بەشێك دەیگێڕنەوە بۆ پێش ١٩٨٠، بەڵام ئەوەی روونە لە ساڵی ١٩٨٤ بزووتنەوەی پەیوەندی ئیسلامی لە كوردستان دامەزرا بە رابەرایەتی ئۆرمیی م.شێخ لەتیفو .شێخ محمد بەرزنجی، دوای لەساڵی ١٩٨٧ لە ئەنجامی یەكگرتنی كۆمەڵە زانایەك لەگەڵ ئەو (پەیوەندیە) بزوتنەوەی ئیسلامیان راگەیاند بە رابەرایەتی (شێخ عوسمان عبدالعزیز)و یەكسەر جاری شۆڕشیان دا، دابەزینی هەریەكە لە شێخ محمد بەرزنجیو . شێخ لەتیف لە رابەرایەتی و متمانە پێدانە رابەری نوێ ئەزمونێكی نوێ بوو لە سیستەمی سەركردایەتیو وەدەست گۆڕی دەسەڵاتو هەتا دیمكراسیش كە لە قۆناغی نوێی كوردایەتی هەر شەری لەسەر كراوەو وادەكرێ.

كەمێك لە مێژووی:

+هەر كەوتنە شاخ زۆر بەخێرایی هێزەكانی دروست كرد بەناوی لەشكری قورئان، لەچەند داستانێك وەك قەڵاتووكان، دەشتی هەولێر، سلێمانی ... متمانەیەكی سەرەتای لەناو خەڵك دروست كرد، كە پێشتر ئەزموونی (لەشكری ئیسلامی) بێمتمانەی كردبوون، هەرچەندە سەركردایەتی ئەو بزوتنەوەیەش هەر لە سەرەتادا دەست كورتی لە ئەزموونی سیاسیو واقیعو پەیوەندیە ئیقلیمیو جیهانیەكان پێوە دیار بوو.

● لە فەترەی ١٩٨٨ تا راپەرین تاكە لایەن بوون كە جموجۆڵی رێكخستنیان لە گەشەكردن بووە، بۆیە لە راپەرینەكان بەشداریەكی كاریگەریان هەبوو لە پلەی (٢) (٣). هەم لە راپەرینەكەو هەم لە بەرگریەكانیشدا لە هەندێ دۆخدا لە پلەی

یەك بوون.

● هەم لە دانوستانەکەی ۱۹۹۱ی بەرەو حکومەت بەشدار نەبوون، هەم لە هێنانی پاسدارانیش بۆ کوردستان ئەوانو حشع بەشداریان نەکردووە، بەڵام لەگەڵ ئەوانەشدا ئەندامیش نەبوون لەو بەرەی کوردستانیە.

● لە دوای راپەڕین زۆر بەخێرایی گەشەیان کرد، یەکەم کەناڵی تەلەفزیۆنی لە کوردستان لە رانیەیان کردەوە.

● لە هەڵبژاردنەکانی ۱۹۹۲ سێیەمین دەنگی هێنا بەرێژەی ۰,۰۵٪، ٤٩١۰۸ لە لیستی رابەرایەتیش ۳۸۸۱۵.

● لە مانگی ۱۹۹۳/۱۰ لە چەمچەماڵ دوایش لە مانگی ۱۹۹۳/۱۲ لەگەڵ (ی ن ك) تووشی شەڕ بوون.

●لە بۆسەیەکی بازگەی گەرمیانی (ینك) لە ۱۹۹۳/۱۲/۱۸ لە سەیارەیەکی (باسك).دراو سەرەتای شەڕێکی سەرتاسەری بووە شکستی بزوتنەوە.

● لەلایەن ئێران، مجلس أعلی، حزب الدعوه، حزب الله ی کورد، حزب الله ی لبنان، حزبی رفاه، ... زۆربەی بزوتنەوە ئیسلامیەکانی تریش نارەزاییان دەربڕی، حزبە کوردستانیەکانیش یان بێدەنگ بوون یان لاریان نەبوو.

● ئەو شکستە نەبووە داستان بۆ یەکێتی وەك جاران لەگەڵ (پدك)و (حسك)و (حشع) کردبووی، چونکە بە کەمێك پێشمەرگەی بزوتنەوە بەرگریەکی بێوێنەی هێزێکی زۆری (ینك) دەکرا، بۆیە هۆی شکستیەکە بە سادەیی دەرکەوت کە بێبەرنامەیی سەرکردایەتی بوو.

● رەوتی گەشەیان لەکار نەکەوت، هەرچەندە متمانەو تەوژمی رابوون لە بەرهاریدا پشتەوشکێن کراوە.

● لە جەنگەکانی مانگی ۱۹۹٤/٥ بە قورسی خۆی سەلماندەوەو هاتەوە مەیدان.

●لە خولی دووەمی جەنگ بەشدار نەبوون، بۆیە لە کۆتاییدا لە پاوانکردنی

هەر لایەی بۆ دەسەڵاتی خۆی روبەرووی تەنگەبەری بوونەوە لە هەردوولا.

- لە کابینەی (٣)ی پارتی بە دوو وەزیر بەشدارییان کرد.
- لە دوای شەڕو پێکدادانێکی زۆر لەگەڵ (ینك) لە نیسانی ١٩٩٧وەستانی جەنگ، رێکەوتننامەی تارانیان مۆر کردو لە حکومەتی سلێمانیش بەشدار بوون بە دوو وەزیرو بووە هۆی کشانەوەیان لە حکومەتی هەولێر.
- لە کۆنگرەی (٧)یاندا کۆمەڵێك گۆڕانکاری ناوەکی لــێ هاتــە دی، لەوانــە گۆڕینی رابەر لە (م. عوسمان) بۆ (مەلا علی عبدالعزیز) کە ئەوە سـێیەمین رابەر بوو دەگۆڕا.
- لە ١٩٩٨/٨/٢١ لەگەڵ (بزوتنەوەی راپــەڕین) یــەکیان گــرتو (بزوتنــەوەی یەکبوونی ئیسلامی کوردستان) یان لــێ هاتە دی.
- دوای لەکۆنگرەي (٨) هاوپەیمانیەتی هەردوو باڵی عەلی باپیرو . صـدیق عبدالعزیز دەرچوون و باڵی عەلی عبدالعزیز شکستی هێنا.
- ئەو ئەنجامە لەلایەن جەماعەتە دەرنەچوەکان قەبوول نەکرا، بۆیە بوونە سـێ بەش: ١- زۆرایەتیەکەی کۆنگرە کۆمەڵی ئیسلامی بە ئەمیرایەتی م.عـەلی باپیریان دروست کرد ٢- ئەنصارو لئیسلام ٣- لە هەموان لاوازتـر ئەوانـەی دەنگیان نەهێنابوو ناویان لە خۆناوە بزووتنەوەی ئیسلامی .

٧- یەکگرتووی ئیسلامیی کوردستان :

بزوتنەوەیەکی ئیسلامی چاکسازیە (وەك خۆیان وایان پێخۆشە بگوترێ) هەرچەندە هەموو بزوتنەوەیەکی ئیسلامی بگرە هەموو بزووتنەوەیەکی سیاسی چاکسازیە، لە ١٩٩٤/٢/٦ بە ئەمینداریەتی (م. صلاح الدین بهاءالدین) ڕاگەیەنرا،واتە پێشتر هەبووینە نەك لەو بەروارەدا، لە ڕیز ڕارەوی (ئیخوان)ی جیهانیە، لە کورستانیش جمو جۆڵی خێرخوازیو جارجار سیاسیش هەبووە، بەڵام ڕێکخراوێکی کوردستانی نەبوونە، وەك مەسەلەی (حشع)، بۆیە لەو بەروارەدا مێژوی سیاسی دەست پێدەکات بە پێی پێناسی (حزبە کوردستانیەکان).

کەمێك لە مێژووی :

- لە دوای دارمانی خەلافەت لە١٩٢٤/٣/٣ بە تەواوی، لێرەولەوێ لەنێو ڕەوشەنبیرانی بیر نیسلامی ڕێکخراوو دەستەو کۆمەڵە دروست بووە، هەر لە ئەندۆنیسیا هەتاوڵاتانی عەرەبی، لە هەمووی گرنگتر (برایانی موسلمان).. بەڵام ئەو بزوتنەوانە لەدوای شۆڕشی ١٩٧٩ی ئێران تەکانی پێدراو لە (نخبة)ی دابەزی بۆ ناو شەقامو گۆڕەپانی سیاسی گشتیو میللەتانەش. ئەو کاریگەریە لەبەر چەندین هۆی گشتیو تایبەتی زیاتریش لە کوردستان کرد.. ئیتر لە جمو جۆڵی خێرخوازیو ڕێکخستنی زیندانی دەرچوو بە تایبەتی کە شۆڕشی ئەفغانستانیشی بەدوادا هات.
- زەمینەیەکی جیهادی سازا، بۆیە (ئیخوان)ی جیهانیش لە سەرەتا بە خێرایی بەرەو جیهادی وەرچەرخان، بەڵام لە یەکەم ئەزموونی (سوریە)یاندا شکستی هێنا، دیسان هەڵوەستەیان کردەوە.
- لە کوردستانیش بە هەمان شێوە لە سەرەتادا لەگەڵ بزووتنەوەی ئیسلامی پێکەوە بوون تا لە هەڵبژاردنەکەی ١٩٩٢ بە یەك لیست دابەزین، دەتوانین بە

حیسابێکی سادە ڕێژەی دەنگەکانی ئەوانیش دەرخەین، سەرجەم دەنگی لیستی پەرلەمانی بزوتنەوە ٤٩١٠٨ دەنگ بوو، رابەریش ٣٨٨١٥ بوو، خەتی برایان (واتە یەکگرتوو) رایان بۆ رابەرایەتی نەدا، بۆیە دەنگی یەکگرتوو دەکا: ٤٩١٠٨- ٣٨٨١٥= ١٠٢٩٣، بەڵام هەر لە سەرەتادا تێبینیو وریاییەکی زۆریان بەرامبەر سەرکردایەتیو رابەری بزوتنەوەی ئیسلامی هەبوو لەبارەی کەم ئەزموونیو نەشارەزایی لە زانستی سیاسەتو پلانو ستراتیجیەتو کۆمەڵێك کێشەی تر، بۆیە هەر لە گەرمەی شکستی بزوتنەوەو بەرامبەر شەڕی یەکێتی یەکگرتووی ئیسلامی کوردستان راگەیەنرا، کە زۆرجار (ئەوکاتەو هەڵو مەرجە) جێی سەرزەنشتی هاوڕێیانی ئیسلامیەکانی تریانە.

لەدوای دروست بوونیان بەخێرایی دەزگاو بارەگاکانیان دروست بوو، یەکەم کۆنگرەی ئاشکرایان گرێدرا بێ ئەوەی گۆڕانێکی وا لە نەخشەی سیاسیو سەرکردایەتی بێتە دی، لە ناوچەکانی بادینان زیاترو بەرچاوتر گەشەیان کرد کە پێشتر ئەو وەڵامە جەماوەریە کەمتر بۆ حزبی تر بووە، بەڵام لەدوای فشارو تەنگەبەری دیسان بەرەو لاوازبوونەوە چوون لە کاتێکا کە هیچ هێزێکیان نیە بۆ پارسەنگی فشارەکان.

لە پارچەکانی تری کوردستانی

لە راستیدا حزبە کوردستانیەکان وەك زاراوە زیاتر حزبەکانی چوارچێوەی ئەزموونی کوردستانی عێراق دەگرێتەوە، بەڵام کە دەڵێن حزبە کوردستانیەکان هەرگیز فراوانترە لەو ئەزموونە.. بۆیە دوو نمونەی سەرەکی کوردستانی ئێرانو تورکیا بە خێراییەك باس دەکەین.

٨- حزبی دیمکراتی کوردستانی- ئێران (حدکا)

لە ساڵی ١٩٤٦ی ئەزموونی کۆماری مەهاباد دروست بوو،– وەك لە پارتی بەشی عێراق باس کرا -لە پێشیدا لە ١٩٤٥/٨/١٦ (ژ ك) بوو بە حزبی دیمکراسی کوردستان بە سەرۆکایەتی قازی محمد.

● دیارە پەیوەندی (پ دك) بەشی عێراقو شای ئێران (حدکا)ی خستبوە دۆخێکی تەنگ تا رووخانی شا، هەر بۆیەش دوو حزبی ناوەڕۆك تەواو لێك جیان.

● لە نزیك کۆتاییەکانی شۆڕشی ئێران (حدکا) دەوری پەیدا کرد بە سەرۆکایەتی د.قاسملو، ئەویش لە ئەوروپا گمرایەوە ناوچەرگەی رووداوەکا، لەگەڵ سەرکەوتنی شۆڕشی کوردستانی ئێران بارێکی تایبەتی بەخۆوە گرت بەهۆی ئەو حزبەو (کۆمەڵە) زیاتر مارکسی بوو کە لەلایەن (محمد مهتدی) دروست کرا کە پێش تر ئەندامێکی ئەو حزبە بوو.

● سێ شەڕ لەنێوان، سنە، نەغەدە، هەڵگیرسا، زیاتر حدکا دەرکەوت.

● چەندین شەڕودانوستان شان بەشانی یەك کرانو هەریەکە لە (أ. تالەقانی)و سەرکردەکانی کوردستانی عێراق نامۆژگاری (حدکا)یان کرد کە جەنگ لە قازانجی کورد نیە.. بەڵام وا دیاربوو هەر یەکە لە (کۆمەڵە)و (مجاهدینو فدائی خەلق) لە ئێرانو حکومەتی عێراقیش رۆڵێکی چالاکیان بینی لە دروستکردنی

ئەو شەڕە.

● لە ساڵی ١٩٨٠ شەڕی عێراق-ئێران دەستی پێکرد، بەدوای ئەوەدا (حدکا) بە تەواوی لە بەرەکان لە بەرامبەر هێرشەکانی (پاسدارو قیادة مؤقتة) شکا، یەکێتی و عێراقیش هاتنە پشتیوانی حدکا.

● ئەو حزبەش بەهۆی فیکری عەلمانی و کاریگەری چەپی زۆر جار ڕوبەڕووی دوولەت بوون بووە، لە کۆنگرەی ١٩٨٠/٦/٢١ گرۆهی (٧) نەفەری بە سەرۆکایەتی (غەنی بلوریانی) جیابوونەوەو ناوی مارکسی و سەر بە توودەیان لێنرا، جارجاریش لەو لایە لەگەڵ کۆمەڵە تووشی شەڕ دەبوون، لەگەڵ قیادەی موەقەتەی (پارتی) هەر لەشەڕدا بوون.

● حدکا جارێکی تریش دوو لەت بوونەوە باڵی (جلیل گادانی- نەقەلیەت) جیابوونەوە.

● د.قاسملو لە ١٩٨٩/٧/١٣ لەنمسا تیرۆر کرا، د.شرف کەندی هاتە جێی، دوای ئەویش تیرۆر کرا.

● دیسان (حدکا)بوونە دوولەت ئەو جارە سکرتێرەکەی (مستەفای هجریە)و باڵی نەقەلیەت گوایە عبداللە حسن زادەیە،چالاکی عەسکەری لە ساڵی ١٩٩٦وە بە یەکجاری نەماوە

● چەند جارێك هێزی ئێرانی بەناو سنوری یەکێتی هاتوونە سەر بارەگاکانیان لە کۆیە.

● ئێستا زیاتر روو لەو بۆچوونەیە کە سود لەو ئازادی و ژیانی سیاسیەی هەڵبژاردن وەرگرن کە ڕەخساوە لە ئێران بەهۆی دەستورێکی شەریعەتیەوە.

٩- پارتی کرێکارانی کوردستان PKK :

- ڕاپەڕینەکانی کوردستانی تورکیا: ١٨٢١، ١٨٤٧ بۆتان، ١٨٥٣ جزیرە، ١٨٨٠ شێخ نەهری، ١٩٢٠، ١٩٢٥، ١٩٢٧، ١٩٢٨، ١٩٣٠، ١٩٣٤، ١٩٣٧، ١٩٣٨، ١٩٣٩... لە پاش چلەکان جۆرە بێئومێدیەك باڵی کێشا، دیارە شۆڕشی ئەیلول ئەو ئاسەوارەی نەبووە لەسەر کوردستانی سەروو بۆیە (پارتی لقی تورکیا بەرەبەرە پوکایەوە)
- لە دوای سەرکەوتنی شۆڕشی ئیسلامی ئێران جیهان بەگشتی هەژا، کوردیش لە هەموان زیاتر، بۆیە لە سەرەتاکانی ٨٠ زیاتر لە ١٢ لایەنی (مارکسی) تەنها لە کوردستانی سەروو دروست بوو، لەوانە: (کاوە، دەنگی کاوە، ئاڵای رزگاری، دەدە قادە، حزبی سۆشیالیست، PKK، ...).
- بەپێی تەقویمی خۆیان لە ١٩٧٨/١١/٢٧ لە ناوچەی ئامەد (دیاربەکر) دروست بووینە، یەکەم کۆنفرانس لە ١٩٨١/٧/١٥ کراو، یەکەم جەو جوڵی پێشمەرگایەتیشیان لە ١٩٨٤/٨/١٥ لە شەمزینیان دەستی پێکرد، ئەو حزبە مێژووەکەی زۆر بەندە بە سەرۆکەکی (عبداللە ئۆجەلان- ئاپۆ) کە لە ساڵی ١٩٧٠ لە چالاکی خوێندکاریەکەی دروست بووەو بڵاوکراوەی (سەربەخۆبوون)ی دەرکردووە، لەسەر ڕێبازی (مارکسی- لینینی)ی هەرە شۆڕشگێڕیان پەیرەو کردووە.
- پەیوەندیەکی بەتینی لەگەڵ (بەرەی میللی فەڵەستین- جۆرج حەبەش) هەبوو بۆیە گەریلاکانی لە لوبنان ڕادەهێناو (ئاپۆ) خۆی لە بیقاع بوو.
- دوای ڕاپەڕینی١٩٩١ی کوردستانی خواروو ئاسۆیەکی فراوانتری بۆ ڕەخساندن، لە سەرەتادا زۆربەی لایەنە چەپی‌و عەلمانیەکانی کوردستانی عێراقیش (ئاپۆ)ی بە ڕابەرو مونەزیری خۆی دەزانی.
- پرۆژەی ئابووری‌و سیاسی باش دارشتو حزبەکانی تری لاوازکردو، نێزگەو

کەناڵی ئاسمانی دروست کرد.

● لە ۱۹۹۲ بۆ یەکەم جار روبەڕووی هێزی هاوپەیمانی (پدك)و (ینك) بۆوە بە هاوکاری تورکیا.

● بە یەك لایەنی تا ئێستا ئەوە پێنجەمین جارە شەڕ رادەگرێت بێ ئەوەی تورکیا وەڵامی هەبێ.

● لە ۱۹۹٥/۸/۲٥ لەناکاو هاتە ناو شەڕی ناوخۆی کوردستانی لە قازانجی یەکێتی لە دژی پارتی، هەرچەندە بەپێی PKK هۆکەی دەگێڕێتەوە بۆ ئەوەی کە دەڵێن (پدك) لە ۱۹۹۲ڕا شان بەشانی تورکیا لەناو خاکی کوردستانی تورکیا شەڕو راوە پێشمەرگەی PKK دەکا، هەرچەندە ئێستا هەڵویستی سەرکردایەتی کوردی ئێراق بەرامبەریان باشە.

● لە ۱۹۸۸ تورکیاو ئیسرائیل کەوتنە هاوپەیمانیەتیەکی ستراتیژیو نوردنیشیان راکێشاو چواردەورەی سوریا تەنگ بۆوە بووە هۆی دەربەراندنی (ئاپۆ)و دوای لە کینیا لە ۱۹۹۹/۲/۱٦ کەوتە داوێکی ئاڵۆزی دەزگا سیخوریەکانی سیاو میتو مۆساد رفێنراو بە سرکراوی بۆ ئیسرائیلو لەوێش بۆ تورکیا تا ئێستا زیندانیە بۆ هەتاهەتایە.

● دوای ئەو هەنگاوە PKK شەڕی وەستاندوەو هێزەکانی کشاندۆتەوە دەوروبەری قەندیل لە دوای چەند شەڕێك لەگەڵ (ینك) زیاتر جێگیر بوو.

(٤٧)

ماسۆنی الماسونية Masonism

ڕێکخراوێکی فیکریو نهێنی کۆنی خێرخوازیو مرۆڤایەتی یە بە پێناسی خۆیان، ئەوانە سنووری جوگرافی کۆمەڵایەتیو نەتەوایەتیو ئاینیان نی یە، جیهانینە، خۆ بە ڕزگارکەری مرۆڤایەتی دەزانن، بە ناوی (بنیاتنانی سەربەستی)یەوە .

بوونی ڕاستەقینەیانو دروستبوونو دامەزرێنەرەکانیان لێڵترین بابەتە، بۆیەش ڕیوایەتی زۆری لەسەرە، بەشێك پێی وایە لەگەڵ بوونی مرۆڤ و مێژوو ئەوانەش هەنە، بەشێکی تر زیاتر مێژووەکی دیاریکراویان بۆ نووسیوە دەیان گێڕنەوە بۆ ٤٠٠٠ ساڵ (پ. ز)، بەشێکیش تر پێیان وایە ڕاستەوخۆ ڕێکخراوێکی یەهوودی یە، بەمەبەستی زاڵ بوونیان بەسەر جیهان دروست بووینە، لەوانە فەرهەنگی (الموسوعة الميسرة في الأديان والمذاهب المعاصرة)[1] بەڕاشکاوەتر دامەزرێنەرومێژووەکەی دەستنیشانکردووەو گوڵیە لە (٤٤ ز) شای ڕۆمان (هیرۆدس ئەکریا) دروستی کردوون بەهاوکاری ڕاوێژکارە یەهودیەکان، هەشە پێی وایە لە سەدەکانی ناوەڕاست لە ئەوروپا دروست بوینە، بەشێکی زۆریش هەیە پێی وایە ماسۆنییەت هەر گۆتەیەو ڕاستەقینەی نی یە،

---

[1] لە ماددەی (الماسونیە) سەرنج بدە .

سەرچاوەو هۆی دروست بوونی:

لە لایەن ئەوانەی کە پێیان وایە ماسۆنی یەت بوونی ڕاستەقینەی هەیە بەبێ لایەنی دەیتوێژنەوەوای بۆ دەچن کە لە بنەچەدا خەڵکانێك بووینە پیشەیەکی تەکنیکی سەرەتاییان هەبووە، ئەو پیشەیەش لەلایەن دەسەڵاتدارە کۆمەڵایەتی یەکان بەرەبەرەکانی کراون، بۆیە ئەوانە پێویستیان بە پارێزگاری هەبووە لە دەسەڵاتی دەرەبەگو ئاغاو سەرەك خێڵەکانی ئەو سەردەم، بۆ ئەو مەبەستە ڕێکخراوی (ماسۆنیان) دروست کردووە لە سەدەی (١٣) لە پەنای کنێسە، بەناوی (ماسۆن) واتە بیناکەر، لەوشەی (froacs-masone) هاتووە واتە (البناؤون الأحرار) (بیناکەرە ئازادی خوازەکان)، گوایە ئەو ناوە وێنەی ئەو جوولەکانەیە کە لە بابل گەڕانەوە بە دەستێك شمشێرو بە دەستێکی تر ئامرازی بیناکردنیان هەڵگرتبوو، لەناو فۆلکلۆری کوردیش ئەو ناوە نامۆ نی یە بە سەلبی هەیە کاتی وەسفی یەکێك بە خراپەو فێڵبازو ڕقەستوور دەکرێت پێی دەڵێن (ئەو فەرماسۆنە).

یەکێ لە ئامانجەکانیان دروستکردنەوەی پەیکەری (سلێمان) لە قودس، هەرچەندە تا ئێستا گەڕاونو دەگەڕێن بەدوای ئەو پەیکەرە لە قدس نەدۆزرایتەوە، بۆیە تا ڕادەیەکی زۆر هاوبەندن لەگەڵ (زایۆنی)، بەو شێوەیە شان بە شانی دەسەڵاتی سیاسی ئەوان لە پەنای دەسەڵاتی (ئاسیاسی) هاتوون، جێ پەنجەیان لە زانستو فەلسەفەو ئایدۆلۆجیاو تیۆرە سیاسی یەکان هەیە، لەدوای وەرگەڕانی کنێسە بۆ شۆڕشی پیشەسازی، پارەکانیان ئەوجارە کەوتەوە ژێر پەردەی کۆمپانیاو خەستەخانەو بیناکانی حوکومەتی ستراتیژی، تا دەگاتە ڕێکخراوە خێرخوازو دەزگا جیهانییەکانی تری مرۆڤایەتیو زانستیو تەندروستیو منداڵ پارێزی ... هتد، لەوەوە تێڕوانینێکی گومانیاوی خەستی ڕەسمیو نارەسمی بە زیادەوە دروست کردووە لەسەر دیاردەو ڕووداوو هەڵوێستەکانی جیهانی، بە سەلبیو ئیجابی یەوە، ئیتر تیۆری (گومان، پیلان،

سیناریۆ ...) ..وەك نەخۆشی بەشێکی زۆری ڕەوشەنبیرو سیاسەتمەدارانی جیهانی سێیەم بەگشتیو جیهانی ئیسلامی بەتایبەتی گرتۆتەوەو گومان لە هەموو شتێك دەکەن، جاروایە گومان لە هەڵوێستو ڕووداوی ڕاستەقینەش دەکەن، ..ڕەنگە ماسۆنی یەتیش مەبەستی بێ کە گومان دروست بکا.

ئینتیماکردنی :

بەپێی هەندێ لەوانەی کە لەو ڕێکخراوە بوونە ئەوا ئینتیماکردنی ماسۆنی یەت بە سەرەتای (غسل دماغ)و شێوە ڕێوڕەسمێکی سوێندخواردنەوە دەست پێدەکات، بە پێی (قاموس السیاسة) بوونو گەشەکردن لەنێو ماسۆنییەت هەتا ٣٣ پلەی دەبڕی، ئینجا لە کۆتایی (٣٣) پلە، کە دەبێتە (مامۆستای مەزن-یهوذا)، دەڵێن ئەوانەی تا ئێستا گەیشتوونە ئەو پلە جوولەکەن، وەرگرتنیشی لەشێوەی تاك تاكو بە کۆمەڵیشە، گوایە سەرۆكو پاشاش ڕێك دەخا لەو ماسۆنیەتە، هەندێ سەرچاوەو فەرهەنگ ئەو زانیارییانەیان کۆکردۆتەوە کە بە پوختەیی لێرە تۆماری دەکەین :-

- دروشمیان: (یەکسانی، برایەتی، سەربەستی)یە.
- یەکەم بارەگای نهێنیو لەژێر پەردە لە ١٧١٧ز لە بەریتانیای کردەوە.
- دوایی لە ئیرلەنداو ئیسکوتلەنداو ئەمەریکاو ئەورووپا کردەوەو لەگەڵ شەپۆڵی ئیمپریالیزمیش بە جیهاندا تەنینەوە، ژمارەی ئێستای بە (٣٠٠٠٠) زیاتر لە قەڵەم دراوە.
- بە دژە ئایینو لایەنگری ئایینییش لەقەڵەم دراون، بەلاَم ڕەنگە بە پێی پێویست هەردوو دەور ببینن.
- هەندێك ژمارەی ئەندامانیان ئامارکردووە تا کۆتایی سەدەی ڕابردوو بە (٦) ملیۆن، بەلاَم دوای ڕووخانی (سۆڤیەت) زیادەکەیان لە ئەندازە دەرچووە.

- ١٣ سەرۆکی ئەمەریکی بە ماسۆنی تۆمارکراون، گوایە زۆربەی دامودەزگاکانی ئەمەریکاش بە ماسۆنی پڕکرایتەوە.
- یەکەم بارەگای نهێنی بەناوی (محفل فلسطین) لە بیروت لە ساڵی ١٨٦٢ کرایەوە.
- لە بەسرەش لەگەڵ هێزی بەریتانیا لە ساڵی ١٩١٤ز کرایەوە.
- زۆربەی چالاکی‌و بەرهەمەکانی عەلمانییەتی جیهانی ئیسلامی لەلایەن بەشێك لە زانایانی ئایینی بە دەستی ماسۆنییەت لەقەڵەم دراون ...
- وادیارە لە سەروبەری شکستی جیهانی ئیسلامی لە کۆتایی سەدەی (١٩) هەندی لە ناودارانی ئیسلامیش پەیوەندیان پێوە کردووە، لەوانە جمال الدین الافغانی، محمد عەبدە ..گوایە کاتێ بە ماهیەتەکەیان زانیوە وازیان لێ هێناوە، بەڵام سوڵتان عبدالحمید هەر بە گوماناوی دەینواڕیە ئەو زانایانە.

بەپێی ئەو سەرچاوانەو سەرچاوە نزیکەکانی ماسۆنییەت دەڵێن: زۆربەی رووداوە گرنگەکانی جیهان لە دروستکراوی ماسۆنییەتە لەوانە:- ڕابوونی ئەورووپی، شۆڕشی فەرەنسی، شۆڕشی ئۆکتۆبەرو شیوعییەت، سەربەخۆیی ئەمەریکا، هەڵوەشاندنەوەی خەلافەت، جەنگەکان، سایکس بیکۆ .. تا دەگاتە دروستبوونی دەزگا جیهانییەکانی وەك (عصبة الامم‌و un) ... دەیانەوێ بڵێن مێژوو لەلایەن ماسۆنییەتەوە وێنە دەکرێ‌و دادەڕێژرێ.

دەبێ بزانین لەولاشەوە بەهەمان تەوژم لە (پرۆتۆکۆل حکماء) پروپاگندەی لەو شێوەی تیایە هەر بەوەندەش نەوەستاوەو دەڵێ: هەر لە شیوعییەت‌و شۆڕشی فەرەنساو ئۆکتۆبەر ...هەتا ڕێکخراوی ماسۆنییەتیش دروستکراوی ئێمەیە، ئەوەی زیاتر هانی ئەو گومانە دەدات هەندێ لایەنی هاوبەشی ماسۆنییەت‌و زایۆنییەتە لە لایەك‌و لەلایەکی تر ئەو دەزگاو دیاردە کۆمەڵایەتی‌یانەیە، هەر بە نمونە دروشمی ماسۆنی بریتیە لە (یەکسانی- برایەتی – سەربەستی)* دەبینین

* لە کتێبی (جمهوریة افلاتون)یش ئەو دروشمە(سەربەستی و یەکسانی) بەدی دەکرێ.

دروشمی شۆڕشی فەرەنسی سێکوچکەی (سەربەستی – برایەتی - یەکسانی)، دروشمی (ئیتیحادو الترقی)یش خەلافەتیان داڕوخاند پڕیتی بوو لەو سێکوچکەیە (یەکێتی – سەربەستی – چاکسازی)، دروشمی (حزب البعث) یش (یەکێتی- سەربەستی - سۆشیالیستی) ..، لە پروتوکولات حکماء صهیون دەڵێ: هەموو ئەو دروشمانە لەلای ئێمە دروست دەکرێ، ئەو وێکچوونە گومان دەخاتە سەریان بۆیە لە هەڵبژاردنی وەها دروشمێك جاروایە بێئەوەی ئاگاداربیت ئەو گومانە دروست دەکەی، هەرچەندە ئەوە مەرج نیە، چونکە دروشمی (إخوان المسلمین)یش سێکوچکەیەك بووە (ڕاستی – هێز، سەربەستی)، دروشمی (ژ ك)یش بریتی بوو لە (حەقیقەت، کوردایەتی، تەمەدون) دروشمی (یەکگرتوو)ش ئەو سێ کوچکەیەیە، بەڵام دیسان ئەوەش بواری بە هەندێ گوماناوی داوە ئەوانەش لەو پۆلە ڕیز بکا، ... ئەوەش زۆر ڕوونە بە مەبەستی شکاندنی دەروونی بەرامبەرەکەیە تاوای لێ بکات گومان لە دەوروبەرو سەروو خوارووی خۆشی بکا، باوەڕی بە (ڕاستی) نەمێنێت ...کاریگەرییەکی سەلبی زۆری هەیە وای کردووەو وابزانری ماسونیەت ئەوەندە بەهێزە شایستەی بەرگری نیە، چونکە لە کۆنەوە تا ئێستا ڕێبازە چەوتەکان تەنها سوودیان لە تێکەڵبوونی ڕاستیو چەوتی کردووە، سودیان لە (گومانو چەواشە)وەرگرتووە، بەهۆیەوە توانیویان زیاتر ڕای گشتی هەڵخەڵەتێنەر دروست بکەن، هەر ئەوەشە لەو سەردەمە خۆراکی مانەوەی سیاسەتی میکافیلی بەرامبەر سیاسەتی ڕاستی، لێرەدا بەشێکی تریش پێیان وایە ئەو ڕێکخراوە بوونی ڕاستەقینەی نیە تەنها ڕاگەیاندنێکی داڕێژراوە لە پەنای وەها ناوێکی خەیاڵی کارە تێکدەرانەکەی خۆیان لە دژی جەمسەری بەرامبەر دەکەن.

لە ڕاستیدا بوونی ڕاستەقینەی ماسۆنی یا نەبوونی لەگەڵ پڕوپاگندە زلەکانی پرۆتۆکۆلیش دەبێ بزانین پلانو سیناریۆو ستراتیژییەتی داڕێژراو هەیە لە دژت، دروستکردنو داتاشینی بیروبڕواو کەسێتی هەیە، بەڵام هەر یەکە لەوانە نیشانەی

خۆی هەیە، یا لە خۆمانی ئالۆز نەکەین، ڕەنگە وەها ڕێکخراوێك هـەبێت بـەڵام ئەو دەسەڵاتەی نیە، بەتایبەتی لە هەندێ نووسینو بیروەری کەسـانی نـاودار کـە ماوەیەك کاری نهێنیان لەگەڵ ماسۆنییەت کردووە دوای وازیـان هێنـاوە، لەوانـە (یوسف الحاج) کە کۆمـەڵێك نهێنـی لـێ ئاشـکرا کـردوون لـەبارەی هاریکـاری ماسۆنییەت لەگەڵ زایۆنی دژ بە جیهانی ئیـسلامیو جیهـانی سـێیەم .. هـەتا مەسیحییەتی ڕاستەقینەش، هەرچەندە بەشێك، ئەو بـیرەوەریو دان پیاهێنانـەش بە بەشێك لە (سیناریۆ) دەزانن، بەڵام لە سەرجەمدا مانای وایە ئـەو ڕێکخـراوە کاریگەری لەو جیهانە هەیە، واتە هەیە، ئەوە لە ڕێساکەی (دیکارت)یش زیـاتر، کە دەڵێ: (من مادام بیر دەکەمەوە واتە هـەم) .. لێـرە مـادام کـار لـە جیهـان دەکات واتە هەیە: بەڵام بەپێی قەبارەی خۆی بوونەکەی بۆ دیاری بکەی.

- بۆ زیاتر سەرنج بدە :

١- موسوعة الأديان .

٢- أساطير المؤسسة..روجيه غارودي.

٣- موسوعة السياسية.

٤- پرۆتۆکۆل الحكماء.

زاراوە سیاسییەکان

* بەشی ڕابردووو بریتی بوو لە چەمکە سیاسیەکان (مفاهیم سیاسیة- polical conept) ئەگەر چی گەلێ جاریش بۆ سادەکردنی گوزارش بە زاراوەش ناوزەد دەکرین، ئەگینا لێرەوا ڕێکەوتین کە ئەو زاراوانەی ڕای جیا جیا هەڵدەگریۆ قوولاییەکی فکریو فەلسەفی هەبێت بە (چەمك) ناومان بردن، ئەوانی تریش کە پێناسی جیا جیاو بۆچوونی جیا جیای زۆر لەسەر نیە بە (زاراوە) ناوی دەبەین، وامان چەمك پۆلێن کرد، کە زیاتر لە (ڕێباز) نزیکە، کەچی (زاراوە) لە (زانست) نزیکە.

* لەنێو ئەو هەموو زاراوانە تەنیا دەتوانین ئەو زاراوانە هەڵبژێرین کە:

١. لێرە زۆر دوبارە دەبێتەوەو خەڵکی پێویستی پێ هەیە.

٢. ئەو زاراوانە کە لە خزمەتی چەمکەکانو تێگەیشتنو زانیاری بۆ یەکتر تەواو دەکەن.

* هەڵبەتە ئەوانەش بە کورتو پوخت تر باسێکیان دەکەین .

(١)

ڤیتۆ حق النقض VETO

وشەیەکی کۆنی لاتینیە بە مانای (قایل نیم)، پێش تر بۆ یەکەم جار لە (ئەنجومەنی مرحەلفین) لە دادگاکان ئەو مافەیان هەبووە بەناوی (ڤیتۆ) بەکاریان هێناوە بۆ تێهەلچوونەوە لە دادگاکان هەروەکو ئێستاش، بە گشتی لە مێژوودا ئەو مافە دەسەڵاتێکە زیاتر بۆ کەسانی بنچینەیی یان نوێنەری زل هێزو خاوەن دەسەلاتێك بووە لە ئەنجومەنە دەڤەریی وجیهانیەکانیش، هەندێ پادشا ئەو مافەیان لە وڵاتەکەی خۆیان پێ دراوە لەوانە پاشای بریتانیا کە بە پێی (القاموس السیاسي) لە ساڵی ١٧٠٧ ز وە ئەو مافەی بەکار هێناوە، بە هەمان ماهیەت لە جیهانی ئێستا بە رەسمیو بە پێ یاسایی ئەو مافە تایبەتو چەسپاوە، هەندێك بە راستەوخۆ بەشێکیش بە ناراستەوخۆ، بەشێکە لە درێژکراوەی مافی تایبەت بۆ خەڵکی تایبەت لە چوارچێوەی یاساو نەریتە نەفامیەکان، لەو سەردەمەش (ڤیتۆ) زیاتر بەدەسەلاتی ئەندامی هەمیشەیی ئەنجومەنی ئاسایش دەگوترێ کە مافی هەڵوەشاندنەوەی بڕیاریان هەیە، ئەنجومەنی ئاسایش لەئەندامیەتی (١٥) وڵات پێك دێت، هەر ٢ساڵ جارێك هەڵدەبژێرین لە کۆمەڵەی گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان، کاری جێ بەجێ کردن دەبینن بۆ بڕیارەکانی (UN)، واتە ئەنجومەنی ئاسایش لایەنی راپەراندنی نەتەوە یەکگرتوەکانە، پێنج ئەندام هەمیشەیی ئەندامن لەو ئەنجومەنە بێ ئەوەی ئەو هەلبژاردنە بیان گرێتەوە، ئەوانەش بریتین لە (ئەمریکا، بریتانیا، فرنسا، روسیا، چین) بە پێ ی مادەی (٢٧) لە بەڵگەنامەی نەتەوە یەکگرتوەکان مافی ئەوەیان هەیە هەریەکە بەیەك لایەنی بڕیارێکی (ئەنجومەنی ئاسایش) هەڵوەشێنێتەوە

به‌هۆی به‌کارهێنانی ئه‌و (ڤیتۆ)یه‌[1]، به‌ پێی (قاموس المصطلحات السیاسیة والدستوریة والدولیة) له‌ ساڵی ١٩٤٦-١٩٩٢ سه‌رجه‌م ڤیتۆکانی به‌کارهاتوو به‌و شێوه‌یه‌ بوو: یه‌کێتی سۆڤیه‌ت ١١٤ جاری به‌کارهێناوه‌، ئه‌مریکا ٧٩ جار، به‌ریتانیا ٢٩ جار چین ٣ جار، فه‌ره‌نسا ١٨ جار.

هه‌نجه‌تی ئه‌و مافه‌ ئه‌وه‌یه‌ که‌ تاکو (کۆ ده‌نگ) له‌ بڕیاره‌کان دروست ببێت به‌ پێی کاریگه‌ری ئه‌و وڵاتانه‌و بۆ چه‌سپاندنی ئاشتی، به‌ پێی (قاموس السیاسی) ئه‌و وڵاته‌ خاوه‌ن ڤیتۆیانه‌ش مافی به‌کارهێنانی نابێ ئه‌گه‌ر لایه‌نێك بێت له‌ کێشه‌که‌. ئه‌و وڵاته‌ش هیچ تایبه‌تمه‌ندیه‌کی ئه‌خلاقی نیه‌ جگه‌ له‌ هێز نه‌بێت، زۆربه‌ی ئه‌و ڤیتۆیانه‌ش له‌ نادادگه‌ری‌و به‌رژه‌وه‌ندی زل هێزان له‌ دژی وڵات‌و میلله‌تانی هه‌ژار به‌کاردێت، له‌و سه‌رده‌مه‌دا زۆربه‌ی ره‌های ڤیتۆکانی ئه‌مریکا له‌ دژی وڵاتانی عه‌ره‌ب‌و قازانجی ئیسرائیل به‌کارهاتووه‌، ئیتر ئه‌و جیهانه‌ پڕیه‌تی له‌ ڤیتۆی به‌ ده‌نگ‌و ڤیتۆی بێ‌ده‌نگ له‌ ئه‌نجومه‌نی بچووك‌و گه‌وره‌ به‌کاردێت، له‌ هه‌موو دام‌وده‌زگاو یه‌که‌یه‌کی کۆمه‌ڵگه‌ نادادگه‌ری ماهیه‌تی ئه‌و ڤیتۆیه‌ی ده‌دۆزیه‌وه‌، ئه‌گه‌ر ئه‌و ناوه‌شی نه‌بێت، ئه‌و ڤیتۆیه‌ له‌ بنه‌چه‌دا مانای به‌ده‌رو له‌ سه‌رووی یاسا، واتای بانێك‌و دوو هه‌وا، واته‌ یاسا به‌ یه‌کسانی هه‌موان ناگرێته‌وه‌، ئه‌وه‌ش له‌گه‌ڵ زۆربه‌ی به‌ڵگه‌نامه‌ مرۆڤایه‌تیه‌کان ناته‌بایه‌ به‌تایبه‌تی به‌ندی (٧)ی جارنامه‌ی مافی مرۆڤ، که‌ ده‌ڵێ: (هه‌موو که‌س یه‌کسانه‌ له‌ به‌رامبه‌ر یاسا.......)[2]، هه‌روه‌ها له‌گه‌ڵ بنه‌ما یاساییه‌کانی جیهان (مساواة الدولیة) که‌ تیایدا هاتووه‌ (تنص مادة (٢) منه علی ان: تقوم الهیئة علی مبدأ المساواة في السیادة بین جمیع اعضائها)، له‌ (عصبة الأمم) کاتی خۆی به‌ ڕوونتر هاتبوو: (أن الاعتراف بحقوق واجبات واحدة لجمیع الدول من مبادئ اساسیة التي

١ (موسوعة العالمیة)، ب ١٧، ل ٦٤٧.
٢ بروانه‌ جارنامه‌ی (مافی مرۆڤ).

تقوم عليها عصبة)[1]، لە فکری ئیسلامیو فەرهەنگەکانیدا جێگەیوەها زاراوەیەك نەبووەو نیە، بە دوو تەرازووو دوو ڕووی یاسایی نەفامی ناوزەد کراوە، هیچ کەسو هێزێك لە سەرووی شەریعەت نیە، ئەوەش بەوردی لەو ڕووداوەی دزیەکە دەدرەوشێتەوە، کاتێ یەکێ لە ئەشرافەکان دزی کردبووو خەڵکێکی ماستاوکەر داوایان لە پێغەمبەر ﷺ کرد کە لەوە ببورێ شەریعەتی بەسەر جێبەجێ نەکرێ چونکە لە ئەشرافەکانە، پێغەمبەر ﷺ زۆر بە توندی ئەو داوایەی ڕەت کردەوە ئەو فەرموودە بەناوبانگەی کردە دروشم: (ئەگەر فاتیمەی کچی محمدیش دزی کرد دەبێ دەستی ببڕێ). چونکە یاسای بەشەریەت لەرزۆکە لە مێژووو ئێستاش کێی بەهێز بێت هەردەم ڤیتۆی هەیە، بە پێی زنجیرەی دەسەڵاتو هێزی، هەر لە بوارە جیهانیەکان تا ئیقلیمیو دەڤەری خۆشمان، زەقترین نمونەی نزیك، ئەنجامەکانی هەڵبژاردنی پەرلەمانی لە کوردستان لە ساڵی ١٩٩٢ بە (ڤیتۆ) ئەنجامەکەی ڕەت کرایەوەو، وترا (من قایل نیم)، چونکە هێزیشی هەبوو، قایل نەبوونەکەی ئەنجامی هەبوو، لە هەڵبژاردن دەنگی میللەت کرا بە ڕێکەوتن (تەوافوق).

---

١ القاموس السياسي- ل ١١٧٢.

(٢)

نەتەوە یەکگرتووەکان　　أمم المتحدة　　UN

دەزگایەکی جیهانی گشتیە، پێك هاتووە لە نوێنەری وڵاتە سەربەخۆکان، هەرچەندە ناوی نەتەوە یەکگرتووەکانە، بەڵام وەك ڕاستی زیاتر دەوڵەتە یەکگرتووەکانە نەك نەتەوە، چونکە نوێنەری هەمو نەتەوەیەکی تیانیە بەپێی ئاماری (القاموس السیاسی) نزیکەی (٣٠٠٠-٥٠٠٠) نەتەوە هەیە کە ژمارەیان لە ملیۆنێك زیاترن‌و زمانی تایبەتی خۆیان هەیە، کەچی نوێنەری وڵاتان ١٩١ ئەندامە، هەرچەندە هەموو دەوڵەتێکیشی تیا نیە لەوانە (سویسرا) تا ئێستا ئەندام نیە لێی، لەو ماوەیە دیسان ئەندامی نوێی بۆ زیاد بووە دوا ئەندامی تا کاتی ئەو نوسینەدا تەیموری خۆرئاوا بوو، بەڕەسمی بوو بە ئەندام لێی لە مانگی ٢٠٠٢/٩ بە ژمارەی (١٩١)یەمین ئەندام، هێشتا بوار هەیە زیاد بکا...، زمانی ڕەسمی (ئینگلیزی، فەڕەنسی، ڕوسی، چینی)یە، بەڵام زیاتر ئیش بە زمانی ئینگلیزی‌و فەڕەنسی دەکرێ، بارەگاکەی لە نیویۆرکە بە پێی بەڵگەنامەیەکی دەستوری کە پێکهاتووە لە (١٩) بەش‌و ١١١ مادەو دیباجەیەك کە نیازەکەی ئەو دەزگا دەردەخا لە بنچینە ئەخلاقی‌و ئاشتی‌و دادگەری‌و سەربەخۆیی گەلان، بەشەکانیش بریتیە لەو دەزگایانە (١ـ ئەنجومەنی گشتی. ٢ـ ئەنجومەنی ئاسایش. ٣ـ ئەنجومەنی ڕاسپاردەی ئابووری. ٤ـ دادگای لاهای ٦ـ سکرتاریەتی گشتی. ٧ـ ئاژانسە پسپۆرەکانی تر[١]).

کارو فەرمانی بنچینەیی، ڕێکخستنی پەیوەندیەکانی نێو دەوڵەتیە، ئاشتی‌و هاریکاری‌و پابەندی بە یاسایی‌و ڕێکەوتنەکان‌و سەرهەڵدانی ناکۆکیەکان، دەتوانین بڵێین حکومەتێکی جیهانیە، هەڵبەتە ئەو فکرەیەش لە بنەچەدا لە

[١] بۆ زیاتر سەرنج بدە: أ- موسوعة السیاسیة ب- دیباجة بیان المنظمة .

جیهانیەتی پەیامەکان هاتووە، بەڵام وەك پەیڕەوی بەشەری لە کاتی پێویستەکانو گەشەی کۆمەڵ دەیسەپێنێ، ئەوەش سەرەتایەکی ڕاستەوخۆی عەولەمەیە، پەیڕەوکردنی یاسای (هەرەم)ە کە لە ژیانو سروشتو گەردوون بەکارە، بۆیە بە پێی فراوانی گەشەی کۆمەڵ وەها دەزگایەکیش زیاتر پێویست دەبێ کە بناغەکەی لەوە دێ: (اذا کنتم ثلاثة فأمرو أحدکم) هەروەك لە چەمکی (سەرکردە) دیاریمان کرد، هەموو کۆمەڵە تاکێك لە ژیانی کۆمەڵایەتیدا پێویستیان بە یاساو جێبەجێ کردنو سزاو پادشت تەرازووو پێوەر هەیە لە لایەن دەزگایەکی سەرووتر، ڕەنگە کۆمەڵگەی پەرتو بڵاوی جاران کەمتر پێویستی بە دەزگایەکی وا باڵا هەبووبێت، بەڵام لە دوای گەشەی تەکنیكو پەیوەندیو سەربازیو ئابووریو بازرگانی، ... لەلایەكو لەلایەکی تر زیاتر گەشەی عەقلی بەشەری ویژدانی مرۆڤایەتیو بەها باڵاکانی مرۆڤ کە یەکێك بووە لە ئامانجەکانی پەیامی ئایینی ... ئەوا بەرەبەرە پێویستی زیاتری هەمەلایەن بە دەزگایەکی جیهانیوا دەبێت لە بوارەکانی سیاسی، ئابووری زانستی، یاسایی، مرۆڤایەتی، ... ئیتر نۆرەی ڕێکخراوی جیهانی لە شێوەی مافی مرۆڤ پزیشکانی بێ سنور، مافەکانی تری چێنو توێژەکانی جیهان ...

<u>مەرجەکانی بوون بە ئەندام</u>: ئەو مەرجانە لە سەردەمی (عصبة الامم)و دوایش لە (امم المتحدة) هەرلێك نزیك بوو، مەرجەکان لە پەرەگرافی (١)ی مادەی (٤)و هەروەهاش لە مادەی (٥٢)ی میساقەکەش هاتبوو، بریتین لە:

١- بۆ هەموو دەوڵەتێکی ئاشتی پەروەر بە یەکسانی.

٢- بتوانێ پابەند بێت بە میساقو بڕیارە نێو دەوڵەتیەکانێ.

٣- پێویستە لە کۆی١٠ ئەندامی ئەنجومەنی ئاسایش (٩)ی لاگیر بێت بێجگە لە وڵاتە خاوەن ڤیتۆکانیش- لە عصبەی پێشوو ئەو مەرجە وا هاتبوو کە (٣\٢)ی ئەنجومەنی (عصبة) لاریان نەبێ.

٤- سەرەڕای ئەو مەرجە سەرەتاییانەی وەك: بوونی هەرێمو گەلو دەسەڵاتی سیاسیو سەروەری هەرێمو بوونی ئیرادەی بوون بە دەوڵەت ....

ئەگەر بە وردی سەرنج بدەینە مەرجی یەكەمی مادەی (٤)ی سەروو دەبینین باس لەوە دەكا هەر دەوڵەتێك دەتوانێ ببێتە ئەندام ...، ئەمەش گیروگرفتی یاسایی و بگرە ناكۆكی یاسایشی تێدایە چونكە باس لەوەرگرتنی دەوڵەت دەكا نەك گەلێك یاخود دەسەڵاتێك، بەڵام دەڵێن مەبەست لێی هەر دەسەڵاتێك كە لەسەر خاكی خۆی مومارەسەی دەسەڵات بكا بە دەوڵەت حیسابە، بەڵام هەمووش بەو لێكدانەوە قایل نین، كەچی بەردەوام ژمارەی ئەندام زیاد دەكا ئێستا دوانەندامی مۆنتینگرۆ بوو ژمارەی گەیشتە ١٩٢ كەواتە پێوەری ڕاستەقینە ئەوەیە:

أ- بە شانوباڵی خۆت هەوڵدەی.

ب- ئەو دەوڵەتەی داگیری كردووی بە پێیوپێژدانی مرۆڤانەو بە یاسایانە ئازادت بكا.

ح- یان ڕاستی ئەوەیە هەردەمەكی وڵاتە زل هێزەكان ئیرادەیان لەسەر بێت دوو لەت بوون دەبێت.

سەربردەی نەتەوە یەكگرتووەكان:

لە دوای جەنگی جیهانی یەكەم لە ساڵی ١٩٢٠ لە پەیاننامەی فرسای بە هۆی ئەو هەموو گیروگرفتو هەژانەی جیهان ئەنجومەنێكی جیهانی دانرا بەناوی (عصبة الامم) بارەگاكەی لە سویسرە بوو، ئەو بیرە كۆنە لە بیری ئایینی جیهانگیری وەرگیراوە، ئەو پێشنیارە لە دوای جەنگی سی ساڵە — كە لە ویستیفالیای ١٦٤٨ كۆتایی هات- كرا، دوای ئەمانونیل كانت لە كتێبی (نحو السلام العالمي) ئەو پێشنیارەی كردەوە، لە سەرەتای سەدەی بیستەمیش جنرال سمتیس پیش نیاری كردەوە، تا لە كۆتایی جەنگی جیهانی یەكەم ١٩١٤-١٩١٨

لە لایەن ویلسون سەرۆکی ئەمریکی لەمیانەی ١٤ بنەماکەی خاڵی چواردەمی پێشنیاری کۆمەڵەی نەتەوەکانی کرد، لە فرسای بریاری پێکهێنانی درا، بەڵام لەپێش جەنگی جیهانی دووەم زۆربەی وڵاتەکانی لێ کشایەوەو هەڵوەشایەوە بە تایبەتی کاتێ زۆر بە ناپاساییانە ئیتالیا حەبەشەی داگیر کرد، سەرلەنوێ لە ساڵی ١٩٤٢ چەندین کۆبونەوە کرا بۆ پێکهێنانی ئەنجومەنێکی نوێ لە مۆسکۆ دوای لە دیرتون، تا لە دوای جەنگ لە ١٠/٢٤ /١٩٤٥ بە ئامادەبوونی (٥٠) وڵاتی[١] هاوپەیمانانو لایەنگرانیان لە (سان فرانسیسکۆ) بریاریان لەسەر (بەڵگەنامەکانی)داو لە ١٩٤٥/١٢/٢٤ مۆریان کرد، ئەتەوە یەکگرتووەکان لێ دروست بوو، ئەو ناوەش لە پێشنیارەکەی سەرۆکی ئەمریکی فرانکلن رۆزفلتە، هەمان ئەو مێژوەش یادی دامەزراندنی، ... یەکەم ئەمینداری گشتی بۆ ماوەی ٤ ساڵ بۆ دوو دەورەش:

١- (تریجیفی) نەرویجی بوو لە ١٩٤٦ هەتا ١٩٥٣.
٢- هامرشۆ لە (١٩٥٣- ١٩٦١ سویدی).
٣- تویانت ١٩٨١-١٩٧١ بۆرمی بوو .
٤- کورت ڤالد هایم ١٩٧٢-١٩٨١ نەمساوی بوو.
٥- بیدس دیکویلار ١٩٨١- ١٩٩١ پیرۆیی بوو.
٦- بطرس غالی ١٩٩٢- ١٩٩٦میسری بوو تەنها یەك دەورە هەڵبژێردرا.
٧- کوفی عنان لە ١٩٩٦-٢٠٠٧ غانایە.
٨- بانکی موون ٢٠٠٧- ؟

پێك هاتووە لە سێ بەشی سیاسی سەرەکی:

---

١) (٥٠) وڵاتەکەش ئەمانەن: ئەرجەنتین، ئوسترالیا، پۆلیڤیا، روسیا، کەنەدا، شیلی، کۆلومبیا، کۆستاریکا، تشیکۆ، سلوڤاکیا، دومنیکان، ئەکوادور، سلڤادور، ئەسیوبیا، فەرەنسا، یۆنان، گواتیمالا، هایتی، هندوراس، هیند، عێراق، ئێران، لوبنان، لیبریا، لیکسمبورگ، هۆلەندا، نیوزلەندا، نیکاراگوا، نەرویج، پاراگوای، فیلیپین، میسر، سعودیە، خوارووی ئەفریقا، تورکیا، ئوکرانیا، یەکێتی سۆڤیەتئورگوای، ڤەنزەویلا، یوگوسلاڤیا، پۆلەندا ژمارەی (٥١)ی تەواو کرد.

١- ئەنجومەنی گشتی وەك دەزگای یاسادانان .
٢- ئەنجومەنی ئاسایش کە پێکهاتووە لە (١٥) ئەندام، (١٠)ی هەردوو ساڵ جارێك هەڵدەبژێرێن لەلایەن ئەنجومەنی گشتی، (٥) ئەندامی هەمیشەیشی بریتین لە: (ئەمریکا، بەریتانیا، فەرەنسا، روسیا، چین) لەگەڵ مافی ڤیتۆش، ئەو ئەنجومەنە جێبەجێ کردنی بڕیارەکانی ئەنجومەنی گشتییە.
٣- دادگای لاهای (دادگای جیهانی): زۆر لە کۆنەوە ئەو فکرە هەیە لە ساڵی ١٩٢٠ لەگەڵ عصبة الامم (کۆمەڵەی ئەتەوەیی یەکەم) دروست بووە، لە ١٥ قازی پێك هاتبوو بۆ ماوەی ٩ ساڵ هەڵدەبژێرا، لە ساڵی ١٩٤٥ لەلایەن (ئەتەوە یەکگرتووەکان) بە دەزگای قەزائی ڕەسمی ناسراوە، بووە بەشێکی گرنگ لێی، ئامانجی ئەو دادگایە بۆلێنك کردنەوەی جەنگو ناکۆکیەکانە، دەزگایەکی مرۆڤانەیە لە مەبەستدا، بەلام ئەو ئەنجومەنانەش وەك ئەنجومەنی کۆنو عەوامی دیوەخانەکان خۆ لەڕاستیو هەق گۆتن دەبوێرن، بڕیارو هەڵوێستەکانیان تا ڕادەیەکی زۆر (بانێکەو دوو هەوا ... الکیل بالمکیالین) پێوە دیارە، زیاتر یاساو بڕیارەکان لە قازانجی زل هێزو وڵاتە دەوڵەمەندو داگیرکەرانە، کەمتر بۆ میللەتو زەحمەتکێشانو داگیرکراوەکان بووینە، هەتا لە دروستبوونی ئەو دەزگایەش ئەو لاریەی تیا بووە ئەتەوەکان ئەندام نەبووینە کیانە سیاسیەکان ئەندامن، واتە دیفاکتۆیی بووە، بۆیە سکالای میللەتانی بێ دەوڵەت ناخوێندرێتەوە وەك میللەتێکی کوردی ٤٠ ملیۆنی کەچی دەوڵەتی چەند هەزاری هەیە دەنگو ڕەنگی خۆی هەیە لەوێ، نوقستانی بنەڕەتی ئەو ئەنجومەنە نەبوونی دادگەرییە بە بڕیارو هەڵوێستو تەشریعەکانەوەش، هەتا لە وەرگرتنی ئەندام دەبوایە کۆمەڵێك مەرجی مرۆڤایەتی دادگەریو ئازادی تیا بوایە بە لایەنی کەمەوە وەك ئەو مەرجانەی (یەکێتی ئەوروپی) چۆن مەرجی هەیە وا تورکیا وەرناگرێ، بەو شێوە دەبینین بێ هیچ بەرگریەك هەموو ئەو وڵاتانەی کوردیان بەسەر دابەش کراوە لە ساڵی

١٩٤٥ یه‌کسه‌ر بوونه ئه‌ندام هه‌رچه‌نده به‌شێکیان له‌وانه (عێراق) به‌ پێی به‌ڵێنی ئینتدابی‌و رێکه‌وتنی له‌ کێشه‌ی موصل ١٩٢٥و به‌ڵێننامه‌کانی وه‌رگێرانی له‌ (کۆمه‌ڵه‌ی نه‌ته‌وه‌کان) له‌ ١٩٣٢... که‌ ره‌چاوی مافی کورد بکا ئه‌و مه‌رجه‌ی به‌جێ نه‌هێناو پێشێلی زۆرێك له‌و رێکه‌وتنه‌ جیهانیانه‌ کراوه‌، ده‌ریش نه‌کران له‌ ئه‌نجومه‌نی گشتی، یاخود به‌لای که‌می دووباره‌ له‌ نه‌ته‌وه‌ یه‌کگرتووه‌کان پێیان نوێ بکردابوونایه‌، به‌هه‌مان شێوه‌ ئیسرائیلیش له‌ ١٩٤٩/٣/١١ بوو به‌ ئه‌ندام‌و به‌ ئه‌ندامێکی ناشتیخوازیش وه‌سفی کرا، زۆر وڵاتی تری ره‌فتار فاشی‌و درنده‌ له‌گه‌ڵ میلله‌تانی خۆی بوونه‌ ئه‌ندام له‌ مێژووی دروستبوونی نه‌ته‌وه‌ یه‌کگرتووه‌کان، سه‌رکرده‌ کوردستانیه‌کان زۆر هه‌وڵی په‌یوه‌ندی پێ کردن بووینه‌، بێ هوده‌ بووه‌، جار وابووه‌ به‌ مه‌سروفێکی زۆر ده‌وڵه‌تێکی تریان له‌ دوور قایل کردووه‌، که‌ باسێکی کورد بکا له‌و ئه‌نجومه‌نه‌، شین گێرِیش وه‌ك جه‌رگ سووتاونیه‌.

له‌ دوای هه‌ڵوه‌شاندنه‌وه‌ی سۆڤیه‌تی جاران‌و سه‌رهه‌ڵدانی تاك جه‌مسه‌ری له‌ ١٩٩١ ده‌سه‌ڵات به‌ ئه‌مریکاو هاوپه‌یمانی درا له‌لایه‌ن نه‌ته‌وه‌ یه‌کگرتووه‌کان به‌ زه‌بری هێز عێراق له‌ کوێت ده‌ربکه‌ن به‌ناوی (گه‌رده‌لولی بیابان- عاصفة الصحراء) له‌ ١٩٩٢، دیسان ده‌سه‌ڵاتی درایه‌ بچێته‌ سۆمال به‌ناوی (اعادة الامل) له‌ کۆسۆڤاش له‌ ١٩٩٩، ئه‌فغانستانیش له‌ ٢٠٠١-٢٠٠٢، .. گرتنی عێراقی ٢٠٠٣ بێ بریاری یاسایی نێوده‌وڵه‌تی بووه‌ هه‌ریه‌که‌ له‌ بریاری ٦٨٨و هێلی ٣٦ دڵنیا له‌ ساڵی ١٩٩١ بۆ یه‌که‌م جار بۆ کورد له‌و سه‌ده‌یه‌دا وه‌ها بریارێك ده‌ربکه‌ن.

بۆ زیاتر سه‌رنج بده‌ :

١ـ موسوعة العالمية. ٢ـ قاموس السياسي.

(٣)

فاشی الفاشیة fascism

وەکوشە لە رۆمانی کۆن بەکار هاتووە بە مانای هێزو یەکگرتووی پۆلاینی دەدا، وەك زاراوەش بە پێی القاموس السیاسی، المورد، زۆربەی فەرهەنگەکانی تر لە (فاشیۆ) ی ئیتالی هاتووە، بە مانای باوەشە دارێکی درێژی پێچراو دێت، کە نیشانەی توکمەیی و یەکپارچەی دەدا، دوایی مۆسۆلینی لە حزبی سۆشیالستی نەتەوەی ئیتالیا بە تیۆرێکی سیاسی دایرشتەوە، تیایدا سەرومریەکی خەست بە مێژووی نەتەوەو سەرکردەکانیان دەداو هەموو لایەکی چالاکی کۆمەلگەو دەوڵەتی خستە رێی خزمەتی نەتەوەیی، ناوەناوە لە کاتی شلۆقیدا وشەی (فاشی) زیندوو دەکرایەوە، دوایی فاشی بەو مانا سەلبیو کارەساتییەی بە بەخەی بزوتنەوەی (مۆسۆلینی) بەسترا لە ئیتالیا، لە سەرەتای سەدەی بیستەمیش دەسەلاتی پێ گرتە دەست .

ئەو بیرەی فاشی لە دوای سەرهەڵدانی بیری نەتەوەیی لەسەر دەستی کۆمەڵێك زانای رۆژئاوایی وەك میکافیلی، نتچە، هیگل، گوبینو، .. لە ئیتالیاش فکری (گازیبانی، مزینی..) هەروەك زۆربەی فکرەکانی تر، بیری نەتەوایەتیش یەکەم جار زۆر بە تەوژم هات، (هەروەك لە چەمکی نەتەوایەتی) باسکرا ئایدۆلۆژیایەکی ناتەواو نوقستانە، بۆ پرکردنەوەکەی پەنا بۆ مەدرەسەیەکی فکریو سیاسی بردراوە، بیری نەتەوەی خۆی لە تێزە بۆ سەرکێشی بەرەو رەگەزپەرستیو دکتاتۆریەتو عەسکەرتاریەتو تەقدیس کردنی رابەرو پێشەوا، جا ئەگەر ئەو بیرە تەواو کرا بە مەدرەسەیەکی مرۆڤایەتی، ئەوا تا رادەیەکی چاك ئەو دژواریو توندییەی سست دەکاتەوە، بەرەو عەقلانیەتو مەدەنیەت دەیگێرێتەوە، بەلام ئەگەر بە مەدرەسەیەکی توندو شۆرشگێری نامرۆڤایەتی تەواو کرا وەك مەدرەسەی سۆشیالیستییەکان یان چەپیەکان یان ئاینێکی نارەسەن ئەوا بزوتنەوەیەکی رادیکالی نەتەوەیی توندو پیتێنراو دروست دەکا،

کە هەردەم لە بارێکی نائاساییو هاندانو جۆشوخرۆشی جەماوەری دەبێت لەسەر بنچینەی وروژاندنی سەروەریەکانی مێژووی نەتەوەی شانازی بەبابو باپیرانو نیشتیمان ... ئەوانەش تۆخمەکانی فاشین، جا ئەو بزوتنەوەیەی نەتەوایەتی ئەو ناوچە بەشێکی زۆر لە جۆرێك لە (سۆشیالیست) کە ئەستونگەی دکتاتۆریو گۆڕانی توندو تیژە، لە هەموان توندتر (باکونین) دەڵێ: (تەرتو وێران کردنی هەر واقعێك خێرە)[1]، زاوزێ کردنی بیری نەتەوەی لەگەڵ سۆشیالستی بەناوی (سۆشیالستی نەتەوەیی) یان (سۆشیالستی نیشتمانی) بزوتنەوەیەکی ترسناکی لە شێوەی فاشیونازیوبەعسیو ...هتد بەبەرهەم هێناوە .

لە پێناسی (فاشی)دا (مارتین دودج) چوار پێناسی بۆ سۆشیالی نیشتمانیەکان دەکات:

١. حکومەتێکی شمولی .
٢. پروپاگەندەی دیموکرسیو هەڵبژاردن بە ساختە .
٣. زاڵی حزبایەتی بەسەر مونەسەساتی یاساییو دەستوری.
٤. هەردەم حکومەتی جەنگیو بودجەی بەرگری لە سەرووی هەموان[2].

لە ڕاستیدا بە پێی پێناسو ئەو نیشانانە زۆربەی وڵاتە نەتەوەگەری شمرانیەکان بە جۆرێك لە جۆرەکان فاشی بووینە، هەروەك زۆر لە توێژەرەوەکان هەڵمەتەکانی فەرەنسا بە سەرۆکایەتی ناپلیۆن بە سەرەتای فاشی دەزانن، بەلاّم بۆچی وا بەزەقی بە ئیتالیاو (مۆسولینی)یەوە لکا؟ زۆر جار ئەو مێژوونوسو چاودێرانەش سەر چیغو سادەن ئەگینا فاشی هەر لە ئیتالیا نەبووە، لە پاشو پێش ئەوان هەبووە، بەلاّم چونکە مۆسۆلۆنی هەمان ئەو هێمایەی فاشی ڕۆمانی کۆنی کردە دروشم، کە بریتی بوو لە باوەشێك داری بەیەك بەستراو تەوشیەکیش لە سەرویەوە، ئەوەش مانای یەك ڕێزیو پۆلاینی دەسەلاّت دەدا لە سەردەمی ڕۆم کە بە زاراوە پێی دەووترا (فاشی)، مۆسۆلۆنی هەمان هێمای هەلگرتو ناوی فاشی پێوە زەق بۆوە، (مۆسولونی) بەخۆییو ئەو ئایدۆلۆژیە فاشیەی بە ڕەسمی لە

---

[1] مبادئ الثورة – باكونين.
[2] اعرف مذهبك - مارتين دودج ل ٧٦.

ساڵی ۱۹۱۹ ڕاگه‌یاند، له ۳۰/ئۆکتوبه‌ر/۱۹۲۲ ده‌سه‌ڵاتی گرته ده‌ست بۆ ماوه‌ی ۲۱ ساڵ به تاك ڕه‌وی یه‌وه‌و کاره‌ساتێکی زۆری له شه‌ڕو شۆڕو دکتاتۆری‌و ماڵ وێرانی دروست کرد، هه‌تا له ساڵی ۱۹٤۳ ڕووخا، ... له‌و ماوه‌یه‌دا ئه‌و ئایدۆلۆژییه ته‌نیه‌وه، بووه جۆرێك له سیسته‌می ده‌سه‌ڵات، به هه‌موو ده‌سه‌ڵاتێکی نه‌ته‌وه‌یه ڕادیکاڵو په‌ڕه‌گره‌کان ده‌ووترێ فاشی یان ڕه‌فتار فاشی، زۆر ڕێکخراو دروست بوو له‌سه‌ر ئه‌و تۆخم‌و بنچینانه‌ی فاشی له ئه‌وروپاو به‌تایبه‌تی (ئیسپانیا، به‌لجیکا، ڕۆمانیا، به‌ریتانیا، فه‌ره‌نسا، .. ئه‌لمانیاش) په‌رییه‌وه جیهانی سێیه‌میش، هه‌ندێ حزبی خاوه‌ن میلیشیاش فاشیه‌تی لێ ده‌دره‌وشێته‌وه، ئێستا قاوغێکیان بۆ دارشتووه‌و ده‌ڵێن هه‌موو ده‌سه‌ڵاتێك ئه‌گه‌ر:

١- ئابووری یه‌کی ڕه‌ها ئازاد.
٢- گوره‌پانێکی ئائازاد .
٣- به‌سانسورێکی گشتی حیزبانه .
٤- ئیداره‌و سه‌روه‌ری تاکه‌که‌سی یه‌که‌م (پاڵه‌وانیه‌تی) .
٥- هه‌ڵبژاردنی‌و ده‌ست نه‌گۆری ده‌سه‌ڵات .
٦- حزبی سه‌رکرده .
٧- خۆ پڕ چه‌ك‌و هێزکردن .

ئه‌وانه ده‌روازه‌ی فاشی نوێن .

مه‌دره‌سه سه‌ره‌کیه‌کان ئاماده نین فاشی بکه‌نه که‌لتووری خۆیان، بۆیه هه‌ریه‌که ده‌یداته پاڵ دژه‌که‌ی، مه‌دره‌سه‌ی مارکسی ئه‌و دیارده‌یه ده‌ده‌نه پاڵ سه‌رمایه‌داری‌و وای بۆ چووه (اكثر اشكال النظرية الدكتاتورية راس مال صراحة، والفاشية ئايدولوجية برجوازية استعمارية هدفها سحق البروليتاريا) بۆیه‌ش لایه‌نه چه‌پیه‌کان زۆر به وردی بۆ ئه‌و زاراوه‌یه ده‌چوون که به هه‌ر جۆرێك بێ له مه‌دره‌سه‌ی سۆشیالستی‌و مارکسیه‌ت دوری بخه‌نه‌وه، بۆیه ده‌بینین (حزبی به‌عس) ئه‌و هه‌موو تاوانه بێ‌وێنانه‌ی ئه‌نجام ده‌دا، که‌چی له‌لایه‌ن (ی. ن .ك)وه قه‌ده‌غه بوو به (حزبی به‌عس) بگوترێ حزبێکی فاشیه، ده‌بوایه بوترابایه (ڕه‌فتار

فاشی)، چونكه به‌پێی نایدۆلۆژیای یه‌كێتی حزبی سۆشالیستی نابێ فاشی بێت، تەنها سەرمایەداریو ڕۆژئاوا میراتگری فاشین، هەرچەندە ئێستا بە ١٨٠ پلە دژی ئەو بۆچوونانەی خۆیانن، هەرچی لیبرال دیموكراسی سەرمایەداریشە ئەو دیاردەیە دەداتە پاڵ هەموو نایدۆلۆژیایەكی ڕادیكاڵی بە شیوعیەتیشەوە.

لەو سەردەمە لیبراڵ دەیەوێ بداتە پاڵ نایدۆلۆژیای ئیسلامیش، هەندێ فەرهەنگی بالآش ویستویانە ئەو تێك گیرانە لێك بكەنەوەو لە هەموویان دور بخەنەوە، وەك (موسوعة العالمية)وای دارشتووە: (فاشية= نزعة قومية متطرفة + علمانية ضد شيوعية + دكتاتورية ضد ديمقراطية + تمجيد الزعيم الى درجة قوله يساوي قانون + نظام منضبطة + التعبئة العامة.....)، بەلآم واش نیە (فاشی)یش ڕەچەڵەكێكی لە نێو جموجۆڵی بەشەریەوە پەیدابووە، ئەگەر كەمێك شێی بكەینەوە دەبینین هەر لقێكی دەچێتە سەر مەدرەسەیەك لە مەدرەسەكانی عەلمانی، فاشی پێك هاتووە لە نایدۆلۆژیایەكی ناوێتەی: نەتەوەگەری + سۆشیالستی + بازاری نازاد ... كەواتە لە ئەوەی هەر سێ مەدرەسەی ماركسیو لیبرالیو نەتەوەگەریە، ...واتە دیاردەیەكی عەلمانی پەتیە دوور لە ئاین، چونكە ئاینی ئیسلام لەگەڵ سەرەتاكانی فاشی تێك دەگیرێ، كە بناغە نەتەوەگەریەكەی شانازی بە بابو باپیرانو ڕەچەڵەكو دەمارگیری كردنە، هەمووی بە ئایەتو فەرموودە ڕاستەوخۆ دژیەتی، بێجگە لەوەی دژی سۆشیالستیو بنەمای ئیمپریالیزمیو دیكتاتۆریشە..، ئینجا مۆسۆلینی مەزنترین عەلمانیە نەك لەبەر هەڵسوكەوتەكانی، بەڵكو بە هۆی بیروباوەڕەكانی كە ڕێكەوتن نامەیەكی دەگمەنی عەلمانیە لەگەڵ پاپا لە ساڵی ١٩٢٩ مۆركرد لەسەر بنچینەی: مرۆڤ تازیندووە بۆ موسیلینی بێت لەدوای مردن ببتە مولكی ئاین!! ئەوەش بڕبڕەی پشتی عەلمانیەتە[1].

[1] بروانە : الإسلام والعلمانية واثرهما في نشأة الدولة العراقية الحديثة .

(٤)

نـــازی   النازيـــة   Nazism

بزوتنەوەیەکی نەتەوەیی سۆشیالیستی نەژاد پەرست بـوو لـە ئـەڵمانیا سـەری هەڵدا، وەك‌وشە (نازی) کورتکراوەی دووبڕگەی یەکەمی ناوی پـارتی کرێکـاری سۆسیالیستی نەتەوەی ئەڵمانی‌یە، National so zialis Tishe Deutsche Arbeieer partei [1] Nazi

توخمو پێکهێنەرەکانی نازیش وەك فاشی بریتی بووە لە: سەروەری نەتەوەییو شانازی بە باپیرانو پیـــرۆزیو بـالأی نیـشتیمانو بەسـەردا گـوتنی پاڵەوانیـەتی کەسی یەکەمو سەرکردە، ئەوەش زیاتر خست بوو، کاتێ بزوتنـەوەی نەتەوایـەتی پەرەی گرت بە زیادەڕەویو زاراوەی ئومـمە بۆ نەتەوە بەهێزەکان بەکار هات، لـە ئەنجاما تیۆری سیاسیو نایینی سۆسـیۆلۆژی بـەکارهاتو جـارێکی تـر بنـەمای (انصر أخاك ظالما أو مظلومـا) بەکارهات لە دەمارگیری خێڵەکی بـۆ نەتـەوەییو ئیتر زاراوەکانی وەك: شۆڤێنی لە فەرەنـسا، فاشـی لـە ئیتالیـا، فالانژیـسی لـە ئیسپانیا، تۆرانی لەنێو تورکو بەعسیەت لـەنێو عـەرەبو نـازی لـە ئـەڵمانیا... سەری هەڵدا .

نازیەت زیاتر لە کاردانەوەی ئەو شکستانەی لە دوای جەنگی سی ساڵەی (کـە بە ئاشتی ویستفالیا لە ساڵی ١٦٤٨ز کۆتایی پێهات) هاتە کایـەوە، هیگـل زۆر بە ڕۆمانسیو خـەمناکی سـەرەنجامە سـەلبیەکانی ئـەو جەنگـەو ویـستیفالیای نووسی، داخی ئەوەی خوارد کە گەلی ئەڵمانیا ببـوە نزیکـەی ١٨٠٠ کیـانو ٣٠٠ میرنشین –تا بسمارك لە ساڵی ١٨٧١ کۆی کردنەوە لە ئەڵمانیا، ئەو کەلتوورە لە دوای جەنگی جهانی یەکەمو شکستی ئەڵمانیاو ئەو هـەموو مەرجـە خـراوە سـەر

---

١ موسوعة العالمية ب ١٧، ل ١٩٤، هەروەها (القاموس السياسي) .

ئەڵمانیا لە کۆنگرەی فرسای لە ١٩١٩\٧\٢٨، بووە هۆی سەرهەڵدانی تیۆری سیاسی نەژادی، ئاریایەتی وەك ڕەگەزێك بە پاكو باڵاترین نەژاد حیساب کرا هەر خودی مانای ئاری واتە ماقوڵی، لە چەند تەوەرێکەوە سەرهەڵدانی نازی بۆ ئەو زەمانو زەمینە کۆ ببۆوە، لە هەموویان گرنگتر کاردانەوەی شکستەکانی ئەڵمانیا لە جەنگی جیهانی یەکەم، سەرەڕای ئەو بیروباوەڕە نەتەوەییو نەژادی هەریەکە لە: شامپرلین، گۆبینۆ، هیدر، هیگڵ، نتچە، فیشتە، شۆرنر، شپنگللر .:.، جگە لە شامپرلنو گۆبینۆ ئەوانی تر زۆربەی زاناو مونەزیری ئەڵمانین زۆر بە خەستی ئەدەبیاتی فەلسەفیو سیاسی هونەری ئەو سەردەمەیان کردە بیرۆکەی باڵای نەتەوەیی ئەڵمانیاو ئاری، بەتایبەتی لە کاردانەوەی هەڵمەتی ناپلیۆن .

هیگل دەڵێت : مێژوو وا هاتووە لە هەر سەردەمێك لەسەر دەستی نەتەوەیەك پێشڕەوایەتی جیهان کرلوە، ئەو جارە ئەو ڕابوونو تەکنیکو زانستو دادگەرییەی پەیامە لە لایەن ئومەتی ئەڵمانیاو نەژادی ئاری بۆ جیهان، دوا هەنگاوی مێژووەو ئیتر ئارییە وەك باڵاترین نەژادی مرۆڤایەتی دەبێتە سەرمەشقو پێشڕەوی میللەتانی جیهانو کۆتایی مێژووش لەو ئومەتە دێت، گۆبینۆش لە کتێبی (حول عدم تساوي أجناس البشرية) دەڵێ: تۆخمی ئاری سازاوترینیانە بۆ ژیان، لە پۆلێنی نەتەوەکانی تر میللەتی یەهوود بە نزمترین ژمێردرا، لەو سەردەمی، لە دوای سەرهەڵدانی (تیۆری پەرەسەندنی- داروین)و (تیۆرەکانی سپنسر) پەیدابوونی تیۆری (داروینییەتی کۆمەڵایەتی) گەلێ لەو پۆلێنانەی (کۆمەڵگەکانی جیهان) بە ڕوانگەی ڕەگەزی دادمەزرا، لەلایەکی تر لە سەرەتای سەدەی بیست کۆمەڵێك زانای وەك (شورنی- ١٨٤٢ -١٩٢١) شپنگلر - ١٨٨٠-١٩٣٦) .. بەدیدیکی سۆشیالیستی نیشتیمانی (بە جیاکردنەوە لە سۆشیالیستی ئومەمی) دارشترا، لەگەڵ تیۆرەکی هیگڵو زاناکانی تر... گەیشتنە پوختەیەك کە پاككردنەوەی ئەڵمانیا لە نەژادە خوێن پیسەکانی

تری وەك یەهوود خزمەتی مرۆڤایەتی یە - کە بە (اللاسامیة) ناو دەبرێ، ئەوانە هەموو لەچەند مەبەستو داخوازی یەکی سیاسی کۆکرابۆوە وە لە (٢٥) بەند وەك مافە نەتەوەییەکانی سەرەتای ئەلمانیا لەوانە ١- هەلوەشاندنەوەی پەیماننامەی فرسای ٢- یەکگرتنەوەی ئەو ناوچە ئەوروپیانەی کە بە ئەلمانی دەدوێن (مستەعمەرەکان)و زانکۆیەکی جەرمانی - کە ڕێکخراوێکە لە شێوەی فرانکۆفۆنیو تۆرانی وزانکۆی عەرەبی ئێستا دەیویست ناریەکان تیا کۆ بکاتەوە، لەپێش جەنگی جیهانی یەکەم لەلایەنی ڕێکخراوی (یەکێتی گشتی ئەلمانی) بە سەرۆکایەتی (ئەلمرکلاسی) دروست ببوو بەناوی (زانکۆی جەرمانی) ٣- ناسنامەی ئەلمانی نەدرێتە "غەیرە ناری" بەتایبەتی یەهوود .. لەگەلْ چەند داخوازییەکی تری چاکسازی ئابوری و چینایەتی کە لەگەلْ بنەما دیکتاتۆریە سۆسیالیستییەکانی نیشتیمانی دەگونجا، ئەوانە بەنەمای (نازی) بوو کە لە بنەچەدا حیزبیکی کرێکارانی بوو، دامەزرێنەرەکەی (ئەنتوان درکلر)ە، بەو شێوە زەمینەیەکی فیکریو کەلتوریو فەرهەنگیو ڕەگەزی سازا بۆ پەیدابوونی پیاوێکی وەك (ئەدۆلف هیتلەر) کە (عریف) بوو لە سوپای ئەلمانیا لە ٢٠/ ئەپریل /١٨٨٩ لە (پرۆناوە) دێیەکی ئەمساوی یە لە دایك بووە، زۆر بە بیرۆکەی (سۆپەرمان)ی (نیتشە) کاریگەر بووە، بۆیە سروودی ئەلمانیش (ئەلمانیا لە سەرووی هەموو) ی سالّی ١٨٥٢هێناوە مەیدان وەك سروودی نیشتیمانی.

سوپەرمان زاراوەیەکە لەلایەن (نیتچە) دارشترابوو لەسەر هەمان بۆچوونەکانی سەروو بەناوی (رجل الخارق — سوپەرمان) کە لە پەیڕەودا مەبەست لێی ئەوە بوو خوێنێکی پاکی ناری لە ئەوەکانی داهاتوو دروست بکاو لە پیسو پۆخلّی یەهودو سامیو نەتەوەی تر پاك بکاتەوە ... هەربۆیەکە لە : ئایدۆلۆجیای ئومەمی مارکسی، لیبرالی یەتی رۆژئاوایی، بوونی یەهودی یەتی، .. وا لیستاند کە هۆکاری شکستی ئەلمانیا بووینە لە جەنگی جیهانی یەکەم ... بەڕای هیتلەر سەرکەوتنی ئەلمانیا واتە سەرکەوتنی شارستانی مرۆڤایەتیو ئەوەش

دەگەشێتەوە بۆ توخمی ئاری کە ئەو پەیامەیان هەڵگرتووە، بەو ڕەوتە توندە (هیتلەر) هاتە گۆڕەپان لە دژی هەموو جیهان جگە لە ئاریەکان نەبێت، لە ساڵی ١٩٢٤ لە زینداندا باوەڕەکانی خۆی لە کتێبی بەناوبانگی (تێکۆشانم – کیفاحی mine comfe) دارشت بە مەودای (پان ئەڵمانی)و یادی بسمارکیو ئەزمونەکانی فاشی ئیتاڵیاو زانکۆی ئەڵمانیا، ئەو بارو دۆخانەو جۆشو خرۆشی شۆڕشگێڕی لەنێو جەماوەر لەگەڵ هەندێ هوکاری تر لەوانە :

١- دواکەوتنی یەکخستنەوەی ئەلمانیا تا ساڵی ١٨٧١ز.

٢- ئەوەش بووە هۆی دواکەوتنی بزوتنەوەی تەکنیك وسەرمایەداری .

٣- لەبەر هەمان هۆ بەشی لە (مستعمرات) کەم بوو .

ئەوانە وای کرد لە ساڵی ١٩٣٣ بە هەڵبژاردنێکی دیموکراسیانە هیتلەرو حزبی (نازی) (٢٨٨) کورسی بەدەست بهێنێ وبە دەنگی یەکەم دەرچێت لە پەرلەمان- راینشتاخ، هیتلەر بووە (ڕاوێژکارو سەرەك وەزیرانی) ئەڵمانیا، هەموو حزبەکانی تری هەڵوەشاندەوەو بووە خاوەنی ٨ ملیۆن ئەندام، ئەو ١٢ ساڵەی دەسەڵاتی لە دژی دیموکراسیو ئازادیو نمونەی دڕندەیی دەسەڵاتی دیکتاتۆریو شوڵیو شەڕانگێزی بووە، بەکورتی سروشتو ڕەفتارو دەسەڵاتی نازی وا پێناس کراوە ڕێبازێکی تاکیانەی لیبرالی دەوڵەتی یە، دەوڵەتیش لە ژێر فەرمانی حزبێك بووە، حزبیش لە ژێر فەرمانی تاکە کەسێك بووە بە ناوی (ڤۆهر – رابەر)* کە تیایدا (ڕاوێژکاریو سەرۆکایەتی کۆمارو وەزارەتیش) کۆکردبۆوە لە دەسەڵاتی خۆی، بەو شێوەیە ئەو بزووتنەوەیە تەشەنەی کردو ئەڵمانیاش لە زانستو تەکنیكو بوارەکانی تر زیاتر پەرەی سەند بوو، جەنگی جیهانی دووەمی لەسەر درووست بوو، درووشمە کۆنەکەی ئیمپراتۆری یەکان (بەتایبەتی تەیموور لەنگ) کە شەڕیان بە بیانۆی ئەوەی (یەك خوا هەیە لە ئاسمان دەبێ یەك

* ئەوەش هەمان پێ ناسی (ئیتحاد الترقی) تورانی تورکیە، کە وەسفی وادەکرا: هەمەو عوسمانی لەژێر دەستی ئیتحادیەکان، ئەوانیش لەژێر دەستی مرکز عامو ئەوەش لەژێر فەرمانی أنور .

حوکومەتیش هەبێت لەسەر زەوی) هەڵدەگیرساند، هیتلەریش جەنگی جیهانی دووەمی بەو ئایدۆلۆژیایە هەڵگیرساند، یەکەم جار داوای هەڵوەشاندنەوەی پەیماننامەی فرسای کرد بۆ یەکخستنەوەی هەموو ئەوانەی بە ئەڵمانی قسە دەکەن لە: (نەمسا، سوید، بەشێك لە چیکۆسلۆڤاکیا، بەندەری دانزاگ لە پۆلەندە، ..) هەندێ وردە بەشی تریش، جەنگی جهانی بە هۆیەوە بەردەوام بوو، سەرکەوتنی مەزنی بەدەست هێنا پاریس‌و مۆسکۆشیان گرت، تا لە ساڵی ١٩٤٥ سوپای سووری سۆڤیەتی پێشوو (لە سەردەمی سەرۆکایەتی ستالین) چووە ناو بەرلین نازیەت شکستی هێنا.

لەو نێوانەدا بزووتنەوەی نازی زۆر ناوبانگی ڕۆیشت‌و زۆربەی بزووتنەوەکانی نەتەوەگەری بە جۆرێك لە جۆرەکانی کاریگەری نازییەتیان پێوە دیار بووە، ئەگەر بە وردی سەرنج بدەینە بزووتنەوە (تۆرانی‌یەت)ی (پان تورکی) -کە لەسەر دەستی (نیکیتن ئەلب) نووسرایەوە بە (٥) بەرگ – وە تا ئێستاش کاریگەری ماوە، دەبینین هەمان داخوازی یەکخستنی سەرتاسەری تورك زمان‌و بالای نەژادی تورکی‌و سەروەری باب‌و باپیران‌و نیشتیمانی پان‌و بەرینی (تۆران)، .. بەهەمان شێوە دروشمەکانی (پان عەرەبی) لەلایەن عەرەبە نەتەوە گەرییەکان، .. تا دەگاتە بزووتنەوەی زایۆنی‌و (شعب الله المختار)، بەڵام جێگەی هەڵوەستەیە لە ڕۆژهەڵات میللەتانی (نا ئاری) وەك عەرەب‌و تورك کاریگەر نەبووینە بەو بیرە، هەرچەندە دروشم‌و ئامانجەکانی ئاری یانە بوو، هەتا نیشانەی (+) نازیایەتی کە بە ئەڵمانی پێی دەوترا (سواستکا) ئەوە نیشانەی (خاچ) نەبوو، بەڵکو هیمایەکە میللەتانی پێشووی مەغۆڵ‌و جەرمانی کۆن‌و هەتا هیندی سوورەکانیش هەڵیانگرتووە، بەپێی هەندێ سەرچاوە لە بنەچەدا ئەو دروشمە لەلایەن پاشماوەی زەردەشتی‌یەکانی ئێستای ناوەڕاستی ئاسیا (سەرووی ئێران ماوە لە هەندێ مەحەف)، یەکەم جار لە ساڵی ١٩١٩ لە بەڵتیق سەربازانی ئەڵمانیا هەڵیان گرت، دوایی بووە نیشانەیەکی حکومەت‌و حزبی نازی .. بۆیە

ئەگەر فاشی یەت سەرجەلەكەی لە رۆم دابدۆزرێتەوە ئەوا نازی سەری لە رۆژهەلاتو كەلتووری زەردەشتی ئاریەتی دێتەوە، چونكە (نیتچە) كاریگەریەكی زۆری لەگەیشتنی فلسفەی نەتەوایەتی بەنازی هەیەو لەهەمان كات كتیبیشی هەیە بەناوی (هكذا تكلم الزرادشت) .

بۆ زیاتر سەرنج بدە :-

١- كفاحي – هيتلر
٢- موسوعة السياسية-د.كيالي
٣- مقدمة في أنثروبولوجيا الإجتماعية
٤- الموسوعة العالمية - هيئة الموسوعات
٥- قاموس السياسي - د.أحمد عطية الله

(٥)

شۆڤینی   الشوفينيه   Chauvinism

بەجۆرێك لە ڕەگەزپەرستی توندو پەرەگری نەتەوەیی دەوترێ، لە بنەچەدا ئەو زاراوە فەرەنسی یە، لەواقیعی سەربازێکی ناپلیۆن هاتووە کە ناوی (نیقۆلا شۆڤان)[1] بووە، هەتا بلێی سەربازێکی دڵسۆز بوو بۆ ناپلیۆن. لە هەمان کاتدا تا بلێی دەمارگیرو توخم پەرست بووە، ئەو دەمارگیرییەی لەگەڵ دڵسۆزی یەکەی بۆ ناپلیۆن گوزارشت لە ماناو سەردەمێك دەکا کە ڕابوونی نەتەوەیی بە سەلبیو ئیجابییەوە لێی تەنیبۆوە، هەڵبەتە (ناپلیۆن)یش سەرکردەیەك بوو لە هەناوی ئەو ڕابوونە دروست ببو، بەشێکی زۆری ئەو واقیعەی فەرەنساو هەڵمەتەکانی ناپلیۆن بوونە دروست کردنی توخمەکانی فاشیو نازیو...، بۆیە گەلێ فەرهەنگی بەناوبانگ ناوی ناپلیۆن وەك فاشی یەك دێت، جا بوونی سەربازێکی دڵسۆزو دەمارگیری وا گوزارشت لە پابەندبوونی بە ڕێبازێکی سیاسیو ئایدۆلۆژی ناپلیۆنو مەبەستەکانی هەڵمەتەکانی دەکا، بۆیەش ناوی (شۆڤان) وەك نمونەیەکی سەر مەشق کەوتە نێو ئەدەبیاتو نووسینەکانی فەرەنسی کە دەووترا (شۆڤینی) بەمانای دڵسۆز بۆ ڕێبازی نیشتیمانیو نەتەوەیی فەرەنسا، ئیتر ناوبانگی زاراوەیی پێ بڵاوبوەوە، هەڵبەتە تا هەڵمەتو ئەزموونەکە ڕوو لە سەرکەوتنە بە ئیجابی باسی دەکرێ، لە دوای شکستی ئینجا دەبێتە سەلبی، لە سەرەتادا لە هەندێ دۆخدا ئەوروپی یە نافەرەنسی یەکان دیاردەی شۆڤینیان وەك دیاردەکانی فاشیو نازی پۆلێن کردبوو، ڕاستیشە هەموو ئەو ڕێبازانە کۆ دەبێتەوە لە ڕێبازێکی لیبراڵی کۆمەڵایەتی دەوڵەتی، دەوڵەتەکەش لەژێر سەرکردەی حزبێکە، ئەو حیزبەش یەك کەس هەڵی دەسوڕێنێ بێ قەید، زۆر

---

[1] الموسوعة السياسة ل ٥٠٣

به‌شیان ئایدۆلۆژی نه‌ته‌وه‌یی یه توندەکه‌یان به جۆرێك له سۆسیالیستی نه‌ته‌وه‌یی ته‌واو کردبوو، بۆیه هه‌ندێ جار له‌لایه‌ن شیوعی یه‌کان تاوانی شۆڤینی یه‌ت دراوه‌ته پاڵ مه‌درسه‌ی سۆشیال دیموکراسی یه‌کانیش، چونکه خه‌باتی نه‌ته‌وه‌یی یان خستبووه سه‌رووی ئینتیمای چینایه‌تی له چــــوارچێوه‌ی چالاکی یه سیاسی یه‌کان له ده‌نگدانی په‌رله‌مانی‌و دیموکراسی دا، ئه‌وانه‌ی په‌یامی ئیمپریالیزمی یان هه‌ڵگرتبوو په‌یوه‌ندیان له ئاینی ئیسلام زۆر وه‌رگرتبوو که ئیمپراتۆر بێ په‌یام‌و به‌رنامه ته‌نها مانای داگیرکه‌رو دوژمنایه‌تی ده‌دا، بۆیه له‌لایه‌ن زاناو فه‌یله‌سوفه‌کانیان ده‌ست کرا به دارشتنی (په‌یامی جیهانی) له‌سه‌ر ده‌ستی گه‌لان، ئیتر هه‌ر ئیمپریاتۆریه‌تیك په‌یام‌و پاساوی بو خۆی په‌یداکرد، زۆربه‌ی بانگه‌شه‌ی رزگاری‌و قه‌ده‌غه‌ی بازرگانی به قوله ره‌ش وه‌رۆڤ ئارامی وتێرکردنی برسیان، ...ده‌کرد، له‌و سه‌رو به‌ره‌ش سه‌رده‌می رابوونی نه‌ته‌وه‌یی بوو بۆیه به‌رنامه‌ی سیاسی‌و په‌یامه‌کانیان ئاوێته‌یه‌ك بوو له (نه‌ته‌وه‌ی ده‌فه‌ریانه)و (سۆشیالیستی جیهانیانه)، که سۆسیالیستی نه‌ته‌وه‌یی لێ زاده ده بوو، ئیتر هه‌ریه‌که له‌وانه‌ی به نیازی ئیمپریالیزمی روویان له جیهان کرد ته‌نزیری به جۆره به‌رنامه‌یه‌کی نه‌ته‌وه‌یی ده‌کرد، فه‌ره‌نسا به شۆڤینی، ئیتالیا به فاشی، ئه‌ڵمانیا به نازی، ئیسپانیا به ڤالانژیسی، تورکیا به تۆرانی ...،

ئیستا زاراوه‌ی (شۆڤینی) زۆرتر مانای خۆوویستو ره‌گه‌ز په‌رستی نه‌ته‌وه‌یی‌و جیاکردنه‌وه‌ی نه‌ته‌وه‌یه‌ك له نه‌ته‌وه‌یه‌کی ترو دانانی پله‌ی یه‌ك‌و دووو سێ .. که راسته‌وخۆ یان ناراسته‌وخۆ به‌بلاوی په‌یره‌و ده‌کرێ، هه‌موو ئه‌و زاراوانه‌ی ره‌گه‌ز په‌رستی، نه‌ژادپه‌رستی، شارستان په‌رستی، نه‌ته‌وه په‌رستی ئه‌پارتایتی، .. هاوتای شۆڤینین، ئه‌پارتایدی راسته‌وخۆ هه‌تا کۆتای سه‌ده‌ی بیسه‌میش له ئه‌فریقیا به ده‌ستووریش کرابوو، له وڵاتێك که که‌مایه‌تی یه‌کی سپی ئه‌و سیاسه‌ته‌ی ئه‌پارتایتیان به‌سه‌ر زۆرایه‌تی ره‌ش سه‌پاندبوو، له هه‌ردوو ئه‌مه‌ریکاو ئوستورالیاو هه‌ندێ لایه‌نی یاسایی ئه‌ورووپیش هێشتا پاك نه‌بوویته‌وه له

شۆڤینیی‌یه‌ت به‌مانای شارستانی یه‌که‌ی، گه‌لانی کوردستان‌و فه‌له‌ستین‌و چیچان‌و کشمیرو به‌لقان‌و زۆر شوێنی تر به‌خه‌ستی دووچاری ئه‌و جۆره سیاسه‌ته بووینه‌وه، خه‌لکی کوردستان به ناشکرا شۆڤینی یه‌تی کۆن‌و تازه‌ی به‌سه‌ردا سه‌پێنراوه، جگه له هه‌ڵمه‌ته‌کانی کوشت‌و برو جینۆسایدو وێران‌و کیمیایی و ئه‌نفال (له سه‌رووی کوردستانیش) قه‌ده‌غه‌کردنی زمانیش، ئه‌وا پاکتاوی ره‌گه‌زی به شۆڤینیانه له‌گه‌ڵ کراوه له به‌عه‌ره‌ب کردن‌و به تورك کردنی ناوچه‌کانی کوردستان وله‌دوای دروستبوونی مه‌ینه‌تی کوردیش هه‌رگیز به پله دوو به‌سه‌ره‌وه له‌ناوه‌نده‌کانی پێکهاته‌ی ئه‌و ده‌وڵه‌تانه ریزکراوه .، هه‌موو ئه‌وانه له دوای بڵاوبوونه‌وه‌ی شۆڤینی له جیاتی (برایه‌تی ئیسلامی) سه‌ریان هه‌ڵداوه .

بۆ زیاتر سه‌رنج بده :

١- الموسوعة السياسة

٢- G-B-Encyclopedia

(٦)

به‌ربه‌ری البربرية Barbarism

زاراوه‌یه‌کی فره مانای سیاسی و کۆمه‌لایه‌تی و شارستانی یه، به‌پێی تیۆری (ته‌تموری یه‌کان) به‌تایبه‌ت (مۆرگان ١٨١٨ -١٨٨١ ئه‌مه‌ریکی یه) له کتێبه‌که‌ی (المجتمع القديم ١٨٧٧) باس‌و مانایه‌کی تری بۆ (به‌به‌ری) داتاشیوه، مارکس‌و ئه‌نجلس‌و زانایانی سه‌ر به‌و خه‌ته دوای مۆرگان زۆر گرنگیان به‌و تۆژینه‌وه داوه، به‌پێی سه‌رجه‌م تۆژینه‌وه‌و تیۆره مه‌یدانیه‌کانیان به‌ربه‌ر بریتی بوه له کۆمه‌ڵگه‌ی هه‌ره کۆن‌و شێوه‌یه‌ك له دڕنده بووینه، بێ مولکی یه‌ت‌و بێ زمان یاساو ئاین و... دایك سالاری بووه، له دوای ئه‌و قۆناغه سه‌ره‌تایی یه ئینجا کۆمه‌ڵ که‌مێك گه‌شه‌ی کردووه، به‌تایبه‌تی له به‌خێو کردن، ناوی ئه‌و قۆناغه نراوه (به‌ربه‌ر) ئه‌وه له‌گه‌ڵ (ڕه‌وه‌ند-بدوی) لێك جیایه، به‌پێی (کوردن چایلد) په‌یدابوون‌و دۆزینه‌وه‌ی (نووسین) خاڵی وه‌رچه‌رخانه له به‌ربه‌ر بۆ مه‌ده‌نیه‌ت، کوردن چایلد به‌و قۆناغه‌ی نێوان کۆمه‌ڵگه‌ی سه‌ره‌تایی و دۆزینه‌وه‌ی نووسین ده‌ڵێ (به‌ربه‌ر)، به‌وشێوه‌یه هه‌موویان له‌گه‌ڵ (مۆرگان) ڕێکن له پۆلێن‌و دابه‌شی شارستانی به‌و شێوه‌یه: دڕندایه‌تی← به‌ربه‌ری← شارستانی ... هه‌لبه‌ته هه‌موو ئه‌و دابه‌شیه له بنچینه‌دابۆ تیۆری (په‌ره‌سه‌ندنی داروین) ده‌گه‌ڕێته‌وه که ئیستا فری به‌سه‌ر ڕاستی‌و زانستی نه‌ماوه.

که‌واته ڕوونه ئێستا وه‌ك زاراوه‌ی سیاسی ئه‌و ناوه‌ی (به‌ربه‌ر) به‌هه‌رکه‌س‌و کۆمه‌ڵێك بوترێ مانای ئه‌وه‌نده کۆنه‌په‌رست‌و دژ به مه‌ده‌نی‌و به‌دڕه‌وشت‌و تێنه‌گه‌یشتوو (هه‌مه‌جی)یه، به‌کارهێنانی مێژووی ئه‌م تۆمه‌ته به‌ناوی (به‌ربرایه‌تی) ده‌گه‌ڕێته‌وه‌بۆ کۆمه‌ڵگه‌ی ڕۆمانی کۆن، هه‌روه‌ك چۆن ئێستا شێوه ناخاوتنێك ماوه له‌ناو سیسته‌می کۆمه‌لایه‌تی هۆزه داخراوه‌کان چۆن به‌هه‌موو که‌سێکی ده‌ره‌وه‌ی هۆزه‌کیان ده‌ڵێن (بێگانه) ئاواش کۆمه‌ڵگای ڕۆمانی به

هەموو ئەو کەس‌و میللەتانەی تریان دەووت (بەربەر) کە لەوان نەبوایە بەتایبەتی ئەوانەی دژایەتی ڕۆمیان بکردایە، (هیرودتس)یش شەڕی ئەورووپی‌و ئاسیایی بە شەڕی بەربەرو مەدەنیەت لە قەڵەم داوە،، بەپێی هەندێ مێژوونووس یەکەم جا لە ئەورووپی خۆیەخۆ بەو تیرو هۆزە جەرمانیانەیان وت (بەربەر) کە دەوڵەتی ڕۆمانی تێك‌و پێکدا، ئەگەرچی وەك سیاسی بەتۆمەت بە خەڵکێکی زۆر کۆنەپەرست‌و ڕەفتار ناشیرین دەوترێ، ئەوا وەك زاراوەیەکی زانستی بەو کۆمەڵە خەڵکەش دەوترێ (بەربەر) کە نەخوێندەوارە، بەو هۆزو خێڵە دواکەوتووو دابڕاو لە جیهان کە تەکنۆلۆجیای نوێ بەکارناهێنن دەووتری بەربەر، (إبن خلدون) عەرەبی لە هەموان بە (بەربەر)تر لە قەڵەم داوە، ئەگەر ئایینی ڕاستەقینەی تیا نەبێ، بەڵام ئەیکردۆتە ڕەچەڵەك بەڵکو کردوویەتی یە پیشە، جا ئێستا نەتەوەیەکی گەورەش هەیە پەرش‌و بڵاو بووینە لە مەغریب، جەزائیر، لیبیا، تونس، مۆریتانیا، بەناوی بەربەر، زمانیان ئەمازیغی یە، سوننی موسوڵمانیشن، (إبن خلدون) ئەو (بەربەر)یەی بەو (بەربەر)یە نەبەستۆتەوە، ئەو نەتەوەیە لەپێش هاتنی ئیسلامیش هەر بەناوی (بەربەر) بووینە، جا بە ڕوونی نازانرێ ئەو ناوەیان لە بنەچەدا لە کێ بۆ هاتووە، ڕەنگە هەر ڕۆمی یەکان ئەو ناوەیان لێ نابن لە چوارچێوەی دژەکانی ڕۆم، چونکە ڕۆم ناویان لە هەموو ئەفریقیا نابوو (بەربەر)، ئەوکاتیش بەربەر لەوێ ژیاون، بەپێی زۆربەی مێژوونووسان نەتەوەی بەربەر لەو ناوچانەی خۆیان ژیاوون پێش ۳۰۰۰ ساڵ (پ.ز) یان بەپێی کتێبی (أقليات في خطر) ٤٠٠٠ ساڵ لەمەوبەر، بە خۆشی بووینە ئیسلام لەسەردەمی ئەمەوی لە نێوان (٦٦١ – ٧٥٠) خاکەکەشیان هەر ناوی (باربەریا) بووە، ئێستا زیاتر قورساییەکەیان لە مەغریبە نزیکەی (١٠) ملیۆنن، ڕێژەیان لە مەغریب ۳۷٪ لە جەزائیر (٦) ملیۆنن ڕێژەیان۲۱٪، ڕەنگە ژمارەیان زیاتر بێت، چونکە خەڵکێکن وەك خەڵکی کورد پارێزگاری لە کەلتوورو زمان‌و نەریت‌و خاکی خۆیان بە چاکی دەکەن، بۆیە ڕەنگە هەموو دانیشتوانیان تۆمار نەکرابێ ...، مێژوویەکی پڕ بەرگرییان هەیە، هەتا لە قۆناغی نوێی ڕزگاریشدا ئەوان لە ساڵی ۱۹۲۱ز لە

دژی ئیسپانی شۆڕشیان هەڵگیرساند، بۆیە زۆر ئاساییە ئەو ناوو ناتۆرەی سەلبی لە دژی ئەفریقیا بەوان وەنوسێ، ئەوانە خاوەن دەسەڵات بوونە، خاوەنی ئیمپراتۆریەتی (المرابطین) بوون کە گەورەترین دەسەڵاتیان هەبوو لە جەزائیری ئێستا (ئەوکاتی بەناوی مەغریبی ناوەڕاست بوو)و لە هەموو ئەو ناوچانە، تارقی کوری زیادیش هەر لەوانە، ڕەنگە ئەو ناوەی (بەربەر) گەشابێتەوە لەگەڵ هەڵمەتەکانی (طارق) بۆ سەر ئەوروپا، چونکە زۆربەی سەرکردەو سەربازە ئازاکانی (طارق) بەربەر بوونە. ڕۆژئاوا لەسەردەمی ڕابوونی یەوە تا ئێستاش لە تەقەلایەکی بێ‌ووچاندایە کە پێشکەوتنی زانستی گشتی بکاتە مولکی تایبەت‌و تێکەڵی سیستەمی ژیانی خۆی بکا .. تا شارستانییەتی بالای دەستکەوێ بەرامبەر کۆمەڵە شارستانییەکی نزم هەروەك لە تیۆرەکانی (ململانێی شارستانی)و (کۆتایی مێژوو) ..وا وێنە کراوە، هەڵبەتە ئەو تێڕوانینەو تێڕوانینەکانی تری سەرووشی بە (مۆرگان)یشەوە لە توێژینەوەکانیان یەکلایەنانە (تعمیم) کراوە بەچەوتی، هەڵساون نمونەیەکی بچوکی ناوچەیەکی هەرە دواکەوتووی ئەفریقیا، یان ئەمریکایان هەڵبژاردووەو ئەنجامەکانیان کردۆتە یاسا بۆ هەموو کۆمەڵ، ئێستا زۆر ڕوونە ئەو دابەشیەی قۆناغەکانی مێژوو لەلایەن مۆرگان‌و مارکس‌و ئەنجلس‌و هۆلباخ‌و ئۆگست‌و تایلەرو ...زورانی تر لە زاناو فەیلەسوفانی مادی (تەتەوری) لەلایەن زانستی نوێوە بە هەڵە دەرچووە، کۆمەڵگای سەرەتایی کۆمەڵگایەکی دڕندایەتی نەبووە، لەدوای ئەویش بەربەرییەت نەبووە، ئێستا دۆزینەوەکانی شارستانی تەواو دان دەنێن، کە لە هەموو سەردەمێك وەك ئێستاش سیستەمی مرۆڤایەتی‌و شارستانی شان بەشانی سیستەمی نەفامی دڕندایەتی هەبووە .

بۆ زیاتر سەرنج بدە :

١- المجتمع القديم – مۆرگان.

٢- الموسوعة الفلسفية المختصرة.

٣- G.B.Encyclopedia .

(٧)

چەپگەریو ڕاستگەری اليمينية واليسارية
Leftism and rightism

زاراوەیەکی سیاسی زۆر بەربڵاو بوو، لە بنەچەدا ئەو زاراوە لە چۆنی یەتی دابەشی چینایەتی هاتووە، هەر لە کۆنەوە ئەو دابەشییە بە پلە یەکو دوو ...، پیاو ماقولانو هەژاران، ئاغەو جوتیار، بنەماڵەو غەوارە، ... ئیتر هەردەم شوێنیان جیا بووە، ئەگەر تێکەڵیش ببونایە دیسان هەریەك لە لایەك بووینە، یان لەباشترین شێوەدا هەروەك لای خۆشمان (کە ئاینی ئیسلامی ڕاستەقینەی لێ دوور کەوتبێتەوەو نایەتی .. إن أکرمکم عند الله أتقاکم - تەرازوو نەبووبێ) ئەوا ئەنجومەن ودیوەخانەکان وا پڕبوویتەوە، کێخواو دەوڵەمەندو شێخو ماقوڵانو مەلا لەلای سەروو، هەژارو غەوارەو خزمەتکارو بێکەسەکانیش نزیك دەرگا دانیشتوون، بۆیە ئەو پۆلێنە لە تێز بوو بۆ دۆزینەوەی وەها زاراوەیەك، کاتێ ئەنجومەنی نیشتیمانی فەرەنسی لە ١٧٨٩درووست بوو دوای شۆرشی فەرەنسی ئەو زاراوەیەش سەری هەڵدا لەوکاتەی پیاو ماقوڵو دەوڵەمەندان لەلای ڕاستی سەرۆکی ئەنجومەن دادەنیشتن، نوێنەرانی میللەتی هەژاریش لەلای چەپ[١]، بەپێی هەندێ سەرچاوەلەپیش ئەو مێژووەو شۆرشی فەرەنسی ئەو نەریتە بە جۆرێك هەبووە، بەو شێوەیە بێ بڕیارو ڕێککەوتن ئەو نەریتە تەنیەوە نێو زۆربەی ئەنجومەنەکانی تری ئەورووپا، هەتا لە پەرلەمانیش ئەو نەریتە درووست بوو، لە دوایدا نوێنەری ڕادیکالوکراوەو پێشکەوتووەکان بە تۆماتیکی لەلای چەپ دادەنیشتن، .. ئیتر پەری یەوە ناو زاراوەی سیاسیو زۆر فراوان بوو بە هەموو ناراستەیەك، سەردەمێك بەنوێنەری حوکومەت دەوترا ڕاستڕەو بە ئۆپۆزسیۆنیش

[١] بۆ زیاتر بڕوانە (الموسوعة السياسية ل ٤١٦)

(معارضة) دەوترا چەپڕەو، دوای بە مەدرەسەو تەیارە شۆڕشگێڕو ڕزگاریخوازو ڕادیكالییەكان دەوترا چەپڕەو، بە تەیارە سیاسییە پارێزگارو برجوازیو دەسەڵاتدارەكان دەوترا ڕاستڕەو، .. لەدوایدا كەوتە ناو یەك مەدرەسەو یەك تەیارو یەك حزبیش، هەتا حیزبی شیوعیشی گرتەوە، لە كێشەكانی نێوان: سۆشیال دیموكراسو سۆشیالیستی زانستی، ترۆتسكیو ستالینی، چینیو سۆڤیەتی، ئۆرۆ شیوعیو شیوعییەكانی تر، شیوعیە كلاسیكەكانو ماركسیە نوێیەكان .. ئەو زاراوەی ڕاستڕەویو چەپڕەویانە لەدژی یەكتر بەكاردەهێنا، لەنێو باڵە دژ بەیەكەكانی كوردستانیش بە خەستوخێرایی یەكتریان بە ڕاستڕەوی تۆمەتبار دەكرد، نیتر ڕاستڕەوی تۆمەت بوو و هەریەكە بە ناحەزی خۆی دەووت ڕاستڕەو، هەرچەند لینین لە كتێبێكی بەناوی (الیسار الطفولي) كەمێك لەو تەوژمەی كز كردەوە، تا بەو دواییەش لەلایەن ماركسیەكانەوە بە هەموو تەیارێكی نەتەوایەتیو نیشتیمانیو ئایینیو كۆمەڵایەتیە كلاسیكیەكانی تر دەوترا ڕاستڕەو، لە داوی داڕمانی بلۆكی شیوعیەتو یەكێتی سۆڤیەت ئ ەو زاراوەیە بە خێرایی كز بۆوە.

ئەو زاراوە نەیتوانی بچێتە ناو فیكری ئیسلامی، چونكە جەوهەری شەریعەتی ئیسلامی نایەڵێ دیاردەی وا ڕەسەنایەتی وەرگرێ ئەگەر هەندێ دۆخیش وێ بچێ، هەروەك لە سورەتی (عبس) هاتووە هەتا خوای گەورە سەرزەنشتی پێغەمبەری ﷺ كرد، چونكە لەو مەجلیسە كەمێك زیاد ڕووی لە نوێنەری دەوڵەمەندو پیاوماقوڵان (ڕاستڕەوەكان بەپێی ئەو زاراوە) كردبوو، كەمێك نوێنەری هەژارانی فەرامۆش كردبوو كە خۆی لە (عمری كوڕی بن مكتوم) دەنواند، ئەگینا لە فیكری ئیسلامی ئەو زاراوەیە تەواو پێچەوانەیە (ڕاست) پیرۆزترە هەر لە (شەهادە هێنان)و خێركردن ... تا دەگاتە وەرگرتنەوەی ئەنجامی تاقیكردنەوەی دونیا، ئەگەر بەدەستە ڕاستەوە وەرت گرت سەركەوتووبوویی، ئەگەر بەدەست چەپیش بێ، ئەوا تێكەوتی.

(٨)

قۆڵی پێنجەم طابور الخامس fifth column

بە هەموو ئەو خەڵك‌و تاقمانە (کە لەناو کۆمەڵێکی فراوانترن) دەوترێ قۆڵی پێنجەم کە لە هەڵس‌وکەوت‌و ئاخاوتن لە قازانجی هێزێکی ناحەزی دەرەوەی ئەو کۆمەڵەن. لە بنەچەدا ئەو زاراوەیە وەرگێردراوی ئیسپانیە، لە سەردەمەکانی جەنگی ناوەخۆی ١٩٣٥ هەتا ١٩٣٩ ز هاتووە، کاتێ جەنەراڵ فرانکۆ ویستی لە چوار قۆڵ هێرش بکاتە ناو (مدريد) -هەرچەندە بەشێکی تر ئەو بۆچون‌و وەسفە بۆ (جەنەرال ئەمیلیۆ مولا) دەگێرنەوە نەك فرانکۆ-وە وتی قۆڵی پێنجەمیشمان لەنێو مەدریدە یارمەتیمان دەدەن، ووتیان چۆن؟ وتی پروپاگندەی وامان بۆ دەکەن کاریگەریەکانی بە ئەندازەی قۆڵێکە، کەواتە بەو لایەنگرانەی فرانکۆی وترا (قۆڵی پێنجەم) کە لەناو مەدریدن، لەنێو جەنگی جیهانی دووەم زیاتر ئەو تاکتیکە بەکارهات، (ڤیدگۆن) کۆنە وەزیری بەرگری نەرویج هەمان رۆڵی (قۆڵی پێنجەمی) بۆ ئەڵمانییەکان بینی بۆ داگیرکردنی نەرویج ...، ئەودۆخە سەربازییە بەخێرایی پەڕییەوە نێو فەرهەنگی سیاسی، بۆیە لە سنووری نەخشەی سەربازی دەرچوو، مەرج نیە قۆڵی پێنجەم کۆمەڵە مەفرەزەو چەکدار بن، ئێستا بە هەموو ئەو جەنگە دەروونی‌و پروپاگندانەش دەوترێ قۆڵی پێنجەم کە لە قازانجی هێزێکی ناحەزی دەرەوەی کۆمەڵگایەك یان هێزێك یان کیانێك‌و وڵاتێك دەکرێ‌و ورەیان پێ دەرووخێنن، لەناخی هەموو میللەت‌و هێزێك ئەو قۆڵە هەبووە، ئەگەر چی وەك زاراوە نوێیە ئەگینا ماهیەتی کۆنە لەگەڵ کۆنی مێژوو، هەر لە سەردەمی پێغەمبەر ﷺ بێبڕوایانی قورەیش‌و عەرەبە دووڕووەکان لە قۆڵی پێنجەم بۆ هێزە هێرشکەرەکانی دەرەوەی مەدینە، نەك هەر بە پروپاگندەو جەنگی دەروونی‌و ڕاگەیاندن، بەڵکو گەلێ جار بە شیرو تیریشەوە، ئێستا پلە بە پلە ئەو

قـۆڵی پێنجەمـەوەك تۆمـەتو بیـانووی سـزادان بـەکاردێت لەلایـەن زلهێـزانو دەسەلاتداران بۆ هێزەکانی لەخۆ بـچوکتر، ئـەوانیش بـۆ زیـاتر بـچوکتر، .. ئـەو زاراوە هەر لە فەرهەنگی سیاسی قەتیس نەماوە پەڕییەوە بوارەکانی ئایدۆلۆجیاو فەلسەفەو ئـەدەبیاتو ڕاگەیانـدنو .. هـەتا ڕێکخـستنی سیاسـیو مـەدرەسـەی فیکریو سیاسیش، لەناو جیهانی مسوڵمان نشینو جیهانی سێیەم.

جاران بـۆ هـەردوو بـەرەی ڕۆژهـەلاتو ڕۆژئـاوا دەبوونـە قـۆڵی پێنجـەم بـە ڕێکخـستنی سیاسیـشەوە، بـەو شـێوە گەلــێ جـار دەبوونــە قـۆڵی یەکـەمی داگیرکەران، لە نێو ولاتانی عەرەبی لە کۆتایی سەدەی (۱۹)وە باڵی ئەتەوەگەری تەغریبی بۆ ڕۆژئاوا وەك قۆڵی پێنجەم کاریان کردووە لەسـەر هـەموو ئاسـتێك، لەنێو دەوڵەتی عوسمانلیش ئەو بزوتنەوەی کە پێـی دەووتـرا (عوسمـانی لاو دوای تورکیای لاو دوای (اتحاد والترقی) .. وەك قۆڵی پێنجەم کاریان کرد تا لـە دوایـی بوونە قۆڵی یەکەمو خەلافەتیشیان ڕوخاند، بۆیە (ئەمیل لودفیغ) ووتی: ئەتاتورك لە ناپلیۆن بەهێز ترە، چونکە ناپلیۆن نەیتوانی خەلافەت بروخێنێ بەلام ئەتاتورك توانی[1]، واتە قۆڵی پێنجەم جاروایە ڕۆڵی قـۆڵی یەکـەم دەبینـێ، لـەو دواییـەش دیسان بۆ یـەکێتی سـۆڤیەتی کـرا لـە ئەفغانـستانو زۆر شـوێنی تـر، ئێـستاش بەهەمان ماهیەت بـۆ ڕۆژئـاوا دەکـرێ، زۆربـەی جـار دەسـەلاتدارە دیکتـاتۆرو شمولیەکان خۆیان ئەو ڕۆڵە دەبینن، ئەو زاراوەیە لەگـەڵ بـازدانی عەولەمـە بـۆ قۆناغێکی بالاتر زیاتر مانای هەمەلایەنی وەرگرتـووە، هـەتا دەگاتـە کـەلتوورو شارستانیو فەرهەنگو نەریتو .. هتد، ئێستا لەژێر ڕۆشنایی تیۆری (ململانێی شارستانی) هەموو ئەو ڕێبازانەی سەر بە مەدرەسـەی لیبــراڵ — دیموکراسـییـە لەناو جیهانی ئیسلامی بە سروشتی خۆی دەبتە قۆڵی پێنجەم لە چوارچێوەی ئـەو ململانێیە شارستانیە، هەروەك پێشتریش مەدرەسـەی چەپی دەبووە هەمان قۆڵ بۆ یەکێتی سۆڤیەت، ... لەناو میللەتانی داگیرکراوو دواکـەتووەکانیش ئـەو قۆڵـە

---

[1] بروانە :الاسلام والعلمانیة واثرهما فی نشأة الدولة العراقیة الحدیثة ص١٥٧

زۆر بەزەقیو بەناو ئەدرێسی ئاشکراتر ناو دەبرێن وەك خۆفرۆشی، خائن، جاش، بەپێی ڕای ئیسلامیو نیشتیمانپەروەرەکان لە هەندێ دۆخدا قـۆڵی پێنجـەم زۆر ترسناکترە لە بەرەکانی تری دەرەکی، چونکە عادەتەن ئەو قۆڵە لە خانەی ڕەگەزی خۆت دایە، بۆیە ناونراو (منافق)، هەروەك ئێستاش دەبنین بەربەرەکانی دوژمنـی ئاشکرا چەندە ســاناتر لەگەڵ عەلمانییەتی نـاوەخۆی بـا تـەکنۆلۆجیای لاوازیـش بیت ... ئەو قۆڵە چاکترو شارەزایانەتر دەست دەوەشـێنن لـە ئیـسلامیو هێـزە نیـشتمانیەکان، ئـەوە لـە لایـەك، لەلایـەکی تـر دوور لـەناوی وەك داگیرکـەرو ئیمپریالیزمو غەیرە دینو .. بەرنامەکان جێبەجێ دەکەن، ئەوانە نـاوی خۆمـاڵی وەك ڕزگاریو دادگەریو ئایینیو نەتەوەیی .. هەڵدەگرن.

گەلێ جار قۆڵی پێنجەم بـە نەخـشەو بەرنامەیـەکی نهێنـی ترسـناكو ئـاڵۆز کارەکانی جێبەجێ دەکات، وەك نمونەی ئەو وەزیرە بەکرێگیراوەی لـە ئـەزموونی ئەوروپای ڕۆژهەڵات چۆن تەنیا کـارو فـەرمانی ئـەوەبوو خـەڵکی ناشایـستە لـە شوێنی شایستە دابنێ وە بە پێچەوانەش تـا ژێرخـانی ئـەو ئیدارەیـە برزێتـەوە، ئاواش جاروایە هێزو تاقمیوا لە ڕیـزی میللـەتێکی داگیرکـراوو کـارو فـەرمانی ئەوەیە بناغەکانی کۆمەڵو بەهاو ڕەوشتەکان برزێنێتەوە بۆ ئـەوەی بـە سـانایی‌و بێ بەرگری ئەو میللەتەو نیشتیمانەکەی داگیر بکرێ، ..وەك ئێستا دەبینـرێ لـە کوردستانیش بە هەموو ئاراستەیەك ئەو پلانانە جێبەجێ دەکـرێ، جامـەرج نیـە هەمووی سەرکردایەتی هەستی تەواوی پێ بکا، بۆیە گەلـێ جاریش تاقمو هێـزی سیاسیوا بەهۆی ئەو نەخشە باڵاو ئاڵۆزانەی جیهانی دەبتە قۆڵی پێنجەم بێئەوەی هەست بەخۆی بکا.

(٩)

سیستەمی نوێی جیهانی نظام عالمي جديد
New International Order

زیاتر زاراوەیەکی سیاسی دەماودەستە، هاوتای عەولەمە نیە وەك هەندێ فەرهەنگی سیاسی وای بۆچوینە یان بە سەرەتای (عەولەمە)یان لەقەڵەم داوە، ئەو زاراوە لەدوای تێکڕوخانی بلۆکی سۆشیالیستی‌و یەکێتی سۆڤیەتی سەری هەڵدا بە هەڵچوونەوە بە بۆنەی سەرکەوتنە سەربازی‌و سیاسی‌و یاسایەکەی هاوپەیمانان بەسەرۆکایەتی ئەمەریکا لە جەنگی کەنداوی دووەم بەسەر عێراقدا، تیۆرێکی سیاسی نوێ بە درێژایی ساڵانی ١٩٩٠ – ١٩٩٢ ڕاگەیەنرا لە لایەن (جۆرج بۆش – باوك) بەناوی (سیستەمی نوێی جیهانی) تیایدا کۆمەڵێك نەریتی جیهانی نوێی هێنا پێش، جیا بوو لەگەڵ نەریت‌و سیستەمەکانی سەدەی بیستەم لەوانە: بازاڕی ئازاد، دیموکراسی، مافی مرۆڤ، پابەندی یاسای نێو دەوڵەتی، تەدەخول‌و ئەوەستان لەسەر سەروەری سنوری نێو دەوڵەتی...

هەڵبەتە گەلێ جاری تر جاری، سیستەمی وا جاڕدراوەو ناونراوە سیستەمی نوێی جیهانی وەك ئەو رێکەوتنەی لەدوای جەنگی سی ساڵەی ئەورووپی‌و دوای لە رێکەوتنی ویستیفالیا ١٥٤٨ز بەستراو (عائلة الاوروبی) لێ دروست بوو، دوایی بووە سیستەمێك هەموو جیهانی گرتەوەو دەوڵەتی عوسمانلیش لە سەردەمی سولتان عبدالمجید لە ١٨٥٦چووە ناویەوە، لە دوای جەنگی جیهانی یەکەم دیسان ئەو ١٤ بنەمایەی ویلسون لە ١٩١٨ز لەبارەی جیهان‌و (عصبة الامم) ئەوکاتی بە سیستەمی نوێی جیهانی خوێندرایەوە، زۆرجاری تریش ... زۆربەشیان نەدەهاتە دی، هەتا لە سیستەمە جاڕدراوەکەی ویلسونی ئەمریکی لە خاڵی ١٤ پێشنیاری پێکهێنانی (عصبة الامم)ی کردبووکەچی خۆشی نەبووە ئەندام تیایدا

بەهۆی قایل نەبوونی کۆنگریس، ئەو جارەش سیستەمی نوێی جیهانی نەبووە قۆناغو وەرچەرخانێك، چونکە هەر لە سەرەتایدا دووچاری قەیرانێکی ناوەندی ترسناك بۆوە، ئەویش ئەوە بوو جارنامەکەی زیاتر دیموکراسی بوو کەچی ئەو دیموکراسی یە لە جیهانی موسوڵمانشین بووە هۆی سەرکەوتنی بزوتنەوە ئیسلامییەکان لە هەڵبژاردنە دیموکراسیەکان وەك لە جەزائیرو ئوردنو تورکیاو تاجیکستانو بەحرەینو کویتو عێراقو فەلەستین ... گەلێ شوێنی تر .. بۆیە بەهۆی عەلمانییەتی ناوچەکە بە خێرایی لەو دیموکراسی یە پەشیمان بونەوە، کەوتەوە پشتیوانی دیکتاتۆرییو ئینقیلابچی یەکان. ئا لەوکاتەدا ئەمریکاو رۆژئاوا لە جیهانی ئیسلامی دۆستی ئەو لایەنە دەسەڵاتدارانەن، کە لە هەڵبژاردن دەرنەچووینەو دەسەڵاتیش بە دیکتاتۆرانە بەرێوە دەبەن لەوانە دەسەلاتی فتح لە فەلەستین، پەرویز موشەرەف لە پاکستان، عەلی مەهدی لە سۆمال ... بۆیە ئەو جارنامەیەی (سیستەمی نوێی جیهانی) لەگەڵ گۆڕانی سەرۆكو هاتنی (بیل کلینتۆن) بە خێرایی لە عەولەمە توایەوەو قۆناغێکی تری ئەو نەخشەیە هاتە پێش بەناوی (ململانێی شارستانی)، ئیتر لەسەردەمی (کلینتۆن) لە نوسینو سەردێرا کەمتر باسی لە سیستەمی نوێی جیهان دەکرا، گۆڕا بۆ یاسای عەولەمە کێشە شارستانی یەکان، سەرەرای ئەوەش چەند نیشانەیەکی روونی پێوە دیار بوو، لەوانە:

١- بالکێشانی تاك جەمسەریو تاکرەوی ئەمەریکا بەسەر جیهانو دەزگا نێو دەوڵەتییەکان بە زاراوە ناونراوە (أمركة).

٢- زۆربەی کارو هەڵمەتەکانی ئەمریکا لە سەرەتادا لەژێر چەتری یاساییو یاسای نێو دەوڵەتیو کۆکردنەوەی دەوڵەتان بوو بۆی، .. دوایی بەرەبەرە ئەو چەترەشی فەرامۆش کراو دەکرێ.

٣- بنەمای (بانێكو دوو هەوا) بەسەر زۆربەی بوارەکانی ژیانی سیاسیو یاساییو شارستانیو باری نێو دەوڵەتیەوە دیارە.

٤- زل کردنی فاکتەری ئابووری بەهۆی بازاڕی ئازاد. بەسەر هەموو فاکتەرەکانی تری بەکار لە جیهاندا وەك فاکتەری ئایینی‌و سیاسی، ئایدۆلۆژی، کۆمەڵایەتی، نەتەوەیی، جوگرافی، نەژادی، ...

٥- لە جەنگی هەمەلایەندا یە بۆ ئەو خاڵانەی سەروو .. بە هەموو ئاستەکانی‌یەوە لەوانە: ململانێی شارستانی وەك لایەنی فیکری، تیرۆر وەك لایەنی یاسا، بازاڕی ئازاد وەك لایەنی ئابوری، لیبراڵی وەك لایەنی کۆمەڵایەتی، عەلمانییەت وەك بەدیلیی لایەنی ئایینی، سیستەمی دیکتاتۆری وەك لایەنی سیاسی،.. لێرەدا تێبینی دەکرێ ئەوانەی سلبیە دەنێردرێتە دەرەوە، ئیجابییەکان بۆخۆی گل دەداتەوە، ئینجا ئەو دیکتاتۆری‌و سلبیاتە تەنها بۆ جیهانی ئیسلامی دەنێرێ، ئەگینا ڕاستە وا جەنگ لەسەر دیموکراسی دەکا لە شوێنانی تر.

٦- لەبەر ئەوەی ئەمەریکا هێزەکەی ڕێکخراوە بەرامبەر هێزی دیارو ڕێکخراو سەرکەوتووە، بەڵام بەرامبەر هێزی بزرو پارتی زان سەرکەوتوو نین، چ لەو سەردەمە چ لەکۆنەوە، هەروەك لە شۆڕش‌و بەرگریەکانی خەتابی لە مەغریب عومەر موختار لە لیبیا، عبدالقادری جەزائیری، مەهدی لە سودان شۆڕش‌و بەرگری شێخ محمود لە کوردستان‌و زانایانی ئایینی لە نەجەف‌و کەربەلا، تا ئەو ساتەش هەروایە زۆر بە سانایی ڕووبەرووی دەوڵەتی عێراقی بۆوە، کەچی تا ئێستا چارەی ئەو بەرگریەی نێو سوننی عەرەبی پێ ناکری، بۆیە لە تەقەلایەکی بێوچان دایە تەنیا شەرعییەت بداتە بوونی ڕەسمی، تا بتوانێ بەسانایی زاڵ بێت بەسەریاندا، ئیتر شەرعییەتەکانی شۆڕشگێڕی‌و جەماوەری‌و ... کپ بکاتەوە بەناوو ئاتۆرەی (تیرۆر، تێکدەر، بەدەر لە یاسا ...) ئەوەش یەکێ لە مەبەستەکانی سایکس-بیکۆ بووە لە دروستکردنی ئەو دەولەتۆکانەی وەك: عێراق، ئوردەن، سوریا، کوێت .... .

٧- ڕۆژئاوا گەلێ جار بەڵێنی وای لە شێوەی (سیستەمی نوێی جیهانی)یەوە جاڕداوە تەنها لایەنی سەلبییەکانی جێبەجێ کردووە، بەڵام لەلایەنی ئیجابی

یه‌کان هەر دەنگ بووەو بەس، ئیتر بەو شێوە لە کۆنەوەش دروشمی بەناوی (عدم إنتشار البارود) بەهەمان شێوەی ئێستای کە چۆن مل لەبەر ملی ئەو ولأتانە دەنێت کە لەگەڵ بەرژەوەندی ئەو تێك ناکاتەوە ئەوا بەناوی (عدم إنتشار أسلحة الدمار الشامل) (.. نووی) .. ڕوو بەڕوویان دەبێتەوە

پەیوەندی سیستەمی نوێی جیهانی بە سایکس بیکۆو ململانێی شارستانی یەکان:

ململانێی شارستانی لە هەناوی سیستەمی نوێی جیهانی نەهاتووە، بەڵکو تیۆرێکی کۆنە بەشێوەی جیاجیاو ناوی جیاجیا پەیڕەو کراوە، سیستەمی نوێی جیهانی قۆناغێك بوو لەو (ململانێیە)، لە سیستەمی نوێی جیهانی دا کۆمەڵێك فاکتەری سیاسی نوێ هاتە کایەوە لەوانە: ١- تێك ڕووخانی بلوکی سۆسیالیستی ٢- سەرهەڵدانی ڕابوونی ئیسلامی ٣- جەنگی دووەمی کەنداو .. وای کرد ئەوجارە ئەمەریکا بە بەرپرسی جیهانو نوێنەری ڕۆژئاوا بێتەوە گۆڕەپان لەسەر شێوەی (ڕۆم)ی کۆنو هەڵەتە ئیمپریالیزمی یەکانی ناوەراستو شارلمانی فەرەنسی ..، بە شێوەیەك یاری دا بەسەر عەلمانی یەتی ناوچەکەو خودی نەخشەی سایکس -بیکۆی ١٩١٦، بۆیە لەپێشدا دەبێ لایەنێك لە نیازە نهێنی یەکانی پەیماننامەی سایکس - بیکۆ تۆمار بکەین، ئینجا زیاتر لەو سیستەمەو ململانێی شارستانی تێدەگەین بە تایبەتی لەناوچەکانی جیهانی ئیسلامی :

مەبەستەکانی سایکس- بیکۆ:

جگە لە نیازە ئاشکراکانی کە ئیمپریالیزمە ئەو نیازە شاردراوانەشی تیایە زۆر بەکورتی:

١- بۆ دابەشکردنی جیهانی ئیسلامیو یەك نەگرتنەوەی ﴿لە چوارچێوەی یاسای (فرق تسد) کە لە زەمانی ئەسکەندەری مەقدۆنیەوە پەیڕەو کراوە[1]﴾.

٢- ئاسانی زاڵبوون بەسەر جەنگی میللی، لەڕێی دەسەڵاتی عەلمانی ناوچەو وڵاتەکە، ئەو نەخشەیە لە زەمانی فیرعەونەکان پەیڕەو کراوە بۆ زاڵبوون بەسەر تەواوی خەڵکی وڵاتیان کردە (٤٢) هەرێم، لەلایەکی تر ڕۆژئاوای ئەو ساتیو ئەمەریکای ئێستاش لایان سانایە سزای هەر دەوڵەتێك بدا بەڵام لای زۆر قورسە بەسەر بزووتنەوەیەکی میللی زاڵ بێت، بۆیە ناوچەکەیان کردە چەندین دەوڵەتۆکەو هەریەکەشی دیکتاتۆرێکی بەسەردا سەپاندووە.

٣- بۆ ئەوەی بەڵێننامەی بەلفۆر١٩١٧بچەسپێ.

٤- هەردەم ناوچەی نائارامی دروست بێ وەك پاساو بۆ هاتنەوەو سزاو دەست تێوەردانی ناوچەکە.

٥- دارشتنی دامو دەزگا نوێکان لەسەر بنچینەی عەلمانییەتو بۆشاییەك بەجێ نەمێنێ، کە جارێکی تر دەوڵەتی ئیسلامی جێی بێتەوە.

ئەو خاڵانە نزیکەی 3/4 سەدەیەکی خایاندوە، بەڵام دوایی دیسان ڕابوونێکی ئیسلامی لەپاش شۆڕشی ئیسلامی ئێرانی خومەینی ١٩٧٩ سەری هەڵداوە، زۆر بەخێرایی ئەمەریکاو ڕۆژئاوای ترساند، لەگەڵ ڕەخساندنی باری جیهانی بەرەو پێشچوونی تەکنۆلۆجیاو هەرەسی بلۆکی سۆشیالیستیو فاوڵی عێراق لە جەنگی کوێت، وایکرد ئەمەریکا خۆی بێتەوە مەیدان جارێکی تر نەخشەی سایکس-بیکۆ سەرلەنوێو لەسەر بنچینەی سەدەی (٢١)و بە بنەماکانی ململانێی شارستانی دارێژرێتەوە، لە دوای ١١ی ئەیلول- ٢٠٠٢ بە سەربازیش هاتەوە گۆڕەپانو سیستەمی نوێی جیهانی کۆتایی هاتو قۆناغی پەیڕەوکردنی

[1] کاتی ئەسکەندەر سەرکەوتووبوو بەسەر ڕۆژهەڵاتو لە خاکی فارس ڕا نامەیەکی بۆ ئەرستۆی مامۆستای نارد وداوای لێکرد ئاخۆ چی بکاو چۆن زاڵ بیو لە کاتێکا لە جەنگ زاڵ بووە خاکی گرتووە چۆن بەسەر تاکیش (میللەتانیش) زاڵ بێ، لە وەڵامدا ئەرستۆ وتی سیاسەتی (پەرتکەو زاڵ بە) یان بەسەردا بسەپێنە.

ململانێی شارستانی نۆره‌ی هات، له سه‌ره‌تادا ئه‌فغانستانو دوایی عێراقی داگیر کرد .. به‌ڵام سه‌ره‌نجامه‌کانی واپێده‌چێ زۆر به‌ترسناکی ڕوو له ئه‌مریکا بکاته‌وه، چونکه له‌لایه‌ن ئیسلامییه‌کان به‌ربه‌ره‌کانێی ڕاسته‌وخۆی ئه‌مریکاو ڕۆژئاوا ساناتره نه‌ك به‌ربه‌ره‌کانی عه‌لمانییه‌تی خۆماڵی با ته‌کنۆلۆجیای یه‌کەم به‌هێزتریش بێت، بۆیه ئێستا ئه‌مریکا بیر له چاوپیاخشاندنه‌وه‌ی ئه‌و هه‌نگاوه گۆیه‌ندیه (مجازفیه) ده‌کاته‌وه، چونکه هه‌ر وڵاتێك داگیر ده‌کا ئه‌وا له‌دوای حکومه‌ته عه‌لمانییه دیکتاتۆرییه‌که یه‌کسه‌ر ڕابوونی ئیسلامییه‌کی به‌هێز له‌جێی ده‌ته‌قێته‌وه، که پێشتر له‌لایه‌ن حکومه‌ته عه‌لمانییه‌که وه‌ك پاسه‌وانێکی ڕۆژئاوایی سه‌رکوتی کردبوو، به‌لادانی ئه‌و قه‌پاغه یه‌کسه‌ر ڕابوونه‌که ده‌ته‌قێته‌وه. بۆیه هاتنی ئه‌مریکاو گۆڕینی له ناڕاسته‌وخۆ بۆ ڕاسته‌وخۆ زۆر له قازانجی ئیسلامییه‌کان بووه‌و ده‌بێ که‌چی ئیسلامییه‌کان ئه‌و ستراتیژییه‌یان په‌یره‌و نه‌کردووه هه‌روا دژی ئه‌مریکان به پله یه‌ك.

(١٠)

ناردنـــی شـۆڕش تصـديـر الثــورة

Export Revolution

به‌ مانای به‌رپاكردنی جموجۆڵی سیاسی تا پله‌ی شۆڕشی بـه‌هۆی فاكتـه‌رێكی ده‌ره‌وه‌، ئه‌و زاراوه‌یه‌ له‌سـه‌رده‌می شۆڕشـی ئۆكتۆبـه‌ری ١٩١٧بـه‌ سـه‌رۆكایه‌تی (لینین) كه‌مێك به‌و شێوازه‌ سـه‌ری هه‌ڵـدا، بـه‌ڵام نـه‌بووه‌ زاراوه‌یـه‌كی سیاسـی، له‌دوای سه‌ركه‌وتنی شۆڕشـی ئیـسلامی ئێرانـی به‌سـه‌رۆكایه‌تی (آ.خمـینی) لـه‌ ١٩٧٩ ئه‌و زاراوه‌یه‌ سه‌ری هه‌ڵدا، ئه‌وشورشه‌ جموجۆڵو ڕابوونێكی فراوانی خـسته‌ ناو جیهانی ئیسلامی، چـونكه‌ چـۆنایه‌تی شۆڕشـه‌كه‌ زۆر جۆشـده‌ر بـوو، یه‌كـه‌م جاریش بـوو شۆڕشـێكی جـه‌ماوه‌ری به‌سـۆز بـه‌ناوی ئیـسلامی نـاوا سـه‌ركه‌وێ بێئه‌وه‌ی پاڵ بداته‌ ڕۆژهه‌ڵات یا ڕۆژئاوا، له‌دوای سه‌ركه‌وتنیش سه‌ركرده‌و ڕابـه‌رانی شۆڕشی ئێرانی به‌دوای ژیانو خۆشگوزه‌رانی نه‌بوون، یه‌كـسه‌ر ڕوویـان لـه‌ كێـشه‌ نادادگه‌ری یه‌كانی جیهان كردو هه‌ر خـودی ئـه‌و شۆڕشـه‌ش زۆر وروژێنـه‌ر بـوو، هه‌موو جیهانی له‌ زۆرداران به‌خه‌به‌ر هێناوه‌ سه‌لماندی یه‌وه‌ كه‌ هێزی جه‌ماوه‌ر لـه‌ ته‌كنۆلۆجیای سه‌ربازی به‌هێزتره‌، بێئه‌وه‌ی ئه‌وان جاریٚ بتوانن بپرژێنه‌ سه‌ر ناردنه‌ ده‌ره‌وه‌ی شـۆرش هـه‌ر خـودی ڕووداوی (شۆڕشـه‌كه‌)بـووه‌ هانـدانی خـه‌ڵك لـه‌ زۆرداریو دیكتاتۆره‌كان هه‌ڵسن، به‌و شێوه‌یه‌ جمو جۆڵو نائارامی یه‌كی بیٚ وێنـه‌ جیهانی ئیسلامی گرته‌وه‌، شۆڕشی ئه‌ڤغانستان به‌ناوه‌رۆكی ئیـسلامی زیاتر ته‌قی یه‌وه‌، له‌ توركیا له‌ عێراق لـه‌ وڵاتـانی عـه‌ره‌بی ... هتـد خـواروی ئاسیاشـی گرته‌وه‌، زۆربه‌ی شۆڕشو به‌رگری یه‌ میللی یه‌كانی داگیركه‌رانیـشی گه‌شـانده‌وه‌، به‌رگری فه‌له‌ستین، مۆرۆ، كـشمیر، خـواروی لبنـان.. زۆر گه‌شـه‌ی بـه‌ شۆڕشـی كوردیش كرد، ... به‌و شێوه‌یه‌ له‌به‌رامبـه‌ر ئـه‌و دیه‌نـه‌ ترسـناكه‌ی ده‌سـه‌ڵاتداره‌

دیكتاتۆری‌و زلهێزانی ڕۆژهه‌ڵات‌و ڕۆژئاوا ئه‌و زاراوه‌یه دۆزرایه‌وه به‌ناوی (تصدیر الثورة)، بۆ ئه‌وه‌ی ئه‌و دۆخه شۆڕشگێری‌یه‌ی كه‌وه‌ك شه‌پۆل وڵاتانی ده‌گرته‌وه به سروشتی بیخه‌نه ئه‌ستۆی ده‌وڵه‌تێك، ئیتر میلله‌تان له ئه‌نجامی باری خراپی ده‌سه‌ڵاتداران به‌خه‌به‌ر ده‌هاتنه‌وه‌و كێشه‌كه له نێوان میلله‌ت‌و ده‌سه‌ڵاتدارانی دیكتاتۆری بوو .. به‌هۆی ئه‌و زاراوه‌یه ده‌ویسترا بكرێته كێشه‌یه‌كی نێوان ده‌وڵه‌ت‌و ده‌وڵه‌تێكی تر، .. به‌و شێوه‌یه ئه‌و زاراوه‌یه زۆر گه‌شه‌ی كرد ... تا به هه‌موو لایه‌ك جه‌نگی عێراق دژی ئێرانیان سازدا كه له نزیكه‌وه دیوارێكی پۆڵاینی له پێش ئه‌و شۆڕشه دروست بكا، له‌كۆتاییدا به‌ره‌به‌ره ئه‌و زاراوه‌یه بوو‌ه تۆمه‌تێك هاوتای ئه‌و زاراوه‌یه، زاراوه‌ی وه‌ك (ئوسولی، تزمت، تیرۆریست، ئیسلامی، ...) له‌گه‌ڵی په‌یدا بوو، پێكیشیان ده‌به‌سته‌وه، له ژێره‌وه‌ش ته‌قه‌ڵایه‌كی جیهانی خه‌ست تر هه‌بوو بۆ به‌رگرتنی ئه‌و (تصدیر الثورة) به‌ده‌یان كۆبونه‌وه‌ی ڕه‌سمی‌و ناڕه‌سمی سازدرا، له هه‌مووی گرنگتر له نێوان ئه‌مریكاو ئیسرائیل كۆمیته‌یه‌كی باڵای هاوبه‌ش پێكهات به‌ناوی (كۆمیته‌ی گشتی هاوبه‌ش) به‌ده‌یان سه‌نته‌ری توێژینه‌وه‌ی له‌به‌رده‌ست بوو، بودجه‌یه‌كی خه‌یاڵی بۆ ته‌رخان كرابوو، كارو فه‌رمانی دۆزینه‌وه‌ی ئیختیلاف‌و زیندووكردنه‌وه‌ی جیاوازی مه‌زهه‌بی وه‌ك شیعه‌و سونه‌و ئیسلامی سیاسی‌و ناسیاسی‌و ...په‌یداكرد، له‌و ڕووه‌وه ده‌سه‌ڵاتدارانی وڵاتانی عه‌ره‌بی به‌شداربوون به تایبه‌تی میسر، وڵاتانی كه‌نداو، عێراقی به‌عس، .. ئه‌و لێژنه‌یه ئه‌ركی زۆر فراوان بوو هه‌تا دروستكردنی كه‌سێتی ئیسلامی‌و بانگخوازو بیروباوه‌ڕی توندو ناكۆك، له‌چاپدانی كتێب بۆ ئه‌وه‌ی ناكۆكی له ڕیزی ڕابوونی ئیسلامی دروست بێت تا ئه‌و جۆش‌و خرۆشه جیهانی‌یه كپ بێته‌وه، .. به‌و شێوه‌یه تا ڕاده‌یه‌ك توانیان پێش له‌و شه‌پۆله بگرنه‌وه، به‌ڵام هه‌ر كاریگه‌رییه‌كه‌ی به‌رده‌وام بوو هه‌تا ئه‌و ساته‌ش، له‌كاتێكا جه‌نگی عێراق‌و ئێران به‌رده‌وام بوو بۆ به‌رگرتنی ئه‌و (تصدیر الثورة) ده‌بینین په‌ڕییه‌وه ئه‌فغانستان به‌ره‌و ڕۆژهه‌ڵات له‌ولایه‌ش په‌ڕییه‌وه وڵاتانی عه‌ره‌بی‌و

سودانو جەزائیرو تونس، .. تا لەنێو تەییاری سێیەم بە ناوی (سەلەفی‌یەت) لەناو ڕابوونی ئیسلامی دروست کرا، کاریگەرییەکی لە هەموان زیاتر لەو (تصدیر الثورة) کردو کۆمەڵێك جیاوازی نوستووی بەخەبەر هێنایەوە، زیاتر دەسەڵاتدارانو زلهێزانی حەساندەوە .

(١١)

تۆرانـــی الطورانيـــة Toranism

بیرێکـی عــه‌لمانی نه‌تــه‌وه‌یی توندڕه‌وه هاوتـای فاشـی و نـازی شـۆڤینی‌و ڤالانزیسی‌و به‌عسی، له ناوه‌ڕاستی سـه‌ده‌ی ١٩ چـه‌که‌ره‌ی کـرد، بـه‌ڵام لـه‌دوای سـاڵانی ١٩٠٨ پـه‌ره‌ی سـه‌ند، وه‌ك ئـامرازێکی ترسـناك لـه دژی عوسمـانلی‌و نه‌ته‌وه‌کانی تری موسوڵمان، ده‌قی بیری تۆرانی ئه‌وه‌یه: که له‌کتێبـه‌کانی (تکـین ئـه‌لب) هـاتووه بـه نـاوی (تـۆران) : تـۆران پارچـه خـاکێکی ڕه‌سـه‌نی تورکـه له‌ناوه‌ڕاستی ئاسیا[١] بـه‌ڵام تـۆرانی بزوتنه‌وه‌یـه‌کی ڕه‌گـه‌ز په‌رسـتی سیاسـی یـه مه‌به‌ستی کۆکردنه‌وه‌ی هه‌موو ئه‌وانه‌ی به تورکی ده‌دوێن لـه تـورك‌و تورکمـان‌و ته‌ته‌رو مـه‌غۆڵ‌و قیرغیـز‌و ئـازه‌ری‌و ئۆزبـه‌ك‌و .. بـه هـه‌موو ئـه خاکـه پـان‌و به‌رینه‌شی یه‌وه که له‌سه‌ری ده‌ژین، به‌و شـێوه‌یه نه‌خـشه‌ی سیاسـی‌و جـوگرافی‌و مێـژوو یـی‌و نه‌خـشه‌ی عوسمـانلی زۆر لێـك جیـان، ئینجـا بیروبـاوه‌ڕو مێـژووو فه‌رهه‌نگ‌و کـه‌لتوورو .. هـه‌تا ده‌گاتـه عه‌قیـده‌و تێـڕوانین‌و ئامانجه‌کانیـشیان، له‌جیاتی (په‌یوه‌نـدی ئاسـۆیی ئیـسلامی عوسمـانلی) کرایـه په‌یوه‌نـدی شـاقوڵی ڕه‌چه‌ڵه‌ك، ده‌ستکاری‌یه‌کی بنچینه‌ی ئه‌ده‌بیات‌و ڕووی مێژووو که‌لتوورو بـیرو ڕوا ئینتیماکانی کردووه، له ئاسۆیی یه‌وه بـه‌ره‌و شـاقوڵی، لـه پێـشکه‌وتوویی یـه‌وه بـه‌ره‌و دواکـه‌وتویی، لـه مرۆڤایـه‌تی یـه‌وه بـه‌ره‌و ڕه‌گـه‌ز په‌رسـتی، مێـژووی عوسمانیشی کرده به‌شێك له‌و پرۆسه‌یه‌ی پانتایی تۆرانی .. له‌سه‌رده‌می عوسمـانی بیری نه‌ته‌وه‌یی نه‌بوو، خه‌لافه‌ت به‌ناوی ئیسلامی بوو نـه‌ك تورکایـه‌تی، هـه‌موو نه‌ته‌وه‌و هێزو توێژی جیاجیا به‌یه‌کسانی ئینتیمایان له‌و خه‌لافه‌ته بـووه سـه‌ره‌ڕای به‌دکاریه‌کی زۆری سوڵتانه‌کان به‌ڵام ئه‌وخراپیه‌یان به‌ناوی نه‌ته‌وه‌یی نـه‌بووه، هـه‌ر

---

[١] له سـه‌رووی ئێرانیش ناوچه‌یه‌ك هه‌یه به‌ناوی (توران) به‌ڵام ئه‌و جیایه له‌گه‌ڵ ئه‌و تورانه

بۆیه‌ش نازناوی سوڵتانه‌كانیشیان به‌ناوی توركایه‌تی نه‌بووه نازناوی وه‌ك سوڵتان، خادم حرمین، خاقانی بروبحر، .. بۆ زیاتر سه‌رنج بده (موسوعة الألقاب ...) هه‌تا له هیچ شوێنێك به سه‌ربازی عوسمانی نه‌وتراوه سه‌ربازی توركه‌كان، هه‌ر وتراوه سه‌ربازی عوسمانی یه‌كان یا سه‌ربازه ئیسلامیه‌كان، له‌ناو كوردیش به خراپه‌ش كه ناویان هاتووه به ناوی (جل خواره‌كان) یان (گورگه بۆره‌كان) له‌ناو عه‌ره‌ب به (ئه‌فاندم) ناویان هاتووه، به‌ناوی تورك نه‌هاتووه[1]، هه‌روه‌ك هه‌ندێ فه‌رهه‌نگو ئه‌نسكلۆپیدیاو نووسه‌ری ئێستا جاروایه توركو عوسمانی یه‌كان تێكه‌ڵ ده‌كه‌ن به‌تایبه‌تی گوتاری ئیمپریالیزمی یه‌كان، بۆ ئه‌و مه‌به‌سته سه‌رنج بده (ساطع حصري) كه جیهانبینێكی نه‌ته‌وه‌گه‌ری توندی عه‌ره‌بیشه‌و له سه‌رده‌می خه‌لافه‌ت (قائیمقامی) مه‌قدۆنیا بووه‌و باوكیشی قازی بوو به هه‌موو هه‌رێمه‌كانی عوسمانلی دا گه‌ڕابوو ده‌ڵێ: له هیچ شوێنێك ئه‌و هه‌سته‌ی نه‌ته‌وه‌یی لای هیچ لایه‌ك نه‌بوو له‌لای توركه‌كانیش[3]، له ده‌زگاكانی ڕه‌گه‌زنامه‌ش له ناسنامه‌دا ناوی نه‌ته‌وه نه‌ده‌نووسرا ته‌نها ئاین ده‌نووسرا[4]، (محمد أمین زه‌كی به‌گ)یش له پێشه‌كی كتێبی (كوردو كوردستان) دووپاتی ئه‌و ڕاستی یه ده‌كاته‌وه، له‌ڕاستیدا توێژه‌ره‌وان تا ئێستا زۆر گه‌ڕاون له نێو به‌ڵگه‌نامه‌كانی عوسمانی به‌ڵگه‌یه‌كی نه‌ته‌وه‌گه‌ریان نه‌دۆزیته‌وه تیایدا لایه‌نگیری ڕه‌گه‌زی تورك بكا، به پێچه‌وانه‌وه زۆربه‌ی توركمانو نازه‌رو.. دژی عوسمانی بوون زیاتر لایه‌نگیری سه‌فه‌وی بووینه، كه‌چی كوردو عه‌ره‌ب لای عوسمانی بووینه.

به‌و شێوه‌یه ئه‌گه‌ر سه‌لبیاتو نادادگه‌ریش هه‌بووبێ له ڕووی نه‌ته‌وه‌یی نه‌بووه، بۆیه له‌دوای داڕووخانی خه‌لافه‌ت زۆربه‌ی نه‌ته‌وه (ناتوركه‌كان) سه‌رله‌نوێ داوای گێڕانه‌وه‌ی خه‌لافه‌تیان كردوه، نه‌ته‌وه‌گه‌ری یه توركه‌كان به‌و دۆخه‌ی ناو

---

[1] بۆیه زیاتر سه‌رنج بده (بیره‌وه‌ریه‌كانی ره‌فیق حلمی).

[3] و [4] بۆ زیاتر بروانه: محاضرات في نشوء القومیة- ساطع حصري .

عوسمانلی قایل نەبوون، ئیتر جاری ئەوەیان دا کە رەگەزی تورك لە خەلافەتو ئەو (رابطة)یەی ئیسلامی زەرەریەتی، هەروەك (مصطفی کمال) لە وتارەکانی هەلوەشاندنەوەی خەلافەت دووبارەی دەکردەوە، ئەو چینە خەلکە زۆربەی (دۆنمی) بوون ئەو جوانەن لە سەدەی (١٨) لە ئیسپانیا دەرکرانو لە سالۆنیك دالدەدران لەلایەن خەلافەتەوە دوای ئیسلام بوونیان، بەلام وا دەگوترێ کە لە ژێرەوە بەتەواوی‌و هەموویان ئیسلام نەبووینە، ئەوانە وەك مەسیحی ناو عەرەب رۆلێکی گرنگیان هەم بۆ دامەزراندنو بلاوکردنەوەی تۆرانی یەت بینی هەم بۆ ئینقیلابەکەی ١٩٠٨ لەوانە: مصطفی کمال - کە لە بنەچەدا سەر بە خێزانێکی یۆنانی ناوچەی ریسە، حسین جاهد، جاوید بەگ، ... لەبەنەچەدا زۆربەی سەرانی ئەو بزووتنەوە وەك : ئەنوەر پاشا، طلعت پاشا، جمال پاشا، تکینی ئەلب، زیا ئەلب کۆك، .. رەچەلەکو رەوتیان لێل بوو، تورك نەبوون، ... گومانەکە لێرەوە دروست دەبێ کە ئەوانە تورك نەبووینەو هاتوون تیۆری سیاسی ناسۆنالیزمی یان بۆ تورك دارشتووەو باسی چەوساوەیی تورکیان کردووە لە هاوکێشەی عوسمانلی، تا رادەیەك ئەگەر واشبێت هۆیەکەی دەگەرێتەوە بۆ ئەو وەسفەی (تورك =بێ ئیدارك)[١]، تورك زۆر خەلکی بەتوانای ئیداری‌و فکریان نەبوو هەرچەندە جەنگاوەری ئازاش بووینە، ئیتر زۆربەی پایە سەرکییەکانی ناو خەلافەت خەلکانێك بووینە لە عەرەبو کوردو چەرکەس‌و ئەلبانو ..، بۆیە بزووتنەوەی (تۆرانیەت) بناغەیەکی تری تەواو جیای دارشتەوە بۆ ئەو سیستەمەو بانگی سەروەری بابو باپیرانو رەچەلەکو ئەو خاکە فراوانەی جیهانی تورکی کرد نەك جیهانی ئیسلامی، داوایەکی هاوشێوەی نازیایەتی کرا، لە راستی دا دیسان گەرانەوە سەر فاکتەرە شاقولی یە رەچەلەکی یەکان کە لەزەمانی یۆنای کۆن دابەشی یە رەچەلەکی یەکانی کۆمەلایەتی بە (تەنەکە، ناسن، زیو، زێر) دابەش کرابوو، لەلایەنی ئیسلام بەیەکجاری‌و بە واقیعی تێکو پێك شکێنراو هەریەکە

[١] بروانە (ساطع حصري – محاظرات في نشوء القومية)

له (بیلالی حه‌به‌شی، سوهه‌یبی ڕۆمی، سه‌لمانی فارسی، گابانی کوردی...) شان به‌شانی عه‌ره‌ب سه‌رکرده‌ی ئه‌و کۆمه‌ڵگه‌یه بوونه، بیلال حه‌به‌شی به حیسابی یۆنانی (ماده‌ی ته‌نه‌که بووه له ناژه‌ڵ نزیك بووه نه‌ك مرۆڤی ته‌واو) ... هه‌موو ئه‌و جیاوازیانه هاتنه‌وه ناو میلله‌تی ئیسلام، هاو شێوه‌ی ڕۆژئاوا که نازییه‌تو فاشییه‌تو زانکۆی جرمانی، زانکۆی ئه‌مریکا، ئه‌نگلوسکونی، فرانکۆفۆنی ئێستاو زانکۆی عه‌ره‌بی ... تۆرانییه‌تیش به خه‌ست تر له‌وانه هاته مه‌یدان .. هه‌ر به‌و هۆیه‌شه‌وه ده‌ستیان به پاکتاوی ڕه‌گه‌زی کرد، ئه‌و گورزه‌ی له ئه‌رمه‌ن وه‌شێنرا هه‌ر له ده‌ستی تۆرانییه‌کان بوون چ له‌نێو ناوه‌نده‌کانی خه‌لافه‌ت چ له دوای ۱۹۰۸و ده‌سه‌ڵات وه‌رگرتنیان، هه‌ر ئه‌وانیش ده‌سه‌ڵاتدار بوون زیاتر خه‌لافه‌تی عوسمانلی ئه‌وکاتی به (پیاوه نه‌خۆشه‌که) ناوبانگی ڕۆیشتبوو، به‌ره‌به‌ره گوتاری سیاسیو مێژوویی‌و که‌لتووریو فه‌رهه‌نگیان گۆڕی هه‌تا پیتی نووسینیش، تا له‌کۆتایی نووسینه‌کانی (تیکین ئه‌لب)یان کرده په‌یڕه‌و، ئه‌و نووسه‌ره به‌هێزه (۵) به‌رگی له‌باره‌ی ڕه‌چه‌ڵه‌کی تورکو ڕه‌وشتو خانه‌دانیو نیشتیمانی تورکو جه‌نگه‌کانو پیاوه‌تییه‌کانی نووسی به‌ناوی (تۆران)، تیایدا جۆره گوتاریکی دارشته‌وه زۆربه‌ی ڕووداوه مێژووییه‌کانیان سه‌ر له نوێوه نووسییه‌وه به ڕوانگه‌یه‌کی نه‌ته‌وه‌گه‌ری نائیسلامی، له سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی بیسته‌م ئه‌و بیره بڵاوبۆوه وه‌ك: جوان تورکو تورك ملیکشیو ئیتیحاد الترقیو تورك ئۆجاغی..و ئینقیلابه‌که‌ی ۱۹۰۸ی له‌سه‌ر دروست بوو، ئه‌وان ده‌سه‌ڵاتیان گرته ده‌ست له ساڵی ۱۹۲۰ سوڵتان خه‌لافه‌تی به‌جێهێشت، تا له ۱۹۲٤/۳/۳ به یه‌کجاری خه‌لافه‌تی ئیسلامی (عوسمانلی) هه‌ڵوه‌شێنرایه‌وه‌و کۆماری تورکیای عه‌لمانی له‌جێی دارشترا له‌سه‌ر ده‌ستی (مصطفی کمال)، له‌گه‌ڵ دارمانی خه‌لافه‌تو سه‌رکه‌وتنی بیری تۆرانییه‌ت مه‌ینه‌تی کوردیشی له‌گه‌ڵ دروست بوو، به‌ڵام له کۆتاییدا ئه‌و بیره هه‌م ته‌واو سه‌رکه‌وتوو نه‌بوو هه‌م زیانێکی کوشنده‌شی له ئیسلامو میلله‌تانی ئیسلامیو هه‌تا میلله‌تی تورکیش دا، ئه‌گه‌ر به‌و ته‌رازووه

نەتەوەگەرییانەش هەڵیسەنگێنین دەبینین ئەو عوسمانلییەی دەسەڵاتی لە ئەوروپاو ئاسیاو ئەفریقیا هەبوو بچووك بۆوە بۆ خاكێكی بچوكی توركیا بە پێی مادەی (١٠)ی جارنامەی ویلسونو مەرجە كوشندەكانی لۆزان دروست بوو، لەیادی ساڵانەی سەربەخۆی توركیای ئێستا پێویستە لەجیاتی ئاهەنگ شین بگێڕن، هەروا بەدوای مەرجەكانی یەكێتی ئەورووپیەوە پێی ناگا، رۆڵێكی وای نەك لە جیهان لە ناوچەكەشی وەك پارێزگایەكی بەرژەوەندی ئەمەریكی كار دەكات..

بزووتنەوەی تۆرانییەت لەگەڵ نارەزووەكانی (مصطفى كمال) تەواو نەهاتەوە بۆیە ئامانجەكانی نەهاتە دی، بەڵام وەك بیرێكی نەتەوەیی لە توركیا باوی هەبووە، ئەو دوایەی هەندێ حزبی توركیاو (بەرەی توركمانی عێراقی) كە داوای یەكگرتنەوەی جیهانی تورك دەكەن هەمان داواو مانای تۆرانییە، .. هەر ئەو بیرە درێژكراوەیەتی ئێستا زمانی كوردیان قەدەغە كردووە، لە دوا هەڵبژاردن ئەو جۆرە رێكخستنو بیرو رێبازانەی تۆرانییەت تەواو شكستیان هێنا، ئێستا سەر لە نوێ ئیسلامییەكان لەو هەڵبژاردنەی (٢٠٠٢) بە رەهای دەرچوون لە پەرلەمانو حكومەتو ئاسۆیەكی پێچەوانەی نوێیان بینا كردووە، بەڵام دەسەڵاتی تەواویان بەرامبەر سوپا نی یە، لە بەرامبەردا بزوتنەوەی تۆرانی نەتەوەگەریو عەلمانی توركی بە گشتی دیمەنێكی ناشیرینی هەیە، چونكە بە ئاشكرا خۆی داوەتە دەست سوپاوەك پارێزەری بنەماكانی عەلمانیەت ئەگینا قەلۆش بووە.

(١٢)

هەڵوەشاندنەوەی سۆڤیەت تفكك إتحاد السوڤياتي
USSR break up

ڕۆژی ١٩٩١/١٢/٣١ بە یادی هەڵوەشانەوەی یەکێتی سۆڤیەتو دارمانی مەدرەسەی شیوعیەت دەناسرێ، ڕووداوێکی سیاسیو کۆمەڵایەتی و فەلسەفیو شارستانیو ستراتیژی مەزن بوو، ڕەوتی مێژوویی بەتەواوی گۆڕی .

سەرەتاو کۆتا

هەرچەندە شۆڕشی شیوعی لەسەر دەستی (لینین) لە ١٩١٧ مانگی ئۆکتۆبەر لە ڕوسیا کرا کە بە شۆڕشی ئۆکتۆبەریش ناو دەبرێ، بەڵام درووست بوونی یەکێتی سۆڤیەت لە ١٩٢٢/١٢/٣٠ بووە، خاکەکەی ٦ملیون میل دوجا (سۆفیەتی جاران ٢٢ ملیون کم٢) ولە ١٦٪ ی جیهانە، پێکهاتبوو لە ١٢٠ نەتەوەو ١٤ کۆمار: (ڕوسیا، ئۆکرانیە، کازاخستان، ئۆزباکستان، ڕوسیای سپی، جۆرجیا، لتوانیە، ئازەربێجان، مالدڤیە، تاجکستان، لاتڤیا، ئەرمینیا، تورکمانستان، ئستونیە، قیرغیزستان) لەگەڵ هەندێ هەرێمی خود موختاریش بەناوی (یەکێتی کۆمارەکانی سۆڤیەتی سۆشیالیستی- إتحاد جمهوريات الإشتراكيه السوفيتيه)، ناوی نەتەوەیی بە ڕوسی (سویز سۆڤیتك سوسیالیستی سیكخ ریبدبیك)، لە بنەچەدا (سۆڤیەت) وشەیەکی ڕووسی یە بە مانای (ئەنجومەن) یان (شورا)، یەکەمجار لە ڕاپەڕینە کرێکاری یەکانی ١٩٠٥ درووست بوو کە (لینین) ناوی بردن بە پرۆڤەی شیوعی یەت، دوای لە شۆڕشی ئۆکتۆبەر ١٩١٧ ئەو (سۆڤیەتە) دروست بوو کاتێ کرێکارانو جوتیارانو سەربازانیش ئەو

ئەنجومەنمیان پێك دەهێنا بۆ هەڵبژاردنی نوێنەریان و دوای بووە سیستەمی بنچینەیی دەوڵەت، سەرۆکەکانی سۆڤیێتی بریتی بوون لە :

(لینین: ١٩١٧ – ١٩٢٤)، (ستالین: ١٩٢٤ - ١٩٥٣)، (خرۆتچۆڤ: ١٩٥٣ – ١٩٦٤)، (برێجنێف: ١٩٦٤ – ١٩٨٢)، (ئەندرۆپۆڤ : ١٩٨٢ – ١٩٨٤)، (تشارنیکۆ: ١٩٨٤ – ١٩٨٥)، (گۆرباتچۆڤ : ١٩٨٥ ١٩٩١) دوا سەرۆك بوو.

یەکێتی سۆڤیەت بەهۆی ئەو ئایدۆلۆژی یە شیوعی یەتە توانی بینایەکی مەزن لەناوەخۆ درووست بکا بگاتە ئاستێکی وا رۆژئاوای وێك هێنابۆوە، بەتایبەت دوای جەنگی جیهانی دووەم رۆڵی زیاتر دەستی پێکرد، وەك رزگارکەری جیهان لەدەست نازی ناوی دەرکرد، لەگەڵ رۆژئاوا هەردەم لە جەنگی ناراستەوخۆو جەنگی ڕاگەیاندنی فکریو سیاسیو فەلسەفی و شارستانی بووە کە بە (جەنگی سارد) ناوبراوە، هەتا دوای حەفتاکانیش هەر لەزیاد بوون دا بووە، دوای ئەوە هەندێ قەیرانی زانستی و سیاسی و ئابووریو کۆمەڵایەتیو دەروونی وای بۆ پەیدا بوو کە کاری زیاتر لەژێرخانی ئەو یەکێتی یە کرد، بە سیستەمو مەدرەسەی شیوعی یەت چارەسەر نەدەبوو هەروەك لە نامەکەی (أ.خمینی بۆ گۆرباتچۆڤیش وا هاتبوو)، بۆیە ویستی لە ڕێی قووت دانی جیهانی بەهۆی هێزی سەربازیەوە چارەسەریەکانی دەست کەوێ کە بە (بنەمای برێجنێڤ) ناوزەد دەکرا، ئیتر سوپای سۆڤیەتیو کۆبیو ئەڵمانی وەك ئامادە گاردی کۆماری جیهانی بە ئاشکرا دەچوونە پاڵ کێشەکانی ئاسیاو کەمبۆدیاو لاوس سەردەکەوتنو ئەمەریکا بە ترسناکی شکستی هێناو لە گۆڕەپانی جیهان کشایەوە، لە ئەفریقیاش لە دوای سەربەخۆی ئەنگۆلا لە نێوان (بەرەی میللی بە سەرۆکایەتی ئوگستینۆ نیتۆی شیوعی سەر بە سۆڤیەتو بەرەیەکی ماوی پێکهاتبوو لە بەرەی نیشتیمانیو یەکێتی نیشتیمانی بەسەرۆکایەتی جۆزیڤ سافمبی لەوپەڕی ناکۆکی دابوون، هێزەکانی ڕوسی و کوبی و ئەڵمانی بەهانای بەرەی میللی هاتنو ئەنگۆلایان کردە سەنگەرێکی تری شیوعی بۆ ئەفریقیا،

پەلاماری ئۆگادینی زانـر درا دوای ئەسـیوبیاو سـۆمالّ ... لـە هـەموو پرۆسـە سەربازی یەکان زەق تر هاتنیان بۆ ناو ئەفغانستان بوو لە ساڵی ۱۹۷۹، لـەدوای ململانێیــە خوێناوی‌یەکــەی نێــوان دوو بــاڵی حزبــی شــیوعی ئەفغانــستان (پەرچەم)و(خەلق) ئەوە بوو (حفیظ الله أمین) زاڵ بوو بەسەر(نور محمد تراقــی)و کوژرا، سوپای سۆڤیەتی ڕاستەوخۆ لە فرۆکەخانە دابـەزین‌و یەکـسەر (حفـیظ الله أمین) کوژراو (بابراك کارمل) یان کـردە سـەرۆك، بـەو شـێوە ویـستیان هـەموو جیهان قووت بدەن .. دیارە ئەو یاسایەی (قانون دورة الحضارات) کە لـە قورئـانی پیرۆزیش بەرِوونی باسی کراوە، زانایانیش هەر لە (ئەرستۆ) هەتا (إبـن خلـدون)و (توینبی) باسیان کردووەو (ناپلیۆن) لێی کوشیوەو لە یاسایەك دەقەکەی دەڵــێ: شارستانی یەکان بە پارووی گەورە مردوون، ئیتر یەکێتی سۆڤیەتیش بەو پـارووە گەورە هاتە مردن هەروەك ئەڵمانیاو بریتانیا لەپێش ئەو وا ئەمەریکاش خەریکی هەمان پارووە ٠

هۆیەکـانی کەوتنــی:

خورد کردنەوەی هۆیەکانی کەوتنی سۆڤیەت گەلێ درێژخایەنـە هـەر دەتـوانین بەشە سەرەکی یەکانیان لێ هەڵبژێرین، بەشێکی لە ژێرەوە کاری کردووە وەك لـە سەروو باس کرا هەندێ قەیرانی بەردەوامیش هەر هەبوو لـە ئـابووری‌و سیاسـی‌و کۆمەڵایەتی‌و نەژادی ... هەندێکیشیان ڕاستەوخۆبوون بەو شێوەیە :

۱- **فاکتەری زانستی** : ئیمپراتۆری‌یەتی سۆڤیەتی بنچینەکەی ئایدۆلۆژی بوو .. هەتا ئایدۆلۆژی یەکەی سەلامەت بوو زۆر گەشەی کرد لـەناوەوەو دەرەوە، دوای ئەوە زانست‌و دۆزینەوە نوێکانی گەردوونی‌و کیمیای و فیزیایی‌و بایۆلۆجی‌و بە ڕووکاری ئامادی‌و ئـاینی (یـان وەك خۆیـانن گۆتـەنی بـەرەو میـسالی) بـە

پێچەوانەی بناغە فەلسەفی‌یەکانی ئەو ئایدۆلۆژیایە هاتەوە[1] ژێر خانەکانی شکاندو بەرەو قەیرانی ترسناك رۆیشت .

٢- **ئابوری:** ئەو هەموو بودجەو پێویستی یە مادی‌یەی بۆ بەرێوەبردنی ململانێ لەگەڵ رۆژئاوایەکی خاوەن تەکنۆلۆجیاو سەرمایەداو ئابووری‌یەکی زەبەلاح، هەردەم بارێکی قورسی ئابووری کەوتبووە سەر شانی، تێچووەکانی گەلێ زیاتر بوو لە داهاتەکانی، سەرەرای جۆری بەرنامەی ئابووری‌و فەلسەفەی مولکی‌یەت‌و خراپی تەرزەکانی بەهۆی شیوعی‌یەت لە بەرهەمدا .

٣- **سیاسی:** چەند رووداوێك لە جیهان هاتە پێش لەوانە:

أ- **بزووتنەوەی سەندیکا کرێکارەکانی** ولاتانی سۆسیالیستی ئەوروپای رۆژهەلات لەدوای سالانی ١٩٨٠ سەریان هەلدا بەتایبەتی لە پۆلەندا بە سەرۆکایەتی (لیخ ڤاونسا)، ئەوانە نەك تەنیا داوای چاکسازیان کردبێ لەو ولاتانەی خۆیان بەلکو داوای نەمانی شیوعییەتیان دەکرد، ئەو خالە زۆر کاریگەر بوو چونکە بە حیسابی فەلسەفەی مارکسیزم چینی کریکار (پرۆلیتاریا) شیوعی‌یەت دێنێتە دی کەچی ئەو بزووتنەوەی کرێکاران دروست بوو یەکەم داوای سرینەوەی شیوعییەت بوو نەك سەرمایەداری کە پێچەوانەی هەموو بنەماکانی شیوعییەت‌و فکری مارکسی بوو .. ماکینەی فیکری شیوعییەت کەوتە سەرسورمانێکی ئالۆز تا ئەو سەندیکایە لە پۆلەندە لە ١٩٩٠/١٢/٩ بۆ یەکەم جار لەرێی هەلبژاردن دەرچوون حزبی شیوعی لە بەرامبەریان مەزنترین شکستی هێنا .

ب- **شۆرشی ئیسلامی لە ئێران:** شۆرشێکی سەرتاپایی بوو بە هەموو مانا پێچەوانەکانی (یاسای شۆرش لە شیوعییەتدا)، مەزنترین شۆرش لەدژی بەهێزترین قەلای سەرمایەداری لەسەر دەستی مەدرەسەیەك (ئاینی) کە

---

[1] بۆ زیاتر بروانە بەشی زانستی لەو فەرهەنگە.

(مارکس) بە (أفیون الشعوب)ی وەسف کردبوو، گوایە سستترین فاکتەر ئایینەو لێرەدا بەکارترین فاکتەر دەرچوو، بووە داینەمۆیەکی بەهێزی گۆڕانی جیهانیش زۆر بەکارتر لە شیوعییەت، جێگەشی بە شیوعیەت لەق کرد.

جـ- شۆڕشی ئیسلامی لە ئەفغانستان: لەدژی داگیرکەری سۆڤیەتی، بۆ یەکەم جار سوپای بەهێزی سۆڤیەتی دوچاری شکستێکی وا بێتەوە، دیمەنێکی ناشیرینی بۆ جیهانو بۆ ناوەخۆش دروست کرد .

د- ڕووخانی دیواری (بەرلین)یش: کە لە ١٩٦١/٨/١٦ دروست کرابوو لە ساڵی ١٩٨٩ میللەت ڕووخاندیان، ئەو دیوارەوا دروست کرابوو کە خەڵکی ئەڵمانیای (ئەزموون سۆشیالیستیو شیوعی) ڕای دەکردو ئەو دیوارە ڕێگری بوو، ئیتر بە ڕووخانی ئەو دیوارە دیمەنی شیوعییەتو بلۆکی سۆڤیەتی شەرمەزارو ناشیرین کرد ...

٤- فاکتەرێکی زۆر دەگمەنو یەکلاکەرەوە: لە ماوەی سێ ساڵ لە ١٩٨٢ هەتا ١٩٨٥ سێ سەرۆك مردن (چونکە لە سیستەمو حوکمی سۆڤیەت سەرۆك نەدەگۆڕا مەگەر بمردبایە)، هەریەکە لە (بریجنێف، ئەندرۆبۆڤ، تشارنیکۆ) بەوماوە کورتە مردن، ئیتر ڕێ خۆش بوو کە (گۆرباتچۆڤ) بگاتە ترۆکی دەسەڵات بەخۆیو ئەو بیروبۆچوونەی (بیرۆسترۆیکاو گلازنۆست -واتە الانفتاح والاصلاح وأعادة البناء)،ویستی سەر قەپاغی ئەو مەنجەڵە هەڵچووە هەڵگرێ پێش ئەوەی بتەقێتەوە، ئەوە پاساوی ئەو چاکسازییانەی گۆرباتچۆڤ بوو کە لە ژێرخانی یەکێتی سۆڤیەتیو پەیوەندییەکانی ئەنجام دەدا، ڕەوتی ئەو چاکسازییە بەرەبەرە کۆنترۆڵو ناوەندییەتی دەسەڵاتی لەدەست دەداو میللەتانو کۆمارەکانی سۆڤیەتیش بەرەبەرە سەریان ڕاست کردەوە، گەورەترین کاریگەریش یاخود دوا چەکوچی مەرگ ئەو ئینقیلابەکەی حزبی شیوعی بوو لە ١٩٩١/٨/١٩ دژی گۆرباتچۆڤ کردیانو سەرکەوتوو بوون، گۆرباتچۆڤیان خانەنشین کرد بەناوی (بێتەندروستی)و دوور خرایەوە بۆ دوورگەی (قەرم)، لێرەدا

دەوری (بۆریس یالتسین) بۆ ڕۆژی دووەم دەركەوت كە ئەو كاتی سەرۆكی كۆماری ڕوسیا بوو (لە چوارچێوەی یەكێتی سۆڤیەت)، لە دژی ئینقیلاب ڕاپەڕیو خۆپیشاندانو مانگرتن لەناو (مۆسكۆ) دەوروبەریو نارەزایی كۆمارەكانی تر دوای (٣) ڕۆژ ئینقلابچی یە شیوعی یەكان پاشەكشەیان كرد، گۆرباتچۆڤیان هێناوە دەسەلات، بەلام وەك دوا خەلیفەی عوسمانلی ناسا بەبێ دەسەلاتی و بە پیاوە نەخۆشەكە مایەوە، زیاتر كۆنترۆلو ناوەندیاتی لەدەست چوو، كۆمارەكانیش داوای سەربەخۆییان بە ئاشكراتر كردو حزبە شیوعی یەكانی كۆمارەكانیان دوورخستەوە، دوا دەستی پۆلاین لە یەكێتی سۆڤیەتو گۆرباتچۆڤ وەشێنرا ئەو كۆبوونەوەی نێوان (بۆریس یا لتسین –سەرۆكی ڕوسیا، لیۆنید كراتشۆك-سەرۆكی ئۆكرانی، شوسكنیچ –ڕوسیای سپی) لە ١٩٩١/١٢/٨بەستراو كۆتاییان بە یەكێتی سۆڤیەتی هێناو هەلیان وەشاندەوە بە ڕەسمی لە ١٩٩١/١٢/٣١ لە تەمەنی (٦٩) سالو یەك ڕۆژ .

لەدوایدا كاری كوشندەی كردە سەرجەم فكری شیوعی و لە چالاكی كەوت، هەرچەند پاشماوەی شیوعی یەكان تەنزیرێك دەكەن دەلێن ئەوە پرۆڤەیەك بوو مادام سەرمایەداری مابێت ئەوا شیوعی یەت هەر بەدوای دێت، بەلام ئەو تەنزیرەی (پرۆڤە)ش لاوازە چونكە كاتی خۆی (لینین) ناوی لە شۆڕشو تەقەلاكانی ١٩٠٥و ١٩٠٧ ی ڕووسی نابوو (پرۆڤە) .

جەنگ و کێشە جیهانیەکان

ئەو چەمکانەن پەیوەستە پێی لەهەمان کاتدا پەیوەستە بە بیری سیاسیو باویشی هەیە لەو سەردەمە .

● هەڵبەتە ئەو جیهانە هەروا بەردەوامە لە جەنگو کێشەو زۆرداری قووتدانی بچووك لەلایەن گەورەو بێ هێز لەلایەن بەهێز ... بەڵام هەمووی بەناو ئەدرێسی نوێیەوەك: پێشکەوتوویی، ڕزگاری، دیموکراسی، دادگەری، قەڵاچۆکردنی تیرۆر، دژ بەیاسا، جیاوازی خوازی، ...

هەڵبژاردنی کۆمەڵێك لەو جەنگو کێشەجیهانیانە زیاتر ماناو زانیاری خوێنەر لەبارەی ئەو چەمكو زاراوانە پتەو دەکا سەبارەت بە: ناسنامەی مەدرەسەکان، لایەنی تیۆریو واقیعەکەی، هەروەها ئەو دەزگا جیهانیان، ڕەوتی جیهان، ... هێزی بەرگری، مەبەستەکانی شاراوە، ... زۆر لایەنی تر ڕەوشەن دەکاتەوە.

● باسێکی ئەو جەنگە نزیكو دوورانە گەلێ جار خوێنەر بەناگا دەهێنێتەوە لەو بەنج کردنەی دووچاری دەبێ لە ئەنجامی ڕووتێکردنی ڕاگەیاندنەکان بە ناراستەیەکی ناهەق، وەك ئەوەی دەگۆترێو ناوە ناوە لەناکاو گەلاڵەی وا دێتە شاراوە گوایە زۆربەی کێشەو جەنگەکان لەناو جیهانی ئیسلامیو وڵاتە هەژارەکانە، گوایە ئەوەش بەرەنجامێکی سروشتی ئەو سایکۆلۆجی کەلتووری توندو تیژیەی کە لە ڕێنماییەکانی پەروەردەی ئیسلامی دروستی دەکا بۆی، ئەوەش لەکۆتایی دا دەخرێتە چوارچێوەی ئەو ململانێ شارستانی و بنەمای (مانەوە بۆ چاکترین شارستانی– البقاء للحضارة الأصلح) ماناو قوڵاییو کۆمەڵە

ئامانجێکی ترسناك دەپێکێ، بەنەفامیەوە کۆمەڵێك نووسەری دەسەلاتداران بێ تێگەیشتن لەو قولاییە بە خێرایی هەمان بەند دەبێژنەوە، ... لەکاتێکا لەمێژووی کۆن و نوێ دەبینین، تەواو پێچەوانەیە، جەنگەکانی ئەوروپا زوربەی ناویشی جەنگی سەد ساڵە یان سی ساڵە ...، لەسەردەمی نوێشدا هەر لەهەردوو جەنگی جیهانیو جەنگی ساردو گەرمی نێوان یەکێتی سۆڤیەتو ئەمەریکا، ڤێتنامو کەمبۆدیا ولاوس لەگەڵ ئەمەریکا، ڤێتنامو کەمبۆدیا خۆیەخۆ، ڤێتنام لەگەڵ چین، هەردوو کۆریا، جەنگەکانی ئەنگۆلا مۆزەنبیق، ڕواندا، بۆرندی .. زۆری تری خۆبەخۆو لەگەڵ یەکترو هەمووی لەگەڵ ئیمپیالیزمی جیهانی، جەنگی ڤۆکلاندی نێوان بەریتانیاو ئەرجەنتین، کرواتیاو سربیا، ... گەلێ لە جەنگو کێشەی تریش ... بەڵگەی زەقی پێچەوانەی ئەو بۆچوونو گەلالەن، هەڵبەتە لە نێو جیهانی ئیسلامیو ولاتە دواکەوتووەکانیش ئەو کێشەو جەنگانە هەیەو هەبووە، بەلام هۆیەکەی (ئیسلام) نیە چونکە زۆربەی دەسەلاتدارانی جیهانی ئیسلامی سەر بەیەکێ لە مەدرەسەکانی ڕۆژهەلاتی یان ڕۆژئاوایی بووە، ڕاستە تا ڕادەیەکی چاك دەسەلاتی دیموکراسی جەنگو کێشەی کپ دەکاتەوە، بەلام هێشتا زۆربەی کێشەکانی ئیستای جیهانیشی لەدەرەوەی ولاتانی ئیسلامیە، ئەگەرچی ولاتانی ئیسلامیش بەهۆی ئەو مەدرەسان پاکانەیان بۆ ناکرێ، لەوانە: ئێرلەنداو بەریتانیا، باسك وئیسپانیا، کورسیکاو فەرەنسا، زۆربەی ولاتانی ئەمەریکای خوارەوو، زۆربەی ولاتانی ئەفریقیاش، لە ئاسیاش سریلانکاو تامیل، کێشەکانی ناوەخۆی هند، جگە لە کشمیر وەك هندۆسو سیغی، لە چین کێشەی تبتیەکان، زۆری تر، ....

لەناو ولاتانی ئیسلامیش ئەو کێشانەی سەری هەڵداوە لە دوای دارمانی خەلافەتی ئیسلامی پەیدا بووە، وەك کێشەی کورد لەگەڵ هەر چوار داگیرکەری، مەغریبو بیابانی ڕۆژئاوا، ئەفغانستان خۆبەخۆ لەگەڵ داگیرکەرەکانی، جەزائیر، سوودان، بەشێکی تر میللەتانی ئیسلامە داگیرکراوە لەلایەنی تر وەك چیچانو

ڕوسیا، کشمیرو هیند، خوارووی لوبنانو ئیسرائیل، فەڵەستینو ئیسرائیل، کۆسۆڤاو سربیا، بۆسنەو سربیا، مۆرۆو فلیپین، ..دەتوانین بڵێین ئێستا هەر ڕۆژئاوایە هێزەکانی جەنگی بە جیهان پەرت کردووە بە دەگمەن وولاتێکی ئیسلامی هێزی لە دەرەوەی سنوری خۆی هەبێ.

- باسکردنی چەند دانەیەك لەو کێشانە کە هەم کاریگەری لەسەر ڕەوتی فەرهەنگەکە هەیە هەم لەسەرواقیعی ئێستای جیهانی (هەڵبەتە زۆر بە کورتیو پەستراوی) لە چوارچێوەی پێناسیکی سەرەتایی بۆیان، تا خوێنەر زیاتر ناسنامە جیاجیاکانی ئەو چەمكو زاراوانەی لەو پێکهاتە ئالۆزەو هۆو ئەنجامو نامانجو لایەنەکانو ڕەوتو فاکتەرەکانی لەو کێشانە بدۆزێتەوە، بەهەمان شێوەش بو ئەو کیشانەیوا تازە سەر هەڵدەدەن ...هتد.
- لە کێشەی ئیشتیمانیو ئەتەوەییەکان کە لەدوای جەنگەکان دێتوا تێبینی دەکری زۆربەی ئەو میللەتانەی کێشەیان هەیە لەگەڵ ئەتەوەیەکی سەردەستی داگیرکەر، ئەوا میللەتە ژێردەستەکە ڕەسەنترە نەك هەر لە ئەتەوە سەردەستەکە بەڵکو لە هەموو ئەتەوەکانی ناوچەکەش، وەك کورد لە هەموو میللەتانی ناوچەکە ڕەسەنترە لەسەر خاکی خۆی، باسك لە ئیسپانیاو لە هەموو ئەوروپیەکان کۆنترە لەوێ، بەربەر لە هەموو عەرەبو ئەفریقیەکان کۆن ترە،.. بەو شێوەش دانیشتوالی ڕەسەنی هەردوو ئەمەریکاو ئوسترالیا، تگریەکان لە ئەثیوبیا - هەرچەندە ئەثیوبیاش شارستانیەکی کۆنی هەیە لە ئەفریقیا بەلام سەرەتاکەی لە مەملەکەتی ئەکسۆسیت دەست پێدەکا (٥٠٠ ساڵ پ.ز) لە ناوچەکانی تیگری-، ئینجا مۆرۆ لە فیلیپین، تامیل لە سریلانکا، ئێرلەندی غیلی زمانیەکان لە ئینگلیزەکان، فەڵەستینیە عەرەبەکان لە ئیسرائیلیەکان، ڕۆمی (غەجەر) لە ولاتانی ئەوروپی، ...هتد.

(١)

جەنگــی جیهانی یەکــەم الحرب العالـمیة الأولــی

جاران بەو پێوەرە جیهانیەتی جەنگ دەپێورا، کە زۆربـەی وڵاتـە گرنگـەکانی جیهان بەشدار بوونایە، بەڵام بە سەرنجێکی خێرا بەپێی سـەردەمو ناسـتی جیهـان گەلێ جار بەو پێوەرە جەنگی جیهانی روویداوە ... بۆیە ئەو پێوەرە زۆروورد نیـە، نهێنیو فاکتەرێکی تر هەیە کە جەنگی پێ بووەو دەبێتە جیهانی ئەویش ئەوەیـە جیهان لە سەدەکانی (١٧– ١٨) بەرەو (جیهانگیری - عەولەمە - جیهانایـەتی) دەڕوا ... یان بەراشکاوانە تـر بڵێیـــن ئـیتر لێـرە بـەولاوە هـەر جـەنگێك بێـت جیهانیە مادام جیهان بووبێتە دێـیەکی بچووك، ئیتر تەنها دوو جـەنگی جیهـانی رووی نەداوە، جـەنگی عێـراقو ئێـران، کوێـت، کۆسـۆڤا، ... ئەوانـە هـەمووی جەنگی جیهانی چوارەمو حەوتەمو دەیەمە،... . بەڵام بەپێی ئەو ڕیزکردنە باوانـە ئێمەش لەسەری دەڕۆین:

جەنگی جیهانی یەکەم: لە ساڵی ١٩١٤ڕا دەستی پێکـرد لـە سـاڵی ١٩١٨ کۆتـایی پـێ هـات، ئـەو عەقلیەتیـەی ئیمپراتۆریـەتیو پـەلامارو زاڵیەتییـە فراوانەکەی جاران جێـی نـەدەبۆوە لـە سـنووری وڵاتێکـی نەتـەوەیی دەمـارگیر، بەتایبەت تەکنۆلۆجیای سەربازیش ڕوو لە گەشە بوو، ئەو بارودۆخە هەڵـچوویەوە چووە ناو سەرمایداری جیهان ... ئیتر چەندین تەوەرەی خۆویـستیو بەرژەوەنـدی لە کاکڵەی لیبـراڵیزمێکی بێ بیـرو بڕوا یەکی دەگرتـەوەو سـەرەنجام ناوەنـدێکی دژوارو ناارامی لە ئەورووپا دروست کردبوو کە پێکهات بوو لەچەند بەرەیەکی دژ بەیەك، ئەڵمانیا زۆر پەرەی سەند لەولایەش بەریتانیاو فەرەنسا لـە دژی ئـەڵمانیا بوون ئیتـر وای لێهات ئەڵمانیاو مەجەرو ئەمساو بولگاریـا بوونـە بەرەیـەك بـە ناوی وڵاتانی تەوەر، بەریتانیاو فەرەنـساو ئیتالیـاو بـەلجیکیا کەوتنـە بەرەیـەك بەناوی هاوپەیمانان، لەدواییدا عوسمانیش کەوتـە بـەرەی تـەوەرو ئـەمریکاش بـۆ

بەرەی هاوپەیمانان، بە پێی (world book encyclopedia) بەریتانی چوار هۆی سەرەکی هەیە بۆ ئەو جەنگە:

١- سەرهەڵدانی نەتەوە گەرایەتی.

٢- زیاد بوونی هێزی جەنگ.

٣- ململانێو ناکۆکی لەسەر وڵاتانی داگیرکراو.

٤- هاوپەیمانیە سەربازیەکان.

بەڵام لە هەمووش گرنگتر ئەوەیە لایەنی شەڕی مرۆڤە کە دەسەڵاتی بوو، لە ژێر گەشەی تەکنۆلۆجیای جیهانی-وەك ئێستاش- کە بەرەو ترسناکی دەڕوا (ئاسایش) زامن نابێ مادام سەرچاوەکانی هێز لەدەست کەسانێك بن (لایەنی دەروونی زاڵ بێت بەسەر لایەنی ئەخلاقی)، فاکتەرێکی بزر هەبوو لەو جەنگە بۆی ئەچووینە ئەویش ئەوە بوو، هەریەکە ویستویەتی بە فاکتەرە زاڵەکەی خۆی کۆنترۆلی عەولەمەیەك[1] بکا کە لەو سەردەمی هەر ناویشی لێنەنرابوو ...

ئیتر زۆر هۆی تر هەبووە ئەوانە ناویان نراوە هۆیە ناڕاستەوخۆیەکان، هەرچی هۆی ڕاستەوخۆشە بەهۆی تیرۆرکردنی (جێنشینی پادشای ئەمسا) (ئەرشیدۆك فرانسیس فردیناندو هاوسەری) لە ٢٨/ یۆنیۆ / ١٩١٤ بەدەستی (پرانسیب)ی قوتابیەکی سربی لە ڕێکخراوی تیرۆریستی (کف الاسود) بوو، بەهۆی داگیرکردنی بۆسنیاوە، لەدوای ئەو ڕووداوە ئەمسا مۆلەتی (٤٨) سەعاتی بۆ صربیا دیاری کرد تا ئەو بکوژانە تەسلیم بکا، یەکسەر شەڕی ئەمساو صربیای لێ هەڵگیرسا، هەریەکە لە فەرەنسا، بەریتانیا، روسیا (قەیسەر)، لای صربیان گرت، ناویان (هاوپەیمانان بوو)، ئەڵمانیاو مەجەریش لای ئەمسایان گرت بە (هێزی ناوەند یان تەوەر) ناو دەبران، عوسمانیش لەسەردەستی ئیتحادیەکان خزانە نێو ئەو جەنگە لە قازانجی ئەڵمانیا، بێ ڕەزامەندی خەلیفە، دوای زۆربەی وڵاتانی جیهان کەوتنە نێو ئەو جەنگە، بۆ یەکەم جار لەو جەنگە فڕۆکەی شەڕکەرو چەکی تۆماتیکیو

[1] بۆ زیاتر تێگەیشتن بڕوانە (چەمکی عەولەمە) لەو فەرهەنگە.

غەواسە بەکار هـات کـە زۆربـەی لـەلای بـەریتانیاوە بـەکاردەهات، لـە سـاڵی ١٩١٥ش ئەڵمانیا گازی ژەهراوی بـەکارهێنا، دوایـی هاوپـەرمانانیش بـەکاریان هێنا، لە سەرەتادا ئەڵمانیا سەرکەوتنی بەدەست هێنا، دوایـی ئەمـەریکاش لـە ساڵی ١٩١٧ لە قازانجی هاوپەیمانان هاتە ناو جەنگ، تـا سـاڵی ١٩١٨ (بـەرەی ناوەند) شکا کۆتایی هات بـە کۆمـەڵێك رێکـەوتن، بـە پێـی ئامارەکـان (١٠) ملیۆن مرۆڤ کوژران، بایی ٣٣٧ ملیۆن دۆلار زیانی ئابووری بوو، کـارێکی زۆری سـەلبیو ئیجـابی کـردە سـەر جیهـان، گـۆڕانێکی زۆریـش ڕوویـدا، یـەکێ لـە سەرەنجامەکانی داڕوخانی عوسمانی بوو، لەدوایش دروست بوونی مەینەتی کورد.

بۆ زیاتر بڕوانە:

١- الحرب العالمية الأولى ٢- الموسوعة العالمية .

(٢)

## جەنگی جیهانی دووەم		الحرب العالمية الثانية

ئەو جەنگە لە ساڵی ١٩٣٩ هەڵگیرسا لە ساڵی ١٩٤٥ کۆتایی هات، زیانی گەلێ زیاترو فراوانتر بوو، بەشێکی زۆری درێژکراوەی هۆیەکانی جەنگی جیهانی یەکەم بووە، ئەوجارە (ئەدۆلف هتلەر) بەخۆی بە ئایدۆلۆژیایەکی نەتەوەگەری سۆشیالیستیو تەکنۆلۆژیای سەربازی تۆکمە کردبوو بۆ تۆڵە سەندنەوەی سەروەریەکانی ئەڵمانیاو جەنگی جیهانی یەکەمو هەتا هەڵمەتەکانی ناپلیۆنیش تادەگاتە ڕووداوەکانی جانەی سی ساڵەکەش، کە ڕێکەوتنی ویستیفالیای ساڵی ١٦٤٨ی لێ هاتە ئاراوە، .. ململانێ لەسەر زاڵیەتی جیهانیو ناحەزیەکانی لەگەڵ (هاوپەیمانان)یش هەر بەردەوام بوو، ئەوەی گۆڕا بوو ڕووسیا لە قەیسەریەوە وەرگەڕا بۆ شیوعیەتو ئەو سەردەمی (ستالین) سەرۆك بوو، بەرەکانی جیهانی بەو شێوە دابەش ببوو: ئەڵمانیاو ئیتاڵیاو یابانو دوایش ئەلبانیاو بولگاریاو تایلاندو ڕۆمانیاو فنلەنداو مەجەریش هاتنە ئەو بەرەی بە ناوی (وڵاتانی تەوەر - دول المحور)، ئەو وڵاتە گرنگانەی تریش هەموو لەلایەك بوون یان هەڵسوکەوتی نازی هیتلەری وای لێکردن بچنە بەرەی (هاوپەیمانان) کە ژمارەیان (٥٠) وڵات بوو، لە سەرەتادا ئەڵمانیا سەرکەوتنی مەزنی بەدەست هێنا پاریسو مۆسکۆش گیرا، لە ساڵی ١٩٤١ ئەمەریکاش هاتە مەیدان تا ساڵی ١٩٤٣ بەرەبەرە ئەڵمانیا شکستی هێنا، جەنگی یەکلاکەرەوە لە ڕووسیا دروست بوو، سوپای سووری ڕووسی بەخۆی ئەو عەقیدە مارکسیە توندو تۆڵە ئەڵمانیای شکاند، لە ٧/ مایۆ / ١٩٤٥ تەواو شکستی هێنا، بە پێی هەندێ ڕیوایەت دواشەو هتلەر (ئیڤای) خۆشەویستی گواستەوە، سوپای ڕووسی گەیشتنە ناو بەرلین، هەواڵی جیاجیا لەسەر چارەنووسی هتلەرو ئیڤا هەبوو گوایە خۆیان کوشتبێ، ژمارەی کوشتار بەپێی هەندێ ئامار گەیشتە (١٧) ملیۆن سەرباز جگە لە هاوڵاتیان.

(٣)

جەنگی عێراق – ئێران   الحرب العراقية الإيرانية

لە پێش چوونە ناو ئەو جەنگە چەند لایەنێكی هۆكاری ئەو جەنگە هەیە بەبێ ئەوانە ناتوانین ڕوو بچین لەگەڵی: -

١- حزبی بەعس لە عێراق لە ساڵی ١٩٦٨ز دەسەڵاتی گرتە دەست، حزبێكە لە ڕیزی فاشیو نازی بوو، ئایدۆلۆژیایەكی ئاڵۆزی ترسناكی هەبوو، بە شێتەڵ كردنی ئەو ئایدۆلۆژیایە دەردەكەوێ سەرچاوەكانی لە كوێیە، پێكهاتبوو لە: شۆڤینیەتی نەتەوەگەری (وەك لایەنی كۆمەڵایەتی) + ڕێبازی میكاڤیلی وەك (لایەنی سیاسی) + دیكتاتۆریو تاكڕەوی وەك (لایەنی دەسەڵاتی ئیداری) + سۆشیالیستی نیشتیمانی وەك (لایەنی عەقیدەیی) = حزبی بەعس .

وەك تێبینی دەكرێ دۆخە هەرە سلبی مەدرەسەكانیان وەرگرتووەو تێكەڵیان كردووە ئەو ڕێبازەی لێ دروست كرابوو لەلایەن (میشیل عەفلەق، شبلی عیسمی، الیاس فرح..) ئەوانەش لە عەلمانیە كاریگەرییەكانن، بەتایبەتی ئەو (سۆشیالیستی نیشتیمانیەو شۆڤینی نەتەوەگەرییەكە ..) هەمان تۆخمی بنچینەی ئایدۆلۆژیای فاشیو نازی بوو، جا ئەو حزبە بەو توندیەی جڵەوی عێراقی گرتبووە دەست .

پێكهاتەی عێراق :

وەك ئاشكرایە عێراق لەئەنجامی دابەشی سایكس بیكۆ ١٩١٦ ئەو قەوارەی وەرگرت، ئەگینا نەكوردستانو نە (وادی الرافیدین) نەفرات الاوسطو نەویلایەتی بەسرەو نەناوچەكانی (مدن المقدسة) سەر بە عێراق نەبووینە، عێراق ویلایەتێكیش نەبوو، كەوتبووە نێوان كووفەو بەسرە، ئیتر ئەو قەوارە بۆ

مەبەستی ئیمریالیزمی دروست کرا، .. بۆیە ناهاوسەنگیو تایفەیەکی خەستی ببوە بنچینە، لە ٥٣٪ شیعە، ٢٢٪کورد، ٥٪کەمایەتی، ٢٠٪سوننە، حزبی بەعسو سەرکردایەتیەکەی بەو ڕەوتەی لە نێوان ئەو (٢٠٪)یە پێکهاتبوون ... بەڵام تا پێش شۆڕشی ئیسلامی ئێرانی ١٩٧٩ نەخشەیەکی تری کۆمەڵایەتی زاڵ بوو، ئەویش ٢٢٪ کورد، ٧٨٪ عەرەب، ئەو نەخشەیە لەگەڵ دروست بوونی عێراق لە ساڵی ١٩٢١و ڕابوونی نەتەوەیی بەردەوام بوو، ئەو نەخشەیەو دیکتاتۆریو تاکڕەویو شۆڤینیەتی حزبی بەعس قورساییو ستەمی نەتەوەییەکی زۆر لێکەوتبووە سەر کورد، بۆیە کورد لە شۆڕشو تەقەلاّیەکی مانو نەماندا بوو، تا لە ڕێکەوتنی جەزائیر ١٩٧٥ (صدام حسین) بەشێکی زۆری لە خاكو ئاوی (شط العرب)یدا بەشای ئێران بەرامبەر پیلانێکی فراوانی نێو دەولی جەرگ بڕ لە دژی شۆڕشی ئەیلولو شکستی پێ هێنا، کورد یەکجاری کەوتە مەینەتییەکی بێ وێنە، لە خوارووش شیعەکان لە ناوەندە گرنگەکانی عێراق بێبەش بوون، لە مێژووی ئەو عێراقە نە شیعەیەك (کە زۆرایەتیشن) نە کوردێکیش سەرۆك نەبووینە، کەواتە ئەو بارودۆخە زۆر ناسكو لەرزۆکە لە تێزە بۆ هەر وروژانێك، .. لێرەدا شۆڕشی ئیسلامی ئێرانی دەستی پێکردو سەرکەوت دەبێ چەندە کاریگەر بێت لەسەر ئەو عێراقەوە بەو دۆخەی .

- شۆڕشی ئیسلامی لە ئێران لە ١٩٧٨ دەستی پێکرد بەو سۆزو هەڵچوونە ئیسلامیەی ڕابەرەکەشی لە نەجەف بوو، بە فەرمانی حزبی بەعسی دەرکرا، لەوێ بۆ فەرەنساو دوایی لە گەرمەی شۆڕش گەڕایەوە ناو ئێرانو شۆڕشەکەیان سەرکەوت لە ١٩٧٩ ... هەر لەگەڵ سەرکەوتنی ئەو شۆڕشە جیهانی هەژاندو بەخەبەری هێنانەوە، لەهەموان زیاتر کاری لەسەر عێراق کرد، شۆڕشی کوردستان بە تەوژمتر هەڵگیرسابۆوە، نزیکەی (٣) بەشی عەرەبی عێراق هەستو ئەستێکی نوێی بۆ دروست بوو، نەخشەی ئینتیمایەکانی گۆڕی، بەو شێوە هەم سیستەمی سیاسی عێراقو، هەم

سیستەمی کۆمەڵایەتی عێراقی کەوتە مەترسی، لەگەڵ چەندین هۆی ناوەکی ترو ئیقلیمیو دەولی، (صدام حسين) خۆی بۆ ئەو جەنگە ئامادە کرد، لەسەرەتادا(أحمد حسن البكر)ی لێ خستو خۆی جێی گرتەوە، کۆمەڵێك سەرکردەی حزبی بەعسیشی لە سێدارەدا، بە دەست لەپشتدانی ڕۆژهەڵاتو ڕۆژئاواو زۆربەی ڕژێمە دژ بە میللەتانی ناوچەکە بەپێی هەندێ سەرچاوەی بێلایەنی ئەمەریکی ئەوا (ئەمەریکاو سعودیە) زیاترین هاندەرو سازدانی ئەو جەنگە بوونە، یەکەم هەنگاو بە هەڵوەشاندنەوەی ڕێکەوتنەکەی جەزائیری ١٩٧٥ لە ڕۆژی ١٧/٩/ ١٩٨٠ دەستی پێکرد، دوای چەند ڕۆژێك (صدام حسين) جاڕی جەنگی لەگەڵ ئێراندا، دیسان ئەو (ڕێسایە) هاتەدی کە دەڵێن تا کێشەی کورد چارەسەر نەبێ نە عێراقو نە ناوچەکە ئارامی بەخۆوە نابینێو جەنگی عێراق ئێرانو دوایش کوێت هەر درێژکراوە جەنگی عێراق لەگەڵ کوردستان دروست بوون .

قادسیەی صدام:

ئەو ناوە ئەدرێی هێرشەکەی عێراق بوو لە ٢٢/٩/١٩٨٠ بۆ سەر ئێران لەناکاو، لەکاتێکا سەرکردایەتی نوێی ئێرانی سەرقاڵی ڕێکخستنەوەی دامودەزگای دەوڵەتی ئێران بوون، کەمتر ئامادە بوو بۆ ئەو جەنگە، لە سەرەتادا عێراق لاسایی هێرشەکەی ئیسرائیلی بۆ سەر عەرەب کردەوەو هەڵسا بە فڕۆکە بۆردومانی زۆربەی فڕۆکەخانەکانی بەشی ڕۆژئاوای ئێرانی کردو هێرشی زەمینیش دەست پێ کرد، ڕووبەرێکی فراوانی زەوی داگیر کرد یەکسان بوو بە (٢ هێندەی ڕووبەری لوبنان) وەك (عدنان خيرالله) لەوکاتە ڕایگەیاند، لەوکاتەوە عێراق وای ئەنجامی ئەو جەنگەی دەخوێندەوە کە چەند ڕۆژێك بخایەنێو بەسەرکەوتوویی بگەڕێتەوە ناو عێراقو چاوی نەیارانی پێ بشکێنێ، .. بەڵام ڕەتکردنەوەی ئێران بۆ هەموو دەست پێشخەریەکی عێراقیو جیهانی هەموو

نەخشە سیاسیو سەربازیەكانی عێراقی هەڵوەشاندەوە، لەسەرەتادا هاوسەنگی هێزی نێوان هەردوو لا بەو شێوەیە لەلایەن چاودێرە ستراتیژیەكان دیاری كرا:

لە زەمینی عێراق بەهێزتر بوو، لە ئاسمانی كەمێك ئێران، لە دەریایی ئێران زۆر بەهێزتر بوو، داوا سیاسیەكانی عێراق لە شێوەی مەرج بوو، بریتی بوو لە گێڕانەوەی ئەو ناوو خاكەی درابووە شاه لە ڕێكەتنی جەزائیر ١٩٧٥، هەندێ داوای تریشی هەبوو لەوانە: گێڕانەوەی (طنب الكبرى) (طنب الصغرى)و (جزيرة أبو موسى) بۆ (شانشینی عەرەبی یەكگرتوو).

ئەو جەنگە بە (٣) قۆناغی سەرەكی تێپەڕی، یەكەم هێرشو سەركەوتنەكانی عێراقو بەردەوامی تا ساڵی ١٩٨٢، قۆناغی دووەم هێرشە پێچەوانەو كوشندەكانی ئێران بوو توانی سوپای عێراقی لەناو هەموو خاكی ئێران دەربەرێنێو چارەنووسی ڕژێمی عێراق لەو پەڕی ترسناكی دابوو، بەڵام هەموو جیهان ئەوجارە بەڕاستەخۆتر بەهانای عێراق هاتن، بەتایبەتیولاتانی كەنداو (ئەنجومەنی هاریكاری كەنداو) یان ڕاگەیاند لە ٦ / ٢ /١٩٨١ كە پێكهاتبوو لە (ئیمارات، بەحرەین، سعودیە، قەتەر، عەمان، كوێت)، ئینجا (٣) فرۆكەی ئۆفاكسی سیخوری باڵای ئەمەریكی هاتە سعودیە بۆ سەرپەرشتیو ڕێنماییو چاودێری ئەو جەنگە، شارەزایانی جەنگی فەرەنسیو ڕووسیو زۆر ولاتانی تر هاتن بۆ نەخشەی نوێو داڕشتنەوەی سوپای عێراقی كە تێكو پێك شكابوو، لەگەڵ زۆر ئیجرای ئیقلیمیو جیهانیو ناوەكی لەوانە ڕێككەوتنی نێوان (ی.ن.ك)و حكومەتی عێراق بۆ دانووسان لەو ساتە ناسكەدا، بەكارهێنانی چەكی كیمیایی دژ بە ئێران .. هەموو ئەوانەو چەندین فاكتەری ستراتیژی تری نهێنی عێراق توانی بەو واقیعە نوێیەی سەربازی هاوسەنگیو وەستانێك بەو جەنگە بدا كە بریتیە لە قۆناغی سێیەمی جەنگەكە، لە ساڵی ١٩٨٤ەوە تاكۆتایی جەنگ، ئەو جارە دیسان خەریك بوو عێراق وەك جاری دووەم تێك بڕوخێ، بەڵام سوپای ئەمەریكی بە ڕاستەوخۆ هاتە كەنداو كەوتە جەنگ لەگەڵ ئێران، ئەو ڕۆژەی كە

عێراق (فاو)ی گرتەوە لە سەرانسەری کەنداو جەنگی نێوان ئەمەریکاو هاوپەیمانانی بوو لەگەڵ ئێران، ... تا لە ڕۆژی ۱۹۸۸/۸/۸ ئێران بەناچاری قایل بوو بە بڕیارەکانی وەستانی جەنگ کە لە لایەن (UN) ڕاگەیەنرابوو شەڕی (۸) ساڵەش کۆتایی هات.

لەو جەنگەدا هەریەکە لە (UN)و دەزگا جیهانی ئەکان هەتا ڕاگەیاندنیش زیاتر دەرکەوتن کە هەروا هێزە بڕیار دروست دەکات نەك هەق، ساناترین پرسیاریان پێ وەڵام نەدەدراوە ئاخۆ کام لا لە ئێرانی یان عێراقی دەست درێژکارن، هەرچەندە ئەو جەنگە لەبەر چاوی ئەو جیهانە ڕوویدا، تەنانەت یەکجار وەزیری دەرەوەی ئەڵمانیا دانی پیا هێنا کە عێراق دەست درێژکارە بەڵام بەخێرا یی لێی پەشیمان بۆوە، ئەوە لەکاتێکا بوو هەتا ئەگەر کەسێك بێ ئاگا بووبێ لەو جیهانەو لەسەر ئەستێرەیەکی تر بهاتبایە سەرنجێکی ئەو جەنگەی بدابوایە ئەوا چەند نیشانەیەکی زەقی پێوە دیار بوو کە کامیان دەست درێژکارن، لەوانە :

١- ناوی ئەو جەنگە لەلایەن عێراقەوە ناو نرابوو (قادسیە صدام) لەلای ئێران ئەو جەنگە ناوی نەبوو، تەنها ناوی هێرشەکانی هەبوو .

٢- لەسەرەتادا عێراق بوو مەرجو داخوازی هەبوو، لەوانە: ئاوی کەنداو، سیف سعد، زین القوس، طنب الكبرى والصغرى ... .

٣- لەسەرەتادا عێراق سەرکەوتوو بوو ئێران هێزی لە سنوور نەبوود.

٤- لە ڕەوتی جەنگەکە عێراق وازی لە مەرجەکانی هێناو هەر ئێران بوو مەرجی هەبوو .

٥- لە هەمووی گرنگتر هەر ئێران بوو داوای لێژنەیەکی جیهانی دەکرد کە بێن دەست نیشانی دەست درێژکار بکەن، عێراق یەك جاریش ئەو داوایەی نەکرد یان پێی قایل بێت ..

٦- دواى بەردەوامى جەنگەکە عێراق لە تەقەلایەکى بێ‌وچان بوو بۆ گۆڕینى مێژووى هەڵگیرسانى جەنگ لە (٩/٢٢ بۆ ٩/٥).

ئیتر هەر عێراق بوو لە بەرامبەر مێژووى جـەنگو زەمـانو زەمینـى دەسـت پێکردنى دەستکارى واقیعێکى دەکرد لە پێش چـاوان، زۆربـەى وڵاتـانى کەنـداو بەتایبەتى (کوێت) بە ڕەش‌و سپیەوە، بە خـراپ‌و چـاکەوە .. هـەر لاى عێراقـى دەگرت‌و .. ئەو فەرموودەش پڕ بەو وەڵامەى عێراقە بۆ کوێت ﴿مَن أعان ظالَمـاً سـلّطه الله علیه ...﴾ (هەرچى یارمەتى زاڵم بدات خـواى گـەورە وەبـەر زوڵمـى ئەویشى دەخا).

ئەو جەنگە کۆتایى هات بـەڵام عێـراق کەوتـە ژێـر بـارێکى قورسـى قـەرزو پابەندى نەخشە سیاسیەکان، لەگەڵ سروشتى شەڕانگێزى ڕژێمى عێراق بازى پێدا بۆ جەنگێکى ترى کەنـداوو داگیرکردنـى کوێـت کەدۆسـت‌و پـشتیوانى جـەنگى پێشووى بوو.

(٤)

جه‌نگــی عێــراق - كــوێــت

یان ڕاست تر بڵێین داگیر كردنی كوێت له‌لایه‌ن عێراق چونكه كوێت به‌رگریه‌كی وای سـوپای زه‌بـه‌لاحی عێراقـی پێنـه‌كرا هـه‌تا به‌نه‌نـدازه‌ی هێـزو بـه‌رگری پێشمه‌رگه‌ی كوردستانیش .

بارودۆخـی جیهانـیو ناوچه‌كــه :

كۆمه‌ڵێك بارودۆخی نوێ هاتـه پـێش لـه جیهـانو ناوچـه‌كه، سـه‌ركردایه‌تی عێراق(صدام حسین) هه‌ستی به گرنگیه‌كـه‌ی نـه‌كرد، لـه هـه‌موان گـرنگتر كـه‌م بوونه‌وه‌ی ڕۆڵی بوو به‌رامبـه‌ر قـه‌لای ڕابـوونی ئیـسلامی (به‌وه‌سـفی ڕۆژئـاوا)، له‌لایـه‌ن ڕۆژهـه‌لاتو ڕۆژئـاواوه‌و وڵاتـانی عـه‌ره‌بیو كه‌نـداو بـه پـشتیوانی هه‌واڵگیریه‌كانی ئه‌مه‌ریكاو ئیـسرائیل توانیـان ئـه‌و شـه‌پۆله‌ی بـه‌ناوی (تـصدیر الثـورة) ی ئێران ڕابگرن، ئیتر (صدام حسین) ئه‌و نازه‌ی پێـشتری لـه‌لای وڵاتـانی عه‌ره‌بو هه‌موو به‌ره‌ی دژ به ڕابوونی ئیسلامی لێ بـووه تـه‌فره‌و لـه‌خۆبایی لـه قه‌بلاندنی بارو دۆخی جیهانی و ناوچه‌كه، گه‌لێ جار یـاخی ده‌بـوو لـه‌و به‌ره‌یـه، به‌تایبه‌تی له ژێر ڕۆشنایی ئه‌و گۆڕانكاریه ترسناكه‌ی له هاوسه‌نگیه‌كانی جیهـان ڕوویـداو جه‌مـسه‌ری یـه‌كێتی سـۆڤیه‌ت بـه‌ره‌و هه‌ڵوه‌شـانه‌وه بـوو، ڕۆڵی تاكجه‌مسه‌ریو زاڵیه‌تی ئه‌مه‌ریكی سه‌ری هه‌ڵدا ..

له‌ئاستی ناوچه‌كه‌ش تێكنه‌گه‌یشتنێكی ترسـناك هـه‌بوو لـه نێـوان عێـراقو وڵاتانی عه‌ره‌بی به‌تایبه‌تی كه‌نـداو، له‌ولایـه (صـدام حـسین) به‌ڕوانگه‌یـه‌ك ئـه‌و ئه‌نجامانه‌ی جه‌نگی عێراقو ئێرانی ده‌خوێنده‌وه كه هه‌ر ئه‌وه پارێزگارو پاسـه‌وانی ده‌رگاو ده‌روازه‌كانی ڕۆژهه‌لاتی عه‌ره‌بو گوایه ئه‌و نه‌بوایه شه‌پۆلی (خومینـی) لـه

ولاَتانی کەنداو نەدەگەڕایەوە،، لەو لایەش ولاَتانی کەنداو خۆیان دەیانزانی ئەگەر ئەوان بەهانای عێراق نەهاتبوونایە ئەو هەموو پشتیوانەی ڕۆژئاوا لەڕێی ئەوان نەبوایە عێراق لەساڵی ١٩٨٢ تێك‌و پێك دەشكا .. ئیتر ئەو هۆكارە دەروونیەو چەندین هۆی تر جۆرێك لە ناتەبایی عێراق‌و بەشێك لە ولاَتانی کەنداوی گرتبۆوە.

لەناوەخۆی عێراقیشدا (صدام حسین) زۆر زاڵ ببوو، هەموو کوردستانی لەسەرجەم (٨٠ — ٩٠ کم٢) کۆکردبۆوە، هەموو دێ‌و شارۆچکەکانی کیمیاباران‌و وێران کرد بوو بێ سزاو نارەزاییەکی جهانی وا، لە خوارووش هاووێنەیەکی سەروو، هەموو ئەوانەو شەڕانگێزی سەرکردایەتی عێراق بووە هۆی خولێکی تری جەنگی لەگەڵ کوێتی پارمەتی دەری لە دژی ئێران‌و کوردو .. لەگەڵ کوێت پێنج جۆرە ڕێکەوتنی دراوسێی‌و عەرەبی‌و جیهانیش هەبوو ..

کوێت :

کەوتۆتە دامێنی عێراق، ڕوبەرەکەی ١٧٨١٨کم٢، پڕە لە نەوت، جاران ولاَت‌و پایتەخت‌و دانیشتوانی یەك بوو، تا ساڵی ١٩٤٦ زۆر هەژار بوون، مێژووەکی ئاوەدانی وای نیە جگە لەچەند بنەماڵەیەکی ڕەوەند، لەکۆنەوە پێش ئیسلام سەر بە ئیمپراتۆریەتی فارسی بووینە، پەیوەندیان لەگەڵ ئینگلیز لەسەدەی (١٧) را دەست پێ دەکا، لەسەردەمی عوسمانی بەشێك بووە لە ویلایەتی بەسرە (ئەوەشە پاساوی داگیرکردنەکە بووە) بەلام ئەو کاتی عیراقی سیاسی نەبووە، لە ساڵی ١٩٦١ کوەیت سەربەخۆییان وەرگرتووە، شێوەی دەسەلاَتیان (ئەمیریە)، سوپایان لەچەند هەزار پاسەوانێك تێناپەڕێ، ئێستا ژمارەی دانیشتوانیان نزیکەی (٢) ملیۆن دەبێ‌و کرێکارێکی زۆری بیانی‌و ئاسیایی ئەفریقی خزمەتیان دەکەن، لە ڕاستیدا زۆربەی سەرۆکەکانی عێراقی هەر لابەلا داوای کوێتیان کردووە، هەر لە نووری سەعید، عبدالکریم قاسم،،،، تا صدام حسین، هەرچەندە بەلگەیەکی یاسایی ومێژوویی تەواویش نیە ..

چونکە عێراق خۆشی بەڵگەیەکی مێژووی نیە، لە جەنگی عێراق – ئێران، کوێت زۆر بە توندی پشتیوانی عێراقی کرد، (شێخ عبدالحمید کشك) لەووتارێکی هەینی دا لە ساڵی ۱۹۸۰ ڕایگەیاندوەك پێشبینی.. ئەگەر عێراق لەو جەنگە نارەوایەی دژ بە ئیران سەرکەویٚ خۆشترین و نزیکترین سەندەویچ (کوێت)ە .. ئەوە بوو دوای (۸) ساڵ هاتە دی ..

داگیرکردنی کوێت:

بەیانی ڕۆژی ۱۹۹۰/۸/۲ عێراق بلاّوکراوەیەکی جاڕداو جیهانی سەرسام کرد، تیایداوا هاتبوو کە گەلی کوێت ڕاپەڕیوون و تەختی بنەماڵەی (صباح زادە)یان تێك رووخاندووە، تا ئێرە بەیانەکەی عێراق بوو، لەلای (کوێت)یش هەموو دامودەزگای ڕاگەیاندنی وەستابوو تەنها یەك ئێزگەی ڕادیۆی لەکار نەکەوتبوو، ئەویش تەنها یەك بانگەوازی بۆ جیهان دووبارە دەکردەوەو هاواری دەکرد کە جیهان بەهانایان بێت بۆ ئەو مەینەتیەی خەلکی کوێت تێیکەوتووە، لە دوای چەند ساتێك دەرکەوت هێزەکانی عێراق کە ماوەیەك بوو لەسەر سنووری کوێت بەزیادەوە کۆ ببونەوە هێرشیان کردووەو کوێتیان داگیر کردووە، هەرچەندە عێراق بەردەوام بوو لەسەر ئەو سیناریۆیەی جارنامەکەی و (علاء محمد علی) کوێتیەکی کردە سەرۆکی کوێت دوای ماوەیەك ئەو (سەرۆك علاء) خۆی و دەوڵەتی کوێتی گوایە بە یاساییانە هەڵوەشاندەوەو بووە شاری نۆزدەیەمی عێراق، ئیتر کاردانەوەی جیهانی و عەرەبی زۆر بەتوندی دەستی پێ کرد لە هەموو لایەك، خێراترین سزای ئابووریەکە بوو لە ۱۹۹۰/۸/۱٦ بە داسەپاندنی ئابلۆقەی ئابووری کە دەماودەست کاریگەری توندی لەسەر عێراق کرد، چونکە خۆی کۆمەڵێك ئابلۆقەی ناوەکی و ئیقلیمی خستبووە سەرەخۆ، ژێرخانی ئابووری عێراق بریتی بوو لە (۳) تەوەری ئابووری سەرەکی، یەکەمیان: کشتوکاڵ کە بەدەستی خۆی وێرانی کردبوو، دووەم: پیشەسازی لە جەنگەکانی عێراق - ئێران و

عێراق — كوردستان وێران كرابوو، سێیەم: بازرگانیشی لەگەڵ وڵاتە دراوسێیە سەربەخۆكان بە بازرگانی نەوتیشەوە داخرابوو، تەنها لەگەڵ وڵاتانێك كە سەر بە رۆژئاوا بوون، بۆیە هەر ئابلۆقەكە جاڕدرا لەلایەن (UN) یەكسەر سەركەوت بە تۆكمەیی.

چەندین بڕیاری تری لەسەر دەرچوو تا لەكۆتاییدا مۆڵەتی یاسایی نێو دەولی درا دوا مۆلەت ١٩٩١/٢/١٥ بە ئەمریكاو هاوپەیمانان كە بە زەبری هێز عێراق لە كوێت دەربپەڕێنن تا لە ١٧-١٨ / ٣ /١٩٩١ هاوپەیمانان (٣١ وڵاتی جیهانی) هێرشیان دەست پێكردو عێراق زۆر بە توندی شكستی هێنا، هاوپەیمانان دەیانتوانی شاری بەغداش بگرن، بەڵام جەنگیان ڕاگرت.

سەرەنجامەكانی ئەو جەنگە:

- لە هەردوو بەشی سەروو و خواروی عێراق میللەت ڕاپەڕین لە (٨٠٪)ی خەڵكی عێراق هەڵسان، بەڵام توانی بەهۆی هێزەكانی گاردی كۆماری كە لە بەرامبەر هێزی بیانی بەكاری نەهێنا بۆ میللەتی خۆی بەكاری هێناو بە دڕندانە كوژاندیەوە، بەرەزامەندی ئەمەریكاوە.
- لە دوای كۆمەڵێك بڕیارو دانوستاندا، كوردستان لەژێر كۆنترۆڵی حكومەتی عێراق بە یەكجاری دەرچوو.
- بە هۆی زیاتر لە (٤٠) بڕیاری (UN) عێراقیان خستە زیندانیەكیوا لەكار كەوتبوو، هێڵی (٣٦)و ناوچەی دژە فڕین سەربەخۆی عێراقی شلۆق كردبوو.
- بە پێی ئەو بەڵگەنامەیەی (٦٨٧)ی ٣/٤/١٩٩١ لیژنەی پشكنین دروست بوو.
- سزای ئابووریو ئابلۆقەدانیش هەر بەردەوام بوو.
- كێشەی توندیو نەرمی نێوان لیژنەی پشكنینو عێراق ناوە هەر بەردەوام بوو و ئەمەریكاش بەردەوام ناوە ناوە لە عێراقی دەدا.

- لە ١٤/ ٨ /١٩٩٨ سەرۆکی ئەمەریکی بناغەی یاسای رزگاری عێراقی مۆر کرد.
- لەگەڵ چەندین هەنگاوی ترو ڕووداوی ١١ی سپتێمبر داگیرکردنی عێراقی خێرا کردەوە تا لە ئاداری ٢٠٠٣ سوپای ئەمەریکی و بەریتانی عێراقیان داگیرکرد، بۆ ئەوەی بەرگریەکی وا بکا .. ئەوەش بە جەنگی سێیەمی کەنداو ناسراوە .

** **

ئەوە جەنگە گرنگەکانی نێوان دەوڵەتان بوو، ئێستا کێشەکانی میللەتان لەگەڵ دەوڵەتانی داگیرکەرەکان باس دەکەین.

(٥)

کێشەی خوارووی سوودان

ئەو ڕێسایە نیوەی ڕاستە کە دەڵێ: کێشەی نەتەوەیی نوێ لەگەڵ سەربەخۆیی نەتەوەی سەردەست دروست دەبێ، هەر لەوەشە ئەو وتە بەنرخەی (نهرۆ)ی هیند لە کتێبی (لمحات في تأريخ العالم)کە دەڵێ: تا دوێنێ ئەوانە (مەبەستی تورك‌و عەرەبە ..) خۆیان چەوساوەو ژێردەست بوون کەچی ئێستاوا بێ بەزەییانە خەڵکی کورد ژێردەستە دەکەن.

خوارووی سوودان کە زۆربەی مەسیحین یەکێکە لەو کێشانە، سوودان وڵاتێکی کۆنە لە معجمەکانی یاقووت حەمەوی‌و ئیبن بەتووتەو تابتلیمۆس ئیبن خەلدوون هاتووە، لە ١٩٥٦/١/١ سەربەخۆیی وەرگرتووە، هەر لە ئاهەنگی سەربەخۆییدا وەرچەرخا بۆ ئەو کێشەیە، لەکاتێکا عەرەبی سەروو ئاهەنگیان بوو خەڵکی خواروو کەوتنە نیگەرانی‌و ئەو کێشەیە زیاتر زەق بۆوە بەچاکی بەشداری ئاهەنگەکەشیان نەکرد، لەوکاتیەوە تاوە ڕاپەڕیوون، مادام سیستەمی دەسەڵات شاقوڵی‌و نەتەوەگەری بێت ئەوا ڕاستە لەگەڵ سەربەخۆی نەتەوەی سەردەست ئۆتۆماتیکی لە دەستدانی سەربەخۆی نەتەوەیەکی هاوسنوورەکەیەتی، یان بەگشتی کە سنووری سیاسییەکسان ئەبێ بە سنووری جوگرافی نەتەوەییەکەی، بەڵام نابێ ئەو ڕاستیە زەقە ڕاستیەکی شاراوەمان لەبیر بباتەوە ببتە پاکانە بۆ سیستەمی ئیمپریالیزمی، چونکە لە وەرچەرخانی ئیمپراتۆریەکان بۆ دەوڵەتی هاوچەرخی یاسایی ئەوا سەرجەم داگیرکاریە گشتی‌و پان‌و بەرینەکانی ئیمپراتۆریش دەگوازرێتەوە بۆ داگیرکاریەکی خەست‌و تایبەت تر، هەر بۆیەش لەگەڵ وەرچەرخانی سیستەمی ئیمپراتۆری بۆ سەربەخۆی سوودان ئەو ژێردەستە گشتیەی جاران چڕ بۆوە بۆ سەر خواروو، ئیتر شۆڕش‌و بەرگری تایبەتیش دروست دەبێ، یەکەم تریشقەی سەرهەڵدانیان بۆ ساڵی ١٩٥٥ دەگەڕێتەوە، گەلێ جار ڕاپەڕیون، دواجار ساڵی١٩٨٣ شۆڕشیان دەستپێکردەوە

بە سەرۆکایەتی ئەفسەرێکی سوپای سوودان (جۆن گەرەنگ) لەدایك بووی ١٩٤٣، بەناوی (بزووتنەوەی ڕزگاری خوارووی سوودان) لە ژێرناوی (سووپای ڕزگاری گەلی سوودان - spla= Sudan people liberation army) زۆربەی حکومەتەکانی نەتەوەگەری عەرەبی سوودانی ئەو جوولانەوەیان بە کرێگرتەو جیاوازی خوازو تێکدەر لەقەڵەم داوە، بەلام لەدوای نۆهەتەکان لەسەردەمی حکومەتی (ئینقاز)و کاتێ د.حسن ترابی زیاتر دەسەلاتدار بوو چەند جارێك دەست پێشخەری کرا بۆ (ڕاپرسی – إستفتاء) بۆ یەکلا کردنەوەی ئەو کێشەیە، بەلام وا دیار بوو (spla) نیازی زیاتری هەبوو یان پێی سپێردرابوو کە قایل نەبێ، چونکە لەو کاتی هەریەکە لە میسرو ئۆگەنداو ئەریتریاو ئەسیوبیا .. لە دژی سوودان بوون لەگەل بەرەی جیهانی، لەناوەخۆش ئۆپۆزسیۆنی سەروو (حزب الأمة + حزب الأتحاد ... وورده حزبەکانی تری وەك حزبی شیوعیو ناسریو .. لەگەڵ (سپلا) بەرەیەکیان پێك هێنا لە ژێر ڕۆشنایی بەرە جیهانیەکەی دژ بە ڕابوونی ئیسلامی، ئەو جارە داواکاریەکانی (جۆن گەرەنگ) لە سنووری کێشەی خواروو دەرچوو کەوتە چوارچێوەی ئەو بەرەیە، هەموو لایەك چ عەلمانیەکانی بە ڕەگەز ئیسلامو چ مەسیحیەکانی خواروو پێکەوە داوای سەرەکیان ئەوە بوو: ئاین لە دەولەت جیا بکرێتەوە، لەگەڵ ڕەوای ئەو کیشانەش لێرە دا ناسنامە ڕاستەقینەکان ناوەلا دەبنو ئەو جۆرە سەرکردانە بە شێکن لە مەینەتی میللەتەکەیان، ...

ئەو کێشەیە بەردەوامە بەو دۆخەی، لەکۆتایی سالی ٢٠٠٣ ڕێکەوتنێك مۆرکرا لەنێوان حکومەت بەسەرۆکایەتی عمر حسن بەشیرو جۆن گەرەنگ، گەیشتنە ریکەوتنیك بۆ ماوەی ٥ سال، بەشدار بن لە حکومەت وجیگری سەروك کومار لەوان بێ، دوای ریفروندامیك بکەن بو بریاری چارەنووس، جون گەرەنگ پایەی جیگری سەروك کوماری وەرگرتو دوای لە فرۆکە کەوتە خوارەوەو مردو جیگرەکەی هاتە جێی .

(٦)

کێشــەی فەڵەســتین

لە بابەتی (زایۆنی) بنچینەکانی ئەوبیرۆکە باس کرا، تکایــە ســەرنجی بــدەوە، هەڵبەتە چاوبرینی یەهودو ڕۆژئاوا لە فەلەستین کۆنە، جارێکی تر سەلاحەدین ئەو چاوچنۆکیەی بۆ چەندین سەدە دوورخستەوە، ئەوا لەقۆناغی نوێدا دیسان بیرۆکەی (شعب الله المختار) زیندوو کرایەوەو زایۆنی لێهاتە دی، ئیتر بەدوای نیشتیمانێك بوون پەیدای بکەن بۆ دارشتنو بانگی ئەو بیرەو بەرجەستە کردنی لە دەولەتیکــدا، لەگەڵ قۆناغی نوێی ئیمپریالیزمیش تێکی دەکردەوە، یەکەم جاری (بارون هــرش) تەقەلای ئەوەبوو وڵاتێك بۆ یەهودیەکانی ڕووسیا لە (ئەرجــەنتین) دروســت بکــا، ئــەو وڵاتانــە ئــەو کــاتی تــازە دەدۆزرانــەوەو دەکــرانو دەفرۆشــان لــە لایــەن ئیستعمارەکان بەیەکتر، دوای (تیۆدۆر هرتزل) داوای کرد نیشتیمانێك بدۆزرێتــەوە بۆ هەموو یەهودی جیهان نەك تەنها یەهودی ڕووسیا، فەلەستینیان دەست نیشان کرد، هرتزلو حاخامی گــەورەیان دووبــارە داوایــان لــە (عبدالحمیــد) کــردەوە تــا سنجاقی (قدس)یان پێ بفرۆشێ .. قایــل نــەبوو ... بــەڵکو (عبدالحمیــد) زیــاتر فەرمانی دەکرد تا زەویو زار لەو ویلایەتی نەفرۆشنە یــەهودیان، عبدالحمیــد لــە بیرەوەریەکانی خۆی دەڵێ ئەوەی زۆر دڵتەنگی کردم لە (ئنقلابی ١٩٠٨) بەســەرم دا ئەوەبوو ئەو لێژنەیەی هاتە لام بۆ تەبلیغو دەست لەکار کێشانەوەم کــە بینــیم ئەو یەهودیەی تیایە کە چەندجار هاتە لام تا فەلەستینی پێ بفرۆشم !!

یەکەم جا وا پێشنیار کرا کە (ئۆگەندا) یان (کینیا) ئەو نیشتیمانە بێــت، لــە جەنگی (حەتین) وا لە (صلاح الدین) ترسا بوون نەدەوێران ئەو ئەزموونە دووبــارە بکەنەوە، بۆیە جارجار تامی زاری سوڵتانەکانیان وەردەگــرتو داوایــان لێــدەکردن کە بەپارە فلستینیان بفرۆشنێ وەك چۆن ئەمەریکا فلیپینی لە ئیسپانیا بــە (٢٠

ملیۆن) دۆلار كڕیو بەریتانیا (كۆرسیكا)ی لە ئیتاڵیا كڕی، لەو سەردەمی ئەو كڕینو فرۆشتنەی نیشتیمانێكی تەواو باوی هەبوو، (ڕۆتشیلد) دەوڵەمەندی بەناوبانگی زایۆنی نوێنەرێكی ناردەوە لای (سوڵتان عبدالحمید) بۆ كڕینی سنجاقی قودس ... بەڵام سەركەوتوو نەبوو[1]، ئەوەیان بەهیچ شێوەیەك نەكرد، هەر كە خەلافەت لاواز بوو ئەو تەقەلایانە دیسان بە ئاشكراتر ڕوویان سوڕاندەوە بۆ فەڵەستین، دوای ئینقلابی ١٩٠٨ عەلمانیەتی توركی بەهاریكاری عەلمانیەتی عەرەبی ئەو پرۆژەیە زیندوو بۆوە، ئیتحادیەكان لەگەڵ بەرپرسانی عەرەب لە كێبڕكێ دابوون بۆ فرۆشتنی ویلایات، لیبیا هەراج كرابوو بە دوو بەلەمی جەنگی بۆ ئیتالیا، ڕووباری فوراتی فرۆشتە ئینگلیز، ..یەكێ لە هۆیەكانی ڕاپەڕینی شێخ عبدالسلام لە كوردستان لە دژی ئیتحادیەكانی تورك ئەو خاك فرۆشتنە بوو، كاتێ خۆی بڕی (٥ ملیۆن) لیرەیان بە (عبدالحمید)دا بۆ كڕینی فەڵەستین، بەتوندی ڕەتی كردەوە، بەڵام ئیتحادیەكان بە (٤٠٠٠٠٠) لیرەیان فرۆشت، دوایش عەرەب خۆیان بەگەر لەشكری ئینگلیز كەوتن بە سەرۆكایەتی جەنەڕال لنبیو فەڵەستینیان لە عوسمانی ستاندەوەو تەسلیمی بەریتانیا كراو، ئەویش بۆ ئیسرائیل ئامادەی كرد، كەچی جێی گاڵتە جاریە لەلایەن عەرەبە نەتەوەگەریە عەلمانیەكانەوە بەو پرۆسەیەی (شریف بن حسین) دەڵێن: (الثورة العربیة الكبری)!!.

لە پێشدا پەیمانی (سایكس – بیكۆ) ١٩١٦داڕێژرا تا میللەتانی ئیسلام پارچە پارچە بكرێو توانای یەكبوونو یەك بەرگری نەبێ، هەر تێكبگیرێن، تا ڕێ خۆش بێت بۆ پەیمانو بەڵێنێكی تر، بەو شێوەیە لە بەڵێنی بەلفۆری ١٩١٧ی وەزیری دەرەوەی بەریتانیا (ئەرسەر بلفور) بەڵێن بە یەهودیەكان درا وڵاتێكیان لە فەلەستین بۆ دروست بكەن، دەقی بەڵێنەكە:

---

[1] بۆ زیاتر بڕوانە موسوعة سفیر تأریخ الإسلامي- الدولة العثمانیة- ل٧٢، هەروەها خفایا عهدین- حسام الدین ئەرتوك، هەروەها بڕوانە (العلمانیة والاسلام واثرهما في نشاة الدولة العراقیة الحدیثة).

خۆم بەبەختیار دەزانم لەجیاتی مەی خاوەن شکۆ شای بەریتانیا ئەو ڕوونکردنەوەتان لەبارەی قایل بوونمان لە ئەنجومەنی وەزیران بۆ ئەو بەڵێنانەی بە یەهودیە زایۆنیەکان دابوومان- ﴿حکومەتی خاوەن شکۆ بەچاوی سۆزەوە دەڕوانێتە دروستکردنی وڵاتێك بۆ گەلی یەهود، چی لەتوانای دابێ بۆ ئەو مەبەستە دریغی ناکا، دەبێ لای هەموان ڕوون بێ نابێ لە فەلەستین پێشێلی مافە مەدەنیو یاسایەکانی خەلکی تری (نایەهودی) بکرێت﴾ زۆر سوپاستان دەکەم، ئەو ڕوون کردنەوەم بە یەکێتی زایۆنی بگەیەنن – دڵسۆزتان ئەرسەر بلفۆر ٢/تشرینی/١٩١٧.

بەو شێوە لەدوای دارمانو دابەشکردنی خەلافەتو بە پێی ئەخشەی سایکس بیکۆی ١٩١٦و مەینەتی گەلانی وەك فەلەستینو کوردو میللەتانی تر دروست بوو، فەلەستین لەدوا قۆناغی لەدەست بەریتانیا بوو بە پێی سیستەمی (ئینتداب)ی کە وڵاتانی وەك: عێراقو سووریاو ئوردەنو عەرەبییەکانی تری پێ دروست بوو، ئەو چەکە ئینتیدابییەی کە (عصبة الامم) مۆریان کرد بۆ بەریتانیا لە ٢٤ یۆلیۆ/١٩٢٢ز لە ٢٨ بەند پێك هاتبوو، تیایدا: بەڵێنی بەلفۆری تۆمارکرا بوو، ساناکردنی کۆچی یەهود (جوو)وە وەرگرتنی ناسنامە لە پاڵ عەرەب بۆ یەهودیش، زمانی ئینگلیزیو عەرەبیو عەبری ڕەسمی بێت .. بەرەبەرە بەرنامەکەی بلفۆری تەواوکرد تا لەناکاو لە ١٩٤٨ کشایەوەو فەلەستینی بە (نەتەوە یەکگرتووەکان) سپارد، لە ١٥/ ٥ /١٩٤٨جاڕی دروست کردنی قەوارەی زایۆنی درا لەسەر بەشێك لە فەلەستین بەناوی (دەوڵەتی ئیسرائیل) کە لە دەستووریدا بەو پێناسە هاتووە (ناوی دەوڵەت کۆمارێکی سەربەخۆی دیموکراسی ئیسرائیلە)، ئیسرائیل وشەیەکی کەنعانی کۆنە لە دوو وشەی لێکدراو پێك هاتووە (ئیسر=سەرباز، ئیل=خوا) واتە سەربازی خوا (جند الله یان عبد اللەش دێت) ئاماژە بە ناوی ئەو وڵاتە کۆنەیە گوایە مەملەکەتی

(شـــائوول، داوود، ســـولەیمان) بـووە، بـەناوی مەملەکـــەتی ئیسرائیل لـە (١٠٢٠ – ٩٢٠) پ.ز .

زۆر بە خێرایی لەلایەن نەتەوە یەکگرتووەکان دانی پیا هێنرا بـە پێـی بڕیـاری (١٨١) ساڵی ١٩٤٧ لە ١١/ ٣ /١٩٤٩ بە پێی بەڵگەنامەی ژمارە (٢٧٣) بـە ئەندام وەرگیـرا لێی، بە زۆرینەی (٣٧) دەنگ بەرامبەر (١٢) دەنگی دژو (٩)ی بێدەنگ، لەدوای جاردانی ئیسرائیل لە ١٩٤٨ فەڵەستین کـرا (٣) بـەش، قطـاع غزە بۆ میسر، (ضفة الغربیة) بۆ ئەردەن لە ١٦/ دیسمبر /١٩٤٩ ئـوردەنیش بـە ڕەسمی بڕیاریدا بەیەکجاری بەشێك بێت لێی، دوای ئیسرائیل لـە ١٩٦٧ داگـیری کردەوە[1]، لە زەمینەیەکی ڕابوونی نەتەوەگەری عەرەب زیاتر پایەکانی ئیـسرائیل پتـەو بـوو، بـەکاری تیرۆرسـتانە تاوێـلەو تـاوێکی تـر بـە ڕێکـەوتنی خـۆ بەدەستەوەدانی وەکو (کامب دیڤیـد، ئوسـلو، شـەرم شـێخ، ...) قۆناغـەکانی بەکارهێنانی زاراوەی دان پیاهێنانی دەسەڵاتدارانی عەرەب بەو شێوەو قۆناغانەدا تێپەڕی: کیان الصهیونی المزعوم، عدو الصهیونی، ما یـسمی بدولـة الإسـرائیل، دول الإسرائیل المحتلـة، ... تا ئەوڕۆ گەیشتنە ئاسـاییو (دەوڵـەتی ئیـسرائیل، ڕا ئێستا داوایان ئەوەیـە تـەنها ئـەو خاکـەی لـە سـاڵی ١٩٦٧ لـە دەسـتیان داوە وەریگرنەوە بەرامبەر دان هێنان بـە ئیـسرائیل بـەناوی بنـەمای (الأرض مقابـل السلام)، لەدوای ڕابوونی ئیسلامی لە هەشتاکانی سەدەی ڕابـودوو هەریەکـە لـە (حمـاس، جیهـاد، حـزب الله ...) گـەورەترین هەڕەشـەن لەسـەر ئیـسرائیل، لـە مێـژووی عـەرەب یەکـەم جـارە خاکیـان لەدەسـت ئیـسرائیل ڕزگـار بکـەن بـێ دانوستانو سەودا لەسـەر دەسـتی حـزب الله، بـەهێزو بـازووی خـۆی خـوارووی لوبنانی ڕزگار کردو ئیسرائیلی دەرکرد لە ٢٠٠٠ز، (حماس)یش باڵێکی سەربازی بەناوی (عزالدین قسام) دروست کرد، عزالدین قسام ئەو ناوە موجاهدە بـووە لـە (جوبلە)ی سوریا لە دایك بـووە، لـە دژی ئینتـدابو دوای لـە فەڵەسـتینیش لـە

[1] القاموس السیاسی، ل٧٥٣ .

١٩٣٥ ڕاپەڕينى ئاشكرا كردو دواى شەهيد بوو ..، ئێستا تەواوى بـ
عەلمانيەتى دەسەڵاتدارى عەرەب لەسەر ڕەوتى سەوداو پێكهاتنن بەهەر جۆرێ
بێت بەهۆى (السلام خيار إستراتيجى الوحيد) ... تەنها ئيسلاميەكانن بەتەماى
بەرگرىو شۆڕشنو لە تواناشياندا هەيە، لە هەمان كات ئەو ئيسلاميانە خودى
عەلمانيە دەسەڵاتدارە عەرەبەكانو دەسەڵاتى فەڵەستينيش بە توندى بەربەرەكانێ
دەكرێ، تا ئەو ڕادەيە گەلێ جار لەگەڵ ئيسرائيلو ئەمريكا دەكەونە يەك بەرە
لە دژى ئيسلاميەكان.

(٧)

کێشــەی کـــورد

دوای لاواز بوونی خەلافەت، بە نهێنی لەرێکەوتنی سایکس- بیکۆ سـازانۆف ١٩١٦ بڕیاری دابەشکردنی مەملەکـەتی عوسمـانی درا، کوردسـتانێکی نیمـچە ئازادی خاوەن کۆمـەڵێك دەسەڵاتو میرنشین کرا بە چوار پارچەی سـەرەکی، دوای مـۆرکردنی لـۆزان (١٩٢٣) لـە جیـاتی سـیڤەر (١٩٢٠) وە هەڵوەشـاندنەوەی خەلافەت بەیەکجاری لە ٣/٣/ ١٩٢٤ لە لایەن عەلمانیەتی نەتـەوەیی تـورك بـە سەرۆکایەتی ئەتاتورك، بەهاریکاری رۆژئاواو شیوعیەت بە سەرۆکایەتی (لینین)، دەسـتیان بەسـەر سـەرووی کوردسـتان داگـرت کـە قورسـایی چـەندایەتیو چۆنایەتیەکەی لەوێ بوو، لەدوایدا خوارووی کوردستانیش بە دەردی سـەروو چـوو بەهۆی تاکتیكو فیلبازی ئینگلیزو ئەو ریفراندومەی ویلایەتی موسـڵ، کـوردیش نەیانزانی مانای سترتیژیەکانی سەرەنجامی ئەو داوایەیان چیە بەشـیك لەخۆشـیان عیراقیان هەڵبژارد، ئیتر ئەو کێشەیەش لەگەڵ دروست بوونو سـەربەخۆی نەتـەوە سەردەستەکان بەزەقیو بەمانای نەتەوەی دروست بوو، لە ئەنجامی سێ هـەنگاوی پێچەوانە :

١- دارمانی خەلافەت .

٢- پەیدابوونو هاتنی فکری عەلمانیەتو نەتەوەیی.

٣- وەرچەرخانی سیستەمی ئیمپراتۆریەت بۆ سیستەمی دەوڵەتی نەتـەوییو کورد تیایدا لەو وەرچەرخانە بەجێ ما ..

ناوەندی ئەو کێشەیە لە سەرووی کوردستان را دەستی پێ کرد چونکە شۆڕشی نەتەوەیی تورکی لەوێ زووتر دەستی پێکرد، لە بەشی خـواروو شۆڕشـی رزگـاری وەك سەروو نەبوو بەڵکو عێراقێکیان لە نەبوونەوە دروست کرد، بۆیـە مەڵبەنـدی کێشەو ململانێیەکە لە سەروو بوو، شۆڕشو راپەڕینەکانیش بـەو مانایـە یەکـەم

جار لەوێ دەستی پێکرد، جوولآنەوەی رزگاری نیشتیمانی کوردستانیش هەر لەوێ سەری هەڵدا، باشترین پێناس ئەو جوولآنەوەو کێشەی کورد لە دروشمی راپەرینەکەی (شێخ سعید) دەدۆزریتەوە: (یان گەرانەوەی خەلافەت یان کوردستانیش سەربەخۆ بێت) ... ئیتر ماناکانی روونە، واتە لە خەلافەتدا ئەگەر کێشەش هەبووبێ کێشەی نەتەویی نەبووە، کێشەی کورد کێشەی هەزاران ساڵ نیە، سەدان ساڵیش نیە بەڵکو وا بۆ یەك سەدە دەچێ، لەگەڵ تەمەنی قەدەغەی ئیسلامو قەدەغەکانی جلو بەرگو فەرهەنگو زمانی کوردیش کرا، لە چواچێوەی دەستوریش، تا ئێستا هەر بەردەوامە، سەرەرای ماڵ وێرانیو سوتاندنو کیمیاییو بە عەرەبو بە تورك کردنو تواندنەوە.. لەکاتێکا کورد لەپێش تورك زیاتر بە (٢٠) سەدە لەو ناوچەیە بووە بە پێی مێژووی مرۆڤایەتی، بە پێی قورئانی پیرۆزیش کورد کۆنترین کەسانێکن لەسەر زەوی خۆیان، هەموو بەڵگەکانی بوونی بە دەوڵەتیشیان هەیە زیاتر لە زۆر میللەتی.تر، وڵات هەیە سەربەخۆیە (١/٤) دانیشتوانی کوردستانو رووبەری کوردستانیش پێك ناهێنێ، رووبەری دەوڵەتی فاتیکان تەنها ٢١ کم٢)، زلترینو کۆنترین میللەتی جیهانن کە سەربەخۆی نەبێ، ..(بۆ زیاتر سەرنج بدە نەتەوەیی کورد) (پرۆژەکانی رزگاری کوردستان - لە بەشی فیکری).

(٨)

کێشەی ئێرلەندا

زۆر جار باس لەوە دەکرێ کە دیموکراسی یان کۆمەڵگەی مەدەنی یان بە عەلمانی کردنی دەوڵەت .. چارەسەریە بۆ کێشەی فرە رەنگ ونیشتیمانیو نەتەویەکانیش، جار وایە دیموکراسی بە دەرمانی هەموو دەردان ناو براوە هەروەك لە راپۆرتی کۆنگرەی یەکەمو دووەمی (ی.ن.ك) وا هاتووە، هەرچەندە ئەمو بۆچوونە هەڵچوانەیە پێش تریش بەهەمان ئەندازەی هەڵچوانە باس لە شیوعیەت کراوە گوایە دەرمانی هەموو دەردانەو تیایدا جیهانێکی بێ کێشەت پێشکەش دەکا ... هتد، ئێستا ئەو کێشانەی پێشوو ئەمو کێشەیەش وا لەناو جەرگەو چاوگی دیموکراسیە، ئێرلەندا نیشتیمانێکی سەربەخۆیە لە رووی جوگرافیش کەوتۆتە سەرووی بەریتانیاو دەریایەك لێکیان جیا دەکاتەوە، ئەمو کێشەیەی ئێستا وا بەردەوامە بریتیە لە ئێرلەندای سەروو، (٦) هەرێمەو پایتەختی (بەلفاستە) راستەوخۆ خراوەتە سەر بەریتانیای مەزن ونەوەش کێشەکەیە، هەرچی ئێرلەندای خوارووە پایتەختی دبلنە، (٢٦) هەرێمە ئەوسەربەخۆیە ئێستا.

زمانو فەرهەنگو ئاینو نەریتو مێژووەکی تایبەتیو جیایان هەیە، سروودی نیشتیمانی وئالآیان تەواو جیایە لە گەڵ بریتانیا، بریتانیا ناوی خوایەکی دانیشتوانی ئەو ناوچەیەی ئێستای بریتانیا بووە، دوای لەسەر دراوێك تۆمارکراو دوایش کرا بەهێمای ئیمپراتۆریەتیان، بۆیە ئێرلەندیەکان بەو ناوەش زۆر دلگرانن، ئیرلەندا مانای دورگەی تەم ومیوەی تەڕ، ژمارەی دانیشتوانیان بە پێی ئاماری ١٩٩١ نزیکەی (٤) ملیۆنە، زمانیان غیلیە وبە ئینگلیزیش دەدوێن، هەردوو زمان رەسمیە، ئاینی مەسیحیان لە ٤٣١ ز پێ گەیشتووە، ئێستا مەزهەبیان کاتۆلیکە بە ریژەی ٩٥٪، لەکاتێکا ئینگلیزەکان مەزهەبیان پرۆتستانە، کێشەی ئێرلەندای مەزن لەگەڵ بەریتانیا بۆ چەندین سەدە

دەگەڕێتەوە، هەردەم بریتانیەکان ویستوویانە ئێرلەندا داگیر بکەنو بە تواوەتیەوە بخرێتە سەر بریتانیا، ئەوانیش هەر لە شۆڕشو بەرگری دا بووینە، لە هەر سەردەمێك بە پێی سیستەمی خۆی ئەو ناکۆکیە هەبووە، لە ئاینیو مەزهەبی و ئیمپراتۆریو ئێستاش وا بە تیژی نەتەوەیی، مەزن ترین ڕاپەڕینەکانیان لەسالی ١٦٤١ ز بوو، (کروموڵ)ی بریتانی بەتوندی تێکی شکاندن، ... بەرەبەرە وەك نەریتی ئیمپریالیزمی و داگیرکاری پرۆسەی پاکتاوی ڕەگەزی لەسەر شێوەی دروست کردنی کۆمەڵگەی ئینگلیزیو هێنانی زیاتریان بۆ ئێرلەنداو دامەزراندنیان لە بەشی سەروو بەردەوام بووە، زۆربەی ناوەندە گرنگەکانی سیاسیو ئابووری و کۆمەڵایەتیەکانیان بەوان دەسپارد، ئیتر بەریتانیەکان لایەنگیری پرۆتستانیەکانی ئێرلەندایان کردووە کە زۆربەی ئینگلیزن لە دژی کاتۆلیکەکان کە زۆربەی ئێرلەندای ڕەسەنن، لە شێ کردنەوەی دا مانای کێشەیەکی نەتەوەیی نێوان دوو نەتەوە دەبەخشی، لەسەدەکانی ١٨و ١٩ ئێرلەندیەکان دووچاری کارەساتێکی سامناك بوو لەسەر شێوەی (جینۆسایدا)، بەهۆی ژەهراوی بوونی پەتاتە (کە بەرهەمێکی سەرەکی ئێرلەندایە)، لە ملیۆنێك زیاتریان لێ مرد، بەو ئەندازەیەش کۆچیان کرد بۆ دەرەەی ئێرلەندا، ئەو ڕووداوە لە کۆتاییدا لەسەر بریتانیا وەك پیلان حساب کرا، هەرچەندە لەو شێوە بە ئەهاتیو گرانی لە هندو چینو ڕووسیاو ئەفریقیا ڕوویان داوە .. بەلام کارەساتێکی بایۆلۆجی وا جێی گومان بوو .

لەگەڵ ڕابوونی نەتەوەیی و وەرچەرخانی سیستەمی ئیمپراتۆری بۆ دەولەتی نەتەوەییو بوونی سنووری ڕەسمی ئەو کێشەیە بەهەردوو تەوەری ئاینی و نەتەوەیی بەگەرمی سەری هەڵدایەوە، بزووتنەوەی بیری نەتەوەیی وەکو جیهان لەدوای سەدەی بیست زیاتر خەملی، حزبە نەتەوەیی خوازەکانیش لەدوای سالی ١٩١٤ دروست بووینە، لە سالی ١٩٢٠ - ١٩٢١ جۆرێك لە سەربەخۆی بە ئیرلەندا درا لەلایەن بەریتانیا، لەهەمان کاتدا یاسایەکی دەرکرد (٦) هەرێمی ئێرلەندای لە

سەروو جیاکردەوە، کە زۆرایەتی یەکەی ئینگلیزن وە مەزهەب پرۆتستانن، ناویشی نا ئێرلەندای سەروو، ئێرلەندای خواروو و ئێرلەندیە ڕەسەنەکانی ئەو (٦) هەرێمەش بەو هەنگاوە قایل نەبوون، ئەوەشە کێشەی ئێستای ئێرلەندا، لە ساڵی ١٩٤٩ ئێرلەندای خواروو بەیەکجاری سەربەخۆی خۆی وەرگرت، بەڵام ئێرلەندای سەروو کە لە (١٩٢٠)ەوە لە خواروو جیا کرایەوە، هەر لەسەر بریتانیا مایەوە، بە ئێرلەندای خواروو دەوترێ ئێرلەندای سەربەخۆ (یوبلاشت ناە ئیریانی — بەزمانی غیلی خۆیان)، ئێرلەندیە ڕەسەنە غیلی زمانو مەزهەب کاتۆلیك لە بەرامبەر ئینگلیزەکانی مەزهەب پرۆتستان بوونە کەمایەتی لە ئێرلەندای سەروو، تا ئێستاش پرۆتستانەکان لە دژی داواکاری یەکانی ئێرلەندە ڕەسەنەکان دەیانەوێ لەسەر بەریتانیا بمێننەوەو بەشەکەی تریش دەیانەوێ نیشتیمانەکەیان یەك خەنەوە لەگەڵ ئێرلەندای خواروو لەدوا مەبەستدا، کێشەکە لەسەر شێوەی کشمیر وایە لە دروست بوون پێکهاتن و ڕەوتو ئامانج دا ..

ئەو کێشەیە شێوازی توندو شۆڕشگێرانەو ئاشتیشی بەخۆوە بینیوە، بە هیچ کامیان یەکلای نەکردۆتەوە، بەو شێوەیە حزبو دەزگای سیاسی جیاجیا نوێنەرایەتی هەریەکەیان دەکا، سوپای کۆماری ئێرلەندا لە دژی بەریتانیا لە ساڵی ١٩١٩ دروست بووەو کار دەکا، گەلێ جار دانوستانیان بووە لەگەڵ باڵی سیاسیەکەی (شین ڤین) بەسەرۆکایەتی (نادەمز)، دوا ڕێکەوتنی سەرتاسەریان لە ساڵی ١٩٩٨ مۆرکردووە، بۆ یەکەم جار لە کۆتایی ساڵی ٢٠٠٣ لە هەڵبژاردنێکی نوێدا (شین ڤین) کورسی لە پەرلەمانی ئێرلەندای سەروو بەدەست هێناوە، ئەو کێشەیە هەر بەردەوامە لەگەڵ خامۆش بوونەوەشی، تا ئێستا بە سیستەمی دیموکراسیش چارەسەر نەکراوە .

(٩)

کێشـەی کورکسیکا

کێشەی ئەو نیشتیمانو میللەتە لەگەڵ فرنسایە، دوورگەیەکە لە دەریای سپی ناوەڕاست کەوتۆتە نێوان ئیتاڵیاو فەرەنسا، ژمارەی دانیشتوانیان نزیکەی ملیۆنێکە ئێستا بە فرنسی دەدوێن، بە پێی (موسوعة العالمية) ناپلیۆنیش هەر لەوێ لەدایك بووە، ڕووبەرەکەی (٨٦٨٠کم٢)، پایتەختی (ئاگاسیۆ)یە، دوو هەرێمی سەرەکی لێیە، لە زۆر کۆنەوە ئاوەدان کراوەتەوە، هەرجاردی ئیمپراتۆرێك داگیری کردووە، لەوانە قرتاجیەکان، ڕۆمان، فراندالیەکان، ... لە دوایدا ئیتاڵیاش دەستی بەسەر داگرتو لە ساڵی ١٧٦٥ز فرۆشتیە بەریتانیا، دوای (٣١) ساڵو لە (١٧٩٦) ناپلیۆن داگیری کرد، لەوکاتیەوە لە ژێر دەستی فەرەنسایە، هەرچەندە جارجار دەستی بەسەر داگیراوە لەلایەن بەریتانیەکان، ئیتالیەکان، ئەڵمانیا، ... بەڵام دوای دەگەڕایەوە ژێر دەستی فرنسا، لە حەفتاکانی سەدەی بیستەم زیاتر دەنگی ڕزگاری لە دژی فەرەنسا بەرزکرایەوە، لە ساڵی ١٩٧٢ پەرلەمانی فەرەنسا قایل بوو پەرلەمانو ئیدارەیەکی سەربەخۆی کورسیکی دروست بکرێ، بەڵام ئەو هەنگاوەشی تەواو هیواو ئامانجی گەلی کورسیکی نەهێناوەتە دی، زیاتر مەیلی ڕزگار بوونو بە دەوڵەتیان هەیە، بۆیە لە ساڵی (٢٠٠١) دیسان دەنگی ناڕەزایی بەرامبەر فەرەنسا بەرز بۆوەو هەڕەشەی پەنابردنە بەر خەباتی چەکداری کرا بەتایبەتی ناوچەکانیان شاخاویو دارستانە .. تا ئێستا ئەو کێشەیە لە ڕیزی کێشەکانی بزووتنەوەی ڕزگاری نیشتیمانی جیهانیە .

(١٠)

كـێشـــەی باســـك

كێشەیەكی جیهانی نەتەوەییە لەگەڵ ئیسپانیا، هەرچەندە باسك بەشكراوە لـە نێوان فەرەنساو ئیسپانیا بەڵام بەهۆی ڕەوتی دیكتاتۆریو ڕەگەزیانەی ئیـسپانیای پێشوو لەوێ ئەو سۆزو ئینتیمایەیان ورووژاوە، ئەو بەشەی باسكی لە ئیسپانیایە ڕووبەری نیشتیمانەكەیان (٢٠٧٥٢ كـم٢)، ژمـارە دانیـشتوانیان (٢,٥) ملیـون دەبێت بە تێكرایی، زمانو ڕەسەنیان تەواو جیایە لەگەڵ ئیسپانیا خەڵكی باسـك بە (بەسكارا) ی دەدوێن، بەپێی هەندێ سەرچاوە باسك (بەشك) كۆنترین میللەتن لە ئەورووپا، واتە ئەوانە لە ئیسپانیەكانو فەرەنسیەكان ڕەسـەن تـرن، هـەر بـەو بۆنەیەوە زۆربەی ئەو میللەتانەی ئێستا دووچاری وەها كێشەیەك بوونـە ڕەسـەن ترن لە زۆربەی میللەتانی دەوروبەریان وەك (كـورد، عـەرەبی فەلەسـتین، باسـك، ئێرلەندیەكان، بەربەرەكان، ... هتد) .

ئەو كێشەیە زیاتر لـە ئیـسپانیا ڕیـشەی گرتـووە نـەك فەرەنـسا، لەوكاتـەی دەسەڵاتی (فرانكۆ) دەستی بەچاكـسازی نەتـەوەیی كـرد و دیكتاتۆریانـە هـەموو مافو زمانو تایبەتمەندیەكانی باسكی قەدەغە كرد، (فرانكـۆ) سـەرۆكی حزبـی ڤالانژیز بوو كە حزبێكی فاشی لەسەر ترازی فاشی ئیتالی بوو ا، هەرچـەندە ئـەو حزبە دامەزرێنەرەكەی (ئۆنتۆنیۆ ڕیڤێرا)كوڕی دیكتاتۆر (بریمودی ریڤورا)بوو لـە ساڵی ١٩٣٣ دروست بوو، دوای لە چـەند هـەنگاوێكی تـر جنـرال فرانكـۆ بـووە سەرۆك، ڕەفتارەكانی بەرامبەر نەتەوەی تر زۆر توند بوو [١]، لە سـاڵی ١٩٨٠ وە ـلـە دوای مردنـی فرانكـۆ - كـەمێك چاكـسازیان بـۆ كـراوە جۆرێـك لـە خودموختاریان پێ درا، ئەنجومەنی یاسا دانانو ئیدارەیەكی سەربەخۆیان دروست

[١] بۆ زیاتر بڕوانە (قاموس السیاسی) بابەت : فالانج

کرد، بەهۆی خەباتی ئاشتی‌و چەکدارەیان لە ڕێکخراوێکی ڕزگاریان دا بەناوی (ئیتا) (ETA= Easkadi Ta Askataseme) بەمانای خۆشەویستی خاك، (ئیتا) داوای سەربەخۆ باسك دەکا، هەرچەندە چەپەکانیان وەك چەپەکانی کوردستان چۆن قەیرانی عێراقچی‌و کوردستانچیان هەبوو، ئەوانیش بەشێك ئیسپانچی‌و بەشێك باسکچی یان دەکرد بۆیە یەکێ لە دروشمەکانی ئیستا بریتی بوو لە: ٣+٤=١ مەبەست لەوەیە ٣ هەرێمی باسك کەوتۆتە فرنساو ٤ یش لە ئیسپانیاو یەکەکەش مانای یەکخستنەوەیانە·

کێشەی ناوەکی فکری‌و ئیداری‌و سایکۆلۆجیان هەبووە، هەروەك زۆربەی ڕێکخراوە چەکدارەکانی تر لە نێو خوێندکاران لە سالی ١٩٥٩ چەکمەی کرد، دامەزرێنەرەکەی ناوی (ئەنتۆنیۆ خۆسێب)، لەداوی مردنی فرانکۆ لە ١٩٧٥ بالی سیاسی (ئیتا) بەهێزتر بوو لەگەل پتەو بوونی زیاتری دیموکراسی، بەلام بەهۆی هەندێ هەلس وکەوتی بالی سەربازیەکەی لە تیرۆرو کوشتنی تاك‌و کەسایەتیەکان لە فەزای دیموکراسی دیەنی ناشیرن بووە، بۆیە بە تێکرای جەماوەری جارانی نەماوە، نەیتوانی بەرنامەی ڕزگاری لە چوارچێوەی پرۆسەیەکی سیاسی فراوان جێ بکاتەوە بتوانێ لەگەل گۆڕانکاریەکانیش ڕابێ، بۆیە بەجیا لە سەرروەری ئیتا خەریکە حزبی تر لە پێناو ئەو بنەمایانە دروست بکەن، بەلام ئەو تەقەلایانەش لە چاچێوەی دیموکراسیدا گەلێ جار شکست دەهێنێ، ئەوەش نوقسانیەکی دیوکراسیە لە ئاست چارەسەری کێشەی کەمایەتی و زۆرایەتی، لەو چواچێوەدا پەرلەمانی ئیسپانی لە ٢٠٠٢/٨/٢٥ حزبی پاتسوانی قەدەغە کرد بە تاوانی لایەنگیری باسکایەتی لە ٢٠٠٣/٣/١٤ جێ بەجێ کرا، هێشتا ئەو کێشە نەچۆتە قاوغی چارەسەری دلنیایی .

(١١)

کێشـــەی قوبـــرس

دوورگەیەکە لەناو دەریای ناوەڕاست بە ٦٤کم دەکەوێتە خوارووی تورکیا، هەر لەسەر ئاسیا حیسابە نەك ئەوروپا، تەنها لە (٢٠٪)ی موسوڵمانی تورکن کەمایەتیەکی عەرەبو مەسیحی بە ڕەچەلەك مارۆنی لوبنانیشی تێدایەو (٨٠٪)ی ڕەچەڵەك یۆنانین، پایتەختی نیقوسیایە، ڕووبەری ٩٢٥١کم٢، لە ساڵی ١٥٧١ز لەلایەن خەلافەتی عوسمانلیەوە ئازاد کراوە، بۆ دووەمین جار، چونکە لە سەردەمی (معاویە)ش جارێکی ترگیرا بوو، تەواو بەمانای ئازاد کردن نەك بەشێك ئازاد بکرێتو بەشێکی تر ژێردەست بکرێن وەك کێشەکانی ئێستای نەتەوەی، چونکە لەگەڵ ئازاد کردنی سەربەخۆی تەواویش درا بە کنێسە لەلایەن (باب العالی ئەستانە) وە، پایەی ئوسقف وەك نوێنەری مێللەتی ڕۆمو ئەرسەدوکسی قوبرسی دووەمین کەسێتی لە دوای والی بووە لە ١٧٥٦، ئەوەش دیمەنو نمونەی کۆمەڵگەی مەدەنی بە شێوە ئیسلامی بووە، تاوای لێهات لە سەردەمی (سوڵتان محمدی دووەم) لە ساڵی ١٨٥٦ ئەنجومەنێکی ئیداریو دادگای پێك هات لە (٤) نوێنەر هەریەکە لە موسوڵمانیو یۆنانی[1]، بەو شێوەیە لە ژێر خەلافەتی ئیسلامی پێکەوە ژیانێکی مرۆڤایەتی بووە، ئەو دۆخەی ئێستای ناگەڕێتەوە بۆ قولای مێژوو، قوبرس لە قۆناغی نوێی دا لە ١٩٦٠/٨/١٦ سەربەخۆی لە بریتانیا وەرگرت،، بە بنەمای (تەوافوق) لە دەستووری ١٩٥٩ تۆماریان کردە سەرۆك بۆ یۆنانیەکانو جێگر تورك، پەرلەمانیش پێکبیت لە (٥٠) ئەندام، ٣٥ لە یۆنانیو ١٥ لە تورکو ٧ وەزیری یونانیو ٣ وەزیری تورك، سوپاش لە ٦٠٪ یۆنانیو ٤٠٪، ئەو جۆرە پێك هاتنە پێی دەوترێ (تەوافوق)[2]،

---

[1] بۆ زیاتر سەرنج بدە (الموسوعة السياسية ب٤ ل٧٤٦

[2] قاموس السياسي

یەکەم سەرکۆمار هەڵبژێردرا بە پێشبڕکێ لە نێوان (مکاریۆس)و (جۆن کلیۆدۆس)، قەشە مکاریۆس بووە سەرکۆمار بەنامادەبوونی هەرسێ لا (تورکیا-یۆنان-بەریتانیا)و (فازل کوتچوک)ی تورك بووە جێگری، لە ساڵی ١٩٦٤ جەنگێك هەڵگیرسا لەنێوان تورك‌و یۆنانییەکان، جارێکی تریش لە ساڵی ١٩٦٧، لە ساڵی ١٩٦٨ جارێکی تریش (مکاریۆس) هەڵبژێردراوە تا لە ساڵی ١٩٧٤ (٢٥/جماد الآخرة/١٣٩٤بەرامبەر ١٩٧٤\٧\٥) ئینقلابێکی لە دژی مکاریۆس کرا لەلایەن ڕێکخراوی ئەیۆکا بە سەرۆکایەتی گریفاس -ئەو ڕێکخراوە لە ساڵی ١٩٥٥ ڕۆڵێکی گرنگی بینی لە بەرگری دژ بە بریتانیا بۆ گێڕانەوەی قوبرس بۆ یۆنان تا لە ١٩٦٩ هەموو لایەك ڕێك کەوتن -، تورکە قوبرسیەکان بەو ئینقلابە قایل نەبوون تورکیاو یۆنانیش تێوە گلاَن وبووە هۆی ناکۆکیەکی ترسناکی جیهانی وا سۆڤیەت‌و ئەمەریکاش هێزەکانیان جوڵاند بەرەو ناوچەکە، لەئەنجامدا تورکیا سوپا بۆ ناو قوبرس هێناو لەو کاتیەوە تا ئێستا بووینە دوو بەش، بەشی سەرووی تورك بەسەرۆکایەتی (رەئوف دنکتاش) لە ساڵی ١٩٨٣ ناویان نا (کۆماری قوبرسی تورکی سەروو)، جگە لە تورکیا هیچ وڵاتێکی تر دانی بەو کۆمارە نەهێناوە، بەشەکەی تریش یۆنانی بە سەرۆکایەتی (سبیرو کبیربانۆ) بەناوی (کیبریاکی دیموکراسی) .. ئەو هەنگاوەی تورکیاو هێنانی سوپای لە سەردەمی (بۆلند ئەجەوید) بوو سەرەك حکومەت بە ناوی (مافی چارەی خۆنووسی گەلان)و شایەنی باسە خۆشی گەلێکی ٢٠ ملیۆنی (کورد) چەوساندۆتەوە هیچ حیسابێکی مافی چارەنووسی ئەوان نەك هەرناکا بەڵکو زمان‌و نەریت‌و فەرهەنگ‌و مێژووشی لێ قەدەغە کردوون .

(١٢)

خوارووی فیلیپین

بە پێچەوانەی ئەو گۆتەیەی گوایە ئیسلام بە زەبری شمشێر بڵاوکرایەوەئەوا دەبینین ئەو ناوچانەی خوارووی ئاسیا بەشی هەرە زۆری تەنها لە ڕێی بازرگانیو خوڕەوشتە جوانو ڕاستگۆییو بەڵێن پاکی دادگەری لەو بەرنامەیە بوویتە هۆی بڵاوبوونەوەی ئەو ئاینە، بەڵام دوای لەگەڵ هەڵمەتەکانی ئیمپریالیزمیو (تەبشیری) بەشێکیان لێ هەڵگێڕاینەوە .

فیلیپین ئێستا ٨٠ ملیۆنە لە ٨٠٪ مەسیحیەو لە ١١٪ ئیسلامە، پایتەختی (مانیلا) یە ڕووبەری ٣٠٠،٠٠٠کم٢، لە (٧١٠٠) دورگە پێك هاتووە، وڵاتێکی نیمچە دیموکراسی پەرلەمانی نۆستانداریە، مێژووی ئاوەدان کردنەوەی لێڵە، وا پێدەچێ لەلای هندەوە بۆی پەڕیبنەوە لە زوویەکەوە، چونکە بە پێی زۆربەی سەرچاوە مێژووە زانستیو ئاینیەکان (ح.ئادەم) لەناوچەکانی هند هاتۆتە سەرزەوی و ژیاوەو کۆمەڵگەی لێ پێك هاتووە .

لە دوای دۆزینەوەی فیلیپین لە لایەن (ماجەلان)و هاتنی ئیسپانیا بۆی لە ساڵی ١٥٢١ ناوی (فیلیپین)ی لێ نرا بەناوی (فیلیپی دووەم -شای ئەمسا) کراوە، ناوچەیەکی ململانێی نێوان دەسەڵاتی ئیمپراتۆرو داگیرکەران بووە، ئەمەریکا فیلیپینی بە (٢٠) ملیۆن دۆلار لە ئیسپانیا کڕی، دوای یابان داگیری کردەوە، ئەمەریکا جارێکی تر گرتیەوە، .. تا لەگەڵ وەرچەرخانی ئیمپراتۆریو ئیمپریالیزمیەکانیش لە ساڵی ١٩٤٦ سەربەخۆی وەرگرت، لەگەڵ ڕابوونی نیشتیمانی دوایش ئیسلامی خوارووی فیلیپین بۆ سەربەخۆی کە زۆربەیان موسوڵمانن بەرەیەکیان پێك هێنا لە ساڵی ١٩٧١ بەناوی (بەرەی ڕزگاری مۆرۆ) دوای بووە بەرەی مۆرۆی ئیسلامی، مێژووی بەرگری فیلیپین بەشی هەرەزۆری موسوڵمان بووینە لە دژی هەڵمەتەکانی ئیمپریالیزمی، هەتا (ماجەلان)ی

سەرکردەی ئیسپان لەوێ کوژراوە بەدەستی سەرکردەی ئیسلامیەکان، هەر بۆیەش لەلایەن ئیسپانیەکان ناوی (مۆر) لە ئیسلامەکان نراوە هەروەك ئەو ناوەی (مۆر) بە مسولمانانی رۆژئاوا (مغرب) وتراوە ناوی (مۆریتانیا) لەوە هاتووە بە زمانی ئەوان (مۆر مانای ئەسمەر)، مسولمانانی سریلانکاش ناویان (مۆروز)ە، مەدغشقر بە (مۆر) (فیلیپین)یش هەر (مۆر) .. تا ئێستا ئەو ناوەیان بۆ ماوەتەوە، زەبرو زەنگێکی زۆریان لەسەرە، چ لەلایەن حکومەت بە رەسمی چ لەلایەن رێکخراوی نهێنی بەناوی: (فتران)، (أخطبوط).. کاریان ئەزیەتدانی خەلکی ئیسلام بووە لەو ناوچە، بۆیە بە ناچارو بێدەرأمەتی بە کۆنە چەك بەرگریان لەخۆ کردووە، لە هەشتاکانەوە شۆرشیان زیاتر پەرە پێدا لە دوورگەکانی (میاند ناوە)، رووبەری ئەو دوورگانە (٩٤,٦٣٠)کم٢، ناوچەیەکی شاخاویەو بەنداوی سەرەکی وزەی کارەبای فیلیپین لەوێیە، زۆر تایبەتمەندی جوگرافیو مێژوویی‌و پیشەیی‌و سروشتی تری لێیە، بێجگە لە نەخشەی کۆمەلایەتی‌و سیاسی‌و ئایینی‌و فەرهەنگیشیان.

لە سەدەی (١٣) بەدواوە بانگی ئیسلامی پێگەیشتووە بێ جەنگو هێزو توندوتیژی، بە هۆی چەند بانگخوازێکی بەناوبانگ، لەوانە راجا پاگندا*، سولتان ئەبوبەکر، کابۆ نەکسوان ... ئالای ئیسلام لە پایتەختی فیلیپین (مانیلا)ش دەشەکایەوە، ئەو والیە لە مانێلاو ناودار بووە (ناوی سلێمان بووە)، ئێستا تەنها زۆرایەتی یان لە ناوچەکانی میاندناو هەندێ ناوچەی تر ماوە، ئەوانە خاوەنی بەرگری ئیشتیمانینو هەرگیز ملیان کەچ نەکردووە بۆ داگیرکەرانی ئیسپانیاو ئەمریکاو یابان ... پێشوش.

لەو سەردەمەش لەگەڵ سەرکەوتنی شۆرشی ئیسلامی ئێران سالی ١٩٧٩ ناسنامەیەکی ئیسلامی بەو کێشەیە درایەوە، تا (إ.خمینی) مابوو زیاتر پالپشتی ئەو جۆرە بزووتەنەوە دوورو فەرامۆش کراوانە دەکرا، بەلام ئێستا

ڕاستەوخۆ ئەو پاڵپشتییە هەست پێ ناکرێ،، جگە لە ئێرانی نوێ لەسەرەتادا هەریەکە لە لیبیاو مالیزیاو وڵاتی تری ڕێکخراوی کۆنگرەی ئیسلامی یارمەتی دەدان، چەند جارێك دانوستانو ڕێکەوتن لەنێوان بەرەی مۆرۆو مانێلا کراوە، بەدەست پێشخەری کۆنگرەی ئیسلامی لە ساڵی ١٩٧٦ لەگەڵ ڕژێمی ئەوسای (مارکۆس) گەیشتنە شێوە چارەسەرێکی خودموختاری هەرێمایەتی، لە ساڵی ١٩٧٩ حکومەت لە بەندەکانی پەشێمان بوونەوە بە لێکدانەوەی تایبەتی حکومی، دوای ڕووخانی (مارکۆس) - سامان دارترین سەرۆکە لە جیهانو خاوەنی زیاتر لە (٥٥) تەن زێڕ بوو - کورروزان ئەکینۆ هات دیسان جۆرە ڕیفراندۆمێکی ئەنجام دا بەرەی مۆرۆ پێی قایل نەبوو، بەڵام ئێستا بەرەی مۆرۆی ئیسلامیو سەرۆکەکە (حاجی مراد إبراهیم) کەمتر پاڵپشتی لێ دەکرێ، ئەوەی لە سیستەمی نوێی جیهانی تێبینی دەکرێ ئەو (بانەو چەند هەوایە) لەکاتێدا ڕۆژئاوا بەسەرکردایەتی ئەمەریکا لەولایەش ئوستورالیا بوونە هۆی ڕزگار بوونی تەیموری ڕۆژهەڵات لە ئەندۆنوسیا، بەهۆی ڕیفراندۆم، کەچی ئەو مافە بەوانە وا نابینی، لەولایەش فشارێکی زۆر دەخاتە سەر سوودان بۆ ئەوەی وا دەستکاری دەستوور بکا شەریعەتی ئیسلامی لێ بقەتێنێ بەناوی ئەوەی جێگەی کۆمەڵگەی خوارووی سودانی تیا ببێتەوە کە ئەوانیش شۆڕشیان هەیە .. کەچی هەمان کێشە بەهەمان ناوەرۆکەوە لە فیلیپین هەیەو دەستورەکەش مەسیحە کەچی دەنگێکی وا نەبیستراوە بۆئەوەی دەستکاری دەستوور بکرێ، نەك هەر لەلایەن ڕۆژئاوا هەتا لەیمن وڵاتانی بەناو (کۆنگرەی ئیسلام)یش، بەرەی مۆرۆ لەگەڵ گەشە بوونی کێشەکەی دووچاری گرفتێکی تریش بووەو کۆمەڵێکی ئیسلامی توندڕەوی هاوتاو هاوجێی لەگەڵ دروست بووە لەدوای سەرهەڵدانی (ئەلقاعیدە) بەناوی (کۆمەڵی ئەبو سەیاف) تا ڕادەیەك ناوبانگە ناسکەکەی ئەو کێشەیەشی زڕاندووە بەهۆی بە بارمتە گرتنی خەڵکی بیانی و گۆڕینەوەیان بە پارەو پوول .

(١٣)

دیواری بەرلین　　جدار برلین　　Berlin Wall

لە دوای شکستی حکومەتی نازی لە ساڵی ١٩٤٥ز بە ڕابەرایەتی (ئەدۆڵف هتلەر) لەسەر دەستی هاوپەیمانان لە ڕۆژهەڵاتو ڕۆژئاوا، بە جۆرێك لە جۆرەکانی ئەڵمانیایان دابەش کرد، ئەڵمانیای ڕۆژهەڵات بە (ئەڵمانیای میللی دیموکراسی) خۆی ناس کردبوو، کەوتە ڕێزی یەکێتی سۆڤیەتو حزبی شیوعی بووە دەسەڵاتدار، تا کەوتنیش هەر ئەو حیزبە دەسەڵاتدار بە سەرۆکایەتی (ئەرش هۆنیکەر)، بەشی ڕۆژئاواشی بەناوی ئەڵمانیای ڕۆژئاوا یان ئەڵمانیای فیدرالی ناو دەبرا، (بۆن) پایتەختی بوو، بەشی ڕۆژهەڵاتی (بەرلین) یش وەبەر ئەڵمانیای ڕۆژهەڵات کەوتو کردی بە پایتەخت، بەشی ڕۆژئاواشی وەبەر ڕۆژئاوا کەوت، لە دوای ساڵانی ١٩٥٨ کێشەیەکی زۆر لەسەر ئەو شارە پەیدا بوو کە بە (قەیرانی بەرلین) ناو دەبرا، دوای بەو بیانۆیەو چەندین مەبەستی تر وەك چارەسەری ئەو قەیرانەش لە ١٩٦١/٨/١٣ ئەو دیوارە دروست کراو هەردوو بەشی بەرلینی لێك جیا کردەوە،بە بەرزایی ٥ پێ، درێژی ٢٥ میل، ٨٠ پەنجەرەی هاتوچۆی تیا بوو، ئەو دیوارە لە دواییدا ماناو مەبەستی سیاسی زۆری لێپەیدا بوو، بووە دیوارێکی شەرمەزاری بۆ تەواوی سیستەمی شیوعی یەت، ئەو شیوعی یەی وا ڕادەبینرا کە بەهەشتێك بهێنێو خەڵکی لە سیستەمی سەرمایەداری ڕۆژئاوا ڕزگار بکا، کەچی بەردەوام خەڵکی ئەڵمانیای شیوعی بەسەر ئەو دیوارە ڕایان دەکرد بۆ ئەڵمانیای سەرمایەداری، بۆیە ئەو دیوارە هەر قایم دەکرا تا مین ڕێژ کردنیش، بەدەیان ڕووداوی دڵتەزێنی لێ ڕوودا، لە ڕاستیدا هەتا ئایدۆلۆژیای مارکسی دووچاری شکست نەبوو ئەو دیوارەی پێویست نەبوو، بە پێچەوانەوە دەبوایە سەرمایەداری دیوارێکی وا بکا بۆ ئەوەی هەردوو سیستەمی سەرمایەداریو

سۆشیلیستی نەگەنە تەنیشت یەك بۆ بەراوردێكی زەق، ئەوەیان نمونەو وێنەی زۆرە بۆ ئێستاش .

لەدوای چاكسازی یەكانی (گۆرباتچۆڤ لە بیرۆسترۆیكاو گلاسنۆست)و لەگەل ئەو هەموو قەیرانانەی ناو یەكێتی سۆڤیەت بوێری بەخەلكی ئەلمانیا دا هێرش بكەنە سەر ئەو دیوارەو لە سالی ١٩٨٩ دیواری بەرلینیان رووخاند، بووە هۆی یەكگرتنەوەی هەردوو ئەلمانیا یان وردتر بلێین بووە هۆی گەرانەوەی ئەلمانیای رۆژهەلات بۆ ناو ئەلمانیای رۆژئاوا، ئیتر ئەو رووداوە بووە دیمەنێكی شەرمەزاری زەق بۆ ئەزموون‌و چارەنووسی شیوعی یەت لە جیهان،بووە یەكێ لە فاكتەرە بنچینەیی یەكانی تێكرووخانی سەرانسەری بلۆكی سۆڤیەت‌و شیوعی یەت، ئێستا هەرجۆرە بەربەستێكی سیاسی یان رێگرتنێك بێتە ناراوە یەكسەر دەلێن وەك دیواری بەرلین، بەو شێوەیە دیواری بەرلین بووە زاراوەیەكی سیاسی سەلبی بۆ هەموو ئەوانەی لە بەراووردو ئاشكرابوونی راستی دەترسن‌و نایانەوێ رەوشەنگەری (شەفافیەت) هەبێت .

بۆ زیاتر سەرنج بدە :

١- قاموس السياسي .
٢- الموسوعة العالمية .
٣- وكالات الأنباء .

(١٤)

کۆنفۆشیۆسی Confitios

ڕێبازێکی فەلسەفی کۆنی چینی یە، لەسەر دەستی فەیلەسوفێکی چینی بە (کۆنفۆشیۆس ٥٥١ - ٤٧٩ پ ز) ناوی دەرکرد، ناوی تەواوی (کونج فوتو- واتە - بە لاتینی دەگۆترێت مامۆستای کونج)، بناغەکانی فەلسەفی بۆ سەردەمی خۆی زۆربە پێشکەوتوو دەژمێردریت بەتایبەتی لەبارەی (دژەکان - الأضداد= یان ین)، هەتا ساڵی ١٩١٤ هەر دەپەرسترا لەلای چینی یەکان، هەروەها لە کۆریاو یابانیش باوی هەبووە، لە شۆڕشە فەرهەنگی ڕۆشەنبیری یەکەی (ماوتسی تۆنگ) لەژێرخانی کۆنفۆشیۆسی درا، لەدوای دارمانی شیوعی یەت دیسان باوی هاتەوە بەتایبەت لەچوارچێوەی ئەو دابەشی یە شارستانی یەی بۆ جیهان ئەخشێنرایە لەلایەن تیۆری (ململانێی شارستانی)ی (سامۆئیل هیندگتۆن)، ئەو ناوچەی چینو دەورو بەری لەسەر شارستانی کۆنفۆشیۆسی پۆلێن کردووە، (لەوەشەوە خرایە سەر فەرهەنگی سیاسی ئەگینا ئەوە لەبەشی فەرهەنگی فکری دەبوایە تۆمار بکرێت لەو فەرهەنگە، بەشێکی زۆریش لە توێژەرەوەو مێژووی فەلسەفی یەکان پێیان وایە کۆنفۆشیۆسیش وەك مەسەلەی (بوزا) یان (زەردەشت) خاوەنی پەیامێکی ئاسمانی یە یان درێژکراوەی پەیامێکی ئاسمانی یە، چونکە بنەما فەلسەفی یەکانی زۆربەی ئەخلاقین، وا پێ دەچێ ئەگەر پەیامی ئاسمانیش بێت بەدەستکاری مرۆڤەوە ئەو کەلتوورە فەلسەفی یە بەجێماوە، بەڵام لەگەڵ گرنگیشی ناتوانێ وەڵامێ پرسیارەکانی سەردەم بداتەوە، هەر بۆیەش لە ڕەوتی ئەو گفتوگۆیەی نوێنەری ئیسلامی یەکانی سەرووی ئەفریقیا بۆ لای (ماوتس تۆنگ) کە باسی بیرو باوەڕو شەریعەتی ئیسلامیان بۆ کردبوو لە وەڵاما وتبووی، ئێمەی چینی تەنها کەلتوورو فەرهەنگێکی فکری کۆنفۆشیۆسیمان هەیە کە

لەگەڵ سەردەمی ئێستاو ئامانجەکانمان لە بینا کردنی چین نایەتەوە، ئەگینا پەنامان بۆ شیوعی یەت نەدەبرد، وەك ئەوەی ئێوەە باسی ئیسلام دەکەن ئەگەر ئەو پاڵپشتە (شەریعەتیو عەقیدەیە) مان هەبوایە لە چین ئەك هیچ بیرو باوەڕێکی ترم وەرنەدەگرت بەڵکو ئەو بیروباوەڕو شەریعەتەم بۆ جیهانیش دەناردە دەردوە.

(١٥)

کۆمەکاری عەرەبی الجامعة العربیة
Arab League

دەزگایەکی سیاسی‌یە لەسەر بنچینەی (ڕەچەڵەك)ی دروست بوە، وولاتانی عەرەب کۆ دەکاتەوە بە پلەی سەفیر، لە ساڵی ١٩٤٥ سەرەتایەکی ئەو کۆمکارە داڕێژرا لە نێوان (میسر، عێراق، سوریا، شرق ئوردن (ئوردەن)، سعودیە، لوبنان، یەمەن، دوای سودانو لیبیاو تونسو جەزائیرو مەغریبو کوێتیش هاتنە ڕیزی، هەڵبەتە ئەو کۆمکارە هەر لە ئەنجامی ئەو شکستو پەرتەوازمیەی ڕێکەوتنی سایکس بیکۆ – ١٩١٦و هەڵوەشاندنەوەی خەلافەت هاتە کایەوە، تا گەیشتنە هەڕەشەکانی ئیسرائیل لەسەر عەرەب هەموو ئەو ڕووداوانە بوونە فشارێکی یەکخستنەوە، بەڵام هیچ کام لە سەرۆکەکانی عەرەب ئامادە نەبوو لەو پایەی خۆی دابەزێ بۆیە وەها کۆمکارێك چارەسەرییەکی مام ناوەندی بوو لە نێوان پێویستی یەکگرتنو ئارەزوانی هەموو سەرۆکەکان بۆ مانەوە لە سەرۆکایەتی، وەك لاسایی کردنەوەش لە سەدەکانی پێشوو باوی (زانکۆ)ی ئاوا هەبوو، لەپێشتر بیری زانکۆی: ئیسلامی هەبوو، زانکۆی جرمانی، زانکۆی ولاتانی ئەمریکا، فرانکۆ فۆنیو ئەنگلۆسکۆنی ئێستا، بەو شێوەیە لە ئەنجامی هەموو ئەو فاکتەرە پێچەوانەوەو فشارانە لە ساڵی ١٩٦٣ یەکەم دانیشتنی سەرانی عەرەب بەستراو تایبەت بوو بە وڵاتانی عەرەب، ئەوەش هەنگاوێکی‌تری سەربار بوو بۆ چڕبوونەوە لە فاکتەری نەتەوەگەریو دوورکەوتنەوە لە زانکۆی ئیسلامیو بچوککردنەوەی کێشەی فەلەستین کە (سوڵتان عبدالحمیدو جمال الدین ئەفغانیو سعید نورسیو ڕەشید ڕەزاو زۆری تر داوایان دەکرد)، کۆمکاری عەرەبی دەورێکی زۆر سەلبیشی

هەبووە بەرامبەر کێشەی کورد، لە بەڵگەنامەکانیدا باسی مافی چارەی خۆنوسی عەرەبی کردووە بێ ئەوەی باسی مافی خەڵکی تر بکا، لە زۆربەی کۆنگرەکانیدا باسی لە مەترسییەکانی شیوعیو ئیسلامی کردووە کە زیاتر قایلکردنی ئەمریکا بووە، لە کۆنگرەی عەمانی ساڵی ۱۹۸۷ بەتێکڕای دەنگ (جگە لە لیبیاو سوریا) ئێران بە هەڕەشەی یەکەم دانرا نەك ئیسرائیل، لە کۆنگرەی (۲۰۰۱)ی نیسانی عەممان داوای (پارێزگاری نێو دەوڵەتی) کرا بۆ خەڵکی فەلەستین کەچی بۆخۆیان خاوەنی زیاتر لە ۱۰ ملیۆن سوپاو چەکدارو تەکنۆلۆجیای جەنگی باڵان، زۆربەی کۆنگرەکانیشیان هەر گۆتە بووە نەك کردە، بۆیە (معمر قزافی) لە کۆنگرەی بەغدا (۱۹۸۹) وەسفی هەموو کۆنگرەکانی عەرەبی کرد بە ڕادەی سەرکەوتنی (سفرو، -۱) وەك نوکتە وتی: ئەو کۆنگرەی بەغدا زۆر سەرکەوتووەو (-۱) نیە، سفرە، لە بنەشەدا کە ئەو وڵاتۆکانەی عەرەبی دروست بووە لە سەرەتای سەدەی بیستەم وەسفی ئەو وڵاتانەش بە سفر هاتووە[1].

هەر خودی (لۆرانس) ووتی: وایان دروست دەکەین، کە هەر ملکەچمان بنو نرخی سەنتێکیشیان نەبێ[2]،.کۆبونەوە لە کۆمکاری عەرەبیش بە کۆبوونەوەو کۆی سفرەکان کراوە، ئێستا زۆر لاواز بووە بەتایبەتی لە دوای داگیرکردنی کوێت لەلایەن عێراقو دوایی داگیرکردنی عێراق لەلایەن ئەمریکا. ئەوە بۆ چەندین جارە لیبیا پێشنیاری هەڵوەشاندنەوەی ئەو کۆمکارە دەکاو خۆشی بەرەو کشانەوەیەو ڕوو لە یەکێتی ئەفریقییە.

کۆمکاری عەرەبی درێژکراوەی مەبەستەکانی سایکس- بیکۆو پلانەکانی (فرق تسد)ە لە جیهانی ئیسلامی، یەکەم جار لە مادەی (۱)ی سایکس بیکۆ پێشنیار کرا لەژێر ناوی (حلف دول عربیة) هەر لەوێش بڕیاری دروستکردنی

---

۱ یەکەم کەس وەسفی وڵاتانی عەرەبی بە سفر کرد (سعد زغلول) بوو.

۲ بڕوانە: الاسلام والعلمانية واثرهما في نشأة الدولة العراقية الحديثة –لورانس ڕۆڵێکی گرنگی بینی لە دروستکردنی وڵاتانی عەرەبی، بۆیە بە (لورانس العرب) بەناوبانگە.

دراوە، بۆ دروستکردنی ئەو کۆمکارە چەندین جار نوێنەری زایۆنی لەگەڵ گەورە بەرپرسانی عەرەب کۆبونەوە[1]، مەبەستەکەش زیاتر دابڕینی عەرەبە لە ئیسلامو لە یەکتریش، بۆ ئەوەی هەنگاوەکانی لە نەتەوەگەری بەرەو ڕەگەزپەرستی زیاتر برواو ئیقلیمچیایەتی تەواو بەرجەستە بێت، لەسەر شێوەی زانکۆی جەرمانی کە بزووتنەوەی نازیو هیتلەری بەرهەم هێناو جیهانی خستە نائارامی، بەڵام ئێستا زیاتر ئەو مەبەستانە لەچەندین سەرچاوەی تر هاتۆتە دی، بۆیە لەلایەن ڕۆژئاوا کۆمکاری عەرەبی بە دەزگایەکی بەسەرچووو کلاسیکی حیسابە بەتایبەتی دوای دامرکانەوەی ڕۆڵی ئێرانو ڕابوونی ئیسلامی، تا ڕۆڵێکی تری برەوی پێنادرێتەوە. هەر لە مەبەستەکانیشیدا نەیتوانیوە زانکۆیەکی کاریگەر بێت لەسەر سیاسەتی عەرەب، تەنانەت نەیتوانیوە یەکێتی (تەکەتولی) تری عەرەبیش هەڵوەشێنێتەوە لەوانە (یەکێتی مەغریبی عەرەبی UAM- مەغریب، جەزائر، تونس، لیبیا، مۆریتانیا، لە ١٧/ فبرایر/١٩٨٩ لە مەراکش دروست کرا)، هەروەها (ئەنجومەنی هاریکاری کەنداو لەگەڵ چەندین تەکەتولی تری عەرەبی سەری هەڵداوەو پوکایتەوە لەوانە (جبهة الصمود والتصدي)و (دول المواجهة).

---

[1] بۆ زیاتر بڕوانە: (نوری سعید و ره السیاسي في العراق).

مەبەستی ئەم زاراوانە لەم سـەردەمەدا :

(١)

کۆکـوژی- جینـۆساید Genocide

کوشتنی بە کۆمەڵ، بێ لێك جیاکردنەوەی شەڕکەر لەگەڵ مەدەنی، مرۆڤ و ئاژەڵ، لەو سەردەمە زۆربەی چەکە نوێکان کۆکوژن نەك هەر کیمیاییو چەکی بایۆلۆژیو ناوەکی و هایدرۆجینی و ..هتد. بە پێی ڕێکەوتنە نێو دەوڵەتیەکان کەلە ١٩٤٨\١٢\٩ بە تاوانێك پۆلین کرا لە یاسای نێو دەوڵەتی. (بۆ زیاتر بڕوانە: القاموس المصطلحات السياسية والدستورية والدولية)

(٢)

جەنگی سـارد Cold war

بەو شەڕەی نێوان هەردوو سەربازگەی ڕۆژهەڵاتی (شیوعی)و ڕۆژئاوایی (سەرمایەداری) دەوترا جەنگی سارد کە تەنها تەقەمەنی گەرمی لێ بەکار نەدەهات، بریتی بوو لە جەنگەکانی ڕاگەیاندنو فکری و فەلسەفی و شارستانی و یاسایی ... هەتا جەنگە گەرمە ناڕاستەوخۆیەکانیش، ئێستا بە هەموو ململانێیەکی (بێتەقەمەن) دەگوترێ جەنگی سارد کە ئامانجەکانی هەمان ئامانجی جەنگو ململانێی بێ بە چەکی گەرم .

(٣)

Radical رادیکاڵ

بە هەموو ئەو بزووتنەوەو بەرنامانە دەووترێ ڕادیکاڵی کە دەیانەوێ واقیعیکی دیاریکراو لە ڕیشەوە بگۆڕن، جاران (لیبرال) یش ئەو مانایەی هەڵدەگرت بەڵام ئێستا ئەو توانایەی نەماوە، تەنها بەرنامە شمولی یەکان ئەو ئەرکەیان پێ ئەنجام دەدرێ، یەکەم جار (جیمس نۆکس ١٧٩٧) بەکاری هێنا لە بەریتانیا، داوای چاکسازی قووڵی کرد بەڵام نەگاتە ڕادەی سۆشیالیستی، .. ئیتر تەشەنەی کرد .

(٤)

Conservative پارێزگار

ئەوانەن کە دەیانەوێ پارێزگاری لەو واقیعە بکەنو گۆڕانکاری یەکی سروشتیو لەسەرخۆ و ڕواڵەتی بێت نەك ڕیشەیی .

(٥)

Imperialism ئیمپریالیزم

جۆرێکە لەسەرمایەداری کە دەیەوێ بەهۆی داگیرکردن یان یارمەتی دان بازاڕی سەرمایەداری یەکەی خۆی تیا ساغ بکاتەوە، زادەی مەدرەسەی لیبرال دیموکراسی یە .

(٦)

تەکنۆکرات Tachnocrat

دوو زاراوەی یۆنانی کۆنە، تەکنۆ — واتە: پیشە، کراتیش — واتە: دەسەڵات، سەرجەم مانای دەسەڵاتی خاوەن پیشەکان، مەبەست پێی دەسەڵاتی چینی خاوەن کۆمپانیاو پیشەسازی یەکانی شارەزایە، بەڵام دەبێت تێبینی بکرێت کە (تکنۆ) لە (تقنی) وشەی قورنان چووەتە ئەورووپا ..

(٧)

ئورستۆکرات Aristocrat

یۆنانی یە لە دوو وشە پێکهاتووە (Aristos واتە مەزن) (kratos-واتە دەسەڵات)، مەبەستی دەسەڵاتی کۆمەڵە خەڵکێکی تایبەت لە میرو بەگو بۆرجوازی یەکان، یا وەك دابەشی یەکەی یۆنانی کۆن کۆمەڵگایان دابەش کردبوو بۆ چینی زێڕ، ئاسن، زیو، .. جا چینە زێڕینەکە (ئورستۆکراتیان) پێ دەووترا .

(٨)

Libral لیبرال

وەك زاراوە (نەك وەك وشە) لە بنەچەدا لە (Liberty) هاتووە، مانای ئازادیە، لە سیستەمی سەرمایەداری بەمانای ئازادی تاك هاتووە، کە بنەچەی ئەو سیستەمە زیاتر بنیاتنراوە لەسەر بنەمای (تاکایەتی)، سەرەتا زیاتر مانای گۆڕانی قووڵی وەردەگرت دوای لە بەرامبەر ڕادیکاڵو پارێزگار جۆرە میانڕەوی یەکی وەرگرتو بووە مانایەکی نێوان هەردووولایان، دوای گەشەی کرد لە لیبراڵ دیموکراسی جێ گیر بوو وەك مەدرەسەیەك، ئێستا بە هەموو سیستەمی ژیانی ڕۆژئاوا دەوترێ لیبرالی، بە هەموو ئەو حزبو لایەنو تاکانەش دەوترێ لیبرالی کە خاوەنی ئایدژلۆژیاو بەرنامەی گۆڕین نین، زیاتر لەسەر بنەمای پراگماتی و (بەرژەوەندی) دەڕۆن، بەلاّم وەك لایەنی ئیجابی زۆربەی خواستیان دیموکراسی یە بۆ دەسەلاّت، وەك لایەنی سەلبی تریش سنووری وەستانو بنیاتنانی نی یە هەتا لە ئەو لایەن ئەریتو کۆمەلاّیەتی یە چاکەکانیش لانادات، لیبرال لەو سەردەمە زیاتر مانای هەلّوەشاندنەوەی دەزگاو پەیوەندی یە کۆمەلاّیەتی و ئەریتەکان وەردەگرێ بە سەلبیو ئیجابی یەوە .

(٩)

Uprising   ڕاپەڕین

بەو جمو جۆڵو هەڵچوونە جەماوەری یە دەوترێ کە بەهۆیەکی سەردکی هەستیار ڕادەپەڕێ، جیاوازە لەگەڵ شۆڕش کە خاوەن بەرنامەو ڕێکخستنو ئامانجیکی روونی عەقلانی یەتە، لەناو کورددا زیاتر بە ڕاپەڕینی ١٩٩١ دەووترێ لە دژی دامو دەزگای حکومەتی بەعس، بەسەرکەوتوویی کۆتایی هاتو واقیعێکی سیاسی نوێ دروست بوو .

تێبینی: ئەو ڕاپەڕینە لەگەڵ (نهضة – رنسانس) جیایە.

(١٠)

Sansor   سانسۆر

بە دۆخی سروشتی خۆی مەبەست لێی ئەو دەزگا تایبەتو ڕەسمیەیە کە چاودێری جێبەجێ کردنی یاسا دەکا، بەلاّم لەو سەردەمە زیاتر چاودێری جموجۆڵی سیاسی خەڵکو نەیارانی دەسەلاّت دەکا لەولاتە دیکتاتورەکان، سانسۆر بەو مانایەش پاراستنی ڕادەی خۆی بۆ نەبەزاندنی سنوورەکانی کۆمەلاّیەتیو سیاسیو ئابووریو یاسایی زۆر نایابە .

(١١)

دەسەلاتی عورفی Court martial

لەوکاتە کە باری ناناسایی ڕوو لە ولات دەکا وەك هێرشێکی لەناکاوی دەرەکی یان کارەساتێکی کۆمەلایەتی یان سروشتی یان هەرتێکچوونێکی شیرازەی کۆمەل ئەوادەسەلاتێکی تایبەتی جار دەدرێو (حوکمی دەستوور) هەلدەسپێردرێ، دەسەلات دەدرێتە دەزگاو تاکیش .. ئەو دۆخە تایبەتی بە پێی دەلێن دەسەلاتی عورفی، یان جاری واشە (دۆخی تایبەت — حالة الإستثنائية)شی پێ دەوترێ .

(١٢)

گەریلا Gurilla

ئێستا لە کوردستان بە پێشمەرگەکانی (پارتی کرێکارانی کوردستان — PKK) سەروو دەوترێ گەریلا، یەکەم ناوە (PKK) لەچەکدارانی خەباتی چەکداری کوردستان دەنێ (گەریلا) لەجیاتی (پێشمەرگە)، گەریلا وشەیەکی ئیسپانی یە بەمانای (جەنگە بچوکەکان)، دوایی بۆ جەنگی پارتیزانی بەکارهاتووە لە دژی سوپای داگیرکەر بە تایبەتی لەدوای داگیرکردنی ئیسپانیا لە ١٨٠٥ لە لایەن ناپلیۆن .

زۆربەی شۆرشگێرانی جیهان ئەو جۆرە سیستەمەی جەنگیان لە دژی داگیرکەران بەکار هێناوە .

(١٣)

ئەکادیم

کۆنترین مەدرەسەی فەلسەفی یە لە یۆنانی، لەسەر دەستی ئەفلاتون دامەزراوە لە ئەسینا لە ٣٨٧ پ.ز، وانەکانی (بیرکاری و فەلسەفە)ی لێخوێندراوە، لەسەر دەرگای نووسرابوو ئەوەی ئەندازیاری نەبێ نەچێتە ژوورەوە، تا لەساڵی ٥٢٧ز ئیمپراتۆر (جستنیان) دایخست، دەڵێن بۆیە ناویشی ئەکادیم لێنراوە چونکە بینایەکە بەرامبەر بیستانێك بووە بە ناوی (ئەکادیموس)، ئێستاش زیاتر بە زانکۆو توێژینەوە زانستی یەکان دەووترێ ئەکادیمی .

(١٤)

جیۆپۆلۆتیك Geopolitics

بە شیتەڵکردنی وشە ئینگلیزی یەکانی مانای ڕوونتر دەبێتەوە، (جیو= زەوی، پۆلیتیك= سیاسە) واتە زانستێکی سیاسی لەگرنگی شوێنی جوگرافی و گاریگەری یەکانی بەسەر واقیع و هاوکێشە سیاسی یەکان دەکۆڵێتەوە، بە مانایەکی تر پەیوەندی کاری نەخشەی جوگرافی بەسەر نەخشەی سیاسی و پێچەوانەش، ئەوەش لە ئەنجامی گەشەو فراوانی سیاسەت بۆ هەموو بەشەکانی ژیان هەتا گەیشتۆتە جیۆلۆجیاو جیۆپۆلیتیك .

(١٥)

ماوەی گواستنەوە فترة الإنتقالية Transitional Period

مەبەست لێی ئەو دۆخە تایبەتی یانەیە کەلە دوای دۆخێکی شاز دێتە دی شەرعی یەتی یاساو جەماوەری ڕووچووبێت (بەهۆی جەنگی ناوەکی یان دەسەلأتێی دیکتاتۆری توند ...)، بەو ماوەی نێوان ئەو بارودۆخە ناناسایی یە هەتا ناسایی بوونەوە دەووترێ (ماوەی گواستنەوە)، هەموو ئەو دامودەزگا ئیداریو یاسایی‌و ناسایش‌و ...ناوەڵناوی گواستنەوەی بۆ زیاد دەکرێ وەك (حکومة الإنتقالية) (مجلس إنتقالي) (رئاسة إنتقالية) ... هتد ئێستا ئەو زاراوە کەوتۆتە نێو ڕابوونی ئیسلامیش، بەو (فترة)یە دەووترێ کە لە کۆمەڵگایەکی نەفامی (بە مانا قورئانی یەکەی) دەست پێ دەکات تا دەگاتە حوکمی ئیسلامی تەواو یان هەموو ئەو فەترە ناناسایی یانەی بەرێوەن بەرەو ئیسلامی تەواو دەووترێ فەترەی ئینتقالی .

(١٦)

ئیمپراتۆر Emperor

زاراوەیەکی لاتینی یە بەمانا (سەرکردە= قائـد) دێـت، بـەڵام لـە پەیڕەوییـدا شـێوە شاهنـشایەکە بەسـەر مەملەکـەتێکی فراوانـی بێـسنووری ڕەسمـی، بـە دەسـەڵاتەکەش دەوتـرێ (ئیمپراتۆریـەت)، بـەپێی (معجـم المصطلحات العلميـة والفنيـة) [١] یەکەم جار ئەو ناوە لە دەسەڵاتی ڕۆمی سەردەمی (ئیمپراتۆر ترابزۆن) نراوە زیاتر لە ١٢٠٠ ساڵ لـە پـێش زایـن، بـەڵام بـەپێی (قـاموس المصطلحات السياسية والدستورية والدوليـة) [٢] ئەوناوە لە سەردەمی (ئۆگتس) بـەکارهاتووەو، پیشتر بەسەرکردەیەکی سەرکەوتووی سەربازی وتراوە ئیمپراتـۆر، لـەو سـەردەمە ئەو ناوو سیستەمە نەماوە، هەچەند سیستەمی سەرۆکایەتی ژاپـۆن ئیمپراتۆریـە بەڵام بەو مانایەی سەروو نی یە تەنها ئیمپراتۆری دەستووری یـە، لـە ئـەفریقیای ناوەڕاستیش لە هەشتاکانی سەدەی بیستەم (جنرال جان بیـدل بۆکوسـا) لـەناکاو سیستەمی وڵاتی گۆڕی وخۆی ناونا (ئیمپراتۆر) بەڵام ئەو دۆخە پێچەوانەیی یـە تەنها چەندساڵێکی خایاندو دەرکەوت هەرخۆشی تەواو هۆشمەند نی یە .

---

[١] معجم المصطلحات العلمية والفنية ... إعداد وتصنيف يوسف خياط- من سلسلة (لسان العرب)

[٢] قاموس المصطلحات السياسية والدستورية والدولية د. أحمد سعتيقان : المادة إمبراطور ص٤٦

(١٧)

پرۆلیتاریا Proletariat

لە رۆمانی کۆن بەو کۆمەڵە خەلکەی بێکەس‌و کارو غەوارەو بێ پایە دەوترا (پرۆلیتاریا)، یەکەم جار (سان سیمون ١٨٣٨ ز) ئەو زاراوەی بەکارهێناوە بەو چینە خەلکەی وت پرولیتاریا کە داهاتێکی وایان نی یە ژیانیان پێ زامن بکرێ، ئێستاو لە دوای دەستکاری یەکانی (مارکس) مەبەست لەو چینە کرێکارەیە کە لە کارگەکان کاردەکەن بێ سەرو سامانن جگە لە دەستو بازووی خۆیان، بژێویان ئەو کرێ یەیە کە وەری دەگرن رۆژانەو بەس، بەلاّم ئەو جۆرە چینە هەر لە پێناسەکانی (سەرمایەداری – مارکس) وا هاتوە ئەگینا کرێکاری وا دروست نەبوو .

(١٨)

بورجوازی Borgiois

زاراوەیەکی فەرەنسی یە، لە بنەچەدا بەخەلکی شار وتراوە (بورگ) ئەویش لە لاتینی وەرگیراوە لە (Burgus)، ئەوانە بووینە کە باری ژیانیان باش بووە، ئەو مانایەی لە فەرەنسی‌و ولاّتانی ئەوروپی هەروا مایەوە بەو دەوڵەمەندانەی لەدوای چینی دەرەبەگ دێت، لە دوایدا بەوانە وترا کە خاوەن کارگەو کۆمپانیاکانن، لە فەلسەفەی مارکسی یەتیش ئەو چینەن کە موڵکی یەتیان لەسەر کارو سوری پرۆلیتاریایە .

(١٩)

دایــك ســـالاری و بـــاوك ســـالاری

بەپێی هەندی سەرچاوەی لایەنگری مادی مێــژوویی (لەوانــە: مورگــان — لــە كتێبی المجتمع القدیم، ئەنجلس- لە كتێبی اصل العائلة والملكیــة الخاصــة والدولــة، ماركس- لە كتێبی العائلة المقدسة...) پێیان وابوو كۆمەڵگــە لــە ســەرەتادا بــێ خاوو خێزانو مولكیەتو یاساو ..بووە، ژیانیش بە تەنهایی بــوو لەســەر شــێوەی ڕاوو شكارە دڕندەكان، ئیتر جۆری هاوسەری تایبەت نەبوو، بۆیە پەیوەندی جنسی نێرو مێ ڕێكخراو نەبووە، واتە: یەكەی خانەوادەش دروست نەببوو، لــە ئــەنجاما ئەو منداڵەی دەبوو باوكەكەی نا دیاربوو، تەنها دایكی دیــاربوو، بۆیــە دایكەكــە دەبووە خاوەن منــداڵەكان، ئەو فەترەیەیان ناوونا "دایك سالاری"، تــا دوایــی لــە ئەنجامی سەرهەڵدانی مولكیەتی تایبەتی خانەوادەو هاوسەری تایبــەتی دوانــەیی پەیدابوو، كۆتایی بەو سیستەمە هێناو بووە "باوك سالاری".

هەڵبەتە ئەو تێورە لە كۆتایی سەدەی (١٩) گەشاوە لەگەڵ گەشانەوەی تێوری داروینیو مادیــەتی ماركــسی، دوایــی بەرەبــەرە شكــستی هێنــا، ئێــستاش بــە نەشارەزایی هەندێك لە بەناو بەرگری لە مافی ئافرەت باس لە ســەروەریو دایــك سالاری دەكەن، بەڵام نازانن ئەوە مانای تەواوی چیە.

(٢٠)

ڕۆژهەڵاتناس (مستشرق) Orientiatist

بە هەموو توێژەرەوەیەکی ڕۆژئاوایی دەوترێ (ڕۆژهەڵاتناس) کە لەسەر ڕۆژهەڵات بکۆڵێتەوەو بنووسێ، یان وەك لە (موسوعة العربية) هاتووە (معرفة ينتجها غير الشرقي عن الشرق) .

(٢١)

لاتینی Latin

ناوو هەرێمێکی ئیتاڵیە، ڕۆماشی کەوتۆتە نێو، لەکۆنەوە ناوبانگی شارستانی هەبووە، زەخیرەیەکی کەلتووری زۆری لە زمانو نووسین زانیاری بەجێ هێشتووە، ئێستا تەنها دەوڵەتی ڤاتیکان زمانی ڕەسمی لاتینی یە، بەڵام بەشێکەلە خێزانە زمانی سەرەکی ئەورووپی ناری شان بەشانی ناری زمانەکانی ئەڵمانیو فەرەنسی و بەریتانیو وڵاتانی ئەسکەندەنافی .

(٢٢)

Opportunism   إنتهازية   هەلپەرست

بەهەموو ئەو کەسانە دەوترێ (هەلپەرست) کە هەر دەرفەتو هەلێك بێتە پێش بێگوێدانە بنەمای ئەخلاقیو بەڵێنو بڕواو ..لە پێناو بەرژەوەندی خۆی دەیقۆزێتەوە، نزیك دەبێتەوە لە هەموودەسەڵات وقازانجێکی مادی، ئینجا بۆی دەنووسێ، بۆی دەڵێ، بۆی دەکا، .. بەقەناعەتەوەش نیە، ئەوانە لە کوردستان ناوی هاوتای تریشی هەیە: ماستاو چی، مامە حەمە، دووڕوو، قەڵەم فرۆش، فتوا فرۆش، خۆفرۆش ...

(٢٣)

Demagogicism   دیماگۆجی

بریتی یە لە پرۆسەی هەڵخەڵەتاندنی خەڵکێکی سادە بەهەندێ دروشمی ڕەنگاوڕەنگ، یان هەندێ بەڵێنی مادی ساویلکانە، هەموو جۆرە خەڵکێك هەڵناخەڵەتێنێ، زیاترخەڵکی عەوامە، جا زۆر جار ئەو عەوامە خاوەن بڕوانامەشە .

(٢٤)

سەندیکا Syndicate

ئەو ڕێکخراوە مەدەنیانە دەگرێتەوە کە کۆمەڵە خەڵکێك کۆبوونەوە تیایدا لەسەر بنچینەی هاوپیشەیی بۆ بەرژەوەندی هاوبەش، وەك نقوتابیان، کرێکاران، ئافرەتان، زانایان، پزیشکان، ... هەرچەندە ئێستا لە دەسەڵاتە شمولیو دکتاتۆریە حزبیەکان زۆربەی ئەو سەندیکانە لە (مەدەنیەت) دەکەون دەبنە دەستکردی ئەو دەسەڵاتەو بەرپرسانی ئەو سەندیکانەش بەرامبەر هەندێ دەستکەوتی مادی قایل دەبن .

(٢٥)

هیلنستیه

لە دوو وشە پێکهاتووە: (هیلین) بە یۆنانی واتە: (باپیر)، لە بنەچەدا یۆنانی ئیستا ناوی هیلاس[1] بووە، و ئیست east یش واتە ڕۆژهەلات، بە ڕوونی دەردەکەوێ لێکدراویان گوزارشت لە تێکەڵیەکی نێوان ڕۆژئاواو ڕۆژهەلات دەکا، کە کاریگەری ڕۆژئاوا (باپیرە) لەسەر ڕۆژئاوا بێت، هەروەك لە یۆنەو بنەچەی پەیدا بوونی ئەو زاراوەش وا دێت، دوای ئەوەی ئەسکەندەری مەکدۆنی جێی باوکی (فیلیپی دووەم)ی گرتەوە، لە ٣٣٨ پ.ز یۆنانی خستە ژێردەسەلاتی خۆی، دوای پەڕیەوە ئاسیاو سەرووی ئەفریقیای لە فارسەکان ستاندەوە، خۆشی هات لە بابل (لە بنەچەدا بو "بافیل"ی فارسی دەگەڕێتەوە)، بەپێی کتێبی (الملل والنحل – شهرستانی) ئەوا لەگەل ئەو هەلمەتانەی ئەسکەندەر دووقوتابی فیساگورسیش هاتبوون بیروڕای فیساگۆرسی بلاودەکردەوە لە ڕۆژهەلات و ناوچەکانی فارس تا هند، لە بنەرەتا بیروڕاکانی فیساگورس بو پێغەمبەر (ح.سلیمان) دەگەڕێتەوە، لەو هەلمەتەی ئەسکەندەرو فیساگورسیە شارستانی یەك درووست بوو لە ناوچەی ڕۆژهەلات لە ژێر ئەو داگیرکاری یە بەناوی (شارستانی هیلنستی)، ئەو فەترەیەی دوای جەنگیش لەگەل فارس لە ٣٣٣ پ.ز تا پەلامارەکانی ڕۆم لە سەدەی (١) پ.ز دەووترێ (ماوەی هلنستی)، ئەو ولاتو گەلانەی وەبەر ئەو شالاوەی ئەسکەندەر کەوتن لەگەل یۆنانو دەسەلاتی ئەسکەندەر خۆی دەوترێ (جیهانی هلنستی)، دەبێ تێبینی بکرێ ئەو هلنستیەی لەناو یۆنان دروست بوو ئەوە (یەك ڕەگو ساغە) جیایە لەگەل شارستانیە دوو ڕەگیەکەی (ڕۆژهەلاتی)، هەرچی (پاشاکانی هلنستیە)

---

[1] لە لایەن ئەگریکیەکان ئەو ناوەی لێنراوە بڕوانە: الاسلام والعلمانية وأثرهما في نشأة الدولة العراقية الحديثة ، هەروەها لە (جدول وشر..)ی کتاب المقدس دەلێ جاران بە وولاتی یۆنان دەوترا هیلاس.

مەبەست لێ یان هەموو ئەو پادشایانەی حوکمی ئەو ناوچانەیان کردووە لەدوای ئەسکەندەر هەتا پادشا ڕۆمی یەکانیش، لە ڕاستیدا (هلنستیە) بووە جووت بوونی دوو سەرچاوەی شارستانی هەرسەردەمەو یەکیان بە ئەندازەیەکی زیاتر کاری لەوی تر کردووە .

(٢٦)

کۆنگرەی ئیسلامی Islamic Congress

ئەو ڕێکخراوە ناوی ئیسلامی یە بەڵام هەر تایبەتە بە حوکومەتەکان نەك زاناو بزووتنەوە ئیسلامیەکان، بۆیە زۆرجار سەرۆك‌و نوێنەری ئەو حکومەتانە کە شیوعی‌و سۆشیالیستی‌و یان لیبرال دیموکراسیشن هەتا مسیحیش وەك (سەرۆکی لبنان) بەشداری دەکەن، ئەو ڕێکخراوە لە ساڵی ١٩٧١ لە (جدە)ی سعودیە دروست بووە، هەرچەندە (قاموس السیاسی) ئەو هەوڵ‌و تەقەلایە دەگێڕێتەوە بۆ ساڵی ١٩٥٤، بەڵام لە کۆنتر تەقەلای (زانکۆی ئیسلامی) لەلایەن کەسایەتی یە ئیسلامی یەکان هەبووە، هەندێ بەندی چاك لە (بەڵگەنامە — میثاق)ەکە هەیە، بەڵام هێزی جێبەجێ‌کردنی لاوازە، وەك پاڵپشتی گەلانی موسوڵمان بۆ سەربەخۆی، هاریکاری ئیسلامی، قەڵاچۆی ڕەگەز پەرستی، بەکارنەهێنانی چەك‌و توندو تیژی بۆ کێشە ناوەکیەکان، .. لەهەر (٣) ساڵێك کۆنگرەیەکی سەران دەکرێ نزیکەی (٥٥) وڵات ئێستا بەشدارن .

(٢٧)

African union یەکێتی ئەفریقی

لە ساڵی ١٩٦٣ لە (ئەدیس ئەبابەی) پایتەختی حەبەشە دروست بوو لەلایەن (٣٠) وڵاتی ئەو سەردەمی، سەرەنجامی کۆمەڵێك تەقەلای پێشینەی تر ی هەرێمایەتی وەك دروست کردنی رێکخراوی وڵاتانی (دار البیضاء-لە ١٩٦١)، هەروەها (یەکێتی ئەفریقی مالگارشی-ئەویش لە ١٩٦١)، کۆمەڵەی وڵاتانی مانرۆڤیا لە هەمان ساڵ، دوای ئەوان فراکسیۆنی وڵاتانی رۆژهەڵاتی ئەفریقیا، یەکێتی وڵاتانی رۆژئاوای ئەفریقیا .. تا لەو رێکخراوە سەرتاسەری ئەفریقیاییە خەملی، هەندێ مەرجی مرۆڤانەو دیپلۆماسیانە دارێژرا ... تا ئێستاش بەکارە پێچەوانەی (وڵاتانی بێلایەن – دول عدم الإنحیاز) کە لەگەڵ دارمانی بلۆکی سۆڤیەتی چالاکی نەما، یەکێتی ئەفریقی ساڵانە کۆبوونەوەیەکی سەرانی دەکا، لەبەر ئەوەی لە ئابلۆقەکەی سەر لیبیا ئەوانە زیاتر بەهانای هاتن نەك زانکۆی عەرەبی بۆیە لیبیا لە سەدەی نوێتەوە داخوازی ئەوە دەکا کە خۆیو وڵاتانی عەرەبی ئەفریقی زانکۆی عەرەبی هەڵوەشێننەوەو بچنە ریزی یەکێتی ئەفریقی .

(٢٨)

یەکێتی ئەوروپی European Union

لەدوای جەنگی جیهانی دووەم لە ١٩٥٨ لە ڕۆما بیرۆکەی ئەو یەکێتیە زیندوو کرایەوە بەناوی (کۆمەڵەی ئەوروپی)، لەدوای دارمانی شیوعیەت لە ساڵی ١٩٩٠ زیاتر بنەماکانی یەکێتی ئەوروپی بەرجەستە کرا لە (واستریخ)و کرا بە (یەکێتی ئەوروپی)، ئێستا دراویشیان یەکخست، کۆمەڵێك مەرجی مرۆڤایەتیو سیاسی تیایە بۆ وەرگرتنی هەر وڵاتێك لەو یەکێتیە، هەر بۆیەش زیاتر لە (١٠) ساڵە تورکیا ناتوانێ ئەو مەرجانە بسازێنێو وەرگیرێ، یەکێتی ئەوروپی ڕەوتێکی سروشتی ئەو عەولەمەیەو سەلماندنی ناسنامەی بەکۆمەڵە.

ئەگینا تەقەلای یەکبوونی ئەوروپا زۆر کۆنە، هەر لەدوای جەنگی سی ساڵەی ئەوروپی لە ١٥٢٣ لەلایەن (ئیمریك کروچیە) ئەو داوایە کراوە، دوایش لە ١٥٤٨ لە ویستیفالیای ڕۆژئاوای ئەڵمانیا بناغەی خانەوادەی ئەوروپی پێك هات، ئیتر لەو کاتیەوە لە هەوڵو تەقەلا دان تا جیهانی ئیسلامی لێك بکەنەوە ئەوروپاش یەك خەنەوە.

(٢٩)

ئەنجومەنی هاریکاری کەنداو مجلس تعاون الخليجي
Gulf cooperation couneil

لەدوای سەرکەتنی شۆڕشی ئیسلامی لە ئێرانو هەڵگیرسانی جەنگی عێراق – ئێران لە ١٩٨٠، ئەو ئەنجومەنە بەرەسمی دروست بوو، هەموو وڵاتانی کەنداو (جگە لە یەمەن) ی تیایە، هەر (٣) ساڵ جارێك ئەمینداری گشتی هەڵدەبژێرێتەوە، لە داگیرکردنی کوێت لەلایەن عێراق ڕۆڵێکی گرنگیان گێڕا بۆ گێڕانەوەی بنەماڵەی (صباح زادە)، هەروەها پێشتریش لایەنگیری عێراق کرد لە دژی ئێرانو کوردیش، بەڵام بۆ کێشە ڕاستەقینەکانی عەرەب بەرامبەر ئیسرائیلو کێشەکانی تری عەرەب لەگەڵ تورکیاو حەبەشەو ... ئەو ڕۆڵەی نەبووە، ئێستا دیسان بەرەو کزیە .

(٣٠)

جیهانی سێیەم Third world

ئەو زاراوەیە لە بنەچەدا دەگێڕنەوە بۆ (ئەلفرد سۆڤی) یەکەم جار لە ساڵی ١٩٥٢ بەکاری هێنا، کاتی جیهانی ڕۆژئاوای بە جیهانی یەکەم داناو، وڵاتانی سۆشیالیستیش بە جیهانی دووەم جیهانی سێیەم کە هیچ لەو دوو بەرە نەبوون ناوی نان جیهانی سێیەم، دوای باوی وەرگرتو بووە زاراوەیەکی نەرم وبەرێزەوە بۆ ئەو وڵاتانەی کە دوا کەوتوون لە ئابووریو تەکنۆلۆجیو باری سیاسیو ... زۆر جار (دول النامية) شیان پێ دەوترێ، زۆربەی چڕ بووینەوە لە ئاسیاو ئەفریقیا، زۆربەی وڵاتانی مسولمان نشین دەگرێتەوە، هەر لەنێو ئەوانەش دواکەوتوو تریش هەیە پێیان دەوترێ (جیهانی چوارەم) لەلایەن (un)ەوە .

(٣١)

فرانكۆفۆنیە Francfort

پێكهاتووە لەو وڵاتانەی كە بە زمانی فەرەنسی دەدوێن، جا مەرج نیە نەتەوەی فەرەنسی بن، ئەوانەی لە بنەڕەتدا لەلایەن فەرەنسا داگیركراوون،و بە پاكتاوی ڕەگەزی فێرە فەرەنسی بووینە، بەشێكی زۆریشیان زمانی ڕەسەنی خۆیان لەبیرچۆتەوە، زۆربەی وڵاتە ئەفریقیەكانن، زۆر لەخزمەتی كەلتوورو فەرهەنگی فرنسیە، لەو ترازە ڕێكخراوە لە لایەن بەریتانیاش بەناوی (ئەنگلۆ سەكسونی) هەیە، لە پێشتریش وەها ئامانجێك بەناوی (زانكۆی جرمانی) ... ئەڵمانیاو هیتلەر خۆشی جارەدرا بەمەبەستی یەكخستنەوەی هەموو پارچە كۆنەكانی ژێردەستی ئەڵمانی، لەگەل ئەوانەش كە بە ئەڵمانی دەدوێن، هەمان ئەوانە جۆرە یەكێتیەك كویان بكاتەوە وەك ئەوەی ئێستای فرانكۆفۆنی .

لە ٧/ ئەیلول/١٩٦١ وڵاتانی فرانكۆفۆنی یەكێتیەكیان پێكهێنا بەناوی . یەكێتی ئەفریكی مەلیگارسی(.AMU) ١٢وڵات بوون ئەو ساتی سەربەخۆییان وەرگرتبوو (كامیرۆن، كونگو، برازاڤیل، ساحل العاج، داهومی (بەنین-ئێستا)، گابون، بۆركینۆفاسۆ، موریتانیا، نیجر، كۆماری ئەفریقیای ناوەڕاست، سەنیگال، تشاد، مدغشقە) بەپێی (قاموس المصطلحات السیاسیة والدستوریة والدولیة) یەكەم كەس كە بەكاری هێناوە (لوبولد سیدار سنغور)ی سەنیگالی بوو لە ١٩٦٢ لەدوای بەكاربوونیەوە لە ١٩٩١، ئێستا (٥٠) وڵاتی تیایە، ٧ وڵاتی عەرەبیە وبەشێكی ئاسیاوی‌و ئەورووپیش، (فرانسۆ میتران)ی سەرۆكی پێشووی فەرەنسا تەقەلایەكی زۆریدا ئەو ڕێكخراوە لە كەلتووری وفەرهەنگی یەوە وەرچەرخێنیتە ڕێكخراوێكی سیاسی، تا ڕادەیەك هەندێ لە ئامانجەكانی هێنا دی ڕۆڵێكی سیاسیان لە پەیوەندی نێودەوڵەتی هەیە، بەتایبەتی لەبەرەنگاری ڕابوونی ئیسلامی لە وڵاتانی ئەفریقیا وەك لە جەزائیر ئەو ڕۆڵەی بە ئاشكرا بەرجەستە

بوو، لەدوای کۆنگرەی ٢٠/١٠/٢٠٠٢ لـە بێـرووت (عەبـدۆ زیـوف)ی سـەرۆکی پێشووی سەنیگال بووە سەرۆکی فرانکۆفۆنیـە لـەجێی (پـترس غـالی) سـەرۆکی پێشووی (نەتەوە یەکگرتووەکان)، کۆمەڵێك بریاری سیاسیو ناسیاسی گرنگیانـدا لەوانە لەبارەی (تیـرۆر)، وەك تێبینی دەکرێت ئەو رێکخراوە لەوە بـەدی دەکـرێ کە سەرۆکەکانی کەسێتی نێو دەوڵەتی بەهێزن.

(٣٢)

UNICEF یۆنیسێف

ڕێکخراوێکی سەر بەنەتەوە یەکگرتووەکانە، کاری بنچینەیی زامن کردنی شیرە بۆ منداڵانو چالاکی تەندروستیەتی لەڕێ تێرکردنی دایکەکان، داهاتەکەشی خێرخوازیە، ئەو ڕێکخراوە لە دوای ڕاپەڕین هاتە کوردستان پشکێکی دیاری هەبووە لە خزمەتی لەگەڵ کۆمەڵێك کەمو کوڕیشی، ناوی یونیسێف لە کورتکراوەی پیتی یەکەمی ناوەکەی

<u>U</u>nited <u>N</u>ations <u>I</u>nternational <u>E</u>mergency <u>F</u>und
UNICEF

(٣٣)

UNISCO یونسکو

لە ساڵی ١٩٤٦ دروست بووە، سەر بەکۆمەڵەی نەتەوەکانە بۆ کاروباری زانستیو لێکۆلینەوە، پەروەردەی ئاشتیانەو ئارامی، مافە مەدەنیەکان، پەیوەندیو چالاکیە هونەریەکانو فەرهەنگیو کەلتووری دەگرێتەوە، ناوەندەکەی لە پاریسە، بەپێی بەرنامەکانی (UN) ڕێبازی پەروەردەی ڕۆژئاواییانە پەیڕەو دەکا، ناوەکەشی لە کورتکراوەی

<u>U</u>nited <u>N</u>ations <u>E</u>ducational <u>S</u>cientific and <u>C</u>ultural
<u>O</u>rganization = UNESCO

(٣٤)

Red crescent مانگی سوور

کۆمەڵێکی خێرخوازی جیهانیو نیشتیمانیە، لەنێو وڵاتانی ئیسلامی هەیە لە جیاتی (خاچی سوور) کە تایبەتە بە وڵاتانە مەسیحی، دروشمی بریتیە لە ئاڵایەکی سپیو مانگێکی سوور لە ناوەندی، ئەوەش هێمایەکی ئاینی کۆنە، بەرەسمی لە سەردەمی (سوڵتان نورخانی) عوسمانێ لەساڵی ١٣٢٦ ز هەمان ئەو دروشمە ئاڵای سوپاکەیان بووە، بەڵام دروست بوونی کۆمەڵێکی وا خێرخوازی بە هەمان دروشمی (مانگێکی سوور) لە جەنگی نێوان عوسمانلیو سربی لە ١٨٧٦ز دروست بوو، ئەرکی بەهانا هاتنی برینداراو لێقەوماوان بوو، هەتا ئەگەر ئی دوژمنیشیان بوایە، ئینجا ناوی وەرگرت لەناو جیهانی ئیسلامی، بەپێی رۆژهەڵاتناس (دۆزی)و زۆر لە توێژەرەوەی تری رۆژئاوایی ئەو ئەریتە خێرخوازیە هەمووی لە ئەزمونی ئیسلامیەوە پەریتەوە ئەوروپا، تا لەساڵی ١٨٦٣ز لە کۆنگرەی جنێف بە بۆنەی جەنگی قرم (خاچی سوور) دروست بوو ... لە سەردەمی نوێشدا مانگی سوور لە ساڵە ١٩٢٩ وەرگیرا لە لیژنەی جیهانی (خاچی سوور)، زۆربەی وڵاتانی ئیسلامی ئەو کۆمەڵەیان هەیە بۆ رووداوە ناکاوەکانی ناوخۆو جیهانیش .

(٣٥)

Federation فراكسيۆن

بەو كۆمەڵە خەڵكە دەووترێ لەناو كۆمەڵێكی فراوانتر كە بیروبڕواو هەڵوێستو بۆچوونەكانیان لێك نزیكە، ئێستاش هەر بەو كۆمەڵە پەرلەمانتارانی دەوترێ كە سەر بەیەك لیستن (بۆ زیاتر بڕوانە، پەرلەمان، حزب، لەو فەرهەنگە).

(٣٦)

Mafia مافيا

لە بنەچەدا مافیا ناوی كۆمەڵێكی نهێنی بوو لە (سقلیە) لە سەدەی (١٥)، بەڵام چالاكیەكانی لەدوای سەدەی (١٩) بۆ (٢٠) زیادی كرد، ئەندامیەتی لەو كۆمەڵەیە تەنها بۆ ئەوانە بوو كە توانای چەقۆ وەشاندن بوون (یان خەنجەر)و پابەندیش بوون بەو نەریتیە ڕێگری باج وەرگرتنو سەودای تۆڵە سەندنەوەو پارێزگاری كردنی ئەندامانیان بەو ئامرازانە، لەدوای پەرەسەندنی بەدكاریەكانیان لە سەرانسەر ناوچەكە تا ئیتالیاش، ئینجا (مۆسولینی) لە ساڵی ١٩٢٧ز بەتوندی دەستی لێوەشاندنو كۆتایی پێ هێنان، دوای ئەوەی لەگەڵ پەنابردنی كەسانێكی زۆریان بۆ ئەمەریكا لەوێش ئەو دەستەو تاقمەی مافیایان دروست كردەوە، كارو پیشەیان ڕێگریو قاچاغیو ... دوای بووە زاراوەیەك بە هەموو ئەو باندە شارەزایانە دەوترێ مافیا كە بازرگانیەكی نارەوا دەكەن یا قاچاغی نێودەوڵەتی دەكەن .

(٣٧)

یۆتۆپیا Eutopia

زاراوەیەکی یۆنانی کۆنە بە مانای (لە هیچ شوێنێك نیە)، واتە بوونێکی خەیاڵیە لە واقیعانیە، ئێستاش هەر ئەو مانایەی هەیە، تۆماس مور (١٤٧٨ — ١٥٣٥ز) کتێبێکی بەناوبانگی بەناوی (دورگەی یۆتۆپیا) هەبوو، تیایدا حوکومەتێك دەست بەکارە لەو دوورگە دادگەریەکی نمونەیی لێ پەیرەو کردووە هەر بە خەیاڵ، نیتر بە هەموو ئەو تیۆرە سیاسیو مەدرەسە فەلسەفیانە وتراوە یۆتۆپیا کە نەشیابێت پیادە بکرێتو بوونی نەبووبێ یان ئەزموونێکی سەرکەوتووی نە دابێ، لەوانە (دوورگەی یۆتۆپیا)، (مدینة فاضلة) (دولة العلماء)، ... کۆمەڵگەو سیستەمی شیوعیەتیش چووە ریزی ئەو خانەیە کە پێشتر زۆربەی سیستەمەکان تری بە میسالیو یۆتۆپی وەسف دەکرد، بەڵام کۆمەڵگەی ئیسلامی جەند جارێك لە مێژوو نمونەی دروست کردووە، بۆیە لەنێو هەموو مەدرەسەکانی سەردەم لە شیوعیەتو سۆشیالیستیو لیبرال دیموکراسیو وجودیو میسالی ... تەنها سیستەمی ئیسلامە بتوانێ بە بوێرانە بڵێ من یۆتۆپی نیم .

(٣٨)

مافی چارەی خۆنووسی   حق تقرير مصير
right of self determination

ئەو مافە یاسایانە لە (UN)و لە (مقاصدەکانی) — (پرانسیپەکانی نەتەوەکان) دیاری کراوە، تیایدا هاتووە هەر نەتەوەیەك دەتوانێ چارەنووسی سیاسیو ئابووری تەواوی خۆی دیاری بکا، لەهەردوو مادەی (١)و (٥٥) ی (میثاق الأمم المتحدة) هاتووە، زۆر جاری تریش دوو بارە کرایتەوەو مافی بەرگری چەکداریشی داوە بە پێی مادەی(١) پەرەگراف (٣) وا هاتووە : (إنما العلاقات الودية بين الأمم على أساس المبدأ الذي يقض بالمساواة في الحقوق بين الشعوب بأن يكون لكل منها تقرير مصيرها)، هەروەها چەند جاریتر لە بریارەکانی (UN) دوویات کراوەتەوە، لە سالّی ١٩٦٠ جارێکی تر بریاریکی تری (مافی چارەنووسی) درا بە ژمارە ١٥١٤ بەسەردێری : (إعلان منح الأستقلال للبلدان والشعوب المستعمرة) تیایدا هاتوە : (إن الجمعية العامة .. تعلن .. لجميع الشعوب حق في تقرير مصيرها، ولها بمقتضى هذا الحق أن تحدد بحرية مركزها السياسي، وتسعى بحرية الى تحقيق نمانها الأقتصادي والاجتماعي والثقافي).

لە بنەچەدا بەو پاساوە یاساییانە ئەو مافەی چارەنووس هاتووە: ١- پاراستنی ئاشتی٢- قەلاچۆی چەوساندنەوە ٣- پێکەوە ئەژیانی چەند پێکهاتەیەك پێکەوە ٤- مافی مێژوویان لە سەر خاکی خۆیان ٥- نەبوونی راپرسی کەپیشانی بدا بە پێکەوە ژیان قایلن ٦-ی ان پێ شێل کردنی رێکەوتنێکی نێوانیان ،..

هەروەها ئەو مافە هەر میللەتێك دەگرتەوە بەپێی ی ئەو مەرجانەی کە لە نەتەوە یەکگرتووەکان هاتووە: ١- مقەودەماتی یەك نەتەوەیان هەبێ وەك

هاوبەشی زمانو خاك ومێژوو و..٢- لە نێوان ئەو گەلە پەیوەست وئیرادەی سیاسی هەبێت ٣- لە نێوان هەموو ئەوانەو هەرێمەکەیان پەیوەستی سیاسی بە کۆمەل هەبێ .

کەواتە مافی چارەی خۆنووس کەمایەتی ناگرێتەوە،بۆیە لە نەتەوە یەکگرتووەکان مادەی (٢٧) بۆ مافی فەرهەنگیان دیاری کراوە .

گرفتی بنچینەیی بۆ مافی چارە نووس بریتیە لە :

١-پاراستنو سەلامەتی هەرێمە کە لە مادەی (١٠) لە عصبة الامەو دوایش لەفەقەرە (٤) ی مادەی (٢) هاتووە، هەردوو بنەمای (عدم التدخل)و (سیادە)ش لەوە سەرچاوە دەگرێ.

٢-گوایە دەبێتە هۆی سەرهەڵدانی پشێوی

٣-موڵکیەی دەوڵەتێکە ئەندام لە ئەتەوە یەکگرتووەکان ،

بۆ زیاتر بڕوانە - زاراوەی نەتەوەیی لەو فەرهەنگە – هەروەها لەبەشی فکری (مافی چارەنووس ..) وەك چەمك تۆمار کراوە .

(٣٩)

ئینتداب mandate

له مادەی (٢٢)ی بەڵگەنامەکانی (کۆمەڵەی نەتەوەکان — عصبة الأمم)ی یەکەم لە ١٩١٩ز ئەو سیستەمە ڕەوایی پێ درا لەدوای جاڕدانی بنەمای ویلسن کە بۆ ڕزگاری میللەتان پەیدابوو، کرا سێ پایە، (أ-ب-جـ) بە پێی پێگەیشتووی ئەو وڵاتانە، میراتی عوسمانی (سوریا، لبنان، بۆ فەرەنسا، عیراق، نوردەن، فەلەستین، بۆ بەریتانیا) لە پایەی (أ) بوون هەرچی (ب)و (جـ) بۆ هەریەکە لە ئەفریقیای سەرووو ئەفریقیای خواروو دانرا کە ئاستی پێگەیشتنیان بۆ بوون بە دەوڵەت لاوازتر بووە، دەسەڵاتی (دەوڵەتی منتدب) زیاتر بووە لە کاروبار هەڵسوڕانی .. ناوەڕۆکەکەی بە پوختەیی ئەوەیە وڵاتانی دەسەڵاتداری مەزن هەڵسێ بە پێی فەرمانی یاسای نێو دەولی یارمەتی میلەتێکی پێنەگەشتوو بدا تا دامو دەزگای دەوڵەتیان بۆ ڕێك دەخا، بەو نێوانەی دروستکردنی دام ودەزگای دەولەت بوون دەووترا (فترة الإنتداب)، بەڵام گەلێ جار لە لایەن ڕەخنەگرانەوە وادەبینرا کە ئەوەش هەر جۆرێکی ترە لە داگیرکردنی ئینتیدابیو گۆڕینی شێوازی ئیمپریالیزمیە، بەتایبەتی کە ماوەی ئینتیدابی درێژە دەکێشێ، لەراستیدا ئنتداب گوزارش لە فەلسەفەیەکی کۆنی ڕوژئاوایی دەکا کە ئەوان خۆیان پێ مامۆستاو خەلکی تریشیان پێ قوتابی یە، یەکەم جار جنرال سمتیس ئەوبیرۆکەی لەگەل بیروکەی داهینانی (عصبة الامم) جاردا، دوای بەیاسایی کراو جێ بەجێ کرا.

(٤٠)

پسولەی لێبوردن   صكوك غفران

ئەو پسولەیە بوو لەلایەن کنێسەوە دەفرۆشرا تا خەڵك لە بەهەشت وەرگیرێ، ئەو دیاردەیەش لە چوارچێوەی ئەو هەموو دەستکاریو داهێنانەی کنێسە دەیکرد، لە ئاینی مەسیحی بەتایبەتی لە سەدەکانی ١٥و ١٦و بلاوبوونەوەی چەندین جۆر باجو سەرانەو سزاو پاداش، دەقی پسولەکە بەعەرەبی دەینووسینەوە ئەوەیە : {ربنا يسوع يا (یا لەو کەوانە ناوی کڕیارەکە دەنوسرێ) ويشملك باستحقاقات الأمة الكلية والقدسية وإنا بالسلطان الرسول المعطى لي أحلك من جميع القصاصات والأحكام والطاملات الكنيسة التي استوتيهاء أيضاً من جميع الأفراط والخطايا والذنوب التي إرتكبها مهما كانت عظيمة و فظيعة، ومن كل علة إن كانت محفوظة لأبينا القدس البابا الكرسي الرسولي، امحو جميع أقذار الذنب وكل علامات الملامة التي ربما جلبتها على نفسك في هذه الفرصة و أرفع القصاصات التي كنت تكترم بكا كبرتها في المطهر، وأدرك حديثاً الى الشركه في أسرار الكنيسة، و اقرتك شركه القديسين، أرك الثانية الى طهارة والبر اللذين كانا لك عند محمودتيك، حتى إنه في ساعة الموت يغلق امامك الباب الذي يدخل منه الطاة الى محل العذاب والعقاب، ويفتح الباب الذي يؤدي الى فردوس الفرح، وإن لم تمت سيثن مستطيلة فهذه النعمة تبقى غير متغيرة حتى تأتي ساعتك الآخرة بأسم الأب و الإبن والروح القدس} .

مارتن لوتەر(١٤٨٢ – ١٥٤٦) یەکێ لەو زانا ئاین پەروەرانە بووە کە زۆر دژی ئەو پسولەیە بووە، هەڵساوە بە چاکسازیو رێبازی پرۆتستانی لێ هاتە دی، لەچەند سەرچاوەیەك هاتووە دەڵێن بە رێگەیەکی زۆر دانایانە بەریان لەو نەریتە ئاینیە نامۆیە گرتەوە یەکەجار یەکێ لەو زانایانە چووە کنێسەو داوای لێکردن کە دۆزەخیان پێ بفرۆشێ (نەك بەهەشت) بە نرخێکی گران لێی کڕین،

ئەنجا جاڕیان بەناو خەڵك دا وتیان چیتر (ئەو پسوولەی بەهەشت) بەو پارە گرانە مەکڕن چونکە دۆزەخمان لە کنێسە کڕیو دەرگەکەشمان داخست کەس ناچێتە دۆزەخ هەموو دەچنە بەهەشت .

کۆتایی هات بەشی یەکەم چاوەڕوانی بەشی دووەم بن

پێرست

زاراوە سیاسیەكان

مەبەستی ئەم زاراوانە لەم سەردەمەدا